

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ПРАВО

Випуск 85

— *Частина 4* —

Ужгород, 2024

Журнал включено до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Белов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Белова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;

Брочкова Катерина – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);

Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Гомоний Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Жежсихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);

Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);

Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мендєшул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 11 від 28.10.2024 р.

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія KB № 21500-11300Р,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/>

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 9. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Андрух В.В. НАПРЯМИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ОСКАРЖЕННЯ У ДОСУДОВОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	11
Арзуманов Г.Л., Туманянц А.Р. ЩОДО ЕВОЛЮЦІЇ ПОНЯТТЯ «ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИЙ» ТА ПРАВИЛ ПОВОДЖЕННЯ З ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	18
Волобуєв А.Ф. ПРЕДМЕТ І СИСТЕМА КРИМІНАЛІСТИКИ В ПОГЛЯДАХ ГАНСА ГРОССА.....	24
Воронкін А.О. ОКРЕМІ АСПЕКТИ НАКЛАДЕННЯ ТА СКАСУВАННЯ АРЕШТУ МАЙНА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	30
Гдешинський Д.Е. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ САНКЦІЙ.....	36
Герасименко О.М. КРИТИЧНА ІНФРАСТРУКТУРА УКРАЇНИ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ.....	42
Головко Б.Ю. ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ НА ЕТАПІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	50
Гора І.В., Голубокій Т.С. ОКРЕМІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ У СФЕРІ ОБОРОННИХ ЗАКУПІВЕЛЬ.....	55
Гора І.В., Колесник В.А., Попович І.І. ЦИФРОВА КРИМІНАЛІСТИКА В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ДІЯЛЬНОСТІ З ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ.....	63
Демидова Є.Є. ЦИФРОВІ СЛІДИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ: ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ.....	71
Дульський О.Л. ПОНЯТТЯ ЗБИРАННЯ ДОКАЗІВ СТОРОНАМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	76
Дуфенюк О.М. СУДОВІ РІШЕННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	86
Карандась М.В. НАПРАВЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ З ОДНОГО СУДУ ДО ІНШОГО В США.....	95
Коваленко В.В. МОЖЛИВОСТІ СУДОВИХ ТРАСОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ПРИЗНАЧЕННЯ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ ОРГАНІЗОВАНИМИ ГРУПАМИ ЧИ ЗЛОЧИННИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ.....	103
Коренської С.А. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗДІЙСНЕННЯ ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНИХ ПРИГОД.....	111
Ларченко М.О. ЗАСТОСУВАННЯ НЕЙРОМЕРЕЖІ STABLE DIFFUSION ДЛЯ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ ЗЛОЧИННИХ СЦЕН ТА МОДЕЛЮВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПОДІЙ.....	118

Лесяк Я., Ханов А., Шевчук В. ЗНАЧЕННЯ ПОКАЗІВ СВІДКІВ У РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ.....	125
Марченко А.Р. ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОВЕДЕНOSTІ ВИНИ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	130
Матвійчук А.В. ДОКАЗУВАННЯ КОРУПЦІЙНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ.....	135
Морей Т.В., Шевченко С.В. ГЕНЕЗА МЕТОДІВ ТА ЗАСОБІВ КОНТРОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПЕЦСЛУЖБИ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	140
Оверченко Ю.А. МОРСЬКА ОХОРОНА: ПЕРСПЕКТИВИ ЯК СУБ'ЄКТА БОРОТЬБИ З ТЕРОРИЗМОМ НА МОРІ.....	147
Ходанович В.О., Колонюк В.В. СУЧАСНІ МОЖЛИВОСТІ ОКРЕМИХ ВИДІВ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ У ПРОТИДІІ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	154
Шнайдер К.Б. ПРОЦЕСУАЛЬНІ І ТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УЧАСТІ СПЕЦІАЛІСТА ПІД ЧАС ДОПИТУ В МЕЖАХ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ.....	162
Щербина С.О. ОСОБЛИВОСТІ ОБСТАНОВКИ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ, УЧИНЕНИХ ЧЛЕНАМИ МОЛОДІЖНИХ НЕФОРМАЛЬНИХ ГРУП (ОБ'ЄДНАНЬ).....	168
Юрчишин В.Д., Коропецька С.О. ЗАЛУЧЕННЯ ІНОЗЕМНИХ СУДОВИХ ЕКСПЕРТІВ У КРИМІНАЛЬНЕ ПРОВАДЖЕННЯ В ПОРЯДКУ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА.....	173
РОЗДІЛ 10. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА	
Бєлов Д.М., Гефнер К.-С.І. ІНСТИТУТ АДВОКАТУРИ ЯК КЛЮЧОВИЙ ЕЛЕМЕНТ РОЗБУДОВИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	180
Демидюк О.Б. ПРИНЦИПИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВИЩОЇ РАДИ ПРАВОСУДДЯ.....	188
Заборовський В.В. ДЕЯКІ ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНСТИТУТУ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ АДВОКАТІВ.....	196
РОЗДІЛ 11. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО	
Балобанов О.О., Допілка В.О. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПЕРЕВЕЗЕННЯ НЕБЕЗПЕЧНИХ ВАНТАЖІВ.....	202
Бірюков Р.М. ЕВОЛЮЦІЯ ДОКТРИНАЛЬНИХ ПІДХОДІВ ДО МІЖНАРОДНОГО ПОЛІЦЕЙСЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В РАМКАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	209
Бондаренко Є. ПРОТИДІЯ ВОЄННИМ ЗЛОЧИНАМ В УКРАЇНІ: МІЖНАРОДНЕ РЕАГУВАННЯ, ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА ШЛЯХ ДО РЕПАРАЦІЙ ЗА ПОРУШЕННЯ, ВЧИНЕНІ ВНАСЛІДОК РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ.....	215
Волторніст О.С. РЕЗУЛЬТАТИ РОБОТИ ГААЗЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ З МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА З ПИТАННЯ УНІФІКАЦІЇ НОРМ ЩОДО ЮРИСДИКЦІЇ У МІЖНАРОДНОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ.....	220

Гавриленко В.В. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ ЩОДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ (ПРЕВЕНЦІЇ) ПРАВОПОРУШЕНЬ ТА ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ.....	226
Гутник В.В. ПРАВО НА ОБ'ЄДНАННЯ В ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ.....	233
Замула А.Ю. ІНСТИТУЦІЙНІ ТА КОНВЕНЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СИСТЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ ЖІНОК.....	238
Карлюга Є.К. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ САНКЦІЙ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ.....	248
Ковальчук А.Ю., Чернявська Б.В. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ПРОТИДІЇ ДОКСИНГУ В ЦИФРОВУ ЕПОХУ.....	257
Колотуха І.О. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ.....	264
Костюченко Я.М. РОЛЬ ЄС У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	270
Кувіла О.І. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ В ДІЯЛЬНОСТІ РАДИ ЄВРОПИ.....	277
Кулик С.В. МОДЕРНІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ СУДОВИХ СИСТЕМ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ.....	283
Лихвар В.В. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ РЕСТИТУЦІЇ ЯК ФОРМИ МАТЕРІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВ.....	288
Мамедов Г.А. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОКАЗІВ У МІЖНАРОДНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ТРИБУНАЛАХ АД НОС (МКТЮ, МКТР, МЗМКТ).....	294
Мотиль В.І. ЗАРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК ЦІННОСТЕЙ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	300
Пасічник В.В. КОНЦЕПЦІЯ ГЕНОЦИДУ РАФАЕЛЯ ЛЕМКІНА ТА ПЕРЕДУМОВИ ЇЇ ВИНИКНЕННЯ.....	308
Пєфтиц В.М. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КОНСУЛЬСЬКОЇ СЛУЖБИ.....	316
Саракуца М.О., Каравайченко Н.В. НАПРЯМКИ ВДОСКОНАЛЕННЯ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В ПИТАННЯХ ІНТЕГРАЦІЇ МІГРАНТІВ.....	322
Семко І.С. СФЕРА КРЕДИТУВАННЯ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ЄС ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ.....	327
Скутельник О. ДЕЯКІ АСПЕКТИ МІЖНАРОДНОЇ СПІВПРАЦІ І ОБМІН ІНФОРМАЦІЄЮ МІЖ ЖУРНАЛІСТАМИ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ: АКТУАЛЬНІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	333
Телліс С.О. ПОНЯТТЯ «КОНФЛІКТ ІНТЕРЕСІВ»: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	340
Турияниця В.В., Лєга А.В. ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ЯК АСПЕКТ СУЧАСНОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....	346

Черній Є.В. МІЖНАРОДНІ ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА БЕЗПЕКУ АВІАЦІЙНОГО РУХУ.....	351
Шорнікова С.О. ПРАВОСУДДЯ, ДРУЖНЄ ДО ДИТИНИ: ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПІДТРИМКИ ВРАЗЛИВИХ ОСІБ У СУДОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ.....	356
Шпакович О.М., Приступа А.А. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ОФІС ГРОМАДСЬКОГО ПРОКУРОРА: КОМПЕТЕНЦІЯ, ЗАВДАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СПІВПРАЦІ З ОРГАНАМИ ДЕРЖАВИ УКРАЇНИ.....	364
Юдіна Г.І. ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО МЕХАНІЗМУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	370
РОЗДІЛ 12. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА	
Матвєєва Л.Г. СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ТРАНЗИТИВНОЇ ЮСТИЦІЇ.....	378
Полонка І.А. ПРАВОВИЙ ІДЕАЛ У СВІТЛІ ПОТЕНЦІЙНОГО ДОСЯГНЕННЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ АКСІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ СВІТОВОГО ДОСВІДУ ТА ДЕТЕРМІНАЦІЇ РОЗУМІННЯ В УКРАЇНІ.....	386
Попович М.В. ОСОБЛИВОСТІ ВЕДЕННЯ ЄДИНОГО РЕЄСТРУ ДОСУДОВИХ РОЗСЛІДУВАНЬ (ЄРДР) ТА ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ НА ЕТАПІ ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА.....	393
Попович Т.П. ПРАВОВІ ОBOB'ЯЗКИ ТРАНСПАРЕНТНОСТІ У СФЕРІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ.....	399

CONTENTS

SECTION 9. CRIMINAL PROCESS AND CRIMINAL SCIENCE; JUDICIAL EXPERTISE; OPERATIONAL EXPLORATION ACTIVITY

Andrukh V.V. WAYS TO IMPROVE THE EFFECTIVENESS OF APPEAL IN PRE-TRIAL CRIMINAL PROCEEDINGS.....	11
Arzumanov G.L., Tumanyants A.R. ABOUT THE EVOLUTION OF THE CONCEPT OF «PRISONER OF WAR» AND THE RULES OF TREATMENT OF PRISONERS OF WAR: A HISTORICAL AND LEGAL RESEARCH.....	18
Volobuyev A.F. SUBJECT AND SYSTEM OF CRIMINOLOGY IN THE VIEWS OF HANS GROSS.....	24
Voronkin A.O. CERTAIN ASPECTS OF SEIZURE AND CANCELLATION OF PROPERTY IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	30
Hdeshynskiy D.E. THEORETICAL AND LEGAL APPROACHES TO THE CLASSIFICATION OF SANCTIONS.....	36
Gerasymenko O.M. CRITICAL INFRASTRUCTURE OF UKRAINE AS A SUBJECT OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE: THEORETICAL ASPECT.....	42
Holovko B.Yu. EUROPEAN STANDARDS OF JUDICIAL CONTROL AT THE STAGE OF PRE-TRIAL INVESTIGATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	50
Hora I., Holubokyi T. SEPARATE ISSUES OF FORENSIC SUPPORT FOR PRETRIAL INVESTIGATION OF CRIMES COMMITTED IN THE FIELD OF DEFENSE PROCUREMENT.....	55
Hora I.V., Kolesnyk V.A., Popovich I.I. DIGITAL FORENSICS IN THE PROVISION OF CRIME PREVENTION ACTIVITIES.....	63
Demydova Ye.Ye. DIGITAL TRACES OF CRIMINAL OFFENSES: CONCEPT AND FEATURES.....	71
Dulskiy O.L. THE CONCEPT OF GATHERING EVIDENCE BY PARTIES OF CRIMINAL PROCEEDINGS.....	76
Dufeniuk O.M. COURT DECISIONS IN CRIMINAL PROCEEDINGS: INFORMATION AND ANALYTICAL RESEARCH TOOLS.....	86
Karandas M.V. TRANSFER OF CRIMINAL PROCEEDINGS FROM ONE COURT TO ANOTHER IN THE USA.....	95
Kovalenko V.V. CAPABILITIES OF FORENSIC TRASSOLOGICAL EXAMINATIONS AND THE SPECIFICS OF THEIR APPOINTMENT IN THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES COMMITTED BY ORGANIZED GROUPS OR CRIMINAL ORGANIZATIONS.....	103
Korenskoy S.A. PROBLEMATIC ASPECTS OF THE INSPECTION OF THE SCENE DURING THE INVESTIGATION OF TRAFFIC ACCIDENTS.....	111
Larchenko M.O. APPLICATION OF THE STABLE DIFFUSION NEURAL NETWORK FOR VISUALIZING CRIME SCENES AND MODELING CRIMINAL EVENTS.....	118

Lelyak Ya., Khanov A., Shevchuk V. THE SIGNIFICANCE OF WITNESS TESTIMONY IN THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES.....	125
Marchenko A.R. PRESUMPTION OF INNOCENCE AND ENSURING PROOF OF GUILT IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	130
Matviichuk A.V. PROOF OF CORRUPTION OFFENSES.....	135
Morei T.V., Shevchenko C.V. THE GENESIS OF METHODS AND TOOLS OF COUNTERINTELLIGENCE ACTIVITIES OF A NATIONAL SPECIAL SERVICE: HISTORICAL EXPERIENCE AND PROSPECTS.....	140
Overchenko Yu.A. MARINE GUARD: PERSPECTIVES AS A SUBJECT OF THE FIGHT AGAINST TERRORISM AT SEA.....	147
Khodanovych V.O., Kolonyuk V.V. CURRENT POSSIBILITIES OF CERTAIN TYPES OF FORENSIC EXAMINATIONS IN COMBATING CRIMES AGAINST THE INFORMATION SECURITY OF UKRAINE.....	154
Shnaider K.B. PROCEDURAL AND TACTICAL PECULIARITIES OF SPECIALIST'S PARTICIPATION IN INTERROGATION DURING INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENCES IN THE FIELD OF PUBLIC PROCUREMENT.....	162
Shcherbyna S.O. FEATURES OF THE SITUATION OF CRIMES AGAINST LIFE AND HEALTH COMMITTED BY MEMBERS OF YOUTH INFORMAL GROUPS (ASSOCIATIONS).....	168
Yurchyshyn V.D., Koropetska S.O. INVOLVEMENT OF FOREIGN JUDICIAL EXPERTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN THE ORDER OF INTERNATIONAL COOPERATION.....	173
SECTION 10. JUDICIARY; PROSECUTOR'S OFFICE AND LAWYER	
Byelov D.M., Hefner K.-S.L. THE INSTITUTE OF ADVOCACY AS A KEY ELEMENT OF BUILDING THE RULE OF LAW: MODERN CHALLENGES AND PROSPECTS.....	180
Demydiuk O.B. FUNCTIONING PRINCIPLES OF THE HIGH COUNCIL OF JUSTICE.....	188
Zaborovskyy V.V. SOME PRACTICAL ASPECTS OF THE IMPLEMENTATION OF THE INSTITUTE FOR ADVANCED TRAINING OF UKRAINIAN LAWYERS.....	196
SECTION 11. INTERNATIONAL LAW	
Balobanov O.O., Dopilka V.O. PECULIARITIES OF LEGAL REGULATION OF TRANSPORTATION OF DANGEROUS GOODS.....	202
Biriukov R.M. THE EVOLUTION OF DOCTRINAL APPROACHES TO INTERNATIONAL POLICE COOPERATION IN THE FRAMEWORK OF THE EUROPEAN UNION.....	209
Bondarenko Ye. ADDRESSING WAR CRIMES IN UKRAINE: INTERNATIONAL RESPONSE, ACCOUNTABILITY, AND THE PATH TO REPARATIONS FOR VIOLATIONS COMMITTED AS A RESULT OF RUSSIAN AGGRESSION.....	215
Voltornist O.S. RESULTS OF THE HAGUE CONFERENCE ON PRIVATE INTERNATIONAL LAW ON THE UNIFICATION OF JURISDICTION RULES IN PRIVATE INTERNATIONAL LAW.....	220

Havrylenko V.V. IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS REGARDING THE PREVENTION (PREVENTION) OF OFFENSES AND CRIMES IN UKRAINE.....	226
Gutnyk V.V. THE RIGHT TO JOIN TRADE UNIONS IN INTERNATIONAL LAW.....	233
Zamula A.Yu. INSTITUTIONAL AND CONVENTIONAL MECHANISMS OF THE EUROPEAN SYSTEM OF ENSURING AND PROTECTING WOMEN’S RIGHTS.....	238
Karliuha Y.K. PROBLEMATIC ASPECTS OF THE REALIZATION OF ECONOMIC SANCTIONS IN THE EUROPEAN UNION.....	248
Kovalchuk A.Yu., Cherniavska B.V. INTERNATIONAL LEGAL ASPECTS OF COMBATING DOXING IN THE DIGITAL AGE.....	257
Kolotukha I.O. THEORETICAL ASPECTS OF QUALIFICATION OF ARMED CONFLICT.....	264
Kostyuchenko Y.M. THE POLE OF THE EU IN ENSURING THE ENERGY SECURITY OF UKRAINE.....	270
Kuvila O.I. SOME ASPECTS OF ENSURING THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES IN THE ACTIVITIES OF THE COUNCIL OF EUROPE.....	277
Kulik S.V. MODERNIZATION OF NATIONAL JUDICIAL SYSTEMS IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS.....	283
Lyhvar V.V. INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF THE APPLICATION OF RESTITUTION AS A FORM OF MATERIAL RESPONSIBILITY OF STATES.....	288
Mamedov H.A. GENERAL CHARACTERISTICS OF EVIDENCE IN INTERNATIONAL AD HOC CRIMINAL TRIBUNALS (ICTY, ICTR, IRMCT).....	294
Motyl V.I. ORIGIN AND DEVELOPMENT OF THE VALUES OF THE EUROPEAN UNION.....	300
Pasichnyk V.V. RAPHAEL LEMKIN’S CONCEPTION OF GENOCIDE AND BACKGROUND OF ITS EMERGENCE.....	308
Peftyts V.M. HISTORY OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE CONSULAR SERVICE.....	316
Sarakutsa M.O., Karavaychenko N.V. DIRECTIONS FOR IMPROVING THE MIGRATION POLICY OF THE EUROPEAN UNION IN MATTERS OF MIGRANT INTEGRATION.....	322
Semko I.S. THE SPHERE OF LENDING ACCORDING TO THE LEGISLATION OF UKRAINE AND THE EU REGARDING THE PROTECTION OF CONSUMER RIGHTS.....	327
Skutelnik O. SOME ASPECTS OF INTERNATIONAL COOPERATION AND INFORMATION EXCHANGE AMONG JOURNALISTS DURING ARMED CONFLICTS: CURRENT CHALLENGES AND PROSPECTS.....	333
Tellis S.O. THE DEFINITION OF CONFLICT OF INTEREST: INTERNATIONAL LEGAL ASPECT.....	340
Turyanytsia V.V., Leta A.V. INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS AS AN ASPECT OF MODERN GLOBALIZATION.....	346

Chernii E.V. INTERNATIONAL ARMED CONFLICTS AND THEIR IMPACT ON AVIATION SAFETY.....	351
Shornikova S.O. CHILD-FRIENDLY JUSTICE: WAYS TO IMPROVE SUPPORT FOR VULNERABLE PEOPLE IN UKRAINE’S JUDICIAL SYSTEM.....	356
Shpakovych O.M., Prystupa A.A. THE EUROPEAN PUBLIC PROSECUTOR’S OFFICE: COMPETENCE, TASKS AND PROSPECTS OF COOPERATION WITH THE STATE AUTHORITIES OF UKRAINE.....	364
Yudina H.L. FEATURES OF THE FUNCTIONING OF THE EUROPEAN UNION INSTITUTIONAL MECHANISM.....	370
SECTION 12. PHILOSOPHY OF LAW	
Matvieieva L.G. FORMATION OF THE NATIONAL CONCEPT OF TRANSITIVE JUSTICE.....	378
Polonka I.A. LEGAL IDEAL IN THE LIGHT OF POTENTIAL ACHIEVEMENT THROUGH THE PRISM OF AXIOLOGICAL ANALYSIS OF WORLD EXPERIENCE AND DETERMINATION UNDERSTANDING IN UKRAINE.....	386
Popovych M.V. FEATURES OF MAINTAINING THE UNIFIED REGISTER OF PRE-TRIAL INVESTIGATIONS (URPI) AND THE INFORMATION AND TELECOMMUNICATION SYSTEM AT THE STAGE OF PRE-TRIAL INVESTIGATION.....	393
Popovych T.P. LEGAL OBLIGATIONS OF TRANSPARENCY IN THE FIELD OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE.....	399

РОЗДІЛ 9. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.1>

НАПРЯМИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ОСКАРЖЕННЯ У ДОСУДОВОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Андрух В.В.,

керівник

адвокатського бюро «Віталія Андруха»

Андрух В.В. Напрями підвищення ефективності оскарження у досудовому кримінальному провадженні.

Стаття присвячена дослідженню окремих проблем, вирішення яких сприятиме підвищенню ефективності оскарження у досудовому кримінальному провадженні. Констатовано, що нормативні прогалини та відсутність єдиних підходів до підстав, умов та порядку застосування інституту оскарження не дозволяють реалізувати ефективний механізм правового захисту порушених матеріальних і процесуальних прав людини. Визначено, що формалізовані підходи до процедури подання скарги негативно впливають на ефективне досягнення цілей (призначення) оскарження у досудовому кримінальному провадженні. Наголошено, оскарження повідомлення про підозру має недоліки нормативного регулювання у частині відсутності матеріально-правових і кримінальних процесуальних підстав подання скарги. Разом з тим акцентовано увагу на відсутності підстав для оскарження постанови про оголошення особи в розшук. Серед дефектів порядку застосування інституту оскарження виокремлено відсутність критеріїв, за якими визначаються правила підсудності розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність сторони обвинувачення під час досудового розслідування. Розглянуто вплив на ефективність оскарження передбачена процесуальним законодавством можливість подання скарги на рішення, дії та бездіяльності сторони обвинувачення до прокурора. Зазначено, що в межах реалізації конституційних прав важливо передбачити можливість апеляційного оскарження окремих рішень слідчих суддів, які зачіпають основоположні права та свободи людини. Зокрема з'ясовано, що серед передбаченого переліку оскаржуваних рішень не враховано рішення про визначення підсудності та про проведення обшуку у невідкладних випадках. Водночас аргументовано необхідність запровадження касаційного оскарження у досудовому кримінальному провадженні, оскільки право на розгляд скарги у касаційному порядку є практичним втіленням конституційної засади кримінального судочинства. Також обґрунтовано потребу у врегулюванні порядку досудового кримінального провадження під час подання та розгляду конституційної скарги.

Ключові слова: апеляційний порядок; досудове кримінальне провадження; ефективність оскарження; конституційна скарга; матеріальні права; процесуальні права; судова перевірка.

Andrukh V.V. Ways to improve the effectiveness of appeal in pre-trial criminal proceedings.

The article is devoted to the study of certain issues which, if resolved, will contribute to the enhancement of the effectiveness of appeal in pre-trial criminal proceedings. It is stated that regulatory gaps and the lack of uniform approaches to the grounds, conditions and procedure for applying the appeal institute do not allow for an effective mechanism of legal protection of violated substantive and procedural human rights. The author determines that formalized approaches to the appeal procedure have a negative impact on the effective achievement of the objectives (purpose) of appeal in pre-trial criminal proceedings. It is emphasized that the appeal against a notice of suspicion has regulatory

shortcomings in terms of the lack of substantive and criminal procedural grounds for filing a complaint. At the same time, the author emphasizes that there are no grounds for appealing against the decision to put a person on the wanted list. Among the defects in the procedure for applying the institution of appeal, the author highlights the lack of criteria which determine the rules of jurisdiction for consideration of appeals against decisions, actions or omissions of the prosecution during the pre-trial investigation. The author examines the impact on the effectiveness of appeal of the possibility provided by procedural law to file a complaint against decisions, actions and omissions of the prosecution to the prosecutor. It is noted that within the framework of constitutional rights, it is important to provide for the possibility of appealing against certain decisions of investigating judges which affect fundamental human rights and freedoms. In particular, the author finds that the list of appealable decisions does not include decisions on determining jurisdiction and on conducting a search in urgent cases. At the same time, the author argues that it is necessary to introduce cassation appeal in pre-trial criminal proceedings, since the right to appeal in cassation is a practical implementation of the constitutional principle of criminal justice. The author also substantiates the need to regulate the procedure for pre-trial criminal proceedings during the filing and consideration of a constitutional complaint.

Key words: appeal procedure; pre-trial criminal proceedings; effectiveness of appeal; constitutional complaint; substantive rights; procedural rights; judicial review.

Постановка проблеми. Сучасний стан кримінального процесуального закону та практика його застосування відображають стійку тенденцію до приведення процесуальних норм у відповідність до європейських стандартів захисту прав людини, зокрема й у частині реалізації ефективного механізму правового захисту шляхом оскарження рішень, дій (бездіяльності) сторони обвинувачення та рішень слідчих суддів у досудовому кримінальному провадженні. Проте результативний захист порушених прав вимагає найбільш ефективного застосування інституту оскарження, чого неможливо досягнути шляхом формального подання скарги. В цьому контексті доволі актуальним вбачається питання наукового обґрунтування напрямів вдосконалення та підвищення ефективності оскарження у досудовому кримінальному провадженні, що сприятиме чіткому розумінню сутності цього інституту, в тому числі підстав, умов та порядку його застосування з метою забезпечення процесуальних прав, захисту матеріальних прав, свобод і законних інтересів людини.

Мета дослідження. Метою статті є окреслення напрямів підвищення ефективності оскарження у досудовому кримінальному провадженні. Досягнення зазначеної мети передбачає вивчення доктринальних положень правової природи оскарження, аналізу застосування норм кримінального процесуального законодавства щодо підстав, умов та порядку оскарження, а також звернення до судової практики та міжнародних стандартів забезпечення прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження.

Стан опрацювання проблематики. В теорії кримінального процесу питання визначення окремих проблем, пов'язаних з оскарженням рішень, дій (бездіяльності) сторони обвинувачення та рішень слідчих суддів на стадії досудового розслідування неодноразово досліджувалися такими вченими як І.В. Глов'юк, Ю.М. Грошевий, О.В. Капліна, Д.І. Клепка, Л.М. Лобойко, Т.О. Лоскутов, О.Ю. Льошенко, М.А. Макаров, В.Т. Маляренко, М.Є. Савенко, Ю.В. Стеценко, А.Р. Туманянц, О.М. Федорів та іншими. Разом з тим, сучасні наукові напрацювання не змогли повною мірою висвітлити всіх аспектів, спрямованих на реалізацію прав людини у досудовому кримінальному провадженні, зокрема в частині вироблення шляхів вдосконалення інституту оскарження, що й обумовило необхідність здійснення подальшого дослідження визначеної теми цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Вбачається, що судовий контроль у досудовому кримінальному провадженні покликаний сприяти належному дотриманню прав і свобод людини, у зв'язку з чим рішення, дії (бездіяльність) сторони обвинувачення та рішення слідчого судді не повинні бути остаточно позбавлені можливості їх оскарження особою шляхом реалізації конституційного права на судовий захист. Однак нормативні прогалини та відсутність єдиних підходів до правил застосування інституту оскарження нерідко спричиняють негативні наслідки в частині ефективного забезпечення процесуальних прав, захисту матеріальних прав, свобод і законних інтересів людини.

Головним чином на ефективне досягнення цілі (призначення) оскарження у досудовому кримінальному провадженні впливають формалізовані підходи до процедури подання скарги. Відповідно до вимог кримінального процесуального законодавства, у випадках, коли подана скарга не відповідає встановленим формальним вимогам, вона залишається без розгляду. Це свідчить

про те, що недотримання суто формальних вимог (наприклад, до оформлення скарги) унеможливорює початок перевірки законності та обґрунтованості рішень, дій та бездіяльності сторони обвинувачення та рішень слідчих суддів. Відповідно, забезпечення процесуальних прав і захист матеріальних прав здійснюватиметься допоки всі формальні недоліки поданої скарги не будуть усунуті. В іншому разі, нездійснення фактичної судової перевірки законності та обґрунтованості оскаржуваних рішень, дій (бездіяльності) вказує, що мету оскарження у досудовому кримінальному провадженні досягнуто не було.

Водночас важливо враховувати, що не всі особи, чиї права було порушено або обмежено за результатом прийняття процесуальних рішень, дій (бездіяльності), мають достатній обсяг юридичних знань, щоб самостійно скласти скаргу з дотриманням усіх процесуальних вимог. Наявність таких знань не повинна бути обов'язковою умовою для отримання доступу до судового захисту, коли йдеться про порушення прав людини. Для реалізації права на ефективний судовий контроль, який є швидким і результативним, необхідно передбачати спрощення формальних вимог до форми, змісту, оформлення скарги, тому що в межах судового контролю має перевірятись забезпеченість / незабезпеченість прав, свобод і законних інтересів людини у досудовому кримінальному провадженні, а не вірцеве дотримання формальностей скарги.

Іншим напрямом підвищення ефективності оскарження під час досудового розслідування має стати вдосконалення підстав, умов та порядку судового оскарження рішень, дій та бездіяльності сторони обвинувачення. З огляду на вичерпний перелік підстав подання скарги вбачається, що положення кримінального процесуального закону не охоплюють усіх матеріально-правових і кримінальних процесуальних підстав оскарження рішень, дій чи бездіяльності органу досудового розслідування, які обмежують чи порушують права та законні інтереси учасників кримінального провадження. (ст. 303 КПК України). Яскравим прикладом є проблема унормування оскарження повідомлення про підозру, повідомлення про нову підозру або зміну раніше повідомленої підозри, оскільки постає питання щодо початкового моменту перебігу процесуальних строків, зазначених у п. 10 ч. 1 ст. 303 КПК України. При цьому неврегульованими залишаються матеріально-правові (повнота змісту підозри, правильність кримінально-правової кваліфікації) та кримінальні процесуальні (належний суб'єкт, дотримання строків, наявність достатності доказів, роз'яснення прав підозрюваного, виконання порядку вручення) підстави для здійснення оскарження повідомлення про підозру у досудовому кримінальному провадженні.

Окремо варто звернути увагу й на відсутність підстав для оскарження постанови про оголошення особи в розшук (ст. 281 КПК України). Потреба в такому оскарженні, як зазначає О.В. Ромасєв, обумовлена наслідками, що полягають у зупиненні досудового розслідування (п. 2 ч. 1 ст. 280 КПК України). Саме ризик зловживання вказаною нормою щодо зупинення досудового розслідування може порушувати права і законні інтереси як сторони захисту, так і потерпілого внаслідок необґрунтованого затягування строків кримінального провадження або неправомірного оголошення підозрюваної особи у розшук [1, с. 137]. Але навіть попри те, що положення п. 2 ч. 1 ст. 303 КПК України надають можливість подати скаргу на рішення слідчого, дізнавача, прокурора про зупинення досудового розслідування, без належного нормативного регулювання залишається визначення строку, протягом якого особам, що мають право на таке оскарження, потрібно вручити копію постанови про зупинення досудового розслідування. Це ж стосується й відсутності можливості оскаржити постанову про зупинення досудового розслідування у зв'язку з формальністю її винесення (недостатня вмотивованість, неналежна обґрунтованість, формальність проведених заходів, спрямованих на встановлення місцезнаходження розшукуваного тощо).

Серед дефектів порядку оскарження варто виокремити відсутність критеріїв щодо визначення правил підсудності розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність сторони обвинувачення у досудовому провадженні. Хоча, на наш погляд, визначення підсудності має вагомий вплив на здійснення швидкого й ефективного судового контролю за процесуальними рішеннями сторони обвинувачення. Однак на практиці можуть виникати ситуації, які ускладнюють визначення підсудності при поданні скарги. Це пов'язано з прийняттям рішення про призначення групи слідчих (про зміну групи слідчих). В таких умовах сторона обвинувачення отримує перевагу в обранні «потрібного» слідчого судді для розгляду процесуальних питань у досудовому кримінальному провадженні. Поруч з тим, звертатися зі скаргою на відповідні процесуальні дії та рішення за правилами територіальної юрисдикції необхідно за місцем фактичного розташування органу досудового розслідування. Тому, коли досудове розслідування здійснюють представники різних

відомств, територіально розташованих у різних містах, виникають проблеми, пов'язані з визначенням конкретної територіальної підсудності, призводячи до затягування реалізації судового контролю.

Також на забезпечення ефективності оскарження на досудовій стадії кримінального провадження негативно впливає наявність відомчого оскарження, яке передбачено у разі необхідності подання скарги на недотримання розумних строків досудового провадження (ст. 308 КПК України). Особи, чиї права та законні інтереси зазнали порушень під час досудового розслідування, повинні подавати відповідну скаргу не до судді суду першої інстанції (слідчого судді), а безпосередньо до прокурора вищого рівня. В цьому контексті виникає проблема так званого «квазіоскарження», оскільки конституційно визначена обвинувальна спрямованість прокурора у кримінальному провадженні не передбачає його незалежності, безсторонності та неупередженості (ст. 131-1 Конституції України). Тому для перевірки законності й обґрунтованості рішень, дій (бездіяльності) дізнавача, слідчого, нижчестоящего прокурора, прокурор як головний суб'єкт сторони обвинувачення не може претендувати на перейняття частини повноважень, віднесених до судової гілки влади.

Враховуючи, що прокурор здійснює процесуальне керівництво досудовим розслідуванням й ієрархічно підпорядковується вищестоящому прокурору, необхідно звернути увагу на рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) «*Merit v. Ukraine*», у якому висловлено позицію, що наявний поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову створює беззаперечний факт відсутності у прокурора статусу судді чи незалежної та неупередженої особи, навіть незважаючи на функціональну спрямованість здійснювати нагляд за дотриманням законів у кримінальному провадженні. Прокурор покликаний здійснювати обвинувальні повноваження, що й обумовлює його позицію як сторони обвинувачення в кримінальному провадженні (ч. 4 ст. 22, ст. 25, ст. 36 КПК України). Саме у зв'язку з тим, що прокурор є стороною у кримінальному провадженні, ЄСПЛ дійшов висновку, що звернення зі скагою до прокурора не є ефективним засобом захисту, адже не забезпечує розумних шансів на успіх [2]. На цьому також справедливо наголошує М.Л. Белкін, що оскарження до прокурора суперечить ст. 6 Конвенції, положення якої гарантують кожному право на справедливий розгляд справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом. Але за національним законодавством статус прокурора полягає у виконанні функцій розслідування й обвинувачення, внаслідок чого прокурор не може розглядатися як незалежна, уповноважена законом на виконання судової влади посадова особа [3, с. 5]. Таким чином, прокурор є «квазісудовим органом», функціональна спрямованість якого не сприяє досягненню ефективності оскарження у досудовому провадженні.

Разом з тим, відсутність нормативного регулювання апеляційного оскарження рішень судді суду першої інстанції (слідчого судді) є не менш вагомою проблемою на шляху до здійснення ефективного оскарження у досудовому кримінальному провадженні. Хоча ухвали останнього можуть вирішувати питання, пов'язані з дотриманням фундаментальних прав і свобод людини, наприклад, обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою обмежує право на свободу та особисту недоторканість, проведення обшуку у житлі чи іншому володінні особи – обмежує право на приватне життя та недоторканість права власності тощо. Попри це в межах кримінального процесуального законодавства існує прогалина щодо оскарження рішень слідчого судді за результатами розгляду відповідних клопотань в апеляційному порядку, що призводить до порушення права людини на доступ до правосуддя, позбавляючи її дієвих важелів здійснення захисту матеріальних і забезпечення процесуальних прав під час досудового розслідування.

Прикладом свавільного обмеження права власності є проведення обшуку до внесення відомостей до ЄРДР (ч. 3 ст. 233 КПК України). В такому випадку підставою для проведення обшуку слугує невідкладна необхідність врятування життя людей і майна. При цьому стороною обвинувачення нерідко здійснюється пошук і фіксація доказової інформації щодо обставин вчиненого кримінального правопорушення, а також вилучаються речові докази, коли змістом цієї статті не передбачено проведення інших дій, окрім як спрямованих на збереження життя людей та цілісності майна, а не речових доказів. Зокрема у Постанові Верховного Суду від 08.04.2021 року (справа № 573/2028/19) констатовано, що проведення невідкладного обшуку відповідно до положень ч. 3 ст. 233 КПК України не передбачає вирішення завдань щодо унеможливлення знищення доказів або фіксації відомостей про обставини вчиненого кримінального правопорушення. Тому проникнення до житла чи іншого володіння особи за відсутності ухвали слідчого судді, окрім як за мо-

тиму врятування життя людей та майна, є істотним порушенням кримінального процесуального закону на стадії досудового розслідування [4]. Іншим прикладом слугує Постанова Верховного Суду від 01.11.2023 року (справа № 462/3127/22), у якій зазначено, що відшукування речових доказів під час проведення обшуку до постановлення ухвали слідчим суддею не належить до підстав, визначених ч. 3 ст. 233 КПК України. Відповідно, навіть попри подальшу легалізацію обшуку за допомогою ухвали слідчого судді, отримані в такий спосіб докази є недопустимими через порушення прав людини і основоположних свобод [5]. Наведені судові рішення свідчать, що при проведенні обшуку житла чи іншого володіння особи можуть виникати суттєві порушення норм кримінального процесуального закону з боку органів досудового розслідування. Але, як справедливо зауважують деякі науковці, законодавцем не передбачено можливості та механізму здійснення процесуального оскарження ухвали слідчого судді про проведення обшуку під час досудового розслідування. Разом з тим, позбавлення особи, у житлі чи іншому володінні якої проведено обшук, права на оскарження результатів його проведення є порушенням положень ст. 55 Конституції України [6, с. 82; 7, с. 103]. Тому зважаючи на зміст ст. 309 КПК України, ухвала слідчого судді про проведення обшуку та власне результати його проведення не підлягають оскарженню під час досудового розслідування в апеляційному порядку.

Зазначене вище входить у суперечність з рішенням ЄСПЛ «Case of Camenzind v. Switzerland», у якому встановлено, що заявник не мав «ефективного засобу правового захисту в національному органі» для того, щоб оскаржити результати проведення обшуку. Суд дійшов висновку, що при відсутності у національному законодавстві передбаченого права на оскарження слідчої дії, проведення якої призвело до порушення основоположного права особи на повагу до свого житла (ч. 1 ст. 8 Конвенції), відбувається порушення права на ефективний засіб правового захисту (ст. 13 Конвенції) [8]. Таким чином, з метою створення ефективного механізму правового захисту вбачається доцільним забезпечити пріоритетну реалізацію права на розгляд судами апеляційної інстанції скарг, поданих на рішення судів першої інстанції у випадку виявлення порушень щодо забезпечення (захисту) конституційних прав і свобод людини під час досудового кримінального провадження. Унормування порядку апеляційного оскарження ухвали про проведення обшуку житла чи іншого володіння особи сприятиме виробленню ефективної практики вирішення питання про допустимість доказів за результатами проведення слідчих (розшукових) дій, які потребують винесення ухвали слідчого судді, ще на стадії досудового кримінального провадження.

З урахуванням прогалин щодо врегулювання апеляційного оскарження окремих судових рішень слідчого судді, що зачіпають фундаментальні права й основоположні свободи людини, потрібно констатувати й відсутність можливості подання касаційної скарги на рішення суду апеляційної інстанції. Зокрема ч. 4 ст. 424 КПК України передбачає, що ухвала слідчого судді після її перегляду в суді апеляційної інстанції, а також постановлена ухвала суду апеляційної інстанції за результатами розгляду апеляційної скарги на таку ухвалу оскарженню в касаційному порядку не підлягають [9]. Тож варто погодитись з думкою М.Ю. Мерцалова, що за умови відсутності перегляду ухвали слідчого судді в апеляційному порядку особа втрачає право на перегляд справи в межах суду касаційної інстанції [10, с. 255]. Проте, як справедливо зазначають інші науковці, попри відсутність механізму касаційного оскарження у досудовому кримінальному провадженні в судовій практиці виникають непоодинокі ситуації, які підтверджують можливість оскаржити відповідне рішення, дію чи бездіяльність сторони обвинувачення чи рішення слідчого судді під час досудового розслідування в суді касаційної інстанції. Це пов'язано з тим, що забезпечення права на апеляційний та касаційний перегляд судових рішень шляхом їх оскарження є невід'ємним елементом реалізації конституційного права людини на звернення до суду (ст. 55 Конституції України) [11, с. 122]. Наприклад, у Постанові Верховного Суду від 18.12.2018 року (справа № 628/969/18) оскаржується ухвала апеляційного суду, якою відмовлено у відкритті провадження за апеляційною скаргою щодо зміни запобіжного заходу у вигляді застави на запобіжний захід у вигляді тримання під вартою [12]. Іншим прикладом може слугувати Постанова Верховного суду від 23.01.2024 року (справа № 569/19829/21) щодо оскарження ухвали апеляційного суду про відмову у скасуванні арешту майна [13]. В цьому контексті можна стверджувати, що перегляд справ, розглянутих слідчим суддею щодо оскарження рішень, дій (бездіяльності) сторони обвинувачення у апеляційному та касаційному порядку є практичним втіленням конституційної засади кримінального судочинства. В іншому випадку, пряма заборона оскаржувати рішення слідчого судді внаслідок розгляду скарг на рішення, дії

чи бездіяльність сторони обвинувачення у касаційному порядку не кореспондується і входить у суперечність з конституційними правами людини.

Фактично надання права на оскарження процесуальних дій і рішень, що зачіпають законні інтереси учасників кримінального судочинства, або інших зацікавлених осіб є однією з форм конституційного захисту прав і свобод людини (ст. 55 Конституції України). Інститут оскарження дій (бездіяльності) та рішень переслідує мету не лише забезпечити процесуальні права та захистити матеріальні права людини, але й сприяти своєчасному виявленню та швидкому усуненню порушень, допущених під час досудового розслідування. В цьому контексті доречно звернути увагу на реалізацію права на конституційне оскарження щодо невідповідності окремих норм кримінального процесуального закону Конституції України. Наприклад, у Рішенні Конституційного суду № 8-р(П)/2024 від 18.07.2024 року, визначено, що нормативно-правове регулювання продовження строку тримання під вартою в умовах воєнного стану (ч. 6 ст. 615 КПК України) не відповідає положенням основного закону держави, зокрема ч. 1, ч. 2 ст. 29, ч. 1, ч. 2 ст. 55, ст. 62, ч. 2 ст. 63 Конституції України [14]. Водночас, як справедливо зазначає О. Пересада, подання конституційної скарги до Конституційного Суду України, незалежно від прийнятого рішення, не означає здійснення перегляду судових рішень і не передбачає відновлення порушених прав чи призначення матеріальної компенсації. Головним чином, у особи виникають нові можливості щодо продовження захисту своїх прав за допомогою подальшого звернення із заявою про перегляд судового рішення за виключними або нововиявленими обставинами [15, с. 96].

Беручи до уваги спрямованість конституційного оскарження, варто погодитись з думкою С.Р. Тагієва, що таким способом відбувається об'єктивна оцінка діяльності суду загальної юрисдикції з позиції належного дотримання норм матеріального та процесуального права, шляхом надання йому правильного тлумачення. Крім того суд конституційної юрисдикції визначає правильність формулювання нового правила, конкретизацію існуючих норм, дотримання положень юридичної техніки тощо [16, с. 549]. З іншого боку, подання конституційної скарги в контексті оскарження окремих положень кримінального процесуального закону також не позбавлене недоліків, зокрема постановлення остаточного рішення в межах кримінального провадження відкладається на невизначений термін, порушуючи право на розумні строки розгляду провадження. При цьому розгляд конституційної скарги відбувається у чітко встановлених межах, тобто суд конституційної юрисдикції не може виходити за межі поданої скарги на відповідність оскаржуваного акту або його частини конкретній конституційній нормі [17, с. 8310]. Водночас необхідно констатувати, що кримінальне процесуальне законодавство не врегульовує порядок здійснення досудового кримінального провадження у разі подання та розгляду конституційної скарги. Зокрема, невизначеним залишається питання, чи може продовжуватись проведення слідчих та інших процесуальних дій у той час, коли відповідна норма кримінального процесуального закону підлягає оскарженню, чи це має слугувати підставами для зупинення проведення процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень у досудовому кримінальному провадженні. Такі міркування є цілком обґрунтованими з огляду на те, що зупинення провадження у зв'язку з відповідним конституційним провадженням (його результатом) виступає процесуальним механізмом забезпечення конституційної безпеки, захисту конституційних прав і свобод людини на підставі Конституції [18, с. 90]. Тому за умови фактичного продовження проведення процесуальних дій виникають ризики порушення прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, якщо оскаржувану норму буде визнано неконституційною. Крім того, не зрозумілим вбачається відсутність унормування скасування заходів забезпечення кримінального провадження або запобіжних заходів на час розгляду скарги Конституційним Судом України. Сукупність зазначених питань обумовлює потребу в подальшій розробці дієвого механізму проведення досудового розслідування у разі подання та розгляду конституційної скарги.

Висновки. Напрямами підвищення ефективності оскарження у досудовому кримінальному провадженні є:

1. Деформалізація нормативних вимог до оформлення та подання скарги до суду (слідчого судді);
2. Удосконалення підстав, умов та порядку судового оскарження рішень, дій та бездіяльності сторони обвинувачення;
3. Скасування оскарження до прокурора рішень, дій та бездіяльності сторони обвинувачення;
4. Розширення апеляційного оскарження окремих рішень слідчих суддів;

5. Запровадження касаційного оскарження на досудовому кримінальному провадженні;
6. Врегулювання порядку досудового кримінального провадження у випадку подання та розгляду конституційної скарги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ромасев О.В. Правові підстави оскарження на досудовому розслідуванні рішення слідчого, прокурора про зупинення досудового слідства. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 1 (22). Т. 2. С. 137–140.
2. Case of Merit v. Ukraine, № 66561/01, 30.03.2004. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:\[%22001-61685%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:[%22001-61685%22]) (дата звернення: 27.09.2024).
3. Белкін М.Л. Актуальні питання оскарження постанов про порушення кримінальної справи в контексті рішень Європейського суду з прав людини. *Адвокат*. 2009. № 6 (105). С. 4–10.
4. Постанова Верховного Суду від 08.04.2021 р. Справа № 573/2028/19. Провадження № 51-1535км20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96208231> (дата звернення: 27.09.2024).
5. Постанова Верховного Суду від 01.11.2023 р. Справа № 462/3127/22. Провадження № 51-4879км23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114726887> (дата звернення: 27.09.2024).
6. Салманов О.В., Терещук С.С. Процесуальні аспекти оскарження результатів проведення обшуку у домоволодінні особи. *Право і Безпека*. 2017. № 3. С. 80–84.
7. Костюченко О. Про доцільність запровадження окремого оскарження і перегляду постанов судді та ухвал суду в кримінальному судочинстві України. *Судоустрій та судочинство в Україні*. 2007. № 3. С. 99–106.
8. Case of Camenzind v. Switzerland, № 136/1996/755/954, 16.12.1997. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:\[%22001-58125%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:[%22001-58125%22]) (дата звернення: 27.09.2024).
9. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Голос України*. 2012. № 90-91. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 27.09.2024).
10. Мерцалов М.Ю. Колізійні питання апеляційного перегляду справ про оскарження бездіяльності слідчого, прокурора щодо невнесення відомостей до ЄРДР. *Молодий вчений*. 2017. № 5 (45). С. 254–257.
11. Лебеда Ю. Про обмеження конституційного права на оскарження судових ухвал у цивільному та господарському процесі. *Юридичний журнал*. 2006. № 2. С. 119–225.
12. Постанова Верховного Суду від 18.12.2018 р. Справа № 628/969/18. Провадження № 51-9513км18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78750772> (дата звернення: 27.09.2024).
13. Постанова Верховного Суду від 23.01.2024 р. Справа № 569/19829/21. Провадження № 51-1344км22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116607278> (дата звернення: 27.09.2024).
14. Рішення Конституційного Суду України № 8-р(II)/2024 від 18.07.2024 р. Справа № 3-88/2022 (205/22, 114/24). URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6904> (дата звернення: 27.09.2024).
15. Пересада О. Ефективність інституту конституційної скарги як засобу юридичного захисту прав і свобод людини і громадянина. *Людська гідність та забезпечення прав людини в умовах суспільних трансформацій*. Київ: ВАІТЕ, 2021. С. 93–97.
16. Тагієв С.Р. Конституційний контроль за судовим правом у кримінальному провадженні: реалії та перспективи. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 3. С. 546–552.
17. Литвинов О.М., Богуш В.В. Межі конституційного контролю у провадженнях за конституційними поданнями та конституційними скаргами: теоретичні аспекти. *Теорія і практика правознавства*. 2018. № 1 (13). С. 1–12.
18. Єзеров А. Конституційне провадження як підстава для зупинення та закриття провадження у справі. *Український часопис конституційного права*. 2020. № 4. С. 90–100.

УДК [343.13:341.341](091)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.2>

ЩОДО ЕВОЛЮЦІЇ ПОНЯТТЯ «ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИЙ» ТА ПРАВИЛ ПОВОДЖЕННЯ З ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Арзуманов Г.Л.,
студент 4 курсу
факультету адвокатури
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, Харків
e-mail: g.l.arzumanov@nlu.edu.ua

Туманянц А.Р.,
кандидатка юридичних наук, професорка,
доцентка кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, Харків
ORCID: 0000-0001-6403-8436
e-mail: anushjurist@gmail.com

Арзуманов Г.Л., Туманянц А.Р. Щодо еволюції поняття «військовополонений» та правил поведінки з військовополоненими: історико-правове дослідження.

У статті розглядаються проблеми, пов'язані з історичним ходом еволюції поняття «військовополонений» та правил тримання, поведінки, інтернування таких осіб. Констатовано, що прецедент розбіжності між нормативно-правовими актами, які передбачають правове регулювання статусу військовополонених, має ретроспективний характер. Проаналізовано звичаї стародавнього світу та ранніх цивілізацій на відповідність нормам моралі у контексті відношення до військовополонених. Ранні держави фактично не знали, що таке система «гуманного» поводження з військовополоненими, проте такі країни та державності, як Давня Греція та Індія були рушійною силою для докорінних змін у векторі людського відношення до осіб, які знаходяться у полоні. Методом порівняльно-правового аналізу зроблено висновок, що період Середньовіччя та Нового часу у призмі поводження з військовополоненими мають як тісну кореляцію, так і пряму неузгодженість. Виокремлено законодавчі акти, які були основою для нормативного врегулювання проблеми, такі як «Спеціальний декрет в'язнів» або Гаазька конвенція 1899 року. Проаналізовані історичні зміни міжнародних підходів до розуміння поняття «військовополонений» та правил поводження з такими особами від ранніх збройних конфліктів до сучасних норм міжнародного гуманітарного права. Звернено увагу на національну рамку законодавства України у контексті звичаїв Київської Русі, періоду глибокого Середньовіччя, УРСР та періоду здобуття незалежності. Відношення до військовополонених на теренах України в історичному аспекті завжди відповідало моральним цінностям, навіть таким, які можна порівнювати з сучасним міжнародним гуманітарним правом. Зроблено висновок, що колізія між теорією, законодавством та практикою була наявна протягом всієї історії людства у силу деструктивного характеру війни та бойових дій. Наголошено на необхідності пошуку нових практичних підходів підвищення рівня правового регулювання статусу військовополонених у міжнародному гуманітарному праві та національному законодавстві України (зокрема, кримінальному процесуальному).

Ключові слова: правовий статус, військовополонений, історико-правовий аналіз, права військовополонених, кримінальне провадження, міжнародно-правові акти.

Arzumanov G.L., Tumanyants A.R. About the evolution of the concept of «prisoner of war» and the rules of treatment of prisoners of war: a historical and legal research.

The article examines the issues related to the historical evolution of the concept of «prisoner of war» and the rules of detention, treatment and internment of such persons. It is stated that the precedent of discrepancies between legal acts providing for legal regulation of the status of prisoners of war is retrospective. The author analyses the customs of the ancient world and early civilisations for compliance with moral norms in the context of treatment of prisoners of war. Early states did not actually know what a system of «humane» treatment of prisoners of war was, but such countries and states as Ancient Greece and India were the driving force for fundamental changes in the vector of humane treatment of persons held in captivity. Using the method of comparative legal analysis, the author concludes that the periods of the Middle Ages and Modern times in terms of treatment of prisoners of war have both a close correlation and direct inconsistency. The author identifies the legislative acts that served as the basis for the regulatory settlement of the problem, such as the Special Prisoners' Decree or the Hague Convention of 1899. The author analyses the historical changes in international approaches to understanding the concept of «prisoner of war» and the rules for the treatment of such persons from early armed conflicts to modern norms of international humanitarian law. Attention is drawn to the national framework of Ukrainian legislation in the context of the customs of Kyivan Rus, the late Middle Ages, the Ukrainian SSR and the period of independence. The treatment of prisoners of war on the territory of Ukraine has always been historically consistent with moral values, even those which can be compared with modern international humanitarian law. The author concludes that the conflict between theory, legislation and practice has been present throughout human history due to the destructive nature of war and hostilities. The author emphasises the need to find new practical approaches to improve the level of legal regulation of the status of prisoners of war in international humanitarian law and national legislation of Ukraine (in particular, criminal procedure law).

Key words: legal status, prisoner of war, historical and legal analysis, rights of prisoners of war, criminal proceedings, international legal acts.

Постановка проблеми. Повоєнні реалії сучасного світу набувають все більш широкого масштабу. Цивілізація «дивиться в очі» актуальним гуманітарним викликам, які потребують екстреної реакції і вирішення. З іншого боку, збройні конфлікти і наслідки їх «розгорання» не є абсолютно новим прецедентом в історії людства, з огляду на глибоке коріння історії протистояння людства. З цим і безпосередньо пов'язані долі осіб, які беруть участь у військовому конфлікті, за волі обставин потрапили у полон до супротивної сторони. Відношення до таких суб'єктів має ретроспективний еволюційний характер: від варварського – до гуманного. Зміна характеру і змісту ставлення до військовополонених передусім корелюється зі зміною характеру і масштабу військових подій, а також – розвитком міжнародного гуманітарного права. Україна не є виключенням серед держав, які стикаються з подібними труднощами. Законодавство нашої держави потребує змін у контексті правового регулювання процесуального статусу військовополонених у кримінальному провадженні, а також імплементації норм міжнародного гуманітарного права. Кримінальне процесуальне законодавство України дублює певні приписи Женевських конвенцій, але не всі, що є значною прогалиною. Саме тому, дослідження історичного аспекту поняття «військовополонений» і правил ставлення до таких осіб є важливим кроком у векторі гуманізації поводження з полоненими та розвитку кримінальних процесуальних механізмів, які передбачали б вищий рівень правового регулювання процесуального статусу військовополонених у КПК України.

Метою статті є аналіз генези змісту поняття «військовополонений», а також правил поводження з такими особами у різні історичні епохи.

Стан опрацювання дослідження. Проблематика еволюції поняття «військовополонений» та правил поводження з такими особами у різні часи досліджувалася у роботах Авдошина І.В., Вакуленко А.О., Жаровської І., Замули А.Ю., Кишканя В.А., Шевчук Я., Широбокова Ю.М. та інших науковців.

Виклад основного матеріалу. Для епохи стародавнього світу та ранніх цивілізацій був характерний варварський стиль поневолення осіб, які потрапляли під контроль супротивної сторони. Період людського існування до нашої ери взагалі не передбачав поняття полону. Більше того, можна констатувати відсутність нормативно-правових актів, які б передбачали правове регулювання правил поводження з військовополоненими. Виходячи з цього, за точку відліку вста-

новлюємо період перших державностей, за якого склалася усталена практика взаємовідносин з військовополоненими. Скажемо, наприклад, Римська держава заявляла про своє право власності на військовополонених. Варто звернути увагу на те, що це відбувалось відкрито, що обумовлено низьким рівнем людського відношення до переможених. Полонений, який знаходився під владою римлян, незалежно від характеру участі у бойовому зіткненні (активному або пасивному) вважався «здобиччю». Таких осіб або вбивали, або експлуатували відповідним нелюдським чином. Доля військовополонених у ті часи була повністю залежна від їх здібностей у контексті коефіцієнту корисних дій для свого «власника». Римське право в широких науково-юридичних колах часто прийнято вважати саме «правом війни». Проте, існує декілька протилежних думок, які базуються на різних історичних джерелах.

Наприклад, система правовідносин за часів Цезаря, який, за одними історіографічними джерелами, був великодушним полководцем, за іншими – варваром. До аргументного складу можна віднести наступне – за часів військових походів Юлія Цезаря, полонений міг бути звільненим у Римській імперії. Водночас, сам Цезар, який уникав самовідданих бойових зіткнень, дозволив знищити близько 40 000 чоловіків, дітей та жінок під час одного із походів. Більше того, актуальною в ті часи була і практика позбавлення кінцівок тих людей, які поставали проти його влади [1]. Протилежними також є і Інституції Гая, які встановлювали імперативну заборону жорстоко поводитися з рабами (військовополонені прирівнювалися за таких), без законної на те підстави [2, с. 11].

Отже, в Стародавньому Римі була актуальна колізія між приписами нормативно-правових актів та практикою. Римські джерела права у контексті правил поводження з військовополоненими носили декларативний характер, чого не можна сказати про Давню Грецію. Якість і обсяг регулювання статусу військовополонених у давньогрецькій системі правовідносин значно відрізнялися від попередників і наступників. Греки вважали стан війни деструктивним і таким, що не відповідає моральним цінностям. При чому, супротивника, який зняв шолом під час битви, було заборонено вбивати. Наявним також був і процес обміну, у більшості випадків полонених саме обмінювали або відправляли на викуп. Проте, аналогічним до системи римського права був і режим власності, а саме – переможець розпоряджався життям полоненого, як своєю власністю. За звичаєм, якщо полонений був грецької крові, то його відпускали на волю.

Що стосується Київської Русі, то перша згадка в рамках літопису про військовополонених і їх статус була у відомих візантійських договорах, в яких встановлювалося, що полонених можна викупити [3]. Утім, ці договори відрізнялися рівнем опрацювання юридичних норм, особливо – міжнародних. Так, наприклад, стан поневолення розглядався не як ганебний, а як такий, що є результатом героїзму полонених як мучеників війни. Після хрещення Русі-України у 988 році, процес викупу набув релігійного забарвлення. Вважалося, що викуп був «милостинею та нагородою від Бога». Проте, за часів кочових набігів, полон був дуже важким і у більшості випадків – поневолені гинули.

Подібного статусу «мучеників» набували військовополонені у Стародавній Індії. Кодексом Ману і постановами поряд вводилася особлива категорія людей – жертв війни. До таких відносилися і полонені, яких було заборонено вбивати, трюїти, знущатися, а також – експлуатувати. Суспільство засуджувало таких осіб, але не переходило межі дозволеного. При чому, саме в Стародавній Індії відбувся перший поділ осіб на «комбатантів» та «некомбатантів». Сьогодні цей статус регулюється Женевськими конвенціями. Слід зазначити, що частина звичаїв і норм давньої Індії трансформувалася саме в Додатковий протокол I до Женевських конвенцій, який розтлумачує поняття «комбатант».

Отже, період стародавніх цивілізацій слід розглядати як передусім перехідний період від морально-етичних правил до правових норм. За давніх часів раннього світу система правовідносин з військовополоненими супроводжувалася багатьма формуючими чинниками, такими як рабовласницька система, феодалізм, поширеність військових збройних протистоянь, християнізація. Військовополоненого у ті часи можна персоніфікувати як особу, яка знаходилася у владі супротивної сторони та права і свободи якої були абсолютно обмежені.

Наступним етапом еволюції дефініції «військовополонений» та правил поводження з такою категорією осіб був період глибокого Середньовіччя і Новий час. Зміна характеру військових подій була прямо пропорційна і паралельна зміні ставлення до переможених націй, зокрема – військовополонених. Поневолення нейтралізувалось протягом Середньовіччя, але інститут викупу з полону практикувався до 17 століття. Актуальним прецедентом у ті часи була поширеність

потрапляння до полону цивільних жителів. Але вони вважалися тягарем для переможців, тому експлуатувати їх вважалося несправедливим та не необхідним. Клімат поводження з військово-полоненими був більш толерантним, що є слідством поширеності найманців. Адже, переможець у битві знав, що він може бути переможеним у наступній. Така система стримувань є актуальною і у сучасному світі.

XVI-XVII століття були періодом широкої дискусії (стосовно прав та свобод військовополонених) серед політичних, військових та філософських еліт світу. Так, наприклад, Гуго Гроцій у своєму виданні «Про закон війни і миру» констатував, що поневолення ворога все ж таки можливо і справедливо, але встановлювалася презумпція обов'язкового обміну або викупу. Превалювала також ідея, що під час війни забороняється знищення майна ворога та військовополонених, окрім того, яке необхідно знищити для завершення конфлікту. Справжньою революцією у цьому ключі став Вестфальський мир у 1648 р., який уможливив обмін військовополонених без викупу.

XVIII століття було відоме значними новаціями у контексті докорінної зміни відношення до військовополонених. Встановлювався пріоритет моралі права націй. Наприклад, французький політичний філософ Монтеск'є у своєму «Дусі законів» зазначив, що єдиним правом на війні має бути незаподіяння шкоди військовополоненому. Полоненого все частіше виводили з бою і не вважали часткою власності. Жан-Жак Руссо поширив пропозицію створення цивілізованих в'язниць для полонених (так звана «теорія карантину»). Саме Франція є батьківщиною докорінних змін правил поводження з військовополоненими. Підтвердженням цього є нормативно-правові акти, які були прийняті в рамках військової, конституційної, кримінальної доктрини. Такі як, наприклад, «Спеціальний декрет про в'язнів», що був першим актом загальнообов'язкового характеру, який встановлював засади гуманізації. Вперше в історії людства було встановлено опіку над військовополоненими.

Наступним кроком було прийняття Національним конвентом Франції у 1793 році декрету про правила обміну військовополонених, які передбачали індивідуальний характер обміну. Йдеться про обмін без викупу, звільнення військовополонених за умови, що останні не будуть брати участь у бойових діях, дотації на утримання, співрозмірні з виплатами французьким солдатам.

Що стосується України, то основним документом, який регламентував питання про полон і полонених практично все XVIII століття й першу половину XIX століття, був «Артикул військовий». Цей нормотворчий документ передбачав розгалужені правила поведінки військових в бойових діях, зокрема – здача у полон рішуче засуджувалася. Зокрема, у призмі війни 1812 року, для того, щоб утримати домінуючі позиції, достатньо було відпустити полоненого на волю під зобов'язання не воювати. Утримання військовополонених у таборах не вважалося пріоритетом. Такого роду заходи мали назву «Слово честі військовополоненого». Водночас, правомочність на полон була обмежена – шпигуни, переодягнені в цивільний одяг, були позбавлені можливості бути звільненим з табору.

Варто відмітити, що, незважаючи на доволі широку кількість військових конфліктів, зокрема – світових, IX та XX століття відзначилися розвитком міжнародних гуманітарних норм, регулюючих статус військовополонених. Проте, розвиток законодавства був, на наш погляд, декларативним, про що свідчить франко-німецька війна або громадянська війна у США, під час яких дотримання принципу людяності залишало бажати кращого. Але, у більшості своїй, тенденція спроб покращити становище військовополонених залишалася актуальною здебільшого саме у західному світі.

У загальному, IX та XX сторіччя були періодом «вибуху» дискусії, яка привела до появи перших міжнародних конференцій, покликаних підвищити правове регулювання правил поводження з військовополоненими, а також передбачити конкретну правосуб'єктність таких осіб. До прикладу – Брюссель, 1874 рік, який став роком першої в світі декларації про правила утримання полонених. Маємо звернути увагу на те, що вона, на жаль, не була ратифікована.

Перша спроба узаконити та створити більш-менш єдині правила ведення війни відбулася 29 липня 1899 року. Тоді у Женеві на міжнародній конференції, яка проходила з 18 травня по 29 липня і в якій брало участь 27 країн, було прийнято три Гаазькі конвенції: Про мирне вирішення міжнародних зіткнень, Закони і звичаї сухопутної війни, а також Конвенція про застосування у війні на морі положень Женевської конвенції 1864 року. Ця конференція стала відправною точкою для намагання хоча б на законодавчому полі вирішити питання запобігання війнам та воєнним конфліктам [4].

В рамках нормативних змін, які відбулися після конференції 1899 року, можна виокремити: (а) обов'язкова участь урядових організацій як посередників обміну, (б) участь громадських організацій в контролі за дотриманням прав і свобод військовополонених [5]. З іншої сторони, період Першої світової війни продемонстрував, що такі нововведення не реалізувались системно. Більш того, воюючі країни звинувачували один одного в недотриманні правил, передбачених Гаазькою конвенцією 1899 року.

Як наслідок – Женева стала місцем повторної зустрічі країн світу, де була прийнята Женевська конвенція 1929 року, яку перед Другою світовою війною ратифікували Німеччина, Велика Британія, Франція, Сполучені Штати та інші країни. Лише Радянський Союз та Японія стали виключенням.

Період Другої світової війни у контексті становища військовополонених можна охарактеризувати як надзвичайний та контрастний. Скажемо, як приклад, американські та англійські військовополонені не зазнавались тортурам або приниженням у Німеччині, чого не скажеш про їх інтернування в Японії, де відношення до полонених було наджорстким. На відміну від «англосаксонського світу», українські та польські військовополонені були основним об'єктом жорстокого поводження у німецьких концтаборах. Саме у той час була широко розповсюджена практика саботажів і втеч.

Резюмуючи, маємо констатувати, що відношення до мільйонів військовополонених під час Другої світової війни було доволі варіативним: від належного – до варварського.

Враховуючи негативний досвід, Женевська конвенція була переглянута та прийнята зі змінами у 1949 році у післявоєнний час. Саме цей нормативно-правовий акт інтернаціонального характеру є основоположним і фундаментальним по відношенню до сучасного міжнародного права та збройних конфліктів. Концепція гуманізації була збережена. Так, наприклад, зазначалося, що з військовополоненими треба поводитися гуманно, не принижуючи їх честь та гідність. В'язнів, яких виводять з зони бойових дій, забороняється катувати і позбавляти громадянства. Третьою женеvською конвенцією також передбачається і інститут репатріації, участь держав-покровителів в обміні військовополоненими, у судових процесах проти таких осіб. Розгалуженими також є і норми, які передбачають порядок кримінального провадження стосовно військовополонених, наприклад – особливості досудового розслідування або підготовчого судового засідання. Процесуальний порядок кримінального переслідування такої особливої категорії осіб у Женевських конвенціях є системним, але, в законодавстві України, на жаль, він імплементований опосередковано і фрагментарно, зокрема: чітко встановлюються умови утримання військовополонених на суші, регламентуються майнові права таких осіб, добовий режим харчування, який має бути для них достатнім та інші особливості, які гарантують належний і гідний процес інтернування військовополонених.

Висновки. У підсумку, маємо наголосити, що поняття «військовополонений» в історичному аспекті змінювалося прямопропорційно. На цей процес впливало багато чинників, таких як соціально-економічний розвиток країн, політична і географічна кон'юнктура, а також рівень розвитку законодавства. Певні звичаї і норми держав раннього світу трансформувалися в сучасність, зокрема – у «дух» Женевських конвенцій. У культурно-історичному розвитку світової цивілізації відношення до військовополонених змінювалося під впливом двох протилежних систем ставлення: європейська (гуманна) та нелюдська (несистемна, сувора, геноцидна). Незважаючи на принципи відмінності в політичній ідеології, моралі, культурі та соціально-економічних особливостях різних цивілізацій, їхнє ставлення до ув'язнених в один і той же історичний період дуже схоже, що дозволяє розглядати сучасне міжнародне право, як кодифіковану гуманітарну традицію. Нормативно-правові акти, які передбачали гарантії забезпечення прав та свобод військовополонених у різні часи базувались або на звичаях, або на політико-філософських дискусіях провідних еліт світу. Україна, як суб'єкт міжнародного права, протягом всієї історії була прихильна до ідей гуманного поводження з військовополоненими, про що свідчить і сучасна усталена практика, наближена до міжнародного гуманітарного права. Проте, навіть у сучасному вимірі, існує очевидна колізія між актами законодавства та практикою збройних конфліктів. Нелюдське поводження з військовополоненими, на жаль, залишається актуальною проблемою, яка потребує своєчасного і системного вирішення. Саме тому, міжнародні та національні інституції, як державні так і недержавні, потребують підсилення та реформації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Політологія: навчальний посібник / Є.В. Перегуда, В.Ф. Панібудьласка, В.Л. Семко, Н.І. Рижко, С.Д. Місержи, В.Л. Стеценко, В.Л. Згурська, В.П. Третяк. Київ: КНУБА, 2011. 216 с.
2. Зловживання правом під час досудового розслідування у кримінальному провадженні: монографія / Д.В. Криворучко, А.Р. Туманянц. Одеса : Видавництво «Юридика», 2024. – 280 с.
3. Котляр М.Ф.. Русько-візантійські договори 907 і 911 / Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т./Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. К.: Знання України, 2004. Т. 2. 812 с.
4. Шевчук Я., Жаровська І. Правове регулювання статусу військовополонених відповідно до норм міжнародного гуманітарного права: історична та сучасна ретроспектива. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2023. Volume 10 № 4(40). 446 с.
5. The Program for Humanitarian Policy and Conflict Research at Harvard University, «Brief Primer on IHL», Accessed at [IHL.ihl research.org](http://IHL.ihlresearch.org) Archived 2010-04-19 at the Wayback Machine 2009.

УДК: 343.98

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.3>

ПРЕДМЕТ І СИСТЕМА КРИМІНАЛІСТИКИ В ПОГЛЯДАХ ГАНСА ГРОССА

Волобуєв А.Ф.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального процесу та криміналістики
Донецького державного університету внутрішніх справ.
ORCID: 0000-0001-9419-7446
e-mail: vaf26@ukr.net*

Волобуєв А.Ф. Предмет і система криміналістики в поглядах Ганса Гросса.

Стаття присвячена проблемі систематизації криміналістичних знань. Відзначається, що в сучасних умовах вона вирішується шляхом створення двох відносно відокремлених теорій – вчення про предмет і вчення про систему криміналістики. Обґрунтовується теза про ключову роль у конструюванні системи криміналістики чіткого визначення її предмета та його структури. Предмет криміналістики є системно утворюючим фактором для змісту цієї науки. Це обумовлює необхідність об'єднання даної проблематики в межах єдиного криміналістичного вчення. Підкреслюється значущість для формування такого вчення використання історичного методу дослідження.

З цієї позиції аналізується історична пам'ятка кінця XIX – початку XX століття – наукова праця Ганса Гросса «Керівництво для судових слідчих суддів як система криміналістики». Підкреслюється, що ця книга мала багато видань в різні роки і здобула надзвичайну популярність серед слідчих, прокурорів, суддів різних країн світу. Звертається увага, що даним науковим твором фактично було закладено фундамент криміналістики, на якому ця наука розвивалася в наступні роки. Цей розвиток відбувався як в практичному, так і в теоретичному аспектах. З урахування цього стверджується, що погляди Ганса Гросса щодо предмета і система криміналістики не втратили свого значення і в дійсний час. Зазначається, що їх аналіз дозволяє сучасним дослідникам зорієнтуватися у низці проблемних питань розвитку криміналістики, оцінити сучасні уявлення про шляхи їх вирішення. Зокрема, відзначаються дві ідеї видатного вченого: 1) криміналістика має своїм предметом вивчення двох видів діяльності – кримінальної діяльності і діяльності слідчого, що знаходить відображення в системі знань цієї науки; 2) система криміналістики має складатися із загальної та особливої частин за прикладом кримінального права, практична реалізація положень якого у судочинство здійснюється саме через криміналістику. Стверджується, що ці ідеї є цілком обґрунтованими і продуктивними та заслуговують на подальший їх розвиток з урахуванням сучасних наукових процесів.

Ключові слова: предмет криміналістики, система криміналістики, криміналістичне вчення, судовий слідчий, керівництво для слідчих.

Volobuyev A.F. Subject and system of criminology in the views of Hans Gross.

The article is devoted to the problem of systematization of forensic knowledge. It is noted that in modern conditions it is solved by creating two relatively separate theories - the doctrine of the subject and the doctrine of the forensic system. The thesis about the key role in the construction of the forensics system of a clear definition of its subject and its structure is substantiated. The subject of criminology is a system-forming factor for the content of this science. This necessitates the unification of this problem within the framework of a single forensic science. The significance of the use of the historical research method for the formation of such a teaching is emphasized.

From this point of view, the historical monument of the late 19th and early 20th centuries is analyzed - the scientific work of Hans Gross «Manual for judicial investigative judges as a system of criminology». It is emphasized that this book had many editions in different years and gained extreme popularity among investigators, prosecutors, and judges of different countries of the world. It should be noted that

this scientific work actually laid the foundation of criminology, on which this science developed in the following years. This development took place in both practical and theoretical aspects. Taking this into account, it is argued that Hans Gross's views on the subject and system of forensics have not lost their significance in modern times. It is noted that their analysis allows modern researchers to orient themselves in a number of problematic issues of the development of criminology, to evaluate modern ideas about ways to solve them. In particular, two ideas of the outstanding scientist are noted: 1) criminology has as its subject the study of two types of activity - criminal activity and the activity of the investigator, which is reflected in the knowledge system of this science; 2) the system of criminology should consist of general and special parts based on the example of criminal law, the practical implementation of whose provisions in the judiciary is carried out precisely through criminology. It is claimed that these ideas are well-founded and productive and deserve their further development taking into account modern scientific processes.

Key words: subject of criminalistics, system of criminalistics, forensic science, forensic investigator, guide for investigators.

Постановка проблеми. На перший погляд, визначення предмета і системи криміналістики є суто теоретичною проблемою цієї науки, що в сучасних умовах проявляється у формуванні двох окремих теорій – вчення про предмет і вчення про систему криміналістики. Видається, що їх відносне відокремлення одне від одного шкодить розвитку цієї науки, усвідомленню її природи і завдань, а відтак і практичному використанню криміналістичних знань у кримінальному судочинстві. Зокрема, таке відокремлення створює підґрунтя для формування різноманітних уявлень про структуру (систему) криміналістичних знань, які в багатьох випадках ґрунтуються на тих чи інших суб'єктивних уподобаннях чи відкиданнях.

Стан опрацювання проблематики. В наукових публікаціях, присвячених визначенню предмета і системи криміналістики, спостерігається кілька підходів до цієї проблематики. Одним із них є відокремлений розгляд змісту вказаних категорій, зокрема він стосується визначення предмета криміналістики для її відмежування від близьких галузей юридичних знань (М.Г. Щербаковський [1], О.В. Нарожна [2] та ін.). Інші автори констатують вплив уявлень про предмет криміналістики на трансформацію поглядів криміналістів щодо системи цієї науки (В.А. Журавель [3; 4], В.В. Юсупов [5] та ін.), але не визначають зв'язок конкретних структурних елементів предмету з відповідними елементами системи науки криміналістики. У зв'язку з цим проблема залишається тільки позначеною, але невирішеною, для чого, як видається, досить цікавим буде аналіз поглядів фундатора криміналістики Ганса Гросса.

Мета дослідження. Метою статті є визначення зв'язку предмета і системи криміналістики в поглядах Ганса Гросса, як відправної платформи пізнання сучасних тенденцій розвитку криміналістики та систематизації її положень.

Виклад основного матеріалу. Видається, що для дослідження даної проблематики аксіоматичним є твердження, що системоутворювальною ознакою криміналістичних знань є предмет криміналістики [5, с. 80]. В цьому аспекті уявляється досить продуктивним аналіз поглядів фундатора криміналістики Ганса Гросса, наукові праці якого не втрачають свого значення і в сучасних умовах. Є підстави вважати, що криміналістика сформувалася як наука в більш-менш закінченому вигляді наприкінці XIX століття, яке характеризувалося бурхливим розвитком природничих і гуманітарних наук (фізики, хімії, біології, соціології, психології тощо) та їх впливом на економіку і соціальні процеси. Звичайно, результати наукових досліджень не могли не позначитися й на діяльності органів правопорядку того часу, які проводили розслідування злочинів, керуючись переважно минулим життєвим поліцейським досвідом і здоровим глуздом. Але на тлі наукового піднесення знаходилися ентузіасти, які почали активно шукати шляхи використання досягнень науки і техніки для вирішення завдань кримінального судочинства, зокрема для виявлення та ідентифікації злочинця. Серед них найбільшу популярність отримав австрійський правник Ганс Гросс, який пройшов професійний шлях від судового слідчого до широковідомого університетського професора – фундатора низки наук кримінально-правового циклу (кримінології, кримінальної психології, криміналістики). Ганс Гросс написав та опублікував багато наукових робіт, але найбільш відомими стали праці, присвячені криміналістиці. Примітним є те, що він кілька років (1899–1902) плідно працював у Чернівецькому університеті, якому залишив у спадок низку своїх наукових творів [6, с. 41].

В контексті проблеми, що розглядається, найбільший інтерес представляє книга Ганса Гросса «Керівництво для судових слідчих суддів як система криміналістики» (далі «Керівництво»), написана в 90-х роках XIX століття і з уточненням окремих положень і назви витримала кілька видань в різні роки, в багатьох країнах була перекладена і стала настільною книгою кількох поколінь, слідчих, прокурорів і суддів [7]. Не втратила свого значення ця робота і на сьогодні, і, перш за все, як історичний науковий пам'ятник, який дозволяє зазирнути у науковий світогляд відомого дослідника-криміналіста. Потрібно звернути увагу, що вчений у назві своєї праці використав поняття «система криміналістики», тобто ним було підкреслено, що йдеться саме про систематизоване викладення криміналістичних знань. Відтак, можна зробити попередній висновок, що проаналізувавши структуру книги Ганса Гросса, можна визначити й структуру предмета його дослідження.

Термінологічного визначення предмета криміналістики Гансом Гроссом не надається. У передмові до 3-го видання «Керівництва» він лише підкреслює, що криміналістика є самостійною наукою, але відводить їй місце в ряду допоміжних наук «матеріального кримінального права» і «формального кримінального права» (кримінального процесу). Дослідник відзначає, що матеріальне кримінальне право має своїм предметом вивчення злочинного діяння і покарання, а кримінальне процесуальне право містить у собі правила застосування матеріального кримінального права. Але відповіді на питання, як досліджувати злочинне діяння і встановлювати його способи, як його розкривати і виявляти винуватця, встановлювати його цілі і вирішувати інші питання покликана надавати саме криміналістика, що і складає її предмет [7, с. VII]. Вказуючи на тісний зв'язок вказаних наук і криміналістики, автор підкреслює, що практична реалізація положень кримінального права у судочинстві здійснюється саме через криміналістику, яка розкриває зміст злочинних діянь, їх витоки, складові частини і цілі [7, с. IX].

Видається очевидним, що Ганс Гросс до сфери криміналістики відносить дослідження багатьох граней злочинних діянь, які в майбутньому стали предметом інших самостійних наукових галузей – кримінальної психології, кримінології. Він фактично їх відносить до змісту криміналістики, як її складові частини. Це пояснюється, на мій погляд, тим що йдеться про кінець XIX століття, коли у межах класичної школи кримінального права формувалися новітні ідеї щодо використання в боротьбі зі злочинністю знань з інших галузей гуманітарних наук. Тому видатний вчений, глибоко занурений у дослідження злочинної діяльності, не міг залишити їх без належної уваги і, враховуючи їх близькість до кримінального права, за своєї суб'єктивної точки зору відносив їх до сфери криміналістики, про що свідчать й подальші його наукові праці. Так, працюючи в Чернівецькому університеті він опублікував статті «До питання про криміналістику» (*Zur Frage der Kriminalistik*), «Задачі кримінальної психології» (*Kriminalpsychologische Aufgaben*), «Криміналістика» (*Kriminalistik*) [6, с. 41]. Звичайно, з точки зору українських науковців кінця XX - початку XXI століття кримінальна (юридична) психологія і кримінологія є самостійними галузями знань, відокремленими і від кримінального права, і від криміналістики. Але їх поєднує з криміналістичними знаннями те, що вони мають близьку природу - використання знань з базових галузей науки (психології і соціології) для вирішення окремих завдань кримінального судочинства.

Враховуючи викладені погляди Ганса Гросса щодо предмета криміналістики, заслуговує окремого аналізу й викладена ним в «Керівництві» система криміналістики. Так, вчений поділяє цю науку на загальну та особливу частини, використовуючи ідею, покладену в основу структуризації кримінального права. **До загальної частини криміналістики** він відніс наступні положення.

Характеристику діяльності судового слідчого з точки зору його підготовки, професійних якостей і вирішуваних завдань (Глава I «Про судового слідчого») [7, с. 8–73]. У зв'язку з цим потрібно пояснити, що «Керівництво» готувалося в умовах існуючої правової системи, коли слідство було виділено з поліції з утворенням самостійної посадової особи – судового слідчого. Судові слідчі були прикріплені до окружних судів та розслідували злочини під прокурорським наглядом. При цьому, користуючись правами членів окружних судів, вони у разі необхідності брали участь як судді у розгляді кримінальних справ, за винятком тих, за якими проводили попереднє розслідування. У судах Франції подібну роботу виконували посадові особи, які називалися слідчими суддями [8, с. 3].

Характеристику допиту як способу відновлення перед суддею всієї події злочину (Глава II «Про допиту») [7, с. 74–152]. Йдеться, зокрема про допити свідків та обвинувачених з акцентуацією на можливих труднощах, пов'язаних з недоліками сприйняття або небажанням говорити правду.

Характеристику огляду і обшуку як способів вивчення і фіксації обстановки злочину та його слідів (огляд), розшуку предметів-речових доказів, що приховуються (обшук) (Глава III «Про провадження огляду», Глава IV «Підготовчі дії при виїздах на місце злочину») [7, с. 153–183]. Примітним є те, що описанню піддається не тільки порядок виконання вказаних дій, але й психологічний стан судового слідчого, використання допомоги свідків та обізнаних осіб, протокольного оформлення результатів.

До особливої частини криміналістики Ганс Гросс відніс положення, які розділив на наступні групи: А. «Допоміжні для судового слідчого засоби»; В. «Особливості пізнання, необхідні для судового слідчого»; С. «Деякі штучні прийоми»; D. «Про особливості деяких злочинів».

А. Допоміжні для судового слідчого засоби

Обізнані особи (Глава V «Про обізнаних осіб») [7, с. 184–338]. Тут йдеться про залучення судовим слідчим осіб, обізнаних в окремих галузях науки і ремесла (медицини, хімії, фізики, зоології, ботаніки та ін.), які можуть надати суттєву допомогу у встановленні окремих обставин у кримінальній справі.

Друковані засоби (Глава VI «Про щоденний друк») [7, с. 339–345]. Описуються відносини з журналістами і редакторами газет і визначається шкода, яку можуть завдати судовим рішенням газетні публікації про кримінальні події та їх оцінку. У зв'язку з цим формулюються правила надання судовим слідчим інформації газетам про злочини, що розслідуються.

В. Особливості пізнання, необхідні для судового слідчого

Прийоми злочинців щодо маскування кримінальної діяльності та перешкоджання слідству (Глава VII «Про різні прийоми злочинців», Глава VIII «Про злочинну мову») [7, с. 346–459]. Досить детально описуються способи поведінки злочинців при вчиненні кримінальних правопорушень і під час слідства (зміна зовнішності, неправдиві показання, симуляція захворювань, прийоми і засоби прихованого спілкування тощо), які повинен враховувати судовий слідчий.

Відомості про етнічну групу циган (ромів) та характерні злочини (Глава IX «Цигани, їх побут та характерні властивості») [7, с. 460–487]. Викладаються панівні в Австро-Угорщині XIX століття оціночні положення щодо ментальних особливостей ромського народу, схильності його представників до вчинення окремих видів злочинів та поведінки під час слідства і суду.

Вплив марновірств (забобонів) на вчинення злочинів та їх розслідування (Глава X «Про забобони») [7, с. 488–514]. Викладені положення щодо ролі марновірств в механізмі вчинення злочинів та виявлення їх ознак (у використанні певних речей, пророцтв, гадання тощо).

Відомості про вогнепальну зброю, вогнестрільні припаси, ріжучу і колючу зброю та ознаки її використання при вчиненні злочинів (Глава XI «Відомості про зброю») [7, с. 515–573]. Викладаються спеціальні знання щодо окремих видів зброї для орієнтування судового слідчого в цих питаннях з точки зору їх оцінки, як обтяжуючої обставини вчинення злочинів.

С. Деякі штучні прийоми

Додаткові до протоколу засоби фіксації доказів (Глава XII «Про застосування креслень, моделювання і подібних прийомів») [7, с. 574–612]. Відзначається, що методом описання в протоколі далеко не завжди можна достовірно відобразити отримувану інформацію. Тому для судового слідчого обов'язковим є уміння використовувати інші додаткові способи фіксації відомостей для забезпечення правильного сприйняття обставин кримінальної справи (креслення, малювання, моделювання, виготовлення зліпків і відбитків, складання розірваних клаптиків паперу та ін.).

Сліди ніг людини та сліди від інших об'єктів (Глава XIII «Про сліди ніг людини та інших») [7, с. 613–689]. Викладаються відомості про механізм утворення слідів ніг людини при ході та прийоми їх виявлення і фіксації. Також описуються сліди інших об'єктів (палиць, копит коней, коліс).

Сліди крові та їх використання під час провадження слідства (Глава XIV «Про сліди крові») [7, с. 690–729]. Надається опис значущості слідів крові, прийомів їх відшукування, опису в протоколі, вилучення і зберігання.

Шифровані листи та їх прочитання судовим слідчим (Глава XV «Про читання шифрованих листів») [7, с. 730–756]. Викладаються відомості про таємне спілкування між підозрюваними, значущість прочитання шифрованих листів судовим слідчим, найбільш поширені системи тайнопису і прийоми їх розшифрування.

D. Про особливості деяких злочинів

Характеристика заподіяння тілесних ушкоджень (Глава XVI «Про тілесні ушкодження») [7, с. 757–825]. Описуються види тілесних ушкоджень (тупими і гострими предметами, вогнепальні поранення, від удусення і повішення, отруєння та ін.).

Характеристика крадіжок (Глава XVII «Про крадіжки») [7, с. 826–925]. Викладаються відомості про типові дії злочинців (підготовчі дії, використання засобів, співучасників, особливості механізму окремих видів крадіжок тощо).

Характеристика шахрайства (Глава XVIII «Про шахрайство») [7, с. 926–1013]. Досить детально описується використання підроблених документів при вчиненні шахрайства взагалі, а також окремих його видів, зокрема використання злочинцями прийомів психологічного впливу на жертву з метою її спонукання на добровільну передачу вартісного предмету під впливом обману.

Характеристика злочинів, пов'язаних з підпалами (Глава XIX «Про підпал») [7, с. 1014–1025]. Викладаються положення щодо ознак і засобів підпалу, а також перевірки версії про самозаймання.

Характеристика кримінально караної необережності на залізницях і заводах (Глава XX «Про нещасні випадки на залізницях тощо») [7, с. 1026–1031]. Відзначаються труднощі у встановленні винних осіб у різного роду аваріях на залізницях і заводах, надаються рекомендації щодо прийомів огляду місця події та виявлення ознак неналежного виконання свої обов'язків відповідальними особами.

Визначення розміру, заподіяної злочином матеріальної шкоди (Глава XXI «Про провадження оцінки») [7, с. 1032–1036]. Автором відзначаються труднощі визначення розміру заподіяної матеріальної шкоди і на конкретних прикладах демонструються способи вирішення цього важливого завдання у кримінальному провадженні.

Висновки. Для оцінки викладених поглядів Ганса Гросса щодо предмета і системи криміналістики потрібно враховувати, що вони були сформовані в умовах наукової парадигми кінця XIX століття. Звичайно, з точки зору сучасних уявлень про систему наукових знань погляди Ганса Гросса щодо системи криміналістики викликають багато запитань. Так, незрозумілою є підстава (ознака), за якою те чи інше положення було віднесено вченим до загальної або особливої частини цієї науки і як вони пов'язані між собою. Наприклад, чому Глава V «Про обізнаних осіб» віднесена до особливої частини криміналістики, в той час коли проведення огляду і обшуку (Глави III і IV) описується в загальній частині? Можуть бути поставлені й інші питання щодо існування зв'язку між окремими елементами запропонованої системи викладення криміналістичних знань з точки зору співвідношення філософських категорій загального та особливого у правовому мисленні [9]. Але ще раз підкреслимо ту обставину, що «Керівництво» є науковою працею кінця XIX століття, і саме з врахуванням цього вона повинна оцінюватися сучасними криміналістами-науковцями. Разом з тим потрібно брати до уваги, що наведені положення безумовно вплинули на подальший розвиток наукових уявлень про криміналістику у різні періоди її розвитку. Зокрема, в цьому аспекті варто відзначити дві ідеї видатного вченого: 1) криміналістика має своїм предметом вивчення двох видів діяльності - кримінальної діяльності і діяльності слідчого, що знаходиться відображення в системі знань цієї науки; 2) система криміналістики має складатися із загальної та особливої частин за прикладом кримінального права, практична реалізація положень якого у судочинство здійснюється саме через криміналістику. Видається, що ці ідеї є цілком обґрунтованими і продуктивними та заслуговують на подальший їх розвиток з урахуванням наукознавчих процесів, які відбувалися в умовах після видання «Керівництва» Ганса Гросса.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Щербаківський М.Г. Предмет й об'єкт як основні критерії розмежування криміналістики та судової експертології. *Проблеми теорії та практики кримінального провадження* : матеріал. круглого столу (м. Харків, 17 червня 2021 р.). С. 72–75.
2. Нарожна О.В. Предмет криміналістики: проблеми його конкретизації та розширення. *Вісник Одеського національного університету*. Серія: Правознавство. 2023. Том 25. Випуск 2 (37). С. 15–20.
3. Журавель В.А. Система криміналістики: традиційні підходи та новаторські пропозиції. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 2 (89) 2017. С. 130–144.
4. Журавель В.А. Об'єкт і предмет криміналістики. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 3 (90) 2017. С. 120–132.
5. Юсупов В.В. Предмет криміналістики як системоутворювальний чинник криміналістичних знань. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 2 (18). С. 79–85.

6. Нежурбіда С.І., Скулиш Є.Д. Ганс Гросс: нові факти з життя вченого у Чернівцях. *Наукові читання пам'яті Ганса Гросса*: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернівці, 09 грудня 2021 р.). Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці: Технодрук, 2021. С. 39–44.
7. Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. Munchen. J. Schweitzer, 1908. / Керівництво для слідчих суддів як система криміналістики. Київ: «Центр учбової літератури», 2021. 1080 с.
8. Попелюшко В.О. Слідчий суддя у кримінальному провадженні. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2014. № 1(9). С. 1–30.
9. Корнієнко В.В. Загальне та особливе у природно-правовому мисленні. *Форум права*. 2008. № 2. С. 256–260. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2008-2/08kvvupm.pdf> (дата звернення 03.09.2024).

УДК 343.148

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.4>

«ОКРЕМІ АСПЕКТИ НАКЛАДЕННЯ ТА СКАСУВАННЯ АРЕШТУ МАЙНА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ»

Воронкін А.О.,
аспірант 2-го року навчання
Національного університету «Києво-Могилянська академія»
ORCID: 0000-0002-3669-3211

Воронкін А.О. Окремі аспекти накладення та скасування арешту майна у кримінальному провадженні.

Предметом дослідження даної статті є аналіз процедури накладення та скасування арешту майна в кримінальному провадженні, розглянута з урахуванням актуальних положень Кримінального процесуального кодексу України. Хоча питанню арешту майна приділяється достатньо багато уваги в національній доктрині кримінального процесуального права, автором у ході аналізу виокремлено дискусійні на сьогодні положення, які стосуються регулювання процедури накладення та скасування арешту майна в кримінальному процесі та проаналізовано висновки суду, які стосуються тлумачення проблемних питань в ході правозастосування, досліджено загальні підходи до накладення арешту на майно у кримінальному провадженні крізь призму практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), а також загальних засад та мети кримінального провадження.

Серед іншого, розглянуто питання пов'язані з процесуальними повноваженнями спеціальних суб'єктів кримінального провадження (Директор Національного антикорупційного бюро України/його заступник, Директор Бюро економічної безпеки України/його заступник) у специфічних випадках, визначених кримінальним процесуальним законом. При цьому, автором продемонстровано наявність прогалин у актуальній редакції кримінального процесуального закону в розрізі регулювання повноважень спеціальних суб'єктів кримінального провадження щодо попереднього арешту майна без санкції суду, а також запропоновано зміни до відповідної статті КПК України з метою приведення норм закону у відповідності до загальних засад та мети кримінального провадження.

Особливий акцент зроблено на питаннях, пов'язаних з накладенням та скасуванням арешту на майно третьої особи щодо майна якої вирішується питання у кримінальному провадженні, статус якої регламентується статтею 64² КПК України. Запропоновано зміни та доповнення до Кримінального процесуального кодексу України, спрямовані на удосконалення процедур арешту майна та забезпечення прав та законних інтересів осіб, які не мають статусу у кримінальному провадженні, та чиє майно стає предметом арешту під час досудового розслідування.

Ключові слова: арешт майна, захід забезпечення, слідчий суддя, суд, слідчий, клопотання про арешт майна, третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт.

Voronkin A.O. Certain aspects of seizure and cancellation of property in criminal proceedings.

The subject matter of this article is the analysis of the procedure for imposing and lifting the seizure of property in criminal proceedings, which is considered with due regard to the current provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine. Although the issue of seizure of property is given quite a lot of attention in the national doctrine of criminal procedure law, the author in the course of the analysis highlights the currently controversial provisions relating to the regulation of the procedure for imposing and revoking the seizure of property in criminal proceedings and analyzes the court's conclusions regarding the interpretation of problematic issues in the course of law enforcement, and examines the general approaches to seizure of property in criminal proceedings through the prism of the European Court of Human Rights (hereinafter – ECHR) case law,

Among other things, the author examines the issues related to the procedural powers of special subjects of criminal proceedings (Director of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine/deputy

Director, Director of the Bureau of Economic Security of Ukraine/deputy Director) in specific cases determined by the criminal procedure law.

At the same time, the author demonstrates that there are gaps in the current version of the Criminal Procedure Law in terms of regulating the powers of special subjects of criminal proceedings with regard to preliminary seizure of property without a court order, and also proposes amendments to the relevant article of the CPC of Ukraine with a view to bringing the provisions of the law in line with the general principles and purpose of criminal proceedings.

Particular emphasis is placed on the issues related to the imposition and cancellation of seizure of property of a third party whose property is being considered in criminal proceedings, the status of which is regulated by Article 642 of the CPC of Ukraine. The author proposes amendments and additions to the Criminal Procedure Code of Ukraine aimed at improving the procedures for seizure of property and ensuring the rights and legitimate interests of persons who do not have status in criminal proceedings and whose property becomes subject to seizure during the pre-trial investigation.

Key words: seizure of property, security measure, investigating judge, court, investigator, motion for seizure of property, third party whose property is subject to seizure.

Постановка проблеми. Однією із головних особливостей реформи кримінального процесуального законодавства 2012 року була направленість на посилення правових гарантій захисту особи у кримінальному судочинстві, в тому числі і через зміну підходу до сутності та механізмів застосування заходів процесуального примусу у кримінальному провадженні. Це включало розширення переліку заходів забезпечення кримінального провадження та суттєву зміну порядку їх застосування. Такий крок був важливим для синхронізації національного законодавства із європейськими цінностями та стандартами.

Одним із механізмів інституту заходів процесуального примусу у кримінальному провадженні який зазнав змін при імплементації в новому процесуальному законі є процедура арешту майна, яка регламентована Главою 17 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України).

При цьому, з моменту прийняття КПК України в 2012 до нього було внесено ряд нормативних змін, які мали на меті побороти ті виклики, які поставали в правозастосовній практиці. В тому числі внесення змін стосувалось як інституту заходів процесуального примусу у кримінальному провадженні, так і процедури арешту майна зокрема. При попередньому аналізі внесення змін можемо прийти до висновку, що уже більше п'яти разів правова регламентація процедури арешту майна зазнавала системних змін, що є достатньо великою кількістю. Така непослідовність та хаотичність внесених змін є неефективною та руйнує процес формування єдиної правозастосовної практики, що проявляється у великій кількості проблемних та дискусійних питань, з якими зустрічаються особи, щодо майна котрих порушено питання про арешт, при зверненні до інституту арешту майна у кримінальному провадженні безпосередньо.

Мета дослідження. Аналіз окремих аспектів правового режиму функціонування інвестиційних віз та встановити його вплив на практику визначення податкове резидентство фізичних осіб за сучасних умов в контексті дотримання принципу правової визначеності.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика арешту майна в кримінальному провадженні досліджувалась в наукових роботах працях таких вчених: В.І. Галаган, Р.І. Герасимов, І.В. Гловюк, І.П. Зінковський, А.В. Дрозд, О.В. Капліна, Ю.М. Мирошніченко, Н.С. Моргун, М.А. Погорецький, Т.В. Смалюк, Л.Д. Удалова, В.І Фаринник та інших.

На сьогодні, зважаючи на низку дискусійних питань, які стосуються процедури накладення арешту на майно в рамках кримінального провадження, наявність правозастосовної дихотомії у підході до тлумачення окремих положень кримінального процесуального закону, які регламентують накладення та скасування арешту майна, дослідження питань накладення та скасування арешту майна у кримінальному провадженні залишається актуальним на сьогодні.

Виклад основного матеріалу. Згідно з положеннями ч. 1 ст. 170 КПК України арештом майна в рамках кримінального провадження є тимчасове, до скасування у встановленому порядку, позбавлення за ухвалою слідчого судді або суду права на відчуження, розпорядження та/або користування майном, щодо якого існує сукупність підстав чи розумних підозр вважати, що воно є доказом кримінального правопорушення, підлягає спеціальній конфіскації у підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, третіх осіб, конфіскації у юридичної особи, для забезпечення цивіль-

ного позову, стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди, можливої конфіскації майна [1].

Таким чином, законодавець акцентує нашу увагу на декількох важливих особливостях цього виду заходу процесуального примусу, а саме на тому, що існує нормативно регламентована процедура накладення арешту на майно, таке обмеження є строковим, може бути скасованим у встановленому законом порядку та застосовується у виключних випадках, перелік яких є вичерпним.

Деталізований перелік обов'язкових підстав, які повинні існувати та бути належним чином обґрунтованими слідчим чи прокурором, для накладення арешту на майно в конкретному кримінальному провадженні наведений у ч. 2 ст. 170 КПК України, та включає: 1) збереження речових доказів; 2) спеціальної конфіскації; 3) конфіскації майна як виду покарання або заходу кримінально-правового характеру щодо юридичної особи; 4) відшкодування шкоди, завданої внаслідок кримінального правопорушення (цивільний позов), чи стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди [1].

Одним із найбільш актуальних нововведень, які стосуються процедури накладення арешту майна в рамках кримінального провадження є зміни внесені до ч. 9 ст. 170 КПК України, відповідно до положень якої за рішенням Директора Національного антикорупційного бюро України (або його заступника), Директора Бюро економічної безпеки України (або його заступника), погодженим прокурором, може бути накладено попередній арешт на майно або кошти на рахунках фізичних або юридичних осіб у фінансових установах у невідкладних випадках і виключно з метою збереження речових доказів або забезпечення можливої конфіскації чи спеціальної конфіскації майна у кримінальному провадженні щодо тяжкого чи особливо тяжкого злочину. Такі заходи застосовуються строком до 48 годин. Невідкладно після прийняття такого рішення, але не пізніше ніж протягом 24 годин, прокурор звертається до слідчого судді із клопотанням про арешт майна [1].

Підтримуємо позицію Гловюк І.В. щодо того, що дійсно ефективним може бути лише той кримінально-процесуальний закон, який повинен відповідати поняттю «якості закону» у тлумаченні ЄСПЛ з метою розумного обмеження прав особи в кримінальному провадженні [2].

З аналізу вказаних положень вбачається, що чинна редакція КПК України надає спеціальним суб'єктам кримінального провадження право на обмеження права власності учасників процедури накладення попереднього арешту на майно у випадках, які не є чітко регламентовані (такими, що відповідають принципу пропорційності. Використання терміну «у невідкладних випадках» без будь-якої подальшої конкретизації не відповідає категоріям визначеності та передбачуваності кримінального закону, що в свою чергу вказує на порушення основоположного принципу верховенства права, а як наслідок порушує мету кримінального провадження, встановлену ст. 2 КПК України.

Вважаємо, що доцільним та необхідним заходом реагування на вказану правову проблему є надання визначення поняттю «у невідкладних випадках», що застосовується у вищевказаній статті задля належного захисту від свавільного застосування заходів забезпечення кримінального провадження зі сторони представників органу досудового розслідування.

Варто зазначити, що процедура арешту грошових коштів, а також іншого майна, передбачена ч. 9 ст. 170 КПК України, не є такою, що існує самостійно. Законодавець у зазначеній статті чітко передбачив, що арешт, накладений керівником органу досудового розслідування (а також його заступником) має обов'язково пройти судовий контроль протягом встановленого строку, передбаченого КПК України.

У цьому випадку можна провести певну аналогію між ч. 9 ст. 170 КПК України та ч. 3 ст. 233 КПК України, у якій передбачено можливість слідчого, дізнавача, прокурора увійти до житла чи іншого володіння особи лише у невідкладних випадках. Проте, на відміну від ч. 9 ст. 170 КПК України, ч. 3 ст. 233 КПК України визначає випадки «невідкладності», серед яких: рятування життя людей та майна, а також випадки, пов'язані з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення.

Розглядаючи конструкцію норми, передбаченої ч. 9 ст. 170 КПК України, вбачається, що арешт може бути накладено виключно на майно або кошти на рахунках фізичних або юридичних осіб у фінансових установах. У такому випадку, з огляду на специфічний предмет арешту, логічним є те, що арешт на таке майно може бути накладено виключно з метою недопустимості відчуження такого майна, яке має нематеріальну електронну форму.

З огляду на це вважаємо, що арешт передбачений ч. 9 ст. 170 КПК України може бути накладений виключно у випадках пов'язаних із ситуацією, коли в розпорядженні органу досудового розслідування наявні відомості про те, що є ризик відчуження майна або коштів на рахунках фізичних або юридичних осіб у фінансових установах з метою їх приховування.

Заслуговує на особливу увагу процедура накладення арешту на майно третьої особи у кримінальному провадженні через призму належного захисту прав такої третьої особи. Так, ч. 4. ст. 170 КПК України закріплене право накладення арешту на майно підозрюваного, обвинуваченого, засудженого або третьої особи за наявності достатніх підстав вважати, що воно підлягатиме спеціальній конфіскації у випадках, передбачених Кримінальним кодексом України (далі – КК України). Крім того, законодавець наголошує на тому, що арешт накладається на майно третьої особи, якщо вона набула його безоплатно або за ціною, вищою чи нижчою за ринкову вартість і знала або повинна була знати, що таке майно відповідає будь-якій з ознак, передбачених пп. 1–4 ч. 1 ст. 96² КК України [1]. Таким чином, чинний кримінальний процесуальний закон надає можливість звернення до суду із клопотання про накладення арешту на майно третьої особи виключно у випадку, коли в органу досудового розслідування чи сторони обвинувачення є належне обґрунтування того, що зазначене майно підлягатиме спеціальній конфіскації в рамках даного кримінального провадження.

Для практичної реалізації можливості накладення арешту на майно третьої особи у кримінальному провадженні законодавцем запропонована конструкція із наданням особливого статусу третій особі, щодо якої вирішуватиметься питання про арешт майна останньої, яка знайшла своє відображення в положеннях ст. 64² КПК України. Так, за змістом частини третьої цієї статті третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт, має права та обов'язки, передбачені цим Кодексом для підозрюваного, обвинуваченого, в частині, що стосується арешту майна [1].

Важливо зауважити, що виходячи з аналізу визначення поняття «сторона кримінального провадження», яке наведене в чинному кримінальному процесуальному законі третя особа, щодо якої вирішується питання про арешт її майна не включається до даного поняття, на відміну від поняття «підозрюваний» та «обвинувачений».

Одним із проблемних питань, пов'язаних із захистом прав третьої особи, яка є власником майна, на яке накладається арешт є недосконалість правового регулювання права на ознайомлення із матеріалами кримінального провадження. Стаття 42 КПК України закріплює за підозрюваним та обвинуваченим право ознайомлюватися з матеріалами досудового розслідування в порядку визначеному ст. 221 КПК України. Провівши комплексний аналіз положень статей 64² та 42 КПК України, приходимо до висновку, що логіка законодавця полягає у наданні третій особі, щодо якої вирішується питання про арешт майна, права на ознайомлення з матеріалами досудового розслідування в частині, що стосується арешту майна [1].

Вважаємо, що така конструкція наділяє сторону обвинувачення надмірною дискрецією в частині визначення того об'єму матеріалів до яких можна надати доступ особі. Безумовно, третя особа, щодо якої вирішується питання про арешт майна, зможе ознайомитись із тими матеріалами кримінального провадження, які будуть долучені стороною обвинувачення до відповідного клопотання, проте чи достатньо цих матеріалів для сформування чіткої та обґрунтованої правової позиції щодо заперечення проти доцільності арешту майна залишається дискусійним. Стаття 171 КПК України регламентує вимоги до клопотання про арешт майна у кримінальному провадженні, проте не містить вичерпного переліку документів, які сторона обвинувачення повинна долучити до такого клопотання. На практиці, у третьої особи, щодо якої вирішується питання про арешт майна, виникають труднощі в отриманні доступу до таких важливих матеріалів кримінального провадження як Витяг з ЄРДР, постанови про призначення групи слідчих та групи прокурорів у кримінальному провадженні та низки інших важливих документів.

Така правова конструкція породжує неоднорідне тлумачення судами зазначених правових норм. Так, в Єдиному державному реєстрі судових рішень міститься низка рішень судів першої інстанції, якими задоволені скарги на дії прокурора в частині відмови в задоволенні клопотання третьої особи та/або її представника в ознайомленні з матеріалами кримінального провадження, зокрема Ухвала Індустріального районного суду м. Дніпропетровська по справі № 202/7049/22 [3], та Ухвала Галицького районного суду м. Львова по справі № 461/10721/23 [4]. Проте, в той же час, правозастосовна практика Вищого антикорупційного суду, яка *de facto* має значний вплив на формування правових позицій судів перших інстанцій, не є настільки однозначною. Так, своєю

Ухвалою по справі № 991/1556/22 суддею Вищого антикорупційного суду було винесене рішення про відмову у задоволенні скарги представника третьої особи у кримінальному провадженні на дії прокурора щодо відмови в задоволенні клопотання про ознайомлення з матеріалами кримінального провадження [5]. Відповідно до вказаної правової позиції «вирішення питання щодо наявності у матеріалах досудового розслідування відомостей, ознайомлення з якими на цій стадії кримінального провадження може зашкодити досудовому розслідуванню, вирішується прокурором та відноситься до його дискреційних повноважень, які він реалізує з урахуванням усіх обставин справи та які може не розкривати іншим учасникам провадження, мотивуючи відмову».

На нашу думку, бланкетне посилання законодавця до особи підозрюваного чи обвинуваченого в частині визначення об'єму прав, якими наділена третя особа, щодо майна якої вирішуватиметься питання про арешт майна, є недосконалим та суперечить принципу правової визначеності, тим самим створюючи низку дискусійних питань серед правничої спільноти. У зв'язку із цим пропонуємо внести зміни до положень ч. 3 ст. 64² КПК України, в частині визначення прав третьої особи із зазначенням чіткого та вичерпного переліку прав останньої з метою уникнення неоднозначного тлумачення правових норм та забезпечення належного рівня захисту прав цього суб'єкта кримінальних процесуальних правовідносин [1].

Погоджуємось із думкою Смалюк Т.В. яка зазначає про те, що провівши системний аналіз ст. 172 КПК України клопотання про арешт майна може розглядатись без повідомлення третьої особи, яка є власником майна у випадку, якщо воно не було тимчасово вилученим. В такому випадку, третя особа буде позбавлена права на захист своїх прав у судовому засіданні, що переконує нас в думці про доцільність закріплення права третьої особи брати участь у розгляді клопотання про арешт тимчасово вилученого майна [6]. Раціональності такої пропозиції додає й попередньо описана нами проблема у доступі в ознайомленні з матеріалами справи, які не були долучені стороною обвинувачення до клопотання про накладення арешту.

Вважаємо також за необхідне акцентувати увагу на тому, що правосуб'єктністю на подання клопотання про накладення арешту на майно третьої особи в кримінальному провадженні володіє виключно прокурор. Проте, внаслідок, знову ж таки, недосконалого правового регулювання інституту арешту майна в кримінальному провадженні вказане твердження залишається дискусійним і сьогодні. За загальним правилом, яке наведене в ч. 1 ст. 171 КПК України з клопотанням про арешт майна до слідчого судді, суду має право звернутися прокурор, слідчий за погодженням з прокурором, а з метою забезпечення цивільного позову - також цивільний позивач. Глава 17 КПК України не містить жодної категоричної вказівки на те, що правом звернення до суду із клопотанням про накладення арешту на майно третьої особи володіє виключно прокурор. Натомість, згідно з ч. 2 ст. 64² КПК України права та обов'язки третьої особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт, виникають з моменту звернення прокурора до суду із клопотанням про арешт майна [1]. Відсутність категоричної заборони на подання клопотання про арешт майна третьої особи в кримінальному провадженні, наприклад слідчим, дає можливість стверджувати про абсолютну законність такого клопотання. Проте, судова практика стосовно цього питання утвердилась у висновку, що системний аналіз викладених норм дає підстави суду дійти висновку, що із клопотанням про арешт майна третьої особи має право звернутися виключно прокурор. Такий підхід можемо зокрема прослідкувати в Ухвалі Рівненського апеляційного суду по справі № 569/13755/23 [7], Ухвалою Київського апеляційного суду по справі № 761/20007/21 [8], та Ухвалою Київського апеляційного суду по справі № 759/14966/20 [9]. Таким чином, судова практика пішла шляхом фактичного ототожнення поняття «виникнення прав третьої особи» та «безальтернативного обов'язку виключного прокурора подавати клопотання про арешт майна третьої особи». Більше того, як свідчить актуальна судова практика судами апеляційних інстанцій подання клопотання про арешт майна третьої особи у кримінальному провадженні саме слідчим або слідчим за погодженням з прокурором розглядається як безумовна підстава для скасування рішення першої інстанції про накладення арешту на майно. Не відкидаючи важливості формування єдиної правозастосовної практики, ми все ж, хотіли б зазначити про явні ознаки виходу суддівською гілкою влади за межі наданих їй повноважень, які стосуються тлумачення нормативно-правових норм. Адже за своєю суттю вищезазначені рішення направлені на створення нової нормативно-правової норми, а не на тлумачення уже існуючої. Єдиним правильним вирішенням цього питання ми вбачаємо внесення змін до ч. 1 ст. 171 КПК України, із чітким викладенням того, що із клопотанням про арешт майна третьої особи має право звернутися виключно прокурор.

Висновки. Арешт майна займає важливе місце в системі заходів забезпечення кримінального провадження і є ключовим елементом механізму, спрямованого на досягнення цілей цього провадження. Одночасно він залишається одним із тих, який значною мірою втручається та обмежує право власності особи – фундаментального права людини. Враховуючи це, належна правова регламентація діяльності слідчого, прокурора, слідчого судді та суду під час застосування арешту на майно, включаючи дотримання ними законності, принципів верховенства права та інших правових норм, є гарантією захисту майнових прав громадян і забезпечення досягнення результатів кримінального провадження, відповідно до положень ст. 170 КПК України.

Зважаючи на динамічний характер людських правовідносин цілком закономірною є необхідність у модернізації правових норм, які встановлюють загальнообов'язкові правила поведінки. Проте внесення змін до нормативно-правових актів потребує детального пропрацювання як правниками-теоретиками так і представників цієї професії, які присвятили своє життя практиці. З проведеного дослідження вбачається, що велика кількість внесених змін до кримінального процесуального закону не завжди дорівнює якості таких реформ. Український законодавець зобов'язаний сконцентруватись на комплексності внесення відповідних змін до законодавства, що сприятиме зменшенню проблемних та дискусійних питань, які стосуються сфери застосування кримінального процесуального законодавства та інституту накладення арешту на майно зокрема.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України № 4651 від-У1 від 13.04.2012 (редакція від 01.01.2024, підстава – 3509-IX, 3513-IX). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
2. Глов'юк І.В. Загальні правила застосування заходів забезпечення кримінального провадження: питання системності. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 12. С. 87–92. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/8545>.
3. Ухвала Індустріального районного суду м. Дніпропетровська по справі № 202/7049/22 від 22.01.2024. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116565354>.
4. Ухвала Галицького районного суду м. Львова по справі № 461/10721/23 від 28.12.2023. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116006386>.
5. Ухвала Вищого антикорупційного суду по справі № 991/1556/22 від 19.05.2024. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104432451>.
6. Смалюк Т.В. Права третьої особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт, у кримінальному провадженні. *Історико-правовий часопис* / Том 14, № 2. URL: <http://chasopys.hl.vnu.volyn.ua/index.php/chasopys/article/view/21>.
7. Ухвала Рівненського апеляційного суду по справі № 569/13755/23 від 19.10.2023. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114410380>.
8. Ухвала Київського апеляційного суду по справі № 761/20007/21 від 02.09.2021. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99631635>.
9. Ухвала Київського апеляційного суду по справі № 759/14966/20 від 28.01.2021. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94476803>.

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.5>

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ САНКЦІЙ

Гдешинський Д.Е.,

старший науковий співробітник наукової лабораторії

Національної академії Служби безпеки України

ORCID: 0009-0009-0730-2638

e-mail: ubg-bt@ukr.net

Гдешинський Д.Е. Теоретико-правові підходи до класифікації санкцій.

Теоретико-правові підходи до класифікації санкцій – це систематизовані концепції, які використовуються для аналізу, визначення та структурування санкцій у правовій системі. Вони базуються на теорії права і допомагають впорядкувати різні види санкцій залежно від певних критеріїв.

У статті розглянуто теоретико-правові підходи до класифікації санкцій у правовій системі, що є важливим аспектом для забезпечення правозастосування та правової відповідальності. У дослідженні визначено ключові підходи до класифікації санкцій, а саме – залежно від характеру заходів впливу та органів, що їх застосовують та за способом охорони правопорядку.

Залежно від характеру заходів впливу та органів, що їх застосовують виділяються кримінально-правові, адміністративно-правові, дисциплінарно-правові санкції. У статті висвітлено, що кримінально-правові санкції застосовуються для найсерйозніших правопорушень, та передбачають суворі покарання, включаючи позбавлення волі. Такі санкції застосовуються виключно судом. Адміністративно-правові санкції є менш суворими і спрямовані на попередження правопорушень без суттєвого обмеження прав громадян, та сприяють підтримці правопорядку без перевантаження судової системи. Такі санкції застосовуються не тільки судом, а і уповноваженими державними органами чи їхніми посадовими особами.

Дисциплінарно-правові санкції, на відміну від кримінально-правових та адміністративно-правових, застосовуються адміністрацією установи, підприємства чи організації. Такі санкції є механізмом внутрішнього контролю та управління у багатьох установах, підприємствах, організаціях, що допомагає підтримувати професіоналізм і етичні стандарти.

За способом охорони правопорядку виділяються правовідновлювальні та штрафні (каральні) санкції.

Правовідновлювальні санкції слугують для відновлення первісного стану речей, поновлення прав або відшкодування збитків, завданих правопорушенням. Штрафні (каральні) санкції мають на меті покарання правопорушника, попередження подальших порушень і стримування інших осіб від подібних дій. Вони зосереджені на покаранні, не обов'язково відновлюючи стан до порушення, але забезпечуючи справедливість і відповідальність.

Висвітленні в статті підходи до класифікації санкцій дозволяють розмежовувати санкції за різними ознаками та цільовими установками, що, в свою чергу, забезпечує правильне та ефективне їх застосування в конкретних правових ситуаціях.

Підкреслюється, що систематизовані підходи до класифікації санкцій підвищують ефективність правової відповідальності та сприяють прозорості у правовому процесі, зокрема в кримінальних та адміністративних справах.

В статті увага приділена і аналізу українських публікацій з різних підходів до класифікації санкцій, що дозволяє оцінити поточний стан української наукової думки щодо цієї теми.

Ключові слова: санкції, класифікація, кримінально-правова санкція, адміністративно-правова санкція, дисциплінарно-правова санкція, право відновлювальна санкція, штрафна (каральна) санкція.

Hdeshynskiy D.E. Theoretical and legal approaches to the classification of sanctions.

Theoretical and legal approaches to the classification of sanctions are systematized concepts used to analyze, define, and structure sanctions within a legal framework. These approaches are based on legal theory and help organize various types of sanctions depending on specific criteria.

This article discusses theoretical and legal approaches to sanction classification in the legal system, emphasizing the importance of their application in law enforcement and legal accountability. Key approaches to sanction classification include distinctions based on the nature of enforcement measures and the bodies applying them, as well as the methods of maintaining legal order.

Sanctions are categorized into criminal, administrative, and disciplinary sanctions, with criminal sanctions being the most severe, applied by the court for serious offenses, including imprisonment. Administrative sanctions, which are less severe, aim to maintain public order without overburdening the judicial system and are applied by authorized state bodies or officials. Disciplinary sanctions, unlike criminal and administrative ones, are applied by the administration of an organization and serve as an internal control mechanism within institutions to maintain professionalism and ethical standards.

Sanctions are further divided into restorative and punitive (penal) categories. Restorative sanctions aim to restore the original state, rights, or compensate for damages caused by the violation. Punitive sanctions, on the other hand, focus on punishing the violator, preventing future offenses, and deterring others, emphasizing justice and responsibility over restoring the previous state.

The approaches outlined in the article enable the differentiation of sanctions based on different characteristics and objectives, ensuring their correct and effective application in specific legal situations. Systematized approaches to sanction classification improve the effectiveness of legal responsibility and transparency in legal processes, especially in criminal and administrative cases.

Additionally, the article analyzes Ukrainian publications on sanction classification approaches, providing insight into the current state of Ukrainian scholarly thought on the topic.

Key words: Sanctions, classification, criminal-law sanction, administrative-law sanction, disciplinary-law sanction, restorative sanction, punitive (penal) sanction.

Постановка проблеми. Теоретико-правові підходи до класифікації санкцій є необхідними для систематизації та уніфікації класифікації санкцій у правовій системі для забезпечення їхнього правильного і послідовного застосування. На сьогодні існує велика кількість різновидів класифікацій санкцій, що застосовуються в різних галузях права. Основна проблема полягає в тому, що відсутність чітко визначених підходів для класифікації санкцій створює неоднозначність у правозастосовній практиці, що може призводити до правової плутанини, зловживань або неправильного тлумачення норм.

Важливість чіткого структурування класифікацій санкцій полягає також у тому, що вони виконують різні функції, наприклад, каральну чи відновлювальну. Невизначеність щодо критеріїв і підходів до класифікації ускладнює реалізацію цих функцій і може знижувати ефективність правової відповідальності.

Тож, в цій роботі ми розглянемо два ключових підходи до класифікації санкцій, які, на нашу думку, найбільше сприяють прозорості, передбачуваності та ефективності застосування санкцій.

Метою цього дослідження є аналіз двох підходів до класифікації санкцій, які, на нашу думку, відіграють ключову роль у правовій системі, а саме – залежно від характеру заходів впливу та органів, що їх застосовують та за способом охорони правопорядку.

Окремим аспектом є аналіз наукових праць українських дослідників, присвячених цим підходам.

Стан опрацювання проблематики теоретико-правових підходів до класифікації санкцій українськими науковцями демонструє активний розвиток досліджень у цій сфері. Багато українських правознавців приділяють увагу систематизації санкцій, їх правовим наслідкам та впливу на правозастосування. Проте єдиної узгодженої концепції поки не розроблено, і через це кожен дослідник акцентує увагу на тих підходах до класифікації, які вважає найбільш важливими і ключовими у правовій системі.

Зазначеній темі присвячені, зокрема, наукові праці таких вчених, як Сопронюк О., Корабель М., Лежнева Т., Заросило В., Близнюк І., Грохольский В., Басс В., Міхно А., Середа К.

Викладення основного матеріалу. Санкція є юридичною мірою відповідальності, яка виступає засобом забезпечення виконання правових норм, забезпечуючи правопорядок через застосування примусових заходів до порушників. Санкції мають на меті не лише покарання, а й запобігання правопорушенням. Вони забезпечують державну охорону правопорядку шляхом встановлення наслідків за порушення юридичних обов'язків [1, с. 235].

Класифікація санкцій є важливою через декілька причин. По-перше, вона дозволяє систематизувати різні види заходів, що застосовуються в юридичній практиці, залежно від їх природи, ха-

рактеру та способу впливу. Це допомагає визначити, які санкції є найбільш ефективними в різних правових ситуаціях, забезпечуючи чіткість у їх застосуванні. По-друге, правильна класифікація сприяє покращенню правозастосовної діяльності та гарантує правову відповідальність відповідно до законодавства, що підвищує захист прав громадян і держави.

Одним з найважливіших підходів до класифікації санкцій, на нашу думку, є підхід залежно від характеру заходів впливу та органів, що їх застосовують.

За допомогою такого підходу, санкції поділяються на:

1. кримінально-правові,
2. адміністративно-правові,
3. дисциплінарно-правові.

Такий поділ дозволяє застосовувати різні заходи відповідальності залежно від характеру порушення. Це сприяє точній правовій оцінці поведінки порушника та забезпечує належний правовий вплив. Наприклад, кримінально-правові санкції застосовуються для найсерйозніших порушень, зокрема злочинів, та передбачають суворі покарання, включаючи позбавлення волі. Адміністративно-правові санкції впливають на менші правопорушення і можуть включати штрафи або тимчасове обмеження прав. Дисциплінарно-правові санкції в свою чергу спрямовані на порушення трудових чи службових обов'язків.

Такий поділ забезпечує диференційоване та адекватне реагування на різні типи правопорушень, що робить правову систему гнучкішою та ефективнішою.

В статті 65 Кримінального кодексу України зазначено, що саме суд призначає покарання. Відповідно до ст. 51 Кримінального кодексу України, до осіб, визнаних винними у вчиненні кримінального правопорушення, судом можуть бути застосовані такі види покарань: штраф; позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; громадські роботи; виправні роботи; службові обмеження для військовослужбовців; конфіскація майна; пробаційний нагляд; арешт; обмеження волі; тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; позбавлення волі на певний строк; довічне позбавлення волі [2].

Отже, кримінально-правові санкції (позбавлення волі, виправні роботи, штраф та інші) застосовуються виключно судом.

Марія Корабель в своїй статті «Правовий аналіз формування санкцій кримінально-правової норми» досліджує важливість кримінальних санкцій в Україні, акцентуючи на їхньому впливі на досягнення правосуддя та запобігання злочинам. Автор зазначає, що правильне співвідношення між тяжкістю злочину та покаранням сприяє формуванню ефективної системи санкцій, яка забезпечує захист прав і свобод громадян. Також підкреслюється необхідність їх постійного вдосконалення для досягнення більшої відповідності міжнародним стандартам прав людини та забезпечення правосуддя [3, с. 288].

Взагалі, вдосконалення кримінальних санкцій для досягнення більшої відповідності міжнародним стандартам прав людини є важливим для забезпечення справедливого та гуманного правосуддя. Це сприяє зменшенню ризиків порушення прав осіб, які зазнають покарання, та дозволяє країні відповідати вимогам міжнародних організацій, таких як ООН та Європейський Союз. Крім того, таке вдосконалення посилює ефективність кримінальних санкцій у запобіганні злочинам.

Відповідно до ст. 24 Кодексу України про адміністративні правопорушення, за вчинення адміністративних правопорушень можуть застосовуватись такі адміністративні стягнення: попередження; штраф; оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; конфіскація: предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення; позбавлення спеціального права, наданого даному громадянину (права керування транспортними засобами, права полювання); позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; громадські роботи; виправні роботи; суспільно корисні роботи; адміністративний арешт; арешт з утриманням на гауптвахті [4].

Якщо казати про адміністративно-правові санкції, то вони застосовуються не тільки судом, а і уповноваженими державними органами чи їхніми посадовими особами. Це дозволяє оперативно реагувати на правопорушення та забезпечувати контроль за виконанням законів на різних рівнях.

Наприклад, як передбачає ст. 222 Кодексу України про адміністративні правопорушення, уповноваженими працівниками підрозділів Національної поліції штраф може стягуватися на місці вчинення адміністративного правопорушення [4].

Адміністративно-правові санкції, як правило, мають менш суворі наслідки, ніж кримінальні. Ці санкції часто використовуються для порушень, що не є настільки серйозними, як кримінальні, і не передбачають глибокого втручання у правові процеси. Вони, як правило, допомагають зберегти порядок без необхідності залучення судових органів.

Володимир Заросило, Ігор Близнюк, Володимир Грохольський, Вікторія Басс та Аліна Міхно в статті «Порівняльний аналіз адміністративних та кримінальних покарань в Україні та деяких зарубіжних країнах і перспективи змін», роблять висновок про те, що адміністративні стягнення та кримінальні покарання мають різну мету та рівень втручання в права осіб. Адміністративні стягнення є менш суворими і спрямовані на попередження правопорушень без суттєвого обмеження прав громадян, та сприяють підтримці правопорядку без перевантаження судової системи, а кримінальні покарання, в свою чергу, мають більшу тяжкість і застосовуються за серйозніші правопорушення, що потребують покарання для відновлення справедливості та попередження злочинів [5, с. 255].

Дисциплінарно-правові санкції можуть бути застосовані в різних сферах діяльності, зокрема на державній службі, у правоохоронних органах та інших інституціях. Вони є важливими інструментами для підтримки внутрішнього порядку та ефективності виконання службових обов'язків. За порушення дисциплінарних вимог можуть бути накладені різні стягнення, що варіюються від простих зауважень до звільнення з посади.

Наприклад, Кодекс законів про працю України, в ст. 147 зазначає, що за порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано тільки один з таких заходів стягнення: догана; звільнення [6].

Дисциплінарно-правові санкції, на відміну від кримінально-правових та адміністративно-правових, застосовуються адміністрацією установи, підприємства чи організації. Наприклад, відповідно до ст. 147-1 Кодексу законів про працю України, дисциплінарні стягнення застосовуються органом, якому надано право прийняття на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду) даного працівника [6].

Дисциплінарні санкції важливі тим, що вони є механізмом внутрішнього контролю та управління у багатьох установах, підприємствах, організаціях, що допомагає підтримувати професіоналізм і етичні стандарти. Водночас їх застосування має бути чітко регламентоване для забезпечення справедливості та прозорості.

Ще одним важливим підходом до класифікації санкцій, на нашу думку, є підхід за способом охорони правопорядку.

За допомогою такого підходу, санкції поділяються на:

1. правовідновлювальні,
2. штрафні (каральні).

Поділ санкцій на правовідновлювальні та штрафні (каральні) має важливе значення як для теоретичного, так і для практичного застосування правових норм. Цей поділ допомагає краще розуміти, з якою метою та в яких умовах застосовуються ті чи інші санкції, а також визначає стратегію їхнього застосування.

Тетяна Лежнева в своїй статті «Функціональна характеристика правовідновлювальних санкцій трудового права» аналізує правовідновлювальні санкції у контексті трудових правовідносин. Авторка наголошує, що правовідновлювальні санкції спрямовані не на покарання, а на відновлення порушеного правового стану, наприклад, поновлення на посаді або виплата недоотриманої заробітної плати.

Основні функції правовідновлювальних санкцій авторка розглядає через призму трудовому права.

1. Компенсаційна функція. Основна мета правовідновлювальних санкцій компенсувати завдану шкоду або відшкодувати втрати, які поніс працівник внаслідок порушення його трудових прав. Це може включати виплату заборгованої заробітної плати, компенсацію за незаконне звільнення чи інші форми матеріальної шкоди.

2. Відновлювальна функція. Ця функція спрямована на відновлення порушених прав і повернення правовідносин до стану, який існував до їхнього порушення. Наприклад, якщо працівника

було незаконно звільнено, правовідновлювальні санкції можуть передбачати його поновлення на посаді.

3. Реституційна функція. Передбачає повернення до первісного стану або анулювання наслідків неправомірних дій. Наприклад, якщо в трудових правовідносинах були здійснені порушення, то санкції можуть мати на меті скасування незаконних рішень роботодавця.

Таким чином, правовідновлювальні санкції виконують важливу роль у забезпеченні соціальної справедливості, захисту прав працівників та стимулюванні дотримання трудового законодавства [7, с. 188].

Отже, правовідновлювальні санкції зосереджені на відновленні порушених прав і забезпеченні справедливості для потерпілих сторін. Їх застосування дозволяє виправити негативні наслідки порушень прав та законних інтересів осіб або організацій, а також зберегти баланс у суспільстві, оскільки така санкція сприяє поверненню порушених ресурсів чи компенсації шкоди. Також дозволяє уникнути надмірної каральної реакції, що може сприяти недовірі до правової системи та викликати відчуття несправедливості.

Це важливо в контексті правовідносин, де основною метою є виправлення ситуації та відновлення правопорядку, а не лише покарання правопорушника. Тому застосування таких санкцій допомагає підтримувати справедливість та мінімізувати негативні соціальні наслідки порушень.

Штрафні (каральні) санкції орієнтовані на покарання правопорушника і на попередження подібних порушень у майбутньому [8, с. 122]. Їх важливість полягає в забезпеченні превенції правопорушень шляхом заохочення осіб уникати протиправних дій через страх перед негативними наслідками, а також відновленні правопорядку у суспільстві шляхом встановлення санкцій, які обмежують права порушників (наприклад, позбавлення волі чи штрафи), та зміцненні авторитету держави та правової системи, коли люди бачать, що порушення має свої наслідки і не залишається безкарним.

Штрафні санкції є необхідними для підтримання дисципліни і забезпечення правопорядку, особливо у випадках серйозних правопорушень.

Висновки. Існують різні теоретико-правові підходи до класифікації санкцій. В цій статті було висвітлено два важливих підходи, а саме – залежно від характеру заходів впливу та органів, що їх застосовують (кримінально-правові, адміністративно-правові, дисциплінарно-правові санкції) та за способом охорони правопорядку (*правовідновлювальні*, штрафні (каральні) санкції).

Кримінально-правові, адміністративно-правові та дисциплінарно-правові санкції відіграють важливу роль у забезпеченні правопорядку. Кримінальні санкції забезпечують стримування від серйозних правопорушень, адміністративні – використовуються для порушень, що не є настільки серйозними, як кримінальні, та допомагають зберегти порядок без необхідності залучення судових органів. А дисциплінарні – сприяють дотриманню норм і правил у професійних середовищах. Ці санкції разом сприяють стабільності та правовому порядку, стимулюючи відповідальність за правопорушення в різних сферах життя.

Правовідновлювальні та штрафні (каральні) санкції виконують важливі функції у правозастосуванні. Правовідновлювальні санкції спрямовані на відновлення порушених прав, компенсацію збитків та поновлення порушеного правопорядку, що забезпечує справедливість у правовій системі. Натомість штрафні санкції мають каральну мету і слугують покаранням за правопорушення, вони стримують від подальших порушень та виховують відповідальність. Такий поділ є важливим для ефективного регулювання поведінки в суспільстві. У загальному контексті, поділ на правовідновлювальні та штрафні санкції допомагає чіткіше розуміти функції права – чи то відновлення справедливості, чи покарання і попередження правопорушень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сопронюк О. Поняття санкції у теорії права. Історико-правовий часопис. 2016. № 1(7). С. 234-240. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/10795/1/%D1%81%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BD%D1%8E%D0%BA.pdf> (дата звернення: 09.10.2024).
2. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131.
3. Корабель М. Правовий аналіз формування санкцій кримінально-правової норми. *Підприємство, господарство і право*. 2020. № 2. С. 287-291. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/>

- server/api/core/bitstreams/ebfc75e8-a489-47d0-b0ef-90f2616995b9/content (дата звернення: 09.10.2024).
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 7 грудня 1984 р. № 8073-X. *Відомості Верховної Ради України*. 1984. № 51. Ст. 1122.
 5. Zarosylo V., Blyznyuk I., Grokholskij V., Bass V., Mikhno A. Comparative analysis of administrative and criminal punishments in Ukraine and some foreign countries and prospects for changes. *Social & Legal Studios*. 2023. № 6(4). Pp. 251-258. URL: <https://sls-journal.com.ua/uk/journals/tom-6-4-2023/porivnyalny-analiz-administrativnikh-ta-kriminalnikh-pokaran-v-ukrayini-ta-deyakikh-zarubizhnikh-krayinakh-i-perspektivi-zmin> (дата звернення: 10.10.2024).
 6. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 1971. № 50. Ст. 375.
 7. Лежнєва Т.М. Функціональна характеристика правовідновлювальних санкцій трудового права. *Вісник Запорізького національного університету*. 2014. № 4(2). С. 186-194. URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Vznu_Jur_2014_4\(2\)__26](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Vznu_Jur_2014_4(2)__26) (дата звернення: 11.10.2024).
 8. Серєда К.О. Штрафні (каральні) санкції норм кримінального процесуального права, що регламентують запобіжні заходи. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2017. № 3 (25). С. 122-124. URL: https://ibn.idsi.md/ro/vizualizare_articol/52608/gscholar (дата звернення: 11.10.2024).

УДК 351.78

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.6>

КРИТИЧНА ІНФРАСТРУКТУРА УКРАЇНИ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Герасименко О.М.,
*кандидат юридичних наук, докторант,
Національна академія Служби безпеки України
ORCID: 0009-0005-5078-3829*

Герасименко О.М. Критична інфраструктура України як предмет наукового пізнання: теоретичний аспект.

Стаття присвячена дослідженню теоретичних аспектів критичної інфраструктури як предмету наукового пізнання. Визначається важливість об'єктів критичної інфраструктури для забезпечення національної безпеки України, стабільності її економіки та обороноздатності держави. Аналізується законодавче регулювання у цій сфері, зокрема, Закон України «Про критичну інфраструктуру», «Про національну безпеку України», Кримінальний процесуальний кодекс України, Стратегія національної безпеки України та ін. нормативно-правові акти, які містять визначення понять термінів. Звернута увага, що порушення функціонування зазначених об'єктів в умовах воєнного стану може спричинити суспільно-небезпечні наслідки для суспільства та держави.

За результатом порівняння із закордонним досвідом (США, ЄС, Великобританія, Китай, Японія) доведено, що Україна враховує міжнародні підходи до захисту критичної інфраструктури, проте має свої унікальні особливості, зумовлені національними загрозами та викликами. У США, наприклад, критична інфраструктура визначається як системи та активи, настільки важливі, що їх нездатність функціонувати або пошкодження матимуть руйнівний вплив на безпеку, національну економіку, громадське здоров'я. Європейський Союз підходить до цього питання через Директиву про європейські критичні інфраструктури, акцентуючи увагу на взаємозв'язку та координації між державами-членами. Велика Британія опікується кібербезпекою, а Китай та Японія наголошують на національному контролі та стійкості об'єктів.

На основі проведеного аналізу надано рекомендації для удосконалення законодавчої політики України у сфері критичної інфраструктури. Зроблено висновок про актуальність завдання протидії Службою безпеки України кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури та надані практичні рекомендації для подальшого вдосконалення цієї сфери. Визначено, що перспективними напрямками наукових досліджень є проведення аналізу досвіду країн Європейського Союзу в частині правового забезпечення протидії кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури.

Ключові слова: об'єкти критичної інфраструктури, національна безпека, захист, безпека, кримінальні правопорушення, Україна.

Gerasymenko O.M. Critical infrastructure of Ukraine as a subject of scientific knowledge: theoretical aspect.

The article is devoted to the study of theoretical aspects of critical infrastructure as a subject of scientific knowledge. The importance of critical infrastructure facilities for ensuring Ukraine's national security, the stability of its economy and the state's defense capability is determined. Legislative regulation in this area is analyzed, in particular, the Law of Ukraine «On Critical Infrastructure», «On National Security of Ukraine», the Criminal Procedure Code of Ukraine, the National Security Strategy of Ukraine, etc. normative legal acts that contain definitions of terms. Attention is drawn to the fact that the violation of the functioning of the specified objects in the conditions of martial law may cause socially dangerous consequences for society and the state.

According to the result of the comparison with foreign experience (USA, EU, Great Britain, China, Japan), it is proved that Ukraine takes into account international approaches to the protection of critical infrastructure, but has its own unique features caused by national threats and challenges. In the US, for example, critical infrastructure is defined as systems and assets so important that their failure to function or damage would have a devastating impact on security, the national economy, and public health. The European Union approaches this issue through the European Critical Infrastructures Directive, focusing on interconnection and coordination between member states. The UK takes care of cyber security, while China and Japan emphasize national control and resilience of facilities.

Based on the analysis, recommendations were made for improving the legislative policy of Ukraine in the field of critical infrastructure. A conclusion was made about the relevance of the task of the Security Service of Ukraine to combat criminal offenses at critical infrastructure facilities, and practical recommendations for further improvement of this area were provided. It has been determined that the perspective areas of scientific research are the analysis of the experience of the countries of the European Union in terms of legal protection against criminal offenses at critical infrastructure facilities.

Key words: critical infrastructure facilities, national security, protection, security, criminal offenses, Ukraine.

Постановка проблеми. Наукові відкриття ХХ-го століття обумовили технологічний прогрес розвитку багатьох країн світу. Україна на момент проголошення у 1991 році незалежності отримала надпотужний порівняно з іншими країнами Європи потенціал науково-технічного розвитку галузей економіки [1]. У складних умовах держава забезпечила формування та реалізації державної політики розвитку ключових галузей, в основу якої була покладена ідея технологічної модернізації важливих об'єктів інфраструктури, систем, їх частин та їх сукупності, що забезпечило умови стабільного функціонування державних інститутів, економічних систем, оборони та життєдіяльності населення. Враховуючи важливе значення окремих об'єктів для економіки, оборони, національної безпеки вони набули статусу об'єктів критичної інфраструктури [2].

Однак, процеси жорсткої конкуренції за сфери впливу та економічні ринки сформували передумови до виникнення багатьох загроз, серед яких поширення отримали кримінальні правопорушення за участю окремих організацій, груп та осіб, зокрема й за сприянням іноземних спецслужб. Отже, негативні світові тенденції до посилення загроз терористичного характеру, збільшення кількості та підвищення складності кібератак, а також збройна агресія Російської Федерації зумовили актуалізацію питання захисту систем, об'єктів і ресурсів, які є критично важливими для функціонування суспільства, соціально-економічного розвитку держави та забезпечення національної безпеки [3]. В умовах воєнного стану, з урахуванням того, що критична інфраструктура є основним об'єктом кримінальних посягань, наслідком яких є завдання шкоди життєво важливим національним інтересам України, забезпечення стабільності функціонування об'єктів критичної інфраструктури України набуло рівня першочергового завдання для всієї правоохоронної системи держави. Враховуючи зазначене наразі своєчасним є пошук шляхів удосконалення системи протидії кримінальним правопорушенням та впровадження актуальних викликам організаційних форм і методів діяльності суб'єктів національної системи захисту критичної інфраструктури України. Вирішення наявної проблеми науковим шляхом сприятиме останньому.

Таким чином, актуальність визначеної проблеми для забезпечення національної безпеки, а також потреба розробки теоретичних засад та запровадження на загальнодержавному рівні ефективного системного підходу протидії суб'єктами національної системи захисту критичної інфраструктури України, одним з яких є Служба безпеки України, кримінальним правопорушенням в сучасних умовах, зумовлюють необхідність проведення наукового дослідження визначеної назвою статті теми, що стане продовженням наукової дискусії відповідної сфери знань.

Мета дослідження є розв'язання за результатом дослідження проблем наукового визначення «критичної інфраструктури» як предмету наукового пізнання, а також участі в процесі її захисту Служби безпеки України. За результатом дослідження вітчизняних та іноземних здобутків учених передбачається підготовка пропозицій вирішення означеного питання, а також визначення перспективних напрямів наукових розвідок, які є важливими з огляду сучасних викликів та потреб практики.

Стан опрацювання проблематики. Вже досить тривалий час проблеми критичної інфраструктури є актуальними напрямами розробок серед вітчизняних науковців. Серед зазначених

є дослідження вчених: І.В. Гори, О.В. Батюка, [4], О.П. Єрменчука, [5], Д.С. Бірюкова, С.І. Кондратова [6, 7]. Г. Каніщева, І. Тур [8], С. Кондратова [9]. І.В. Уряднікової, В.М. Заплатинського [10], С.С. Теленика [11]. В.І. Франчука, П.Я. Пригунова, С.І. Мельника [12] та ін. Попри значну кількість наукових робіт вирішення проблем визначення «критичної інфраструктури», інтеграції міжнародного досвіду, системного підходу та правового забезпечення ефективного захисту критичної інфраструктури України залишається дискусійними, що актуалізує опрацювання визначеної теми дослідження з урахуванням потреб практики.

Виклад основного матеріалу. Починаючи з ХХ століття теоретичні, правові та організаційні проблеми функціонування об'єктів критичної інфраструктури України є предметом досліджень вітчизняних та закордонних науковців.

Так, назрілими питаннями захисту критичної інфраструктури займалися І.В. Гора та О.В. Батюк, які розглянули закордонний досвід у сфері захисту об'єктів критичної інфраструктури. Автори зазначають, що багато країн вже давно впроваджують інноваційні методи для підвищення стійкості своїх критичних об'єктів [4, с. 132]. Подібний акцент на міжнародний досвід робить і О.П. Єрменчук, аналізуючи основні підходи до організації захисту критичної інфраструктури в країнах Європи. Автор звертає увагу на те, що систематичний підхід до планування та виконання заходів безпеки є ключовим елементом успіху у цій сфері [5, с. 45]. Аналізуючи ці підходи науковці О.М. Суходоля, Д.С. Бірюков, С.І. Кондратов також зазначають, що для України важливо враховувати рекомендації міжнародних експертів та адаптувати їх до національних умов. Учені також опрацювали назрілі питання захисту критичної інфраструктури [6, с. 21, 7]. Науковці Г. Каніщев та І. Тур зосереджуються на критичній інфраструктурі тимчасово окупованих територій України, звертаючи увагу на прогалини в українському законодавстві, які потребують негайного вирішення для забезпечення безпеки цих територій [8, с. 18]. Зі свого боку С. Кондратов аналізує проблеми правового та організаційного забезпечення протидії тероризму, що також є важливим аспектом захисту критичної інфраструктури [9, с. 19]. Поняття критичної інфраструктури та його визначення у науковій літературі досліджується І.В. Урядніковою, В.М. Заплатинським. Вони наголошують на необхідності чіткого визначення термінології для ефективного управління та захисту критичних об'єктів [10, с. 184]. Науковець С.С. Теленик, розглядаючи адміністративно-правове регулювання критичної інфраструктури, підкреслює, що правова основа є необхідною для розробки ефективних заходів безпеки [11, с. 15]. Загальні проблеми організаційно-нормативного характеру у сфері безпеки критичної інфраструктури в Україні аналізуються В.І. Франчуком, П.Я. Пригуновим та С.І. Мельником. Вони вказують на те, що впровадження комплексного підходу до захисту критичних об'єктів є необхідним для забезпечення стійкості та безпеки держави [12, с. 142].

Як доречно додає до зазначеного кримінолог О.В. Батюк, який у 2021 р. у межах монографії дослідив теоретичні й практичні аспекти криміналістичного забезпечення протидії злочинам на об'єктах критичної інфраструктури, «критична інфраструктура, кожен з її об'єктів вимагають належного захисту від незаконного та навіть несанкціонованого втручання в їх діяльність. Під захистом критичної інфраструктури зазвичай розуміють здійснення заходів, що забезпечують безпеку взаємозалежних систем, мереж, активів, які лежать в основі функціонування об'єктів, необхідних для нормального життя й функціонування суспільства» [13, с. 9].

Зі свого боку науковець Д.С. Бірюков, який опрацював особливості визначення критичної інфраструктури в Україні звертає увагу, що у країнах світу, які в рамках забезпечення національної безпеки вживають поняття «критична інфраструктура», під нею розуміють об'єкти та системи, настільки важливі для забезпечення життєдіяльності людей і держави, дестабілізація роботи яких, не мовлячи про колапс, призведе до тяжких негативних або навіть катастрофічних наслідків [14].

Науковець М. Сметана, досліджуючи проблеми захисту критичної інфраструктури, зазначає, що вперше на національному рівні на проблеми критичної інфраструктури звернули увагу у 80-х роках ХХ століття в США, коли Національна Дослідницька Рада (National Research Council) визначила інфраструктуру як сукупність взаємопов'язаних елементів, що підтримують цілісність усієї структури і насамперед включила до неї автомагістралі, дороги, мости, мережі громадського транспорту, аеропорти, доставку води та водні джерела, поводження із стічними водами й небезпечними відходами, виробництво і передачу електроенергії та телекомунікації [15, с. 22-23].

Група науковців Національного інституту стратегічних досліджень у наукових працях за загальною редакцією О.М. Суходолі роблять доречний висновок, що захист критичної інфраструк-

тури України – це комплекс заходів, реалізований у нормативно-правових, організаційних, технологічних інструментах, спрямованих на забезпечення безпеки та стійкості критичної інфраструктури [6, с. 11].

Отже, ознайомлення з наявними науковими матеріалами вітчизняних науковців, які безпосередньо або опосередковано стосуються критичної інфраструктури, законодавчими актами, зокрема положення ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України, які закріплюють, що завданнями кримінального провадження є «захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [16], засвідчують широке використання на науковому та нормативному рівні термінів «захист» від кримінальних правопорушень і «протидія» останнім.

До речі, статтею 19 Закону України «Про національну безпеку України» закріплено, що до завдань СБ України входять протидія розвідувально-підбивній діяльності проти України, боротьба з тероризмом, контррозвідувальний захист суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, а також захист оборонного, науково-технічного потенціалу, кібербезпеки, інформаційної безпеки та об'єктів критичної інфраструктури. СБ України також забезпечує охорону державної таємниці, діючи в межах, визначених законодавством України [17].

Отже, застосування термінів «захист» і «протидія» у контексті діяльності щодо кримінальних правопорушень на об'єктах критичної інфраструктури є поширеним у науковій та законодавчій сферах. Для повноти дослідження і з'ясування наведеного вище проаналізуємо визначення термінів «захист» та «протидія», що закріплене в словниках.

Так, Великий тлумачний словник сучасної української мови закріплює поняття терміну «захист» як «дія за значенням захищати, захистити і захищатися, захиститися» [18, с. 432]. Своєю чергою поняття «захищати, захистити» – визначається як «обороняти, охороняти кого-, що-небудь від нападу, замаху, удару, ворожих, небезпечних і т. ін. дій» або «пильно стежити за недоторканністю чого-небудь і багато робити для цього, боронити, обстоювати погляди, права, інтереси, честь кого-небудь» [18, с. 433].

Враховуючи наведене вище можна зробити висновок, що терміном «захист» визначається як активна діяльність від активної або пасивної загрози, що здійснюється з метою забезпечення стану безпеки. Поняття «захисник» в цьому ж джерелі визначається як «той, хто захищає, обороняє, охороняє кого-, що-небудь від нападу, замаху, удару, ворожих, небезпечних і таких інших дій; те, що оберігає, загороджує, укриває кого-, що-небудь від чогось шкідливого, небажаного, небезпечного; той, хто пильно стежить за недоторканністю чого-небудь і багато робить для цього» [18, с. 432]. Отже, це діяльність від чогось шкідливого, небажаного, небезпечного.

Новий тлумачний словник української мови містить визначення терміну «захист» як дія за значенням захищати, охорона, заступництво, підтримка» [19, с. 733].

У Тлумачному словнику С.І. Ожегова термін «захист» визначається через поняття «захищати» – «охороняючи, огородити від посягань, від ворожих дій, від небезпеки» [20, с. 185]. Отже, «захист» це діяльність безпосередньо спрямована на унеможливлення впливу посягань, ворожих дій, загроз чи безпосередньої небезпеки з метою забезпечення стану безпеки.

Тлумачний словник української мови дає визначення терміну «захист» як «оборона, охорона кого-, чого-небудь від небезпечних дій» [21, с. 362].

Великий тлумачний словник сучасної української мови містить визначення терміну «протидія» як «дію, що спрямована проти іншої дії, перешкоджає їй, а «протидіяти» – означає спрямовувати свою дію проти кого-, чого-небудь, діяти всупереч комусь [22, с. 1173]. Отже можемо зазначити, що, «протидія кримінальним правопорушенням» на об'єктах критичної інфраструктури є одним з завдань правоохоронної діяльності.

Враховуючи зазначене вище можемо зробити поточний висновок, що словосполучення «протидія кримінальним правопорушенням» на об'єктах критичної інфраструктури і «захист об'єктів критичної інфраструктури» діалектично пов'язані і за своєю сутністю можуть розглядатися як безпосереднє і загальне, що мають єдину мету – забезпечення стану безпеки функціонування об'єктів критичної інфраструктури України.

Продовжуючи розгляд визначеної назвою статті теми варто також відзначити, що критична інфраструктура є фундаментально важливою для розвитку економіки, оборони і є елементом забезпечення національної безпеки України. Зазначене підкріплюється положеннями Закону України «Про критичну інфраструктуру» 16 листопада 2021 року № 1882-IX. В останньому ст. 1 закріплено визначення поняття словосполучення «критична інфраструктура як «сукупність об'єктів критичної інфраструктури», а «об'єкти критичної інфраструктури» це «об'єкти інфраструктури, системи, їх частини та їх сукупність, які є важливими для економіки, національної безпеки та оборони, порушення функціонування яких може завдати шкоди життєво важливим національним інтересам», безпеку яких необхідно забезпечувати шляхом захисту від загроз природного, техногенного, технологічного чи людського характеру. Своєю чергою поняття словосполучення «захист критичної інфраструктури» закріплено як «всі види діяльності, що виконуються перед або під час створення, функціонування, відновлення і реорганізації об'єкта критичної інфраструктури, спрямовані на своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізацію загроз безпеці об'єктів критичної інфраструктури, а також мінімізацію та ліквідацію наслідків у разі їх реалізації», а поняття словосполучення «безпека критичної інфраструктури» закріплено як «стан захищеності критичної інфраструктури, за якого забезпечуються функціональність, безперервність роботи, відновлюваність, цілісність і стійкість критичної інфраструктури» [2].

Використання словосполучення «критична інфраструктура» також можемо зустріти в положеннях Стратегії національної безпеки України, що затверджена Указом Президента України «Про рішення Ради національної безпеки та оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» від 26 травня 2015 року № 287/2015, у якій п. 27 серед загроз національній безпеці України визначено загрози безпеці критичної інфраструктури, а саме: критична зношеність основних фондів об'єктів інфраструктури України та недостатній рівень їх фізичного захисту; недостатній рівень захищеності критичної інфраструктури від терористичних посягань і диверсій; неефективне управління безпекою критичної інфраструктури та систем життєзабезпечення [23].

Отже, розглянемо основні академічні положення, наукові здобутки, положення правових актів інших держав, які, на наш погляд, можуть бути корисними в частині розвитку знань поняття словосполучення об'єкти «критичної інфраструктури», що також застосовується у контексті протидії Службою безпеки України кримінальним правопорушенням.

Передусім розглянемо складові словосполучення «інфраструктура» та «критична», кожен з термінів якого є самостійним.

Так, Словник української мови містить визначення поняття терміну «інфраструктура» як «сукупність галузей та видів діяльності, що обслуговують як виробничу, так і невиробничу сферу економіки (транспорт, зв'язок, комунальне господарство, загальна і професійна освіта, охорона здоров'я тощо)» [24, с. 686].

Енциклопедичні джерела містять поняття терміну «інфраструктура», як «базисну фізичну структуру суспільства або організації, комплекс виробничих або невиробничих галузей, які забезпечують умови відтворення та надання послуг технічного, технологічного, соціально-економічного, маркетингового, фінансового, юридичного, інформаційно-комунікативного, освітнього та іншого характеру» [25, с. 302].

На думку ученої В.І. Новікової поняття «інфраструктури» сприймається як комплекс взаємопов'язаних обслуговуючих структур, які складають та/або забезпечують основу для вирішення проблеми (завдання). Авторка зазначає, що у науковій літературі термін «інфраструктура» найчастіше тлумачиться у двох таких напрямках: сукупність галузей, видів діяльності, спеціалізованих на конкретних діях систем у широкому розумінні, які безпосередньо забезпечують умови та процеси діяльності основної системи, маючи підпорядкований, допоміжний характер по відношенню до неї; матеріально-технічна база, необхідна для функціонування самої спеціалізованої (галузевої) системи [26].

Варто зазначити, що застосування на науковому рівні та у суспільному житті терміну «інфраструктура» відносять до кінця 40-х початку 60-х років XX століття. Термін походить від латинського *infra* – «нижче», «під» та *structura* – «будівля», «розташування», що визначається як сукупність споруд, будівель, систем і служб, необхідних для функціонування галузей матеріального виробництва та забезпечення умов життєдіяльності суспільства [27].

Великий тлумачний словник сучасної української мови містить визначення терміну «критичний» як «такий, що перебуває в стані кризи, переломний» або ж «винятково складний, тяжкий

небезпечний, скрутний». Термін «криза» визначається як «різка зміна звичайного стану речей, злам, загострення становища» [22, с. 586, 588]. Отже, термін «критичний» варто визначати як такий, який знаходиться в граничному стані різкої зміни звичайного стану, що може призвести до небезпеки і тяжких наслідків.

Зі свого боку учений О.П. Єрменчук, який досліджував у 2018 р. проблеми поняття «критична інфраструктура», робить слушний висновок, що «загалом, аналізуючи поняття «критична інфраструктура», логічним висновком є те, що воно повинно включати ті найважливіші об'єкти, без яких, чи з порушенням діяльності яких, у державі можуть настати навіть невідворотні негативні процеси, може бути завдано великих збитків громадянам, їх здоров'ю та життю, соціально-економічному стану країни. Саме від стабільної діяльності критичної інфраструктури залежить функціонування національної інфраструктури та економіки в цілому» [5, с. 25]. Також автор дає визначення словосполученню «критичної інфраструктури», як системи надзвичайно важливих матеріальних та нематеріальних об'єктів національної інфраструктури (а також їх власність та результати діяльності), що забезпечують її стале функціонування, руйнація або пошкодження яких (наявними загрозами) може призвести до людських жертв і значних матеріальних збитків із найсерйознішими негативними наслідками для життєдіяльності суспільства, соціально-економічного розвитку країни та національної безпеки [5, с. 26].

Порівнюючи з міжнародним досвідом визначення «критичної інфраструктури» виявляються цікаві подібності й відмінності. Наприклад, в США «критична інфраструктура» визначається у секції 1016 (e) «Патріотичного акту США» (Patriot Act) як системи та активи, фізичні або віртуальні, настільки важливі для Сполучених Штатів, що їх нездатність функціонувати або руйнування матимуть руйнівний вплив на безпеку, національну економіку, громадське здоров'я або безпеку. Законодавство США звертає увагу на захист від терористичних загроз, кіберзагроз та інших небезпек, що можуть мати масштабний вплив на країну.

Європейський Союз визначає критичну інфраструктуру в Директиві про європейську критичну інфраструктуру (Directive 2008/114/EC), де вона визначається в статті 2 як об'єкти та системи, важливі для збереження життєво важливих суспільних функцій, здоров'я, безпеки, економічного або соціального добробуту людей, де збій у роботі або руйнування матимуть серйозні наслідки для принаймні двох держав-членів. ЄС акцентує на взаємозв'язку та координації між державами-членами в питаннях захисту критичної інфраструктури.

У Сполученому Королівстві критична інфраструктура визначається в Національній стратегії кібербезпеки Великобританії (UK National Cyber Security Strategy) як ті елементи, системи та мережі, які є необхідними для функціонування суспільства та економіки країни. Це охоплює такі елементи, як: енергетику, воду, транспорт, охорону здоров'я, комунікації та фінансові послуги. Великобританія також приділяє велику увагу кібербезпеці як ключовому аспекту захисту критичної інфраструктури.

Японія також має своє визначення критичної інфраструктури у Законі про захист життєво важливої інфраструктури, під якою розуміються об'єкти та системи, необхідні для забезпечення життєдіяльності країни, зокрема у сфері енергетики, транспорту, зв'язку, охорони здоров'я та фінансів. Японський підхід наголошує на важливості стійкості та відновлюваності цих об'єктів у разі надзвичайних ситуацій.

Китайська Народна Республіка визначає критичну інфраструктуру у Законі про національну безпеку КНР як об'єкти, що є основою для забезпечення національної безпеки, економічного розвитку, соціальної стабільності та добробуту населення. Китайський підхід охоплює широкий спектр секторів, включаючи енергетику, транспорт, водопостачання, телекомунікації, фінанси та оборону, акцентуючи на важливості національного контролю та захисту від іноземних загроз.

Таким чином, українське законодавство про критичну інфраструктуру в багатьох аспектах відображає міжнародний досвід, проте має свої унікальні особливості, зумовлені специфікою національних загроз та викликів. Порівняння із законодавством інших країн демонструє як загальні підходи до забезпечення безпеки та стійкості критичної інфраструктури, так і унікальні рішення, що враховують конкретні національні умови.

Аналізуючи підходи різних країн до визначення критичної інфраструктури, можна зазначити, що кожна країна визначає цей термін виходячи зі своїх національних інтересів та пріоритетів. Наприклад, США приділяють особливу увагу кібербезпеці та захисту від терористичних загроз, що відображає їхній досвід боротьби з тероризмом та кіберзлочинністю. Європейський Союз акцен-

тує на координації між державами-членами, що є логічним з огляду на політичну та економічну інтеграцію в ЄС. Британія, як і США, приділяє велику увагу кібербезпеці, враховуючи швидкий розвиток технологій та залежність від них. Китай зосереджується на національному контролі та захисті від іноземних загроз, що відображає політичну та економічну стратегію країни. Японія наголошує на стійкості та відновлюваності критичної інфраструктури у разі надзвичайних ситуацій, що враховує їхній досвід з природними катастрофами.

Зі свого боку, українське законодавство відображає прагнення до гармонізації з міжнародними стандартами, враховуючи при цьому специфіку національних умов. Закон України «Про критичну інфраструктуру» забезпечує правову основу для захисту життєво важливих об'єктів та систем, що є необхідним для національної безпеки та стабільності. Цей закон також враховує загрози, що можуть бути природного, техногенного, технологічного чи людського характеру, що робить його комплексним та адаптивним до різних видів ризиків.

Висновки. Результати проведеного аналізу свідчать, що визначення поняття терміну «критична інфраструктура» наразі залишається дискусійним. За результатом проведеного аналізу можемо запропонувати визначення словосполучення «критичної інфраструктури – це система взаємопов'язаних або окремих об'єктів інфраструктури, які складають та/або забезпечують основу для вирішення завдань економіки, оборони, національної безпеки України, руйнація або пошкодження яких призведе до заподіяння шкоди національним інтересам України». Пропонуємо закріпити в Законі України «Про критичну інфраструктуру» наведене вище поняття словосполучення.

Також варто зазначити, що чинне законодавство України потребує удосконалення організаційно-правових засад протидії кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури в умовах воєнного стану. Невжиття заходів призводить до втрати здатності повною мірою організувати ефективну протидію кримінальним правопорушенням. З огляду на вищевикладене, пропонується створити єдину систему кримінально-правової протидії кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури, яка б забезпечувала комплексний підхід їх захисту.

Подальшими напрямками наукових досліджень вважаємо дослідження досвіду країн Європейського Союзу в частині системного правового забезпечення протидії кримінальним правопорушенням на об'єктах критичної інфраструктури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальний Класифікатор «Галузі народного господарства України» Затверджений наказом Міністерства статистики України від 24.01.94 р. № 21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0021202-94#Text>.
2. Про критичну інфраструктуру: Закон України № 1882-IX від 16 листопада 2021 року. ВРУ. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20#Text> (дата звернення: 05.08.2024).
3. Про схвалення Концепції створення державної системи захисту критичної інфраструктури: розпорядження Кабінету Міністрів України від 6 груд. 2017 р. № 1009-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1009-2017-%D1%80#Text>.
4. Гора І.В., Батюк О.В. Окремі питання захисту об'єктів критичної інфраструктури: зарубіжний досвід. Соціально-правові студії. 2021. С. 132–139.
5. Єрменчук О.П. Основні підходи до організації захисту критичної інфраструктури в країнах Європи: досвід для України: монографія. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 180 с.
6. Зелена книга з питань захисту критичної інфраструктури в Україні: зб. міжнар. експерт. нарад / упоряд. Д.С. Бірюков, С.І. Кондратов; за заг. ред. О.М. Суходолі. К.: НІСД, 2016. 176 с.
7. Бірюков Д.С., Кондратов С.І. Стратегія захисту критичної інфраструктури в системі національної безпеки держави. *Стратегічні пріоритети*. 2012. Вип. 3. С. 107–113.
8. Каніщев Г., Тур І. Критична інфраструктура тимчасово окупованих територій України в українському законодавстві. Соціально-правові студії. 2024. С. 18–25.
9. Кондратов С. Про деякі проблеми правового та організаційного забезпечення протидії тероризму на сучасному етапі. Державна політика протидії тероризму: пріоритети та шляхи реалізації: зб. матеріалів «круглого столу». К.: НІСД, 2011. С. 18–22. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3984/1/19.pdf>.

10. Уряднікова І. В., Заплатинський В. М. Наукові підходи до визначення терміну «критична інфраструктура». *Вісті Донецького гірничого інституту*. 2020. № 2 (47). URL: <https://doi.org/10.31474/1999-981X-2020-2-184-193>.
11. Теленик С.С. Критична інфраструктура як об'єкт адміністративно-правового регулювання. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 1 (15). URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/6663/1/17.pdf>.
12. Франчук В.І., Пригунов П.Я., Мельник С.І. Безпека об'єктів критичної інфраструктури в Україні: організаційно-нормативні проблеми та підходи. *Соціально-правові студії*. 2021. Вип. 3 (13). С. 142–148. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3984/1/19.pdf>.
13. Батюк О.В. Криміналістичне забезпечення протидії злочинам на об'єктах критичної інфраструктури : монографія. Луцьк: Волиньполіграф, 2021. 455 с.
14. Бірюков Д.С. Про доцільність та особливості визначення критичної інфраструктури в Україні. Аналітична записка. 02.01.2013 р. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1026/> (дата звернення: 13.10.2024 р.).
15. Марек Сметана. Защита критической инфраструктуры. Подходы государств Европейского Союза к определению элементов критической инфраструктуры. Острава: ВШБ – Технический университет Острава, 2014/2015. 60 с. (текст для курсов, подготавливаемых в рамках сотрудничества Чешская Республика – Молдавия).
16. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. Редакція від 19.05.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 18.09.2024).
17. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 за № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення 17.09.2024).
18. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. 1736 с.
19. Новий тлумачний словник української мови: близько 200000 слів / за ред. В. Яременко, О. Слупушко. Видавництво «Аконіт». 1998. 862 с.
20. Ожегов С.И. Словарь русского языка: ок. 57000 слов / под редакцией чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой. – М.: Рус. яз. 1988. 750 с.
21. Тлумачний словник української мови: Понад 12500 статей (близько 40 000 слів) / За ред. д-ра філологічних наук, проф. В.С. Калашнікі. Х.: Прапор. 2002. 992 с.
22. Великий тлумачний словник сучасної української мови. / уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ Перун, 2005. VIII, 1728 с.
23. Про рішення Ради національної безпеки та оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 26 трав. 2015 р. № 287/2015. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>.
24. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970–1980. Т. 11. 699 с.
25. Енциклопедичний словник з державного управління. Ю.В. Ковбасюк, В.П. Трошинський, Ю.П. Сурмін. Київ: НАДУ, 2010. 820 с.
26. Новикова В.І. Рекреаційна інфраструктура: суть поняття, види, методи дослідження. *Географія в інформаційному суспільстві*. 2008. Т. 4. С. 163–165.
27. Інфраструктура. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Інфраструктура#:~:text=Інфраструктура%20\(від%20лат.,та%20забезпечення%20умов%20життєдіяльності%20суспільства](https://uk.wikipedia.org/wiki/Інфраструктура#:~:text=Інфраструктура%20(від%20лат.,та%20забезпечення%20умов%20життєдіяльності%20суспільства) (дата звернення: 11.10.2024).

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.7>

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ НА ЕТАПІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Головко Б.Ю.,
адвокат, здобувач вищої освіти
третього освітньо-наукового рівня
Національного університету водного господарства
та природокористування
ORCID: 0009-0008-2528-6128

Головко Б.Ю. Європейські стандарти судового контролю на етапі досудового розслідування в кримінальному провадженні.

У статті досліджуються європейські стандарти судового контролю на етапі досудового розслідування у кримінальному провадженні, з акцентом на відповідність положень статті 303 Кримінального процесуального кодексу України стандартам Європейського суду з прав людини. В умовах реформування української правової системи з метою інтеграції до європейської спільноти, проблема забезпечення ефективного судового контролю є надзвичайно актуальною. У статті запропоновано під європейськими стандартами судового контролю на етапі досудового розслідування у кримінальному провадженні розглядати сукупність правових норм, принципів і гарантій, закріплених у Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та прецедентній практиці Європейського суду з прав людини, які забезпечують ефективний, справедливий і законний судовий розгляд та контроль за діями, рішеннями або бездіяльністю органів досудового слідства з метою захисту прав та свобод особи.

Виділено групи європейських стандартів в кримінальному провадженні: по-перше, стандарти, які стосуються законності затримання та тримання під вартою, по-друге, стандарти, що стосуються обґрунтованості підозри, по-третє, стандарти ефективності досудового розслідування, по-четверте, стандарти доступу до правосуддя в кримінальному провадженні. Встановлено, що частиною стандарту доступу до правосуддя є стандарт ефективності судового контролю.

Доведено, що стандарт ефективності судового контролю на етапі досудового розслідування є важливим елементом доступу до правосуддя, оскільки забезпечує: захист прав осіб на етапі досудового розслідування в кримінальному провадженні, прозорість і підзвітність процесу, запобігання порушенням прав людини, оскарження процесуальних рішень.

Зроблено висновок, що, хоча стаття 303 КПК України надає інструменти для судового контролю, існуючі механізми не завжди відповідають європейським стандартам через проблеми доступу до правосуддя та оперативності судового розгляду. Необхідність імплементації міжнародних стандартів полягає в забезпеченні ефективного захисту прав і свобод громадян та зміцненні довіри до судової системи України. У роботі підкреслюється, що подальша адаптація національного законодавства до європейських вимог сприятиме підвищенню ефективності судового контролю на етапі досудового розслідування.

Ключові слова: європейські стандарти, судовий контроль, досудове розслідування, кримінальне провадження, Європейський суд з прав людини.

Holovko B.Yu. European standards of judicial control at the stage of pre-trial investigation in criminal proceedings.

The article examines the European standards for the judicial control at the stage of pretrial investigation in criminal proceedings, with an emphasis on the compliance of the provisions of Article 303 of the Criminal Procedure Code of Ukraine with the standards of the European Court of Human Rights. In the conditions of reforming the Ukrainian legal system with the aim of integration into the European

community, the problem of ensuring effective judicial control is extremely urgent. It is proposed under the European standards of judicial control at the stage of pre-trial investigation in criminal proceedings to consider a set of legal norms, principles and guarantees enshrined in the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and precedent practice of the European Court of Human Rights, which ensure an effective, fair and legal judicial review and control over the actions, decisions or inaction of pre-trial investigation bodies for the purpose of protecting the rights and freedoms of a person.

Groups of European standards in criminal proceedings are highlighted: firstly, standards relating to the legality of detention and detention, secondly, standards relating to the reasonableness of suspicion, thirdly, standards of effectiveness of pre-trial investigation, fourthly, standards of access to justice in criminal proceedings. It has been established that part of the standard of access to justice is the standard of effectiveness of judicial control.

It has been proven that the standard of effectiveness of judicial control at the stage of pre-trial investigation is, in our opinion, an important element of access to justice, as it ensures: protection of the rights of individuals at the stage of pre-trial investigation in criminal proceedings, transparency and accountability of the process, prevention of human rights violations, appeal of procedural decisions.

It was concluded that although Article 303 of the Criminal Procedure Code of Ukraine provides tools for judicial control, the existing mechanisms do not always meet European standards due to problems of access to justice and speed of trial. The need to implement international standards is to ensure effective protection of the rights and freedoms of citizens and to strengthen trust in the judicial system of Ukraine. The work emphasizes that further adaptation of national legislation to European requirements will contribute to increasing the effectiveness of judicial control at the pre-trial investigation stage.

Key words: European standards, judicial control, pre-trial investigation, criminal proceedings, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Кримінальне правосуддя на етапі досудового розслідування стикається з численними викликами, пов'язаними з ефективністю судового контролю над діями та рішеннями органів досудового розслідування. Зокрема, питання, що підлягають оскарженню відповідно до статті 303 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), вимагають особливої уваги з точки зору європейських стандартів, закріплених у практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Необхідність узгодження національного законодавства з міжнародними стандартами, зокрема стандартами ЄСПЛ, ставить перед українськими науковцями та практиками завдання вдосконалення механізмів судового контролю.

Проблема полягає в тому, що, незважаючи на те, що стаття 303 КПК України передбачає можливість оскарження рішень, дій та бездіяльності органів досудового розслідування, на практиці ці механізми часто не відповідають вимогам ефективності та доступності. Це призводить до порушень прав осіб, що залучені до кримінального процесу, і підвищує необхідність імплементації європейських стандартів судового контролю.

Мета дослідження. Метою статті є аналіз європейських стандартів судового контролю на етапі досудового розслідування у кримінальному провадженні.

Стан опрацювання проблематики. Європейські стандарти судового контролю були предметом дослідження таких науковців як Ю.І. Матат, П.А. Рудик, Д.В. Сімінович, О.М. Федорів, О.Г. Яновська та інші. Попри наявність окремих ґрунтовних робіт, відчувається нестача комплексних досліджень, що системно поєднували б європейські стандарти судового контролю та їх практичну імплементацію в Україні на етапі досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи тему, перш за все, визначимо поняття «європейські стандарти судового контролю». У науковій літературі існує плуралізм думок з цього приводу. Для прикладу, П.А. Рудик визначає європейські правові стандарти у сфері правосуддя як «типові норми і принципи, котрі закріплені в основних документах Європейського Союзу та Ради Європи і котрих мають дотримуватися всі їхні держави-члени» [5, с. 78]. Таким чином, автор включає до поняття «європейські стандарти» правотворчу та правозастосовну діяльність у сфері правосуддя і Європейського Союзу і Ради Європи. Більш вузьке тлумачення в цьому контексті надає Д.В. Сімінович, який у своєму дисертаційному дослідженні під європейськими стандартами забезпечення прав людини у кримінальному процесі пропонує розглядати «положення, що відображають загальні принципи і практику забезпечення прав людини, встановлені Конвенцією про захист прав людини

та основоположних свобод і протоколами Ради Європи до неї, а також ухваленими на її основі рішеннями Європейського суду з прав людини (судові прецеденти) і є обов'язковими для виконання національними компетентними органами під час кримінального судочинства» [6, с. 15]. В свою чергу, О.М. Федорів на основі аналізу різних дефініцій виділяє основні (спільні) критерії (ознаки), які закладаються в основу визначень, а саме: «наявність правила; джерело, у якому міститься стандарт; характер (обов'язковий або рекомендаційний; мінімальний характер; вплив на законодавство держави; наслідки недотримання/порушень; потреба в імплементації» [7, с. 67].

Виходячи з цих ключових положень пропонуємо під європейськими стандартами судового контролю на етапі досудового розслідування у кримінальному провадженні розглядати сукупність правових норм, принципів і гарантій, закріплених у Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та прецедентній практиці Європейського суду з прав людини, які забезпечують ефективний, справедливий і законний судовий розгляд та контроль за діями, рішеннями або бездіяльністю органів досудового слідства з метою захисту прав та свобод особи.

Аналіз наукових публікацій, дозволяє виділити певні групи європейських стандартів в кримінальному провадженні. До таких ми пропонуємо віднести:

по-перше, стандарти, які стосуються законності затримання та тримання під вартою. Основною метою статті 5 є запобігання свавільному або необґрунтованому позбавленню волі. Право на свободу та особисту недоторканість має першочергове значення в «демократичному суспільстві» у значенні, наданому Конвенцією. В практиці Суду можна виділити три основні напрямки мотивування: вичерпний характер винятків, які слід тлумачити вузько і які не допускають наведення широкого спектру обґрунтувань в межах інших положень (зокрема, статті 8-11 Конвенції); неодноразовий наголос на законності тримання під вартою, що передбачає дотримання як процесуальних норм, так і норм матеріального права, та неухильного дотримання принципу верховенства права; та важливість невідкладного або оперативного судового контролю (відповідно до положень частини 3 та 4 статті 5) [4, с. 42].

По-друге, стандарти, що стосуються обґрунтованості підозри. «Обґрунтована підозра» у вчиненні кримінального правопорушення передбачає наявність фактів або інформації, які могли б переконати об'єктивного спостерігача, що відповідна особа могла вчинити злочин. Термін «обґрунтованість» також означає поріг, який повинна подолати підозра, щоб переконати об'єктивного спостерігача в тому, що факти, які є предметом обвинувачення, ймовірно, мали місце [4, с. 45].

По-третє, стандарти ефективності досудового розслідування. У своїй дисертаційній роботі О.М. Федорів виділяє загальні стандарти ефективності досудового розслідування (незалежність і неупередженість; належність (адекватна компетентність, adequacy); ретельність; повнота; оперативність та своєчасність; контроль громадськості (відкритість); залучення та участь потерпілого) та спеціальні (залежно від обставин провадження: урахування вразливості особи, здійснення міжнародного співробітництва у провадженнях із транскордонним елементом) [7, с. 67].

По-четверте, стандарти доступу до правосуддя в кримінальному провадженні. Під доступом до правосуддя, згідно зі стандартами ЄСПЛ, розуміється здатність особи безперешкодно отримати судовий захист як доступ до незалежного і безстороннього вирішення спорів за встановленою процедурою на засадах верховенства права [1, с. 20].

На наше переконання, частиною стандарту доступу до правосуддя є стандарт ефективності судового контролю. Судовий контроль передбачений принципом верховенства права, «одним з основоположних принципів демократичного суспільства..., про який прямо говориться у преамбулі до Конвенції» і «на якому ґрунтується вся Конвенція». Судовий контроль служить ефективною гарантією захисту від можливого неналежного поведіння, ризик якого є максимальним на початковому етапі затримання, а також від зловживання повноваженнями, покладеними на співробітників правоохоронних органів або інших органів влади, які повинні здійснюватися суворо в обмежених цілях і виключно відповідно до встановленого порядку [3, с. 13-14].

Як влучно підкреслює О.Г. Яновська, що право на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності слідчого судді, прокурора, слідчого є однією із найважливіших гарантій захисту громадянами своїх прав та свобод від їх порушення як з боку органів, що здійснюють розслідування та судовий контроль у кримінальному провадженні, так і з боку інших осіб, що беруть участь в ньому [8, с. 12].

Стаття 13 ЄКПЛ гарантує кожному право на ефективний засіб правового захисту у випадку порушення його прав. Це означає, що особа повинна мати можливість оскаржувати рішення або

дії органів досудового розслідування, які порушують її права, до незалежного суду. ЄСПЛ визнає, що ефективний засіб правового захисту повинен бути не просто формальним, а таким, який здатен реально виправити порушене право або відшкодувати завдані збитки.

Для прикладу, у сфері заходів таємного спостереження, коли зловживання потенційно настільки легкі в окремих випадках і можуть мати такі шкідливі наслідки для демократичного суспільства в цілому, в принципі бажано довірити наглядовий контроль судді, судовий контроль пропонує найкращі гарантії незалежності, неупередженості та належної процедури [3, с. 53]. У справі «Меріт проти України» (2004 рік) ЄСПЛ розглядав порушення права на ефективний засіб правового захисту і оскарження затримання та інших дій слідчих органів, зокрема бездіяльності в процесі розслідування. ЄСПЛ зазначив, що національне законодавство забезпечує судовий контроль за діями органів слідства. Проте необхідно з'ясувати, чи цей контроль міг бути ефективно здійснений у справі відразу і чи був він доступним, а не просто теоретичним чи ілюзорним на момент подання заяви. Зокрема, необхідно встановити, чи засоби правового захисту надали обґрунтовані перспективи успіху стосовно скарги заявника на підставі Конвенції щодо необґрунтованої тривалості провадження [2].

В. Манукян підкреслює, що попри субсидіарний характер статті 13, вона є дуже важливою для ефективної реалізації положень Європейської конвенції про захист прав людини. Зрештою, саме система національних засобів правового захисту покликана забезпечити дотримання прав і свобод, гарантованих у цьому документі. Що ефективнішими є ці національні засоби, то менш необхідно звертання до ЄСПЛ.

Подальшого узгодження потребує національне законодавство та правозастосовної практики з вимогами ЄСПЛ, що дозволить забезпечити належний рівень судового контролю на етапі досудового розслідування. Це, зокрема, удосконалення законодавчих норм, та посилення судової практики, яка повинна орієнтуватися на європейські стандарти справедливого судового розгляду. Тільки таким чином можна досягти підвищення ефективності судового контролю і захисту прав людини у кримінальному провадженні.

Стандарт ефективності судового контролю на етапі досудового розслідування, на наше переконання, є важливим елементом доступу до правосуддя, оскільки забезпечує:

- захист прав осіб на етапі досудового розслідування в кримінальному провадженні. Судовий контроль дозволяє ефективно оскаржувати дії, рішення чи бездіяльність слідчих, дізнавачів або прокурорів, що впливають на права підозрюваних, потерпілих або інших учасників процесу. Це є частиною гарантії права на правовий захист і доступ до правосуддя.

- прозорість і підзвітність процесу. Ефективний судовий контроль забезпечує прозорість процесу досудового розслідування та запобігає свавільним діям з боку органів правопорядку. Це сприяє забезпеченню справедливого правосуддя та підтримці довіри до судової системи, що є критичним аспектом доступу до правосуддя.

- запобігання порушенням прав людини. Ефективність судового контролю гарантує, що особа має реальну можливість захистити свої права у випадку затримання, арешту, конфіскації майна чи інших обмежувальних заходів на етапі досудового розслідування. Це важливий механізм для забезпечення права на свободу, справедливий процес і дотримання інших стандартів Європейської конвенції про захист прав людини.

- оскарження процесуальних рішень. Судовий контроль надає можливість оскаржувати процесуальні рішення, які можуть вплинути на хід кримінального провадження, такі як закриття справи, порушення строків досудового розслідування, відмову у визнанні потерпілим або відмову у проведенні слідчих дій.

Висновки. На основі проведеного дослідження можна зробити наступні висновки щодо європейських стандартів судового контролю на етапі досудового розслідування у кримінальному провадженні. По-перше, впровадження цих стандартів, закріплених у Конвенції про захист прав людини та практиці ЄСПЛ, є критично важливим для забезпечення ефективного та справедливого кримінального провадження. Вони спрямовані на запобігання свавільним рішенням і діям органів досудового розслідування, що сприяє захисту прав особи на свободу, справедливий процес і доступ до правосуддя.

По-друге, запропоновано під європейськими стандартами судового контролю на етапі досудового розслідування у кримінальному провадженні розглядати сукупність правових норм, принципів і гарантій, закріплених у Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних

свобод та прецедентній практиці Європейського суду з прав людини, які забезпечують ефективний, справедливий і законний судовий розгляд та контроль за діями, рішеннями або бездіяльністю органів досудового слідства з метою захисту прав та свобод особи.

По-третє, судовий контроль як елемент гарантії доступу до правосуддя має стати надійним інструментом для попередження порушень прав людини в контексті кримінального провадження, особливо на стадії досудового розслідування. Це вимагає подальшого узгодження національних правових норм із вимогами ЄСПЛ, що дозволить зміцнити довіру до судової системи та підвищити рівень захисту прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Матат Ю.І. Право на доступ до суду: європейська традиція та проблеми забезпечення в Україні. *Національний юридичний журнал*. 2017. DECEMBRIE. С. 19–23. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2017/6/part_2/4.pdf (дата доступу: 14.10.2024 року).
2. Меріт проти України: рішення ЄСПЛ (заява № 66561/01). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_110#Text (дата доступу: 12.10.2024 року).
3. Посібник зі статті 13 Європейської конвенції з прав людини (оновлено 28 лютого 2023 року) URL: www.echr.coe.int (дата доступу: 14.10.2024 року).
4. Посібник із застосування статті 5 Європейської конвенції з прав людини (оновлено 31 грудня 2019 року). URL: www.echr.coe.int (дата доступу: 12.10.2024 року).
5. Рудик П.А. Основні міжнародно-правові та європейські стандарти у сфері правосуддя та їх вплив на забезпечення єдності судової практики. *Часопис Київського університету права*. № 4. С. 74–80.
6. Сімінович Д.В. Європейські стандарти забезпечення прав людини у досудових стадіях кримінального процесу України: автореф. дис. Харків, 2011. 19 с.
7. Федорів О.М. Європейські стандарти ефективності досудового розслідування: дисерация. Львів, 2023. 240 с.
8. Яновська О.Г. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні судового контролю у кримінальному провадженні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. № 2 (27). С. 12–17.

УДК 343.37

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.8>

ОКРЕМІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ У СФЕРІ ОБОРОННИХ ЗАКУПІВЕЛЬ

Гора І.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
науково-організаційний центр
Національна академія Служби безпеки України*

Голубокий Т.С.,
*аспірант аспірантури і докторантури,
Національна академія Служби безпеки України*

Гора І.В., Голубокий Т.С. Окремі питання криміналістичного забезпечення досудового розслідування злочинів, що вчиняються у сфері оборонних закупівель.

У статті розкривається сутність криміналістичного аналізу злочинів у сфері оборонних закупівель та можливості криміналістичного забезпечення їх досудового розслідування. Актуальність цієї проблеми продиктована тим, що злочини у сфері оборонних закупівель, є вкрай небезпечним дестабілізуючим фактором, який негативно впливає на боєздатність Збройних Сил та обороноздатність нашої держави в умовах повномасштабної війни з країною-агресором. Окрема увага приділена взаємозв'язку елементів криміналістичного аналізу таких кримінально каранних діянь з кримінально-правовим. Доведено, що це є цілком закономірним внаслідок виключної ролі кримінального закону в конструюванні складів злочинних посягань. Зазначено, що значення оборонних закупівель для національної безпеки держави зумовлює високі вимоги до ефективності розслідування злочинів. У системі заходів протидії таким злочинним проявам важлива роль відводиться правовому й криміналістичному забезпеченню правоохоронної діяльності у цій сфері.

У криміналістичному розумінні об'єкт злочину у сфері оборонних закупівель – це частина матеріального світу, на котру спрямоване злочинне діяння, тобто на заволодіння чим спрямовано умисел злочинця або те, чому наноситься шкода. Визначено, що для дослідження суб'єкта криміналістичної структури даного виду злочинів мають значення його службові функції. Володіння тими або іншими службовими функціями надає значний вплив на можливість суб'єкта впливати на об'єкт злочинного посягання, доступ до засобів вчинення злочину та обрання зловмисником набору цих засобів, іншими словами значної мірою визначає механізм вчинення злочину. Для формування криміналістичної структури злочинів у сфері оборонних закупівель визначено її елементи та взаємозв'язки між ними. Наведено зміст таких структурних елементів, куди включено: спосіб вчинення й приховування таких злочинів, обстановка злочину (місце, час); типові сліди злочину та ін.

У статті робиться висновок про те, що якість досудового розслідування зазначених видів злочинів знаходиться у прямій залежності від рівня як криміналістичного забезпечення, у тому числі й від наявності науково-обґрунтованих рекомендацій з їх виявлення й розслідування, так і від відповідного судово-експертного забезпечення.

Ключові слова: злочини у сфері оборонних закупівель; криміналістичний аналіз; досудове розслідування; криміналістичне забезпечення; кримінальне провадження; судові експертизи.

Hora I.V., Holubokyi T.S. Separate issues of forensic support for pretrial investigation of crimes committed in the field of defense procurement.

The article reveals the essence of forensic analysis of crimes in the field of defense procurement and the possibility of forensic support for their pre-trial investigation. The relevance of this problem is dictated by the fact that crimes in the field of defense procurement are an extremely dangerous

destabilizing factor that negatively affects the combat capability of the Armed Forces and the defense capability of our state in the conditions of a full-scale war with an aggressor country. Particular attention is paid to the relationship between the elements of the forensic analysis of such criminally punishable acts and the criminal law. It is proved that this is quite natural as a result of the exclusive role of the criminal law in the construction of criminal offences. It is proved that this is quite natural as a result of the exclusive role of the criminal law in the construction of criminal offences. It is noted that the importance of defense procurement for the national security of the state leads to high requirements for the effectiveness of the investigation of crimes. In the system of countermeasures against such criminal manifestations, an important role is assigned to the legal and forensic support of law enforcement activities in this area.

In the criminalistics sense, the object of a crime in the field of defence procurement is a part of the material world to which a criminal act is directed, i.e. to take possession of what the criminal's intention is aimed at or what harm is caused. It was determined that for the study of the subject of the criminalistics structure of this type of crime, his official functions are important. Possession of these or other official functions has a significant impact on the subject's ability to influence the object of criminal encroachment, access to the means of committing a crime and the criminal's choice of a set of these means, in other words, largely determines the mechanism of committing a crime. In order to form a forensic structure of crimes in the field of defence procurement, its elements and their interrelationships are defined. The content of such structural elements is given, which includes: the method of committing and concealing such crimes, the circumstances of the crime (place, time); typical traces of a crime, etc.

The article concludes that the quality of the pre-trial investigation of the specified types of crimes is directly dependent on the level of forensic support, including the availability of scientifically based recommendations for their detection and investigation, as well as on the appropriate forensic support.

Key word: crimes in the field of defense procurement; forensic analysis; pre-trial investigation; forensic support; criminal proceedings; forensic examinations.

Постановка проблеми. Збройна агресія РФ проти України змусила нашу державу протистояти чималій кількості нових викликів та загроз, що виходять як ззовні, так і формуються всередині держави. Важлива роль в збереженні стабільності й безпеки належить системі сектору безпеки і оборони, на який випала чи не найбільша відповідальність за організацію рішучої відсічі ворогу, збереження територіальної цілісності та суверенітету країни. Укріплення боєздатності ЗСУ є найважливішою проблемою сьогодення. Необхідно зазначити, що оборонні закупівлі є невіддільною складовою частиною забезпечення сфери національної безпеки України. Забезпечення військових потреб вимагає високого рівня професійності, чесності, прозорості та відповідальності виконавців. Проте в останні роки низка корупційних скандалів та маніпуляцій у сфері оборонних закупівель спричинили значний суспільний резонанс та вплинули на авторитет нашої країни. Ці явища мають вагомий негативний наслідок для безпеки країни й ефективності забезпечення військових потреб.

У науковому дослідженні, проведеному в межах Об'єднаної ініціативи Організації з економічної кооперації та розвитку (*англ.* – Organisation for Economic Cooperation and Development – OECD) колективом SIGMA, наведено таке визначення поняття «оборонна закупівля» (*англ.* – defence procurement): – це процес, за допомогою якого влада у сфері оборони набуває різноманітні товари, послуги чи роботи, необхідні для виконання своїх обов'язків та завдань [1].

У липні 2020 року був прийнятий Закон України «Про оборонні закупівлі», де у п. 21 ст. 1 визначено, що оборонні закупівлі – це здійснення державним замовником закупівель товарів, робіт і послуг, призначених для виконання державних програм у сферах національної безпеки і оборони, а також інших товарів, робіт і послуг для гарантованого забезпечення потреб безпеки і оборони [2]. На період дії правового режиму воєнного стану процедури реалізації оборонних закупівель визначає Постанова Кабінету Міністрів України № 1275[3]. Нею встановлено порядок та умови здійснення оборонних закупівель для державних замовників у сфері оборони, служб державного замовника, а також військових частин, організацій (установ, закладів), що уповноважуються рішенням державного замовника у сфері оборони на здійснення закупівель та укладення державних контрактів (договорів), із забезпеченням захищеності державних замовників від воєнних загроз на період дії правового режиму воєнного стану.

Вітчизняними вченими звертається увага на те, що у період дії воєнного стану підвищується значущість належного забезпечення процесів оборонних закупівель, оскільки державні витрати на оборону є пріоритетними і нині зросли вже до 50 % від усіх бюджетних видатків. Це не зменшує потреби дотримуватися загальних принципів проведення публічних закупівель: відкритості та прозорості, максимальної економії, ефективності, недискримінації учасників та конкурентності. Натомість варто враховувати фізичні, економічні й інформаційні безпекові вимоги, а саме: дотримання захищеності замовників від воєнних загроз, забезпечення спрощення проведення публічних закупівель за рахунок скорочення строків проведення закупівлі та спрощення вимог до учасників процедури (зменшення кількості документів, потрібних замовнику від учасників процедури закупівлі), приховування чутливої інформації, результативність процесу закупівель й ефективність використання коштів, насамперед через залучення до тендерів вітчизняних підприємств і забезпечення розвитку внутрішнього ринку, стійкості й обороноздатності [4]. Порушення, що мають ознаки кримінальної караності діяння, вимагають їх належної оцінки, а в разі потреби – негайного проведення розслідування й встановлення винних та притягнення їх до відповідальності.

Метою статті є розкриття окремих аспектів криміналістичного аналізу злочинів у сфері оборонних закупівель, за результатами чого має бути зроблено науково обґрунтований висновок про те, що якість досудового розслідування цих злочинів перебуває в прямій залежності від рівня криміналістичного забезпечення протидії вчиненню даних злочинів.

Стан опрацювання проблеми. Окремі аспекти даної проблематики висвітлювалися у працях таких вітчизняних науковців, як О.В. Артеменко, М.В. Буряк, О.В. Гулак, М.М. Мірошник, Н.І. Ніщенко, О.П. Світличний та ін. Проте ці наукові праці присвячені здебільшого кримінально-правовій оцінці та кримінологічному аналізу злочинів у сфері оборонних закупівель. Проблеми виявлення й розслідування злочинів у сфері державних закупівель розглядалися О.В. Авраменко, І.Б. Висоцькою, М.Ю. Ковальською, О.З. Мармура, О.Ф. Пасека та ін. Водночас необхідно констатувати, що не дивлячись на усю складність, серйозність, і певною мірою на неоднозначність, питання криміналістичного аналізу досудового розслідування злочинів у сфері оборонних закупівель майже не досліджені. Спеціальної літератури, в якій би розглядалися проблеми криміналістичного аналізу злочинів у сфері публічних закупівель, у тому числі і в сфері оборони, майже не має.

Виклад основного матеріалу. На початку воєнного вторгнення оборонні закупівлі в Україні фактично опинилися поза будь-якими правилами. Відповідальним за закупівлі дозволили не використовувати визначені законом процедури і не звітувати перед суспільством про результати. В перші місяці війни таке рішення було в певній мірі виправданим. Тоді важливо було діяти швидко та робити все можливе для порятунку країни. Але й сьогодні оборонні замовники країни абсолютно не керуються встановленими й ніким не відміненими правилами і нормами. Звісно, при укладенні договорів діють загальні норми чинного законодавства про договори, оплату та інше. Але жодних правил відбору постачальника, конкуренції немає. Все відбувається в абсолютно ручному режимі. Тому відсутність правил в оборонних закупівлях зараз – це величезний ризик як для розвитку корупції, так і втрати обороноздатності. Особливо враховуючи обсяги коштів, які сьогодні без правил витрачаються через закупівлі [5, с. 162]. Такі витрати слід вважати втратами, що завдають шкоду державі.

Державні оборонні закупівлі – це та сфера оборонної діяльності, яка є найбільш вразливою до корупційного ризику, причому цей ризик може виникнути на будь-якому етапі закупівельного циклу. Необхідно брати до уваги й те, що корупція в оборонному секторі є проблемою, яка становить серйозну загрозу національній безпеці, економічній стабільності та суспільній довірі. Такі корупційні дії як підкуп та розкрадання можуть послабити обороноздатність країни через погіршення якості та ефективності військового обладнання, озброєння та послуг. Це, у свою чергу, ставить під загрозу життя військовослужбовців та безпеку всієї нації. Корупція також спотворює процеси оборонних закупівель, що призводить до завищених витрат, придбання неякісного обладнання та обмеженої конкуренції. Неетичні практики, такі як «відкати» та фаворитизм, можуть підірвати справедливі та прозорі процедури торгів, перешкоджаючи вибору найбільш спроможних та економічно ефективних постачальників. У результаті обмежені ресурси розподіляються неправильно, а гроші платників податків витрачаються даремно, відволікаючи кошти від основних потреб оборони та підриваючи довіру суспільства до державних установ [6].

Ключовими корупційними ризиками централізованих закупівель, на думку М. Буряка, є: завищення ціни предмета закупівлі, зокрема за рахунок маніпулювання додатковими угодами; завищення обсягів предмета закупівлі; маніпулювання на етапі формування лотів, тобто груп товарів для проведення тендеру; підготовка документації конкурсних торгів під конкретного учасника; штучне приведення до застосування переговорної процедури закупівлі; відсутність гарантійних зобов'язань щодо предмета закупівлі; недопостачання товарів (робіт/послуг); приймання продукції, яка не відповідає стандартам якості; закупівля майна, яке не використовують у Збройних Силах України; закупівля майна, яке пропонують виробники (постачальники), а не того, яке необхідне; недопостачання товарів (робіт/ послуг); приймання продукції, яка не відповідає стандартам якості, тощо. Ним підкреслюється, що розвиток корупційних ризиків у державних оборонних закупівлях спричиняє негативні наслідки, зокрема становить безпосередню загрозу життю бійців і населення загалом [7, с. 107, 108].

Необхідно зазначити, сфера оборонних закупівель перебуває під пильним контролем правоохоронних органів зокрема Національного антикорупційного бюро України, Служби безпеки України, які в межах своєї компетенції й підслідності виявляють і розслідують факти незаконної закупівлі зброї, засобів самозахисту, боєприпасів за державні кошти. Директор Національного антикорупційного бюро України С. Кривонос, надаючи інформацію під час спільного брифінгу із керівником САП О. Клименком щодо розслідування злочинів в оборонній сфері, у сфері оборонних закупівель, підкреслив, що розкрадання в армії в цей час – це надзвичайно страшний злочин, і навів дані, що з початку 2024 року детективами НАБУ розслідується понад 60 кримінальних проваджень зазначеної категорії [8].

Найбільшу увагу питанням класифікації злочинів у сфері оборонних закупівель приділяють дослідники у сфері кримінального права, що є цілком закономірним. Примітним є те, що процес розробки класифікації злочинів у сфері оборонних закупівель характеризується відсутністю одноманітності в інтерпретації різними дослідниками тих або інших посягань як таких, що входять до означеної групи. Формування класифікації злочинів у сфері оборонних закупівель супроводжується жвавою науковою полемікою як серед представників сторони обвинувачення, так і з боку сторони захисту. Так, представники сторони захисту звертають увагу на те, що дії замовників у цій сфері кваліфікуються за різними статтями Кримінального кодексу і єдиний підхід відсутній. До вже більш звичних статей 190 «Шахрайство» та 191 «Розтрата» КК України, які інкримінують учасникам публічних закупівель, додаються більш специфічні – ст. 109 «Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади» та ст. 114-1 «Перешкоджання законній діяльності Збройних сил України та інших військових формувань» [9]. Підходи доволі спірні й підлягають вивченню кожного випадку такої кваліфікації.

Невід'ємною умовою проведення дослідження з проблем виявлення й досудового розслідування злочинів у сфері оборонних закупівель, розробки комплексу рекомендацій, що вносять суттєвий вклад у вирішення даної проблеми, є систематизація названої групи діянь в межах криміналістичної класифікації, що дає змогу виявити загальні та специфічні закономірності, притаманні механізму злочинної діяльності, визначити типові способи їх вчинення, що детермінують формування специфічної слідової картини в межах певних просторово-часових умов і під впливом інших характерних факторів. Відомий вітчизняний вчений-криміналіст В.А. Журавель звертає увагу на те, що криміналістична класифікація злочинів – це засіб упорядкування окремих категорій злочинів за їх криміналістично значущими ознаками [10].

Криміналістична класифікація, враховуючи особливе значення кримінально-правових ознак злочинів відповідної групи, тим не менше, часто не вичерпується такими категоріями як спільність родового чи видового об'єкта злочинного посягання. Якщо в межах кримінально-правових класифікацій злочини найчастіше об'єднуються згідно з розділами КК України, то з точки зору криміналістики особливе значення має сукупність діянь, що утворює загальний чи подібний механізм вчинення злочину. Така класифікація є необхідним елементом побудови окремих криміналістичних методик високого ступеня спільності, стає основою для розроблення відповідних методико-криміналістичних рекомендацій. Як слушно зазначають автори колективної монографії «Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики», поділ злочинів за розділами Особливої частини КК України не в усіх випадках забезпечує потреби криміналістичної науки, він не враховує закономірності, важливі з криміналістичної точки зору. Деякі криміналістично подібні види злочинів можуть бути розміщені в різних розділах КК.

Певні види злочинів можуть поєднуватись поміж собою, бути взаємопов'язаними, а їх розкриття та розслідування потребують комплексного підходу [11, с. 10].

При розвитку будь-якої галузі знань, у тому числі криміналістики, виникають проблеми різної складності, котрі потребують специфічних методів і підходів до їх вирішення. Це пов'язане і з тим, що обсяг наукових знань швидко зростає, необхідними стають удосконалення й створення нових, ефективних методів засвоєння і практичного застосування отриманих знань. Сутність методу криміналістичного аналізу полягає у максимальному використанні знань криміналістики для вивчення інформації, котру доводиться обробляти при розслідуванні кримінального провадження. Вітчизняна вчена Е.І. Оржинська наголошує на тому, що метод криміналістичного аналізу – це метод підходу до виявлення злочинної діяльності, її механізму у часі її становлення й розвитку, сутність якого полягає в умовному розчленуванні досліджуваного об'єкта на окремі складові частини. Кожна з них вивчається у взаємодії як частина цілого, й характерними особливостями останнього виступають дослідження системи інформації у вигляді відображень об'єктів механізму злочинної діяльності, дослідження причин утворення, зміни у цих об'єктах, виявлення й дослідження зв'язків між даними об'єктами [12, с. 54].

Відштовхуючись від даного визначення, ми спробуємо розкрити метод криміналістичного аналізу, беручи до уваги, що головним в ньому є його мета – криміналістичне забезпечення досудового розслідування злочинів у сфері оборонних закупівель. Такий аналіз містить низку функціонально взаємопов'язаних елементів, кожний з яких має свій зміст й певну внутрішню структуру, що утворюють її підсистеми, а саме: предмет злочинного посягання – це, перш за все, безготівкові грошові кошти з бюджетної системи України, що спрямовуються на здійснення закупівель; особа злочинця (суб'єкт злочину) – представники замовника, постачальника; фізичні особи, які виступають від імені організацій, але фактично не здійснюють фінансово-господарську діяльність і які мають певні знання в галузі здійснення закупок.

Особливе значення для криміналістичної структури злочину у сфері оборонних закупівель мають посадові функції його суб'єкта. Володіння тими або іншими посадовими функціями має великий впливу на можливість суб'єкта впливати на об'єкт злочинного посягання, на його доступ до засобів вчинення злочину і набору цих засобів. Іншими словами, значною мірою визначає механізм вчинення злочину. Злочини у сфері оборонних закупівель не можуть бути вчинені без наявності хоча б у одного із суб'єктів злочину повноважень посадової особи або порушення встановленого правила нормативного характеру. Суб'єктами є зазвичай замовники закупівель та виконавці закупівель. Так, відповідно до п. 10 ст. 1 Закону України «Про оборонні закупівлі» державними замовниками у сфері оборони є визначені Кабінетом Міністрів України центральні органи виконавчої влади, інші державні органи, військові формування, утворені відповідно до законів України [2]. Отже, службові особи замовників в оборонних закупівлях є ключовими фігурами процесу прийняття рішень щодо закупівлі військової техніки, обладнання та послуг для забезпечення обороноздатності країни. Оскільки замовником за договором з оборонних закупівель у кінцевому рахунку є держава, то і злочини, котрі вчиняються особами, які виступають від імені замовника, будуть посадовими. Більшість із злочинців в силу свого службового положення мають різноманітні сталі соціальні зв'язки, у тому числі з представниками різноманітних державних органів.

Виконавцем державного контракту (договору) з оборонних закупівель є суб'єкт господарювання незалежно від організаційно-правової форми та форми власності або іноземний суб'єкт господарювання (інша іноземна юридична особа) чи об'єднання юридичних осіб, з якими укладено державний контракт (договір) за результатами проведення закупівель, визначених цим Законом (п. 2 ст. 1 Закону) [2]. Без глибокого аналізу функцій службової особи, котра причетна до вчинення злочину у сфері оборонних закупівель, виявити прямий зв'язок між вчиненими нею діями і наслідками, які настали, практично не можливо. Тому, розслідуючи такі злочини, слідчий завжди здійснює збирання матеріалів для вивчення функцій службової особи.

Механізм взаємодії елементів криміналістичної структури злочинів зазначеної категорії, реалізується за такою схемою: суб'єкт впливає на об'єкт за допомогою засобів. На суб'єкті та об'єкті залишаються сліди від засобів, і навпаки, може мати місце взаємний контакт суб'єкта та об'єкта без посередництва засобу, в результаті чого між ними відбувається процес слідоутворення. В аспекті криміналістичного аналізу злочинів у сфері оборонних закупівель на окрему увагу заслуговують питання щодо визначення таких обставин: спосіб; обстановка; знаряддя злочину.

Так, спосіб злочину чи злочинна технологія містить в собі: підготовку злочину, а саме підготовку фіктивних документів для надання до конкурсної комісії; вчинення злочину – виконання завідомо неякісних робіт, у меншому обсязі та ін.; приховування злочину – складання фіктивних актів прийомки виконаних робіт та ін. Наприклад, розкрадання бюджетних коштів з використанням своїх службових повноважень досить часто вчиняється під час проведення конкурсних (тендерних) торгів. Зокрема, злочинні діяння вчиняються шляхом: закупівлі товарів, робіт або послуг за завищеними цінами; закупівлі непридатного до використання або експлуатації устаткування, товарно-матеріальних цінностей; оплати фактично не виконаних робіт або послуг (підписання фіктивних актів); здійснення держаної закупівлі без проведення процедур, передбачених законодавством (наприклад, якщо сума договору перевищує встановлену законодавством межу) тощо; витрати бюджетних коштів на придбання товарів, робіт або послуг в обсягах, які перевищують встановлені граничні суми витрат [13, с. 27].

До обстановки злочину слід віднести: місце і час вчинення, котрі взаємопов'язані між собою й визначаються часом процесу здійснення закупівель; обставини, що сприяють злочину, котрі характеризуються наявністю недоліків правового регулювання й відсутністю належного контролю зі здійсненням закупівель з боку уповноважених органів. Так, місцем вчинення злочинів у сфері оборонних закупівель слід вважати робоче місце підозрюваної особи, оскільки посадові злочини передбачають використання винуватцем повноважень, притаманних йому у зв'язку із посадою, яку він займає. При вчиненні злочину з боку виконавця місцем вчинення злочину є як юридична адреса фірми – учасника оборонних закупівель, так і місце безпосереднього виконання державного контракту. Знаряддями вчинення злочинів у сфері оборонних закупівель є: документи на паперових та електронних носіях; мобільні пристрої, засоби зв'язку та комунікації, електронні платіжні системи (комп'ютерні технології) тощо.

Сукупність елементів криміналістичного аналізу злочинів у сфері оборонних закупівель, взаємозумовлена взаємодія їх компонентів між собою утворюють матеріальні, ідеальні та цифрові сліди злочинів. Необхідно зауважити, що злочини, вчинені під час публічних закупівель у оборонній сфері, залишають сліди у матеріальній та інтелектуальній сферах, до того ж не у вигляді явних фактів протиправної діяльності, а як певні відхилення від установленого Законом України «Про оборонні закупівлі» [2] порядку проведення господарських та інших операцій. Таке узагальнення дасть змогу глибше проаналізувати комплекс криміналістично значущих ознак, притаманних типовим суб'єктам вчинення даних діянь, сформувавши психолого-криміналістичний портрет особистості типових суб'єктів вказаних діянь.

У злочинах у сфері оборонних закупівель матеріальна обстановка має свої особливості – в ній значна доля документів, у тому числі електронних, а також інших носіїв інформації. Будь-яка операція з закупівель супроводжується оформлення великої кількості взаємопов'язаних документів за участі осіб замовника та виконавця й з фіксуванням в них усіх робіт. Вивчення документів з урахуванням їхніх інформаційних зв'язків є дуже важливим для слідчого. Адже якщо практично будь-яка з господарських операцій не виконувалася чи була здійснена в іншому у порівнянні з документальними даними вигляді, розмірі чи іншим способом, то це обов'язково має знайти прояв у невідповідності даних, що містяться в різноманітних документах.

Необхідно зазначити, що специфіка злочинів у сфері оборонних закупівель детермінує тривалість розслідування, зумовлену в значній мірі великим обсягом матеріалів, необхідних для дослідження, детальним відтворенням механізму вчинення злочину, у тому числі всього ланцюга руху грошей; зіставлення фактичних дій посадової особи (представника замовника) його нормативній моделі, отриманням інформації із контролюючих державних органів, перевіркою усього ланцюга контрагентів, тривалістю проведення судових експертиз і експертних досліджень. За умов дефіциту вихідної інформації правильна криміналістична характеристика механізму злочину дасть змогу слідчому оцінити слідчу ситуацію, висунути версії, намітити необхідні слідчі та негласні слідчі (розшукові) дії їх перевірки, визначити загальний напрям розслідування злочинів зазначеної категорії.

Досудове розслідування даної категорії злочинів має свої складності та потребує використання спеціальних знань, а саме і частіш за все – допомоги фахівців в галузі економічних досліджень. Така допомога потрібна в процесі проведення оперативно-розшукових заходів, слідчих та негласних слідчих (розшукових) дій. Неабияку роль у протидії кримінальним правопорушенням у сфері оборонних закупівель відіграють судово-економічні експертизи, оскільки висновок експерта є одним із джерел доказів [14, с. 442].

Так, за процесуального керівництва Спеціалізованої прокуратури у сфері оборони Офісу Генерального прокурора повідомлено про нову підозру колишнім заступнику Міністра оборони України і керівнику Департаменту державних закупівель та постачання матеріальних ресурсів Міноборони. Їм інкриміновано розтрату майна і перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (ч. 5 ст. 191, ч. 2 ст. 28 ч. 1 ст. 114-1 КК України). За даними слідства, підозрювані у період дії воєнного стану придбали для потреб ЗСУ 50 тисяч бронежилетів, які за своїм якісним станом та характеристиками згідно з висновками судових балістичної, товарознавчої та економічної експертиз не відповідали встановленим вимогам та не могли бути використані у війську. В результаті поставки засобів індивідуального захисту неналежної якості державі заподіяно 948 млн гривень збитків [15].

Сьогодні криміналістика підійшла до формування криміналістичної структури аналізу злочинів у сфері оборонних закупівель. Даний вид злочинів було виокремлено з масиву інших за допомогою критеріїв сфери діяльності та обов'язковості відображення таких елементів криміналістичної структури як об'єкт, суб'єкт та засоби вчинення злочину. Специфіка криміналістичної структури злочинів у сфері оборонних закупівель визначає комплексний характер діяльності з їх розслідування, різноманіття застосовуваних слідчим методів, високі вимоги до рівня його теоретичної підготовки.

Висновки: аналіз практики виявлення й досудового розслідування злочинів у сфері оборонних закупівель свідчить про те, що їх якість знаходиться у прямій залежності від рівня як криміналістичного забезпечення, у тому числі й від наявності науково-обґрунтованих рекомендацій з їх виявлення й розслідування, так і від відповідного судово-експертного забезпечення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Defence Procurement (2011) SIGMA. Public Procurement Dreif 23. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/5js4vmntfz0p-en.pdf?expires=1585510239&id=id&accname=guest&checksum=6A9A1C48123934FD66B779AB2BB3276E>.
2. Про оборонні закупівлі. Закон України від 17 липня 2020 року № 808-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/808-20#Text>.
3. Про затвердження особливостей здійснення оборонних закупівель на період дії правового режиму воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України № 1275 від 11.11.2022 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-osoblivostej-zdijsnennya-oboro-a1275>.
4. Гулак О.В., Артеменко О.В., Світличний О.П. Правовий механізм публічних закупівель в оборонній сфері. *Академічні візії*. Вип. 17/2023. DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7739425>.
5. Мірошнік М.М., Ніщенко В.І. Проблемні питання корупції в закупівлях у системі ЗСУ. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі: матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 7-8 груд. 2023 р.). – Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 161–163.
6. Бондаренко О.С. Корупційні прояви в оборонному секторі в умовах воєнного стану та післявоєнний період: характеристика та заходи нівелювання. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/284793/278853>.
7. Буряк М.В. Корупційні ризики в державних оборонних закупівлях: шляхи мінімізації. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 2 (18). С. 103–115.
8. НАБУ розслідує понад 60 проваджень щодо злочинів у сфері оборони. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/0/2006/181611>.
9. Кримінальна відповідальність замовників в оборонних закупівлях. URL: <https://pravo.ua/kryminalna-vidpovidalnist-zamovnykiv-v-oboronnykh-zakupivliakh>.
10. Журавель В. Криміналістична класифікація злочинів: засади формування та механізм застосування. *Вісник академії правових наук України*. 2002. 3(30). С. 160–166.
11. Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики: Монографія / Кол. авторів: В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель та ін.; за ред. В.Ю. Шепітька. Х.: Право, 2006. 624 с.
12. Оржинская Э.И. Метод криминалистического анализа преступлений: определение, основные задачи и элементы. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2014, № 1(56).

- С. 52–54. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c7096534-b5a1-411d-9712-339a806ab76f/content>.
13. Виявлення та розслідування злочинів, пов'язаних із зміною ціни при проведенні державних закупівель: навч. посібник / О.В. Авраменко, І.Б. Висоцька, М.Ю. Ковальська, О.З. Мармура, О.Ф. Пасека. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 104 с.
 14. Голубокий Т.С. Окремі питання протидії злочинам у сфері оборонних закупівель. *Актуальні питання криміналістики та судової експертизи в умовах воєнного стану: матеріали всеукр. наук.-практ. конф.* (Київ, 3 липня 2024 р.). Київ: НАВС, 2024. С. 439–443.
 15. Експосадовцям Міноборони повідомлено про нові підозри за фактом розтрати ще майже мільярда гривень на закупівлях бронежилетів. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/eksposadovcyam-minoboroni-povidomleno-pro-novi-pidozri-za-faktom-roztrati-shhe-maize-milyarda-griven-na-zakupivlyax-broneziletiv>.

УДК 351.746.1.:343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.9>

ЦИФРОВА КРИМІНАЛІСТИКА В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ДІЯЛЬНОСТІ З ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Гора І.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
науково-організаційного центру*

Національної академії Служби безпеки України

ORCID: 0000-0003-2940-5338

e-mail: irvitgora@ukr.net

Колесник В.А.,

*доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
науково-організаційного центру*

Національної академії Служби безпеки України

ORCID: 0000-0003-3570-8984

e-mail: valarko@urr.net

Попович І.І.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності*

Ужгородського Національного університету

ORCID: 0000-0003-0608-2564

Гора І.В., Колесник В.А., Попович І.І. Цифрова криміналістика в забезпеченні діяльності з протидії злочинності.

Стаття присвячена розгляду питань цифровізації суспільних та інших процесів існування й розвитку держави, суспільства, його економічної, промислової, комунікаційної, інформаційної сфери, а разом з тим і впливом цифрових технологій на злочинність та діяльність правоохоронних органів, що здійснюють боротьбу з нею.

Зазначено, що використання цифрових технологій принесло багато позитивного в суспільну й виробничу практику, полегшило виконання багатьох завдань на виробництві, в сфері управління державними й виробничими та соціальними процесами, розширило можливості для якісного й швидкого зв'язку між людьми з використанням ними комп'ютерних систем і мереж, всесвітньої мережі Інтернет. Водночас використання передових наукових розробок і сучасних технологій з протиправною метою створило труднощі для своєчасного виявлення ознак підготовки злочинів, збирання доказів і здійснення доказування під час досудового розслідування. Певні труднощі в доказуванні вини злочинців зумовлені появою нових і мало вивчених на даний час доказів – електронних та їхніх джерел, з дослідженням доказової інформації в цифровій формі та з її використанням в доказуванні.

Виконання завдань з протидії злочинності має стати на допомозі наука криміналістика та її новий напрям – криміналістика цифрова. Ці питання широко обговорюють сьогодні українські та зарубіжні науковці й практики. Деякі з них вважають цифрову криміналістику окремою наукою, що розробляє питання боротьби з кіберзлочинами та іншими, які вчинені з використанням комп'ютера. Втім автори статті, спираючись на думки вітчизняних і зарубіжних науковців, доводять, що цифрова криміналістика – це не окрема наука, а напрям традиційної науки криміналістики, положення якої охоплюють питання криміналістичної техніки, тактики й методики розслі-

дування злочинів. Її розробки спрямовані на пошук, дослідження й використання в доказуванні електронних доказів і цифрових слідів.

У висновку сформульовано авторське розуміння основних завдань нового для нас напрямку цифрової криміналістики, розв'язання яких потрібне для оптимальної інтеграції електронних доказів до системи традиційних та забезпечення їх визнання судовою практикою.

Ключові слова: кримінальне провадження, досудове розслідування, кіберзлочини, криміналістичне забезпечення, протидія вчиненню злочинів, цифрова криміналістика, цифрові сліди, електронні докази, доказування.

Hora I.V., Kolesnyk V.A., Popovich I.I. Digital forensics in the provision of crime prevention activities.

The article is devoted to the consideration of issues of digitalization of social and other processes of existence and development of the state, society, its economic, industrial, communication, and information spheres, as well as the impact of digital technologies on crime and the activities of law enforcement agencies fighting against it. It was noted that the use of digital technologies brought a lot of positive things to social and industrial practice, facilitated the performance of many tasks in the production of products, in the field of management of state and industrial and social processes, expanded opportunities for high-quality and fast communication between people using computer systems and networks, the worldwide Internet. The use of advanced scientific developments and modern technologies for illegal purposes created difficulties for timely identification of signs of preparation of crimes, collection of evidence and implementation of evidence during pre-trial investigation. Certain difficulties in proving the guilt of criminals are due to the emergence of new and little-studied evidence – electronic and their sources, with the study of evidentiary information in digital form and its use in evidence.

The science of criminology and its new direction - digital criminology - should help in the fulfillment of tasks to combat crime. These questions are widely discussed today by Ukrainian and foreign scientists and practitioners. Some of them consider digital forensics as a separate science that deals with the fight against cybercrimes and crimes that are committed using a computer. However, the authors of the article, relying on the opinions of domestic and foreign scientists, prove that digital forensics is not a separate science, but a direction of the traditional science of forensics, the provisions of which cover issues of forensic techniques, tactics and methods of crime investigation. Its developments are aimed at the search, research and use in proving electronic evidence and digital traces.

The author's understanding of the main tasks of digital forensics is formulated, the solution of which is necessary for the optimal integration of electronic evidence into the system of traditional evidence and ensuring their recognition by judicial practice.

Key words: criminal proceedings, pre-trial investigation, cybercrime, forensic support, crime prevention, digital forensics, digital traces, electronic evidence, proof.

Постановка проблеми. Прийдешнє тисячоліття і його перше століття справедливо вважають ерою інформаційних технологій. Суспільство вийшло на новий і раніше небачений рівень віртуального простору, що дає людям можливість спілкуватись будь-коли і на будь-якій відстані одне від одного, скорочує час на створення, передавання та пошук інформації, керування за її допомогою виробничими й іншими процесами навіть без особистої присутності людини. Водночас як і будь-які науково-технічні новації, віртуальна реальність приховує в собі небезпеки, пов'язані з використанням її як поля для злочинної діяльності, незаконного збагачення, порушення майнових, особистих прав та свобод громадян. Визнаючи протиправний і навіть злочинний характер окремих дій у віртуальному просторі, виявити факт вчинення кримінального правопорушення, довести провину і покарати злочинця іноді доволі складно. Багато в чому це пов'язано з тим, що віртуальний простір, цифрові технології зберігають в собі багато незвіданих до сьогодні таємниць та можливостей для зловживання. Не лише вітчизняне, а й законодавство багатьох іноземних країн не встигає за регламентацією діяльності та розробленням заходів боротьби з правопорушеннями, які відбуваються в інформаційно-комунікаційному просторі.

Мережа Інтернет та віртуальна реальність стали справжньою хворобою нашого століття. Здолати небезпеку і позбавитись наслідків кіберзлочинності з кожним роком стає все більш складно, а інтернет-залежність в суспільстві зростає. Стрімкий процес інформатизації, цифровізації, що відбувається в нашій країні, не лише розкриває шляхи для розвитку творчих можливостей і

здібностей людини в обстановці вільного доступу до будь-якої інформації, але й дедалі більше починає створювати загрози особистій, національній, міжнародній безпеці. Розповсюдження й використання з протиправною метою інформації сепаратистського, терористичного, екстремістського характеру підриває спокій населення, створює загрозу його добробуту, а сьогодні в умовах відкритої воєнної агресії РФ становить серйозну проблему як для окремої людини, так і для всього суспільства, держави, співдружності держав. Не дарма такі проблеми стають темою для наукових досліджень, що розкривають питання інформаційного простору і безпеки в ньому. Процеси цифровізації зачіпають не лише технологічний сектор економіки та цифрові корпорації, а й доволі різноманітні сфери діяльності фізичних та юридичних осіб. Ними пронизані усі найбільш значущі сфери існування сучасного суспільства і держави, вони стали невід'ємною частиною життєдіяльності кожної людини. Масштабний перехід сучасного суспільства на «цифру» зупинити вже не можна і на цьому шляху немаєвороття, адже це є цінним для користувача, вигідним для бізнесу, значущим для регулятора [1, с. 87].

Цифровізація вплинула не лише на злочинну діяльність, сформувавши новий простір для вчинення злочинів – цифрове середовище, давши їй в руки нові знаряддя злочину й можливості застосування нових способів вчинення низки злочинів, викликавши механізм утворення принципово нових цифрових слідів, але й суттєво змінила роботу правоохоронців із виявлення та досудового розслідування кримінальних правопорушень. Це вимагає використання оперативним працівником, слідчим, експертом нових і надсучасних комп'ютерних засобів, їх надійного програмного забезпечення, знання можливостей і порядку збирання електронних доказів, розуміння особливостей їх перевірки, оцінки, зберігання та використання в доказуванні. Сьогодні від нового криміналістичного напрямку – цифрової криміналістики вимагається вивчення цих питань і розроблення науково обґрунтованих криміналістичних рекомендацій із забезпечення роботи представників правничих професій, а не лише правоохоронців в умовах цифровізації суспільства, економіки, державного управління.

Метою дослідження виступає надання відомостей щодо впливу процесу цифровізації на злочинну діяльність та її антипод – діяльність правоохоронних органів, що здійснюють боротьбу з нею, сучасних підходів вітчизняних й зарубіжних науковців та практиків до збирання й оцінки та використання електронних доказів, розуміння поняття «цифрова криміналістика», визначення її ролі й місця в системі криміналістичних знань.

Стан опрацювання проблематики. В наукових працях останнього десятиліття широко висвітлюються питання виявлення й дослідження комп'ютерних засобів, електронних доказів та їх джерел, цифрових слідів та особливостей використання спеціальних знань в досудовому розслідуванні злочинів, які вчиняються з використанням комп'ютерних засобів, інформаційно-комунікаційних технологій, в сфері обігу комп'ютерної інформації. Розглядалися і питання ролі криміналістики та її нового напрямку – цифрової криміналістики в забезпеченні пошуку, фіксації та дослідження цифрових слідів вчинення злочину, використання електронних документів та інших цифрових доказів у доказуванні. Такі й пов'язані з ними питання неодноразово висвітлювали в своїх публікаціях вітчизняні криміналісти, фахівці в галузі кримінального процесу, теорії оперативно-розшукової діяльності, зокрема: В. Гавловський, М. Думчиков, І. Заяць, А. Колодіна, В. Коновалова, К. Латиш, Ю. Орлов, Д. Пашнєв, С. Перлін, О. Полотай, Р. Степанюк, В. Теплицький, В. Хахановський, В. Шевчук, В. Шепітько та ін. Водночас одним з гострих і таких, що вимагають поглибленого дослідження, залишається питання використання комп'ютерних засобів та інформаційно-комунікаційних технологій в діяльності оперативних працівників, слідчих, детективів, встановлення ролі й значення цифрової криміналістики в забезпеченні діяльності правоохоронних органів з протидії кіберзлочинності. Актуальність дослідження таких питань має не лише теоретичне, а й суто прикладне значення для забезпечення криміналістичними розробками діяльності осіб та органів, що здійснюють боротьбу зі злочинністю.

Виклад основного матеріалу. Комп'ютеризація та цифрова інформатизація є засобами трансформації соціальної динаміки, сприяння модернізації способу життя людини та перетворення в іншу, цифрову форму методів виробництва, економіки, управління, державних і недержавних сфер життєдіяльності. Визначаючи поняття цифровізації, вітчизняні науковці звертають увагу передусім на цифрові системи, здатні до автономної дії, з аналітичними та прогностичними функціями, що роблять вибір за людину та самостійно вирішують поставлені перед нею завдання. Ними зазначається, що оцифрування – це ще не штучний інтелект, але й не суто людське мислення. У

цьому контексті інформатизація є невід'ємною частиною цифровізації. Цифровізація – це процес впровадження цифрових технологій у населення, підприємства та суспільство, незворотній і незамінний, корисний і допоміжний елемент у загальному процесі еволюції суспільної цивілізації. Діджиталізація (цифрові технології) прийшла на зміну старим електронним засобам зв'язку – телефону, факсу, телеграфу. Це означає не лише зміну способів спілкування, але й зміну того, що ми повідомляємо. Нові цифрові технології дозволяють створювати величезні обсяги інформації та поширювати її серед майже необмеженої кількості людей [2, с. 42].

По суті, цифровізація – це ніщо інше ніж перетворення будь-якої інформації у цифрову форму, коли має місце заміна аналогових (фізичних) систем збирання й обробки даних технологічними електронними системами. У широкому сенсі – це процес перенесення до цифрового середовища функцій і діяльності, які раніше виконувалися людьми та організаціями. На даний час фіксується перехід окремих цифрових технологій штучного інтелекту від реалізації пілотних проектів на новий етап розвитку до широкомасштабного впровадження в технологічні процеси та виведення на ринок масових цифрових продуктів. Водночас цифровізація діяльності правоохоронних органів в цілому та окремих напрямів оперативної, процесуальної й криміналістичної та експертної діяльності, зокрема, є невід'ємною запорукою підвищення ефективності виявлення й досудового розслідування кримінальних правопорушень та їхнього розгляду судом. Сучасне технічне оснащення дає змогу оперативного, в розумінні – швидкого й своєчасного виявлення й розкриття злочинів силами оперативних і слідчих підрозділів. Цифровізація діяльності з виявлення й досудового розслідування кримінальних правопорушень – це перехід на новий рівень роботи працівників правоохоронних органів. Процес цифровізації правоохоронної діяльності містить в собі не лише технічне оснащення, а й забезпечення підключення до різноманітних інформаційних баз даних у віддаленому доступі, використовуючи для цього можливості глобальної мережі. Водночас це вимагає створення умов для навчання працівників оперативних, слідчих, експертних підрозділів не лише роботі з використанням сучасного обладнання, але й засвоєння ними знань, що потрібні для збирання, збереження й використання електронних доказів та їх носіїв.

Цифровізація сфери судочинства означає все більш широке використання в ній цифрових даних, сучасних електронних засобів цифрової обробки, фіксації й зберігання відомостей, які мають значення для виконання завдань кримінального судочинства. Разом з тим, реалізація наданих кримінальним процесуальним законодавством можливостей збирання органами досудового розслідування доказів при розслідуванні окремих злочинів, вчинених на шкоду інформаційній та кібербезпеці держави, зіштовхується з низкою суттєвих труднощів й проблем, які потребують свого нагального вирішення. Мова йде про отримання доказів, відомості про які відображені у цифровій формі, а також їх електронних носіїв. При розслідуванні таких злочинів виникає необхідність у пошуковій діяльності, спрямованій на виявлення, оцінку і лише потім на вилучення цифрової інформації і її носіїв за наявності достатніх підстав вважати, що вона має суттєве значення для встановлення фактичних даних як доказів. До того ж, трапляються випадки, коли фактичне вилучення первинних носіїв такої цифрової інформації значно ускладнене, або й взагалі неможливе. Ось чому правоохоронна практика та науки кримінально-правового циклу, що обслуговують таку діяльність, повинні враховувати й сучасні реалії та пов'язані з ними наслідки цифровізації економіки, соціально-політичної сфери, державного управління, освіти, культури, побуту.

Це в повній мірі стосується й тієї інформації, яка отримується працівниками оперативно-розшукових підрозділів ще до початку здійснення кримінального провадження або ж після початку досудового розслідування і може бути передана у встановленому порядку слідчому, прокурору для оцінки ними доказового значення й визначення потреби використання в доказуванні. Справа в тому, що така інформація за своїми якісними характеристиками не збігається з жодним із традиційних об'єктів пошуку. Відмінність полягає у її нематеріальній природі, у той час як усі інші об'єкти пошуку є матеріальними. І навіть пошук ідеальної інформації, що зберігається в пам'яті особи, пов'язаний насамперед із відшукуванням такої фізичної особи. Фіксуючи виявлену інформацію в її цифровій формі на матеріальному носії, оперативний працівник та слідчий можуть вилучати дані, які мають значення для справи, проте зміст повинен залишатися незмінним. Самі по собі електронні носії не відображують і не містять ніяких слідів злочину. І лише з того моменту, коли слідчий зафіксував на них шукану інформацію, набувають процесуальну значимість. Доказове значення при розслідуванні конкретного кримінального провадження буде мати сама інформація, яка зафіксована на відповідних електронних носіях. Тим більше, що відповідно

до чинного КПК України слідчий при проведенні окремих слідчих та негласних слідчих (розшукових) дій може застосовувати кілька різноманітних способів фіксації доказової інформації, зокрема й у цифровій формі. Отже, слідчий, прокурор для отримання доказів може використовувати інформацію в цифровій формі, яка зафіксована ним особисто або надана йому оперативними працівниками чи іншими особами у встановленому для цього порядку.

Сьогодні проблеми цифровізації суспільних та всіх інших відносин, в яких бере участь людина, мають безпосереднє відношення до криміналістики як науки та криміналістичної діяльності. Адже, як зазначають науковці й практики, комп'ютерні дані, що відбиваються в електронному вигляді на різних інформаційних ресурсах та носіях, стають джерелом криміналістично значущої інформації, отримання якої і стає завданням правоохоронних органів. Методи збору такої інформації суттєво відрізняються від традиційних методів отримання доказових даних. Але вони можуть надати інформацію щодо готування злочинів, їх виявлення, збору інформації щодо осіб в кримінальному провадженні, бази відомостей, необхідних при підготовці до проведення різного роду слідчих дій тощо [3, с. 74]. Джерелом таких відомостей можуть бути отримані органом досудового розслідування й зафіксовані у цифровій формі відомості з локальних комп'ютерних мереж, з глобальної мережі Інтернет, із створюваних окремими відомствами та службами інформаційних банків даних тощо. Цифрова форма фіксації таких відомостей не лише придатна для використання слідчим в кримінальному провадженні для доказування фактичних обставин, що мають значення для розслідування, але й надає можливість її перевірки та підтвердження повноти, встановлення відсутності чи наявності її спотворення, внесення змін, часткового знищення первинних відомостей тощо.

Стрімкий розвиток цифрових технологій в Україні супроводжується значною динамікою злочинів у даній сфері. На це вказують вітчизняні науковці, про це свідчить практика протидії злочинності. Так звані «кіберзлочини» є найбільш динамічнішою групою суспільно небезпечних діянь, адже з кожним роком стають усе більше масовими й небезпечнішими. Щороку вчиняються десятки тисяч злочинів з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій, програмних, програмно-апаратних засобів, інших технічних і технологічних засобів та обладнання. Також необхідно враховувати й те, що в сучасних умовах до легального економічного обігу активно надходять нетрадиційні види майна, у тому числі інтернет-сайти, електронні гроші, технології мобільного зв'язку тощо. В результаті виникають усе нові види злочинних посягань, що передбачають використання сучасних інформаційних технологій на умовах раптовості й анонімності [4, с. 99]. У протиправній діяльності зловмисники широко використовують сучасні засоби й технології зв'язку, електронні платіжні системи, можливості Інтернет-сервісів, що забезпечують анонімізацію особи у цифровому просторі, залишаючи при цьому складні для виявлення й дослідження слідчим та спеціалістами й експертами цифрові сліди. Здебільшого цифрова трансформація зачіпає такі сфери кримінального бізнесу як незаконний обіг наркотиків, зброї, нелегальний гральний бізнес, викрадання грошей з використанням систем дистанційного банківського обслуговування, легалізації (відмивання) доходів, отриманих протиправним шляхом, ухилення від сплати податків, злочини корупційної спрямованості [1, с. 88].

Сьогодні цифрові технології і комунікативні ресурси мережі Інтернет активно використовуються із метою умисного поширення негативних інформаційних впливів, деструктивної пропаганди та інших інформаційних операцій, що створює безпосередню загрозу заподіяння шкоди не лише окремій особі, але і безпеці держави. Разом із тим, тяжкість наслідків для життєво важливих національних інтересів, що можуть настати внаслідок зазначених суспільно небезпечних дій, значно зростає в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, а в реаліях сьогодення – в умовах повномасштабного вторгнення в Україну військ країни-агресора.

Активна цифровізація суспільних відносин та усіх сфер людської діяльності, а разом з тим і технічна оснащеність кримінальних структур призводять до необхідності розробок окремих теорій і вчень, спрямованих на: забезпечення використання правоохоронними органами цифрової техніки в ході виявлення й розслідування злочинів, а також на виявлення, фіксацію, дослідження та використання цифрових слідів й іншої цифрової інформації та інформаційно-технологічних пристроїв. Особливо перспективними для наукової розвідки на сьогодні є актуальні проблеми криміналістики, пов'язані із кіберпростором. Як слушно підкреслює В. Шепітько, особливості криміналістики полягають в тому, що вона використовує сучасні можливості науки й техніки, дані природничих та технічних наук з метою правозастосування. Фактично криміналістика на-

повнює належним змістом процесуальну форму, весь процес руху до відновлення істини, досягненню справедливості у кримінальному судочинстві [5, с. 167]. Цифровізація ставить перед криміналістами нові завдання з виявлення й вивчення нових закономірностей наслідків діяльності людини, що пов'язані з новітніми процесами використання інноваційних цифрових технологій.

Беззаперечним є визнання науковцями й практиками того, що криміналістика є наукою, яка постійно удосконалюється. З появою нових видів, нових способів та знарядь вчинення злочинів з'являються нові завдання, а з ними й нові напрями в криміналістиці. Оскільки сучасна злочинність навчилася використовувати комп'ютерні засоби, електронні пристрої, інформаційні технології з їх програмним забезпеченням, цифрову інформацію у своїх злочинних цілях, предметом криміналістичних досліджень доволі часто стають різноманітні цифрові об'єкти. Все частіше виникає необхідність в об'єктивній оцінці електронної інформації й проведенні низки комплексних досліджень таких специфічних цифрових об'єктів, котрі допоможуть виявити злочинця. Важливим є також розуміння специфіки тієї інформації, котра на сьогодні отримала визначення – «цифрова». Усе це в сукупності дає змогу забезпечити однаковий підхід до збирання й вивчення, зниження ймовірної кількості помилок, що припускаються правоохоронцями при оцінці зібраних доказів. Також важливим є й вміння оперативних працівників і слідчих правильно поводитися з електронними пристроями, створеною й збереженою в них цифровою інформацією, вилучати й зберігати їх, досліджувати та правильно оцінювати й використовувати в доказуванні інформацію, носіями котрої вони є.

Сьогодні криміналістика є наукою, розробки якої займають особливе й одне з чільних місць в процесі протидії сучасній злочинності. Вивчаючи закономірності механізму вчинення злочину й відображення його слідів у матеріальних та ідеальних, а на тепер – і у віртуальних, цифрових образах, криміналістика вивчає одночасно з цим і закономірності антиподу злочинної діяльності – діяльності з протидії їй. Вивчення взаємодіючих у механізмі вчинення злочинів об'єктів призводить до потреби врахування оперативним працівником, слідчим, експертом закономірностей механізму та особливостей утворення різноманітних слідів, у тому числі й таких нових як цифрові. Саме постійне удосконалення криміналістики на основі використання досягнень найрізноманітніших наук, що трансформувалися в арсеналі криміналістичних засобів і технологій роботи з будь-якою юридично значущою інформацією, створює умови для дослідження цих проблем. Криміналістична методологія, яка дає змогу реалізувати науково-технічний, інформаційно-технічний потенціал криміналістики, виходить з такої структури інформаційного каналу: відомості про механізм вчинення діяння у широкому сенсі його розуміння та його відображення в матеріальному середовищі; сукупність джерел доказової інформації; інформаційні технології доказування.

Необхідно зазначити, що протидія злочинності засобами криміналістики може бути ефективною лише тоді, коли методи вивчення злочинності та реагування на неї будуть змінюватися разом із зміною вимог часу. Ось чому на сьогодні стало можливим виділити окремий напрям у розвитку криміналістики як науки – поява «цифрової криміналістики». У окремих джерелах для позначення цього напрямку використовують й інші терміни – «комп'ютерна» або «комп'ютерна системна криміналістика» чи «мережева криміналістика». У той же час деякі вчені навіть розглядають комп'ютерну криміналістику як самостійну прикладну науку для розслідування злочинів, пов'язаних з комп'ютерною інформацією, дослідження цифрових доказів, пошуку, отримання та фіксування цих доказів, розроблення методів отримання і фіксації таких доказів й інших цифрових слідів. Такий підхід вважаємо доволі спірним і позбавленим належного обґрунтування.

Разом з тим головним завданням криміналістики як галузі наукових знань та кожного з її наукових напрямів було і залишається забезпечення спрямованої на встановлення істини в судочинстві діяльності органів досудового розслідування, оперативних підрозділів, суду найефективнішими й найсучаснішими засобами, прийомами і методами, що використовуються винятково з метою сприяння об'єктивному й справедливому судочинству.

Зарубіжні науковці і фахівці в галузі професійної правової освіти звертають увагу на те, що цифровий слід повсякденного життя людей став величезним і, відповідно, ймовірність того, що незаконна діяльність залишить цифрові сліди як докази, дуже висока. Потреба в судових слідчих, які мають компетенцію в розслідуванні кіберзлочинів, зросла і це призвело до появи багатьох програм академічної освіти та сертифікації, пов'язаних із цифровою криміналістикою [6, с. 1–10]. Поява нових форм кіберзлочинності також вимагає адаптивних моделей процесу розслідування, нових технологій і передових методів для боротьби з такими інцидентами. Крім зростання кі-

берзлочинності очікується, що докази в доволі значній кількості справ про різні злочини будуть цифровими. Саме цифрові докази лежать в основі майже всіх сучасних місць злочинів. Наприклад, мобільні електронні пристрої стали основним джерелом цифрових доказів, оскільки майже всі наші сучасні комунікації здійснюються через них [7]. Вказується зарубіжними науковцями й на те, що електронні листи, постачальники хмарних послуг, онлайн-платежі та переносні пристрої часто використовуються слідчими для отримання цифрових доказів за різних обставин. Стандартизація процесів цифрової криміналістики для хмарних технологій, мобільних пристроїв, Інтернету речей, дронів тощо стає пріоритетною, оскільки вони є невід'ємною частиною майже всіх сучасних цифрових розслідувань. Консенсус щодо розробки цих стандартів і скоординованих зусиль, докладених протягом останніх кількох років для протидії кіберзлочинності, має бути використаним для уніфікації законодавства в різних юрисдикціях і сприяння цифровим розслідуванням. Загальна відповідь на проблему та використання тих самих заходів створили б сильну протидію кіберзлочинності та покращили час реагування на інциденти безпеки та їх аналіз [8].

Асоціацією Головного Поліцейського Офісу Англії, Уельсу і Північної Ірландії (*англ.* – АСПО) у 2012 році підготовлено практичне керівництво для роботи з цифровими доказами, в якому зазначено, що при роботі з такими доказами треба дотримуватись певних принципів: 1 – жодних дій з боку правоохоронних органів чи їх агентів, що могли б змінити цифрові дані, на які згодом можна посперитись у суді; 2 – за потреби отримання доступу до вихідних даних особа повинна бути компетентною у цьому та бути в змозі дати пояснення релевантності (істинності) та значенню наслідків своїх дій; 3 – аудиторський слід або інший запис усіх процесів, застосованих до цифрових доказів, має бути створеним та збереженим, а третя сторона повинна мати можливість перевірити ці процеси і досягти такого ж результату; 4 – особа, відповідальна за розслідування, несе загальну відповідальність за законність отримання доказів та дотримання цих принципів. Також зазначено, що усі цифрові докази підпорядковуються тим самим правилам і законам, які застосовуються до документальних доказів. З метою дотримання принципів роботи з цифровими доказами необхідно зафіксувати електронні пристрої, на яких докази було отримано для забезпечення збереження вихідних даних і з тим, щоб третя сторона мала можливість це перевірити [9, с. 6].

Згодом Агентством Європейського Союзу з мережевої та інформаційної безпеки (*англ.* – ENISA) у 2014 році видано базовий посібник із збирання цифрових доказів для працівників служб першого реагування на кіберінциденти. В ньому серед іншого зазначено, що загрози кібербезпеці та кібератаки не знають кордонів. З цієї причини необхідна ефективна співпраця між спільнотами на всіх рівнях, щоб сприяти обміну інформацією та знаннями, необхідними для зменшення вразливості та ефективного реагування на кіберінциденти. Захист цифрових доказів є завданням і відповідальністю правоохоронних органів, а спеціалісти можуть зробити свій внесок у цю роботу, допомагаючи зберегти їх під час виявлення кіберзлочину. Збір цифрових доказів – це, як правило, наука, де під час процесу потрібно приймати спеціальні рішення на основі факторів, які неможливо визначити заздалегідь [10, с. 2-3]. Розроблення таких та подібних до них криміналістичних засобів і рекомендацій по роботі з електронними доказами має становити одне із завдань цифрової або як її ще називають в деяких інших зарубіжних країнах – комп'ютерної криміналістики як напрямку в галузі криміналістичних знань.

Висновки. Реалізація наданих кримінальним процесуальним законодавством України можливостей збирання й використання електронних доказів при досудовому розслідуванні злочинів, що вчинені на шкоду інформаційній або кібербезпеці держави, підприємства, установи чи особи зіштовхується з низкою суттєвих труднощів й проблем, які потребують нагального вирішення. При розслідуванні таких злочинів виникає необхідність у пошуковій діяльності, спрямованій на встановлення й оцінку, вилучення й подальше використання в доказуванні цифрової інформації. У забезпеченні виконання завдань оперативних і слідчих підрозділів та діяльності з протидії злочинності важливу роль відіграють наукові положення й розробки криміналістики.

До нагальних завдань сучасної криміналістики та її нового напрямку – цифрової криміналістики можна віднести: розробку моделі організації виявлення й розслідування кіберзлочинів та кримінальних правопорушень, що вчинені у сфері або з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій; окреслення дотичних до оперативної та слідчої діяльності принципів інформаційно-аналітичної роботи з цифровою інформацією; розроблення основ методики досудового розслідування кіберзлочинів та рекомендацій із збирання доказової й іншої значущої цифрової інформації з відкритих і обмежених доступом джерел; розгляд і вирішення питань взаємодії

та співробітництва міжнародних і національних правоохоронних органів у виявленні й розслідуванні кіберзлочинів та злочинів у глобальних мережах зв'язку; використання спеціальних знань та забезпечення проведення експертних досліджень в протидії кіберзлочинам. Криміналістиці потрібен науково обґрунтований арсенал нових криміналістичних засобів, напрацювання сучасного розуміння раніше вироблених понять, що дають змогу досліджувати інформаційні процеси, які протікають у двох видах діяльності – злочинній та тій, що пов'язана з її виявленням й досудовим розслідуванням і судовим розглядом кіберзлочинів та інших кримінальних правопорушень, вчинених в галузі комп'ютерних та інформаційно-комунікаційних технологій. На підсумок можна стверджувати, що сьогодні цифрова криміналістика розвивається разом із іншими напрямками традиційної вже науки, а за окремими з питань навіть випереджаючи цей розвиток, стаючи його своєрідним локомотивом, рушійною силою.

Зазначене висуває задачу досягнення процесуально й раціонально оптимальної інтеграції цифрових доказів до системи традиційних «аналогових», «матеріальних» та «ідеальних», забезпечення їх зіставлюваності та визнання судовою практикою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гора І.В., Колесник В.А., Попович І.І. До питання про цифрову криміналістику в системі криміналістичних знань. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2024. № 68. С. 86–91. DOI: <https://doi.org/10.32782/2307-1745.2024.68.18>.
2. Ціжма Ю.І., Лишак О.А., Ціжма О.А. Діджиталізація як сучасна рушійна сила вдосконалення судово-експертної діяльності. *Криміналістика і судово експертиза: міжвідом. наук.-метод. зб. / КНДІ судових експертиз*; редкол.: О.Г. Рувін та ін. Київ: Вид. Ліра-К, 2023. Вип. 68. С. 40–47.
3. Костенко М.В. Особливості інноваційного процесу у сфері криміналістики. *Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці, судовій експертизі та юридичній практиці: матеріали міжнар. «круглого столу» (Харків, 12 груд. 2019 р.)* / редкол.: В.Ю. Шепітько, В.А. Журавель, В.М. Шевчук, Г.К. Авдєєва. Харків: Право, 2019. С. 72–75.
4. Злочини проти інформаційної безпеки держави: поняття, виявлення, досудове розслідування: монографія / І.В. Гора, В.А. Колесник, В.В. Малюк, В.О. Ходанович, А.М. Черняк, Л.І. Щербина. Київ: 7БЦ, 2023. 512 с.
5. Шепітько В. Роль криміналістики в состязательном судебном процессе. *Criminalistics and forensic expertology: science, studies, practice*. Vilnius, 2016. С. 166–180.
6. Nance K., Armstrong H., Armstrong C. «Digital forensics: Defining an education agenda» in Proc. 43rd Hawaii Int. Conf. Syst. Sci., 2010, DOI: 10.1109/HICSS.2010.151. Pp. 1–10.
7. The European Union Agency for Cybersecurity (ENISA). ENISA Threat Landscape. 2021. ISBN: 978-92-9204-536-4. DOI: 10.2824/324797. URL: <https://www.enisa.europa.eu/publications/enisa-threat-landscape-2021>.
8. Research Trends, Challenges and Emerging Topics in Digital Forensics: A Review of Reviews. Received January 22, 2022, accepted February 16, 2022, date of publication February 24, 2022, date of current version March 10, 2022. URL: https://www.researchgate.net/publication/358837101_Research_Trends_Challenges_and_Emerging_Topics_in_Digital_Forensics_A_Review_of_Reviews.
9. ACPO Good Practice Guide for Digital Evidence, March, 2012. 43 p.
10. Electronic evidence – a basic guide for First Responders. Good practice material for CERT first responders. European Union Agency for Network and Information Security (ENISA). Vassilika Vouton, 700 13, Heraklion, Greece, 2014. 21 p. ISBN 978-92-9204-111-3, doi: 10.2824/068545.

УДК 343.98

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.10>

ЦИФРОВІ СЛІДИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ: ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ

Демидова Є.Є.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри криміналістики
Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-5049-7946
e-mail: ye.ye.demydova@nlu.edu.ua

Демидова Є.Є. Цифрові сліди кримінального правопорушення: поняття та особливості.

У статті досліджено поняття та особливості цифрових слідів як специфічного виду даних, що виникають внаслідок використання інформаційних технологій під час вчинення кримінальних правопорушень. Проаналізовано різні підходи науковців до визначення зазначеного поняття. Акцентовано увагу на відсутності єдиної термінології для визначення таких слідів. Встановлено, що зазначена множинність думок обумовлена, з однієї сторони, швидким розвитком технологій у світі та появою нових їх видів, а з іншої – акцентуванням уваги науковців на окремих особливостях (аспектах) таких слідів. Обґрунтовано доцільність використання терміну «цифрові сліди» як найбільш адаптованого до швидкого розвитку сучасних інформаційних технологій.

Досліджено сутність цифрових слідів та їх відмінність від традиційних слідів за механізмом утворення, особливостями зберігання, можливістю віддаленої зміни змісту та знищення, а також способом та порядком їх виявлення, вилучення та дослідження. Встановлено, що виникнення цифрових слідів пов'язано, в першу чергу, не з фізичною присутністю певного об'єкта в конкретному місці, що, наприклад, є характерним для матеріально-фіксованих слідів та контактуванням поверхонь, а з його взаємодією з цифровими засобами та технологіями. При цьому такі сліди залишаються не на певній поверхні, а у цифровому просторі. Акцентовано увагу, що цифрові сліди не мають звичної матеріальної форми, а тому виявляються та досліджуються лише за допомогою певного обладнання. При цьому необхідно розділяти поняття «цифрового сліду» та «джерела цифрового сліду». Виокремлено основні властивості цифрових слідів та запропоновано авторське визначення. З'ясовано, що сутність цифрових слідів, придатність до різного роду маніпуляцій обумовлюють особливості їх виявлення та дослідження для гарантування цілісності та автентичності, а також можливості подальшого використання як доказу.

Ключові слова: цифрові сліди, цифрові докази, інформаційні технології, кримінальне правопорушення, цифрова криміналістика, цифрові технології.

Demydova Ye.Ye. Digital traces of criminal offenses: concept and features.

The article examines the concept and features of digital traces as a specific type of data arising from the use of information technologies during the commission of criminal offenses. Various scholarly approaches to defining this concept are analyzed. Attention is drawn to the absence of unified terminology for defining such traces. It is established that this multiplicity of opinions is due, on the one hand, to the rapid development of technologies worldwide and the emergence of new types, and on the other hand, to scholars focusing on individual features (aspects) of such traces. The expediency of using the term «digital traces» as the most adaptable to the rapid development of modern information technologies is substantiated.

The essence of digital traces and their differences from traditional traces are studied in terms of the mechanism of formation, storage features, the possibility of remote alteration and destruction, as well as the methods and procedures for their detection, seizure, and forensic examination. It is established that the occurrence of digital traces is primarily not related to the physical presence of a certain object at

a specific location, which is characteristic, for example, of materially fixed traces and surface contacts, but rather with its interaction with digital means and technologies. At the same time, such traces remain not on a specific surface but in digital space. Attention is focused on the fact that digital traces do not have a usual material form and therefore are detected and investigated only with the help of certain equipment. It is necessary to distinguish between the concepts of «digital trace» and «source of a digital trace.» The main properties of digital traces are highlighted, and an author's definition is proposed. It is found that the essence of digital traces and their susceptibility to various kinds of manipulations determine the features of their detection and examination to guarantee integrity and authenticity, as well as the possibility of further use as evidence.

Key words: digital traces, digital evidence, information technology, criminal offense, digital criminalistics, digital technologies.

Постановка проблеми. В результаті вчинення протиправних дій виникають певні зміни обстановки місця події, які у криміналістиці прийнято називати слідами. Традиційно поняття сліду розглядається як у широкому, так і вузькому значенні. У широкому слід – це результат будь-якої зміни первинної обстановки внаслідок вчинення кримінального правопорушення. При цьому сліди прийнято поділяти на: а) ідеальні сліди, тобто сліди, які залишаються у пам'яті людини, та б) матеріально-фіксовані, тобто сліди, які виникають унаслідок механічної контактної взаємодії двох об'єктів: один об'єкт утворює слід (той, який залишив слід) – слідоутворюючий об'єкт, другий – сприймає контактну взаємодію та піддається зміні (той, на якому утворився слід) – слідосприймаючий [1, с. 83-84]. Останні і є слідами у вузькому значенні. Проте розвиток сучасних інформаційних технологій, активне використання цифрових пристроїв, інтернет-ресурсів, соціальних мереж, хмарних технологій тощо призвели до суттєвих змін звичних підходів у визначенні поняття «слід». Таке «занурення» суспільного життя в цифрових простір спонукало появі нових слідів – цифрових.

Метою статті є дослідження сутності цифрових слідів кримінального правопорушення та з'ясування їх особливостей.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти виявлення, фіксації, вилучення та дослідження цифрових слідів у кримінальному провадженні у своїх працях досліджували Г.К. Авдєєва, М.В. Капустіна, А.В. Коваленко, І.А. Колеснікова, О.І. Крицька, К.В. Латиш, Р.Л. Степанюк, С.В. Стороженко, І.А. Тітко, В.М. Шевчук, М.В. Шепітько, В.Ю. Шепітько, та інші науковці. Але при цьому дискусійними залишається багато важливих питань, серед яких: поняття відповідних слідів та їх місця в загальній класифікації слідів кримінального правопорушення. Крім того, враховуючи відмінності цифрових слідів від інших видів слідів потребують розробки (удосконалення) й методи та способи їх виявлення, фіксації, вилучення.

Виклад основного матеріалу. Стрімкий розвиток інформаційних технологій та глобальна цифровізація всіх сфер життєдіяльності людини призводять до появи нових викликів у сфері боротьби зі злочинністю. Для вчинення різних видів кримінальних правопорушень стають притаманні не лише матеріально-фіксовані сліди, сліди біологічних виділень людини або сліди-предмети, а й ті, що залишаються у цифровому просторі. У першу чергу, необхідно звернути увагу на відсутність єдиного загальноприйнятого терміну, яким би позначалися такі сліди. Зокрема, у науковій літературі на сьогодні використовують, крім поняття «цифрові сліди», також «електронні сліди», «електронні (цифрові) сліди», «віртуальні сліди», «комп'ютерні сліди». Так, наприклад, Лазебний А.М., використовуючи поняття «електронний слід», визначає його як ідеальне електронне відображення (статичне чи динамічне) на моніторі обчислювального пристрою (комп'ютера, терміналу, мобільного зв'язку тощо) матеріального сліду в інформаційно-телекомунікаційній системі [2, с. 231]. Необхідно зазначити, що таке формулювання обмежує сутність таких слідів до тих даних, які можна побачити на моніторі та не враховує всі сучасні технології. Так, дані, що зберігаються в оперативній пам'яті бортового реєстратора транспортного засобу (бортового комп'ютеру) не доступні для прямого перегляду, а потребують застосування додаткових засобів. Крім того, викликає сумнів у доцільності використання у визначенні поняття «матеріального сліду», оскільки для таких слідів традиційна матеріальна форма не є характерною.

У науковій літературі також зустрічається термін «комп'ютерні дані» та «комп'ютерні сліди». Так, Біленчук П.Д., Романюк Б.В. та Цимбалюк В.С. зазначають, що комп'ютерні сліди утворюються внаслідок впливу на комп'ютерні дані і пов'язані зі змінами, які відбуваються у самій

інформації, порівняно з початковим її станом [3, с. 34]. Проте використання цього поняття звужує сутність таких слідів, залишаючи поза увагою інші пристрої, які можуть бути джерелом таких даних.

Коваленко А.В., обґрунтовуючи доцільність використання терміну «електронні (цифрові) сліди», зазначає, що категорії «електронний» та «цифровий» по відношенню до слідів і доказів є рівнозначними та несуть однакове смислове навантаження [4, с. 229]. На наш погляд, дуалістична природа запропонованого терміну не вирішує поставленого завдання, та призводить до плутанини й ускладнює визначення сутності цього поняття.

Найдьон Я. використовує поняття «віртуальні сліди», визначаючи, що - це цифровий образ, електронні сигнали, що залишаються в пам'яті електронних і подібних до них пристроїв, що передаються за допомогою заданого алгоритму і мають кримінально-релевантне значення [5, с. 306]. Необхідно зазначити, термін «віртуальні сліди» акцентує увагу на існуванні таких слідів лише у віртуальному просторі, залишаючи поза увагою їх інформаційну сутність.

У наукових джерелах є різні підходи й до визначення цифрових слідів. Так, на думку Пахомова В.В., цифрові сліди – це сукупність інформації про діяльність користувача інформаційно-телекомунікаційного середовища під час перебування в електронно-віртуальному просторі [6, с. 131]. Варто зазначити, що запропоноване визначення звужує сутність та властивості цифрових слідів, оскільки, по-перше, акцентує увагу лише на «діяльності користувача», коли такі сліди можуть утворюватися й без активної його участі, а по-друге, обмежує умови їх виникнення до виключно часу «перебування в електронно-віртуальному просторі». При цьому цифрові сліди можуть виникати й поза перебуванням користувача в такому просторі, наприклад, у разі фіксації особи камерами відеоспостереження або певних об'єктів на супутникових знімках.

Садовська Д.І. визначає цифровий слід як сукупність інформації, яка показує всю активність користувача в Інтернеті. При цьому науковець зазначає, що такі сліди охоплюють дані про відвідування вебсайтів, нові фото чи дописи у соціальних мережах, вподобані статті чи відео [7, с. 210]. У запропонованому визначенні також прослідковується звужений підхід до тлумачення таких слідів, оскільки акцентується увага лише на активних діях в мережі Інтернет.

На нашу думку, цифрові сліди виникають внаслідок використання цифрових засобів та технологій. При цьому необхідно звернути увагу, що використання таких засобів і технологій може бути як безпосереднє, тобто коли особа фізично їх застосовує, зокрема: за допомогою ноутбуку здійснює пошук в мережі інтернет певної інформації або завантажує відео- файли в соціальну мережу, а також – опосередковане, тобто коли такі дані утворюються без фактичного втручання особи (утворення метаданих при здійсненні фотографування певного об'єкту, фіксація камерами відеоспостереження пересування транспортного засобу тощо). Тобто, цифрові сліди можуть утворитися і без підключення до Інтернету, або активної діяльності в мережі.

Таким чином, множинність підходів науковців до термінології та визначення розглядуваних слідів обумовлена, з однієї сторони, швидким розвитком технологій у світі та появою нових їх видів, а з іншої – акцентуванням уваги науковців на окремих особливостях (аспектах) таких слідів.

Ми поділяємо думку науковців щодо доцільності використання терміну «цифрові сліди». Це можна пояснити тим, що практично усі сучасні комп'ютери використовують математичні алгоритми й комбінації цифр (найчастіше – бінарний код, поєднання 0 та 1) як універсальний засіб кодування, збереження й передавання будь-якої інформації. Цифрову форму кодування прийнято протиставляти більш старій та менш розповсюдженій аналоговій, за якої дані передаються через коливання фізичних показників струму, світлового потоку, радіохвиль тощо [8, с. 113]. Крім того, використання терміну «цифровий слід», як зазначає Крицька І.О., надає можливість максимально охопити різноманітні прояви цього явища та відображає його реальну технічну природу утворення [9, с. 93]. Тобто, цифровий формат таких даних підкреслює не лише форму існування, а й сутність таких слідів, що обґрунтовує доцільність використання зазначеного терміну. Крім того, термін «цифровий слід» є більш адаптованим до розвитку сучасних технологій, що дозволяє включати нові формати та джерела інформації, які можуть стати важливими в майбутньому.

В етимологічному значенні термін «слід» означає заглибини, смуги і т. ін., що залишаються на якійсь поверхні чи в просторі від переміщення чогось, а також подряпини, рубці, плями і т. ін., залишені чим-небудь; знак від чогось; те, що залишилося після кого-, чого-небудь, є ознакою чогось, свідчить про щось утворення [10, с. 1343]. Цифрові сліди суттєво відрізняються від інших видів слідів за своєю сутністю, механізмом утворення, особливостями зберігання, можливістю

віддаленої зміни змісту та знищення, а також способом та порядком їх виявлення, вилучення та дослідження.

Утворення цифрових слідів пов'язано, в першу чергу, не з фізичною присутністю певного об'єкта в конкретному місці, що, наприклад, є характерним для матеріально-фіксованих слідів (відбитків пальців рук, слідів ніг, транспортних засобів) та контактуванням поверхонь, а з його взаємодією з цифровими засобами та технологіями. Наприклад, навіть одноразове відвідування певного веб-сайту або застосунку залишить інформацію щодо часу та тривалості відвідування, IP-адреси користувача, типу браузера та операційної системи, а також подробиці здійснених операцій (кліки по лінках, пошукові запити чи введення даних у форми, реєстраційна інформація) тощо. Також, залежно від налаштувань відповідного пристрою та застосунків, можуть залишатися дані щодо місцезнаходження користувача навіть в режимі реального часу. Така інформація може бути використана для встановлення та аналізу місць перебування, проживання, роботи, відвідуваних місць та шляхів переміщення. Тобто будь-яка діяльність особи в мережі інтернет або із застосуванням цифрових технологій та пристроїв, не залежно від фактичного її місця перебування, залишає дані, які можуть бути використані для ідентифікації особи, встановлення місцезнаходження, відстеження її поведінки, соціальних зв'язків, виявлення звичок, послідовності певних подій та діяльності, моніторингу фінансових та інших видів операцій тощо. При цьому такі сліди залишаються не на якійсь поверхні, а у цифровому просторі, який включає у себе не лише мережу Інтернет, а й інші джерела цифрової інформації (комп'ютери, планшети, ноутбуки, смартфони тощо).

Цифрові сліди не мають звичної матеріальної форми, а тому виявляються та досліджуються лише за допомогою певного обладнання, починаючи від найпростіших цифрових пристроїв таких, як ПК, смартфон, і завершуючи спеціалізованим програмним забезпеченням. У зв'язку з цим необхідно відрізнити такі поняття як «цифровий слід» та «джерело цифрового сліду». Цифрові сліди можуть міститися на внутрішніх та зовнішніх носіях. Зовнішні носії призначені для зберігання даних поза межами електронно-обчислювального приладу та використовуються для переміщення інформації між такими приладами (CD, DVD-диски, USB флеш-диски, флеш-карти пам'яті, зовнішні жорсткі диски тощо). Внутрішні носії призначені для зберігання даних у межах електронно-обчислювального приладу й забезпечення його роботи, розміщуються всередині корпусу комп'ютера та, у свою чергу, поділяються на від'єднувані (внутрішні жорсткі диски, модулі оперативної пам'яті) та невід'єднувані (флеш-пам'ять мобільних пристроїв, роутери, кеш-пам'ять процесорів та ін.) утворення [11, с. 52; 12, с. 210]. При цьому цифровий слід – це дані, які безпосередньо не мають матеріальної форми, а існують у цифровому просторі. Для того, щоб сприйняти (побачити, почути) цей слід необхідно звернутися до «джерела цифрового сліду», тобто певного пристрою або системи, з якої походить цифровий слід, де він зберігається. Це може бути смартфон, комп'ютер, планшет, роутер, модем, сервер чи будь-яке інше обладнання або програмне забезпечення, що використовується для створення, зберігання або передачі даних.

Специфіка цифрових слідів також полягає в можливості їх легкого копіювання (виготовлення дублікатів) без втрати якості, а також здатності до змінення та знищення. Так, наприклад, цифрові фото та відео, а також електронні документи, можуть бути як скопійовані без зміни змісту, так і з його редагуванням. З метою внесення змін застосовується різноманітне програмне забезпечення та застосунки (Adobe Premiere Pro, AVS Video Editor, Corel VideoStudio Pro та ін.). Широкого розповсюдження на сьогодні також набув штучний інтелект, який здатний як вносити зміни до відповідних файлів (замінити обличчя, голос, промову, міміку, тіло людини, обстановку та предмети), так і створювати нові (реалістичні візуалізації, які важко відрізнити від оригіналу). Такі високоякісні deepfake відео створюються шляхом генерації вихідних даних штучним інтелектом, наприклад, за допомогою таких застосунків як DeepFaceLab, Faceswap, Reface тощо.

Для цифрових слідів характерною також є можливість дистанційної їх зміни та знищення. Метою таких дій може бути: 1) вчинення правопорушення, наприклад, шляхом застосування вірусів, троянських конів, або інше програмного забезпечення відповідної дії для проникнення в системи та зміни чи видалення важливих даних; 2) приховання слідів вчинення правопорушення шляхом редагування даних, які є важливими для правоохоронних органів. З цією метою використовуються різні засоби віддаленого доступу для керування комп'ютерами, смартфонами, планшетами та серверами, де зберігаються такі дані, дозволяючи їх редагувати без фізичної присутності (наприклад, Microsoft Remote Desktop, TeamViewer, Chrome Remote Desktop) за умови приєднання до

глобальної мережі Інтернет або локальної мережі. Застосування «хмарних сховищ» також дозволяє здійснювати синхронізацію даних між різними пристроями та мати до них доступ незалежно від місця перебування. Аналіз цифрових слідів вимагає високої кваліфікації і наявності спеціальних знань у відповідній галузі. Не кваліфіковане та не обережне поводження під час процесуальних дій з відповідними даними та джерелами цих даних може призвести до знищення та втрати важливої інформації.

Висновки. До основних властивостей цифрових слідів належить: а) цифрова форма існування (відсутність традиційної матеріальної форми); б) утворюються в результаті взаємодії певного об'єкта з цифровими пристроями, технологіями та інформаційними мережами; в) перебувають у цифровому просторі (сервері, комп'ютері, смартфоні тощо); г) підлягають виявленню та дослідженню шляхом використання певного обладнання та (або) спеціалізованого програмного забезпечення; ґ) можливість їх копіювання (виготовлення дублікатів) без втрати якості (в т.ч. дистанційно); д) можливість дистанційної їх зміни, знищення. Перелік таких властивостей може бути продовжений залежно від виду цифрового сліду та джерела його походження. Отже, цифровий слід – це дані, що залишаються у цифровому просторі в результаті використання цифрових пристроїв, технологій та інформаційних мереж.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Криміналістика: підручник у 2-х т. Т. 1. / за ред. В.Ю. Шепітька. Харків: Право, 2019. 456 с.
2. Лазебний А.М. Сутність та значення електронних слідів у криміналістиці. *Ірпінський юридичний часопис*, № 1 (10). 2023. С. 226–233.
3. Комп'ютерна злочинність : навчальний посібник / П.Д. Біленчук та ін. Київ: Атика, 2002. 240 с.
4. Коваленко А.В. Поняття та сутність електронних (цифрових) слідів кримінального правопорушення. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. № 4. 2022. С. 226–236.
5. Найдьон Я. Поняття та класифікація віртуальних слідів кіберзлочинів. *Підприємництво, господарство і право*. № 5. 2019. С.304–307.
6. Пахомов В.В. Віртуальні сліди: криміналістична характеристика. *Актуальні питання та перспективи розвитку кримінального права, кримінології та судочинства*, присвяченої 186-річчю з дня народження професора Чезаре Ломброзо: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ: ДУІТ, 2021. С. 130–132.
7. Садовська Д.І. Цифрові сліди та право на приватність. *Актуальні проблеми інтелектуального, інформаційного, ІТ та Інтернет права*: збірник матеріалів Шостої всеукраїнської науково-практичної конференції. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету ім. І. Франка. 2022. С. 209–214.
8. Криміналістика: криміналістична техніка: навчальний посібник / Р.Л. Степанюк, В.О. Гусева, В.В. Кікінчук та ін. Харків: ХНУВС, 2023. С. 388.
9. Крицька І.О. «Доріжка цифрових слідів»: доказове значення й окремі аспекти збирання та дослідження у кримінальному провадженні. *Цифрові трансформації України 2020: виклики та реалії*: зб. наук. пр. НДІ ПЗІР НАПрН України № 1 за матеріалами круглого столу, 18 вересня 2020 р. Харків: НДІ ПЗІР НАПрН України, 2020. С. 92–97.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з додатками і доповненнями) / ред. В.Т. Бусел. Київ, ІРПНЬ. ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
11. Колеснікова І.А. Цифрові сліди та їх роль в доказуванні воєнних злочинів під час російської військової агресії проти України. *Сучасні реалії протидії воєнним злочинам: набутий досвід та погляд в майбутнє*: матеріали панельної дискусії VII Харківського Міжнародного юридичного форуму 25 вересня 2023 року. Київ: Алерта, 2023. С. 49–55.
12. Коваленко А.В. Класифікація електронних (цифрових) слідів кримінального правопорушення. *Проблеми законності*. Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2023. Вип. 161. С. 202–214.

УДК 343.14

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.11>

ПОНЯТТЯ ЗБИРАННЯ ДОКАЗІВ СТОРОНАМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Дульський О.Л.,
доктор філософії в галузі права,
Заслужений юрист України,
докторант Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-4711-1106

Дульський О.Л. Поняття збирання доказів сторонами кримінального провадження.

Збирання доказів є першою, важливою складовою у забезпеченні процесу доказування у кримінальному провадженні. Його зміст полягає у пошуку фактичних даних, які дозволять встановити обставини кримінального правопорушення та забезпечити об'єктивність у досягненні завдань кримінального провадження. Зважаючи на особливості діяльності уповноважених суб'єктів, які залучаються до доказування, є потреба у формуванні належних теоретичних основ окресленої діяльності, що забезпечить ефективне правозастосування.

Мета даної статті – визначити зміст поняття «збирання доказів сторонами кримінального провадження» шляхом тлумачення його складових елементів.

У роботі проаналізовано основні сформовані науковцями поняття щодо визначення дефініції «збирання доказів», які певним чином відрізняються між собою. Здійснено лінгвістичне тлумачення таких понять як «збирання» та «доказ». Обґрунтовано, що поняття «збирання доказів» може включати в себе такі елементи як: пізнання, знаходження, сприйняття, витребування, вилучення, збереження та фіксація. Визначено їх дефініції та звернено увагу на їх функції у кримінальній процесуальній діяльності під час збирання доказів.

Проведений аналіз засвідчив, що під час формування визначення поняття «збирання доказів» сторонами кримінального провадження: 1) доцільно застосовувати такий його елемент як «знаходження», який охоплює такі терміни як «пошук», «виявлення», «отримання», «одержання» та які окремі науковці визначають їх як самостійні елементи процесу збирання доказів і вживають поряд із терміном «знаходження»; 2) між такими термінами як «фіксація» та «закріплення», що є синонімами, слушно вживати як елемент діяльності зі збирання доказів саме «фіксацію», адже він є ширшим за змістом.

Підсумовано, що збирання доказів сторонами кримінального провадження являє собою пізнавальну діяльність уповноважених на це суб'єктів, яка полягає у знаходженні, сприйнятті, витребуванні, вилученні, збереженні, фіксації фактичних даних, які мають значення для кримінального провадження, відповідно до нормативно-правових актів, рішень Конституційного Суду України, постанов Пленуму Верховного Суду та враховуючи практику Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: пізнання, знаходження, сприйняття, витребування, вилучення, збереження, фіксація, суб'єкт.

Dulskyi O.L. The concept of gathering evidence by parties of criminal proceedings.

Collection of evidence is the first, important component in ensuring the process of proof in criminal proceedings. Its content consists in finding actual data that will allow establishing the circumstances of a criminal offense and ensure objectivity in achieving the objectives of criminal proceedings. Taking into account the specifics of the activity of the authorized subjects involved in the proof, there is a need to form the appropriate theoretical foundations of the outlined activity, which will ensure effective law enforcement.

The article analyses the main concepts formed by scholars regarding the definition of «evidence collection», which differ in certain respects. The author provides a linguistic interpretation of such concepts as «collection» and «evidence». It is substantiated that the concept of «collection of

evidence» may include such elements as: cognition, finding, perception, demand, seizure, preservation and recording. The author defines their definitions and draws attention to their functions in criminal procedure in the course of evidence collection.

The conducted analysis proved that during the formation of the definition of the concept of «gathering evidence» by the parties of criminal proceedings: 1) it is appropriate to use such an element as «finding», which includes such terms as «search», «detection», «receiving», «obtaining» and which individual scientists define them as independent elements of the evidence-gathering process and use them alongside the term «finding»; 2) between such terms as «fixation» and «backing», which are synonyms, it is correct to use «fixation» as an element of the activity of gathering evidence, because it is broader in meaning.

It is concluded that the gathering of evidence by the parties to criminal proceedings is a cognitive activity of the subjects authorized to do so, which consists in finding, perceiving, demanding, separation, preserving, fixing actual data that are important for criminal proceedings, in accordance with normative legal acts, decisions of the Constitutional Court of Ukraine, resolutions of the Plenum of the Supreme Court and taking into account the practice of the European Court of Human Rights.

Key words: cognition, finding, perception, retrieval, extraction, preservation, fixation, subject.

Постановка проблеми. Збирання доказів є першою, важливою складовою у забезпеченні процесу доказування у кримінальному провадженні. Його зміст полягає у пошуку фактичних даних, які дозволять встановити обставини кримінального правопорушення та забезпечити об'єктивність у досягненні завдань кримінального провадження. Зважаючи на вищевикладене, поняття «збирання доказів» має бути однозначним з метою його правильного тлумачення та застосування сторонами кримінального провадження. Проблематика має як кримінальний процесуальний аспект (дотримання вимог кримінальної процесуальної форми), так і криміналістичний аспект (практична реалізація поставлених завдань).

Мета дослідження. Надати тлумачення поняття «збирання доказів сторонами кримінального провадження», комплексно дослідивши особливості реалізації вказаної діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми збирання доказів є предметом наукових досліджень у працях Ю.П. Аленіна, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної, Є.Д. Лук'янчикова, В.Т. Маляренка, М.М. Михеєнка, В.Т. Нора, М.А. Погорецького, Д.Б. Сергєєвої, В.М. Тертишника, Л.Д. Удалової, В.Ю. Шепітька, М.Є. Шумила та інших вчених. Водночас, варто звернутися до такої проблематики у зв'язку із змінами, що відбулися у нормативно-правовому регулюванні кримінального провадження, реалізацією євроінтеграційного напрямку розвитку нашої держави.

Виклад основного матеріалу. Нині досі тривають наукові дискусії щодо змісту процесу доказування у кримінальному провадженні. Це спонукає до висвітлення ключових позицій вчених такої проблематики.

Микола Анатолійович Погорецький виділив три основні наукові концепції, якими представлена теорія кримінального процесуального доказування. Найпоширенішою серед них є концепція, що полягає в розумінні доказування як кримінальної процесуальної діяльності зі збирання, перевірки та оцінки доказів (М.М. Михеєнко та ін.). Наступними є: теоретична концепція кримінального процесуального доказування (В.П. Гмирко), наукова концепція кримінального процесуального доказування та ін. [1, с. 66–68]. Водночас, заслуговує на увагу авторська концепція кримінального процесуального доказування М.А. Погорецького, яка ґрунтується на формі (типі, моделі) вітчизняного кримінального процесу, яка впроваджена чинним Кримінальним процесуальним кодексом України від 13 квітня 2012 року (далі – КПК України), а також на трьох класичних кримінальних процесуальних функціях: обвинувачення, захист, судовий розгляд та вирішення справи (здійснення правосуддя). Вченим виокремлено два зовнішніх структурних елементи кримінального процесуального доказування:

1) отримання доказів;

2) використання доказів [1, с. 70]. Микола Анатолійович Погорецький роз'яснює, що отримання окремого процесуального доказу – це не одномоментний акт, не пасивна діяльність, а активна цілеспрямована пізнавально-практична й розумова діяльність суб'єктів доказування, яка складається з окремих взаємозалежних та взаємовпливових елементів: а) пошуку, виявлення (встановлення), а при необхідності, вилучення фактичних даних та їх джерел; б) перевірки, оцінки фактичних даних і їх джерел, їх процесуального оформлення (закріплення) й власне надання

фактичним даним та їх джерелам уповноваженими суб'єктами кримінального процесу значення певного доказу у кримінальному провадженні [2, с. 311].

Василь Іванович Фаринник, розглядаючи проблему формування доказів та доказування в кримінальному судочинстві України, як елемент доказування виділяє – збирання доказів. На його думку, структуру збирання доказів у процесуальних джерелах слід розглядати як врегульовану КПК України діяльність уповноважених суб'єктів, що складається з виконання пошукових, пізнавальних, посвідчувальних, правозабезпечувальних заходів [3, с. 56]. Окрім цього, О.І. Гвоздік та О.С. Старенький зауважують, що збирання доказів у кримінальному провадженні й оцінка їхньої належності передбачає «вписування» останніх у контекст гіпотетичної картини розвитку розслідуваних подій, з позиції якої визначається їх значущість для проведення слідчих заходів і доказових процедур. Збирання доказів вчені розглядають у контексті дослідження проблематики формування доказової бази у кримінальному провадженні як один із його важливих елементів [4, с. 59–61].

Проаналізувавши наукові погляди щодо концепцій доказування у кримінальному провадженні, відзначивши дискусійність змісту процесів «збирання» та «формування» доказів, перейдемо до безпосереднього розгляду такого елементу доказування як «збирання доказів».

За змістом ч. 1 ст. 93 КПК України закріплено, що «збирання доказів здійснюється сторонами кримінального провадження, потерпілим, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, у порядку, передбаченому цим Кодексом» [5]. У п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України визначено сторони кримінального провадження. З боку обвинувачення: слідчий, дізнавач, керівник органу досудового розслідування, керівник органу дзнання, прокурор, а також потерпілий, його представник та законний представник у випадках, установлених КПК України. З боку захисту: підозрюваний, особа, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю, обвинувачений (підсудний), засуджений, виправданий, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, їхні захисники та законні представники [5].

У ч. 2 і 3 ст. 93 КПК України визначені загальні засади збирання доказів. Водночас, зміст такого поняття не роз'яснюється у згаданому правовому акті та інших джерелах кримінального процесуального законодавства. Також змушені констатувати, що єдиної думки вчених з цього питання у науковій літературі не сформовано.

Розгляд проблематики доцільно розпочати із тлумачення змісту понять «збирання» та «доказ», як у джерелах кримінального процесуального законодавства, так і наукових працях.

Загалом, у КПК України термін «збирання» у різних формах, а також у словосполученні із терміном «доказ» зустрічається біля п'ятнадцяти разів. Щоправда, зміст цих термінів не роз'яснюється.

В Академічному тлумачному словнику української мови визначено, що «збирання – дія за значенням збирати і збиратися» [6]. Відповідно до тлумачення терміна «збирати», це: «1. Скласти що-небудь до купи, в одне місце..., складати ... та брати з собою, поміщати куди-небудь те, що складається з кількох або багатьох предметів... 2. Скликати, зганяти, зводити до купи (людей, тварин), скликаючи людей в одне місце, проводити засідання, раду..., об'єднувати кого-, що-небудь... 3. Зосереджувати, скупчувати кого-, що-небудь в одному місці... 4. Поступово приєднувати, складати що-небудь одне до одного, частину до частини... 5. Брати що-небудь з різних місць, від різних осіб і т. ін... 6. Відбирати потрібні предмети з-поміж інших... 7. Зриваючи або піднімаючи з землі, набирати чого-небудь у якійсь кількості... 8. Підбирати що-небудь розкидане, розсипане... 9. Брати що-небудь, охоплюючи цілком...» [6].

Викладене тлумачення терміна «збирати» свідчить, що наведені значення у тих чи інших аспектах характеризують поняття «збирання доказів» стосовно кримінального провадження та його нормативно-правової регламентації (ст. 20, 22, 42, 64–1, 91, 93, 223, 474, 621 КПК України).

Доцільно привести певні приклади, які переконують нас у правильності вищевикладеного тлумачення «збирання» відносно доказів. Як зазначено у ч. 2 ст. 93 КПК України «сторона обвинувачення здійснює збирання доказів шляхом проведення слідчих (розшукових) дій» [5]. Так як обшук (ст. 234 КПК України) є слідчою (розшуковою) дією, то можемо зазначити, що до одного із її завдань належить відшукання знаряддя кримінального правопорушення (його частин), яке в подальшому уповноваженою особою (слідчий, дізнавач, прокурор та ін.) вилучається та упакову-

ється у спеціальний пакет, що має обліковий номер та зберігається при матеріалах кримінальної справи, або в спеціально обладнаних приміщеннях, сейфах чи металевих шафах [7]. Також, в ході обшуку уповноважені особи вимушені відбирати ті предмети, які вони відшукають з-поміж інших, що не становлять інтересу досудового розслідування. Такі предмети можуть знаходитись будь-де в обшукуваному об'єкті: на підлозі квартири, у тумбах, шафах, сейфах, під ліжком, за настінними картинами, у дворі будинку тощо. Такі дії проводяться для того, щоб довести в суді, що цей предмет (знаряддя) було, зокрема, доказом вчинення кримінального правопорушення. Тобто, збирання доказів охоплює дії з «відшукування» об'єкта.

Змістовно до «збирання доказів» відноситься діяльність із їх «об'єднання». Пояснимо дану тезу на прикладі такої слідчої (розшукової) дії як одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб (ч. 9 ст. 224 КПК України), що проводиться для з'ясування причин розбіжностей у показаннях раніше допитаних осіб. Таких осіб уповноважені особи збирають разом в одному визначеному місці, яким може бути службовий кабінет, спеціально призначене приміщення для допиту, визначена місцевість тощо, після чого безпосередньо проводиться ця слідча (розшукова) дія, із застосуванням спеціально розроблених тактичних прийомів та їх комплексів. У процесі безпосереднього проведення такої слідчої (розшукової) дії, слідчий та інші уповноважені особи, отримують показання таких осіб з метою їх об'єднання: в єдину доказову базу у кримінальному провадженні (кримінальний процесуальний аспект); побудови та конкретизації версій, уточнення загального плану розслідування за криміналістичних засобів його реалізації (криміналістичний аспект). Також відбувається оцінка отриманих показань допитаних осіб задля формування надійної доказової бази й виявлення нових джерел доказів для реалізації завдань кримінального провадження (праксеологічний аспект).

Щодо терміна «доказ», відповідно до Академічного тлумачного словника української мови ним є: «1. незаперечний довід або факт, який підтверджує істинність чого-небудь; підтвердження... 2. Предмет або обставина, які свідчать про чию-небудь провину... речові докази...» [8]. Тлумачення цього терміна може бути прийнято за основу у нашому дослідженні. Конкретизуючи наведене його значення стосовно розглядуваної проблематики, варто додати про формування конкретних доводів після збирання фактичних даних під час досудового розслідування, зважаючи на які слідчий, інша уповноважена особа оцінює його з точки зору корисності задля здобуття інших даних у справі, та достатності для доведення вини особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення, чи навпаки – її спростування. Також тлумаченням поняття «доказ» охоплюється як конкретний предмет (речові докази), так і умови, обставини, які свідчать про певні факти у кримінальному провадженні (наприклад, механізм вчинення кримінального правопорушення).

Розглянемо зміст поняття «збирання доказів» у працях вітчизняних вчених.

Свого часу, такі науковці як В.Т. Нор, М.М. Михеєнко та В.П. Шибіко визначали збирання доказів як врегульовану КПК України діяльність слідчого, прокурора, судді і суду з виявлення та фіксації в процесуальних документах і додатках до них матеріальних і ідеальних слідів злочину або іншої події як доказової інформації [9, с. 117]. Тривалий час, за чинності Кримінально-процесуального кодексу України від 28 грудня 1960 року, таке визначення приймалося «за основу», однак, оновлення кримінального процесуального законодавства стимулювало розвиток нових наукових досліджень.

Колектив авторів навчального посібника «Докази та доказування у кримінальному провадженні» (Р.І. Благута та ін.) тлумачать збирання доказів як передбачені законом процесуальні дії слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, які спрямовані на виявлення, витребування й отримання доказів. Після чого додають, що «під збиранням доказів у кримінальному процесі потрібно розуміти сукупність дій, спрямованих на пошук, виявлення, витребування, прийняття, одержання та процесуальне закріплення доказової інформації з дотримання встановленої законом процесуальної форми, а також забезпечення збереження доказів та їх процесуальних джерел до вирішення кримінального провадження по суті» [10, с. 79–80].

У порядку наукової дискусії спробуємо уточнити деякі аспекти запропонованого визначення. Зокрема, відслідковується певна суперечність у твердженнях авторів, адже, у змісті поняття зазначено, що «збирання доказів – це сукупність дій, спрямованих на виявлення, витребування й отримання доказів», а після чого вчені розширюють досліджуване поняття іншими його складовими: «пошук, прийняття, одержання та процесуальне закріплення, збереження». Крім цього,

формування конструкції «збирання доказів – це... докази», є не коректним з точки зору визначення дефініцій термінів (однозначність, системність, відсутність синонімів, точність та мотивованість) [11].

Слід додати, що відповідно до норм КПК України, окрім зазначених суб'єктів (слідчого, прокурора, слідчого судді, суду), збирати докази у кримінальному провадженні уповноважені також: дізнавач (п. 4-1, 19 ч. 1 ст. 3; ст. 40-1; ч. 1-2 ст. 93); керівник органу дізнання (п. 7-1, 19 ч. 1 ст. 3; ст. 39-1; ч. 1-2 ст. 93); керівник органу досудового розслідування (п. 8, 19 ч. 1 ст. 3; ст. 39; ч. 1-2 ст. 93); співробітники оперативного підрозділу (ч. 2 ст. 41); підозрюваний (п. 19 ч. 1 ст. 3; ч. 1, 3 ст. 42; ч. 1, 3 ст. 93); обвинувачений (п. 19 ч. 1 ст. 3; ч. 2, 3 ст. 42; ч. 1, 3 ст. 93); засуджений (п. 19 ч. 1 ст. 3; ч. 2, 3 ст. 43; ч. 1, 3 ст. 93); виправданий (п. 19 ч. 1 ст. 3; ч. 1, 3 ст. 43; ч. 1, 3 ст. 93); особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування (п. 19 ч. 1 ст. 3; ч. 1, 3 ст. 93; ст. 290-293; ст. 498-499; ст. 506); захисник (п. 19 ч. 1 ст. 3; ст. 45-54; ч. 1, 3 ст. 93); законний представник (п. 19 ч. 1 ст. 3; ст. 44; ст. 59; ч. 1, 3 ст. 93); потерпілий (п. 19 ч. 1 ст. 3; ст. 55-58; ч. 1, 3 ст. 93); представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, у порядку, передбаченому КПК України (п. 19 ч. 1 ст. 3; ст. 64-1; ч. 1, 3 ст. 93).

На думку Н.М. Обрізан, збирання доказів – це діяльність суб'єктів кримінального процесу з виявлення (пошуку), отримання, фіксації, вилучення та збереження доказів за допомогою способів, у порядку, передбаченому кримінальним процесуальним законом [12, с. 21]. Не можемо повною мірою погодитись із цим поняттям, адже воно передбачає, що цю діяльність проводять суб'єкти кримінального процесу, тобто державні органи та посадові особи, які ведуть кримінальний процес, або залучаються до нього, вступають між собою у процесуальні правовідносини, набуваючи процесуальних прав і виконуючи процесуальні обов'язки [13, с. 6]. Ними, зокрема, є заявник, поняті, перекладач, секретар судового засідання, судовий розпорядник тощо, [14; 15], а згідно зі ст. 93 КПК України вони не уповноважені збирати докази. Таким чином, зміст сполучення термінів «суб'єкт кримінального процесу» є занадто широким для поняття «збирання доказів», адже охоплює і тих суб'єктів, які неуповноважені проводити таку діяльність.

Віктор Володимирович Назаров зауважує, що збиранням доказів є врегульована кримінальним процесуальним законом діяльність сторони обвинувачення щодо виявлення й фіксації в процесуальних документах і додатках до них матеріальних та ідеальних слідів кримінального правопорушення або іншої події як доказової інформації, а також діяльність сторони захисту, потерпілого щодо здійснення дій, які здатні забезпечити надання до суду належних і допустимих доказів» [16, с. 196–197]. До визначення вченого слід додати такого уповноваженого суб'єкта на збирання доказів як представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження (ч. 1 ст. 93 КПК України).

Слід уточнити формулювання у наведеному визначенні під час збирання доказів: «фіксації в процесуальних документах і додатках до них матеріальних і ідеальних слідів...». Матеріальні сліди – це відображення механізму події та її результатів на об'єктах матеріального світу [17, с. 138]. Такими слідами, зокрема, можуть бути знаряддя та засоби вчинення кримінального правопорушення (ніж, сокира, зброя, транспортний засіб). Ідеальними слідами є сліди у свідомості людини, що являють собою специфічну форму вищого рівня психічного, цілеспрямованого, активного, вибіркового відображення, здійснюваного в чуттєво-раціональній формі, у результаті якого формується відносно адекватний, суб'єктивно-об'єктивний «відбиток» – уявний образ у пам'яті людини, заснований на раніше сприйнятій інформації, та є формою збереження відповідної інформації [18, с. 177–178]. Тобто, зафіксувати в процесуальних документах і додатках до них можна ідеальні сліди та інформацію про матеріальні сліди, а також окремі матеріальні сліди у додатках до процесуальних документів.

Оксана Володимирівна Капліна зазначає, що збирання доказів є складною комплексною діяльністю суб'єктів доказування з їх виявлення, витребування, отримання, закріплення, збереження у встановленому порядку [19, с. 223]. Цілком слушно вченою відзначено складність та комплексність діяльності зі збирання доказів.

На думку М.М. Сербіна, «збирання доказів» є елементом доказування, змістом якого є здійснення уповноваженим (компетентним) державним органом пошукових, пізнавальних, посвідчуючих і правозабезпечуючих дій з метою сприйняття інформації, що міститься в слідах кримінального правопорушення, її вилучення та закріплення в матеріалах кримінального провадження

[20, с. 43]. Слід уточнити запропоноване поняття. Твердження: «збирання доказів... здійснюється уповноваженим (компетентним) державним органом)», з одного боку, є досить широким, адже КПК України визначає конкретних суб'єктів, які уповноважені проводити таку діяльність. З іншого боку, не охоплює діяльність зі збирання доказів сторони захисту. Зокрема, захисник у кримінальному провадженні веде незалежну професійну діяльність щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту (п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05 липня 2012 року) [21], і не належить до уповноваженого (компетентного) державного органу. Це стосується і потерпілого, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, підозрюваного тощо, які, у визначених законодавством межах, теж мають право збирати докази у кримінальному провадженні.

Олексій Павлович Метелев вважає, що збирання доказів – це пізнавальна діяльність слідчого, прокурора, слідчого судді, яка полягає у знаходженні, сприйнятті та фіксації в установленому законом порядку відомостей, які мають значення для кримінального провадження [22, с. 178]. Визначення автора теж не враховує повноваження окремих суб'єктів, визначених у ст. 93 КПК України.

На думку В.М. Тертишника, збирання доказів полягає в пошуку та виявленні джерел і носіїв доказової інформації, отриманні (вилученні – щодо речових доказів), а також закріпленні (фіксації) у передбаченій законом процесуальній формі фактичних даних [23, с. 1088]. Варто додати, що «вилучення» носіїв доказової інформації стосується не лише речових доказів, але й, наприклад, документів. Також деталізації потребує термін «отримання», зокрема, щодо речових доказів. Адже, згідно з ч. 2 і 3 ст. 93 КПК України як сторона обвинувачення, так і сторона захисту уповноважена отримувати від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів (їх копій), відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок [5]. Окрім цього, вилучати можна не лише речові докази, а і документи, якщо вони не були видані уповноваженій особі за вимогою, наприклад, під час проведення обшуку.

Таким чином, вивчення наведених, а також інших точок зору вчених, свідчить, що кожен із дослідників обґрунтовує своє бачення щодо поняття «збирання доказів», і кожне із них заслуговує на увагу.

Дослідження різних варіантів тлумачення поняття «збирання доказів» численними науковцями свідчить, що до його змісту включаються різні елементи, які відображають процес діяльності уповноважених суб'єктів. Дослідивши різні погляди, провівши власні дослідження, можна підсумувати, що мова йде про такі елементи збирання доказів як: «пошук», «виявлення», «знаходження», «пізнання», «сприйняття», «вилучення», «витребування», «отримання», «фіксація», «закріплення», «збереження», «посвідчення», «правозабезпечення».

Розглянемо вказані елементи детальніше, причому одразу визначатимемо те тлумачення, яке корелюється з тематикою нашого дослідження:

– пошук – це «1. Шукання, розшукування чого-небудь //... Спеціально організоване розшукування кого-, чого-небудь з метою врятування... Пошук даних...» [24];

– виявлення – це «Дія за знач. виявляти», що означає: «...3. Шукуючи, знаходити. // Викривати кого-, що-небудь. // Перевіряючи що-небудь, установлювати якийсь факт» [24]. Юлія Олегівна Байдеріна вважає, що виявлення доказів полягає у пошуку та відшукуванні слідів, об'єктів матеріального світу (речей та документів), які містять доказову інформацію і в подальшому можуть бути використані для вирішення кримінального провадження по суті [25, с. 270–271]. Водночас доцільно погодитись з С.О. Ковальчуком, що такий підхід є неточним, адже звужує зміст самого поняття. Він обґрунтував це тим, що за такого підходу не враховується можливість встановлення за допомогою пошукових дій осіб, яким відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження [26, с. 104];

– знаходження – це «1. Шукуючи, виявляти кого-, що-небудь десь... 2. Одержувати, мати, здобувати кого-, що-небудь... 4. Зустрічати, заставати кого-, що-небудь десь. // Заставати, виявляти кого-, що-небудь в якомусь положенні, стані. 5. Помічати, бачити у комусь, чомусь що-небудь» [24, с. 469];

– пізнання – це «1. Дія за знач. пізнати... 2. Відображення в свідомості людини явищ реальної дійсності, їхньої сутності» [24, с. 971]. Пізнати – це «1. Осягати розумом явища об'єктивної дійсності, одержувати істинне уявлення про кого-, що-небудь... 2. Виявляти, бачити, впізнавати

в кому-, чому-небудь кого-небудь знайомого або щось знайоме. // Розпізнавати кого-, що-небудь за якимись ознаками, прикметами» [24]. Науковці особливу увагу звертають на пізнавальну функцію під час збирання доказів. На стадії збирання доказів відбувається виявлення доказової інформації, її передача, накопичення. Залежно від застосованого методу пізнання змінюються і шляхи подачі інформації, а також коло і роль тих факторів, які визначають можливість і ступінь її перекручення під час передачі. При цьому різні методи пізнання відіграють різну роль у цьому процесі [27]. Слід погодитись з В.Г. Гончаренком, що «пізнання являє собою діяльність, метою якої є одержання істинного знання про будь-який об'єкт, незалежно від рівня завдань, які стоять перед тим, хто пізнає, та від ступеня загальності одержаних в результаті пізнання знань» [28, с. 4];

– сприймання – це «1. Дія за знач. сприймати... 2. Процес відображення мозком предметів і явищ об'єктивного світу, що діють у даний момент на органи чуття...» [24, с. 1377], а сприймати – це «1. Відображаючи у своїй свідомості предмети і явища об'єктивного світу, що діють у даний момент на органи чуття, ставитися до чого-небудь, реагувати на щось певним чином. // Осягати розумом сенс чого-небудь, осмислювати щось. // Визначати смисл, сенс і т. ін. чого-небудь зором, слухом тощо. // Реагувати на які-небудь сигнали, звуки і т. ін. (про спеціальну апаратуру)» [24, с. 1377]. Цей елемент свідчить про те, що кожна уповноважена особа, яка, наприклад, сприймає речовий доказ, відображає його у своїй свідомості та реагує на це певним чином;

– вилучення – це «Дія за знач. вилучити», а вилучити означає: «1. Вибирати, видаляти що-небудь звідкись, зі складу чогось і т. н. // Забирати що-небудь у когось, конфіскувати...» [24, с. 140]. В'ячеслав Віталійович Вапнярчук зауважує, вилучення, яке завжди передбачає можливість його примусового здійснення, не є обов'язковим атрибутом сприйняття (отримання) доказової інформації, адже окремі доказові відомості за своєю природою не можуть вилучатися, а лише переходити до суб'єкта доказування за волею джерела доказової інформації (наприклад, давання показань свідком, потерпілим, подання висновку експерта тощо) [29, с. 218]. Тобто вилучення як елемент доказування не є постійним;

– витребування – це «Дія за знач. витребувати», а витребувати – це «1. Одержати що-небудь на вимогу. 2. Запропонувати кому-небудь прийти або з'явитися кудись; викликати листом і т. ін.» [24, с. 157]. Витребування полягає в зверненні з вимогою про добровільне надання речей, документів, відомостей, які мають значення для кримінального провадження [30, с. 198]. Таке твердження і корелюється з ч. 2-3 ст. 93 КПК України;

– отримання – це «Дія за знач. отримати», а отримати – «...те саме, що одержувати» [24, с. 867]. Одержувати – це «Дія за знач. одержати», а одержати означає: «1. Брати, приймати те, що надсилається, надається, вручається і т. ін.; отримувати... 2. Приймати для виконання. 3. Здобувати, діставати що-небудь певними зусиллями, якимись діями і т. ін...» [24, с. 827];

– фіксація – це «Дія та її результат за знач. фіксувати й фіксуватися», а фіксувати – «1. Встановлювати, закріплювати що-небудь у певному положенні... 2. Відзначаючи, вирізняти, закріплювати що-небудь у свідомості, в пам'яті, у викладі тощо. // Відображати, закріплювати за допомогою запису, малюнка, фотографії тощо... 4. Записувати, реєструвати. 5. Визначати, встановлювати що-небудь...» [24, с. 1535]. Фіксація доказів визначається як відображення їх змісту, а результат відображення повинен давати максимально повне уявлення про об'єкт, адекватно передавати ті його властивості й ознаки, які, власне, і роблять його доказом [31, с. 20];

– закріплення – це «Дія за знач. закріпити», а закріпити – це «1. Використовуючи яке-небудь кріплення, робити стійким, нерухомим. // Міцно приєднувати, прив'язувати до чого-небудь... 2. Зміцнювати, утверджувати на довгий час, робити тривалим, постійно діючим...» [24, с. 399];

– збереження – це «Дія і стан за знач. зберегти», а зберегти – це «1. Оберігаючи, тримати цілим, не давати пропасти, зникнути... 2. Тримати що-небудь у певних умовах, оберігаючи від псування, руйнування. // Дбаючи, тримати що-небудь у доброму стані, намагатися залишити незмінним... Тримати що-небудь у пам'яті, пам'ятати. 3. Залишати що-небудь для когось; приборігати» [24, с. 440]. Водночас збереження є елементом збирання доказів лише до настання дії інших елементів процесу доказування (перевірка та дослідження доказів);

– посвідчення – це «1. Дія за знач. посвідчувати...», а посвідчувати означає: «1. Будучи свідком чого-небудь або добре обізнаною у якійсь справі людиною, підтверджувати істинність, правильність чого-небудь; свідчити. // Підтверджувати що-небудь поглядом, стверджувальним рухом голови тощо. // Підписом або печаткою завіряти який-небудь документ, надаючи йому чинності. 2. Бути, служити свідченням чого-небудь, доказом істинності, правильності чогось...» [24, с. 1075]. Посвід-

чувальна діяльність означає надання всій одержаній інформації спеціальних, передбачених законом форм (протокол, постанова тощо) [32]. Як слушно зауважили В.В. Король та В.М. Мельник, посвідчувальна діяльність являє собою сукупність дій, спрямованих на фіксування, тобто закріплення проведених процесуальних дій у встановленому законом порядку. Після чого додали, що матеріальним результатом такої діяльності є протокол або фіксування проведення тої чи іншої слідчої (розшукової) дії за допомогою технічних засобів на носії інформації [33, с. 150]. Водночас положення КПК України свідчать про те, що будь-які способи збирання доказів, які передбачені КПК України, повинні фіксуватись у відповідному документі чи на визначеному технічному носіїві;

– правозабезпечення. Тлумачні словники не дають визначення цього поняття, а лише двох його складових – «право» та «забезпечення». Право – це «1. Законодавство; здійснювана державою форма законодавства, залежна від соціального устрою країни... 2. Система встановлених, або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил (норм) поведінки, що виражають волю пануючого класу (в експлуататорському суспільстві) або всього народу (в соціалістичному суспільстві)...» [6]. Забезпечувати – це «...2. Створювати надійні умови для здійснення чого-небудь; гарантувати щось...» [6]. Як влучно ствердив І.Я. Дюрягін, правозабезпечувальна функція полягає в тому, що застосування норм права покликане забезпечувати реалізацію нормативних правил та їх дійсне втілення у фактичну поведінку суб'єктів [34, с. 13]. Зі сторони проведення такої діяльності суб'єктами досудового розслідування, В.П. Півненко зазначив, що вона є примусово-правовою та реалізується з використанням встановлених законом правових засобів, які представляють собою сукупність повноважень, форм і методів діяльності кожного владного суб'єкта досудового розслідування [35, с. 202]. Тобто, з викладеного випливає, що правозабезпечувальна діяльність полягає у тому, що сторони кримінального провадження під час збирання доказів дотримуються правових норм. З цього приводу варто підкреслити висновок, що збирання доказів відбувається не лише у відповідності до норм нормативно-правових актів, а і рішень Конституційного Суду України, постанов Пленуму Верховного Суду та враховуючи практику Європейського суду з прав людини [36, с. 99]. Слід зважати на обґрунтованість використання практики Європейського суду з прав людини у працях сучасних вчених [37].

Висновки. Проведений аналіз свідчить, що під час формування визначення «збирання доказів сторонами кримінального провадження»: 1) доцільно застосовувати такий його елемент як «знаходження», який охоплює такі терміни як «пошук», «виявлення», «отримання», «одержання» та які окремі науковці визначають їх як самостійні елементи процесу збирання доказів і вживають поряд із терміном «знаходження»; 2) між такими термінами як «фіксація» та «закріплення», що є синонімами [38], слушно вживати як елемент діяльності зі збирання доказів саме «фіксацію», адже він є ширшим за змістом. Тому поняття «збирання доказів» може включати в себе такі елементи як: пізнання, знаходження, сприйняття, витребування, вилучення, збереження та фіксація.

Отже, підсумовуючи викладене, збирання доказів сторонами кримінального провадження являє собою пізнавальну діяльність уповноважених на це суб'єктів, яка полягає у знаходженні, сприйнятті, витребуванні, вилученні, збереженні, фіксації фактичних даних, які мають значення для кримінального провадження, відповідно до нормативно-правових актів, рішень Конституційного Суду України, постанов Пленуму Верховного Суду та враховуючи практику Європейського суду з прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Погорєцький М.А. Нова концепція кримінального процесуального доказування. *Вісник кримінального судочинства України*. № 3. 2015. С. 63–79.
2. Погорєцький М.А. Сучасні концепції кримінального процесуального доказування. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. до 100-річчя від дня народження проф. М.В. Салтєвського (Харків, 8 листопад 2017 р.) / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. С. 309–312. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/08_11_2017/pdf/146.pdf.
3. Фаринник В.І. Особливості формування доказів та доказування в кримінальному судочинстві України: метод. рек. Харків : Фактор, 2013. 93 с.
4. Гвоздік О., Старенький О. Логіка формування доказової бази в кримінальному провадженні. *Філософські та методологічні проблеми права*. № 2 (24). 2022. С. 59–63.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України*: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
6. Словник української мови. Академічний тлумачний словник: у 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства; за ред. І. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1972. Т. 3. С. 434. URL: <http://sum.in.ua/s/zbygnnja>.
7. Про затвердження та введення в дію Інструкції про порядок вилучення, обліку, зберігання та передачі речових доказів у кримінальних справах, цінностей та іншого майна органами дізнання, досудового слідства і суду : Наказ ГПУ, МВС, Державної податкової адміністрації України, СБУ, Верховного Суду України, Державної судової адміністрації України № 51/401/649/471/23/125 від 27 серп. 2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0051900-10#Text>.
8. Словник української мови. Академічний тлумачний словник: у 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства; за ред. І. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1971. Т. 2. С. 350. URL: <http://sum.in.ua/s/dokaz>.
9. Михеєнко М.М., Нор В.Т., Шибіко В.П. Кримінальний процес України : підручник. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Либідь, 1999. 536 с.
10. Докази та доказування у кримінальному провадженні: навчальний посібник / Р.І. Благута, Ю.В. Гуцуляк, О.М. Дуфенюк та ін. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 272 с.
11. Левковець С.В. Вимоги до сучасних термінів: матеріали XLVII студ. наук.-практ. конф. (Харків, 17–20 грудня 2012 р.). Харків: Укр. інж.-пед. акад. 2012. Ч. 5. Т. 1: Секції: Економіки та організації діяльності суб'єктів господарювання; Українознавства і політології. С. 77.
12. Обрізан Н.М. Захисник як суб'єкт доказування в кримінальному процесі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ. 2008. 235 с.
13. Добруцький І., Федоров І. Суб'єкти кримінального провадження: лекція. Одеса. ОДУВС. 2018. 52 с. URL: https://oduvs.edu.ua/wp-content/uploads/2016/09/Lektsiya_-_3-3.pdf.
14. Хабло О.Ю., Конюшенко Я.Ю., Чурікова І.В. Кримінальний процес: мультимед. навч. посіб. Київ. 2016. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/public_html/lections/lection10_1.html.
15. Суб'єкти кримінального процесу: Кримінальний процес. «Jure». *Український юридичний портал*: веб-сайт. URL: <http://jure.in.ua/tema-4-sub-yekty-kryminalnogo-protsesu/>.
16. Назаров В.В. Кримінальний процес України: навч. посіб. Київ: ФОП О.С. Ліпкан, 2013. 488 с.
17. Криміналістика: підручник / за ред. В.В. Тищенка. Одеса: Вид. Дім «Гельветика», 2017. 556 с.
18. Затенацький Д. Идеальные следы в криминалистике. *Проблеми законності*. № 78. 2006. С. 175–181.
19. Капліна О.В. Збирання доказів сторонами кримінального провадження за КПК України. *Актуальні проблеми доказування у кримінальному провадженні*: матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (Одеса, 27 листопада 2013 р.). Одеса, 2013. С. 223–229.
20. Сербін М.М. Доказування у кримінальному провадженні: лекція. Дніпро. ДДУВС. 2016. 182 с.
21. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 лип. 2012 р. № 5076-VI. *Верховна Рада України*: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>.
22. Метелев О.П. Збирання цифрової інформації як окремий спосіб отримання доказів під час кримінального провадження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право*. 2020. Вип. 60. С. 177–180.
23. Тertiшник В.М. Кримінальний процесуальний кодекс України: наук.-практ. коментар. Вид. 20-те, доповн. і перероб. Київ: Алерта, 2023. 1120 с.
24. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
25. Байдеріна Ю.О. Технологія збирання доказів. *Актуальні проблеми доказування у кримінальному провадженні*: матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (Одеса, 27 листопада 2013 р.). Одеса: «Юридична література», 2013. С. 269–272.
26. Ковальчук С.О. Структура та зміст збирання доказів як етапу їх формування під час кримінального процесуального доказування. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 4. Т. 2. С. 103–107.

27. Збирання доказів у кримінальному процесі. *Мего-Инфо Юридичний портал № 1*: веб-сайт. URL: <http://mego.info/%D0%B7%D0%B1%D0%B8%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D1%96%D0%B2-%D1%83-%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%83-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%86%D0%B5%D1%81%D1%96?page=2>.
28. Гончаренко В.Г. Доказування в кримінальному провадженні: наук.-практ. посіб. / Акад. адвокатури України. Київ: Прецедент, 2014. 42 с.
29. Вапнярчук В.В. Форми вияву доказування суб'єкта в об'єктивному навколишньому світі. *Право і суспільство*. № 4/4. 2015. С. 215–223.
30. Кримінальний процес: підручник / Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, А.Р. Туманянц та ін.; за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної, О.Г. Шило. Харків: Право, 2013. 824 с.
31. Скільська Л.Д. Кримінально-процесуальні та тактико-криміналістичні особливості фіксації результатів огляду місця події: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Прикарпатський нац. ун-т ім. Василя Стефаника 2010. 221 с.
32. Жданова І.В. Професійно-психологічна підготовка працівників слідчих підрозділів: навч. посіб. Харків. ХНУВС. 2014. 516 с.
33. Король В., Мельник В. Пізнавальна та посвідчувальна діяльність слідчого як структурні елементи кримінально-процесуального доказування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Вип. 33. Т. 2. 2015. С. 148–152.
34. Правозастосування: навч. посіб. / О.А. Назаренко та ін. / за заг. ред. С.Д. Гусарева. Київ: НАВС, ФОП Маслаков, 2020. 160 с.
35. Півненко В.П. Прокурорський нагляд в Україні : навч. посіб. Харків, 2008. 304 с.
36. Дульський О.Л. Правові основи збирання доказів стороною обвинувачення у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. № 74/2. 2020. С. 92–100.
37. Чорноус Ю.М., Гвоздюк В.В. Засади проведення слідчих (розшукових) дій у контексті практики Європейського суду з прав людини. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. № 1 (19). 2020. С. 95–101. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/20013/1/document%20%2810%29.pdf>.
38. Словник синонімів української мови: веб-сайт. URL: <https://1675.slovaronline.com>.

УДК 343.1 :[004.9+004.6]

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.12>

СУДОВІ РІШЕННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дуфенюк О.М.,
*доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
факультету № 1 ІПФПНП
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-6529-4036*

Дуфенюк О.М. Судові рішення у кримінальному провадженні: інформаційно-аналітичні інструменти дослідження.

Процесуальні рішення Феміди мають величезний вплив на юридичну практику. Науковці, викладачі юридичних факультетів, слідчі, адвокати, прокурори, судді, учасники кримінального провадження і загалом суспільство повинно мати доступ до судових рішень у рамках реалізації засади гласності і відкритості судового розгляду (п. 20 ч. 1 ст. 7, ст. 27 КПК). У цьому напрямі в сучасних умовах є очевидними дві тенденції: зростання кількості документів та цифровізація документів. Відкритість судової практики поволі переходить від паперової форми до цифрової. З урахуванням цієї динаміки зростає важливість вивчення інформаційно-аналітичних інструментів дослідження судових рішень, ухвалених в кримінальному провадженні. Огляд цих інструментів став метою публікації. Наголошено, що аналітика даних судової практики дає змогу проводити оцінку не тільки функціонування окремих правових норм та інститутів матеріального та процесуального права, але й розглядати діяльність органів правосуддя у більш широкому контексті з точки зору системотворчого потенціалу, важеля реалізації верховенства права та утвердження моделі належної правової процедури кримінального процесу, імплементації міжнародних стандартів та провадження правової політики у державі. У статті розглянуто цифрові платформи: «Єдиний державний реєстр судових рішень», «База правових позицій Верховного Суду», «Аналіз судової практики», «Судова статистика», HUDOC, «Захист інтересів держави в Європейському суді». Окрема увага приділена веб-застосунку «Протидія злочинності в Україні: інфографіка», а також відкритим базам даних судової практики Бельгії, Великої Британії, Іспанії, Литви та Німеччини. Дослідження підтвердило багатоманітність інформаційно-аналітичних інструментів дослідження судової практики. Інформаційно-аналітичні ресурси є важливими для освітніх, наукових цілей, обміну досвідом у практичній площині, виявлення проблем кримінального правосуддя та вироблення єдиних підходів до їх вирішення, а також ухвалення стратегічних рішень щодо реформи системи правосуддя в Україні. Національна база Єдиного державного реєстру судових рішень за інформативністю та інтерфейсом не поступається іноземним аналогам, хоча й очевидними є напрямки для вдосконалення функціоналу системи з урахуванням сучасних викликів та потреб.

Ключові слова: кримінальне провадження, суд, судові рішення, інформаційно-аналітична діяльність, цифрові дані.

Dufeniuk O.M. Court decisions in criminal proceedings: information and analytical research tools.

Themis procedural decisions have a huge impact on legal practice. Scientists, professors of law faculties, investigators, lawyers, prosecutors, judges, participants in criminal proceedings and society in general should have access to court decisions within the framework of the principle of publicity and openness of judicial proceedings (Clause 20, Part 1, Article 7, Article 27 of the Criminal Procedure Code). In this direction, two trends are present in modern conditions: the increase in the number of documents and the digitization of documents. The openness of judicial practice is slowly moving from a paper form to a digital form. Taking into account this dynamic, the importance of studying information

and analytical tools for the court decisions analysis made in criminal proceedings is increasing. An overview of these tools became the purpose of this publication. It is emphasized that the analysis of judicial practice data makes it possible to evaluate not only the functioning of separate legal norms and institutions of substantive and procedural law, but also to consider the activity of the justice system in a broader context from the point of view of system-creating potential, the lever for the implementation of the rule of law and the approval of the model of due legal procedure, implementation of international standards and legal policy in the state. The article discusses digital platforms: «Unified State Register of Court Decisions», «Base of Legal Positions of the Supreme Court», «Analysis of Judicial Practice», «Court Statistics», HUDOC, «Protection of State Interests in the European Court». Special attention is paid to the web application «Combating crime in Ukraine: infographics», as well as open databases of judicial practice in Belgium, Great Britain, Spain, Lithuania and Germany. The study confirmed the pluralism of information and analytical tools for judicial practice research. Information and analytical resources are important for educational and scientific purposes, for sharing experience in the practical field, for identifying problems and for developing unified approaches to their solution, as well as for making strategic decisions regarding the reform of the justice system in Ukraine. The national database of the Unified State Register of Court Decisions in terms of informativeness and interface is no worse than foreign counterparts, although there are obvious directions for improving the functionality of the system taking into account modern challenges and needs.

Key words: criminal proceedings, court, court decisions, information and analytical activity, digitization, open data sources.

Постановка проблеми. Судова практика є цінним джерелом інформації. На підставі аналітики даних судових рішень науковці розвивають правову доктрину; вивчають проблемні питання застосування права; розробляють пропозиції для оптимізації діяльності інституційної інфраструктури на різних стадіях кримінального провадження. Науково-педагогічні працівники, застосовуючи кейс-метод, навчають здобувачів вищої освіти критично мислити, аргументувати свою позицію, опановувати мову юридичних документів. Слідчі, дізнавачі, детективи, прокурори можуть виробити для себе певні алгоритми дій щодо розслідування; зрозуміти критерії оцінки доказів та уникнути порушень, що стають підставою для визнання в майбутньому їх недопустимими, неналежними, недостовірними чи недостатніми; побачити логіку, мотивацію, аргументацію суду при вирішенні клопотань; використовувати окремі правові позиції для обґрунтування процесуальних рішень тощо. Сторона захисту може формувати лінію захисту, використовувати певні шаблони викладу доводів. Зрештою й самі судді знайомляться з судовими рішеннями своїх колег, аби краще зрозуміти сутність правової проблеми та спосіб її вирішення для забезпечення справедливого правосуддя, а щодо судових рішень вищих судових органів – щоби правильно інтерпретувати норми права і цитувати правові позиції у релевантних ситуаціях. *Безумовно, судова практика інколи складна і неоднозначна, заслуговує на критику чи потребує розвитку у руслі актуальних змін та нагальних викликів, проте це не заперечує той факт, що акти Феміди залишаються у широкому сенсі важливим індикатором стану забезпечення верховенства права в державі, у вузькому – методологічним орієнтиром для значної аудиторії зацікавлених суб'єктів, задіяних так чи інакше до сфери кримінального процесу.* Однак з року в рік дедалі складніше впоратися із лавиною процесуальних документів, які стають доступними через різноманітні ресурси. За заданими Єдиного державного реєстру судових рішень (далі – ЄДРСР) за параметром «форма судочинства» – «кримінальна» на час підготовки публікації знайдено 18 707 587 документів. Тож, очевидно, що в умовах глобальної тенденції цифровізації сьогодні окреслена тема роботи з такими масивами даних є актуальною.

Стан опрацювання проблематики. Судова практика є предметом численних фахових дискусій у вузьких спеціалізованих напрямках. Водночас цікавими є напрацювання вчених, які аналізували особливості судової практики як джерела права (І. Соколова, А. Філіппова, В. Форманюк, В. Завгородній), вплив судової практики загалом на сферу кримінального процесуального права (Н. Неледва) або кримінального права (О. Кузембаєв). Майже відсутні напрацювання, які стосуються методології аналітичної роботи з судовими рішеннями. Як виняток, можна згадати працю І. Гловюк, в якій авторка запропонувала алгоритмізацію дослідження вироків за ст. 438 КК України [1]. Цей підхід можна *mutatis mutandis* використати як приклад формування шаблону для аналізу інших процесуальних актів Феміди. У результаті дослідницького пошуку в українській

науковій доктрині не було знайдено жодної фахової публікації, яка б на системному рівні узагальнювала сучасні досягнення та можливості інформаційно-аналітичної роботи з судовими рішеннями. Зрештою і в зарубіжній науці це питання не часто позиціонується на шпальтах видань. Поштовхом до підготовки цієї статті стала колективна праця «Платформа бази даних CJEU: рішення та особи, які приймають рішення» [2], в якій викладено результати дослідження потенційних можливостей цифрової платформи судової практики Суду Європейського Союзу. Цей ресурс не тільки дає уявлення про діяльність органу правосуддя, але, як зазначають самі автори, «відкриває двері» для подальших теоретичних та емпіричних досліджень європейської правової політики [2, с. 389]. Закономірно постає питання: які ж ресурси «відкривають двері» до української політики у сфері правосуддя?

Мета статті полягає у системному огляді базових інформаційно-аналітичних інструментів дослідження судових рішень, ухвалених в кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Для уникнення термінологічної плутанини, забезпечення прозорості і методологічної визначеності дослідження візьмемо за основу ідею, що інформаційно-аналітична робота в широкому сенсі передбачає первинну обробку даних (інформаційний компонент), тобто збір інформації, її систематизацію, класифікацію, зберігання, кількісний аналіз тощо, та вторинну обробку даних (аналітичний компонент), тобто якісно-змістовну роботу з інформацією, виявлення сутнісних латентних елементів, отримання нового знання, підготовка на цій основі рішень [3, с. 20; 4, с. 36]. *Інформаційно-аналітичними інструментами в контексті пропонованого дослідження вважатимемо цифрові платформи (відкриті бази даних), які акумулюють актуальну інформацію про судові рішення (метадані, текст рішення, резюме рішення, кількісні показники тощо) та надають можливості для роботи з цими даними для потреб правозастосовної практики, наукових досліджень, аналітичних звітів чи освітнього процесу.* Судовим рішенням вважатимемо процесуальний документ, ухвалений судом (у тому числі слідчим суддею під час досудового розслідування) під час розгляду справи (матеріалів кримінального провадження) на будь-якій стадії судового провадження [5].

Безперечно, першим у переліку національних ресурсів є ЄДРСР [6]. Цифрова платформа функціонує з метою реалізації засади гласності і відкритості судового розгляду (п. 20 ч. 1 ст. 7, ст. 27 КПК). Правову основу ведення ЄДРСР формують Закон України «Про доступ до судових рішень» № 3262-IV від 22.12.2005 та Рішення Вищої ради правосуддя від 19.04.2018 № 1200/0/15-18 «Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень». Забезпечує діяльність ЄДРСР Державне підприємство «Інформаційні судові системи» спільно з Державною судовою адміністрацією.

ЄДРСР є державною інформаційною системою, яка входить до складу Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи і забезпечує збирання, облік (реєстрацію), накопичення, зберігання, захист, пошук та перегляд інформаційних ресурсів реєстру та їх образів, тобто автоматично створених копій електронних примірників судових рішень або окремих думок, що не містять відомостей, які не можуть бути розголошені в текстах судових рішень, відкритих для загального доступу, відповідно до вимог законодавства. Інформація про учасників провадження подається знесоблено (маскується). Є можливість перегляду метаданих та повного тексту судового рішення, яке можна роздрукувати, згенерувати QR-код посилання, перекласти або відправити на пристрій [5]. ЄДРСР є найбільш потужним офіційним джерелом судової практики. Аналітика даних цього ресурсу дає змогу робити висновки і щодо прикладних питань застосування матеріального чи процесуального законодавства, і щодо фундаментальних питань сформованої у певному історичному періоді парадигми права, реалізації верховенства права, інших засад кримінального правосуддя, функціонування моделі належної правової процедури кримінального процесу, імплементації міжнародних стандартів, провадження гуманітарної правової політики і т.д. QR-код посилання та короткий опис цієї та інших баз даних презентує таблиця 1.

«База правових позицій Верховного Суду» [7] – це ще одна цифрова платформа, профінансована Європейським Союзом (далі – ЄС) і створена за підтримки проекту ЄС «Право-Justice» для допомоги у пошуку релевантних правових позицій вищого органу правосуддя. З допомогою алгоритмів штучного інтелекту система аналізує документи і за ключовими словами, введеними у пошуковому вікні, надає короткі витяги (абзаци) з рішень. Користувач може завантажити повний текст рішення, у якому така правова позиція була оприлюднена. Додаткові опції дозволяють ана-

лізувати дату формування та категорію правової позиції, а також суб'єкта-автора (наприклад, Велика палата, Касаційний кримінальний суд). Важливим є те, що цей ресурс має зв'язок з ЄДРСР, що уможливує автоматичний перехід та перегляд рішень у цій системі. Ініціатори проєкту працюють над доповненням системи рішеннями Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Також очікує доопрацювання підрозділ аналітики.

Аналогічні функції систематизації правових позицій виконують періодичні та тематичні дайджести і огляди, які систематично оприлюднюються на веб-ресурсі Верховного Суду у розділі «**Аналіз судової практики**» [8]. У дайджестах викладаються короткі резюме судових рішень та виділяються засобами форматування тексту суттєві позиції. Кожна стаття завершується посиланням на повний текст судового рішення у ЄДРСР. Пошукові функції обмежені часовою та тематичною рубрикацією. Аналогічно публікуються огляди актуальної судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду. Важливість інформаційно-аналітичних досліджень судової практики Верховного Суду доводить той факт, що саме завдяки діяльності цієї інституції, як зауважують В. Крат та Р. Бабанли «принципи права перейшли з розряду лише теоретичного поняття (з-поміж тих, які асоціюються з однією з перших в університеті лекцій з будь-якої галузі права й зовсім не запам'ятовуються) до доволі таки потужного системозмінювального інструменту, який подекуди має вирішальне значення в зміні підходів до розгляду тієї чи іншої категорії справ» [9]. Через правові позиції Верховний Суд забезпечує формування уніфікованих підходів до вирішення однотипних правових питань.

Ще один корисний інструмент інформаційно-аналітичної роботи – модуль «**Судова статистика**» [10], який розміщений на веб-порталі «Судова влада України» й акумулює звіти щодо стану здійснення правосуддя місцевими та апеляційними судами. Ця база даних пропонує для ознайомлення квартальну, річну, періодичну звітність, витяги зі звітів, а також аналітичну інформацію щодо стану здійснення правосуддя (огляди, таблиці, показники обліково-статистичної роботи). Суттєвим доповненням системи стало впровадження оперативних звітів за формою 1-ВЗ щодо воєнних злочинів. Такі дані почали вноситися з 01 січня 2024 р. щомісячно, сумуючи показники за попередні періоди. Інформаційний модуль відображає кількісні показники щодо судового розгляду кримінальних проваджень за ст. 438 КК України «Порушення законів та звичаїв війни». В сучасних умовах для юридичної практики, міжнародної дипломатії і навіть геополітики, ці дані є винятково важливими, хоча на думку окремих експертів тут ще існує зона для розвитку. На підставі результатів моніторингу судових засідань, який відбувався з липня 2023 р. по жовтень 2023 р. (включно) в судах м. Києва та Київської області, Харківської, Чернігівської, Запорізької, Херсонської, Одеської, Сумської та Дніпропетровської областях, автори проєкту рекомендували серед іншого Офісу Генерального прокурора «розглянути можливість створення єдиної бази даних для органів слідства, судів та безоплатної правової допомоги з інформацією про справи щодо воєнних злочинів. Наявність єдиного джерела інформації значно підвищила б ефективність судового розгляду вказаних справ, постійну актуалізацію даних і покращила б прозорість правосуддя» (п. 5.1.) [11, с. 6].

База даних HUDOC [12] є головним джерелом судових рішень ЄСПЛ. Система має українську оболонку інтерфейсу, містить рішення, ухвали, консультативні висновки, доповіді, резолюції, прес-релізи, стислі виклади та повнотекстові дані судових рішень. Численними є фільтри для пошуку документів. HUDOC має низку зручних опцій для роботи, що є корисними для запозичення з метою оптимізації національної бази судових рішень: можливість обрати часовий період одним рухом (останні 5 років, останні 10 років); можливість відправити на електронну пошту посилання на рішення; можливість зберегти документ у форматі pdf або MS Word; можливість ознайомлення з коротким резюме судового рішення. Додатково слід вітати добру практику нумерування абзаців текстів судових рішень. В Україні такий підхід застосовується епізодично, хоча він є зручним при цитуванні рішень, апелюванні до певних його частин під час обґрунтування сторонами своїх позицій, виконанні науково-аналітичних досліджень. HUDOC публікує різні мовні версії документів. До слова, зауважимо, що стосовно воєнних злочинів автори вищезгаданого звіту моніторингу адресували Державній судовій адміністрації України пропозицію за можливості забезпечити переклад рішень у цій особливій категорії справ англійською мовою з метою «забезпечення прозорості на міжнародному рівні» [11, с. 8].

Варто зауважити, що HUDOC, хоч і головна, але не єдина цифрова платформа судової практики ЄСПЛ. Міністерство юстиції України ініціювало створення окремого інформаційно-аналі-

тичного розділу міністерського веб-порталу «Захист інтересів держави в Європейському суді» [13], в якому розміщено рішення ЄСПЛ щодо України, рішення Комітету Міністрів Ради Європи про виконання рішень ЄСПЛ у справах щодо України; інформацію про виконання рішень; стислі виклади рішень; звіти про результати діяльності Уповноваженого у справах ЄСПЛ. Рішення згруповані за статтями ЄКПЛ та за алфавітом. Остання категорія налічує понад 1200 документів, які можна завантажити на пристрій. Інших опцій для роботи немає.

Для дослідження судової практики цінним є веб-застосунок «Протидія злочинності в Україні: інфографіка» [14]. Унікальний інноваційний проєкт, реалізований М. Карчевським, дає змогу ефективно працювати з великими масивами даних щодо протидії злочинності в Україні, які містяться у звітах Офісу Генерального прокурора України та Державної судової адміністрації за 2013–2023 роки. Професор зауважує, що в Україні недостатньо інструментів аналізу публічних даних щодо протидії злочинності, що унеможливує проведення якісних емпіричних досліджень, обмежує можливості оцінки ефективності правоохоронної діяльності, призводить до незбалансованих змін законодавства та ускладнює загалом моніторинг реформи кримінальної юстиції [15, с. 421]. На відміну від незручних електронних таблиць офіційної статистики цей інформаційно-аналітичний інструмент за допомогою методології Data Science візуалізує дані, застосовуючи понад 300 параметрів аналізу застосування кримінального законодавства та понад 14 млн. показників функціонування національної системи кримінальної юстиції [14]. Без сумніву, це дієвий інструмент економії часу дослідника-аналітика, адже вся «нудна» робота з «розпакування», узагальнення, кластеризації, візуалізації даних з таблиць Excel легко виконується за чіткими алгоритмами системи, тому більше часу залишається для якісних, сутнісних оцінок, інтерпретації даних, формулювання висновків, підготовки пропозицій та рішень.

До слова, викладена вище позиція М. Карчевського співзвучна з критикою організації на державному рівні функціонування системи статистичних спостережень у галузі кримінальної статистики, яку раніше висловлювали Р. Шехавцов та М. Хавронюк [16]. Різні суб'єкти-інституції ведуть різну статистику, часто закриту для публічного обговорення, а «взаємна не узгодженість статистичних показників, за якими здійснюється облік та презентація результатів діяльності цих органів державної влади, не дозволяє здійснювати перехресну звірку статистичних даних щодо одних і тих самих явищ та процесів» [16, с. 37]. Для оптимізації статистичних спостережень та забезпечення потреби держави і суспільства у достовірній інформації було запропоновано створення спеціального органу – Державного агентства кримінальної статистики [16, с. 37-38, 74], однак ґрунтовних зрушень у цьому напрямку не відбулося. Для покращення доступу наукової спільноти до емпіричних даних, які є основою досліджень у сфері кримінальної юстиції доречною була й пропозиція М. Пашковського, який з урахуванням ризиків та недопущення розголошення даних розслідування та персональних даних, вважає доцільним надати науковцям (науковим установам) доступ до окремих відомостей (витягів наборів даних) з Єдиного державного реєстру досудових розслідувань [17, с. 80].

Прагнення оптимізувати інформаційно-аналітичну роботу стимулює до ознайомлення з іноземним досвідом. Для потреб дослідження було рандомно обрано кілька таких ресурсів (див. таблицю 1). Узагальнення результатів огляду цифрових платформ судової практики Бельгії [18], Великої Британії [19], Іспанії [20], Литви [21] та Німеччини [22] дає змогу резюмувати: по-перше, різні бази даних мають різний ступінь деталізації метаданих про судові рішення (дата ухвалення, дата надходження, номер рішення, номер справи і т.д.); по-друге, більшість баз даних мають можливість пошуку за часовими, предметними, регіональними, інституційними та персоналізованими критеріями; вибірково бази даних (а) пропонують виклад повного тексту та/або резюме судового рішення, (б) мають функцію автоматичного збереження файлу документа у форматі pdf чи docx, а також можливість поширення судового рішення через соціальні мережі, електронну пошту, месенджери; по-третє, українська національна база ЄДРСР за інформативністю та інтерфейсом не поступається іноземним аналогам, хоча й очевидними є напрямки для вдосконалення функціоналу системи.

Таблиця 1

**Відкриті бази даних судової практики,
розроблено авторкою**

№	Назва бази даних	Короткий опис бази даних	QR-код доступу до бази даних
1	База судових рішень в Україні	ЄДРСР – державна інформаційна система, яка входить до складу Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи і забезпечує збирання, облік (реєстрацію), накопичення, зберігання, захист, пошук та перегляд інформаційних ресурсів реєстру та їх образів. Система надає можливості для пошуку документів за часовими, предметними, регіональними, інституційними та персоналізованими критеріями. Текст судового рішення можна роздрукувати, згенерувати QR-код посилання, перекласти обраною мовою, відправити на пристрій	
2	База правових позицій Верховного Суду	База даних, профінансована ЄС, створена за підтримки проекту ЄС «Право-Justice» для допомоги у пошуку релевантних правових позицій Верховного Суду. Система має обмежені критерії для пошуку (пошук можна здійснити за ключовим словом або за посиланням) та інституційні фільтри. На стартовій сторінці оприлюднюються останні правові позиції. Після опрацювання запиту система видає перелік правових позицій, текст позиції та посилання на рішення, в якому ця позиція була оприлюднена. Система підтримує зв'язок з ЄДРСР. Система перебуває на стадії розробки	
3	Аналіз судової практики	Цифрова платформа, яка поширює у відкритому доступі періодичні та тематичні дайджести і огляди судової практики Верховного Суду. Пошукові функції обмежені часовою та тематичною рубрикацією. Проблематику кримінального провадження у текстовому файлі періодичних видань необхідно шукати самостійно. У дайджестах викладаються короткі резюме судових рішень та посилання на судові рішення	
4	Судова статистика	Інформаційний модуль веб-порталу «Судова влада України», який зберігає звіти щодо стану здійснення правосуддя місцевими та апеляційними судами. Ця база даних пропонує для ознайомлення електронні таблиці у форматі Excel кварталну, річну, періодичну звітність, а також витяги зі звітів та додаткову аналітичну інформацію щодо стану здійснення правосуддя (огляди, таблиці, показники обліково-статистичної роботи). Документи можна завантажити на пристрій	
5	HUDOC	База даних надає доступ до практики ЄСПЛ (рішень та ухвал Великої Палати, Палат і Комітетів, комунікованих справ, консультативних висновків та стислих викладів), документів Європейської Комісії з прав людини (рішень та звітів) та резолюцій Комітету Міністрів Ради Європи. Система має численні фільтри для пошуку документів за часовими, предметними, регіональними, інституційними та персоналізованими критеріями; надає коротке резюме рішень; надає різні мовні версії документів; дає змогу зберігати документи у форматі pdf або MS Word	

6	Захист інтересів держави в Європейському суді	Інформаційний модуль веб-порталу Міністерства юстиції України, призначений для розміщення стислих викладів рішень ЄСПЛ щодо України, інформації про виконання рішень та звітів про результати діяльності Уповноваженого у справах ЄСПЛ. Пошук судової практики можна здійснювати за статтями ЄКПЛ та за алфавітом. Документи завантажуються в автоматичному режимі на пристрій. Додаткових опцій роботи з текстами рішень не передбачено	
7	Протидія злочинності в Україні: інфографіка	Веб-застосунок, який за допомогою методології Data Science візуалізує дані, застосовуючи понад 300 параметрів аналізу застосування кримінального законодавства та понад 14 млн. показників функціонування національної системи кримінальної юстиції. Джерелом інформації бази даних є звіти Офісу Генерального прокурора України та Державної судової адміністрації за 2013–2023 роки. Додатково є можливості створити власні візуалізації, набори даних, комбінувати параметри, визначати період спостережень, рівень узагальнення, та необхідність обрахунку відносних значень, побудувати картографи	
8	База судових рішень у Бельгії	JUPORTAL – база судової практики, яка надає доступ до повних текстів судових рішень німецькою, французькою або нідерландською мовами. Система надає можливості для пошуку документів за часовими, предметними, регіональними, інституційними та персоналізованими критеріями. Також можна здійснювати пошук за галуззю права, нормою права, переглянути рішення, які найчастіше переглядаються протягом певного часового періоду. У переліку, генерованому за результатами запиту, формуються витяги правових висновків, демонструються зв'язки з тезаурусом системи (наприклад, одне рішення може одночасно фігурувати у кластерах «право на захист – репресивні питання», «застосування штрафів»). Відкритий текстовий документ можна завантажити у форматі pdf. Система дає посилання на пов'язані документи та нормативно-правові акти	
9	База судових рішень у Великій Британії	Courts and Tribunals Judiciary. Judgments – база даних, яка містить останні судові рішення британської системи правосуддя. Система має небагато параметрів для пошуку: ключове слово, предмет, тип рішення, дата. Отримані результати можна сортувати за часом або релевантністю. Відсутні додаткові інструменти роботи з рішеннями (поширення, попереднє ознайомлення з резюме, гіперпосилання на пов'язані документи тощо). Судові рішення пишуться у формі звертання до сторін, подаються цитати зі справи, нумеруються абзаци. Додатково для пошуку судових рішень можна скористатися архівом «Find Case Law. Judgments and decisions from 2001 onwards»	

10	База судових рішень в Іспанії	CENDOJ Centro de Documentación Judicial – база судової практики іспанської Феміди. Система надає можливості для пошуку документів за часовими, предметними, регіональними, інституційними та персоналізованими критеріями. Особливістю системи є функція голосового введення ключових слів для пошуку. Після введення пошукового слова, наприклад, вбивство (asesinato) система понад 7200 результатів, кожен з яких містить метадані рішення, коротке резюме, номер провадження і т.д., а також додаткові функції поширення документа в соціальних мережах Facebook та X або збереження посилання на документ. У тексті рішень імена учасників кримінального процесу не маскуються	
11	База судових рішень у Литві	LITEKO – цифрова платформа, яка має на меті інформувати громадськість про практику тлумачення та застосування закону в литовських судах. Рішення суду надають для відкритого доступу лише після того, як відповідальні працівники суду вилучають із судового рішення конфіденційну інформацію (державну, службову, професійну, комерційну, банківську чи іншу таємницю, що охороняється правовими актами, а також персональні дані фізичних осіб, місце проживання, адреси, дати та місця народження, номерні знаки транспортних засобів, номери банківських рахунків тощо). Система надає можливості для пошуку документів за часовими, предметними, регіональними, інституційними та персоналізованими критеріями. Особливістю є наявність на стартовій сторінці сигнального попередження користувача про те, що рішення можуть бути переглянуті апеляційною чи касаційною інстанцією	
12	База судових рішень у Німеччині	Rechtsprechung im Internet – це платформа, яка надає доступ до повних текстів судових рішень, в яких маскуються персональні дані. Система має небагато параметрів для пошуку: ключове слово, норма права (посилання на статті та параграфи), судова інституція, дата. В отриманому списку можна побачити метадані, фрагменти тексту з ключовим словом, а після відкриття гіперпосилання обрати для ознайомлення резюме (публікується не для всіх рішень) або повний текст документа. Система дає змогу зберігати документи у форматі pdf, XML, формувати для друку, зберігати посилання на пристрій	

Висновки. 1. Аналітика даних судової практики дає змогу проводити оцінку не тільки функціонування окремих правових норм та інститутів матеріального та процесуального права, але й розглядати діяльність Феміди у більш широкому контексті з точки зору системотворчого потенціалу, важеля реалізації верховенства права та утвердження моделі належної правової процедури кримінального процесу, імплементації міжнародних стандартів та провадження правової політики у державі. Інформаційно-аналітичні ресурси є важливими для освітніх, наукових цілей, обміну досвідом у практичній площині, виявлення проблем кримінального правосуддя та вироблення єдиних підходів до їх вирішення, а також ухвалення стратегічних рішень щодо реформи системи правосуддя в Україні.

2. До основних інформаційно-аналітичних інструментів дослідження судової практики у кримінальному провадженні на національному рівні віднесено такі цифрові платформи: «Єдиний державний реєстр судових рішень», «База правових позицій Верховного Суду», «Аналіз судової практики», «Судова статистика», HUDOC, «Захист інтересів держави в Європейському суді». Окрема увага була приділена веб-застосунку «Протидія злочинності в Україні: інфографіка», а також відкритим спеціалізованим інформаційним ресурсам судової практики Бельгії, Великої Британії, Іспанії, Литви та Німеччини.

3. Результати дослідження підтвердили важливість та багатоманітність інформаційно-аналітичних інструментів дослідження судової практики, а також перспективи їх вдосконалення з ура-

хуванням сучасних викликів. Зокрема, існує доцільність розширити функціонал ЄДРСР, додавши додаткові можливості роботи з документами. Потребує додаткового обговорення проблематика фільтрування даних, які надаються для відкритого доступу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гловюк І. Алгоритмізація дослідження вироків за ст. 438 КК України. *СБУ в умовах війни в Україні: сучасні реалії та інноваційні стратегії забезпечення національної безпеки: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 4-5 липня 2024 р.). Київ: Алерта, 2024. С. 215–219.
2. Brekke S.A., Fjellstul J.C., Hermansen S.S.L., Naurin D. The CJEU database platform: Decisions and decision-makers. *Journal of Law and Courts*. 2023. № 11(2). Р. 389–410. DOI: 10.1017/jlc.2022.3.
3. Користін О., Кардашевський Ю. Сутність та теоретичне осмислення феномену аналітики. *Реалізація філософії «Intelligence-led Policing» в системі кримінального аналізу Національної поліції України* : монографія / за заг. ред. Користіна О. Є. Київ: «ВАІТЕ», 2024. С. 19–26.
4. Мовчан А.В. Інформаційно-аналітична робота в оперативно-розшуковій діяльності Національної поліції: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 244 с.
5. Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень: Рішення Вищої ради правосуддя від 19.04.2018 р. №1200/0/15-18. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1200910-18#Text>.
6. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>.
7. База правових позицій Верховного Суду. URL: <https://lpd.court.gov.ua/home/approve?key=e38e3120zx4c&page=1>.
8. Аналіз судової практики. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/analiz/>.
9. Крат В., Бабанли Р. Принципи права у практиці Верховного Суду: тернистий шлях від букви до духу. URL: <https://www.deadlawyers.org/de-take-napysano>.
10. Судова статистика. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka.
11. Звіт за результатами впровадження проєкту «Моніторинг судових проваджень у справах про воєнні злочини». Грудень 2023 року. Всеукраїнська громадська організація «Асоціація правників України». URL: https://uba.ua/documents/1PR/PR%20%26%20Communications%202023/Monitoring%20report_UKR-1.pdf.
12. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22documentcollectionid%22%3A%22CHAMBER%22%7D>.
13. Захист інтересів держави в Європейському суді. URL: https://minjust.gov.ua/cat_9329.
14. Карчевський М. Протидія злочинності в Україні: інфографіка: інтерактивний довідник. Версія 3.0. 2023. URL: <https://karchevskiy.com/i-dovidnyk>.
15. Карчевський М. Аналіз та операції з великими даними в середовищі R. *Реалізація філософії «Intelligence-led Policing» в системі кримінального аналізу Національної поліції України*: монографія / за заг. ред. Користіна О.Є. Київ: «ВАІТЕ», 2024. С. 415–423.
16. Шехавцов Р.М., Хавронюк М.І. Звіт щодо кримінальної статистики в Україні. Київ, 2019. 80 с. URL: <https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2019/09/1568808134cplr.-report-on-criminal-statistics-in-ukraine.pdf>
17. Пашковський М.І. Доступ до інформації про кримінальні провадження для проведення наукових досліджень. *Правова компетентність в еру цифрової трансформації: матеріали всеукр. науково-пед. підвищ. кваліфікації*, 1 січ. – 11 лют. 2024 р. Львів – Торунь, 2024. С. 77–81.
18. JUPORTAL Base de données publique de la jurisprudence belge. URL: <https://juportal.be/moteur/formulaire>.
19. Courts and Tribunals Judiciary. Judgments. URL: <https://www.judiciary.uk/judgments>.
20. CENDOJ Centro de Documentación Judicial. URL: <https://www.poderjudicial.es/search/index.jsp>.
21. LITEKO. Lietuvos teismų informacinė sistema. URL: <https://liteko.teismai.lt/viesasprendimupaiseska/detalipaiseska.aspx?detali=2>.
22. Rechtsprechung im Internet. URL: <https://www.rechtsprechung-im-internet.de/jportal/portal/page/bsjrsprod.psml>.

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.13>

НАПРАВЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ З ОДНОГО СУДУ ДО ІНШОГО В США

Карандась М.В.,
*студент факультету прокуратури
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

Карандась М.В. Направлення кримінального провадження з одного суду до іншого в США.

Стаття присвячена дослідженню регулювання направлення кримінального провадження з одного суду до в Сполучених Штатах Америки, а саме за федеральним законодавством та законодавством окремих штатів. Так, у статті вказано на окремі положення Федеральних правил кримінального процесу (судочинства) Сполучених Штатів Америки. Проаналізовано судову практику окружних та апеляційних судів з зазначеного питання та звернено увагу найвизначніші судові справи, які розкривають особливості використання інституту направлення кримінального провадження у окремих штатах. Розглянуто питання впливу розголосу справи у засобах масової інформації на вирішення справи колегією присяжних та вплив громадської думки на призначення покарання й визнання обвинуваченого винним у вчиненні кримінального правопорушення. Виснувано те, що суд може погодитися на зміну підсудності кримінального провадження, коли справа набуває широкого розголосу серед жителів округу й може вплинути на об'єктивність присяжних або, коли характер й мета вчиненого кримінального правопорушення робить справу сенсаційною та загальновідомою для населення. Також справа може бути направлена до іншого суду для зручності проведення судового розгляду чи, коли обвинувачений є відомою особистістю для жителів округу або суддя плекає упередження щодо підсудного та подробиць вчиненого злочину.

Також, окрема увага приділена етичним питанням, що виникають у процесі направлення справи. Наприклад, як судді США мають впоратися з упередженнями або як вони можуть гарантувати об'єктивність судового розгляду в умовах суспільного тиску та резонансу.

Крім того, висвітлено напрацювання науковців та практиків з охарактеризованої тематики. Так, у аналізованих роботах вказано на те, що клопотання про зміну місця розгляду провадження рідко задовольняються навіть у найгучніших справах та у деяких випадках зміна місця розгляду справи може фактично призвести до судового розгляду справи в більш вороже налаштованому до обвинуваченого окрузі, ніж у окрузі, де ймовірно сталося кримінальне правопорушення через соціальні особливості такого округу.

В цілому стаття може стати важливим внеском у розуміння, наскільки важливим є баланс між правом на справедливий судовий розгляд та впливом суспільства на судову систему.

Ключові слова: суд, провадження, правила, клопотання, розгляд.

Karandas M.V. Transfer of criminal proceedings from one court to another in the USA.

The article is devoted to the study of the regulation of referral of criminal proceedings from one court to the United States of America, namely under federal legislation and the legislation of individual states. Thus, the article refers to certain provisions of the Federal Rules of Criminal Procedure (Judiciary) of the United States of America. The judicial practice of district and appellate courts on the specified issue was analyzed and attention was drawn to the most significant court cases that reveal the peculiarities of the use of the institution of referral of criminal proceedings in individual states. The issue of the influence of publicizing the case in the mass media on the resolution of the case by the jury and the influence of public opinion on sentencing and finding the accused guilty of a criminal offense was considered. It was concluded that the court may agree to a change of jurisdiction when the case becomes widely publicized among the residents of the district and may affect the objectivity of the jury or the nature and purpose

of the committed criminal offense makes the case sensational, or for the convenience of conducting the trial, or when the accused is a well-known person to the residents of the district, or the judge harbors prejudices about the defendant, the details of the crime or other factors.

Also, special attention is paid to ethical issues that arise in the process of referral. For example, how US judges should deal with bias or how they can guarantee the objectivity of judicial proceedings in conditions of public pressure and resonance.

In addition, the work of scientists and practitioners on the described topic is highlighted. Thus, in the analyzed works, it is shown that motions to change the venue of proceedings are effectively satisfied even in the most high-profile cases, and in some cases, a change of venue may actually lead to a trial more favorable to the accused district than in the district where the criminal offense is likely to have occurred due to the social characteristics of such district.

In general, the article can be an important contribution to understanding how important is the balance between the right to a fair trial and the influence of society on the judicial system.

Key words: court, proceedings, rules, petition, review.

Постановка проблеми. Зміна підсудності справ є важливим інструментом для забезпечення прав людини під час кримінального провадження, наприклад, права на швидкий розгляд справи, права на захист. Зазначений інститут наявний у правових систем майже кожної країни світу, водночас питання направлення кримінального провадження, як і застосування вказаного інституту в цілому, не було предметом активного дослідження вітчизняних науковців. Так, зустрічаються поодинокі статті, які стосуються використання інституту направлення кримінального провадження за національним кримінальним процесуальним законом, разом із тим, дослідження питання реалізації вказаного інституту в зарубіжному законодавстві взагалі не приділено уваги. У попередніх статтях нами висвітлено питання щодо передачі кримінального провадження з одного суду до іншого в Україні [1] та в зарубіжних країнах [2], але досвід Сполучених Штатах Америки (далі – США) потребував більш детального вивчення, і попередньою статтею охоплений не був. Тож нинішня наша стаття направлена на більш детальний розгляд використання зазначеного інституту у США, що і є **метою** нашого дослідження.

Стан дослідження. Вивченню окресленої тематики та досягнення поставленої мети неможливе без звернення до вже наявних напрацювань науковців та практиків, які у своїх роботах аналізують зміну місця розгляду кримінальної справи у США. Зазначимо, що вивченню питання направлення кримінального провадження з одного суду до іншого приділяли увагу Майкл А. Сантіваскі, Дейл Д. Міллер, Браян А. Макінтайр, Еван Т. Барр, Х. Майкл Стейнберг.

Виклад основного матеріалу. Законодавство США має велике нагромадження нормативно-правових актів як на загальнодержавному рівні, так і на рівні кожного штату. У ньому співіснують практично на «паритетних началах» федеральна правова система і система штатів (так званий «правовий дуалізм»). Федеральне кримінально-процесуальне, як і все американське, право становить сукупність норм як писаного, так і неписаного права [3, с. 241]. Ускладнює застосування будь-якої норми чи правила у США той факт, що кожний штат має своє кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство. У зв'язку із цим, виникають суттєві розбіжності правового регулювання федерального кримінального процесу та кримінальної процедури штатів [4, с. 48]. Так, законодавчі органи штатів приймають кримінальне законодавство цього штату, виконання якого забезпечують прокурори штатів та округів та відповідно до яких справи слухаються у місцевих судах та судових інстанціях на рівні штату, а покарання, призначені вказаними судами, відбуваються у в'язницях штатів або у місцевих в'язницях. У свою чергу, Конгрес США приймає федеральні кримінальні закони, за якими правоохоронні заходи, судові переслідування, винесення вироку та виконання покарання здійснюються федеральними правоохоронними органами, обвинувачами, судами, в'язницями та системами умовного покарання та дострокового звільнення.

Питання процедурного регулювання кримінального судочинства на федеральному рівні вирішуються завдяки Федеральним правилам кримінального процесу (судочинства) США, які регулюють процедури, що застосовуються у кримінальних справах у федеральній судовій системі США [5]. Ці правила були встановлені для забезпечення справедливого та ефективного здійснення правосуддя у федеральних кримінальних провадженнях. Федеральні правила кримінального процесу (судочинства) США вперше були прийняті Верховним судом у 1944 році і з тих пір зазнали змін, щоб адаптуватися до вимог часу. Так, основною метою зазначеного нормативно-правового акту є

забезпечення справедливого вирішення кожного кримінального провадження. Зазначені правила спрямовані на сприяння простоті процедури, справедливості в управлінні та усунення непотрібних витрат і затримок. Ці принципи мають важливе значення для захисту прав та інтересів осіб, обвинувачених у вчиненні кримінальних правопорушень.

Федеральні правила кримінального процесу (судочинства) США охоплюють різні стадії кримінальної справи, починаючи від початкового розслідування до судового розгляду, винесення вироку та оскарження. Вказаний збір правил забезпечує захист прав обвинуваченого, закріплених у Конституції США, протягом усього процесу. Наприклад, правила 4, 5, 6 захищають осіб від необґрунтованих обшуків і конфіскацій, забезпечують право не свідчити проти себе, гарантують право на захисника.

У Федеральних правилах кримінального процесу (судочинства) США стверджується на важливості належної правової процедури, рівного ставлення та захисту конституційних прав. Так, гарантується, що підсудні будуть поінформовані про висунуті проти них звинувачення, мати доступ до відповідних доказів та їм буде надана можливість ознайомлення зі своєю справою. Встановлюючи правила для ордерів на арешт, явки з повинною та умов звільнення під заставу, зазначені правила забезпечують дотримання прав обвинувачених із самого початку кримінального процесу.

Глава 5 Федеральних правил кримінального процесу (судочинства) США забезпечує право сторін кримінального провадження на зміну підсудності справ. Так, відповідно до правила 20 зазначеного Закону, яке регламентує передачу кримінального провадження для визнання вини та винесення вироку, обвинувачення може бути передано з округу, де обвинувальний акт очікує на розгляд, або з якого було видано ордер на арешт, до округу, де підсудний заарештований, утримується або перебуває, за умов, що обвинувачений письмово заявляє про бажання визнати себе винним або відмовитися від судового розгляду в окрузі, де розглядається обвинувальний акт, і прокурори США в обох округах письмово погодилися на передачу справи. Водночас, якщо підсудний не визнає себе винним після того, як справу було передано згідно з правилом зазначеної статті, секретар має повернути обвинувальний акт та документи до суду, де розпочалося обвинувачення, і цей суд має відновити провадження. До того ж слід зазначити, що заява підсудного про те, що він бажав визнати себе винним або *nolo contendere* («не визнаю вини, але і не заперечую»), не є прийнятною в будь-якому цивільному чи кримінальному провадженні проти нього. Окремо варто зазначити, що заява *Nolo contendere* означає, що підсудний каже: «Я не оскаржую висунуті проти мене звинувачення. Я не намагатимуся ні доводити свою невинуватість, ні спростовувати свою провину». У певних ситуаціях визнання провини *Nolo contendere* може привести до більш сприятливого для сторони захисту результату, ніж звичайне визнання вини – *Guilty Plea*, оскільки таке визнання не може бути використано проти відповідача в іншій справі чи за іншими обвинуваченнями [6].

Як вказує Майкл А. Сантіваскі, обвинувачений у кримінальному провадженні може звернутися до суду з клопотанням про зміну місця розгляду справи на тій підставі, що справедливий і неупереджений судовий розгляд не може бути проведений у місці, де висунуто звинувачення. Особа, щодо якої висунуто обвинувачення, зазвичай стверджує, що справедливий судовий розгляд неможливий через значну кількість досудового розголосу в місцевості, де сталося правопорушення, водночас тягар доведення лежить на підсудному, оскільки сторона, яка хоче змінити місце розгляду справи має довести, що досудова публічність унеможливила справедливий суд. Так, рішення про задоволення чи відхилення клопотання про зміну місця розгляду справи залежить від суду першої інстанції [7].

Слід зазначити, що правом на зміну підсудності можуть скористатися неповнолітні, які за версією обвинувачення скоїли кримінальне правопорушення у одному окрузі, а заарештовані були в іншому. Так, неповнолітні обвинувачені можуть погодитися на розгляд справи в окрузі, де вони були заарештовані, за умов, якщо кримінальне правопорушення, яке було скоєне в іншому окрузі, не карається смертною карою або довічним ув'язненням у окрузі, де неповнолітній обвинувачений заарештований; або, коли адвокат порадив неповнолітньому погодитися на розгляд справи у іншому окрузі; суд поінформував неповнолітнього про його права, включаючи право на повернення до округу, де ймовірно було скоєно правопорушення, і про наслідки відмови від цих прав; неповнолітній, отримавши від суду інформацію про права, дає письмову згоду на розгляд справи в окрузі, де він заарештований та утримується; прокурори США в обох округах письмово схвалили передачу; суд, якому буде направлено справу, схвалює направлення такого кримінального провадження.

Крім того, правило 20 Федеральних правил кримінального процесу (судочинства) США визначає обов'язки секретаря суду щодо передачі кримінального провадження у інший суд. Так, отримавши заяву обвинуваченого та необхідні дозволи, службовець, у якого знаходиться обвинувальний акт, інформація чи скарга, повинен надіслати справу або завірнену копію секретарю суду, до якого передається справа.

У аспекті розгляду застосування правила 20 Федеральних правил кримінального процесу (судочинства) США слід звернути увагу на рішення Апеляційного суду США сьомого округу від 07 липня 1969 року у справі *Snowden v. Smith*, де суд, відмовляючи у задоволенні вимог апелянта, вказав, що коли особа дає згоду на передачу справи згідно з правилом 20 Федеральних правил кримінального процесу (судочинства) США, вона заявляє, що бажає визнати себе винною, і відмовляється від свого права бути судимою в окрузі, де вона вчинила кримінальне правопорушення та, де було складено обвинувальний акт. Обвинувачений Сноуден стверджував, що, оскільки він не був представлений захисником, коли відмовлявся від права на розгляд своєї справи, його відмова не була зроблена добровільно та з розумінням наслідків, і тому його вирок має бути скасовано. Водночас апеляційний суд звернув увагу, що відмова, зроблена шляхом підписання згоди за правилом 20 Федеральних правил кримінального процесу (судочинства) США, може бути скасована, коли підсудний постає перед суддею для визнання провини та винесення вироку. Нормою, яка визначена у правилі 20 Федеральних правил кримінального процесу (судочинства) США, прямо дозволено обвинуваченому не визнавати себе винним, і в цьому випадку справа повертається до округу, який первісно розглядав справу, і у вказаній судовій інстанції проводиться судовий розгляд з початку [8].

Продовжуючи розгляд окресленої тематики, варто звернути увагу на правило 21 Федеральних правил кримінального процесу (судочинства) США, яким регламентовано передачу кримінальних проваджень під час судового розгляду із «загальних» підстав. Наприклад, однією з таких підстав є заяви обвинуваченого стосовно упередженості щодо нього під час розгляду справи. Так, за клопотанням обвинуваченого суд повинен передати провадження проти нього до іншого округу, якщо суд переконується, що в суді, який передає справу, існує настільки велика шкода щодо прав обвинуваченого, що підсудний не може отримати там справедливий і неупереджений судовий розгляд. Крім того, справа може бути передана для зручності. Наприклад, обвинувачений може звернутися з клопотанням до суду, й суд може перенести провадження або один або кілька пунктів обвинувачення проти цієї особи до іншого округу для зручності сторін, будь-якого потерпілого та свідків, а також в інтересах правосуддя.

У цьому аспекті слід навести думку Браяна А. Макінтайра та Евана Т. Барра, які вказують на справу Скілінга, яка є найважливішою справою за правилом 21 Федеральних правил кримінального процесу (судочинства) США за останній час. Вказана справа стосується судового переслідування Джеффри Скілінга, колишнього фінансового директора Enron. Так, на піку свого розвитку Enron була однією з найбільших компаній у США, принаймні за доходами. Ці вражаючі цифри були результатом бухгалтерських махінацій. Коли шахрайство було розкрито, компанія збанкрутувала. Тисячі працівників у районі Х'юстона, де була штаб-квартира компанії, втратили роботу та тисячі пенсійних рахунків, інвестованих в акції Enron. У Південному окрузі Техасу Д. Скілінгу було висунуто звинувачення у низці звинувачень у шахрайстві. Цікаво, що всій місцевій прокуратурі довелося відмовитися від участі у справі через зв'язки з Enron. У листопаді 2004 року Д. Скілінг просив змінити місце розгляду справи, стверджуючи, що вороже ставлення до нього в Х'юстоні та широкий розголос напередодні справи зробили потенційну групу присяжних упередженими. Окружний суд відхилив клопотання, і Д. Скілінг було засуджено. Після розгляду справи апеляційним судом, вирок щодо Д. Скілінга було залишено без змін. Крім того, апеляційний суд вказав, що гучність і негативний тон, викликаний крахом Enron, справді створили презумпцію упередженого ставлення присяжних, але це припущення було спростовано на основі того факту, що окружний суд провів ретельний процес відбору присяжних [9].

Слід вказати на те, що наукове опитування, проведене в 2013 році, показало, що з 1975 року на рівні окружного суду було подано лише десять успішних клопотань за правилом 21. Як вказує Х. Майкл Стейнберг, клопотання про зміну місця розгляду рідко задовольняються навіть у найгучніших справах. У деяких випадках зміна місця може фактично призвести до розгляду справи в більш вороже налаштованому до обвинуваченого окрузі, ніж у початковому окрузі, де ймовірно було скоєно кримінальне правопорушення.

Важливо зазначити, що клопотання про зміну підсудності справи може бути подано під час або до початку судового процесу або в будь-який інший час, визначений судом або згаданими правилами.

Слід звернути увагу також на норми права окремих штатів США, які регулюють питання направлення кримінального провадження. Так, у кримінально-процесуальних правилах Флориди вказано, що штат або обвинувачений можуть подати клопотання про зміну місця розгляду справи на тій підставі, що справедливий і неупереджений судовий розгляд не може бути проведений в окрузі, де розглядається справа, з будь-якої іншої причини, окрім інтересів і упередженості судді, що розглядає справу [10].

Також варто зазначити, що клопотання, згідно кримінально-процесуальних правил Флориди, має бути подано у письмовій формі та супроводжуватися письмовими свідченням заявника та двома або більше інших осіб, у яких викладаються факти, на яких ґрунтується подане клопотання та довідка адвоката про те, що клопотання зроблено сумлінно та з розумінням наслідків. До того ж клопотання про зміну місця розгляду справи подається не пізніше ніж за 10 днів до призначення справи до судового розгляду, якщо немає поважних причин неподання такого клопотання в цей строк.

Слід зазначити, що відповідно до кримінально-процесуальних правил Флориди суд розглядає письмові свідчення під присягою, подані всіма сторонами, й отримує докази щодо кожного факту, необхідного для його вирішення. Якщо суд задовольнить клопотання, він винесе розпорядження про направлення до суду, який має юрисдикцію розглядати таке правопорушення в іншому зручному окрузі, де може бути справедливий і неупереджений судовий розгляд.

Крім того, варто вказати, що суд, до якого направлено справу, переходить до судового розгляду та винесення рішення так, ніби справа до цього не розглядалася у первинному суді, тобто розглядає справу спочатку. Якщо необхідно мати будь-які з оригіналів клопотань або інших документів у цьому суді, суд, з якого передано справу, у будь-який час за заявою прокурора чи обвинуваченого передає такі документи чи клопотання через секретаря, водночас її завірена копія зберігається.

Окремо варто вказати на думку Дейла Д. Міллера, що у деяких штатах місцеві процесуальні кодекси дозволяють розглядати кримінальні справи присяжними, які проживають в округах, відмінних від того, у якому триває судовий розгляд. Така альтернативна процедура є сумісною з принципом об'єктивного судового розгляду, який забезпечує абсолютну справедливість у всіх кримінальних справах і не робить неефективним судовий розгляд [11].

У штаті Арізона вказане питання регулюють кримінально-процесуальні правила Арізони (Arizona Rules of Criminal Procedure). Відповідно до них сторона має право змінити місце судового розгляду на інший округ, якщо вона доведе, що суд не може провести справедливий і неупереджений судовий розгляд у цьому місці з будь-якої причини. Якщо підстави для зміни місця судового розгляду ґрунтуються на досудовій публічності, сторона, яка подала заяву, повинна довести, що поширення матеріалів, що завдають шкоди, ймовірно, призведе до того, що сторона буде позбавлена справедливого судового розгляду. Згідно з зазначеними правилами сторона, яка бажає змінити місце судового розгляду, повинна подати клопотання про це. До того ж клопотання має бути подано до судового розгляду, а у вищому суді – під час попереднього судового засідання [12].

У штаті Нью-Мексико, згідно з чинним законодавством, місце розгляду всіх цивільних і кримінальних справ має бути змінено за клопотанням на інший округ без винятків, якщо суддя зацікавлений у результаті справи або пов'язаний із будь-якою зі сторін, або коли сторона, яка вимагає зміни, подає у справі заяву під присягою від себе, свого клієнта чи адвоката, що вона вважає, що не може отримати справедливий судовий розгляд в окрузі, де розглядається справа, оскільки протилежна сторона має неправомірний вплив на свідомість жителів округу, жителі округу упереджено ставляться до обвинуваченого, наявні громадські хвилювання в окрузі щодо справи або пов'язаних із нею питань чи неупереджене журі не може бути запрошене в окрузі для розгляду справи, або з будь-якої іншої причини, зазначеної в заяві під присягою [13].

Слід зазначити, що у законодавстві США наявний окремий звід нормативно-правових актів – Єдиний кодекс військової юстиції, який регулює притягнення до кримінальної відповідальності військових й по суті є окремим кримінальним (матеріальним і процесуальним) кодексом [14]. Він включає багато злочинів, які караються згідно з цивільним (тобто не військовим) законодавством, наприклад, вбивство, зґвалтування, вживання наркотиків, крадіжка, керування автомобілем у нетверезому стані, але цей кодекс також передбачає відповідальність за поведінку, яка впливає на по-

рядок і дисципліну в армії. Ці військові кримінальні правопорушення включають, наприклад, такі правопорушення, як дезертирство, самовільна відсутність, неповага до начальника, невиконання наказів, невиконання обов'язків, неправомірне розпорядження військовим майном, перебування на службі в стані алкогольного сп'яніння, лихослів'я та поведінка, яка не відповідає офіцеру.

Щодо зміни підсудності справ, які розглядають військові суди, відповідно до Єдиного кодексу військової юстиції, то слід зазначити, що у рішенні Апеляційного суду США у справах збройних сил у справі *Chenoweth v. Van Arsdall*, вказано, що конституційна вимога про те, що судовий розгляд злочину має відбуватися в окрузі, де було скоєно злочин, не поширюється на армію [15].

Крім того, варто виділити окремі причини, через які найбільше змінюється підсудність справ. Наприклад, «характер» правопорушення відноситься до особливого факту або аспекту злочину, який робить справу сенсаційною або іншим чином доводить її до свідомості суспільства. Так, можна стверджувати, що чим більш сенсаційним є зображення фактів справи, тим більша ймовірність того, що присяжні помітять, запам'ятають і будуть упередженими через розголос. У цьому аспекті слід взяти рішення у справі *Corona v. Superior Court of Sutter county* від 13 квітня 1972 року, де стверджувалось, що обвинувальний акт, поданий до Вищого суду округу Саттер, обвинувачував Хуана Вальєхо Корону у 25 вбивствах, водночас він не визнавав себе винним і домагався зміни місця розгляду справи, стверджуючи, що досудовий розголос завдав шкоди його праву на справедливий суд в окрузі Саттер. Суд першої інстанції відхилив клопотання, тому він просив, щоб апеляційний суд видав наказ про зміну місця розгляду справи на інший округ. Суд апеляційної інстанції погодився з такою позицією обвинуваченого та вказав, що розгляд справи за участю обвинуваченого Х. Корони стане сигналом для нового розголосу, адже члени присяжних округу Саттер визнають, що значна частина національної уваги зосереджена на їхній громаді через те, що двадцять п'ять вбивств відбулися там без хвилі громадської обізнаності; певною мірою репутація спільноти щодо миру та безпеки залежатиме від розгадки таємниці; місцеві присяжні, чутливі до репутації в суспільстві, відчуватимуть почуття участі в суспільстві, що виходить за межі їхньої суворой юридичної функції; існує небезпека, що подібні зовнішні чинники впливатимуть на судовий процес, незважаючи на чесні зусилля їх викоринити; масовий викид викривальної інформації в комерційних засобах масової інформації (далі – ЗМІ); потенційне втручання громадськості поза судовим процесом створили розумну ймовірність несправедливого судового розгляду в окрузі Саттер [16].

Також при вирішенні питання про зміну підсудності, суди США звертають увагу на ступінь висвітлення новин, який кількісно вимірюється такими елементами, як кількість газетних статей та електронне висвітлення, включаючи висвітлення на телебаченні, радіо та у мережі «Інтернет», наприклад, блоги та веб-вміст, розміщений правоохоронними та іншими урядовими установами. Чим ширше висвітлення новин, тим більша ймовірність зміни місця проведення. Однак, коли висвітлення новин настільки географічно поширене та всеосяжне по всьому штату, суддя може вирішити, що зміна місця проведення може не принести користі. Наприклад, серед жителів Оклахоми була дуже відома справа про вибух в Оклахома-Сіті, але набагато менша увага була прикута на справу Унабомбера, яку розглядали в Сакраменто [17; 18]. Характер висвітлення пов'язаний із якісним характером висвітлення, тобто чи є воно сенсаційним, неточним чи фактичним і більшою мірою з тим, чи продовжується висвітлення новин до моменту судового розгляду. Варто вказати також і на те, що суди при вирішенні питання про зміну підсудності звертають увагу на статус відповідача в громаді. Якщо є щось у підсудному, що робить його або її особливим об'єктом ворожості місцевої громади, місце розгляду, швидше за все, буде змінено. У справі *Williams v. Superior Court of Los Angeles County* обвинувачений був нерезидентом і афроамериканцем – лише 402 із 117 000 жителів округу були афроамериканцями, у справі *Frazier v. Superior Court of Santa Cruz County* було вказано, що в окрузі, де розглядалася справа, була широко поширена недовіра до хіпі. Також береться до уваги статус потерпілого в суспільстві. Очевидно, що статус потерпілого в суспільстві може розпалити громадські пристрасті проти підсудного, аргументуючи на користь зміни місця розгляду [19; 20]. Наприклад, у справі *Williams v. Superior Court of Los Angeles County* жертва була членом відомої родини з гарною репутацією, до того ж одним з доводів засудженого було те, що темношкірі особи в колегіях присяжних у Західному окрузі були недостатньо репрезентативними серед чорношкірого населення округу Лос-Анджелес. Обвинувачений домагався передачі справи або до Цен-

трального округу Лос-Анджелеса, або до Південно-Центрального округу в Комптоні, де можна було обґрунтовано очікувати, що на суді з'явиться більша кількість чорношкірих, водночас суд з такими доводами не погодився та вказав на те, що відповідач не надав необхідних доказів систематичної недостатньої репрезентації темношкірих громадян серед присяжних. Також суд зазначив, що обвинувачений, щоб встановити систематичне недопредставництво окремої групи, повинен довести, що представництво групи не є справедливим і розумним по відношенню до відсотка таких осіб, які проживають в радіусі 20 миль від цієї будівлі суду.

У зазначеному аспекті варто звернути увагу на справу *United States v. McVeigh*, 918 F. Supp. 1467 (W.D. Okla. 1996). Так, у 1995 році Тімоті Маквей був звинувачений у внутрішньому тероризмі через вчинений ним вибух у будівлі федерального офісу в Оклахома-Сіті, в результаті якого загинуло 168 осіб. Маквей та інші обвинувачені просили направити справу до Західного округу Оклахоми. Прокуратура (на чолі з Меріком Гарлендом) не заперечувала, а замість цього запропонувала перенести справу до Північного округу Оклахоми в Талсі. Таким чином, на розгляд суду постало питання про те, чи може бути альтернативним місцем розгляду інший округ у штаті Оклахома. Спочатку суд зазначив, що після нападу національні ЗМІ інтенсивно висвітлювали напад, у тому числі неодноразово транслювали драматичні картини зруйнованої будівлі федерального офісу та транспортування Маквея в кайданах у яскраво-помаранчевому тюремному одязі. Проте з часом суддя Матч зазначив, що з'явилися відмінності як в обсязі, так і в фокусі висвітлення ЗМІ в Оклахомі порівняно з національними новинами. Місцеві ЗМІ також акцентували увагу на тому, як держава об'єдналася перед обличчям трагедії в дусі громадянської єдності та гордості. Водночас зважаючи на серйозність звинувачень і потенційну смертну кару, суд вирішив, що в будь-якій точці штату Оклахома існувало занадто велике упередження щодо обвинувачених, щоб призначити неупереджене журі, і тому передав справу на розгляд до округу штату Колорадо, де Маквей був остаточно засуджений до смертної кари [21].

Висновки. Правова система США є багаторівневою, тому питання направлення кримінального провадження з одного суду до іншого має різні причини та варіанти для застосування, водночас однією зі спільних особливостей є те, що на федеральному рівні, як і на рівні штатів, вказаний інститут має обмежене коло підстав для застосування, які є дуже оціночними й впливають зі ставлення громади округу до справи та до сторін кримінального провадження. Наприклад, суд може погодитися на зміну підсудності, коли справа набуває широкого розголосу серед жителів округу й може по впливати на об'єктивність присяжних або характер й мета вчиненого кримінального правопорушення робить справу сенсаційною. До того ж справа може бути направлена до іншого суду для зручності проведення судового розгляду чи, коли обвинувачений є відомою особистістю для жителів округу, або суддя вважається упередженим щодо підсудного, подробиць злочину чи інших факторів. Крім того, згідно статистичних даних, наведений інститут використовується радше як виняток, адже його реалізації має в цілому складну процедуру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Карандась М.В. Направлення кримінального провадження з одного суду до іншого в межах юрисдикції різних апеляційних судів. *Юридичний науковий електронний журнал*. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2023/155.pdf (дата звернення: 02.02.2024).
2. Карандась М.В. Зміна підсудності кримінальної справи за законодавством різних країн. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 468–479. URL: http://lsej.org.ua/11_2023/114.pdf (дата звернення: 02.02.2024).
3. Долгополов А. Особливості джерел кримінального процесу Франції і США. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Право»*. 2012. Вип. 173 (3). С. 239–244.
4. Стаценко А. «Правило Міранди» як елемент міжнародного права прав людини: український досвід. *Альманах міжнародного права*. 2015. Вип. 8. С. 47–54.
5. Федеральні правила кримінального процесу : Закон від 26.12.1944 р. URL: https://www.uscourts.gov/sites/default/files/federal_rules_of_criminal_procedure_-_december_2020_0.pdf (дата звернення: 09.11.2023).
6. *Nolo Contendere Plea vs. Alford Plea*. URL: <http://www.nolocontendere.org/> (дата звернення: 09.11.2023).

7. Michael A. Santivaschi. Change of Venue in Criminal Trials: Should Trial Courts Be Required to Consider Demographic Factors When Choosing a New Location for a Criminal Trial?. *Dickinson Law Review*. 1993. P. 113. URL: <https://ideas.dickinsonlaw.psu.edu/dlra/vol98/iss1>.
8. United States Court of Appeals, Seventh Circuit. *Snowden v. Smith*, 07.07.1969. URL: <https://casetext.com/case/snowden-v-state-12> (date of access: 25.01.2024).
9. Evan T. Barr, Bryan A. McIntyre. Home Court Disadvantage: Change Of Venue in Federal Criminal Cases. *New York law journal*. 2021. No. 265. 86. URL: https://www.friedfrank.com/uploads/siteFiles/Publications/NYLJ_05.06.21.pdf (date of access: 25.01.2024).
10. Кримінально-процесуальні правила Флориди: Закон від 01.01.1968 р. URL: <https://floridarules.net/florida-rules-of-criminal-procedure/> (дата звернення: 09.11.2023).
11. Dale D. Miller. Criminal Law: Change of Venue in Misdemeanor Cases. *Marquette Law Review*. 1970. No. 53. P. 289–290. URL: <https://scholarship.law.marquette.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2399&context=mulr> (date of access: 25.01.2024).
12. Правила кримінального судочинства Аризони: Закон від 31.12.2005 р. URL: [https://govt.westlaw.com/azrules/Browse/Home/Arizona/ArizonaCourtRules/ArizonaStatutesCourtRules?guid=NCB1EB43070CB11DAA16E8D4AC7636430&originationContext=documenttoc&transitionType=Default&contextData=\(sc.Default\)&bhcrp=](https://govt.westlaw.com/azrules/Browse/Home/Arizona/ArizonaCourtRules/ArizonaStatutesCourtRules?guid=NCB1EB43070CB11DAA16E8D4AC7636430&originationContext=documenttoc&transitionType=Default&contextData=(sc.Default)&bhcrp=) (дата звернення: 09.11.2023).
13. New Mexico Statutes Chapter 31 – Criminal Procedure. URL: <https://law.justia.com/codes/new-mexico/2021/chapter-31/> (date of access: 25.01.2024).
14. Єдиний кодекс військової юстиції: Закон від 05.05.1951 р. URL: <https://jsc.defense.gov/Portals/99/Documents/UCMJ%20-%202020December2019.pdf> (дата звернення: 09.11.2023).
15. PAUL D. CLEMENT, ALICE S. FISHER, THOMAS E. BOOTH. Brief for the United States in opposition. P. 3-4. URL: <https://www.justice.gov/file/213311/dl?inline> (date of access: 25.01.2024).
16. California Court of Appeals. *Corona v. Superior Court of Sutter*, 13.04.1972. URL: <https://case-law.vlex.com/vid/corona-v-superior-court-888922844> (date of access: 25.01.2024).
17. Oklahoma City Bombing. URL: <https://www.fbi.gov/history/famous-cases/oklahoma-city-bombing>.
18. William Booth. Kaczynski Pleads Guilty. *Washington Post*. 1998. URL: <https://www.washingtonpost.com/wp-srv/national/longterm/unabomber/bkgrdstories.plead0123.htm> (date of access: 25.01.2024).
19. Supreme Court of California. *Williams v. Superior Court of Los Angeles County*, 31.10.1989. URL: <https://law.justia.com/cases/california/supreme-court/2017/s227228.html> (date of access: 25.01.2024).
20. *Frazier v. Superior Court*. 07.07.1971. URL: <https://scocal.stanford.edu/opinion/frazier-v-superior-court-30207> (date of access: 25.01.2024).
21. United States District Court, W.D. Oklahoma. *United States v. McVeigh*, 20.02.1996. URL: <https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/FSupp/918/1467/1448221/> (date of access: 25.01.2024).

УДК:343.982.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.14>

МОЖЛИВОСТІ СУДОВИХ ТРАСОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ПРИЗНАЧЕННЯ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ ОРГАНІЗОВАНИМИ ГРУПАМИ ЧИ ЗЛОЧИННИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ

Коваленко В.В.,
*кандидат юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії
з проблемних питань поліцейської діяльності
Луганського навчально-наукового інституту імені Е.О. Дідоренка
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-5310-2092
e-mail: kvvkrimluid@ukr.net*

Коваленко В.В. Можливості судових трасологічних експертиз та особливості їх призначення під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими групами чи злочинними організаціями.

Статтю присвячено висвітленню можливостей та особливостей призначення трасологічних експертиз слідів ніг людини та взуття, трасологічних експертиз слідів транспортних засобів, трасологічних експертиз замикальних та запобіжних (контрольних) пристроїв (засобів) та трасологічних експертиз знарядь злому під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими групами чи злочинними організаціями.

Доведено, що розглянуті судові трасологічні експертизи відіграють суттєву роль у встановленні обставин кримінальних правопорушень, вчинених організованими групами чи злочинними організаціями. Однак, сьогодні, на практиці їх можливості використовуються не в повному обсязі.

Визначено завдання, які вирішуються кожним із досліджених видів експертиз у зазначених кримінальних провадженнях, зокрема встановлення групового характеру вчинення кримінального правопорушення, диференціювання «ролей» учасників кримінального правопорушення тощо. Окреслено проблемні питання, які виникають під час призначення таких експертиз, наведено рекомендації щодо підготовки об'єктів експертиз та зразків для порівняльного дослідження. Констатовано, що з метою належної підготовки об'єктів при призначенні зазначених експертиз, а також з метою правильного формулювання питань експертові слідчому доцільно скористатися допомогою залученого у якості спеціаліста експерта, який спеціалізується на судових трасологічних дослідженнях.

Висловлено авторський погляд на мінімальну кількість слідів взуття, які мають бути відображені в «дорожчі» слідів (не менше 7-8 слідів, послідовно залишених правою і лівою ногами людини) для отримання достовірних результатів експертного дослідження.

Звернено увагу, що у чинних методичних рекомендаціях щодо призначення трасологічної експертизи слідів ніг людини та взуття пропонується ставити перед експертом питання: Який орієнтовно зріст людини, яка залишила сліди? Зауважено, що дане питання з певним ступенем достовірності вирішене бути не може через відсутність відповідних науково обґрунтованих методик дослідження.

Перспективним напрямком наукового пошуку автором визначено дослідження можливостей використання інших трасологічних експертиз під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими групами чи злочинними організаціями.

Ключові слова: організована група чи злочинна організація, досудове розслідування, судова експертиза, трасологічна експертиза, експерт, спеціаліст.

Kovalenko V.V. Capabilities of forensic trassological examinations and the specifics of their appointment in the investigation of criminal offenses committed by organized groups or criminal organizations.

The article is devoted to highlighting the capabilities and specifics of appointing forensic trassological examinations of human foot and footwear traces, vehicle traces, locking and protective (control) devices, and burglary tools in the investigation of criminal offenses committed by organized groups or criminal organizations.

It has been proven that the forensic trassological examinations play a significant role in establishing the circumstances of criminal offenses committed by organized groups or criminal organizations. However, in practice, their capabilities are not fully utilized.

The tasks solved by each of the studied types of examinations in the mentioned criminal proceedings have been identified, including determining the group nature of the offense, differentiating the «roles» of participants in the offense, and more. Problematic issues arising during the appointment of such examinations are outlined, and recommendations are provided regarding the preparation of objects for examination and samples for comparative research. It is noted that for proper preparation of objects when appointing the mentioned examinations, as well as for correctly formulating questions to the expert, it is advisable for the investigator to seek the assistance of a specialist who is an expert in forensic trassological studies.

The author presents a viewpoint on the minimum number of shoe prints that should be reflected in the «track» of traces to obtain reliable results from expert analysis (at least 7-8 prints, sequentially left by the right and left feet of a person).

Attention is drawn to the fact that current methodological recommendations for appointing forensic trassological examinations of human foot and shoe traces suggest asking the expert: «What is the approximate height of the person who left the traces?» It is noted that this question cannot be reliably answered due to the absence of scientifically validated research methods.

A promising area of scientific research, as identified by the author, is the exploration of the possibilities of using other trassological examinations in the investigation of criminal offenses committed by organized groups or criminal organizations.

Key words: organized group or criminal organization, pre-trial investigation, forensic examination, trassological examination, expert, specialist.

Постановка проблеми. Швидке, повне та всебічне розкриття й розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими групами чи злочинними організаціями, неможливе без використання спеціальних знань у формі судової експертизи. Як показують результати вивчення судово-слідчої практики, зважаючи на специфіку обставин, що підлягають встановленню під час розслідування зазначених кримінальних правопорушень, значну кількість епізодів злочинної діяльності та чисельність учасників організованої групи чи злочинної організації, в кожному такому кримінальному провадженні призначається велика кількість судових експертиз.

Найчастіше під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинюваних організованими групами чи злочинними організаціями, призначаються трасологічна експертиза слідів ніг людини та взуття, трасологічна експертиза слідів транспортних засобів, трасологічна експертиза замикальних та запобіжних (контрольних) пристроїв (засобів) та трасологічна експертиза знарядь злочину. Водночас результати опитування експертів – співробітників експертної служби МВС України – показують, що при підготовці матеріалів та призначенні трасологічних експертиз у кримінальних провадженнях за фактами вчинення кримінальних правопорушень організованими групами чи злочинними організаціями слідчі часто припускаються помилок, що в результаті ускладнює встановлення важливих обставин кримінального правопорушення.

Зважаючи на викладене, вважаємо, що можливості судових трасологічних експертиз у кримінальних провадженнях за фактами вчинення кримінальних правопорушень організованими групами чи злочинними організаціями, використовуються не повною мірою, що потребує удосконалення науково обґрунтованих криміналістичних рекомендацій щодо підготовки матеріалів для їх призначення.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичні та практичні аспекти призначення та проведення судових експертиз у кримінальному судочинстві досліджувалися О.В. Бауліним, В.С. Бондарем, В.Г. Гончаренком, О.І. Жеребком, В.О. Журавлем, А.В. Іщенком, Н.І. Клименко, В.К. Лиси-

ченком, Н.В. Нестор, О.В. Одерієм, І.В. Пирігом, Е.Б. Сімаковою-Єфремян, М.Я. Сегаєм, Р.Л. Степанюком, В.М. Стратоновим, В.Ю. Шепітьком, М.Г. Щербаковським та іншими вітчизняними науковцями, якими сформульовано наукові та практичні основи судово-експертної діяльності.

Сучасні можливості судових трасологічних експертиз, а також особливості їх призначення та проведення розглядалися в працях А.В. Боднар [1], А.Ф. Волобуєва та В.В. Бажанюка [2, с. 40–42], О.А. Левицького [3], А.М. Тимчишина [4, с. 306], С.В. Томина й О.А. Лишака [5] та інших науковців. Водночас низка аспектів щодо особливостей підготовки матеріалів та призначення судових трасологічних експертиз під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими групами чи злочинними організаціями, ще не знайшли належного висвітлення у спеціальній літературі, що й обумовлює актуальність проведення даного дослідження.

Метою статті є висвітлення можливостей окремих видів судових трасологічних експертиз та особливостей їх призначення під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими групами чи злочинними організаціями.

Виклад основного матеріалу. Основними завданнями **трасологічної експертизи слідів ніг людини та взуття** є ідентифікація людини за слідами босих ніг, шкарпеток, взуття та вирішення діагностичних завдань з установленням особливостей пересування людини, розміру взуття тощо [6].

Під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими групами чи злочинними організаціями, така експертиза може дозволити встановити факт залишення декількох слідів взуття однією особою (у тому числі вилучених з місць вчинення різних злочинів); отримати інформацію про ознаки ходи людини, дефекти стоп її ніг; про кількість осіб, чії сліди залишилися на місці події, що може вказувати на груповий характер вчинення кримінального правопорушення; диференціювати «ролі» учасників кримінального правопорушення; встановити конкретне взуття, яке носила особа під час вчинення кримінально караного діяння.

У ході огляду місця події може бути виявлено одиничні сліди, або декілька послідовно залишених правою і лівою ногами однієї людини слідів взуття, тобто їх доріжку (або декілька доріжок, у разі вчинення кримінального правопорушення групою осіб). Щодо мінімальної кількості слідів у «доріжці» єдиної точки зору у спеціальній літературі не існує. Одні автори вважають, що їх має бути не менше 15–20 [7, с. 167], інші – три і більше [8, с. 215]. Звичайно, коли слідів взуття, які складають доріжку, багато, можна отримати достовірніші результати вимірювань. Але ж на практиці такі «ідеальні» доріжки слідів зустрічаються вкрай не часто. Якщо ж їх лише три, то отримати достовірні результати вимірювань неможливо, адже, як відомо, в ході огляду місця події вимірюють усі ознаки в кожному сліді (довжина кроку правої і лівої ноги, кут розвороти правої і лівої стопи, ширина кроку тощо), а потім обчислюють середнє арифметичне значення ознаки, що відображається в протоколі огляду. Як показує наш власний досвід роботи на посаді експерта-трасолога, у доріжці має бути не менше 7–8 слідів, послідовно залишених правою і лівою ногами людини.

У разі виявлення в ході огляду місця події доріжки слідів взуття на вирішення трасологічної експертизи ставляться питання:

Які особливості ходи людини відбилися у «доріжці слідів» взуття?

Який механізм утворення слідів взуття? *Відповіді на дані питання дадуть змогу отримати інформацію щодо наявності у людини, яка їх залишила, дефектів ходи (кульгавість, наявність протезів, дефекти стопи і т. ін.), що може сприяти «звуженню» кола пошуку особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, а також отриманню відомостей щодо певних обставин вчинення кримінально караного діяння (швидкості пересування особи, перенесення нею якогось вантажу тощо).*

В розпорядження експерта у таких випадках має бути наданий протокол огляду місця події, у якому належним чином повинні бути зафіксовані результати вимірів елементів доріжки слідів взуття, а також додатки до нього (схема «доріжки слідів», фототаблиця, матеріали відеозапису тощо).

У ході дослідження окремих слідів взуття можна отримати інформацію щодо його виду, а також особливостей підошовної частини. З цієї метою на вирішення експертизи може бути поставлене таке питання:

Взуттям якого виду залишені дані сліди, якими є його характеристики і особливі ознаки (розмір, ступінь та особливості зношування тощо)? *Відповідь на це питання дозволить слідчому зорі-*

ентувати оперативних працівників на пошук особи, яка носить, чи має у своїй власності чоботи, кросівки, капці тощо визначеного розміру, певної будови підошовної частини та з визначеними дефектами.

У разі вилучення декількох слідів взуття, які збігаються за загальними розмірами і малюнком протектора, під час огляду різних місць події ставиться питання:

Чи не залишені сліди взуття, виявлені у різних місцях, одним взуттям? *Позитивна відповідь експерта на таке питання дасть підстави для висунення версії про участь однієї й тієї самої особи у вчиненні декількох кримінальних правопорушень.*

Коли об'єктом експертизи є зліпок чи відбиток сліду взуття, то експерту, крім нього, надається взуття, вилучене у підозрюваного в порядку ст.ст. 160–168 КПК України. При цьому, вилучатися має не все взуття, наявне, наприклад, у помешканні особи, а лише те, підошвна частина якого за розмірами та будовою (малюнком протектора) збігається із вилученим з місця події. Взуття надсилається на дослідження в тому вигляді, у якому воно було виявлене. Якщо слідчому стане відомо, що взуття після події і до моменту вилучення експлуатувалося (носилося) або ремонтувалося, то про це він має повідомити експерта.

У зазначеному випадку на вирішення експертизи ставиться питання:

Чи не залишений слід взуття, виявлений на місці події (на декількох місцях події), наданим на дослідження взуттям, вилученим у (П.І.Б.)?

На практиці існують випадки, коли слідчі не надають в розпорядження експерта вилучене у підозрюваного взуття, а самотужки виготовляють експериментальні відтиски з його підошовної частини на аркушах паперу. Так, наприклад, згідно висновку експерта № 2-315 від 06 жовтня 2014 року слід взуття, найбільшими розмірами 260x110 мм, вилучений 09 травня 2014 року під час ОМП за адресою смт. Квасилів, вул. Рівненська, 1, Рівненського району Рівненської області, міг бути залишений кросівком «Адідас» на праву ногу, який ОСОБА_5 надав для огляду 29 травня 2014 року та з якого було виготовлено експериментальні відтиски взуття на трьох аркушах паперу формату А-4, так і іншим взуттям з таким же низом підошви [9]. Як бачимо, у наведеному випадку експерт сформулював висновок у вірогідній формі. То ж, згідно наведених вище рекомендацій, слідчий мав вилучити взуття і надіслати його на експертизу, а експериментальні відтиски з його підошовної частини повинен робити сам експерт на такій стадії експертного дослідження, як експертний експеримент. При цьому експерт завдяки своїм спеціальним знанням мав би змогу врахувати механізм утворення сліду, вилученого з місця події, що могло позитивно вплинути на результат експертизи.

Якщо об'єктом експертизи є зліпок (відбиток) сліду шкарпеток (панчіх), надітих на ноги, то на експертизу, крім зазначеного об'єкта, надаються 2-3 експериментальні зразки зліпків (відбитків) шкарпеток (панчіх), надітих на ноги особи, що перевіряється, а також самі шкарпетки або панчохи. Такі експериментальні зразки мають бути отримані в порядку ч. 3 ст. 245 КПК України із залученням спеціаліста в галузі судової трасології.

У методичних рекомендаціях щодо призначення трасологічної експертизи слідів ніг людини та взуття пропонується ставити перед експертом питання: Який орієнтовно зріст людини, яка залишила сліди? [6; 10, с. 152]. Вважаємо, що дане питання з певним ступенем достовірності вирішене бути не може через відсутніх відповідних науково обґрунтованих методик дослідження.

Важливість і необхідність використання слідів взуття для розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими групами чи злочинними організаціями, не викликає сумніву. Однак наявність таких слідів на місці події сама по собі не доводить факту перебування там певної особи. Тобто, слідчий має довести факт носіння даного взуття визначеною особою. Одним із основних засобів доказування такого факту є призначення трасологічної експертизи, на вирішення якої має бути поставлено питання: Чи не носилося взуття, вилучене (вказати, де та в кого) конкретною особою? У такому випадку об'єктами експертизи будуть: устілка взуття зі слідом стопи, з одного боку, і експериментальні зразки зліпків стопи підозрюваного – з іншого.

Основними завданнями **трасологічної експертизи слідів транспортних засобів** є ідентифікація (ототожнення) конкретної одиниці транспортного засобу за частинами та слідами, що залишені на місці вчинення кримінального правопорушення; діагностика (установлення властивостей та стану транспортних засобів) та ситуаційні завдання (установлення механізму слідоутворення, механізму взаємодії транспортного засобу з іншими об'єктами тощо) [6].

На груповий характер вчинення кримінального правопорушення може вказувати наявність слідів декількох транспортних засобів. Такі сліди можуть бути виявлені як у безпосередній близькості від місця вчинення кримінального правопорушення, так і на деякій відстані від нього.

Якщо з місця події вилучено сліди шин транспортного засобу на вирішення трасологічною експертизою мають бути поставлені такі питання:

Якою моделлю шини залишені сліди?

На яких видах (типах, моделях) транспортних засобів можуть встановлюватися шини такої моделі? *Наведене питання ставиться перед експертом, якщо транспортний засіб, яким могли бути залишені сліди на місці вчинення кримінального правопорушення, ще не встановлений, що дозволить звузити коло пошуку.*

Якщо транспортний засіб встановлено, на вирішення експертизи мають бути поставлені такі питання:

Чи не залишені сліди, вилучені з місця події, даним транспортним засобом?

Чи не залишені сліди, вилучені з різних місць події, одним і тим самим транспортним засобом? *Відповідь на дане питання дасть підстави для висунення версії про використання одного й того самого транспортного засобу під час вчинення декількох кримінальних правопорушень.*

Окрім вилучених з місця події слідів транспортних засобів в розпорядження експерта мають бути надані шини (колеса в зборі) вилучені з автомобіля, який, вірогідно, використовувався при вчиненні кримінального правопорушення. При цьому експертові має бути повідомлено про місце встановлення кожного із наданих коліс (переднє, заднє, праве, ліве).

Трасологічна експертиза замикальних та запобіжних (контрольних) пристроїв (засобів).

Однією з ознак групового характеру вчинення кримінального правопорушення є розподіл ролей серед учасників угруповання. Зокрема, в організованій групі чи злочинній організації, залежно від її основної спеціалізації, зазвичай, є особа, яка спеціалізується на відмиканні замків, якими обладнані приміщення, сейфи, а також на зніманні і повторному навішуванні пломб чи інших контрольних пристроїв (засобів) тощо.

Основними завданнями даної експертизи є встановлення факту і способу відмикання (злому) замикального пристрою, видів предметів, що були використані для цього, ідентифікація цих предметів, а для пломб, крім того, – факту їх перевішування, ідентифікація пломбувальних лещат тощо.

Найчастіше об'єктами такої експертизи є вилучений з місця події замок та (або) його замикальний механізм (залежно від конструкції замка). Як відомо, замок може бути відімкнений або зламаний. Зламаним слід вважати замок, який утратив властивість замикати. Тобто, його деталі і механізми були суттєво пошкоджені чи зруйновані в результаті механічної, хімічної або термальної дії на них [11, с. 180].

Вилучений замок (у зборі) або його замикальний механізм (залежно від конструкції замка) має бути наданий на трасологічну експертизу у тому стані, у якому вони були виявлені на місці події та вилучені. Устромляти у замкову щілину будь-які предмети (у тому числі штатні ключі), а також проводити інші експерименти із замками до їх експертного дослідження забороняється. На вирішення експертизи слід поставити такі питання:

Чи справний механізм замка?

Якщо ні, то в чому полягає несправність?

Чи був відімкнений замок стороннім предметом (відмичкою, підібраним або підробленим ключем)?

У який спосіб відімкнений (зламаний) замок? [6].

У разі, якщо в підозрюваного будуть вилучені знаряддя, схожі на відмички, згадані об'єкти також необхідно направити для проведення розглядуваної експертизи. При цьому перед експертами мають бути поставлені такі питання:

Чи можливо відімкнути даний замок за допомогою інструмента (предмета), що був вилучений у (П.І.Б.)?

Чи був замок, вилучений під час проведення огляду місця події (дата, місце), відімкнений із використанням предметів, вилучених у (П.І.Б.)? [6].

Відповідь експерта на питання: Чи одним способом відімкнені (зламані) надані на дослідження замки (вилучені з різних місць вчинення кримінальних правопорушень) дозволить висунути версію про вчинення цих кримінальних правопорушень одними й тими самими особами.

На стадії досудового розслідування, коли особи, підозрювані у вчиненні кримінального правопорушення ще не встановлені, експертне дослідження **пломб та інших контрольних пристроїв** має бути спрямоване на отримання інформації як діагностичного так і ідентифікаційного характеру, щодо факту та способу розкриття та повторного навішування plomb чи інших контрольних пристроїв (засобів) виявлених в ході огляду місця події. Об'єктами дослідження такої експертизи є: а) сам запірно-пломбувальний пристрій та його частини, вилучені з місця події; б) приладдя та інструменти, що використовувалися злочинцями для зняття plomb-засувів; в) порівняльні зразки нових та тих запірно-пломбувальних пристроїв, котрі відчинені штатними приладами; г) штатні прилади (кліщі-гострозубці та тросорізи), що використовуються для зняття запірно-пломбувальних пристроїв [12, с. 15].

Для вирішення діагностичних завдань в розпорядження експерта надається вилучена плomba, а на вирішення експертизою ставляться питання:

Чи була розкрита і обтиснена повторно плomba після її обтиснення plombувальними лещатами?

У який спосіб і за допомогою якого знаряддя була розкрита і повторно обтиснена плomba?

Знаряддям якого виду розкривалась плomba?

Чи можливо з даної plombи витягти матеріал, що використовувався при опломбуванні (дріт, шпагат, шнур), без порушення її цілісності?

Який зміст цифрових та буквених знаків на контактних поверхнях plombи?

Чи були дотримані правила plombування при накладанні даної plombи?

У який спосіб відмикався (знімався) та повертався на місце даний контрольний пристрій? [6].

Чи одними plombувальними лещатами були обтиснені plombи? *Відповідь на останнє із наведених питань дозволить встановити факт використання одних і тих самих plombувальних лещат при вчиненні декількох кримінальних правопорушень і висунути версію про вчинення цих кримінальних правопорушень одними й тими самими особами.*

Якщо особу, підозрювану у вчиненні кримінального правопорушення встановлено і в неї вилучено plombувальні лещата, кліщі-гострозубці, тросорізи тощо, вони мають бути надані експертові разом із plombою. Крім того, аби забезпечити проведення експертних експериментів, слід надати експертові 10–15 необтиснених plomb, аналогічних тим, що досліджуються, а також зразки матеріалів (дріт, шпагат, шнур), які використовувались при опломбуванні [6].

У таких випадках перед експертом слід поставити наступне питання:

Чи була обтиснена плomba (plombи, вилучені з декількох місць події) даними plombувальними лещатами? *Відповідь на наведене питання дозволить встановити конкретні лещата, які використовувалися при обтиснення plomb під час вчинення одного чи декількох кримінальних правопорушень і висунути версію про участь у вчиненні цих кримінальних правопорушень особи, у якій були вилучені ці лещата.*

Трасологічна експертиза знарядь злому. За слідами проникнення до приміщення, у якому було вчинено кримінальне правопорушення, як правило, не можливо точно встановити кількість осіб, які брали участь у подоланні перешкоди. Судячи зі способу її подолання та характеру залишених відображень (наявність слідів застосування гідравлічних ножиць, болгарок, ручних дрелей тощо) можна лише дійти висновку про те, що злочинців було декілька і вони заздалегідь готувалися до вчинення цього кримінального правопорушення. Спосіб подолання перешкоди може також указувати на наявність в осіб, які здійснили її подолання, злочинної навички (кваліфікації), а також на вчинення декількох чи серії кримінальних правопорушень одними й тими ж особами.

Тож згадані та інші об'єкти під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими групами чи злочинними організаціями, мають стати об'єктами трасологічної експертизи знарядь злому.

Основним завданням цієї експертизи є: установлення конкретного екземпляра або виду (характерних особливостей) знаряддя, інструмента, агрегату за слідами його дії; установлення механізму (способу) злому (іншої дії), напрямку, в якому проводився злом перешкоди (з внутрішнього або зовнішнього боку), типу (виду) виробу, що залишив слід, способу його виготовлення тощо [6].

Під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими групами чи злочинними організаціями, згаданою експертизою можуть бути вирішені такі основні питання:

Одним чи декількома знаряддями було вчинено злом?

Знаряддям якого виду вчинено злом? *Відповіді на ці питання можуть зорієнтувати слідчого на розшук певного знаряддя чи інструменту, яким було вчинено злом перешкоди.*

Яким способом розділено предмет (шляхом розрізування, розрубання, розпилювання, свердління тощо)?

З якого боку (внутрішнього чи зовнішнього) було вчинено злом перешкоди (стіни, вікна, ґрати тощо)? Дане питання ставиться на вирішення експертизою, наприклад, у випадках, коли перевіряється версія про інсценування вчинення кримінального правопорушення.

Чи не залишено сліди злomu, вилучені з різних місць подій, одним і тим самим знаряддям? Позитивна відповідь на дане питання дозволить зробити висновок про застосування при вчиненні різних кримінальних правопорушень одних і тих самих знарядь чи інструментів.

У випадку затримання підозрюваного і вилучення у нього знарядь (інструментів) якими вірогідно здійснено злом перешкоди, на вирішення експертизою ставиться питання:

Чи даним знаряддям (інструментом) було вчинено злом перешкоди (чи перешкод)?

Для дослідження експерту, як правило, надаються предмети чи їх частини зі слідами злomu, а також протокол огляду місця події з фототаблицею та матеріалами відеозапису. На частинах предметів зі слідами (якщо вилучити предмет не видається можливим) необхідно позначити їх просторове положення (верх, низ, зовнішній або внутрішній бік тощо).

Якщо об'єктом дослідження є сліди свердління, розпилювання, роздроблення, експерту слід надавати також стружки, ошурки, тирсу, що знайдені на місці події, і вказати їх локалізацію відносно перешкоди чи іншого об'єкта. Якщо з обставин провадження вбачається, що згадані частки можуть утворитися внаслідок дії не лише тих знарядь, які перевіряються, про це слід повідомити експерта [10 с. 162].

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що судові трасологічні експертизи слідів взуття, слідів транспортних засобів, слідів замикальних та запобіжних (контрольних) пристроїв (засобів), слідів знарядь злomu відіграють суттєву роль у встановленні обставин кримінальних правопорушень, вчинених організованими групами чи злочинними організаціями. Однак, сьогодні, на практиці їх можливості використовуються не в повному обсязі.

З метою належної підготовки об'єктів при призначенні зазначених експертиз, а також з метою правильного формулювання питань експертові слідчому доцільно скористатися допомогою залученого у якості спеціаліста експерта, який спеціалізується на судових трасологічних дослідженнях.

Перспективним напрямком наукового пошуку вважаємо дослідження можливостей використання інших трасологічних експертиз під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими групами чи злочинними організаціями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Боднар А.В. Трасологічна експертиза під час розслідування знищення або пошкодження майна. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 2 (107). С. 281–292.
2. Волобуєв А.Ф., Бажанюк В.В. Проведення експертиз у кримінальному провадженні. Монографія. Видавець Чернявський Д.О. Кривий Ріг, 2023. 228 с.
3. Левицький А.О. Про необхідність обов'язкового проведення порівняльного дослідження під час трасологічної експертизи свинцевих та полімерних plomb. *Криміналістичний вісник*. 2008. № 2 (10). С. 127–130.
4. Тимчишин А.М. Спеціальні знання у кримінальному процесі України: теорія та практика: дис... д-ра юрид. наук. 12.00.09. Кропивницький, 2023. 411 с.
5. Томин С.В., Лишак О.А. Можливості судово-трасологічної експертизи замків та plombувальних засобів у встановленні обставин криміногенного характеру. *Криміналістика і судова експертиза*. 2021. Вип. 66. С. 655–664. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.62>.
6. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998. № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 09.10.2024).
7. Криміналістика. Підручник: у 2 т. Т. 1; за заг. ред. А.Ф. Волобуєва, Р.Л. Степанюка, В.О. Малайрової; МВС України, Харків. нац. ун-т. внутр. справ. Харків, 2017. 384 с.
8. Копча В.В., Фрідманський Р.М., Копча Н.В. Правове дослідження слідів на місці злочину: які сприяють ефективному розкриттю і попередженню злочинів. *Науковий вісник Ужго-*

- родського Національного Університету. 2022. Серія ПРАВО. Вип. 72. Ч. 2. С. 211–218. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.72.67>.
9. Вирок Рівненського міського суду від 01 грудня 2023 року у справі № 569/18024/14-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115777487>.
 10. Судові експертизи в процесуальному праві України: навч. посіб. / за заг. ред. О.Г. Рувіна. Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. 424 с.
 11. Коваленко В.В. Використання спеціальних знань під час огляду місця події за фактами крадіжок із квартир. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту імені Е.О. Дідоренка*. 2023. Вип. 3. С. 177–188. DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.103.177-188>.
 12. Капустіна М.В. Методика розслідування крадіжок вантажів на залізничному транспорті, вчинених злочинними групами: автореф. дис... канд. юрид. наук. 12.00.09. Харків, 2007. 20 с.

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.15>

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗДІЙСНЕННЯ ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНИХ ПРИГОД

Коренської С.А.,
ад'юнкт

Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0003-5381-8316

Коренської С.А. Проблемні аспекти здійснення огляду місця події під час розслідування дорожньо-транспортних пригод.

Стаття присвячена дослідженню проблемних аспектів здійснення огляду місця події під час розслідування дорожньо-транспортних пригод. У ході викладу основного матеріалу наголошується, що з огляду на специфіку розслідування дорожньо-транспортних пригод та «насичену» слідову картину під час огляду місця події, окремі проблемні аспекти здійснення огляду можуть негативно вплинути на ефективність досудового розслідування та справедливості остаточного рішення у справі. Вказано, що учасники дорожньо-транспортної пригоди є особами, які вже мають процесуальний «статус» у кримінальному процесі. Це може бути особа, чиї права та законні інтереси можуть бути обмежені чи порушені, або ж інша особа, права чи законні інтереси якої обмежуються під час досудового розслідування. Присутність даних осіб при огляді в обов'язковому порядку має бути відображена у протоколі огляду місця події, що в свою чергу, надає їм право на ознайомлення зі змістом останнього. Зазначено, що застосування слідчим безперервного відеозапису при здійсненні огляду місця дорожньо-транспортної пригоди, фіксація участі учасників огляду у протоколі та забезпечення їх права на ознайомлення з матеріалами має підвищити ефективність даної слідчої (розшукової) дії. Зауважено, що збирання доказів стороною обвинувачення має відбуватись відповідно до законної процедури. Пропонується внести зміни до КПК України, якими надати дозвіл стороні обвинувачення знімати показання технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото і відеозапису, до внесення даних до єдиного реєстру досудових розслідувань, за аналогією з процедурою дізнання. Наголошено, що відеоматеріал, який добутий з автомобільного відео-реєстратора шляхом незаконного проникнення до транспортного засобу, є недопустимим доказом, а такі дії мають тягнути за собою передбачену законом відповідальність. Акцентовано, що заборона слідчого будь-якій особі залишити місце огляду до його закінчення та вчинювати будь-які дії, що заважають проведенню огляду є законною лише у разі визнання особи учасником такого огляду. Зважаючи на процесуальні наслідки таку заборону не можна вважати кримінальним процесуальним затриманням.

Ключові слова: дорожньо-транспортна пригода, ДТП, учасник ДТП, ознайомлення з матеріалами, збирання доказів, затримання.

Korensky S.A. Problematic aspects of the inspection of the scene during the investigation of traffic accidents.

The article is devoted to the study of problematic aspects of the inspection of the scene during the investigation of traffic accidents. During the presentation of the main material, it is emphasized that given the specificity of the investigation of traffic accidents and the «saturated» trace picture during the inspection of the scene of the incident, certain problematic aspects of the inspection may negatively affect the effectiveness of the pre-trial investigation and the fairness of the final decision in the case. It is indicated that the participants in the traffic accident are persons who already have a procedural «status» in the criminal process. This can be a person whose rights and legal interests may be limited or violated, or another person whose rights or legal interests are limited during the pre-trial investigation. The presence of these persons during the inspection must be reflected in the protocol of the inspection of the scene of the incident, which in turn gives them the right to familiarize themselves with the

contents of the latter. It is noted that the use of continuous video recording by the investigator during the inspection of the scene of the traffic accident, recording the participation of the inspection participants in the protocol and ensuring their right to familiarize themselves with the materials should increase the effectiveness of this investigative (search) action. It is indicated that the collection of evidence by the prosecution must be carried out in accordance with the legal procedure. It is proposed to make changes to the Criminal Procedure Code of Ukraine, which would allow the prosecution to record the testimony of technical devices and technical means that have the function of photo and video recording, before entering data into the unified register of pre-trial investigations, by analogy with the inquiry procedure. It was emphasized that the video material obtained from the car video recorder by illegal entry into the vehicle is inadmissible evidence, and such actions should entail the liability provided for by law. It is emphasized that the investigator's ban on any person from leaving the place of inspection before its completion and taking any actions that interfere with the inspection is legal only if the person is recognized as a participant in such an inspection. Considering the procedural consequences, such a ban cannot be considered a criminal procedural detention.

Key words: road traffic accident, road accident, road accident participant, familiarization with materials, collection of evidence, detention.

Постановка проблеми. Під час розслідування злочину, передбаченого ст. 286 Кримінального кодексу України (далі КК України), результати першочергового огляду місця події можуть мати вирішальне значення для долі усього кримінального провадження.

Під час здійснення огляду місця події стороною обвинувачення можуть обмежуватись істотні права людини, такі як: право на свободу та особисту недоторканність, право на захист, право на приватність, право на недоторканність власності тощо. Коли мова йде про огляд місця події за фактом дорожньо-транспортної пригоди (далі ДТП), вищевказані обмеження прав можуть мати суттєві негативні наслідки для сторони захисту, оскільки порушення прав, допущені на першочерговій стадії розслідування при огляді місця події можуть спотворити похідні докази та як наслідок вплинути на остаточне рішення у справі.

Метою є дослідження проблемних аспектів здійснення огляду місця події під час розслідування дорожньо-транспортних пригод та пошук шляхів їх вирішення.

Стан опрацювання проблематики. Окремі проблемні аспекти огляду місця події були об'єктом дослідження таких вчених, як: О.І. Антіпова, А.М. Лазебний, О.А. Лучко, І.В. Пиріг та інших. Однак, у своїх працях, дослідники акцентували увагу лише на окремих аспектах проведення огляду місця події, що в свою чергу, є недостатнім для розуміння та осмислення усіх недоліків правового регулювання проведення огляду місця події за фактом вчинення ДТП.

Виклад основного матеріалу. Кримінальна процесуальна форма здійснення слідчих (розшукових) дій втілює у собі баланс прав, обов'язків та інтересів сторін кримінального процесу. Не буде помилкою вважати, що сторона обвинувачення є «фаворитом у цих перегонах» оскільки наділена правом ініціювати розслідування, проводити слідчі (розшукові) дії, користуватися у повній мірі інструментами кримінального процесуального примусу тощо. Так, зловживання правами стороною обвинувачення під час провадження слідчих (розшукових) дій неминуче тягне за собою утиск прав сторони захисту.

Під час розслідування кримінальних правопорушень про дорожньо-транспортні пригоди органи розслідування здійснюють велику кількість слідчих (розшукових) дій. Однією з найважливіших слідчих (розшукових) дій у цій категорії кримінальних проваджень, є огляд місця ДТП. Оскільки від результатів проведення останнього залежить хід подальшого досудового розслідування та перспективи судового провадження, тобто виконання завдань кримінального судочинства [1, с. 154-155]. З огляду на специфіку розслідування ДТП та «насичену» слідову картину під час огляду місця події, окремі проблемні аспекти здійснення огляду можуть негативно вплинути на ефективність досудового розслідування та справедливості остаточного рішення у справі.

Розглянемо такі проблемні аспекти більш детально:

1. Не визнання особи учасником огляду місця події. Згідно з приписами КПК України огляд місця події, у невідкладних випадках, може бути проведений до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі ЄРДР). Сторона обвинувачення має вжити належних заходів для забезпечення присутності під час проведення слідчої (розшукової) дії осіб, чії права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені. Особи, у присутності яких здійснюється

огляд, при проведенні цієї слідчої (розшукової) дії мають право робити заяви, що підлягають занесенню до протоколу огляду [2].

На практиці непоодинокі випадки, коли всупереч положенням ст. 223 КПК України у протоколі огляду місця події анкетні дані присутніх осіб (водіїв, власників транспортних засобів та інших осіб) не вказуються. Як наслідок, вищевказані особи не можуть ознайомитись зі змістом протоколу огляду місця події та схеми ДТП, засвідчити правильність складання та факт ознайомлення з матеріалами оскільки формально не беруть участь у процедурі огляду місця події.

О.А. Лучко пише, що при проведенні огляду можуть приймати участь особи, процесуальний статус яких у КПК України не визначений. Так, учасниками огляду у кримінальному досудовому провадженні без визначеного процесуального статусу можуть бути такі особи: власник житла чи іншого володіння особи, у якому проводиться огляд; особа, у житлі якої проводиться огляд, яка на момент його проведення не є підозрюваною у розумінні ст. 42 КПК України (вона не є затриманою і якій не повідомлено про підозру); учасники ДТП (при проведенні огляду місця такої події), особа, що підлягає освідченню, якщо вона не затримана і їй не повідомлено про підозру, представник установи зв'язку (при огляді кореспонденції) тощо [3, с. 113]. Щодо учасників ДТП, можна вказати, що при огляді можуть приймати участь також власники транспортних засобів та вантажу. Авторка зазначає, що особам без певного процесуального статусу, які приймають участь у огляді є доцільним роз'яснення конституційних прав, передбачених у КПК України, які визначають засади кримінального провадження, зокрема право на свободу від самовикриття (ст. 18), невтручання у приватне життя (ст. 15), повага до людської гідності (ст. 11). До того ж, всім учасникам огляду має бути роз'яснене право, закріплене у ч. 4 ст. 237 КПК України, а саме робити заяви, що підлягають занесенню до протоколу. Також О.А. Лучко підкреслює, що всіх учасників огляду слід попереджати про нерозголошення відомостей, які стали відомі під час проведення огляду [3, с. 114]. Такі тези є слушними, однак вони є дієвими лише за умови визнання присутніх осіб учасниками огляду місця події.

А.М. Лазебний, Т.П. Бичок вважають, що вимога щодо вжиття слідчим, прокурором належних заходів для забезпечення присутності під час проведення огляду місця події осіб, чий права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені має бути скасована [4, с. 235]. Така позиція обґрунтовується тим, що дана норма закону може значно перешкодити оперативності проведення огляду місця події [4, с. 230]. Подібну точку зору розділяють Р.Л. Степанюк, С.П. Лапта які вказують, що виконання даної вимоги може значно перешкодити швидкості його проведення. Цю вимогу закону не завжди можна реалізувати взагалі, не кажучи про оперативність [5, с. 304]. На наше переконання, вжиття належних заходів для забезпечення присутності осіб під час проведення огляду місця події – не означає, що слідчий зобов'язаний чекати прибуття осіб, права яких можуть бути обмежені, і лише після цього розпочинати огляд місця події (якщо не брати до уваги огляд місця події у житлі чи іншому володінні особи без присутності власника чи користувача). Закріплення такого обов'язку для сторони обвинувачення в першу чергу пов'язано з тим, що слідчий/прокурор не можуть відмовити у участі в слідчій (розшуковій) дії особі, чий права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені та зобов'язані допустити особу до участі.

Так, якщо слідчі з'являються на місці ДТП через 30–40 хв після вчинення такої ДТП, дощем може змити гальмівні сліди чи сліди витікання рідини. Саме тому важливо фіксувати такі сліди якомога раніше [6]. Адже огляд місця події при розслідуванні ДТП є першочерговою та невідкладною слідчою (розшуковою) дією. Якщо огляд місця події буде здійснений з втратою значного проміжку часу, це може призвести до втрати доказової інформації.

На наше переконання, учасники ДТП є особами, які вже мають процесуальний «статус» у кримінальному процесі. Це може бути особа, чий права та законні інтереси можуть бути обмежені чи порушені, або ж інша особа, права чи законні інтереси якої обмежуються під час досудового розслідування. Присутність даних осіб при огляді в обов'язковому порядку має бути відображена у протоколі огляду місця події, що в свою чергу, надає право на ознайомлення зі змістом останнього.

2. Вище окреслена проблематика має наслідком створення підґрунтя для зловживання стороною обвинувачення своїми правами. Так, внаслідок невизнання осіб учасниками огляду місця події ДТП, вони не мають можливості ознайомитися з матеріалами такого огляду.

Фіксація огляду місця події при розслідуванні ДТП з постраждалими здійснюється у наступних «формах»: складання протоколу огляду місця події, схеми ДТП, фото-таблиця з місця ДТП,

здійснення відеофіксації. При цьому важливим при відображенні у протоколі є: відповідність взаємного розташування об'єктів; чітке відображення слідів ДТП; коректність здійснених вимірів та їх перенесення до протоколу; визначення та фіксація місця первинного контакту (за слідами, що залишилися після ДТП, поясненнями водіїв та свідків). Найбільш інформативними будуть фото: загального плану з місця ДТП у напрямку руху транспортних засобів (бажано з різних ракурсів); фото слідів, що можуть швидко зникнути (витікання рідини, гальмування та інші) [6]. Вважається, що суттєве значення мають саме коректність здійснення вимірів та їх перенесення до протоколу. На наш погляд, правильність зафіксованих вимірів має забезпечуватись стороннім контролем, а не залежати в цілому від дій сторони обвинувачення.

О.А. Лучко пише, що відсутність у КПК України правової регламентації порядку роз'яснення учасникам огляду процесуальних прав та обов'язків призводить до формального поставлення особою підписів у протоколі огляду без усвідомлення та розуміння міри дозволеної та належної поведінки під час здійснення слідчої (розшукової) дії [3, с. 206-207].

Офіційно не визнаючи учасників ДТП, вважаючи їх особами «поза будь-яким процесуальним статусом», сторона обвинувачення не фіксує їх присутність під час проведення слідчої (розшукової) дії у протоколі огляду місця події та відповідно відмовляє останнім у ознайомленні зі змістом протоколу та додатками до нього посилаючись на відсутність такого права.

Виходить так, що протокол огляду місця події ДТП (слідчої (розшукової) дії, від результатів якої може залежати остаточне рішення у справі) підписує слідчий та поняті. Поняті своїм підписом засвідчують ознайомлення з текстом протоколу та додатками. Поняті, з огляду на те, що вони не є фахівцями у галузі права, не зацікавлені у результаті розслідування, в більшості випадків, виконують роль ознайомлення зі змістом протоколу формально. Практиці відомі випадки, коли поняті підписують не заповнений бланк схеми місця ДТП, задля належного доопрацювання чистового варіанту стороною обвинувачення у подальшому.

О.І. Антіпова вважає, що під час огляду місця ДТП поняті можуть не залучатися, але кожний такий огляд має фіксуватися на відео від початку до завершення. Обов'язкове використання безперервного відеозапису – це найкращий заміник понять. Оскільки у випадку такого використання буде достовірно зафіксований увесь процес огляду місця ДТП. Якщо виникнуть спірні питання можна буде продивитися відеозапис. Безперервний відеозапис має перевагу над участю понять, бо останні як живі істоти не можуть досконало запам'ятати увесь хід проведення огляду місця ДТП. З часом поняті можуть забувати обставини проведення огляду місця ДТП та зафіксовану слідову картину [1, с. 157-158]. В цілому погоджуючись з такою пропозицією, варто вказати, що тут скоріше за все йдеться про безперервний відеозапис усього процесу огляду місця події, який здійснюється спеціалістом та який має бути у складі слідчо-оперативної групи. Практиці відомі непоодинокі випадки, коли на місце ДТП виїздить лише слідчий, який спеціалізується на розслідуванні ДТП, одноособово, та, залучивши працівників патрульної поліції здійснює огляд. В такому разі, при кожному огляді місця події ДТП буде виникати необхідність у додатковому учаснику – спеціалісті, що не завжди буде можливим. Однак вважаємо, що застосування безперервного відеозапису (наприклад боді-камерою) процесу огляду місця ДТП є повноцінним заміником участі понять. Вважаємо, що участь понять може бути обов'язковою лише у випадку відсутності можливості скористатись безперервним відеозаписом.

Застосування слідчим безперервного відеозапису при здійсненні огляду місця ДТП, фіксація участі учасників ДТП у протоколі та забезпечення їх права на ознайомлення з матеріалами має підвищити ефективність даної слідчої (розшукової) дії.

3. Збирання стороною обвинувачення доказової інформації до внесення відомостей до ЄРДР. За загальним правилом здійснення досудового розслідування до внесення відомостей до ЄРДР або без такого внесення не допускається і тягне за собою відповідальність, окрім винятків встановлених кримінальним процесуальним законом. Так, огляд місця події є єдиною слідчою (розшуковою) дією, яку допускається здійснювати при розслідуванні злочинів до внесення відомостей до реєстру [2].

Згідно з приписами КПК України огляд проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення [2]. Так, у ході огляду місця події ДТП можуть бути зібрані речі та інформація, які мають доказове значення у справі. Останні, у свою чергу, обов'язково фіксуються у протоколі проведення слідчої (розшукової) дії. Однак, трапляються випадки, коли на першочерговому етапі розслідування доказова інформація збирається

стороною обвинувачення поза кримінально-процесуальною формою збирання доказів та не фіксується у протоколі огляду місця події.

Під час проведення огляду місця події, до внесення відомостей до ЄРДР, стороною обвинувачення може бути вилучено (скопійовано) записи камер відеоспостереження, які розташовані біля місця скоєння ДТП. В більшості випадків такі «докази» мають сумнівне походження, оскільки останні не фіксуються в протоколі огляду місця події, та фактично отримуються стороною обвинувачення поза правовим полем у невідомий спосіб та до внесення відомостей до ЄРДР. Погоджуючись з тим, що такі дії є необхідними, оскільки отримання відеоматеріалів з камер потребує швидкого реагування сторони обвинувачення (з плином часу відеоматеріал може бути втрачено), варто зауважити, що на даний час, такий порядок отримання доказів суперечить кримінальному процесуальному закону та, на наш погляд, потребує відповідної правової регламентації.

Згідно з положеннями ст. 298¹ КПК України під час розслідування кримінальних проступків додатковим джерелом доказів є показання технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото- і кінозйомки, відеозапису. Відповідно до ст. 214 КПК України для з'ясування обставин вчинення кримінального проступку до внесення відомостей до ЄРДР може бути знято показання технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото- і кінозйомки, відеозапису [2]. Вважаємо, що такі «додаткові можливості» для сторони обвинувачення мають бути доступні й щодо розслідування злочинів.

Наступним проблемним аспектом, на якому варто зосередити увагу у даному підрозділі дослідження є отримання стороною обвинувачення відеоматеріалів з портативних відео-реєстраторів, які знаходяться у транспортних засобах учасників ДТП, поза їх волею.

Згідно з приписами ст.ст. 233, 237 КПК України транспортний засіб є іншим володінням особи, на яке поширюються кримінальні процесуальні гарантії володіння житлом. Так, огляд іншого володіння особи здійснюється відповідно до правил обшуку. За загальним правилом, такий огляд має бути санкціонований судом. Винятками з даного правила є надання власником (користувачем) добровільної згоди та встановлені законом невідкладні випадки проникнення до іншого володіння особи пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення [2].

О.І. Антіпова відзначає, що від результатів першочергового огляду транспортного засобу залежить вектор подальшого досудового розслідування у частині проведення допитів та призначення експертиз. Під час огляду місця ДТП без наявності рішення слідчого судді або згоди власника транспортний засіб не може оглядатися усередині, якщо це не пов'язано з вищезазначеними випадками. У ході огляду місця ДТП транспортний засіб можна оглядати лише ззовні, тобто без проникнення усередину [1, с. 158-159].

В даному випадку відеоматеріал, який добутий з портативного відео-реєстратора транспортного засобу, без згоди володаря (користувача) транспортного засобу вважається таким, що отриманий з порушенням правил допустимості доказів та не може використовуватись у процесі доказування стороною обвинувачення.

Т.О. Лоскутов відзначає, що чинна редакція ст. 86 КПК України не регламентує жодних винятків із правила щодо законного порядку одержання доказу. Зміст цієї норми не містить ніяких вказівок на можливість використання доказу, що одержаний з якимось незначним або несуттєвим порушенням законного порядку. Вказана категорична правова регламентація нормативного критерію (законність) допустимості доказів не сприяє захисту українського суспільства та держави від кримінальних правопорушень, створює невинуваті формальні перешкоди притягнення винної особи до кримінальної відповідальності за скоєне кримінальне правопорушення. Оскільки навіть незначне порушення процесуальних положень щодо отримання доказу має призводити до його недопустимості, а отже, неможливості використання у ході доказування винуватості у вчиненні кримінального правопорушення. У такий спосіб може ігноруватися вагомість та важливість доказу для встановлення обставин вчиненого кримінального правопорушення [7, с. 107].

О.А. Лучко у своєму дисертаційному дослідженні надала визначення поняттю «ефективність огляду у кримінальному досудовому провадженні», під яким авторка розуміє здатність огляду у законний спосіб, що передбачений КПК України, без порушення прав і свобод людини та у максимально короткий проміжок часу досягнути мети щодо встановлення та фіксування наявності або відсутності слідів кримінального правопорушення [3, с. 207].

Так, отримання доказів з істотним порушенням прав і свобод людини під час здійснення огляду місця події ДТП знижує ефективність проведення такої слідчої (розшукової) дії та у перспективі сковує доказовий потенціал сторони обвинувачення.

Збирання доказів стороною обвинувачення має відбуватись відповідно до законної процедури. Пропонуємо внести зміни до КПК України, якими надати дозвіл стороні обвинувачення знімати показання технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото- і кінозйомки, відеозапису до внесення даних до ЄРДР, за аналогією з процедурою дізнання. Вважаємо, що відеоматеріал, який добутий з портативного відео-реєстратора шляхом незаконного проникнення до транспортного засобу, є недопустимим доказом, а такі дії мають тягнути за собою передбачену законом відповідальність.

4. Обмеження права на свободу учасників ДТП. Відповідно до ч. 6 ст. 237 КПК України слідчий, прокурор має право заборонити будь-якій особі залишити місце огляду до його закінчення та вчинювати будь-які дії, що заважають проведенню огляду. Невиконання цих вимог тягне за собою передбачену законом відповідальність. Такі дії формально співпадають з моментом кримінального процесуального затримання. Відповідно до ст. 209 КПК України затримання особи розпочинається з моменту, коли особа силою або через підкорення наказу змушена залишатися поряд із уповноваженою службовою особою чи в приміщенні, визначеному уповноваженою службовою особою [2]. Такі заходи примусу треба розмежовувати беручи за основу наслідки їх застосування. Правий є М.М. Потоцький, який аналізуючи норми щодо заборони залишення місця огляду/обшуку вказує, що ззовні це може бути схоже на затримання, однак, підстави для затримання в даних випадках відсутні й правові наслідки від цих процесуальних дій відповідно будуть різні. З огляду на тривалість, спосіб утримання та наслідки, забезпечення перебування особи у певному місці під час здійснення огляду, за загальним правилом не може розцінюватись як затримання [8, с. 187].

У КПК України не конкретизовано статус осіб, на яких розповсюджується заборона залишення місця огляду. О.А. Лучко вказує, що такими особами можуть бути поняті, спеціаліст, заявник а також особа, яку застали на місці вчинення кримінального правопорушення (наприклад, при зберіганні наркотичних засобів, одержання неправомірної вигоди, учасники дорожньо-транспортної пригоди). Це правило сприяє забезпеченню об'єктивності під час огляду, схоронності доказів, попередження їх знищення [3, с. 71]. Погоджуючись з даним твердженням вважаємо за необхідне вказати, що у разі обмеження пересування особи, така особа має фігурувати у протоколі огляду місця події як учасник, що в свою чергу дає можливість, як мінімум, ознайомитися зі своїми правами.

Практиці відомі випадки, коли учасники ДТП не можуть самостійно покинути місце події через заборону слідчого, відповідно до ст. 237 КПК України, та одночасно з цим їх присутність не фіксується у протоколі огляду місця події чи у будь-якому іншому документі. Вважаємо, що за даних обставин, відсутність фіксації особи як учасника огляду місця ДТП, означає незаконне обмеження свободи пересування особи.

Вбачається, що заборона слідчого будь-якій особі залишити місце огляду до його закінчення та вчинювати будь-які дії, що заважають проведенню огляду є законною лише у разі визнання особи учасником такого огляду. З огляду на процесуальні наслідки, таку заборону не можна вважати кримінальним процесуальним затриманням.

Висновки. У результаті проведеного дослідження можна зробити наступні висновки:

1) учасники ДТП є особами, які вже мають процесуальний «статус» у кримінальному процесі. Це може бути особа, чії права та законні інтереси можуть бути обмежені чи порушені, або ж інша особа, права чи законні інтереси якої обмежуються під час досудового розслідування.

2) застосування слідчим безперервного відеозапису при здійсненні огляду місця ДТП, фіксація участі учасників ДТП у протоколі та забезпечення їх права на ознайомлення з матеріалами має підвищити ефективність даної слідчої (розшукової) дії.

3) збирання доказів стороною обвинувачення має відбуватись відповідно до законної процедури. Пропонуємо внести зміни до КПК України, якими надати дозвіл стороні обвинувачення знімати показання технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото- і кінозйомки, відеозапису до внесення даних до ЄРДР, за аналогією з процедурою дізнання. Вважаємо, що відеоматеріал, який добутий з портативного відео-реєстратора шляхом незаконного проникнення до транспортного засобу, є недопустимим доказом.

4) заборона слідчого будь-якій особі залишити місце огляду до його закінчення та вчиняти будь-які дії, що заважають проведенню огляду є законною лише у разі визнання особи учасником такого огляду. Враховуючи процесуальні наслідки, таку заборону не можна вважати кримінальним процесуальним затриманням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антіпова О.І. Окремі питання огляду місця дорожньо-транспортної пригоди. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2014. № 7. С. 153–160.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон від 13.04.2012. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 16.09.2024).
3. Лучко О.А. Огляд у кримінальному досудовому провадженні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Маріуполь, 2021. 269 с.
4. Лазебний А.М., Бичок Т.П. Огляд місця події (правові, організаційні та техніко-криміналістичні проблеми). *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2018. Вип. 1-2. С. 228-236.
5. Степанюк Р.Л., Лапта С.П. Удосконалення організації й тактики огляду місця події в Україні з урахуванням досвіду США. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2016. Вип. 2. С. 300–307.
6. ДТП з постраждалими: на що звернути увагу під час слідчих дій та взаємодії з потерпілим? Михалков Т. Газета «Закон і Бізнес». 14.06.2023. URL: <https://zib.com.ua/ua/156489.html> (дата звернення: 05.10.2024).
7. Лоскутов Т.О. Щодо критеріїв визначення допустимості доказів у кримінальному провадженні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2021. Т. 32(71), № 1. С. 106–110.
8. Потоцький М.М. Затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення: дис. ... докт. філософії: 12.00.09. Кропивницький, 2022. 275 с.

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.16>

ЗАСТОСУВАННЯ НЕЙРОМРЕЖІ STABLE DIFFUSION ДЛЯ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ ЗЛОЧИННИХ СЦЕН ТА МОДЕЛЮВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПОДІЙ

Ларченко М.О.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри політології, права та філософії,
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя;
доцент кафедри кібербезпеки та математичного моделювання,
Національний університет «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-2643-980X
e-mail: urlinka2006@gmail.com*

Ларченко М.О. Застосування нейромережі Stable Diffusion для візуалізації злочинних сцен та моделювання кримінальних подій.

Дослідження присвячене аналізу можливостей застосування нейромережі Stable Diffusion для візуалізації злочинних сцен та моделювання кримінальних подій. Завдяки здатності моделі генерувати високоякісні та реалістичні зображення на основі текстових описів чи інших вихідних даних, вона відкриває нові горизонти для криміналістичних розслідувань. Зокрема, Stable Diffusion дозволяє створювати точні візуалізації місця злочину, відтворюючи події до, під час і після скоєння злочину. Такий підхід сприяє покращенню аналізу місць злочину, більш ефективному плануванню слідчих дій і гіпотетичному моделюванню можливих сценаріїв розвитку подій.

Однією з унікальних особливостей нейромережі є можливість реконструкції сцен за текстовими описами, що особливо корисно в судовій та слідчій практиці для представлення доказової бази та візуалізації злочинних подій присяжним. Модель також дозволяє використовувати інтерактивні інструменти для вивчення злочинних сцен у різних вимірах, що підвищує точність і ефективність криміналістичних розслідувань.

У статті детально розглянуто технічні можливості Stable Diffusion, включно з етапами генерації зображень, від випадкового шуму до повноцінної візуалізації. Проаналізовано можливості інтеграції нейромережі з системами віртуальної реальності (VR) та програмами для 3D-моделювання, що відкриває нові перспективи у створенні повноцінних віртуальних реконструкцій місць злочину. Водночас обговорюються основні виклики та обмеження, зокрема потреба у високій обчислювальній потужності, юридичному обґрунтуванні та забезпеченні конфіденційності даних. Розвиток технологій машинного навчання робить Stable Diffusion перспективним інструментом для покращення розслідувань і навчання криміналістів.

Також у роботі наведено приклади інтерактивної роботи з віртуальними сценами, коли слідчі можуть змінювати параметри моделі для кращого розуміння подій. Це дає змогу всебічно проаналізувати місце злочину, зокрема з урахуванням різних змінних, таких як кут огляду, зміна освітлення чи іншої пори року, що значно покращує процес ухвалення рішень під час слідчих дій.

Ключові слова: нейромережа Stable Diffusion, машинне навчання, місце злочину, злочинні сцени, моделювання кримінальних подій.

Larchenko M.O. Application of the Stable Diffusion neural network for visualizing crime scenes and modeling criminal events.

The study is devoted to the analysis of the possibilities of using the Stable Diffusion neural network for visualizing crime scenes and modeling criminal events. Thanks to the model's ability to generate high-quality and realistic images based on textual descriptions or other raw data, it opens new horizons for forensic investigations. In particular, Stable Diffusion allows you to create accurate crime scene visualizations, recreating the events before, during, and after a crime is committed. This approach

contributes to the improvement of the analysis of crime scenes, more effective planning of investigative actions and hypothetical modeling of possible scenarios of the development of events.

One of the unique features of the neural network is the possibility of reconstructing scenes based on textual descriptions, which is especially useful in judicial and investigative practice for presenting the evidence base and visualizing criminal events to jurors. The model also allows the use of interactive tools for studying crime scenes in different dimensions, which increases the accuracy and efficiency of forensic investigations.

The article discusses in detail the technical possibilities of Stable Diffusion, including the stages of image generation, from random noise to full-fledged visualization. The possibilities of integrating a neural network with virtual reality (VR) systems and 3D modeling programs are analyzed, which opens up new perspectives in creating full-fledged virtual reconstructions of crime scenes. At the same time, the main challenges and limitations are discussed, including the need for high computing power, legal justification, and ensuring data privacy. Advances in machine learning technologies make Stable Diffusion a promising tool for improving forensics investigations and training.

The paper also provides examples of interactive work with virtual scenes, when investigators can change model parameters for a better understanding of events. This allows for a comprehensive analysis of the crime scene, including taking into account various variables, such as viewing angle, changing lighting or other seasons, which significantly improves the decision-making process during investigative activities.

Key words: Stable Diffusion neural network, machine learning, crime scene, crime scenes, simulation of criminal events.

Постановка проблеми. Реконструкція та аналіз місця злочину є критично важливими компонентами криміналістики, оскільки вони надають слідчим та експертам важливу інформацію для розуміння подій, що відбулися. З розвитком технологій візуалізації та аналізу даних, використання сучасних інструментів, таких як нейромережі, стає все більш актуальним і перспективним напрямком для покращення ефективності та точності розслідувань.

Відомо, що традиційні методи візуалізації місця злочину, такі як фотографії та схеми, мають свої обмеження. Вони можуть бути недостатньо детальними, не завжди можуть точно відтворити просторові відносини між об'єктами, а також можуть втрачати важливу контекстуальну інформацію. Використання нейромереж, таких як Stable Diffusion, дозволяє створювати більш реалістичні та детальні зображення, які можуть значно покращити якість та точність візуалізації злочинних сцен.

Мета дослідження: Метою даного дослідження є вивчення можливостей застосування нейромережі Stable Diffusion для візуалізації злочинних сцен та моделювання кримінальних подій. Зокрема, дослідження спрямоване на аналіз ефективності та практичної цінності нейромережі в реконструкції місця злочину, створенні реалістичних зображень та інтерактивних моделей для підвищення точності та якості криміналістичних розслідувань.

Стан опрацювання проблематики. У сучасних дослідженнях застосування генеративних нейромереж, зокрема моделей на основі дифузійних процесів, таких як Stable Diffusion, є відносно новим напрямом візуалізації та моделювання. Використання цих моделей активно досліджується у різних галузях, включаючи медицину, архітектуру, розваги та мистецтво. Однак у криміналістиці та кримінології подібні технології лише починають використовуватися.

Попередні дослідження демонструють, що генеративні нейромережі, зокрема дифузійні моделі, можуть бути ефективними для створення реалістичних зображень на основі описів чи часткових даних. Такі інструменти можуть допомогти в реконструкції місця злочину, візуалізації сцен та навіть в інтерактивних симуляціях різних сценаріїв подій. Однак значна частина наукових робіт на цю тему зосереджується на теоретичному аспекті або використанні нейромереж у загальних задачах візуалізації, не досліджуючи їхню практичну застосовність у розслідуваннях злочинів.

Так, дослідження Farzeen Ashfaq із співавторами (2023) з питання синтетичної генерації місця злочину за допомогою глибоких генеративних мереж обговорює їх застосування для створення синтетичних сцен злочинів, що може бути корисним для кримінальних реконструкцій та аналізу [1]. Інша робота від Meshal Albeedan зі співавторами (2022) досліджує можливості розслідування із застосуванням огляду місця злочину за допомогою інструментів доповненої реальності [2]. Elissa Clair зі співавторами (2012) дослідили можливості 3D-реконструкції місця злочину за допомогою інтерактивних інструментів для полегшення слідчих процесів [3].

Ці дослідження показують, як сучасні технології нейромереж можуть бути інтегровані у криміналістику для візуалізації сцен злочинів та підтримки розслідувань.

Технічні виклики та етичні аспекти використання нейромереж у кримінальних розслідуваннях все ще потребують глибокого дослідження. Проблеми точності генерації зображень, потреба у високих обчислювальних ресурсах, а також питання конфіденційності й законності використання штучного інтелекту у правовій сфері залишаються невирішеними. Дослідження впливу цих технологій на процес криміналістичних розслідувань перебуває на початковій стадії, що робить актуальним подальше вивчення можливостей нейромереж, таких як Stable Diffusion, у цьому контексті.

Виклад основного матеріалу. Stable Diffusion є потужною генеративною моделлю, здатною створювати високоякісні зображення на основі вхідних даних або текстових описів. Це відкриває нові можливості для візуалізації злочинних сцен, зокрема при: реконструкції подій, моделюванні сцен, інтерактивних візуалізаціях.

Застосування нейромереж для візуалізації злочинних сцен є новаторським підходом, що має значний потенціал для покращення розслідувань. Такий підхід сприяє більш ефективному використанню ресурсів, зменшенню часу на реконструкцію подій та підвищенню точності отриманих даних. Це, в свою чергу, може привести до більш успішних розслідувань та підвищення рівня безпеки в суспільстві. Втім, незважаючи на значні переваги, застосування нейромереж, таких як Stable Diffusion, в криміналістиці супроводжується певними викликами. Необхідність високої обчислювальної потужності, потреба в точних вхідних даних, юридичне обґрунтування та питання конфіденційності є ключовими аспектами, що потребують додаткового дослідження та розробки. Однак, розвиток технологій та методів машинного навчання відкриває нові горизонти для їх успішного впровадження та є важливим напрямком для наукових досліджень і включення в практику кримінальних розслідувань.

Одним із ключових аспектів застосування нейромережі Stable Diffusion у криміналістиці є її здатність створювати візуальні реконструкції місця злочину. Традиційні методи реконструкції часто вимагають значних витрат часу і ресурсів, а також участі багатьох фахівців. У цьому контексті нейромережа Stable Diffusion може автоматизувати частину процесу, що дозволяє швидко створювати точні та детальні зображення на основі наявних даних або свідчень. Це значно прискорює процес аналізу та прийняття рішень у ході розслідування.

Реконструкція подій є центральним елементом у багатьох кримінальних розслідуваннях. Використовуючи текстові описи, свідчення очевидців або інші вхідні дані, Stable Diffusion може відтворити візуальні сцени, які допомагають слідчим краще зрозуміти просторові відносини та динаміку подій. Це особливо корисно у випадках, коли відсутні фізичні докази, або їх обмежена кількість, що ускладнює традиційні методи аналізу. Завдяки високій якості створених зображень, реконструкції можуть бути використані не тільки під час розслідування, але й під час судових процесів, де візуальні матеріали можуть бути представлені як додатковий доказ для підтвердження або спростування певних гіпотез.

Моделювання сцен злочину з використанням нейромережі Stable Diffusion дозволяє створювати віртуальні моделі, які можуть бути адаптовані для аналізу різних сценаріїв розвитку подій. Це може включати зміну параметрів, таких як розташування об'єктів, освітлення або інших факторів, які можуть впливати на хід подій. Таке моделювання може бути корисним для перевірки різних теорій щодо того, як розгорталися події, і які фактори могли на них вплинути. Більш того, моделювання може бути використане для навчання слідчих та експертів, надаючи їм можливість взаємодіяти з віртуальними моделями та отримувати практичний досвід у відтворенні та аналізі злочинних сцен.

Інтерактивні візуалізації, створені за допомогою Stable Diffusion, дозволяють користувачам змінювати та налаштовувати параметри сцени в режимі реального часу. Це може включати зміну точок зору, додавання або видалення об'єктів, а також інші маніпуляції, що можуть вплинути на загальну картину злочину. Інтерактивні моделі можуть бути особливо корисними для вивчення складних злочинів, де важливо проаналізувати різні аспекти подій з різних кутів. Такі візуалізації можуть бути використані не тільки в рамках розслідувань, але й під час судових процесів, де вони можуть слугувати інструментом для демонстрації присяжним або суддям складних аспектів справи.

Незважаючи на виклики, перспективи використання нейромереж, таких як Stable Diffusion, у криміналістиці залишаються значними. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на опти-

мізацію алгоритмів для зниження вимог до обчислювальних ресурсів, а також на розробку методів для підвищення точності створених моделей, навіть за умов обмежених або неповних вхідних даних.

Крім того, інтеграція Stable Diffusion з іншими технологіями, такими як штучний інтелект, машинне навчання та віртуальна реальність, може ще більше розширити її можливості в контексті криміналістики. Це дозволить створювати комплексні системи, здатні підтримувати розслідування злочинів на новому рівні, забезпечуючи більш ефективне та точне відтворення подій.

Нейромережа Stable Diffusion спеціалізується на генерації високоякісних зображень та моделей, що робить її потенційно корисною в контексті візуалізації та моделювання злочинних сцен. Зокрема, можна виділити декілька реальних можливостей нейромережі Stable Diffusion у цьому контексті.

Нейромережа здатна до генерації реалістичних зображень. Stable Diffusion може створювати реалістичні зображення на основі вхідних даних або описів. Це може бути корисним для відтворення деталей місця злочину, таких як предмети, меблі, або навколишнє середовище, що дозволяє краще зрозуміти контекст подій.

Іншою сферою застосування нейромережі може бути реконструкція подій. З використанням описів або наявних доказів, Stable Diffusion може допомогти візуалізувати можливий вигляд місця злочину до, під час або після події. Це може допомогти слідчим краще зрозуміти, як могли відбуватися ті чи інші події.

Ще одна унікальна можливість нейромережі полягає в моделюванні сцен. Stable Diffusion може бути використана для створення 3D-моделей або детальних зображень, що відтворюють місце злочину. Це корисно для моделювання різних сценаріїв і аналізу, як могли розгортатися події в залежності від різних змінних.

В експертній діяльності може бути використана така можливість нейромережі як інтерактивна візуалізація. Зображення, створені за допомогою Stable Diffusion, можуть бути інтегровані в інтерактивні платформи, що дозволяє слідчим змінювати параметри і бачити, як це вплине на вигляд сцени. Це може бути корисним для проведення віртуальних експертиз.

Однак, важливо зазначити, що для таких застосувань нейромережі Stable Diffusion потрібна інтеграція з іншими технологіями та методами, такими як системи віртуальної реальності (VR), програмне забезпечення для моделювання та аналізу даних. Така інтеграція відкриває нові перспективи для застосування в криміналістиці. Зокрема, дозволяє створювати більш комплексні та взаємодіючі середовища, де можна детально аналізувати злочинні сцени, моделювати події та проводити віртуальні експертизи.

Застосування VR у поєднанні з нейромережею Stable Diffusion дає можливість створювати повністю занурюючі віртуальні середовища, що відтворюють місце злочину. Слідчі можуть фізично «переміщатися» по віртуальному середовищу, вивчаючи кожну деталь та взаємодіючи з об'єктами, що може бути недоступним або складним у реальному світі.

Цей підхід дозволяє з великою точністю аналізувати просторові відносини між об'єктами, досліджувати альтернативні сценарії розвитку подій, а також відтворювати свідчення або слідчі дії в інтерактивному режимі. Завдяки цьому слідчі можуть отримати додаткові інсайти, які могли б бути втрачені при використанні традиційних методів аналізу.

Іншою важливою складовою інтеграції є використання програмного забезпечення для моделювання та аналізу даних. Це може включати програми для 3D-моделювання, які дозволяють створювати точні та детальні моделі місця злочину на основі зображень, згенерованих нейромережею. Такі моделі можуть бути корисними для детального аналізу сценаріїв, перевірки різних гіпотез, а також для підготовки візуальних матеріалів для судових розглядів.

Інтеграція Stable Diffusion із засобами аналізу даних також дозволяє автоматизувати частину процесу аналізу. Наприклад, алгоритми машинного навчання можуть бути використані для автоматичної ідентифікації аномалій або незвичайних патернів у даних, що стосуються місця злочину. Це може бути особливо корисним у складних розслідуваннях, де велика кількість даних ускладнює їхній аналіз вручну.

Хоча інтеграція нейромережі Stable Diffusion з VR та програмним забезпеченням для моделювання є багатообіцяючою, існує ряд викликів, які необхідно враховувати. Одним із головних викликів є висока вартість та складність реалізації таких систем. Це вимагає значних інвестицій у обчислювальні потужності, розробку спеціалізованого програмного забезпечення та навчання

персоналу.

Також важливим аспектом є забезпечення точності та надійності створених моделей. Для цього необхідно постійно вдосконалювати алгоритми, що використовуються для генерації зображень, а також впроваджувати механізми верифікації та перевірки відповідності моделей реальним даним.

Крім того, інтеграція таких систем потребує суворого дотримання етичних та правових норм, особливо в контексті використання конфіденційних або чутливих даних. Це вимагає розробки спеціальних протоколів та стандартів для роботи з такими даними, а також забезпечення відповідного рівня захисту та конфіденційності.

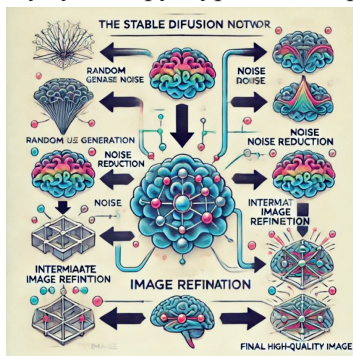
Незважаючи на виклики, перспективи інтеграції нейромережі Stable Diffusion з іншими технологіями залишаються дуже позитивними. Подальший розвиток у цій галузі може призвести до створення нових, ще більш ефективних інструментів для візуалізації та аналізу злочинних сцен, що, у свою чергу, сприятиме підвищенню якості розслідувань та поліпшенню правосуддя.

Загалом, застосування нейромережі Stable Diffusion у візуалізації злочинних сцен та моделюванні кримінальних подій, у поєднанні з іншими сучасними технологіями, є перспективним напрямком, який має потенціал суттєво змінити підходи до криміналістики та правоохоронної діяльності в цілому. Прикладом використання нейромережі в криміналістиці може бути, зокрема, судова реконструкція. В судовій практиці, використання реалістичних зображень для представлення місця злочину може допомогти присяжним та іншим учасникам кримінального процесу краще зрозуміти події, що відбулися. Stable Diffusion може бути використана для створення таких зображень на основі описів та наявних доказів.

Не менш ефективним може бути навчання та проведення тренінгів з використанням нейромережі. Реалістичні моделі місця злочину можуть бути використані для навчання слідчих, судмедекспертів та інших фахівців. Це дозволяє їм тренуватися в аналізі місця злочину без необхідності бути фізично присутніми на місці подій.

Нейромережа здатна реалізовувати всебічну підтримку криміналістичних розслідувань шляхом використання її здатності моделювати елементи конкретної життєвої ситуації. Так генерація зображень місця злочину може допомогти слідчим у створенні гіпотез та плануванні подальших дій. Це особливо корисно, коли доступ до місця злочину обмежений або вже неможливий.

Однією з ключових технічних характеристик нейромережі Stable Diffusion, яка сприяє її ефективності в криміналістичних розслідуваннях, є здатність генерувати високоякісні зображення з високим рівнем деталізації. Це досягається завдяки використанню сучасних методів глибинного навчання та дифузійних моделей, які спеціалізуються на поступовому перетворенні випадкового шуму на структуроване зображення.

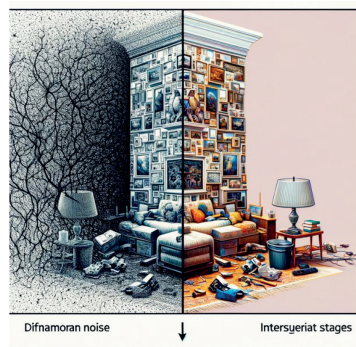

На рисунку ліворуч наведена діаграма, що пояснює основні етапи роботи моделі Stable Diffusion, яка ґрунтується на дифузійних моделях, що поступово «очищають» випадковий шум, використовуючи зворотний процес дифузії, щоб відтворити високоякісне зображення. Ця нейромережа навчена на великому обсязі даних зображень і текстових описів, що дозволяє їй генерувати зображення на основі текстових підказок або частково заданих параметрів.

Алгоритмічна основа Stable Diffusion дозволяє адаптуватися до специфічних вимог зображення, таких як кольорова гамма, текстури, розташування об'єктів тощо. Це є надзвичайно

важливим у контексті криміналістичних розслідувань, де точність і відповідність візуалізованих деталей має вирішальне значення. Ілюстрація ліворуч, показує, як нейромережа перетворює початковий «шум» на детальне зображення злочинної сцени.

Stable Diffusion використовує архітектуру Transformer, яка є основою для обробки тексту та зображень у паралельному режимі. Ця архітектура дозволяє моделі обробляти великі обсяги даних та встановлювати зв'язки між текстовими описами та візуальними зображеннями. Така здатність є критичною під час створення реалістичних візуалізацій злочинних сцен, де кожен елемент зображення має відповідати реальним обставинам і деталям справи.

Завдяки використанню багатоетапного процесу обробки, який поєднує текстові підказки з генерацією зображень, Stable Diffusion може створювати зображення, які максимально наближені до описаних сценаріїв. Це особливо корисно для реконструкції подій або моделювання можливих сценаріїв злочину.

Ще однією важливою технічною можливістю Stable Diffusion є здатність генерувати різні варіації однієї сцени. Це може бути корисно для моделювання різних версій подій або аналізу альтернативних гіпотез. Наприклад, модель може створювати різні варіанти однієї і тієї ж злочинної сцени, в яких змінені лише певні деталі, такі як розташування об'єктів або освітлення. Це дозволяє слідчим порівнювати різні сценарії та оцінювати їхню ймовірність. Приклад зображення приміщення наведено на рисунку вище.

Процес перетворення зимового пейзажу на літній (показано на рисунку вище) за допомогою нейромережі Stable Diffusion відбувається через низку послідовних етапів генерації та трансформації зображення. Спочатку модель отримує вхідне зображення зимового пейзажу, яке вона аналізує на основі текстур, об'єктів і їхнього взаєморозташування. Неймережа використовує генеративний дифузійний процес, поступово замінюючи специфічні елементи зимової сцени на характерні літні: сніг може трансформуватися в траву або ґрунт, оголені дерева – в листяні, а колірна палітра переходить від холодних відтінків до теплих, які властиві літньому сезону.

Процес працює через регулювання випадкового шуму на початковому етапі і поступове його уточнення з використанням навченої моделі, яка знає сезонні відмінності та природні характеристики об'єктів. Таким чином, модель поетапно додає літні деталі, одночасно зберігаючи основні об'єкти сцени, такі як будівлі, дороги або ландшафтні форми, що забезпечує контекстуальну цілісність зображення.

Таке перетворення може мати суттєву цінність для реконструкції подій у рамках криміналістичного розслідування. Зокрема, у випадках, коли злочин був вчинений в іншому сезоні, ніж час проведення розслідування, генерація літнього або зимового пейзажу може допомогти слідчим краще візуалізувати місце події в умовах, що максимально відповідають моменту скоєння злочину. Це дозволяє відновити важливі деталі, такі як наявність або відсутність слідів на ґрунті, снігові намети, зміни в рослинності чи видимість доріг. Такі інструменти підвищують точність реконструкції місця події, особливо коли доступ до початкових умов обмежений.

Цей процес також може бути корисним для створення навчальних матеріалів, дозволяючи експертам і слідчим тренуватися в аналізі різних сценаріїв злочинів у різних сезонних умовах, а також поліпшувати підготовку до розслідувань на місцях із сезонними змінами.

Незважаючи на високу якість зображень, які генерує Stable Diffusion, важливим аспектом є її відносно ефективне використання обчислювальних ресурсів. Завдяки оптимізованому процесу обчислень, ця неймережа здатна працювати на сучасних графічних процесорах з відносно високою швидкістю, що дозволяє використовувати її в режимі реального часу або в умовах обме-

жених ресурсів. Крім цього, при достатньому ресурсному забезпеченні попередньо встановлена нейромережа здатна працювати на десктопі автономно в умовах відсутності доступу до мережі інтернет.

Така ефективність є особливо важливою в умовах розслідувань, де час є критичним фактором. Швидка генерація зображень дозволяє оперативно реагувати на зміни в розслідуванні та створювати необхідні візуалізації для подальшого аналізу та прийняття рішень.

Висновки. Таким чином, технічні характеристики та алгоритмічні основи нейромережі Stable Diffusion роблять її потужним інструментом для візуалізації злочинних сцен та моделювання кримінальних подій, що може значно підвищити ефективність розслідувань і забезпечити більш точні та надійні результати. Stable Diffusion послідовно демонструє здатність відтворювати реалістичні зображення на основі текстових описів та вхідних даних, що дає можливість фахівцям детально відтворювати місця злочинів та візуалізувати можливі сценарії розвитку подій. Основні переваги Stable Diffusion включають: підвищення точності реконструкції, зниження витрат на реальне моделювання сцен, використання інтерактивних візуалізацій та VR для навчання і тренувань експертів. Однак, реальне впровадження вимагає вирішення питань юридичного оформлення методики, конфіденційності та підвищення обчислювальних потужностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ashfaq F., Jhanjhi N.Z., Khan N.A., Das, S.R. Synthetic Crime Scene Generation Using Deep Generative Networks. In: Peng S.L., Jhanjhi N.Z., Pal S., Amsaad F. (eds) Proceedings of 3rd International Conference on Mathematical Modeling and Computational Science. ICMACS 2023. Advances in Intelligent Systems and Computing, 2023, vol 1450. Springer, Singapore. URL: https://doi.org/10.1007/978-981-99-3611-3_43.
2. Albeedan M., Kolivand H., Ho E.S.L. A Review of Crime Scene Investigations Through Augmented Reality. In: Paiva, S., et al. Science and Technologies for Smart Cities. SmartCity 360 2021. Lecture Notes of the Institute for Computer Sciences, Social Informatics and Telecommunications Engineering, 2022, vol. 442. Springer, Cham. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-031-06371-8_36.
3. Clair Elissa St, Maloney Andy, Schade A. An introduction to building 3D crime scene models using SketchUp. *J. Assoc. Crime Scene Reconstr*, 2012, 18: p. 29–47. URL: https://www.researchgate.net/publication/354376939_An_Introduction_to_Building_3D_Crime_Scene_Models_Using_SketchUp.

УДК. 313.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.17>

ЗНАЧЕННЯ ПОКАЗІВ СВІДКІВ У РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Лесяк Я.О.,
*кандидат юридичних наук, викладач,
Київський професійно-педагогічний коледж ім. А.М. Макаренка,
адвокат
ORCID: 0009-0004-4948-0671*

Ханов А.О.,
*викладач,
Київський професійно-педагогічний коледж ім. А.М. Макаренка,
адвокат
ORCID: 0009-0007-3957-4190*

Шевчук В.Л.,
*викладач-методист,
Київський професійно-педагогічний коледж ім. А.М. Макаренка
ORCID: 0000-0002-9818-9491*

Лесяк Я.О., Ханов А.О., Шевчук В.Л. Значення показів свідків у розслідуванні кримінальних правопорушень.

У науковій статті проводиться дослідження інституту показів свідків у процесі розслідування кримінальних правопорушень. Актуальним питанням є роль свідків у кримінальних провадженнях як ключового джерела інформації, що може суттєво впливати на встановлення істини.

Наукова стаття присвячена проблемам, які виникають при отриманні та використанні показань свідка, зокрема, їх достовірність та відповідно в подальшому допустимість, вплив зовнішнього тиску та інших учасників провадження або службових осіб, а також можливість перекручування інформації, недостовірності даних.

Окрема увага приділено аналізу правових закріплення свідчень у протоколі, що є важливим для забезпечення прийняття цього доказу. Досліджуються права та обов'язки свідка перед початком проведення допиту та закріплення таких результатів у протоколі. Доцільним джерелом точної фіксації показань свідка є аудіофіксація або відеофіксація, а застосування інформаційних технологій під час допиту є певним стримуючим фактором для надання свідками достовірної інформації.

Свідчення осіб в кримінальному провадженні закріплюється протоколом, який має визначену кримінально-процесуальним законом форму та є обов'язковим документом. В самому протоколі допиту вказується, що свідок попереджений про дачу неправдивих свідчень та відмову від дачі свідчень. В той же час, свідки мають право не свідчити проти своїх рідних осіб. Протокол допиту має чітко визначену структуру, обов'язкові реквізити для його заповнення, під час допиту свідок має право користуватись правовою допомогою адвоката.

Важливою процесуальною діяльністю є оцінка достовірності показань свідка та інших процесуальних джерел доказів, яка здійснюється слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом на підставі закону і в межах їх процесуальних повноважень.

Основні властивості показань свідка, сукупність яких утворює зміст даного виду доказів: відомості є усним або письмовим повідомленням; джерелом відомостей виступає особа, наділена процесуальним статусом свідка; відомості мають значення для даного кримінального провадження; при отриманні та оформленні відомостей забезпечено дотримання вимог законодавства.

Ключові слова: свідок, кримінальне провадження, інформація, дані, протокол, допит.

Lelyak Ya.O., Khanov A.O., Shevchuk V.L. The significance of witness testimony in the investigation of criminal offenses.

The scientific article examines the institution of witness testimony in the process of investigating criminal offenses. A topical issue is the role of witnesses in criminal proceedings as a key source of information that can significantly influence the establishment of the truth.

The scientific article is devoted to the problems that arise when obtaining and using witness statements, in particular, their reliability and, accordingly, admissibility, the influence of external pressure and other participants in the proceedings or officials, as well as the possibility of distortion of information, unreliability of data.

Special attention is paid to the analysis of the legal confirmation of evidence in the protocol, which is important to ensure the acceptance of this evidence. The rights and obligations of the witness are investigated before the interrogation begins and such results are recorded in the protocol. An appropriate source of accurate recording of the testimony of a witness is audio recording or video recording, and the use of information technology during interrogation is a certain deterrent to the provision of reliable information by witnesses.

The testimony of persons in criminal proceedings is recorded in a protocol, which has the form defined by the criminal procedure law and is a mandatory document. In the interrogation protocol itself, it is indicated that the witness was warned about giving false testimony and refusing to testify. At the same time, witnesses have the right not to testify against their relatives. The interrogation protocol has a clearly defined structure, mandatory requisites for filling it out, during the interrogation the witness has the right to use the legal assistance of a lawyer.

An important procedural activity is the assessment of the credibility of witness statements and other procedural sources of evidence, which is carried out by the investigator, prosecutor, investigating judge, court on the basis of the law and within the limits of their procedural powers.

The main properties of the testimony of a witness, the totality of which forms the content of this type of evidence: the information is an oral or written message; the source of information is a person granted the procedural status of a witness; the information is important for this criminal proceeding; compliance with the requirements of the legislation is ensured when receiving and processing information.

Key words: witness, criminal proceedings, information, data, protocol, corruption.

Постановка проблеми. Дані, які передають свідки у кримінальному провадженні відіграють важливу роль у розслідуванні кримінальних правопорушень, оскільки вони можуть встановити факти, які є максимально важливими для доказування. Особливістю кримінальних діянь є труднощі в виявленні, розробленні прихованих складних схем вчинення, створення нових механізмів скоєння злочинів. Доказами у кримінальних провадженнях можуть бути документи, фінансові звіти, висновки експертів, різного роду документи, електронні докази, проте таких даних може бути не достатньо і необхідно залучати додаткові джерела доказів. Саме тому допит свідків, які мають інформацію у справі, причетної до події або мають доступ до різного роду інформації.

Наукова стаття присвячена аналізу значення показів свідків у процесі викриття злочинів, а також вивченню правових механізмів, які забезпечують закріплення показання свідків у протоколі допиту. Увага також приділяється проблемам достовірності свідчень та можливостям використання їхніх показів у судовому процесі як доказової бази. Важливим є збереження структури протоколу допиту та його форми, дотримання всіх необхідних даних в його змісті, роз'яснення норм законодавства свідку (Конституції України, Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК), Кримінального кодексу України (далі – КК))

Мета дослідження. Дана стаття має на меті проаналізувати питання значення показів свідків під час розслідування кримінальних правопорушень; дослідити закріплення показань свідків у протоколі; визначити обов'язкові умови існування протоколу допиту.

Стан опрацювання проблематики. Питання закріплення показань свідків у кримінальних провадженнях щодо розслідування корупційних діянь вивчаються багатьма науковцями та відображено у наукових працях. У статті використані наступні праці щодо вказаного питання: Глобенко Г.І. “Речові докази у кримінальному процесі” (2022), Габрелян Ю.А., Чепель О.В. “Показання свідка у кримінальному процесі: поняття, зміст, вимоги”, Рогатинська Н., Вербовета О. “Процесуальні аспекти показань свідків як джерела доказів” (2019), Ляш А.О. “Оцінка достовірності показань свідка у чинному КПК України: деякі проблемні питання” (2017), Скрыбін О.М. “Забез-

печення прав свідків у кримінальному процесі” (2020), Харітонова М.В. “Специфіка правового статусу свідка в кримінальному процесі України” (2019), Рибалко Г.С. “Анонімні свідки та право обвинуваченого на справедливий суд” (2023). При цьому, питання показів свідків є завжди актуальним та потребує додаткового вивчення.

Виклад основного матеріалу. Свідки в кримінальному провадженні займають активну позицію у встановленні фактів та обставин справи. У разі якщо документи та висновки експертів – це документи, які несуть необхідну інформацію, то до свідчень слід відноситись вкрай обережно. Важливо оцінювати надійність свідка, враховуючи його мотиви, можливе упередження та об’єктивність.

Допит свідків проводиться з дотриманням процесуальних норм, щоб уникнути тиску та маніпуляцій. На стадії досудового розслідування, в самому протоколі допиту необхідно вказується, що свідок попереджений про дачу неправдивих свідчень та відмову від дачі свідчень. В той же час, свідки мають право не свідчити проти своїх рідних осіб. Покази осіб, що були співучасниками кримінальних правопорушень, дійсно мають особливе значення, але їх надійність потребує ретельної перевірки, через свідому необхідність уникнути відповідальності. В судовому порядку свідки також складають присягу як відповідальність за надання неправдивих свідчень.

Відповідно до кримінально-процесуального законодавства, показання – це відомості, які надаються в усній або письмовій формі підозрюваним, обвинуваченим, свідком, потерпілим, експертом щодо відомих їм обставин у кримінальному провадженні, що мають значення для цього кримінального провадження, зафіксовані в належному порядку (ст. 95 КПК України). Свідком є фізична особа, якій відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження, і яка викликана для давання показань (ч. 1 ст. 65 КПК) [1].

Визначення поняття “показання” у кримінально-процесуальному законі має свої обов’язкові ознаки: 1) форма закріплення (усна або письмова); 2) учасник процесу; 3) дані мають бути важливими та значущими, стосуватись предмету розслідування; 4) належна фіксація. До ознак терміну “свідок” слід віднести: 1) фізична особа; 2) відома інформація про факти правопорушення; 3) здійснено виклик до уповноваженої особи.

Відомості про обставини можуть відображатися у показаннях свідків, потерпілих, підозрюваних, які більш просторово “малюють” картину відповідного кримінального правопорушення. Однак, як показує практика, навіть цілком незацікавлений учасник кримінального провадження надаючи свої свідчення, може як з об’єктивних, так і суб’єктивних причин помилятися [2, с. 209]. Тому слід враховувати вік свідка, проміжок часу через який надаються показання, його стосунки з іншими учасниками процесу, зацікавленість у певному процесуальному рішенні.

Протокол допиту свідка містить анкетні дані свідка, його національність та громадянство, місце роботи та освіти, місце проживання (реєстрації), наявність або відсутність судимості, документ, що засвідчує особу. По процедурі: особа, яка допитується повинна знати обставини, за якими її допитують, номер кримінального провадження та його правову кваліфікацію. Свідку роз’яснюються положення ст. 63 Конституції України (відсутність відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім’ї чи близьких родичів, коло яких визначено законом), зміст ст. 18 КПК України (свобода від самовикриття та можливість не свідчити проти близьких родичів та членів сім’ї), права та обов’язки, передбачені ст. 66 КПК України.

Свідка попереджають про кримінальну відповідальність за ст. 384 КК України (введення в оману суду або іншого уповноваженого органу) та ст. 385 КК України (відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов’язків).

Основні суттєві властивості показань свідка, сукупність яких утворює зміст і форму даного виду доказів: 1) відомості є усним або письмовим повідомленням; 2) джерелом відомостей виступає особа, наділена процесуальним статусом свідка; 3) відомості мають значення для даного кримінального провадження; 4) при отриманні та оформленні відомостей забезпечено дотримання вимог законодавства [3, с. 453].

У протоколі зазначаються питання слідчого та відповіді свідка. Після завершення допиту свідок має ознайомитися з протоколом і підписати його, у разі наявності зауважень, внести зміни до протоколу.

Інформація, отримана під час допиту свідка, є конфіденційною і може бути використана тільки в межах кримінального провадження. Невиконання базових правил щодо ведення протоколу може стати підставою для визнання його недійсним.

Докази мають ознаки для їх існування – це належність та допустимість, достовірність та достатність, такі категорії є обов'язковими в умовах збирання та доказів та впливають на їх подальшу оцінку. Достовірність показів свідка викликає певну настороженість, оскільки існує вірогідність натрапити на свідка, який перекручує показання або має намір обмовити іншу особу.

Аналізуючи ознаку достовірності, варто акцентувати увагу на тому, що, будучи присутньою в показаннях свідків, вона більшою мірою відображає їх обґрунтованість, ніж істинність. Зазначений підхід до достовірності показань свідка, відхід від істинності в сторону обґрунтованості віродив у наукових колах думку, що відображає низький ступінь довіри до показань свідка як окремої групи доказів [4, с. 455].

Процесуальні особливості, які виокремлюють показання свідків серед інших джерел доказів: суб'єкт давання показань, який стосується учасників, що відіграють допоміжну роль у здійсненні кримінально-процесуальної діяльності, а отже, не повинен бути зацікавленим у результатах справи; щодо суб'єкта надання показань не встановлено законом вікових обмежень; показання свідка документально закріплені в протоколі допиту; кримінальна відповідальність за надання неправдивих показань, до якої притягується особа, яка досягла 16-річного віку [5, с. 249].

Оцінка достовірності показань свідка та інших процесуальних джерел доказів, як і вся діяльність із дослідження фактичних обставин кримінального провадження, є процесуальною діяльністю і здійснюється слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом на підставі закону і в межах їх процесуальних повноважень. Суб'єктами оцінки достовірності показань свідка та інших процесуальних джерел доказів є також підозрювані, обвинувачені, їх законні представники, захисники, потерпілі та інші учасники процесу в межах прав, визначених законом [6, с. 1].

Свідок у кримінальному процесі є незамінним джерелом відомостей про факти, які мають ключове значення для встановлення або спростування обставин, що входять у предмет доказування. Важливою особливістю роз'яснення прав свідка є те, що воно відбувається безпосередньо перед початком його допиту, при цьому особа набуває статусу свідка відразу після її офіційного виклику на допит. Саме з цього моменту свідок отримує права та обов'язки, передбачені чинним кримінальним процесуальним законодавством [7, с. 457].

Під час допиту може бути одержана інформація, яка має значення для розв'язання розшукових завдань, важливих для досудового розслідування, і подальшого судового розгляду кримінальної справи, а також відомості, що дають можливість оцінити додержання процесуальної форми проведення процесуальної дії й відповідність її результатів, відображених у протоколі процесуальної дії й додатках до нього, шляхом зіставлення з показаннями осіб про її хід і результати [8, с. 76].

Свідок може відмовитися давати показання щодо себе, близьких родичів та членів своєї сім'ї, що можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні ним, близькими родичами чи членами його сім'ї кримінального правопорушення; користуватись правовою допомогою адвоката; користуватись нотатками і документами при даванні показань; ознайомлюватися з протоколом допиту та заявляти клопотання про внесення до нього змін, доповнень і зауважень, а також власноруч зробити такі доповнення і зауваження [1].

До засобів з'ясування достовірності показань свідка належать слідчі (розшукові), негласні слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії, здійсненням яких перевіряються дані, одержані під час допиту свідка, а також логічні операції з аналізу, порівняння, синтезу, індукції та дедукції, які використовуються під час оцінки доказів для визначення у формі судження відповідності чи невідповідності події кримінального правопорушення фактичних даних, які одержані під час допиту свідка, та напрямів їх перевірки здійсненням процесуальних дій пошуково-пізнавального характеру [9, с. 109].

Показання свідка, які фіксуються у протоколі допиту не можуть мати розбіжностей з іншими процесуальними діями, які проведення в рамках досудового розслідування. Таким чином, підтверджується достовірність показів та подальше їх використання в матеріалах справи.

Висновки. Показання – це відомості, які надаються в усній або письмовій формі підозрюваним, обвинуваченим, свідком, потерпілим, експертом щодо відомих їм обставин у кримінальному провадженні, що мають значення для цього кримінального провадження, зафіксовані в належному порядку. Основні суттєві властивості показань свідка, сукупність яких утворює зміст і форму даного виду доказів: 1) відомості є усним або письмовим повідомленням; 2) джерелом відомостей виступає особа, наділена процесуальним статусом свідка; 3) відомості мають значення для даного кримінального провадження; 4) при отриманні та оформленні відомостей забезпечено дотримання вимог законодавства.

Докази мають ознаки для їх існування - це належність та допустимість, достовірність та достатність, такі категорії є обов'язковими в умовах збирання та доказів та впливають на їх подальшу оцінку.

Свідчення осіб в кримінальному провадженні закріплюється протоколом, який має визначену кримінально-процесуальним законом форму та є обов'язковим документом. Протокол допиту повинен бути складений у письмовій формі, містити дату, час і місце проведення допиту, дані про особу, яка проводить допит, і особу, що допитується.

Слідчий повідомляє свідку його права та обов'язки перед початком допиту, а також про відповідальність за відмову від дачі показань або за надання неправдивих показань. Свідок також має право користуватись правовою допомогою. Доцільним джерелом точної фіксації показань є аудіофіксація або відеофіксація, саме застосування інформаційних технологій під час допиту є певним стримуючим фактором для надання свідками достовірної інформації.

Саме тому, свідок у кримінальному процесі є незамінним джерелом відомостей про факти, які мають ключове значення для встановлення або спростування обставин, що входять у предмет доказування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
2. Глобенко Г.І. Речові докази у кримінальному процесі: окремі питання теорії і практики. *Київський часопис права*. 2022. № 4. С. 208–212.
3. Габрелян Ю.А., Чепель О.В. Показання свідка у кримінальному процесі: поняття, зміст, вимоги. *Електронне наукове видання "Аналітично-порівняльне правознавство"*. С. 451–458. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/287330/281227>.
4. Рогатинська Н., Вербовета О. Процесуальні аспекти показань свідків як джерела доказів. *Актуальні проблеми правознавства*. 4 (20)/2019. С. 246–251.
5. Ляш А.О. Оцінка достовірності показань свідка у чинному КПК України: деякі проблемні питання. *Часопис Національного університету "Острозька академія"*. Серія "Право". 2017 № 2 (16). С. 1–13. URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2017/n2/17laodpp.pdf>.
6. Скрябін О.М. Забезпечення прав свідків у кримінальному процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 8/2020. С. 455–457.
7. Харітонова М.В. Специфіка правового статусу свідка в кримінальному процесі України. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 4. 2019. Ч. 3. С. 73–77.
8. Рибалко Г.С. Анонімні свідки та право обвинуваченого на справедливий суд. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія "Право". Випуск 36, 2023. С. 198–204.
9. Лозинська Ю.В. Засоби з'ясування достовірності показань свідка у кримінальному провадженні. *Університетські наукові записки*. 2018. № 65. С. 101–112.

УДК 343.14

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.18>

ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОВЕДЕНOSTІ ВИНИ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Марченко А.Р.,

магістр права юридичного факультету

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ORCID: 0009-0002-3818-4450

e-mail: marchenko.andrii@chnu.edu.ua

Марченко А.Р. Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини під час кримінального провадження.

Презумпція невинуватості є важливим бастионом проти судових помилок та зловживань владою. Вона гарантує, що особи не будуть покарані без ґрунтовних і юридично встановлених доказів їхньої вини. Це також гарантує неупередженість судової системи, уникаючи упередженого визначення результату судового розгляду. На практиці презумпція невинуватості передбачає, що сторона обвинувачення повинна довести свою вину, що обвинувачений не зобов'язаний доводити свою невинуватість, а будь-які сумніви повинні бути на користь обвинуваченого.

Презумпція невинуватості є одним з основоположних принципів нашої судової системи. Вона врівноважує необхідність покарання за правопорушення з необхідністю захисту прав особистості. Судова практика встановила ряд вимог, щоб не спотворити презумпцію невинуватості. Серед них – необхідність наявності достатніх та обґрунтованих викривальних доказів, а також дотримання основоположних прав обвинуваченого під час кримінального процесу. Проаналізовано національну судову практику, яке визначає стадії кримінального процесу та основні положення презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини. Суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінивши кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів з точки зору достатності та взаємозв'язку, виходячи із положень презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини, зокрема, в силу ст. 62 Конституції України та ст. 17 КПК України, положення ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, за якою кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку.

Ключові слова: права людини, кримінальне провадження, презумпція невинуватості, доведення вини, суддівський розсуд.

Marchenko A.R. Presumption of innocence and ensuring proof of guilt in criminal proceedings.

The presumption of innocence is an important bastion against miscarriages of justice and abuse of power. It guarantees that individuals will not be punished without solid and legally established evidence of their guilt. It also guarantees the impartiality of the judicial system, avoiding biased determination of the outcome of a trial. In practice, the presumption of innocence means that the prosecution has the burden of proof, the accused is not obliged to prove his or her innocence, and any doubts should be in favour of the accused.

The presumption of innocence is one of the fundamental principles of our judicial system. It balances the need to punish offences with the need to protect individual rights. Case law has established a number of requirements to ensure that the presumption of innocence is not distorted. These include the need to have sufficient and substantiated incriminating evidence, as well as to respect the fundamental rights of the accused during criminal proceedings. The author analyses the national case law which defines the stages of criminal proceedings and the main provisions of the presumption of innocence and ensuring proof of guilt. The court of its own internal conviction, based on a comprehensive, full and impartial

examination of all the circumstances of criminal proceedings, guided by law, evaluates each evidence in terms of relevance, admissibility, reliability, and the totality of the evidence collected in terms of sufficiency and interconnection, based on the provisions of the presumption of innocence and ensuring proof of guilt, in particular, by virtue of Art. 62 of the Constitution of Ukraine and Article 17 of the CPC of Ukraine, the provisions of Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, according to which everyone charged with a criminal offence is presumed innocent until proven guilty according to law.

Key words: human rights, criminal proceedings, presumption of innocence, proof of guilt, judicial discretion.

Постановка проблеми. Презумпція невинуватості забезпечується шляхом поділу влади в державі і регулюється щодо права на мовчання, безсторонності суду тощо. В принципі, таке створення закону пов'язане з тягарем доказування. Таким чином, судові органи повинні доводити на підставі законно наданих доказів вину підозрюваного або підсудного, навіть якщо він може скористатися правом на мовчання. Однак цей принцип не є несумісним з укладенням угоди про визнання винуватості або зі скороченим судовим порядком у разі визнання обвинувачення. Іншим аспектом, який широко обговорювався в доктрині, було питання про те, чи вплине вжиття запобіжного заходу проти підозрюваного або обвинуваченого на принцип презумпції невинуватості. Цей аспект викликав дискусії у великої кількості авторів, їхні висновки полягають у тому, що вжиття запобіжного заходу не порушує цей принцип. Те ж саме можна сказати і про доказовий порядок здійснення технічного нагляду.

Мета дослідження є комплексне дослідження правової природи презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини під час кримінального провадження.

Стан опрацювання проблематики. Проблематикою питань, що стосуються окремих аспектів застосування засади презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини, займалися такі відомі науковці, як: О. Ванжула, О. Галаган, О. Осауленко, В. Маляренко, Г. Мамка, В. Топчій, Ю. Стеценко, Т. Фулей та інші.

Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини є однією з фундаментальних засад кримінального провадження та основною гарантією права на справедливий судовий розгляд, що є керівним аспектом становлення та удосконаленню демократичної системи держави. Безперечно, нормативне закріплення цієї засади на національному та міжнародному рівнях та поліпшення механізму її реалізації на всіх стадіях має велике значення у кримінальному провадженні. Проте в даний момент механізм забезпечення реалізації принципу презумпції невинуватості потребує подальшого вдосконалення [3].

Конституційний принцип презумпції невинуватості є багатоаспектним, діє на всіх стадіях кримінального провадження та навіть після його завершення, адже сутність цього принципу полягає в тому, що презумпція стосовно непричетності особи до вчинення кримінального правопорушення має універсальний характер, поширюється на всі сфери суспільного життя особи та діє доти, доки її не спростовано належним чином, тобто, за приписами статті 62 Конституції України, у законному порядку й обвинувальним вироком суду [5]. У розумінні зазначених конституційних приписів метою принципу презумпції невинуватості є захист особи, стосовно якої здійснюється/здійснювалось кримінальне провадження, від будь-яких виявлених у зв'язку із цим форм осуду від публічної влади, унаслідок чого піддано сумніву непричетність такої особи до вчинення кримінального правопорушення, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. За частиною першою статті 62 Конституції України лише обвинувальний вирок суду є тим судовим актом, у якому повинна бути встановлена винуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення, тому інші акти публічної влади не можуть містити жодних позицій щодо винуватості особи, навіть у вигляді припущень стосовно такої винуватості.

Конституційний Суд України, характеризуючи конституційний принцип презумпції невинуватості як універсальну гіпотезу стосовно непричетності особи до вчинення кримінального правопорушення, поділяє позиції Конституційного Суду Литовської Республіки щодо розуміння вказаного принципу, за якими „принцип презумпції невинуватості <...> це основоположний принцип чинення правосуддя у кримінальному судочинстві, одна з найважливіших гарантій чинення правосуддя в демократичній державі, підпорядкованій правовладдю, важлива гарантія прав і свобод людини <...> презумпцію невинуватості не можна тлумачити суто лінгвістично, тобто як таку,

що стосується виключно чинення правосуддя у кримінальному провадженні; презумпція невинуватості, визначена в контексті інших приписів Конституції, має ширший зміст, тому її не можна пов'язувати лише з кримінально-правовими відносинами; особливо важливо, щоб державні органи та їх посадові особи дотримувалися презумпції невинуватості, щоб останні утримувалися від поводження з особою як зі злочинцем доки особу не буде визнано винною у вчиненні злочину рішенням суду, що набрало законної сили, та відповідно до процедури, встановленої законом“ (абзаци другий, третій підпункту 2.3 пункту 2 розділу II мотивувальної частини Постанови від 27 червня 2016 року № КТ19-№ 10/2016).

Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку (ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод).

Статтею 62 Конституції України гарантовано, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

Зазначені права і свободи мають своє відображення у загальних засадах кримінального провадження, а саме у презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини, яка відповідно до ст. 17 ч. 1 КПК України полягає у тому, що особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому цим Кодексом, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе вину винуватості особи поза розумним сумнівом. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи [1].

Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував, що суди при оцінці доказів керуються критерієм доведення «поза розумним сумнівом». Таке доведення може впливати із сукупності ознак чи неспростовних презумпцій, достатньо вагомих, чітких і узгоджених між собою (рішення у справах «Ірландія проти Сполученого Королівства», «Яременко проти України», «Нечипорук і Йонкало проти України», «Кобець проти України»).

Розумний сумнів це такий непереборний сумнів, який залишається у слідчого, прокурора, слідчого судді, суду щодо винуватості обвинуваченого чи підсудного після всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи. Наявність розумного сумніву щодо обґрунтованості обвинувачення не дозволяє будь-якій неупередженій людині, яка міркує з належним розумом і сумлінням, визнати обвинуваченого винним.

Стандарт доведення поза розумним сумнівом означає, що сукупність обставин справи, встановлена під час судового розгляду, виключає будь-яке інше розумне пояснення події, яка є предметом судового розгляду, крім того, що інкримінований злочин був вчинений і обвинувачений є винним у вчиненні цього злочину.

Виконуючи, свій професійний обов'язок, передбачений ст. 92 КПК України, обвинувачення має довести перед судом за допомогою належних, допустимих та достовірних доказів, що існує єдина версія, якою розумна і безстороння людина може пояснити факти, встановлені в суді, а саме винуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення, щодо якого їй пред'явлено обвинувачення.

Так, у справі «Бербера, Мессеґе і Хабардо проти Іспанії» від 06.12.1998 р. (п. 146) Європейський Суд з прав людини встановив, що принцип презумпції невинуватості вимагає, серед іншого, щоб, виконуючи свої обов'язки, судді не розпочинали розгляд справи з упередженої думки, що підсудний вчинив злочин, який йому ставиться в вину; обов'язок доказування лежить на обвинуваченні, і будь-який сумнів має тлумачитися на користь підсудного.

Наявність чи відсутність ознак допустимості доказів визначає можливість використання фактичних даних саме як доказів у межах відповідного кримінального провадження. Насамперед ознакою доказів є визначене законом процесуальне джерело доказів (показання, речові докази, документи, висновки експертів). Крім того, доказ має бути зібраний, зафіксований і поданий уповноваженою особою. І, безперечно, ознакою доказів є дотримання процесуальної форми збирання та фіксації фактичних даних [2].

ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово наголошував на тому, що в своїй прецедентній практиці під час оцінки доказів він керується критерієм доведення винуватості поза розумним сумнівом (рішення «Авсар проти Туреччини» (*Avsar v. Turkey*)), яке має впливати із сукупності ознак чи неспростовних презумпцій, достатньо вагомих, чітких та узгоджених між собою.

Важливою гарантією дотримання прав підозрюваного та обвинуваченого у кримінальному процесі та обов'язковою складовою справедливого судового розгляду є презумпція невинуватості. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду; ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину; обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях; усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь (частини перша, друга, третя статті 62 Конституції України) [1-р/2019]. Конституційний Суд України зауважує, що елементом принципу презумпції невинуватості є принцип *in dubio pro reo*, згідно з яким при оцінюванні доказів усі сумніви щодо вини особи тлумачаться на користь її невинуватості. Презумпція невинуватості особи передбачає, що обов'язок доведення вини особи покладається на державу.

У вирокі Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області зазначено, що дослідивши надані стороною обвинувачення докази, допитавши свідка обвинувачення, керуючись ст. 129 Конституції України, ст.ст. 17, 22, 23 КПК України щодо презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини поза розумним сумнівом, змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості, забезпечуючи відповідно до вимог ст. 321 КПК України здійснення учасниками кримінального провадження їхніх процесуальних прав і виконання ними обов'язків, спрямувавши судовий розгляд на забезпечення з'ясування всіх обставин кримінального провадження, надавши сторонам кримінального провадження можливість подання ними суду доказів, самостійного обстоювання стороною обвинувачення та стороною захисту їхніх правових позицій, провівши судовий розгляд у відповідності до вимог ст. 337 КПК України лише стосовно особи, якій висунуте обвинувачення, і лише в межах висунутого обвинувачення відповідно до обвинувального акту, суд прийшов до висновку, що стороною обвинувачення не доведено, що кримінальне правопорушення [2]. Сумнівний характер вчинення ОСОБА_3 інкримінованого йому суспільно небезпечного діяння не узгоджується із стандартом доказування «поза розумним сумнівом», який також знайшов свій вияв і в практиці Європейського суду з прав людини, зокрема рішення від 21.07.2011 року у справі «Коробов проти України», в якому зазначалось, що суд при оцінці доказів, як правило, застосовує критерій доведення «поза розумним сумнівом», проте, така доведеність може впливати зі співіснування достатньо переконливих, чітких і узгоджених між собою висновків чи схожих неоспорюваних презумпцій факту.

Відповідно до роз'яснень Постанови Пленуму ВСУ «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 01.11.1996 (п. 18, 19), при розгляді кримінальних справ має суворо додержуватись закріплений у ч. 1 ст. 62 Конституції України принцип презумпції невинуватості, згідно з яким особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. При цьому неприпустимо покладати на обвинуваченого (підсудного) доведення своєї невинуватості. Згідно з ч. 3 зазначеної статті, усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь останнього. Визнання особи винуватою у вчиненні злочину може мати місце лише за умови доведеності її вини. При цьому слід мати на увазі, що згідно зі ст. http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/an_194/ed_2019_09_03/pravo1/Z960254K.html?pravo=1 - 19462 Конституції України обвинувачення не може ґрунтуватись на припущеннях, а також на доказах, одержаних незаконним шляхом.

Європейський суд з прав людини неодноразово нагадував, що положення підпункту «а» пункту 3 статті 6 Конвенції необхідно аналізувати у світлі більш загальної норми про право на справедливий судовий розгляд, гарантоване пунктом 1 цієї статті.

Пункт 2 статті 6 Конвенції проголошує право на презумпцію невинуватості. В основі цього права лежить принцип, згідно з яким особа, яку обвинувачують у вчиненні кримінального правопорушення, має право на виправдувальний вирок у разі нестачі доказів проти неї і тягар подання достатніх доказів для доведення вини покладається на сторону обвинувачення. Недопустимість порушення таких принципів Європейський суд з прав людини засвідчив у справі «Тельфнер про-

ти Австрії» від 20 березня 2001 року та «Джон Мюррей проти Сполученого Королівства» від 08 лютого 1996 року.

Справа Коффіна в 1895 році породила рішення Верховного суду Сполучених Штатів, яке встановило принцип презумпції невинуватості як основоположний і з того часу є прецедентом. Суд прокоментував вирок так: «Принцип презумпції невинуватості на користь обвинуваченого є незаперечним, аксіоматичним і елементарним законом, а його застосування є основою для застосування нашого кримінального законодавства [...] Отже, ми робимо висновок, що презумпція невинуватості є дійсною на користь обвинуваченого, що вона визнається законом і що слід зберігати те, що становить «розумний сумнів». [...]».

Через цей принцип американські суди дуже мало використовують попереднє ув'язнення, на відміну від деяких європейських країн. Однак у Сполучених Штатах прокурори розслідують виключно для обвинувачення, а захисники – для захисту. Суди винесли рішення на користь найбільш переконливої позиції. Ця процедура називається «змагальною».

Нарешті, можливість «визнати себе винним», тобто добровільно припинити презумпцію невинуватості, є правом, дуже специфічним для американської системи, яке не має багато еквівалентів у Європі. В обмін на визнання обвинуваченого вона дозволяє зняти певну кількість звинувачень, винести менший вирок і уникнути публічного судового розгляду. Ці активи означають, що переважна більшість американських справ закінчуються саме так.

Висновки. Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини є одними з основоположних принципів кримінального судочинства та основними гарантіями права на справедливий судовий розгляд. Незважаючи на законодавче закріплення принципів права на захист та презумпції невинуватості у чинному законодавстві України, відсутнє чітке уявлення про дію та застосування цих принципів у соціальному регулюванні, в тому числі у кримінальних процесуальних відносинах. Зокрема, під час досудового розслідування, з моменту здійснення кримінального провадження, йдеться про їх суть, значення, дію та застосування, ефективності шляхом надання детальних положень щодо права на захист та принципу презумпції невинуватості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вирок Онufrіївського районного суду Кіровоградської області від 7 травня 2024 року. Справа № 399/529/20 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118848210>.
2. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 9 вересня 2024 року. Справа № 308/3607/18 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121467071>.
3. Кошель В.В., Павлов Р.В. Сучасні аспекти презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини як засади кримінального провадження. *«Молодий вчений»*, № 11 (63), 2018 р. С. 114–117.
4. Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 Кримінального кодексу України від 26 лютого 2019 року № 1-р/2019.
5. Рішення Конституційного Суду України від 8 червня 2022 року № 3-р(II)/2022 у справі за конституційною скаргою Кротюка Олександра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 частини першої статті 284 Кримінального процесуального кодексу України (справа щодо презумпції невинуватості).

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.19>

ДОКАЗУВАННЯ КОРУПЦІЙНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Матвійчук А.В.,

доктор юридичних наук,

Державний університет інфраструктури та технологій,

завідувач кафедри правосуддя юридичного факультету

Інституту управління, технологій та права

ORCID: 0000-0003-2991-3236

Матвійчук А.В. Доказування корупційних правопорушень.

У науковій статті приділяється увага ключовим аспектам проблеми, пов'язаної з виявленням та доведенням фактів корупційної діяльності та переведення такої діяльності в розслідування. Саме розслідування пов'язане зі збором та оцінкою доказів, правильним їх закріпленням. Особлива увага приділяється тому, щоб всі зібрані докази були долучені до матеріалів кримінального провадження та оцінені вірно судом. В цьому, випадку докази мають бути належні, допустимі, достовірні та достатні.

Аналізуються методи збору доказів, особливості їх оцінки, долучення до матеріалів провадження. Докази мають стосуватись обставин кримінального провадження, до них слід віднести: покази свідків, письмові документи, речові докази, експертні висновки та електронні докази. Детальної уваги потребує збір доказів у такій категорії справ як корупційні, оскільки корупційні правопорушення - це таємні схеми та угоди, задіяння інтелектуальної складової та складність виявлення таких дій.

Під час розслідування корупційних правопорушень найчастіше використовуються непрямі докази, такі як фінансові, бухгалтерські документи, електронна документування між учасниками, для засвідчення домовленостей, покази третіх осіб.

Особлива увага приділяється нормативно-правовій базі, яка регулює процес доказування у справах про корупцію, а також практичним аспектам роботи правоохоронних органів. У статті також висвітлюються процесуальні порушення законодавства в корупційних правопорушеннях: презумпція невинуватості; проведення обшуків; розповсюдження інформації, отриманої під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій; надмірна публічність; розкриття інформації про осіб, які здійснюють конфіденційне співробітництво.

Актуальним аспектом є певне розмежування на докази, які отримані в законний та незаконний спосіб: «чисті» (вину обвинуваченого встановлено на підставі належних і допустимих доказів та доведено поза розумним сумнівом) та «брудні» (використано недопустимі докази, застосовано провокацію, порушено права учасників провадження).

В процесі формування й перевірки доказів метою є створення властивих засобів (доказів), то в процесі доказування обставин злочину ці засоби мають застосовуватися шляхом аргументації, обґрунтування ними певних тез (висновків, процесуальних рішень).

Ключові слова: корупція, досудове розслідування, властивості доказів, процесуальні порушення.

Matviichuk A.V. Proof of corruption offenses.

The scientific article focuses on the key aspects of the problem related to identifying and proving the facts of corrupt activity and turning such activity into an investigation. The investigation itself is connected with the collection and assessment of evidence, their correct fixation. Particular attention is paid to ensuring that all collected evidence is included in the criminal proceedings and evaluated correctly by the court. In this case, the evidence must be proper, admissible, reliable and sufficient.

Methods of evidence collection, features of their assessment, and attachment to the proceedings are analyzed. The evidence must relate to the circumstances of the criminal proceedings and include:

witness statements, written documents, material evidence, expert opinions and electronic evidence. The collection of evidence in such a category of cases as corruption requires detailed attention, since corruption offenses are secret schemes and agreements, the involvement of an intellectual component and the difficulty of detecting such actions.

During the investigation of corruption offenses, indirect evidence is most often used, such as financial and accounting documents, electronic documentation between participants, to certify agreements, testimony of third parties.

Special attention is paid to the normative and legal framework, which regulates the process of proof in corruption cases, as well as practical aspects of the work of law enforcement agencies. The article also highlights procedural violations of legislation in corruption offenses: presumption of innocence; conducting searches; dissemination of information obtained during the conduct of secret investigative (research) actions; excessive publicity; disclosure of information about persons who carry out confidential cooperation.

A relevant aspect is a certain distinction between evidence that was obtained in a legal and illegal way: «clean» (the guilt of the accused was established on the basis of proper and admissible evidence and proved beyond a reasonable doubt) and «dirty» (inadmissible evidence was used, provocation was used, the rights of the participants were violated proceedings).

In the process of formation and verification of evidence, the goal is to create specific means (evidence), then in the process of proving the circumstances of the crime, these means should be applied by way of argumentation, substantiating certain theses (conclusions, procedural decisions).

Key words: corruption, pretrial investigation, properties of evidence, procedural violations.

Постановка проблеми. Докази є ключовим та найголовнішим елементом у кримінальному провадженні, що дозволяє встановити фактичні обставини справи та довести той факт, що доказування вини або невинуватості - це складний та покроковий механізм у дотриманні прав та свобод всіх учасників кримінально-процесуальної діяльності.

У кримінальному провадженні використовуються різні види доказів, такі як покази свідків, письмові документи, речові докази, експертні висновки та електронні докази. Перелік та основні ознаки, за якими ідентифікують докази передбачені законодавством у сфері кримінального процесу.

Докази мають бути зібрані лише в спосіб, передбачений законодавством та відповідати вимогам допустимості, достовірності, достатності, встановленим кримінально-процесуальним законодавством. Належність доказів має встановити об'єктивну істину у кримінальному провадженні, обравши при цьому предмет доказування; в той же час об'єктивність пов'язана з неупередженістю збирання інформації або речей та документів, які будуть визначені в ході розслідування як докази. Серед ознак існування доказів передбачена їх достовірність (не перекручені, отримані належним способом) та достатність (реальність існування факту правопорушення).

Корупційні правопорушення часто включають таємні схеми та угоди, які важко встановити ускладнює встановлення фактичних обставин кримінального провадження. Під час розслідування корупційних правопорушень найчастіше використовуються непрямі докази, такі як фінансові, бухгалтерські документи, електронна документування між учасниками, для засвідчення домовленостей, покази третіх осіб.

Мета дослідження. Аналіз процесу доказування корупційних правопорушень, уникнення основних процесуальних помилок під час збору доказів.

Стан опрацювання проблематики. Під час проведення дослідження розглядаються наукові праці таких вчених: Вознюк А.А. “Корупційні кримінальні правопорушення: концептуальні проблеми в контексті реформування кримінального законодавства України”; Грібов М.Л., Венедіктов А.А., Венедіктова Ю.Є. “Контроль за вчиненням корупційних злочинів, пов'язаних з підкупом: питання законності”; Касапоглу С.О. “Допустимість доказів у кримінальних провадженнях за корупційні злочини”; Мироненко В. “Типові процесуальні порушення законодавства під час розслідування корупційних злочинів”; Никифоренко Н.А. “Детермінанти кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією”; Рибалка О. “Теоретичні засади доказування у кримінальному процесі”; Свобода Є.Ю., Ціпотан Ю.П. “Стан наукового розроблення питань щодо розслідування корупційних кримінальних правопорушень, вчинених суддями”; Шевчук В.М. “Виявлення ознак корупційних кримінальних правопорушень як структурний елемент криміналістичної методики

розслідування». При цьому, низка питань у вказаній проблематиці потребує додаткового наукового обґрунтування та уваги.

В Україні було проведено низку наукових пошуків щодо проблем розслідування, оперативно-розшукового забезпечення та кримінального процесуального доказування у кримінальному провадженні про корупційні кримінальні правопорушення, в тому числі зловживанням службовим становищем, неправомірну вигоду, незаконне збагачення тощо [1, с. 636].

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень розслідування корупційних кримінальних правопорушень свідчать про те, що найчастіше приводами для внесення відомостей до ЄРДР таких кримінальних правопорушень можуть бути: 1) заяви та повідомлення потерпілих осіб, скарги громадян, звернення юридичних осіб; 2) повідомлення інформаторів; 3) виявлення ознак корупційних кримінальних правопорушень у результаті проведення оперативно-розшукових заходів, які передують початку кримінального провадження; 4) повідомлення посадових осіб, представників різних організацій під час проведення планових контрольних-ревізійних заходів; 5) інформація з матеріалів правоохоронних органів (СБУ, прокуратури, НАБУ, НАЗК); 6) матеріали справ про адміністративні правопорушення; 7) публікації в мас-медіа, мережі Інтернет, матеріали журналістських розслідувань; 8) виявлення ознак кримінального правопорушення під час розслідування інших кримінальних правопорушень [2, с. 428].

На думку науковця, в процесі формування й перевірки доказів метою є створення властивих засобів (доказів), то в процесі доказування обставин злочину ці засоби мають застосовуватися шляхом аргументації, обґрунтування ними певних тез (висновків, процесуальних рішень). Відбувається це під час доказування, у відмінних процесуальних формах (у постановках, обвинувальних актах, ухвалах, вироках суду) і лише за допомогою раціонального (опосередкованого) пізнання, через аналіз достатності сукупності доказів для прийняття процесуальних рішень та обґрунтування певних тез.

Під час збирання доказів і встановлення результатів слідчих дій слідчий (особа, яка провадить дізнання) здійснює пізнання для всієї системи суб'єктів, у якій є й сторона обвинувачення, і сторона захисту, і суд. Щодо переконання їх у правильності своїх висновків слідчим і проводяться вищевказані дії, що мають спрямування на переформатування «істини в собі» на «істину для всіх» [3, с. 283].

На практиці виникає ряд проблем щодо визначення допустимості доказів корупційних злочинів, з-поміж яких варто зазначити такі як: 1) недостатня аргументація доказової бази, щоб можна було долучити до матеріалів справи і в подальшому формувати для суду доказові версії; 2) недостовірність доказів або суперечність викладених фактів між собою, що не може бути визнано судом як допустимі докази; ускладнена/неналежна процедура збирання доказів, якщо мало місце порушення закону чи прав учасників кримінального провадження; 3) з другого пункту слідує і третя проблема, що полягає у низько кваліфікаційному чи неналежному експертному оцінюванні, що призводить на практиці до визначення доказів недопустимими; 4) якщо брати категорії корупційних злочинів топ-посадовців, держслужбовців чи представників бізнесу, тоді можна добавляти і такий фактор як наявність політичного тиску, що може впливати на прийняття рішень у визначенні доказів допустимими чи недопустимими [4, с. 622-623].

Загалом усі кримінальні провадження досліджуваної категорії кримінальних правопорушень можна розмежувати, виокремивши серед них «чисті» (вину обвинуваченого встановлено на підставі належних і допустимих доказів та доведено поза розумним сумнівом) і «брудні» (для доказування стороною обвинувачення використано недопустимі докази, застосовано провокацію, грубо порушено право підозрюваного, обвинуваченого на захист тощо) [5, с. 8].

Незважаючи на спроби правоохоронних, судових та громадянських інституцій боротися з цими деліктами, вони залишаються досить поширеними, що обумовлює зацікавленість на глибокий аналіз їх детермінант, оскільки ефективна боротьба з цією категорією протиправних діянь вимагає системного підходу, що полягає у застосуванні комплексу заходів, спрямованих на усунення причин та умов корупційних та пов'язаних з корупцією кримінальних правопорушень [6, с. 318]. Науковець виділив соціально-економічні, суспільно-політичні, організаційно-управлінські, правові, культурно-психологічні та технічні фактори, що детермінують досліджувані делікти.

Соціально-економічні пов'язані з недостатнім рівнем оплати праці, що може спонукати його до пошуку альтернативних варіантів збагачення серед яких – вчинення корупційних діянь; суспільно-політичні - міжнародний збройний конфлікт та політична воля на протидію корупції; ор-

ганізаційно-управлінські - державні інституції, які забезпечують процес декларування, іноді не вживають необхідних і достатніх заходів щодо надання роз'яснень антикорупційного законодавства, повідомлення суб'єкта декларування про необхідність подачі декларації та строк такої подачі; правові - складність в тлумаченні антикорупційних норм; культурно-психологічні детермінанти включають передусім низький рівень моральних та етичних стандартів в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, толерування корупції в суспільстві.

Автор виділив основні процесуальні порушення законодавства в корупційних правопорушеннях: 1) порушення презумпції невинуватості. Одним із найбільш поширених і системних порушень є ігнорування презумпції невинуватості – основоположного принципу кримінального судочинства будь-якої правової держави, закріпленого, зокрема, у статті 62 Конституції України та статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; 2) порушення порядку проведення обшуків. Обшуки є важливою слідчою дією в розслідуванні корупційних злочинів, проте вони повинні проводитися відповідно до процесуальних норм; 3) розповсюдження інформації, отриманої під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Якщо негласні слідчі (розшукові) дії є засекреченими на конкретному етапі кримінального провадження, то відповідно їхні матеріали не можуть бути надані будь-кому для ознайомлення та використання до моменту такого розсекречення; 4) надмірна публічність; 5) розкриття інформації про осіб, які здійснюють конфіденційне співробітництво.

Відсутність у КК України визначення поняття «корупційне кримінальне правопорушення» не дає змоги окреслити кримінально правовий зміст цієї групи деліктів і встановити, які кримінальні проступки та злочини до них належать. Під час формулювання цієї дефініції слід урахувати, що вона повинна узгоджуватися з визначенням кримінального правопорушення, корупційного правопорушення та корупції [8, с. 29].

Інтегративний аналіз застосування норм кримінального та кримінально-процесуального права, приводить до висновків про необхідність системних змін законодавства, зокрема: а) Посилення відповідальності за корупцію з кваліфікуючими ознаками, включаючи встановлення довічного позбавлення волі. б) Запровадження інтегрованого інституту відповідальності за політичну корупцію. в) Запровадження в кримінальному та кримінально-процесуальному праві гармонізованого інституту пом'якшення відповідальності за вчиненні корупційні та інші злочини за умов дієвого каяття підозрюваних (обвинувачених), при скасуванні існуючої угоди про визнання вини, яка не коригується з нормами кримінального права та суперечить конституційним та іншим нормам більшої юридичної сили. г) Зміцнення процесуальної самостійності слідчого та гарантій його незалежності від виконавчої влади і політичних інституцій [9, с. 62].

Слід звернути увагу на те, що антикорупційне законодавство потребує реформування та вдосконалення, а процес доказування корупційних правопорушень - необхідно обов'язково покращувати, враховуючи умови воєнного стану, розвиток інформаційних технологій, напрацювання нових схем вчинення корупційних дій. Особливої уваги потребує вірне закріплення доказів з метою їх подальшого використання.

Висновки. Доказами є фактичні дані, які отримані під час розслідування кримінального провадження, на підставі яких встановлюється сам факт правопорушення. Важливо, щоб докази були достовірні, достатні, належні та допустимі. Саме в такому випадку вони можуть використовуватись в суді та скласти основу рішення.

Важливо дотримуватись правил порушення кримінального провадження (вказати вірну підставу такої дії та необхідність). Найчастіше до Єдиного реєстру досудових розслідувань вносять інформацію щодо корупційних кримінальних правопорушень за такими підставами: заяви та повідомлення, скарги та звернення; повідомлення інформаторів; виявлення під час проведення оперативно-розшукових заходів; повідомлення посадових осіб під час проведення планових контрольно-ревізійних заходів; матеріали правоохоронних органів; матеріали справ про адміністративні правопорушення; публікації ЗМІ; в процесі розслідування інших кримінальних правопорушень.

Під час розслідування корупційних злочинів виникає ряд проблем, які пов'язані з подальшою допустимістю доказів: недостатня аргументація доказової бази; недостовірність доказів або суперечність викладених фактів між собою, порушення закону чи прав учасників; політичний тиск. Під час розслідування корупційних злочинів можуть виникати певні процесуальні порушення: порушення проведення обшуку; порушення презумпції невинуватості; розкриття інформації щодо співробітництва та інше.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Свобода Є.Ю., Ціпотан Ю.П. Стан наукового розроблення питань щодо розслідування корупційних кримінальних правопорушень, вчинених суддями. *Електронне наукове видання "Аналітично-порівняльне правознавство"*. С. 634–638.
2. Шевчук В.М. Виявлення ознак корупційних кримінальних правопорушень як структурний елемент криміналістичної методики розслідування. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 7/2022. С. 425–430.
3. Рибалка О. Теоретичні засади доказування у кримінальному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. № 8/2020. С. 281–284.
4. Касапоглу С.О. Допустимість доказів у кримінальних провадженнях за корупційні злочини. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 5/2024. С. 622–625.
5. Грібов М.Л., Венедіктов А.А., Венедіктова Ю.Є. Контроль за вчиненням корупційних злочинів, пов'язаних з підкупом: питання законності. *Криміналістичний вісник*. № 2 (36). 2021. С. 7–24.
6. Никифорова Н.А. Детермінанти кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2024. Серія ПРАВО. Випуск 81: частина 2. С. 317–323.
7. Мироненко В. Типові процесуальні порушення законодавства під час розслідування корупційних злочинів. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitics/226616_tipov-protsesualn-porushennya-zakonodavstva-pd-chas-rozsliduvannya-koruptsynikh-zlochiniv.
8. Вознюк А.А. Корупційні кримінальні правопорушення: концептуальні проблеми в контексті реформування кримінального законодавства України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 2 (20). С. 21–32.
9. Тертишник В.М., Батраченко Т.С. Правові проблеми протидії корупції. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 1. 2024. С. 57–63.

УДК 355.404.52:351.746.1(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.20>

ГЕНЕЗА МЕТОДІВ ТА ЗАСОБІВ КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПЕЦСЛУЖБИ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Морей Т.В.,

доктор філософії,

старший науковий співробітник наукової лабораторії

Національної академії Служби безпеки України

ORCID: 0000-0002-3632-2533

e-mail: tetianamorei@gmail.com

Шевченко С.В.,

аспірант другого року підготовки

Національної академії Служби безпеки України

ORCID: 0009-0009-3527-6369

Морей Т.В., Шевченко С.В. Генеза методів та засобів контррозвідувальної діяльності національної спецслужби: історичний досвід та перспективи.

У статті проведено історичний аналіз методів та засобів розвідувальної та контррозвідувальної діяльності, що застосовувала національна спецслужба періоду XVI-XVII ст., а саме, – періоду козащини та становлення Української козацько-гетьманської держави, з метою встановлення діалектичного взаємозв'язку між ефективними інструментами протидії агресору того часу і сьогодення.

Актуальність статті полягає в дослідженні контррозвідувальної діяльності національної спецслужби того часу, трансформації відповідних підрозділів та їхніх повноважень періоду козацтва у сьогодення, оскільки воно формувалося в умовах національно-визвольної війни у протистоянні із зовнішніми ворогами. Висвітлено історичні аспекти контррозвідувальної діяльності досліджуваного періоду, зокрема застосування методів і засобів, які використовували при проведенні морських походів.

Стаття присвячена дослідженню становлення та розвитку здійснення контррозвідувальної діяльності в історичній ретроспективі, особливостей тактики ведення бойових дій періоду XVI-XVII ст. під час проведення успішних морських операцій у контексті ретроспективних змін національних спеціальних служб, а також можливості використання історичного бойового досвіду часів козацтва у модернізації і трансформації контррозвідувальних засобів в умовах російсько-української війни XXI століття. Авторами вдало проведено історичну паралель між маневреними козацькими човнами-чайками та застосовуваними у Чорному морі Службою безпеки України у наданні відсічі агресору безпілотними надводними апаратами «SeaBaby» та швидкісними морськими дронами «Мамай».

Окреслені в науковій статті аспекти генези методів і засобів контррозвідки переконливо свідчать про те, що як гласні, так і негласні способи та прийоми розвідувальної, а згодом і контррозвідувальної діяльності, використовувалися у протистоянні з ворогом в різних формах з давніх часів і зазнали тривалої трансформації.

Наголошено, що результати вивчення історії становлення та функціонування національних спеціальних служб мають практичне значення, адже можуть бути використані для вдосконалення та модернізації діяльності Служби безпеки України в сучасних реаліях для ще більш ефективного проведення контррозвідувальних заходів та спецоперацій в умовах ведення війни з агресором та під час коригування стратегії національної безпеки.

Ключові слова: державна безпека, розвідка, контррозвідка, національна спецслужба, Українська козацько-гетьманська держава, морські походи, морські дрони, контррозвідувальні методи, оперативно-бойові методи, контррозвідувальні засоби, Служба безпеки України.

Morei T.V., Shevchenko C.V. The genesis of methods and tools of counterintelligence activities of a national special service: historical experience and prospects.

The article provides a historical analysis of the methods and tools of intelligence and counterintelligence activities exploited by the national intelligence service in the sixteenth and seventeenth centuries, in the period of the Cossacks and the formation of the Ukrainian Cossack-Hetman State. The priority goal is to establish dialectical connection between the effective tools of countering the aggressor of that period and nowadays.

The relevance of the article lies in the study of the counterintelligence activities of the national intelligence service of that period, the transformation of the relevant units and their powers from the Cossack period to nowadays, as it was set up in the context of the national liberation war in confrontation with external enemies. The author highlights the historical aspects of counterintelligence activities of the period under study, in particular, the methods and tools that are used in conducting naval campaigns.

The article is allocated to the study of the formation and evolution of counterintelligence activities in historical aspects, the fundamental tactics of warfare of the sixteenth and seventeenth centuries during successful naval operations in the context of retrospective changes in national special services, as well as the opportunity to use the Cossacks' experience in the modernisation and transformation of counterintelligence tools in the context of the Russian-Ukrainian war of the twenty-first century. The researchers have introduced a historical parallel between the powerful Cossack «Gull» boats and the «SeaBaby» unmanned surface vehicles and «Mamai» high-speed maritime drones that are used by the Security Service of Ukraine in the Black Sea to repel the aggressor.

The aspects of the genesis of counterintelligence methods and tools have been outlined in the study. They depict overt and covert methods and techniques of intelligence and counterintelligence, that have been used in the fight against the enemy in various forms since ancient times and have undergone long changes.

It has been mentioned that the results of studying the history of the formation and functioning of national special services are of empirical impact. They can be used to improve and enhance the activities of the Security Service of Ukraine in modern realities, to conduct effective counterintelligence activities and special operations in the context of war with the aggressor and to adjust the national security strategy.

Key words: national security intelligence counterintelligence national security agency Ukrainian cossack-hetman state maritime raids marine drones counterintelligence methods operational-combat methods counterintelligence tools Ukrainian Security Service.

Постановка проблеми. Сучасні процеси відстоювання територіальної цілісності та боротьби за свою державність в умовах широкомасштабного довготривалого військового вторгнення російських військ на територію України зумовлюють звернення до вивчення історичного досвіду організації та функціонування державних інституцій в їхньому історико-правовому вимірі.

Дослідження історичного розвитку та становлення методів і засобів контррозвідувальної діяльності має важливе значення для формування їх теоретичних, правових та організаційних основ з метою удосконалення зазначених категорій. Вивчення генези теоретико-прикладного осмислення методів та засобів контррозвідувальної діяльності свідчить, що зазначена категорія з'явилася одночасно із запровадженням терміну контррозвідувальна діяльність. Таким чином, вивчення історії розвитку теоретичної думки повноважень контррозвідувального спрямування органів державної безпеки зумовлено необхідністю оптимізації як теорії, так і практики діяльності підрозділів контррозвідки Служби безпеки України.

Для повноцінного дослідження будь-якого суспільного явища потрібно з'ясувати ті умови, при яких воно формувалося. Контррозвідувальні методи та засоби, як і будь-які явища соціальної дійсності, сформувалися не спонтанно, а пов'язані із закономірностями розвитку суспільства та мають свої історичні витоки.

Проаналізований у статті історичний період XVI-XVII ст., а саме, зміни у використанні елементів розвідки та контррозвідки періоду козащини та становлення Української козацько-гетьманської держави, свідчать про тісний взаємозв'язок із сьогоденням. Оскільки козацтво формувалося у протистоянні із зовнішніми ворогами та внутрішніми загрозами, тому велике значення приділялося організації розвідувальної та контррозвідувальної діяльності, яка здійснювалася за різними напрямками: становлення польової сторожово-розвідувальної служби; організації страте-

гічної зовнішньої розвідки на території противника із використанням агентури; інформування з боку легальних представництв козацтва – дипломатичних посольств; розвідувальне забезпечення ведення бойових дій на суходолі та під час морських походів; добування розвідувальної інформації безпосередньо в бойових сутичках; диверсійна та інша підривна робота в тилу противника; контррозвідувальні заходи [1, с. 45]. Стаття присвячена розгляду особливостей використання методів і тактики ведення бойових дій при організації та проведенні морських походів та можливості використання історичного досвіду, модернізації контррозвідувальних засобів, які застосовували у той період з можливістю адаптації їх під сучасні реалії в умовах ведення війни при проведенні військово-морських операцій.

Стан опрацювання досліджуваної проблематики. Проблеми, пов'язані з теоретичними, правовими та організаційними основами становлення і розвитку органів державної безпеки в Україні та їх діяльності як підґрунтя системи забезпечення державної безпеки були об'єктом наукових розвідок вчених різних періодів. Однак, аналіз наукових доробків, присвячених розгляду проблем теорії та практики забезпечення державної безпеки, свідчить про серйозний інтерес до питань становлення та діяльності спеціальних служб в Україні з боку науковців в галузі історії. Аналізований нами період, зокрема українського козацтва, досліджували у своїх роботах історики Д.І. Яворницький, В.І. Сергійчук, Т.В. Чухліб та ін. Серед науковців, які досліджували історію становлення та діяльності спеціальних служб в Україні різних історичних періодів можна виділити праці В.С. Грицака, В.А. Смолія, В.С. Сідака, О.Ф. Белова, С.С. Кудінова, С.П. Лясковської, О.І. Фармагея, О.Є. Лисенка, В.С. Степанкова, О.В. Скрипник, О.С. Рубльова, Я.М. Антонюка, О.Н. Ярмиша, Т.В. Вронської та ін. Історію становлення, теоретичні, правові та організаційні засади контррозвідувальної діяльності у своїх працях досліджували такі науковці: Г.Ф. Григоренко, А.І. Марущак, Ю.О. Найдьон, А.С. Пашков, О.С. Пелюх, В.Г. Пилипчук, П.С. Підгайний, В.М. Поваляєв, І.М. Рижов, І.В. Слюсарчук, М.П. Стрельбицький, М.О. Ткаченко, О.М. Юрченко та ін. Водночас, постає необхідність проведення окремого дослідження у контексті порівняльного аналізу контррозвідувальної діяльності національної спецслужби часів Української козацько-гетьманської держави, можливості запозичення, трансформації та використання відповідного досвіду, а саме методів та засобів контррозвідувальної діяльності в умовах війни.

Метою статті є дослідження становлення та розвитку генези методів та засобів контррозвідувальної діяльності, особливостей тактики їх застосування в обраний для дослідження період, зокрема, проведення успішних морських походів та можливості використання історичного досвіду у трансформації контррозвідувальних засобів в умовах російсько-української війни ХХІ століття.

Виклад основного матеріалу. Ефективні механізми захисту державних інституцій знайшли своє відображення в часи українського козацтва, коли землі України були поділені між ворогуючими державами. Український народ, щоб забезпечити своє існування і розвиток, шукав методи захисту активної військової протидії, виробляв способи, прийому і засоби самооборони. Високого рівня на той час досягла справа агентурного впровадження в середовище противника осіб однієї з них релігії, національності тощо. Фіксувалося й перевербування агентів інших країн. За часів правління Богдана Хмельницького було створено ефективну службу безпеки з повноцінними розвідувальним та контррозвідувальним елементами (ці функції в той час були об'єднані в один підрозділ), розгалуженою структурою й агентурною мережею, яка вчасно поставляла необхідну оперативну інформацію як політичного, так і військового характеру. Функціональні обов'язки козаків Запорізької Січі різних рівнів, насамперед осавула, писаря і товмача Січі передбачали можливість залучатись, прямо чи опосередковано, до організації контррозвідувального забезпечення та пошуку [2, с. 115].

Агентурна мережа того часу мала триступеневу структуру керівництва: гетьман, керівник розвідслужби, резиденти на місцях. Здобувати відомості оперативного характеру були зобов'язані полкові й навіть сотенні структури державної влади. Основними об'єктами тогочасних спецслужб були іноземні структури влади та військо. Серед специфічних форм підривної діяльності цих спецслужб були підготовка повстань і вчинення диверсій. Розвідувальний загін, розвідувальний роз'їзд, роз'їзні козаки та бекети (спостережні пости) були органами, які здобували і доносили необхідну інформацію [3]. Зважаючи на той факт, що державні інституції часів козацтва в переважній більшості знаходились в умовах або відбиття агресії, або реалізації наступальних операцій, тому і методи і засоби як розвідувальної, так і контррозвідувальної діяльності були спрямовані на виконання оперативно-бойових завдань.

Особливу увагу хочемо звернути на аналіз тактики, методів і засобів, що використовували козаки при проведенні успішних чорноморських походів початку XVII століття. Морські походи готувалися заздалегідь з високопрофесійним знанням справи. Першочергове значення надавалося з'ясуванню шляху до об'єкта походу, його географічному розташуванню, системи укріплень, чисельності та озброєнні варті [4, с. 76-77]. На думку В.І. Сергійчука, кожен похід “збагачував знання про море, про турецькі порти, про найнебезпечніші ракурси і небезпечні місця. Накопичувалися знання про морські та теренові умови на турецьких узбережжях, про силу противника та його слабкі сторони” [4, с. 77]. Постійна протидія загрозі з Півдня сприяла вдосконаленню форм і методів контррозвідальної діяльності, з урахуванням накопичення надзвичайно цінного бойового досвіду.

Основними засобами проведення морських походів в першу чергу були човни. Будівництво човнів здійснювали у нескладний спосіб: для зручності перетягання човнів суходолом від однієї водойми до іншої їх початково виготовляли з буйволячої шкіри, але поступово, первісні човни модернізували великими чайками [5, с. 273]. Легкість конструкції надавала перевагу в маневреності та швидкості, а розміри – скритність пересування.

Споруджували човни-чайки у військової скарбниці Січі. За зовнішнім виглядом вони нагадували іспанські баркелонги, неаполітанські фелюки, які були гострими з корми і з носа, без палуби й кіля. Розміри чайок були різними: приблизно від 15 до 20 метрів – у довжину, від 3 до 3,5 метрів чи від 5,5 до 6 метрів – у ширину, та до 3,5 метрів заввишки. Основою такого човна було дно довжиною 14 метрів, зроблене з липової чи вербової колоди. З обох боків до основи прибивали дубові дошки довжиною до 3,5 метрів, шириною до 0,3 метри кожна. Такі дошки нашивали на човен до того часу, доки він не набував відповідної довжини, ширини й висоти. Готовий човен осмолювали і прилаштовували до нього два керма чи загірбні весла, одне з яких розташовували на кормі, а друге – на носі, щоб човен був більш маневрений, не повертався з одного боку на інший, завдяки чому міг діяти вільніше, без зайвої втрати часу [5, с. 273]. З зовнішнього боку до бортів осмоленого човна-чайки від корми до носа прилаштовували пучки очерету товщиною від 2 до 5,5 метрів, для захисту від ворожих стріл та потоплення від морських хвиль. Залежно від розміру човна, до кожної чайки з обох боків прикріплювали від 20 до 40 весел, ставили одну щоглу посеред чайки, до якої можна було кріпити вітрило. За допомогою такої технології чайка одночасно могла йти і на веслах і на вітрилі. Козаки, здебільшого, уникали вітрил, оскільки вони могли видати їх ворогу, і навіть за сильного попутного вітру намагались йти тільки на веслах. На кожній чайці також ставили бочку для сухарів з одного боку, та невеликі ковані залізні чи мідні гармати (4 чи 6 фальконетів) – з іншого. На початку історичного існування запорізькі козаки не возили у морські походи жодних гармат, оскільки їх човни не могли витримати важких вантажів, і лише на початку XVII ст. почали брати у морські походи невеликі фальконети. На будівництво кожної чайки витрачали близько 15 днів, залучаючи не менше 60 осіб. Такий морський флот у 80-100 човнів козаки могли виготовити за два-три тижні. На човнах-чайках, збудованих у такий спосіб, можна було розмістити від 50 до 70 козаків, кожен з яких мав шаблю, дві рушниці, достатню кількість куль, шість фунтів пороху, ядра для фальконетів і необхідне продовольство [5, с. 274; 6, с. 47-48].

Крім човнів-чайок, хоча й дуже рідко, запорізькі козаки використовували кораблі: трищоглові, дводечні, з одного боку якого знаходились чотири правильні округлі каютні ілюмінатори й висока двоярусна рубка у вигляді шатра для розміщення на судні головнокомандування, вісім отворів у вигляді дверей, по чотири на ярусі. В нижній деці корабля знаходилося сім великих люків, у верхній – три малі і стільки ж – з протилежного боку, з яких висувались гармати. Корма судна була товстою, з різьбленими прикрасами й малюнками та військовим прапором, прикріпленим на древку. На носі корабля знаходився якірний значок, до якого прикріплювали прапор, трохи менший, ніж на кормі. Між кормою і носом встановлювали три високі щогли для трьох вітрил. Такий корабель міг вмістити не менше 250 чоловік команди з 5–10 начальниками [5, с. 276].

Козаки постійно вдосконалювали свою військову майстерність новими тактичними прийомами та способами, про що свідчать їх вдалі виступи проти Османської імперії. Головним у їх тактиці застосування було прагнення воювати з ворогом на його території, на упередження, тобто запобігаючи продуктивним ворогом загрозам. Це давало змогу не лише послаблювати його військову міць, а й розхитувати його господарську систему, завдаючи величезних матеріальних збитків. Запорожці прагнули захопити ворога раптово, маскувалися, тому часто діяли вночі, вибираючи найзручнішу позицію: прибирали щоглу, згортали вітрила – і човни-чайки, виступаючи не більш

ніж на 0,75 метрів над поверхнею води, губилися між хвилями. Вільно плаваючи морем, чайки довго залишалися непоміченими противником, що давало можливість успішно нейтралізувати великотонажний флот ворога. Виходячи з січової гавані козацькі човни спускалися Дніпром. Човни-чайки йшли дуже тісно, попереду – човен кошового отамана, на якому майорів отаманський прапор. Під час морської битви в першу чергу знешкоджувалося флагманське судно, а корабель з усім екіпажем пускали на дно [5, с. 274–276]. Успіхи козацьких морських походів були також зумовлені і їх талановитим керівництвом.

Як і декілька століть тому, в сучасних умовах широкомасштабного військового вторгнення російських військ на територію України, постала необхідність застосування дієвих засобів для проведення військово-морських операцій по знешкодженню ворога. Перед національною спецслужбою стоять надважливі та надскладні завдання, а саме: витіснення та нейтралізація російського військово-морського флоту із Чорного та Азовського морів, захист критичної інфраструктури держави від крилатих ракет, які ворожі війська запускають зі своїх кораблів з акваторії. Для успішної реалізації вказаних завдань постала необхідність у підготовці та створенні новітніх засобів контррозвідувальної діяльності, які, в свою чергу, спровокували розвиток нових оперативно-бойових методів та засобів їх застосування. Так, в умовах неспровокованої війни, Україна розпочала власне виробництво ударних безпілотних надводних та підводних апаратів та стала першою державою у світі, яка формує спеціальний безпілотний морський флот для знешкодження загроз державній безпеці [7].

Історичним прототипом нових засобів контррозвідувальної діяльності, а саме морських дронів, можна вважати легкі, невеликі, маневрені човни-чайки, які наші предки – козаки – застосовували у вдах морських походах, знищуючи ворожий флот у портах і на морі.

Під час російсько-української війни Україна створила декілька власних моделей ударних безпілотних надводних апаратів. Морські дрони є власною унікальною технічною розробкою Служби безпеки України. Наразі спецслужба використовує для здійснення спецоперацій у Чорному морі морський дрон «SeaBaby» та швидкісний дрон «Мамай».

Після того, як Служба безпеки України почала самостійну розробку безпілотних надводних апаратів, компанія, що початково створювала безпілотники, продовжила розробку дронів вже для Головного управління розвідки Міноборони України, які отримали назву «MAGURA V5» [8]. Морський дрон сягає до 5,5 метрів у довжину, вага не перевищує 1000 кілограм, оснащений системою автопілотування, відеопідсистемами, зокрема нічного бачення, резервними модулями зв'язку та бойовою частиною, реактивними вогнеметами. До комплексу також входить система транспортування та зберігання, центр обробки даних та наземна автономна станція управління [8].

Морські дрони застосовують під час проведення операцій із знешкодження військових кораблів та берегової інфраструктури противника, що дає можливість нівелювати загрози державній безпеці України в Чорному морі, завдяки стримуванню Чорноморського флоту. Росія змушена змінювати свої лінії постачання, які для неї є ключовими. Морськими безпілотниками були атаковані та пошкоджені судна, які ворог використовує для транспортування військових вантажів, що доставляють ракетні системи, що має стратегічне значення для нашої держави у ході війни [6, с. 49].

Завдяки успішному застосуванню українських морських безпілотних надводних апаратів почалось активне протистояння російському військово-морському флоту. Загалом, морські дрони вразили вже 11 кораблів Чорноморського флоту РФ, які або повністю знищені, або потребують тривалого часу на відновлення. Перше успішне застосування морських дронів відбулося у 2022 році, коли було атаковано ворожі кораблі у Севастопольській бухті, що спричинило пошкодження чотирьох військових суден, серед яких ракетносії «Адмірал Ессен» та фрегат «Адмірал Макаров» – судна, які оснащені ракетами, що використовували для обстрілу нашої держави [9; 10]. У 2023 році було вражено ракетносії «Самум» та «Павел Державін», танкер SIG, десантний корабель «Оленегорський горняк», пошкоджено буксир «Ніколай Мур» та новітній розвідувально-гідрографічний корабель «Владімір Козіцький». Також, завдяки успішному застосуванню морських дронів Службою безпеки України спільно з Військово-морськими силами ЗСУ двічі було атаковано та пошкоджено військовий логістичний об'єкт – Кримський міст, який досі повністю не відновлений [9; 11]. У червні 2024 року дрони Служби безпеки України вперше здійснили дистанційне мінування акваторії окупованого Криму, завдяки чому було уражено чотири військові кораблі [8].

В умовах триваючої російсько-української війни, для досягнення ще більших результатів у проведенні військово-морських операцій, постійно здійснюється модернізація засобів для ней-

тралізації противника. На даний час проводиться робота над удосконаленням морських дронів, на яких встановлено вогнеметну систему, що дозволяє вести вогонь по човнах противника. Морський дрон повинен стати швидшим, потужнішим, більшим та бути забезпечений іншою системою зв'язку, для ураження російських ракетноносіїв в акваторії Чорного моря, а в подальшому і підводних човнів противника, які становлять загрозу державній безпеці України. Над удосконаленням морських дронів постійно працює команда фахівців Служби безпеки України спільно з ВМС та іншими суб'єктами сектору безпеки і оборони [13].

Також, нове модернізоване покоління морських дронів відрізняється від попередньої моделі зовнішнім виглядом та має покращені аквадинамічні і тактико-технологічні характеристики. Вони можуть бути оснащені вантажем до однієї тони, та проходити понад тисячу кілометрів. Морський дрон – це не просто дрон-камікадзе, на нього може бути встановлено різні модулі озброєння для знищення ворожих цілей. На даний час модернізований дрон проходить повний цикл випробувань для відпрацювання всіх можливих технічних нюансів та недоліків, адаптації новітнього бортового озброєння [10; 14; 6, с. 50].

Висновки. Таким чином, генеза та становлення вітчизняної спецслужби, однією з основних функцій якої є контррозвідувальна діяльність, характеризується зародженням відповідних засадничих принципів, визначенням вектору, стратегії і тактики її діяльності, виробленням технічних механізмів забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності, обороноздатності країни, запобігання зовнішній агресії.

Досліджені аспекти генези методів та засобів контррозвідувальної діяльності переконливо свідчать, що як явище розвідувальної, а згодом і контррозвідувальної діяльності, її спеціальні методи та засоби у тому чи іншому вигляді застосовувалася з давніх часів та пройшли довгий шлях трансформації.

Як свідчить практика, в умовах широкомасштабного вторгнення РФ, методи та засоби контррозвідувальної діяльності потребують постійної модернізації, трансформації та адаптації під сучасні виклики, що стоять перед Службою безпеки України щодо надання відсічі противнику. Як і декілька століть тому, козаки, за допомогою використання легких, малих, швидких, малопомітних, маневрених човнів-чайок могли з легкістю знищити та потопити великі турецькі галери, так і зараз, в умовах російсько-української війни при проведенні спеціальних військово-морських операцій, застосування національною спецслужбою та Військово-морськими силами Збройних сил України морських дронів дало змогу розпочати активне протистояння Чорноморському флоту РФ, а саме зменшити військові потужності ворога на морі та розблокувати українські торговельні шляхи в Чорному морі, знищувати ракетноносії противника, а в подальшому, - і підводні човни, які становлять загрозу державній безпеці України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ляковська С.П. Історія розвідки і контррозвідки в Україні у запитаннях та відповідях: навч. посіб у 2-х ч. Ч. 1. Київ: Нац. акад. СБУ, 2019. 260 с.
2. Пелюх О.С. Методи контррозвідувальної діяльності Служби безпеки України: історичний аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Серія: Право. Вип. 56. С. 114–120.
3. Чухліб Т.В. Гетьмани України-Русі. Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2012. 304 с.
4. Смолій В.А., Котляр М.Ф., Степанков В.С. Спеціальні служби України від найдавніших часів до сьогодення: у 5-ти томах. Т. 1: Спецслужби України у IX–XVII ст. Наук. вид. Київ: Прометей. 2017. 246 с.: іл.
5. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: у 3 т. Львів: Світ, 1990–1992. Т. 1. / з рос. пер. І. Сварник. 1990. 316 с.
6. Морей Т.В. Новітні засоби у протидії загрозам державній безпеці України: історичні передумови та позитивна модернізації. *Гуманітарний вимір російсько-української війни: наукові статті та тези за матеріал. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Переяслав, 14-15 травня 2024): Університет Григорія Сковороди в Переяславі*. 2024. С. 47–53.
7. Виступ Президента України на першому Міжнародному форумі оборонних індустрій. 30.09.2023. URL: <https://www.president.gov.ua/news/mi-zakladayemo-osnovu-arsenalu-vilnogovsituvistup-preziden-85961> (дата звернення: 01.10.2024).

8. Безпілотні надводні апарати (Україна). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%82%D0%BD%D1%96_%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96_%D0%B0%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8_\(%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%82%D0%BD%D1%96_%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96_%D0%B0%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8_(%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0)) (дата звернення: 01.10.2024).
9. Офіційний сайт Служби безпеки України. СБУ використовує морські дрони «Sea Baby» як багатоцільову платформу і готує нові сюрпризи ворогу – Василь Малюк. URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-vykorystovuie-morski-drony-sea-baby-yak-bahatotsilovu-platformu-i-hotuie-novi-siurpryzy-vorohu-vasyl-maliuk> (дата звернення: 01.10.2024).
10. СБУ розкрила особливості роботи морських дронів. URL: <https://www.unian.ua/weapons/morski-droni-yak-pracyuye-mamay-ta-malyuk-12605277.html> (дата звернення: 01.10.2024).
11. Офіційний сайт Служби безпеки України. «Морські дрони – унікальна розробка СБУ», – Василь Малюк розкрив деталі резонансних спецоперацій Служби безпеки України (відео). URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/morski-drony-unikalna-rozrobka-sbu-vasyl-maliuk-rozkryv-detali-rezonansnykh-spetsoperatsii-sluzhby-bezpeky-ukrain> (дата звернення: 01.10.2024).
12. Служба безпеки України для проведення операцій у Чорному морі використовує два надводні дрони – SeaBaby та «Мамай». URL: <https://suspilne.media/646752-najsvidsij-u-cornomu-mori-v-sbu-rozpovili-pro-nadvodnij-dron-mamaj-akij-moze-rozganatisa-do-110-kmgod> (дата звернення: 01.10.2024).
13. Морей Т.В., Шевченко С.В. Особливості застосування оперативно-бойових заходів та засобів в контррозвідувальній діяльності в умовах триваючої військової агресії РФ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Серія: Право. Випуск 83 (3). С. 268–274.
14. У СБУ розповіли про оновлені морські дрони Sea Baby: в майбутньому зможуть протистояти цілим ворожим флотам. URL: https://lb.ua/society/2024/04/15/608542_sbu_rozpovili_pro_onovleni_morski.html (дата звернення: 01.10.2024).

УДК [351.746.1:343.341(26.02)] (477) (043.5)
DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.21>

МОРСЬКА ОХОРОНА: ПЕРСПЕКТИВИ ЯК СУБ'ЄКТА БОРОТЬБИ З ТЕРОРИЗМОМ НА МОРІ

Оверченко Ю.А.,
*доктор філософії з права,
старший викладач кафедри спеціальних дисциплін
Національної академії Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0001-6307-3459*

Оверченко Ю.А. Морська охорона: перспективи як суб'єкта боротьби з тероризмом на морі.

У статті досліджуються окремі аспекти розвитку морської безпеки в Україні за рахунок вдосконалення антитерористичного законодавства.

Однією з головних умов, які формують мету дослідження, визначено наявний в Україні правовий режим воєнного стану. Частково увага зосереджується на окремих аспектах терористичної загрози, які розвиваються в Україні під впливом безгрунтового військового вторгнення з боку країни агресора. З урахуванням зазначених чинників, відмічається зв'язок між поняттями тероризму та порушеннями правил ведення війни. Тим самим проводиться короткий правовий аналіз існуючого зв'язку між вказаними поняттями.

Головну увагу присвячено зміцненню протидії тероризму та піратству на морі як головним загрозам забезпечення безпеки на морі. В основу дослідження покладено аналіз існуючої нормативно-правової бази з окремих питань забезпечення морської безпеки із використанням сил та засобів Морської охорони Держприкордонслужби України.

Зазначено актуальність питання щодо забезпечення морської безпеки як однієї із складних правозастосовних сфер для наукового пошуку в Україні.

Розкрито зміст існуючої правової конструкції щодо забезпечення Україною морської безпеки під час реалізації взятих на себе міжнародних зобов'язань, в частині боротьби з тероризмом на морі та протидії морському піратству.

Проведено аналіз спроможностей, окреслених законодавцем для суб'єктів протидії тероризму на морі. Виділено низку протиріч в чинному законодавстві, які зменшують ефективність застосування існуючих нормативно-правових актів, в питаннях забезпечення морської безпеки на міжнародних каналах морського сполучення. Насамперед, увагу сконцентровано на ефективності застосування Морської охорони Держприкордонслужби України (далі – МО ДПСУ) під час реалізації своїх повноважень в межах прилеглих до українського узбережжя водних поясів, які підпадають під юрисдикцію України.

Констатовано необхідність подальшого розвитку антитерористичного законодавства України, насамперед, у сфері його застосування під час забезпечення безпеки на морі.

Запропоновано варіант узгодження декількох нормативно-правових актів, де гармонізація застосування їхніх положень може бути досягнута за рахунок нормотворчої ініціативи, що пропонується.

Ключові слова: тероризм; піратство; національна безпека, морська безпека; протидія; запобігання, організована злочинність.

Overchenko Yu.A. Marine guard: perspectives as a subject of the fight against terrorism at sea.

The article examines certain aspects of the development of maritime security in Ukraine by improving anti-terrorist legislation.

One of the main conditions that form the purpose of the study is the existing legal regime of martial law in Ukraine. The aggressor focuses partial attention on certain aspects of the terrorist threat that

are developing in Ukraine under the influence of an unjustified military invasion. Taking into account these factors, attention focused on the relationship between the concepts of terrorism and violations of the rules of war. Thus, a brief legal analysis of the existing connection between the specified concepts carried out.

The main attention paid to strengthening the fight against terrorism and piracy at sea, as the main threats to ensuring maritime security. The study based on the analysis of the existing regulatory framework on certain issues of ensuring maritime security using the forces and means of the Marine guard of the State Border Guard Service of Ukraine

It should that the issue of ensuring maritime security is relevant as one of the comprehensive law enforcement areas of scientific research in Ukraine.

The article reveals the content of the existing legal framework regarding the provision of maritime security by Ukraine in the implementation of its international obligations in terms of combating terrorism at sea and counteracting maritime piracy.

An analysis of the possibilities outlined by the legislator for the entities combating terrorism at sea conducted. A number of contradictions in the current legislation highlighted, reducing the effectiveness of the application of existing regulatory legal acts in matters of ensuring maritime security on international maritime communication channels. In first of, the attention focused on the effectiveness of the application of the Marine Guard of the State Border Service of Ukraine in the implementation of its powers within the water belts adjacent to the Ukrainian coast, falling under the jurisdiction of Ukraine.

The need for further development of the anti-terrorist legislation of Ukraine, primarily in the sphere of its application in ensuring maritime security, is stated.

An option for coordinating several regulatory legal acts with each other proposed, where harmonization of the application of their provisions can achieved through the proposed rule-making initiative.

Key words: terrorism; piracy; national security; maritime security; counteraction; prevention, organized crime.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що терористична загроза для України, як небезпечне явище, і надалі перебуває у стані активної еволюції. В умовах військової агресії проти України, застосування терористичних методів з боку агресора набуває все більшої актуальності. На наш погляд, суть терористичних методів дуже вдало окреслена законодавцем під час кваліфікації злочинного діяння, відповідальність за скоєння якого передбачена ч. 1 ст. 258 Кримінального кодексу України (терористичний акт) [12]. Атаки, які здійснює рф проти мирного населення та цивільної інфраструктури, за своєю природою підпадають під поняття терористичного акту здійсненого державою—терористом [13, ст. 1]. Разом із тим, така злочинна діяльність з боку рф, може розглядатись і як порушення законів і звичаїв війни [3, ст.ст. 25–27]. Але, порушення законів і звичаїв війни є актуальним для трактування злочинної діяльності виключно у період збройного протистояння, у разі оголошення війни чи військового стану. У мирний час, застосування терористичних методів однозначно формує наслідки, які трактуються як терористичний акт [13, ст. 1]. Одночасно, доцільно розглядати і третій варіант застосування терористичних методів. Це діяльність спеціальних служб іноземної держави, які із застосуванням своїх оперативних сил і засобів, або використовуючи можливості організованих злочинних об'єднань, мають можливість досягати своєї мети за рахунок застосування вище означених терористичних методів. Отже, терористична загроза лишається актуальною, як у мирний та військовий час.

Терористичні методи в руках агресора вже набули ознак засобу військової боротьби, тим самим трансформуючи свою первородну природу. Зміна підходів у застосуванні терористичних методів, в першу чергу суттєво відчувається в межах доволі чутливої сфери життєдіяльності для всього людства. Мова йдеться про море-господарський комплекс, який однаково важливо розглядати, як у межах усього світового океану, так і у сфері інтересів кожної держави окремо. Як показують події 2022 року, які відбувались в межах акваторії Чорного моря, військова операція із застосуванням терористичних методів може миттєво створити нові та суттєво загострити існуючі загрози національній безпеці будь якої морської держави. Разом із тим, слід наголосити, що як ланцюгова реакція виникають нероз'ємні загрози для національної безпеки інших експлуатантів море-господарського комплексу вже на міжнародному рівні. Тим самим, створення надійної і гнучкої до різних змін, превентивної системи з протидії тероризму на морі, може суттєво посилити імунітет системи морської безпеки від терористичних загроз.

Отож, виявлення проблемних аспектів в діяльності правоохоронних органів щодо боротьби та запобігання терористичній загрозі на морі, як однієї із форм організованої злочинності, у тому числі і в умовах загострення військової і політичної обстановки, вимагають постійного пошуку нових рішень у процесі еволюції і розвитку правозастосовного поля України. Складність наукового пошуку у зазначеному напрямку обумовлюється невід'ємним зв'язком міжнародного морського права і морського законодавства України, як сумлінної виконавиці узятих на себе міжнародно-правових зобов'язань.

Метою дослідження є аналіз нормативно-правової основи з питань, що спрямовані на забезпечення безпеки на морі в межах вод, які перебувають під юрисдикцією України. Встановлення стану наукової розробленості проблем протидії тероризму на морі та запобігання проявам морського піратства силами МО ДПСУ, з урахуванням існуючих умов загостреної військово-політичної обстановки. Суть дослідження полягає в тому, що Держприкордонслужба України на законодавчому рівні отримала можливість в повній мірі реалізувати свої повноваження і можливості в процесі протидії існуючим терористичним загрозам на морі, але не має можливості їх реалізувати в повній мірі силами МО ДПСУ. Застосовуючи певну методологію під час дослідження антитерористичного законодавства України в частині протидії терористичним загрозам на морі (діалектичного, логіко-юридичного і кримінологічного моделювання) всебічно вивчено законодавство, яке регулює питання боротьби із тероризмом та піратством на морі. За результатом дослідження сформовано певні протиріччя, які зменшують потенційно закладені законодавцем можливості ефективно протидіяти зазначеними загрозам в сфері морської безпеки. З урахуванням ролі і місці кожного суб'єкта боротьби з тероризмом на морі, яких визначив законодавець, виявлені протиріччя ретельно проаналізовано. Запропоновано варіант вдосконалення існуючих нормативно-правових приписів, які підлягали вивченню. Обґрунтовано мету їх узгодження та гармонізації, яка полягає у подальшому збільшенні їх ефективності під час виконання.

Стан опрацювання проблематики. Питання розвитку морської безпеки постійно перебуває в полі зору українських дослідників. Існує велика кількість наукових праць, присвячених розвитку ефективного нормативно-правового підґрунтя для створення максимально ефективних умов із забезпечення безпеки на морі. Дослідженню різноманітних аспектів забезпечення морської безпеки в Україні свою увагу приділяли такі науковці, як: Т.В. Аверочкіна, І.В. Арістова, Ю.Ю. Басов, В.Т. Білоус, Г.В. Галімішина, В.М. Гаращук, С.М. Гусаров, В.І. Дмитрієв, М.М. Долгополов, Д.А. Іванов, В.В. Каретніков, С.О. Кузнецов, А.А. Музика, В.В. Новиков, В.І. Осадчий, Т.О. Проценко, О.П. Рябенко, П.В. Синицький та ін.

В межах наукового пошуку, присвяченого аспектам безпеки на морі в питаннях боротьби із проявами морського піратства та тероризму свою увагу приділяли такі науковці, як: В.М. Корецький, Г.І. Тункін, М.О. Баймуратов, Д.Б. Левін, А.Л. Колодкін, Л.А. Моджорян, І.І. Лукашук, В.І. Євінтов, Ю.С. Ромашев, Л.Н. Галенська, А.В. Змеєвський, І.І. Карпець, Є.Г. Ляхов, В.П. Ємельянов, В.Г. Буткевич, Г.О. Анцелевич, В.Ф. Антипенко, В.М. Прусс та ін.

Серед зарубіжних авторів, які досліджують окремі аспекти піратства та морського тероризму, слід відмітити Дж. Ламберта, Г. Вордлоу, Д. Коломбоса, У. Сломансона, А. Лоу, М. МакДугела, М. Нордквіста, Л. Оппенгейма, Т. Ортолана, Д. Ротвелла, Ч.Ч. Хайда, Д. Хекворта, Р. Волфрум, Р. Фарелл, Р. Бовлер, Ч. Вінтер, Х. Вінтер, В. Єленбуш-Андерсон, Ж. Босворх та ін.

Враховуючи те, що піратство та тероризм на морі є критично складними явищами, які суттєво впливають на процес визначення найбільш ефективних заходів, спрямованих на створення ефективної системи функціонування морегосподарського комплексу на світовому рівні, доречно звернути увагу на публікації передових дослідників тероризму в цілому, та морському тероризму зокрема, а саме: Р. Бовлер [6], М.А. Ферраг [5], Дж. Оттавіо [4], Р. Джонсон [7], А. Круглова [1], Бріджит. Л. Накос [2].

На теперішній час питання морської безпеки вже достатньо широко розглянуто. Протидія тероризму на морі, як тема постійно перебуває у полі зору дослідників. Слід зазначити, що відомі дослідження широко охоплюють поняття морської безпеки, а морський тероризм і піратство, одночасно розглядають як окремі елементи у складі зазначеного поняття, так і досліджують як окремі явища. Одночасно, майже відсутні дослідження, які намагаються використовувати вже сформовану нормативно-правову основу антитерористичного законодавства для посилення ефективності боротьби з тероризмом на морі. В першу чергу, це стосується діяльності саме МО ДПСУ. Враховуючи виконання вже покладених на МО ДПСУ зобов'язань, спрямованих на забезпечення

безпеки морського судноплавства на теперішній час, в межах правового поля України існує низка проблем, які не дають можливості в повній мірі використовувати МО ДПСУ у процесі протидії морському піратству та тероризму на морі. Тим самим, існує нагальна потреба термінового розгляду існуючих протиріч, як пріоритетних, за для їх подальшого усунення.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що протидія та запобігання тероризму на морі, складно сприймається без розуміння самого поняття морської безпеки. Як саме поняття, морська безпека в змістовному та категоріальному аспектах, у міжнародному морському праві широко трактується із акцентами на різні її складові. У вітчизняному законодавстві чітко трактування цього поняття відсутнє. Достатньо коротко і смно це питання сформулювала Н.Д. Янчук. Вона слушно зазначає, що забезпечення морської безпеки займає ключове місце серед основних напрямів державної політики. Стратегічна важливість цього питання зумовлена тим, що морська безпека посідає важливе місце у системі національної безпеки держави, і нормативно-правове забезпечення цієї сфери є одним з ключових завдань, які постають перед державою. Разом із тим, Н.Д. Янчук відмічає, що сьогоднішня система нормативно-правового забезпечення морської безпеки України виявилася неготовою до протидії викликам та загрозам у цій сфері [12].

Ми цілком згодні із тим, що існують слабкі місця нормативно-правового забезпечення у сфері морської безпеки. У поєднанні із повільним процесом розв'язання наявних проблем на користь уніфікації Українського морського законодавства у відповідність до положень міжнародного морського права, вони займають особливе місце у процесі розвитку та вдосконалення вітчизняного правового поля з питань міжнародного співробітництва та взаємодії на морі. Н.Д. Янчук також акцентує увагу на наявність суперечностей у нормативних актах, які регулюють окремі питання морської безпеки. Сам факт наявності таких думок серед науковців свідчить про слабку роботу у напрямку усунення існуючих слабких місць у чинному законодавстві. Відповідно, відсутність системної роботи у зазначеному напрямку, в умовах швидкоплинного розвитку вітчизняного нормативно-правового поля, що регулює процес забезпечення морської безпеки, спонукає до його постійного та ретельного аналізу.

Враховуючи думки фахівців-практиків МО ДПСУ, ми здійснили аналіз щодо потенціалу Держприкордонслужби України щодо боротьби з тероризмом на морі. За результатом імперичного дослідження прийшли до висновку, що закладені законодавцем перспективи, стримують певні протиріччя у чинному антитерористичному законодавстві України. Як вже було вказано раніше, Україна вже виконує цілу низку зобов'язань щодо забезпечення безпеки судноплавства та боротьби із піратством та морським тероризмом, приймаючи участь у цілому переліку міжнародних нормативно-правових активі. Тим же Україна підтримує та виконує базові положення таких правових основ боротьби з піратством та морським тероризмом, що закладені у таких міжнародних нормативних документах, як: Конвенція про відкрите море 1958 року, в якій стаття 14 визначає про необхідність сприяння всіх учасників у знищенні піратства на морі [9]. Конвенція ООН з морського права 1982 року, в якій стаття 100 підтверджує виконання обов'язку, зазначеного в статті 14 Конвенції 1958 року. Окрім того, стаття 107 визначає, що виключно військовий корабель має право припиняти акти піратства [16]; Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства прийнята ООН у 1988 році, в якій стаття 6 зазначає, що кожна держава-учасниця вживає заходів, необхідних для встановлення її юрисдикції щодо піратства та збройного пограбування, зокрема шляхом запобігання підготовки до здійснення таких злочинів на морі, у межах своїх територій [8]; Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму, стаття 14 якої визначає, що кожна сторона вживає таких заходів, які можуть бути необхідними для встановлення своєї юрисдикції стосовно злочинів, викладених у цій Конвенції [10].

Україна реалізувала ці міжнародні нормативно-правові акти:

у положеннях статті 1 Закону України «Про Збройні Сили України» [15]. Але законодавець зазначив, що з'єднання, військові частини і підрозділи Збройних Сил України відповідно до Закону, можуть залучатися до здійснення заходів боротьби з тероризмом і піратством, посилення охорони державного кордону, захисту суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні. Тим самим не поклавши такі обов'язки на Збройні Сили для постійного виконання, а протидію піратству законодавець визначив виключно за межами вод, які належать до юрисдикції України;

у положеннях Закону України «Про боротьбу з тероризмом» статтею 4 визначив суб'єктів боротьби з тероризмом, а статтею 5 – їхні повноваження [13]. При цьому зазначив, що тільки в

разі вчинення терористичного акту у територіальних водах України застосовуються сили і засоби Військово-Морських Сил, залишаючи без уваги прилеглі води та виключну (морську) економічну зону України (далі – В(М)ЕЗ України).

Водночас законодавець зобов'язав Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері захисту державного кордону, та органи охорони державного кордону здійснювати боротьбу з тероризмом, у тому числі шляхом забезпечення безпеки морського судноплавства в межах територіальних вод та В(М)ЕЗ України під час проведення антитерористичних операцій [13]. При цьому, у законі не зазначено Морську охорону, як суб'єкта Державної прикордонної служби України, [14, ст. 6], який призначений саме для дій у прилеглих до узбережжя водних поясах Української юрисдикції.[14, ст. 9].

У положеннях Закону України «Про Державну прикордонну службу України» взагалі не згадано про участь сил та засобів Морської охорони у боротьбі як і з тероризмом на морі в загалі, так і з піратством зокрема [14, ст. 9].

Ми вважаємо, що виявлені протиріччя в законодавстві вказують на те, що законодавець не визначив конкретного суб'єкта протидії піратству, збройному пограбуванню та терористичній діяльності у межах прилеглих вод Української юрисдикції, який би здійснював таку діяльність на постійній основі.

Так, головна роль у процесі протидії тероризму покладена на Службу безпеки України. Проте хто має найбільші спроможності протидіяти перетинанню державного кордону України з терористичною метою на морі [13, ст. 1], як не МО ДПСУ, тим самим втілюючи суть поняття боротьби з тероризмом – діяльність щодо запобігання, виявлення, припинення, мінімізації наслідків терористичної діяльності.[13, ст. 1].

Нормативно-правової засади міжнародного морського та антитерористичного права, втілені у вітчизняне антитерористичне законодавство, дають надійне підґрунтя ефективно протидіяти терористичній загрозі на морі. Поряд з тим, спираючись на виявлені протиріччя, Морська охорона зокрема та Держприкордонслужба України в цілому, не мають можливості повною мірою реалізувати свої спроможності в межах морської ділянки державного кордону. У питаннях боротьби з морським тероризмом Морська охорона окреслена межею повноважень, визначених для неї законодавцем, і змушена діяти обмежено, дотримуючись вимог статей 4, 5 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» та статті 9 Закону України «Про Державну прикордонну службу України».

Із метою усунення виявлених перешкод, та повної реалізації спроможностей МО ДПСУ, а також більш глибокої реалізації взятих Україною на себе зобов'язань перед світовою спільнотою в питаннях протидії тероризму та забезпечення безпеки судноплавства вважаємо за доцільне вжити заходів щодо покращення вітчизняного законодавства з цих питань.

На нашу думку внесення МО ДПСУ у Закон України «Про боротьбу з тероризмом» як суб'єкта боротьби з тероризмом поряд з вже зазначеними структурними складовими Держприкордонслужби України (центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону; органи охорони державного кордону) та розширення повноважень Держприкордонслужби України у питаннях протидії тероризму та піратству на морі як в Законі України «Про боротьбу з тероризмом» [13, ст. 5] так і в Законі України «Про Державну прикордонну службу України» [14, ст. 9] надасть можливість Держприкордонслужбі України повною мірою реалізувати наявний потенціал у межах прилеглих водних поясів Української юрисдикції.

З метою узгодження наявних можливостей Держприкордонслужби України з існуючими для України загрозами морського тероризму вважаємо, що Держприкордонслужбі України необхідно надати такі повноваження:

1. Організація та здійснення підготовки сил і засобів для забезпечення безпеки морського судноплавства.
2. Виявлення та припинення актів піратства, збройного пограбування на морі в межах територіальних вод, прилеглої зони та виключної (морської) економічної зони України.
3. Виявлення та упередження під координацією Антитерористичного центру Служби безпеки України терористичних та інших загроз безпеці держави у територіальному морі, прилеглих водах та В(М)ЕЗ України) шляхом проведення оперативно-розшукової та інформаційно-аналітичної діяльності.
4. У разі залучення до проведення антитерористичної операції прийняття участі у виконанні завдань щодо: припинення діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп),

терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій; ліквідації терористичної загрози на морських об'єктах, морських об'єктах критичної інфраструктури; взяття участі у затриманні осіб, а у випадках, коли їх дії реально загрожують життю та здоров'ю заручників, учасників антитерористичної операції або інших осіб – їх знешкодження.

Такі зміни сприятимуть постійному контролю з боку МО ДПСУ в цілому та оперативно-розшукових підрозділів (далі – ОРП) МО ДПСУ зокрема за розвитком терористичної загрози на морі в межах юрисдикції України та оперативного реагування в разі їх виявлення.

Визначені повноваження відкривають можливість вироблення ефективного механізму, який утворить передумови до мінімізації можливостей злочинців у підготовці до здійснення терористичних актів з використанням морського транспорту та реалізації актів піратства чи збройного пограбування на морі в межах Української юрисдикції, а саме: перешкоджання підготовки та безпосереднього використання морського транспорту та маломірних плавзасобів для здійснення терористичного акту проти інших цивільних суден, військових кораблів України, морських об'єктів, об'єктів прибережної військової, цивільної та критичної інфраструктури морегосподарського комплексу; перешкоджання використанню морського транспорту та маломірних плавзасобів для незаконного переміщення засобів терору; виявлення та припинення на морі каналів транскордонної злочинної діяльності (наркотрафік, контрабанда, нелегальна міграція), яка здійснюється з метою фінансування тероризму; виявлення та припинення будь-якої промислової, господарчої та незаконної економічної діяльності на користь країн віднесених до переліку країн – «спонсорів тероризму»; виявлення, оперативного реагування та припинення актів піратства чи збройного пограбування на морі в межах територіального моря, прилеглої зони, В(М)ЕЗ України.

Обрані нами формулювання повноважень, які пропонуються для внесення в Закон України «Про боротьбу з тероризмом», за своїм змістом цілком окреслюють встановлені нами в законодавстві протиріччя та дають можливість тлумачити їх так:

1. У частині організації та здійснення підготовки сил і засобів для боротьби з морським тероризмом, піратством, збройним пограбуванням, злочинністю транскордонного характеру та забезпечення безпеки морського судноплавства на морі для МО ДПСУ формуються чіткі завдання і межі повноважень своєї діяльності. Розуміючи суть завдань, МО ДПСУ отримує можливість визначити актуальну до викликів сьогодення структуру підрозділів з урахуванням переліку необхідних фахівців та завдань, які на них будуть покладені.

Це створить спеціальні вимоги, яким повинні відповідати фахівці оперативних та силових підрозділів МО ДПСУ. Як результат сформулюються певні умови відбору кандидатів до зазначених підрозділів та система мотивації для бажаючих проходити в них службу. З огляду на це окреслюються межі та напрямки необхідної системи підготовки. Тим самим буде закладена її гнучкість та висока адаптивність до своєчасних трансформацій у відповідності до актуальних викликів та загроз на морі.

2. Щодо виявлення та припинення актів піратства, збройного пограбування на морі в межах територіальних вод, прилеглої зони та В(М)ЕЗ України.

Ми вважаємо, що реформування системи підготовки та наявність повноважень, які плануються для впровадження, надасть МО ДПСУ можливість не тільки самостійно реагувати на сигнали «лиха» техногенного характеру, а і вживати своєчасних, актуальних, не-відкладних та високоефективних заходів щодо припинення протиправної діяльності на морі в цілому.

При отриманні чітких правових меж своїх повноважень, впорядковані і підготовані відповідно до загроз, сили МО ДПСУ (корабельний склад у взаємодії з ОРП, посилений силовими підрозділами для дій на воді) стають спроможними до самостійного виконання складних задач щодо протидії терористичним загрозам на морі. Оперативно та самостійно реагувати на сигнали про допомогу (напад), отримані від суден, які перебувають у будь яких водах Української юрисдикції. Разом з тим, відкривається можливість дійсно здійснювати дієвий контроль за судноплавством. Виявляти правопорушення як під час здійснення, так і під час їх готування. Практично забезпечувати безпеку від протиправних посягань на морі під час судноплавства саме у межах прилеглих водних поясів до узбережжя України, які підпадають під її юрисдикцію.

Висновки. Приведені нами міркування цілком логічно укладаються у існуючу серед науковців теорію, яку вже висловлювали К. Степанова та В. Степанов про те, що в умовах сьогодення морська політика України потребує системної єдності, яка б охопила всі сфери морської діяльності. Найважливішою умовою розвитку України як морської держави є реалізація збалансованої морської політики, що забезпечує врегулювання як зовнішніх, так і внутрішніх суспільних відносин, що виникають

у процесі провадження морської діяльності. Через національну морську політику Україна повинна забезпечити досягнення національних інтересів у прибережній зоні, у внутрішніх морських водах, територіальному морі, у В(М)ЕЗ, на континентальному шельфі України та у відкритому морі [17, с. 24].

Таким чином, процес подальшого вдосконалення нормативно-правового поля, яке охоплює аспекти забезпечення безпеки на морі в умовах сьогодення, є не тільки актуальним, а і гостро необхідним. Вирішення розглянутих нами питань не тільки посилять один із напрямів реалізації повноважень одного із суб'єктів боротьби з тероризмом, а й глобально вплине на зміцнення системи забезпечення морської безпеки в Україні. В свою чергу, в умовах військового стану це зрушить певний ланцюжок необхідних трансформацій. На наш погляд це призведе не тільки до зміцнення превентивної роботи у боротьбі з терористичною загрозою на морі, а і посилить спрямування усіх секторів правоохоронної діяльності, національної безпеки та об'єднаних зусиль у питаннях забезпечення державної та національної безпеки України як морської держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Anna Kruglova. Terrorist Recruitment, Propaganda and Branding Selling Terror Online. Published May 27, 2024 by Routledge. URL: <https://www.routledge.com/Terrorist-Recruitment>.
2. Brigitte L. Nacos. Terrorism and Counterterrorism. Published November 20, 2023 by Routledge. URL: <https://www.routledge.com/Terrorism-and-Counterterrorism-International-StudentEdition/Nacos/p/book/9781032264745>.
3. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. Дата підписання 18.10.1907. Гаага, 18.10.1907 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text.
4. James Ottavio. Castagnera. Counter Terrorism Issues Case Studies in the Courtroom. Published August 29, 2024 by CRC Press. URL: <https://www.routledge.com/Counter-Terrorism-Issues-Case-Studies-in-the-Courtroom/Castagnera/p/book/9781032754604>.
5. Mohamed Amine Ferrag, Ioanna Kantzavelou, Leandros Maglaras, Helge Janicke Hybrid Threats, Cyberterrorism and Cyberwarfare. Published November 22, 2023. URL: <https://www.routledge.com/Hybrid-Threats-Cyberterrorism-and-Cyberwarfare/Ferrag-Kantzavelou-MaglarasJanicke/p/book/9781032323763>.
6. Robin Bowley. Preventing terrorist attacks at sea: maritime terrorism risk and international law. Published August 26, 2024 by Routledge. URL: <https://www.routledge.com/Preventing-Terrorist-Attacks-at-Sea-Maritime-Terrorism-Risk-and-International-Law/Bowley/p/book/9781032124209>.
7. Ross Johnson. Antiterrorism and Threat Response Planning and Implementation. Published August 14, 2024 by CRC Press. URL: <https://www.Routledge.com/Antiterrorism-and-Threat-Response-Planning-and-Implementation/Johnson/p/book/9781003374015>.
8. Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства. Ухвалена ООН у 1988 році. URL: <https://qrcd.org/3dtF>.
9. Конвенція про відкрите море 1958 р. URL: <https://qrcd.org/3dtM>.
10. Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму. URL: <https://qrcd.org/3dtS> (дата звернення 15.07.2023року.) Доповнення до Конвенції. Додатковий протокол до Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму від 22.10.2015 р. URL: <https://qrcd.org/3dtU>.
11. Кримінальний кодексу України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 25-26, ст. 131.
12. Янчук Н.Д. Про деякі питання нормативно-правового забезпечення морської безпеки. *Maritime security of the baltic-black sea region: challenges and threats. International scientific conference*. Odessa, December 23, 2021 Volume 1. 2021. С. 147–150. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/184/5150/11574-1>.
13. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV.
14. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 03.04.2003 р. № 661-IV.
15. Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.1991 р. № 1935 XII.
16. Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 року та Угоди про імплементацію Частини XI Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 року: Закон України від 03.06.1999 р. № 728-XIV. URL: <https://qrcd.org/3duj>.
17. Степанова К.В., Степанов В.М. Морська держава та морська політика. Економіка та держава. 2017. №» 3. С. 21–24. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/3_2017/5.pdf.

УДК 343.98.06:343.31

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.22>

СУЧАСНІ МОЖЛИВОСТІ ОКРЕМИХ ВИДІВ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ У ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Ходанович В.О.,

*доктор юридичних наук, старший дослідник,
Національна академія Служби безпеки України
ORCID: 0000-0002-0383-1788*

Колонюк В.В.,

*аспірант аспірантури і докторантури
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0009-0008-5684-7442*

Ходанович В.О., Колонюк В.В. Сучасні можливості окремих видів судових експертиз у протидії злочинам проти інформаційної безпеки України.

У статті розглядаються сучасні можливості окремих видів судових експертиз у протидії злочинам, що посягають на інформаційну безпеку України. Звертається увага на необхідності захисту інформаційної структури держави, що покликана забезпечити захищеність і, як наслідок, сталість та стійкість основних сфер життєдіяльності, зокрема, державного і військового управління, економіки, науки, а також суспільної свідомості від небезпечних дестабілізуючих і руйнівних інформаційних впливів. Підкреслюється, що розповсюдження деструктивних матеріалів становить загрозу національним інтересам України, оскільки здатне спровокувати значні соціальні конфлікти в економічній, політичній, релігійній та інших сферах суспільного життя, а також посягнути на конституційний лад, територіальну цілісність і незалежність держави, національну свідомість її населення.

Окремо зазначається, що саме текст і невербальні компоненти екстремістських матеріалів є головним предметом дослідження і основним джерелом доказів за кримінальними провадженнями про злочини проти інформаційної безпеки України. Судовий експерт-лінгвіст встановлює, чи є в конкретному тексті власне заклики і яким є їхній зміст, спрямованість, який вони мають характер та на яку аудиторію розраховані тощо. До того ж, визначення смислової направленості спірного тексту є попередньою й обов'язковою умовою юридичної оцінки діяння як протиправного і це дає підстави для проведення досудового розслідування. Тлумачення й інтерпретація смислу усного висловлювання або письмового тексту потребує обов'язкового залучення спеціальних лінгвістичних знань не лише у випадках використання маніпулятивних прийомів мовленнєвого впливу на аудиторію, а й для виявлення рефлексованої аудиторією пропаганди, закликів до вчинення тих або інших дій, загроз і підбурювання, виправдання чи обґрунтування необхідності здійснення протиправної діяльності.

Висловлюється думка, що перед залученими до участі в досудовому розслідуванні експертами постає питання не лише встановлення змістового наповнення тексту, а й його спрямованості, використаних конкретних засобів впливу на читача або аудиторію з метою спонукання до певних протиправних і на шкоду інтересам держави дій. Тобто вирішуються питання психологічного впливу шляхом оприлюднення закликів за допомогою мовленнєвих засобів. У статті звертається увага на доцільність саме комплексного психолого-лінгвістичного дослідження об'єктів комунікації. Підкреслюється, що в психолого-лінгвістичній експертизі необхідно формувати запитання до експерта так, щоб у ньому було відображено лінгвістичні та психологічні аспекти тих феноменів, котрі у праві мають назву, яка передається в словесній формі і певним чином. Окремо зазначається, що експертний висновок як лінгвістичної, так і психолого-лінгвістичної експертизи в жодному разі не повинен містити в собі юридичної оцінки, котру вправі давати лише орган досудового розслідування, сторона захисту та суд.

Ключові слова: інформаційна безпека; злочини проти інформаційної безпеки держави, екстремізм, досудове розслідування, кримінальні провадження, експертні дослідження, висновок експерта.

Khodanovych V.O., Kolonyuk V.V. Current possibilities of certain types of forensic examinations in combating crimes against the information security of Ukraine.

The article examines the modern capabilities of certain types of forensic examinations in combating crimes that encroach on the information security of Ukraine. Attention is drawn to the need to protect the information structure of the state, which is designed to ensure security and, as a result, stability and stability of the main spheres of life, in particular, state and military administration, economy, science, as well as public consciousness from dangerous destabilizing and destructive informational influences. It is emphasized that the dissemination of destructive materials poses a threat to the national interests of Ukraine, as it can provoke significant social conflicts in the economic, political, religious and other spheres of public life, as well as encroach on the constitutional order, territorial integrity and independence of the state, and the national consciousness of its population.

It is noted separately that the text and non-verbal components of extremist materials are the main subject of research and the main source of evidence in criminal proceedings about crimes against the information security of Ukraine. A forensic linguist determines whether a specific text actually contains exhortations and what their content is, their direction, what their nature is and what audience they are intended for, etc. In addition, determining the semantic direction of the disputed text is a preliminary and mandatory condition for the legal assessment of the act as illegal and this provides grounds for conducting a pre-trial investigation. Interpretation and interpretation of the meaning of an oral statement or a written text requires the mandatory involvement of special linguistic knowledge not only in cases of using manipulative techniques of speech influence on the audience, but also to identify propaganda reflected by the audience, calls to commit certain actions, threats and incitement, justification or substantiation of the need to carry out illegal activity.

The opinion is expressed that before the experts involved in the pre-trial investigation, the question arises not only of establishing the content of the text, but also its direction, the used specific means of influencing the reader or the audience with the aim of inciting certain illegal actions that harm the interests of the state. That is, issues of psychological influence are resolved by publicizing appeals using speech media. The article draws attention to the expediency of a comprehensive psycho-linguistic study of communication objects. It is emphasized that in the psycholinguistic examination it is necessary to form questions to the expert in such a way that it reflects the linguistic and psychological aspects of those phenomena which in law have a name that is conveyed in verbal form and in a certain way. It is noted separately that the expert opinion of both linguistic and psycho-linguistic expertise should in no case contain a legal assessment, which can be exercised only by the pre-trial investigation body, the defense and the court.

Key words: information security; crimes against information security of the state, extremism, investigative activity, pre-trial investigation, criminal proceedings, expert research, expert opinion.

Постановка проблеми. У сучасних умовах економічного, політичного й соціального розвитку суспільства, оновлення державних і соціальних інститутів на фоні повномасштабної військової агресії з боку РФ й складних політичних процесів, які створюються недружніми країнами-сусідами нашої держави, зростає значення інформаційної складової національної безпеки України. На рівні суспільства й держави інформаційна безпека покликана забезпечити захищеність і, як наслідок, сталість та стійкість основних сфер життєдіяльності, зокрема, державного й військового управління, економіки, науки, а також суспільної свідомості від небезпечних дестабілізуючих і деструктивних інформаційних впливів. До державних інформаційних загроз відносять комп'ютерну злочинність та комп'ютерний тероризм і кібершпигунство, розголошення таємної чи конфіденційної інформації, яка є власністю держави або спрямована на забезпечення потреб та національних інтересів суспільства і держави, спроби маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема, шляхом поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації, поширення засобами масової інформації культу насильства, жорстокості, непокори тощо. З огляду на динаміку розвитку інформаційного суспільства та злочинного інструментарію, який використовується зловмисниками у цій сфері, Служба безпеки України постійно стикається з новими викликами,

вирішення яких залежить як від компетентності її співробітників, так і відповідних кроків законодавця у контексті створення реальних механізмів функціонування адекватних засобів протидії існуючим загрозам.

Безпосередніми завданнями досудового розслідування, провадження в якому розпочинається і здійснюється за фактами вчинення злочинів проти інформаційної безпеки держави, слід вважати швидке, повне та неупереджене встановлення наявності чи відсутності фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження й підлягають встановленню та доказуванню. Вирішення в ході досудового слідства зазначених завдань дозволяє прокурору й слідчому дійти висновків щодо наявності чи відсутності події кримінального правопорушення, про осіб, які причетні чи не причетні до його вчинення та прийняти на підставі сукупності достатніх і взаємопов'язаних доказів правильні процесуальні рішення про закриття кримінального провадження чи про повідомлення особі про підозру [1, с. 427].

Збирання й оцінка доказів для подальшого надання їх суду й правильної оцінки судом з метою прийняття законного і належним чином обґрунтованого рішення потребує наявності не лише належної професійної підготовки відповідних фахівців, а й регулярного оновлення знань слідчими, прокурорами, оперативними працівниками, спеціалістами, експертами. Особливістю експертного дослідження доказів, які збираються в рамках кримінального провадження злочинів проти інформаційної безпеки держави є те, що майже завжди для їх дослідження потрібно призначати комплексні судові експертизи, беручи до уваги не лише технічний, а й змістовний компонент та його спрямованість при використанні таких засобів злочинцями. Зокрема, це такі нові види судових експертиз, як комплексні комп'ютерно-технічна та лінгвістична, психолого-лінгвістична та ін.

У зв'язку із збільшенням кількості злочинів проти інформаційної безпеки України й необхідністю підвищення ефективності їх досудового розслідування актуальною проблемою постає виявлення й криміналістична оцінка різноманітних матеріалів, що розповсюджуються засобами масової комунікації, зокрема, й через Інтернет, а також агітаційних та пропагандистських матеріалів на предмет наявності в них ознак злочину.

Мета статті зумовлена необхідністю обґрунтування потреби використання спеціальних знань в галузі судової лінгвістичної, психолого-лінгвістичної експертизи для виявлення й досудового розслідування злочинів проти інформаційної безпеки України.

Стан опрацювання проблеми. Питання дослідження матеріалів, що пов'язані із розпалюванням ненависті і ворожнечі, навмисною дискредитацією органів державної влади, розповсюдженням брехливих під виглядом вірогідних повідомлень та ін. досліджували відомі фахівці в галузі криміналістики, теорії судової експертизи, оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності. Зокрема, ці питання стали предметом окремої уваги Л. Ажнюк, Ю. Бугайко, Т. Будко, В. Гапончук, І. Гори, К. Голобородьки, Н. Кондратенко, Т. Космеди, Ю. Прадіда, Л. Свиридової, Л. Федорової, А. Черняка, А. Ярош та багатьох інших вітчизняних науковців. Проте, не дивлячись на низку публікацій, присвячених даній темі, до даного часу ще не достатньо сформовано науково-методичний підхід до судово-експертного дослідження конфліктогенних та криміногенних текстів, які посягають на інформаційну безпеку держави. На практиці, дана ситуація призводить до того, що оперативні працівники, прокурори, слідчі, адвокати не знають, який вид експертних досліджень треба призначити, які питання поставити на вирішення експерту. Багато проблем пов'язано з оцінкою висновку експерта.

Виклад основного матеріалу. В інформаційну епоху словесні прояви (розповсюдження певних ідей) є не меншими, а часто більш суспільно небезпечними правопорушеннями ніж «традиційні». Два останні роки поспіль СБ України має справу з активізацією розвідувально-підривної діяльності спецслужб іноземних держав, насамперед рф, у кіберпросторі з активним використанням сучасних інформаційних технологій у війні проти нашої держави й фінансуванням терористичних угруповань, з інформаційними кібератаками на вищі державні органи, військові формування та об'єкти критичної інфраструктури. Водночас, доводиться констатувати й появу нових загроз у сфері державної безпеки. Це, насамперед, повномасштабне проведення спеціальних інформаційних та інформаційно-психологічних операцій (ІПСО), інших заходів, спрямованих на дискредитацію української влади, заперечення агресивної сутності дій супротивника й втягнення населення тимчасово окупованих територій до колабораційної діяльності, активне залучення з числа місцевих жителів джерел інформації, які використовуються окупантами для отримання ві-

домостей про місця розташування й маршрути пересування наших військових, рятувальних загонів і техніки, гуманітарні коридори та ін. [2, с. 22].

Особливе місце в системі доказування у кримінальних провадженнях злочинів проти інформаційної безпеки держави мають висновки експертів у галузі судової лінгвістичної, судової фonoскопичної, судової комп'ютерно-технічної експертизи та ін. Слід погодитися з думкою М.Г. Щербаківського, що відомості, які містяться у висновку експерта, можуть бути використані не тільки у кримінально-процесуальному (джерело доказів), а й у кримінально-правовому (джерело відомостей про об'єктивні й суб'єктивні ознаки злочину), криміналістичному (засіб перевірки версій, моделювання та реконструкцій, подолання протидії розслідуванню тощо), та кримінологічному (основа профілактичної роботи експерта) аспектах [3, с. 26].

Одним із видів експертних досліджень, які проводяться за кримінальними провадженнями зазначеної категорії, є лінгвістичні, предметом яких стає встановлення експертом на основі спеціальних знань фактичних даних, котрі мають значення для кримінального провадження, і можуть бути покладені в основу прийняття слідчим рішення щодо визнання або невизнання текстів екстремістськими матеріалами. Зокрема, це спрямованість тексту, комунікативна мета автора, мета самого тексту повідомлення, ознаки закликів до певних активних дій чи відмови від певної діяльності, пропаганди певних поглядів, призначення окремих компонентів тексту тощо.

За злочинами проти інформаційної безпеки держави, якщо об'єкт дослідження містить словесний компонент, доцільно призначати лінгвістичні або психолого-лінгвістичні експертизи, виходячи з конкретної слідчої ситуації. Лінгвістичних знань експерта достатньо для дослідження тексту, коли потрібне тлумачення його семантики, смислу, визначення форми представлення тексту, встановлення його смислової спрямованості. Психологічні знання потрібні для визначення впливу мовленнєвого твору на адресата. Об'єктом такого виду експертних досліджень буде мовленнєвий твір, зафіксований у текстовій чи аудіовізуальній формі на якому-небудь матеріальному носії та досліджуваний на предмет наявності або відсутності ознак екстремізму. Як зазначає А.М. Черняк, при перенесенні ознак злочину на метамову лінгвістичної семантики, виокремлюють дві особливі їх групи, котрі мають цікавити експерта і мають значення для правової оцінки досліджуваних фактів слідчим, прокурором, захисником, судом. Перша група – семантичні ознаки, оскільки текст із закликами до вчинення протиправних дій у прямій або побічній формі містить слова й твердження у певному контексті, що виражають погрози, пропаганду, приховану мотивацію тощо. Предметом дослідження під час семантико-текстуального аналізу є зміст повідомлення, а саме: зміст понять, лексичне значення слів або словосполучень, використаних в тих або інших текстах, їх стилістична забарвленість, смислове навантаження, характер інформації, що міститься в текстах, тобто вирішення питань мовленнєвого характеру, не пов'язаних із встановленням фактичних даних про автора (мовця), про його мовленнєву особистість. Інша група ознак – прагматичні, тобто встановлення мети, інтенції, реакції та ін. [4].

Спеціальні знання саме філологічної науки, лінгвістики можуть дати можливість не лише для первинної діагностики тексту на предмет наявності в ньому мовленнєвих деліктів, а й для їх інтерпретації, так само як і для встановлення авторства анонімних текстів екстремістської спрямованості. Саме лінгвістична експертиза як рід судової експертної діяльності покликана встановлювати усі необхідні обставини і факти, котрі мають значення доказів для правової кваліфікації тих або інших висловлювань як екстремістських матеріалів. Тлумачення та інтерпретація смислу усного висловлювання або письмового тексту потребує обов'язкового залучення спеціальних лінгвістичних знань не лише у випадках використання маніпулятивних прийомів мовленнєвого впливу на аудиторію, а й для виявлення пропаганди та агітації, закликів до вчинення тих або інших дій, погроз та ін.

Як слушно зазначає А.П. Загнітко, зміщення у лексографічному тлумаченні пропаганди відображає особливості в її функціональному статусі в сучасному суспільстві, привнесенні в пропагандистські ресурси різноманітних маніпулятивних практик, де визначальним постає або донести, пояснити, роз'яснити, а також зміцнити, закріпити, систематизувати суспільні ідеали як об'єднувальні значущі цінності спільноти (конструктивна функція пропаганди), або ж видозмінити, похитнути, розмити, знецінити певне уявлення в адресата, заступити наявні в його мовній свідомості образні, ціннісно-національні та культурно-історичні орієнтування на інші – ті, що постають актуальними для того, хто пропагує (деструктивна функція пропаганди). Ним правильно підкреслюється, що для судової лінгвістичної експертизи особливу увагу має адекватна оцінка

пропагандистських текстів через урахування: наявності ознак агресивності; фактичної конфліктогенності повідомлення; вияву ознак соціального насилля; ознак протистояння владі, а також спроб активного впливу на зміну громадянської позиції та ін. Новітні підходи в сучасній семантико-текстуальній експертизі пропагандистських текстів пов'язані насамперед: із необхідністю врахування підпорядкування окремого висловлення, цілісного тексту (у тому числі і використаного візуального компонента) конструктивним або деструктивним функціям; із простеженням внутрішньо-текстового навантаження маніпулятивних тактик, орієнтованих на викривлення, перекручування фактів; із встановленням тенденцій звернення до адресата та намаганням сформувати в нього відчуття емоційно-експресивної тривоги, страху, розладу, недовіри, посилити відчуття розгубленості, невпевненості; із визначенням шляхів заступання національно-культурних цінностей вторинними, спекулятивними, такими, що порушують цілісну систему; із врахуванням ситуативно-комунікативних особливостей функціонування пропагандистського тексту, його присутності в соціально-мережевому просторі, зв'язку з іншими подібними утвореннями [5, с. 300, 302].

Сьогодні в практиці досудового розслідування злочинів проти інформаційної безпеки держави на основі вербальних текстів для встановлення різноманітних фактів, що мають значення доказів, використовуються спеціальні знання в галузі лінгвістики і психології. Психологія в системі мовленнєвої діяльності людини аналізує процеси зовнішнього (усного, писемного) і внутрішнього мовлення, вплив мовлення на свідомість, мету й мотиви мовленнєвої діяльності. Натомість лінгвістика досліджує об'єктивний зміст тексту писемномовленнєвого чи усного повідомлення та його окремих складових; відповідність писемномовленнєвого тексту певним стандартам стилістичного оформлення, логічної побудови; дискурсивну належність текстів усного мовлення тощо. Фахівцями експертної служби СБ України звертається увага на наявність проблеми ототожнення ініціатором (оперативним співробітником або слідчим) об'єктів дослідження психології та судової лінгвістики – окремих, хоча в деяких аспектах і споріднених галузей знань, та, як наслідок, на вирішення експерту семантико-текстуальної експертизи надаються питання, вирішення яких виходить за межі спеціальних знань лінгвіста та стосується сфери знань експерта-психолога [6, с. 268].

На наш погляд, для вирішення питань на межі перетинання експертного завдання лінгвістичної та психологічної експертиз доцільно призначати психолого-лінгвістичну експертизу. Специфіка такої експертизи полягає в її комплексності, в спрямованості її лінгвістичних та психологічних результатів на підвищення об'єктивності і всебічності вирішення юридично значущої проблеми, а отже, і в більшій доказуваності. Така експертиза призначається для дослідження усного і писемного мовлення, у процесі її проведення виявляють такі значущі для кримінального провадження характеристики як: вербальні й невербальні (для усного мовлення); семантико-граматичні (характер фраз, вибір слів й конструкцій, ступінь виразності, правильності, організованості тексту та ін.); категоріальні (стать, вік, соціальний статус, професія та ін.); прагматичні (мета, інтенція, реакція та ін.); патологічні (ознаки психічних захворювань та хворобливих станів психіки тощо).

Під час проведення судової психолого-лінгвістичної експертизи фахівці досліджують текст як явище мовленнєвої діяльності, як проекції психічного: мова як продукт певної психічної діяльності людини та мовленнєву діяльність як психічний процес. Автор повідомлення, оприлюднюючи матеріал, робить це для досягнення певного результату – вплинути на думку, поведінку, ставлення аудиторії до чогось або когось [7, с. 367].

Об'єктами комплексної психолого-лінгвістичної експертизи мовлення у кримінальних провадженнях за такими фактами кримінальної діяльності є мовленнєві акти, виражені в писемній або усній формі (висловлювання, фрази, виступи, звернення, промови, дописи, креалізовані та мультимодальні тексти та ін.), що містяться в засобах масової інформації, газетах, листівках, на телебаченні тощо.

Під час проведення комплексних психолого-лінгвістичних експертиз мовлення слід ставити на вирішення такі завдання як: надання тлумачення значенню й походженню слів, словосполучень, стійких фразеологічних виразів (ідіом), використаних в об'єкті; інтерпретування основного і додаткового значень ключових лексичних маркерів в аналізованому контексті; тлумачення об'єктивного змісту лексем і лексичних структур для визначення варіантів розуміння досліджуваних конструкцій (тобто аналізування дискурсу взагалі); визначення змістовної спрямованості, модальності, експресивності й емотивності мовленнєвого об'єкту; виявлення в наданому об'єкті формально-гра-

матичної характеристики, з'ясування специфіки використаних стилістичних засобів і прийомів; визначення адресатів, до яких звертається мовець; виокремлення лінгвістичних ознак пропаганди виправдовування, заперечення збройної агресії засобами лексико-понятійного тлумачення складників досліджуваного мовленнєвого об'єкту, визначаючи різновид пропаганди (за її наявності); визначення характеру інформації, зважаючи на критерій публічності [8, с. 92-93].

Проте, як правильно підкреслює Т.М. Єгорова, сучасні науково-методичні підходи до вирішення комплексних психолого-лінгвістичних експертиз перебувають на стадії розроблення і потребують удосконалення в бік чіткої алгоритмізації дій і розмежування компетенції експертів – лінгвіста і психолога. Інтеграційність застосування комплексного підходу під час дослідження мовленнєвих об'єктів простежується у тому, що після проведення лінгвістичного семантико-текстуального аналізу об'єкта відбувається його психологічне дослідження. За результатами лінгвістичного дослідження експерт-психолог вирішує завдання щодо комплексу вербальної і невербальної продукції в аспекті його впливу на сприймання трансльованої інформації, її деструктивного впливу на емоційну, когнітивну, мотиваційну сфери психіки, спонукання до певних дій [9, с. 39].

Фахівцями в галузі судово-психологічної експертизи зазначається, що кваліфіковане, фахове використання маніпулятивних технологій дозволяє противнику відкрито або імпліцитно (приховано) здійснювати пропаганду, спрямовану на поширення фактів, аргументів, чуток та інших відомостей для впливу на суспільну думку на користь військово-політичного керівництва РФ та їх структур, звертання до певної групи людей у формі відкритих або імпліцитних закликів, в яких у стислій формі висловлено провідну ідею, політичну вимогу, завдання або гасло розгорнути яку-небудь діяльність, певним чином поводити себе на користь протилежної сторони. Визначення ознак використання маніпулятивних технологій у мовленнєвій діяльності осіб, проти яких відкрито кримінальне провадження у звинуваченні в злочинах проти національної безпеки та пропаганди війни в умовах російської агресії проти держави Україна, є важливим та нелегким завданням експертів-психологів та лінгвістів [10, с. 683].

На нашу думку, в окремих випадках залучення експертів-психологів до проведення лінгвістичних експертиз дасть змогу збільшити повноту й об'єктивність здійснюваного дослідження. Окрім того, залучення експерта-психолога сприятиме виробленню чітких критеріїв з розмежування компетенцій експертів двох спеціальностей. Вітчизняна вчена Ю.І. Браїлко звертає увагу на те, що доцільність проведення комплексних психолого-лінгвістичних досліджень є виправданою з огляду на помітне збільшення можливостей кодування тексту, який публічно поширюють із метою мультимодального впливу на свідомість аудиторії, оскільки визначення смислового, експресивного навантаження мовленнєвого об'єкта часто потребує зважання на візуальний та/або акустичний контекст, що належить до компетенції експерта-психолога [11, с. 14]. Фахівцями в галузі психологічної експертизи звертається увага на те, що зайвими в лінгвістичних експертизах, виконуваних у межах кримінальних проваджень за ст. 109, 110, 111-1 КК України, є питання стосовно об'єктивного змісту висловлювань, тоді як під час виконання комплексних судових психолого-лінгвістичних експертиз воно необхідне, оскільки саме від визначеного експертом-лінгвістом змісту тексту відштовхується експерт-психолог, вирішуючи завдання психологічної частини дослідження [12, с. 95].

Окремої уваги потребує й розгляд в межах питань судово-лінгвістичної експертизи особливостей електронної комунікації у глобальній комп'ютерній мережі Інтернет. Інтернет, як особливе комунікаційне середовище і як така, що раніше не існувала сфера реалізації мови, привніс із собою нові способи спілкування, стереотипи мовленнєвої поведінки, нові форми існування мови. Необхідно зазначити, що мова Інтернету поєднує в собі ознаки як письмового, так і усного мовлення, а також має власні властивості, опосередковані комп'ютерним спілкуванням. Мова Інтернету є новим видом спілкування, новим типом дискурсу – усно-письмовим, оскільки основною формою існування комунікації в Інтернеті є письмова форма, проте усі канони письмового мовлення тут повсюдно порушуються і спілкування здебільшого носить неформальний характер. Також слід зазначити й такі особливості, котрі відрізняють мову Інтернету від писемного мовлення. Писемне мовлення зазвичай ретельно продумане, організоване, перевірене, зрозуміле. Що ж стосується електронних листів, то ситуація є двоякою. Окремі люди відправляють повідомлення без перевірки, не турбуючись про помилки у правописі, інші – навпаки, ретельно перевіряють тексти повідомлень. Така мова близька до традиційного письма тим, що в ньому відсутні поза-

мовні елементи, хоча веб-сторінки містять візуальні елементи, такі як фотографії, анімації та ін., що доповнює і допомагає зрозуміти текст.

Зарубіжний науковець Д. Крістал (D. Crystal) звертає увагу на те, що сутність цього виду комунікації можна представити у вигляді формули: усна форма мовлення + письмова форма мовлення + ознаки, опосередковані комп'ютером [13, с. 272]. На особливості Інтернет-дискурсу як виду комунікації вказує Я.Л. Вжеш, виокремлюючи такі його особливості: електронний сигнал як канал спілкування; віртуальність; віддаленість в просторі та часі; опосередкованість технічними засобами; передачу емоцій, почуттів за допомогою «смайликів»; комбінацію різних типів дискурсу; специфічну етику [14, с. 16]. Отже, електронні тексти відрізняються від інших й виявляють несталість та синхронність, оскільки доступні на багатьох комп'ютерах одночасно. Вони мають проникні кордони внаслідок можливості бути об'єднаним всередині інших текстів чи містити посилання на інші тексти. Ці особливості накладають відбиток на мовлення та разом з ознаками, властивими усній і письмовій формі мовлення, роблять мову Інтернету справжнім третім засобом спілкування. Предметом такого перспективного дослідження мають бути лінгвістичні релевантні особливості електронної комунікації на різноманітних мовних рівнях: морфологічному, лексичному, синтаксичному, текстовому, комунікативному.

На окрему увагу в аспекті використання спеціальних знань в галузі судової лінгвістичної експертизи заслуговує визначення кола завдань, які ставлять на вирішення експерта. Так, типовими завданнями, які зазвичай необхідно ставити на вирішення експерту-лінгвісту, можуть бути такі: виявлення висловлювань, що містять негативні оцінки якої-небудь соціальної групи; встановлення висловлювань ворожого, агресивного характеру стосовно осіб якої-небудь соціальної групи; виявлення висловлювань, які містять різку негативну оцінку чи виражають вороже ставлення до якої-небудь соціальної групи; діагностика висловлювань, які містять пропаганду; діагностика висловлювань, які містять позитивні оцінки, вихваляння геноциду, депортації, репресій стосовно українського народу; виявлення висловлювань, які обґрунтовують чи виправдовують війну, розв'язану РФ, або яких-небудь дій стосовно керівництва держави, окремих осіб та ін.

Отже, компетенція експерта-лінгвіста обмежена колом питань, для вирішення котрих, по-перше, потрібні спеціальні знання в галузі лінгвістики, по друге, обсяг котрих обмежений встановленням обставин, що підлягають доказуванню за конкретним кримінальним провадженням. При постановці питань експерту, необхідно керуватися такими правилами: питання має бути поставлене таким чином, щоб його формулювання не припускало подвійного тлумачення; воно не повинно виходити за межі спеціальних знань експерта і відноситися до категорії правових.

Висновки. На даний час питання використання спеціальних знань в галузі лінгвістики, психології, криміналістики та ін. є актуальними з огляду на те, що кількість кримінальних проваджень про злочини проти інформаційної безпеки України постійно збільшується. Основні напрями подальшого розвитку лінгвістичних експертиз мають бути спрямовані на розроблення і впровадження у практику експертних методик з дослідження інформаційних загроз у Інтернет-середовищі електронної комунікації, комплексних психолінгвістичних експертиз.

У контексті вирішення проблеми боротьби зі злочинами проти інформаційної безпеки України як одного з важливих напрямів розвитку національної, державної безпеки дедалі все частіше йдеться про те, що на всіх стадіях кримінального процесу неможливо обійтися без залучення спеціальних знань, основною процесуальною формою використання яких є судова експертиза. Висновок судового експерта важко переоцінити, адже фактичні дані, що отримані шляхом експертного дослідження, не можуть бути відображені ні в якому іншому процесуальному документі, окрім висновку експерта. І хоча згідно з процесуальним законодавством експертний висновок не має жодних переваг перед іншими доказами і за загальним правилом має оцінюватися у сукупності з ними, роль його у встановленні фактичних даних, які мають значення для кримінального провадження про злочини проти інформаційної безпеки України, доволі значна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ходанович В.О. Аспекти досудового розслідування злочинів проти основ національної безпеки України. С. 426–429. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/3576f5db-a505-4ace-bfb2-0d5304e1ad0f/contentc>.

2. Гора І.В., Колесник В.А. Актуальні питання криміналістичного забезпечення досудового розслідування злочинів проти інформаційної безпеки держави. *Криміналістика і судова експертиза*: міжвідом. наук.-метод. зб. Київ: Вид-во Ліра-К., 2024. Вип. 69. DOI: 10.33994/kndise. С. 20–34.
3. Щербаковський М.Г. Напрями використання судових експертиз у кримінальному процесі. *Криміналістика і судова експертиза*: міжвідом. наук.-метод. зб. К., 2016. Вип. 61. С. 24–30.
4. Черняк А.М. Використання спеціальних знань при дослідженні текстів із закликами до підризу конституційного ладу, порушення територіальної цілісності і недоторканості України. *Вісник кримінального судочинства*. 2022. № 3-4. С. 101–111. DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2022.3-4/101>.
5. Загнітко А.П. Семантико-текстуальна експертиза сучасних пропагандистських текстів: новітні підходи. *Криміналістика і судова експертиза*: міжвідом. наук.-метод. зб. Київ: Видавництво Ліра-К., 2024. Вип. 69. С. 298–305. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.28.
6. Чечіль Ю.О., Сербіненко О.Л., Ярош А.О. Актуальність та проблемні питання проведення психологічної та семантико-текстуальної експертиз, що призначаються до експертних установ у рамках кримінальних проваджень щодо розслідування злочинів в умовах збройної агресії РФ. *Криміналістика та судова експертиза у XXI столітті: матеріали всеукр. наук.-практ. семінару (Київ, 30 травня 2024 р.)* Київ: ДНДЕКЦ МВС України, 2024. С. 267–272.
7. Ходанович В.О. Роль судово-авторознавчої та психолінгвістичної експертизи в доказуванні у кримінальних провадженнях про злочини екстремістської спрямованості. *Актуальні проблеми доказування у кримінальному провадженні: матер. Всеукр. наука-практ. інтернет конф.* Одеса: Юридична література, 2013. С. 366–367.
8. Ковкіна Є.В., Фесюнін В.М. Межі компетенції судових експертів у комплексній психолого-лінгвістичній експертизі мовлення. *Судова експертиза в контексті відновлення України. III Всеукраїнський форум судових експертів: Матер. III всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 9 червня 2023 р.)*. Київ: Вид-во Ліра-К, 2023. С. 89–93.
9. Єгорова Т.М. Завдання психологічного дослідження у складі комплексної судової психолого-лінгвістичної експертизи у кримінальних провадженнях за фактами колабораційної діяльності. *Експертне забезпечення розслідування фактів колабораційної діяльності: мат-ли Міжнар. наук.-практ. кругл. столу (Київ, 23.06.2022)*. Львів; Торунь, 2022. С. 37–42.
10. Литвиненко Е.С., Стромило А.П. Визначення ознак використання маніпулятивних технологій у мовленнєвій діяльності під експертних осіб у судових психолого-лінгвістичних експертизах у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти основ національної безпеки. *Криміналістика і судова експертиза*: міжвідом. наук.-метод. зб. Київ: Вид-во Ліра-К., 2024. Вип. 69. С. 679–689. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.28.
11. Браїлко Ю.І. Мультимодальний текст як об'єкт судової експертизи в кримінальних провадженнях за фактами колабораційної діяльності. *Експертне забезпечення розслідування фактів колабораційної діяльності: мат-ли міжнар. наук.-практ. кругл. столу (Київ, 23.06.2022)*. Львів; Торунь, 2022. С. 12–17.
12. Єгорова Т.М., Браїлко Ю.І., Кисла Н.В. Актуальні проблеми постановки завдань у судових лінгвістичних і комплексних психолого-лінгвістичних експертизах, призначених у кримінальних провадженнях щодо інформаційної безпеки держави. *Судова експертиза в контексті відновлення України. III Всеукраїнський форум судових експертів: Матер. III всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 9 червня 2023 р.)*; Київ: Вид-во Ліра-К, 2023. С. 94–98.
13. Crystal D. *Language and the Internet*. Cambridge: University press, 2001. 272 p.
14. Вжещ Я.Л. Інтернет-дискурс: проблема визначення поняття, особливості структури. Київ: *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2012. № 14(249), С. 15–19.

УДК 343.148

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.23>

ПРОЦЕСУАЛЬНІ І ТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УЧАСТІ СПЕЦІАЛІСТА ПІД ЧАС ДОПИТУ В МЕЖАХ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ

Шнайдер К.Б.,
*аспірантка кафедри криміналістичного забезпечення
та судових експертиз
ННІ № 2 Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0006-8979-248X*

Шнайдер К.Б. Процесуальні і тактичні особливості участі спеціаліста під час допиту в межах розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель.

В статті обґрунтовано доцільність залучення спеціаліста у ході допиту під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель. З'ясовано те, тактичні особливості проведення допитів у межах кримінальних розслідувань у сфері публічних закупівель значною мірою детермінуються низкою передумов, що впливають на вибір методів впливу на допитувану особу для забезпечення отримання від неї правдивих та всебічних свідчень. Доведено, що специфіка допиту під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель зумовлюються такими процесуально-криміналістичними властивостями (ознаками), завдяки яким і визначається його сутність та особливості проведення, як його завдання; самостійність; залучення спеціалістів; використання засобів криміналістичної техніки; наявність обов'язкового учасника – слідчого; інтелектуальна діяльність слідчого; кількісний фактор суб'єктів та учасників при проведенні даної слідчої дії; особливий зміст їх прав і обов'язків; підвищений ризик конфліктності; обов'язковий процесуальний порядок фіксації ходу допиту і результатів та факультативний (з тактичних міркувань можливість фіксації його ходу та результатів криміналістичними засобами). Встановлено, що ефективна тактика допиту ґрунтується на глибокому аналізі документів, які могли бути підробленими або неправдивими, а також на свідченнях попередньо допитаних осіб, зокрема свідків, які можуть підтвердити або спростувати інформацію, надану підозрюваними. Підтверджено, що в межах розгляду проблематики процесуальних і тактичних особливостей участі спеціаліста у ході допиту під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель, особливу увагу слід приділяти ефективному управлінню процесом. Доведено, що робота з документами в контексті кримінальних розслідувань потребує не лише глибоких юридичних знань, але й спеціалізованих навичок у галузі криміналістики та інших суміжних областях. Встановлено, що залучення слідчим спеціаліста у ході допиту під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель дозволяє глибше аналізувати докази, що включають офіційні документи та процедури, забезпечує точне встановлення правопорушень, пов'язаних із службовими підробленнями, та відіграє ключову роль у підготовці та проведенні допиту.

Ключові слова: кримінальне провадження, спеціальні знання, спеціаліст, слідчі (розшукові) дії, допит, публічні закупівлі.

Shnaider K.B. Procedural and tactical peculiarities of specialist's participation in interrogation during investigation of criminal offences in the field of public procurement.

The article substantiates the expediency of involving a specialist during interrogation in the course of investigation of criminal offences in the field of public procurement. It is found that the tactical features of interrogations within criminal investigations in the field of public procurement are largely determined by a number of prerequisites which influence the choice of methods of influencing the

interrogated person to ensure that he or she provides truthful and comprehensive testimony. It is proved that the specifics of interrogation during the investigation of criminal offences in the field of public procurement are determined by the following procedural and forensic properties (features) which determine its essence and peculiarities of conduct: as its task; independence; involvement of specialists; use of forensic techniques; presence of an obligatory participant – the investigator; intellectual activity of the investigator; quantitative factor of subjects and participants in the course of this investigative action; special content of their rights and obligations; increased risk of conflict; mandatory procedural procedure for recording the course of interrogation and results and cultural (for tactical reasons, the possibility of recording its course and results by forensic means). The author establishes that effective interrogation tactics are based on an in-depth analysis of documents which could be forged or false, as well as on the testimony of previously interrogated persons, in particular, witnesses who can confirm or refute the information provided by suspects. The author confirms that when considering the issues of procedural and tactical peculiarities of a specialist's participation in the course of interrogation during the investigation of criminal offences in the field of public procurement, special attention should be paid to effective process management. It is proved that working with documents in the context of criminal investigations requires not only in-depth legal knowledge, but also specialised skills in the field of forensics and other related areas. It is established that the involvement of a specialist by an investigator during interrogation in the course of investigation of criminal offences in the field of public procurement allows for a deeper analysis of evidence, including official documents and procedures, ensures accurate establishment of offences related to forgery, and plays a key role in the preparation and conduct of interrogation.

Key words: criminal proceedings, special knowledge, specialist, investigative (search) actions, interrogation, public procurement.

Постановка проблеми. Успішне вирішення завдань, постановлених кримінальним процесуальним законодавством з приводу досудового розслідування й порядку проведення окремих слідчих (розшукових) дій залежить не лише від вдосконалення системи правоохоронних органів, а й від належного нормативно-правового регулювання наукового забезпечення процесуальних форм кримінального провадження, однією з яких є допит. Сміливо можна стверджувати про високий рівень латентності кримінальних правопорушень, що мають місце у сфері публічних закупівель. Це зумовлене великим обсягом документальних матеріалів, причім тих, які містять інформацію про фінансово-господарські операції, що характеризуються певною специфікою й необхідність володіти спеціальними знаннями для їх розуміння. Водночас, у ході розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель не слід нівелювати значення джерел доказів. Адже саме завдяки, наприклад, допиту свідків слідчий може встановити конкретні процедури публічних закупівель та поступовість їх фактичного проведення; матиме змогу виявити або ж з'ясувати нові обставини кримінального правопорушення, що мали місце, однак не були задокументованими. Тож значення допиту як процесуальної слідчої дії у ході ведення кримінальних проваджень у сфері публічних закупівель є визначальним для встановлення істини у межах досудового розслідування. Означене вказує на актуальність вивчення проблематики дослідження процесуальних й тактичних особливостей залучення спеціаліста у ході допиту під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель.

Метою цієї статті є окреслення процесуальних і тактичних особливостей участі спеціаліста у ході допиту під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель.

Стан опрацювання проблематики. Оскільки тактичні засоби розслідування в цілому і проведення допиту, зокрема, використовують уповноважені особи, то й проблему тактичних засад і конкретних рекомендацій спрямованих на підвищення ефективності проведення допиту під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель слід розглядати, починаючи з питання суб'єктів її криміналістичного забезпечення. І. Когутич під криміналістичним забезпеченням розуміє діяльність, що спрямована на створення належних умов для впровадження у процес доказування системи криміналістичних знань і відповідне отримання слідчими на їх підставі вмій та навичок з використання наукових криміналістичних рекомендацій, застосування методів і засобів криміналістики з метою запобігання, виявлення, розкриття та розслідування злочинів [1, с. 197]. Отож, першоосновою для швидкого і повного розкриття кримінальних правопорушень та встановлення об'єктивної істини у межах досудового розслідування є наявність

належного криміналістичного забезпечення процесу доказування, належна якість якого забезпечується завдяки використанню сучасних техніко-криміналістичних засобів, а також знань, вмінь і навичок уповноваженої особи.

Тактичні особливості проведення допитів у межах кримінальних розслідувань у сфері публічних закупівель значною мірою детермінуються низкою передумов, що впливають на вибір методів впливу на допитувану особу для забезпечення отримання від неї правдивих та всебічних свідчень.

Проблематика дослідження процесуальних й тактичних особливостей залучення спеціаліста у ході допиту неодноразово була предметом дослідження таких вчених як А. Боровик, О. Глотов, Н. Калинюк, М. Порубов, В. Пясковський, В. Лисиченко, Д. Піскун, І. Сорокотягін, які, здійснюючи класифікацію суб'єктів криміналістичного забезпечення тактики проведення допиту за їх видами, до однієї з груп відносять спеціаліста. Так, зокрема, Є. Лук'янчиков [2, с. 127], Б. Романюк [3, с. 204] акцентують увагу, що спеціаліст під час допиту може надати істотну допомогу слідчому. Н. Калинюк підкреслює, що основною метою залучення спеціаліста до проведення допиту є розширення практичних можливостей слідчого щодо одержання фактичних даних [4, с. 48]. Водночас, потребує більш детального дослідження й аналізу питання тактичних особливостей участі спеціаліста у ході допиту під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель. І це з тих причин, що саме завдяки спеціалісту можливо уникнути непорозумінь та з'ясувати причини суперечностей, що виникають під час допиту. Тому, у необхідних випадках спеціалісти залучаються слідчими для проведення допиту під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель з метою розширення теоретико-практичних можливостей у сфері науки, фінансів, господарської сфери та ін. Варто зазначити також, що, відповідно до чинного законодавства, участь спеціаліста у процесі проведення будь-якої слідчої дії є епізодичною і не має обов'язкового характеру [5, с. 178]. Отож, прийняття рішення про залучення спеціаліста у ході допиту під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель є виключним повноваженням слідчого, процесуальна самостійність якого визначена кримінально-процесуальним законодавством.

Виклад основного матеріалу. У кримінально-процесуальній системі слідчих дій допит за природно-правовими та соціально-правовими чинниками, а також за своєю сутністю є самостійною слідчою дією. Хоча й порядок проведення допиту регламентований чинним кримінально-процесуальним законом, все ж якісне його проведення можливе лише за умови дотримання науково розроблених правил та рекомендацій криміналістичного характеру.

Особливості допиту під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель зумовлюються такими процесуально-криміналістичними властивостями (ознаками), завдяки яким і визначається його сутність та специфіка проведення, як його завдання; самостійність; залучення спеціалістів; використання засобів криміналістичної техніки; наявність обов'язкового учасника – слідчого; інтелектуальна діяльність слідчого; кількісний фактор суб'єктів та учасників при проведенні даної слідчої дії; особливий зміст їх прав і обов'язків; підвищений ризик конфліктності; обов'язковий процесуальний порядок фіксації ходу допиту і результатів та факультативний (з тактичних міркувань можливість фіксації його ходу та результатів криміналістичними засобами).

У контексті розслідувань кримінальних правопорушень, пов'язаних зі сферою публічних закупівель, приймаючи рішення про необхідність проведення допиту слідчий повинен спрогнозувати поведінку осіб, що підлягатимуть допиту, і з урахуванням цього, скласти план проведення даної слідчої дії.

Застосуванню засобів слідчої тактики щодо проведення допиту під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель передують прийняття тактичного рішення. Однозначного підходу у питанні сутності тактичного рішення серед науковців немає. Зокрема, М. Скригонюк, під тактичним рішенням розуміє визначення слідчим мети тактичного впливу на слідчу ситуацію в цілому чи на окрему її складову, на процес досудового розслідування у межах кримінального провадження, його елементи, вибір принципів, положень, правил, способів досягнення мети, які відповідатимуть всебічному, повному, об'єктивному і законному дослідженню обставин справи [6, с. 477]. І є безспірним, що такий підхід заслуговує на увагу, оскільки він у повній мірі розкриває сутність тактичного рішення, прийняття якого передують можливості застосування слідчим засобів слідчої тактики під час планування або ж безпосереднього проведення

допиту під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель. Так, плануючи проведення допиту у цій сфері, слідчий має обов'язково брати до уваги можливість ймовірного застосування засобів комп'ютерної техніки, та супутніх технічних засобів. Звісно ж, що процес планування слідчим проведення допиту потребує уяви, мислення, інтелектуальних та фізичних зусиль слідчого, а також певного часу [7, с. 1]. Отож, планування є процесуально-криміналістичною діяльністю слідчого, що може бути забезпечене за умови комплексного поєднання в одне єдине ціле певної системи як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. А передусім йдеться про психічні функції слідчого як людини, які є основою реалізації запланованого. Щоправда, планування проведення допиту під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель має бути належним чином підготовлене, що передбачає вивчення: матеріалів кримінального провадження; особи допитуваного; а інколи й отримання відповідей на спеціальні запитання. З іншого боку, планування проведення допиту є нероздільним від організаційної криміналістичної діяльності. А комплекс організаційних заходів, що спрямовані на створення сприятливих умов і обставин для виконання запланованого, є наступним етапом його діяльності. Третім моментом матеріалізації запланованого проведення допиту, вважаємо, безпосереднє його проведення.

Принагідно відзначити, що слідчий реалізовує своє законне процесуальне право приймати рішення про проведення допиту під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель, однак для цього йому обов'язково необхідно дотримуватися низки умов. Передусім допитаними під час проведення цього допиту можуть бути лише ті особи, які мають певний процесуальний статус. У даному разі це обмежене коло осіб: свідків, підозрюваних, обвинувачених, потерпілих. До відповідного переліку не включаються експерти. І це цілком логічно, оскільки природа показань свідка, підозрюваного, обвинуваченого, з одного боку, та експерта, з іншого, є різною, хоча між ними теж ймовірні суперечності. Так, перша група осіб надає відомості про факти, які відомі їй у зв'язку з подією кримінального правопорушення. Експерти ж надають відомості про проведені ними спеціальні дослідження і одержані результати за фактами кримінального провадження, що мають науково-дослідницький характер [8, с. 23]. Те ж стосується й такої процесуальної фігури, як спеціаліст, функції якого полягають в допомозі слідчому при виявленні слідів і речових доказів, оцінити які слідчий самотійно не може. У такому разі також використовуються спеціальні знання особою, яка володіє ними. Тому в практиці досудового розслідування не допускається допит спеціаліста в ході допиту. При цьому процесуальне становище зазначених осіб повинно бути чітко визначено відповідно до наявних в розпорядженні слідчого даних на підставі норм кримінально-процесуального законодавства.

Ефективна тактика допиту ґрунтується на глибокому аналізі документів, які могли бути підробленими або неправдивими, а також на свідченнях попередньо допитаних осіб, зокрема свідків, які можуть підтвердити або спростувати інформацію, надану підозрюваними.

Такий підхід дозволяє не лише дослідити конкретні правопорушення, але й виявити системні проблеми у сфері публічних закупівель, забезпечивши тим самим більш широкий контекст для розуміння механізмів вчинення злочинів і потенційної відповідальності учасників.

У процесі підготовки до допиту підозрюваних у справах, пов'язаних із злочинами у сфері публічних закупівель, вкрай важливим є забезпечення слідчого глибокими знаннями специфіки даної сфери. Необхідно ознайомитися не тільки із базовими положеннями Закону України «Про публічні закупівлі» [9] від 10 квітня 2014 року, але й із конкретними аспектами, такими як процедури фінансування бюджетних установ, ведення бухгалтерського обліку, стан звітності та характер службових повноважень осіб, відповідальних за організацію конкурсних торгів.

Поглиблене розуміння цих аспектів значно підсилює позицію слідчого під час допиту, оскільки дозволяє точно ідентифікувати потенційні суперечності в показаннях підозрюваних та змушує їх дотримуватися об'єктивності відповідей. Водночас, охопити слідчим значний обсяг спеціальних знань є неможливим, тому доцільним буде прийняття ним процесуального рішення про залучення спеціаліста у ході допиту під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель. У випадку відсутності відповідних знань у слідчого або ж нехтування ним необхідність залучення спеціаліста до процесу допиту у цій специфічній сфері, слідчий може зіткнутися зі спробами підозрюваних маніпулювати допитом, акцентуючи увагу на тих аспектах, які недо-

статньо освітлені у процесі його підготовки. Це ставить під загрозу якість допиту і, відповідно, ефективність розслідування загалом. Тому знання спеціаліста у сфері публічних закупівель є не тільки інструментом для забезпечення законності процесу, а й захистом від потенційних маніпуляцій з боку допитуваних осіб.

Наведене дає підстави для формування наступних висновків. З огляду на складність кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель та високий освітній рівень та соціальний статус осіб, що підлягають допиту, важливою процедурою є детальне складання письмового плану допиту. Цей план повинен включати комплексні елементи, які сприятимуть стратегічному підходу до проведення допиту: 1) деталізація інформації про особу підозрюваного, зібрана слідчим та оперативними підрозділами, щоб мати повне розуміння їхнього профілю; 2) перелік порушень положень законодавства, зокрема акти, які регулюють публічні закупівлі, з якими пов'язана діяльність підозрюваного та його співучасників; 3) аналіз механізмів злочинної діяльності, опис технік і методів, які використовувалися для підготовки, вчинення та приховування злочину, включаючи інформацію про осіб, які були залучені в процес; 4) попередня кваліфікація протиправних дій підозрюваного з вказівкою на конкретні статті Кримінального кодексу України, підготовка копій відповідних статей для можливості ознайомлення підозрюваного; 5) перелік документів і матеріалів, які можуть бути представлені як докази під час допиту, включно з свідченнями інших допитаних осіб. Важливо продумати порядок і форму їхньої презентації; 6) ідентифікація можливих співучасників, включаючи деталі про їхні особистості та роль у злочинах, особливо з урахуванням їхніх службових повноважень.

Цей підхід не тільки підсилює правову структуру допиту, але й мінімізує можливості для підозрюваного маніпулювати процесом або ухилитися від відповідальності, завдяки чіткому розумінню слідчим усіх аспектів справи.

У процесі підготовки до допиту особи, підозрюваної у кримінальних порушеннях у сфері публічних закупівель, вирішальним є розробка прогностичної моделі допиту. Така модель дає можливість спрогнозувати певні сценарії допиту, включаючи вибір підозрюваним певної стратегії відповідей щодо обставин злочину. Прогностична модель складається з наступних елементів: а) прогнозовані умови проведення слідчої дії; б) потенційні напрямки розвитку допиту, включаючи можливість настання різних слідчих ситуацій; в) очікувана поведінка учасників допиту; г) заздалегідь підготовлені стратегії поведінки слідчого [7, с. 146]. Реалізація такої детально проробленої моделі забезпечує слідчому впевненість в ефективному керуванні процесом допиту, а також демонструє високий професіоналізм, що суттєво впливає на психологічний стан підозрюваного. Застосування ситуаційного підходу у підготовці до допиту підкреслює його значимість не лише для цієї слідчої процедури, але й для інших розшукових дій [8].

Висновок. Наведене дає підстави для формування висновку про те, що в межах розгляду проблематики процесуальних і тактичних особливостей участі спеціаліста у ході допиту під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель, особливу увагу слід приділяти ефективному управлінню процесом. Робота з документами в контексті кримінальних розслідувань потребує не лише глибоких юридичних знань, але й спеціалізованих навичок у галузі криміналістики та інших суміжних областях. Залучення кваліфікованих фахівців і використання спеціальних технологічних рішень значно підвищують якість та ефективність кримінальних розслідувань, сприяючи справедливому та обґрунтованому правосуддю.

Участь спеціаліста при проведенні допиту під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель є вкрай значущою, оскільки вона забезпечує повноту та об'єктивність розслідування. Характер кримінальних порушень у цій сфері, які мають латентний характер та схильні до документального відображення, потребує спеціалізованих знань для ефективного розкриття обставин кримінальних правопорушень, часто прихованих у складних документаціях та процесуальних нюансах.

Залучення слідчим спеціаліста у ході допиту під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель дозволяє глибше аналізувати докази, що включають офіційні документи та процедури, забезпечує точне встановлення правопорушень, пов'язаних із службовими підробленнями, та відіграє ключову роль у підготовці та проведенні допиту. Це підвищує якість доказової бази та сприяє адекватному розумінню інкримінованих дій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Когутич І.І. Тактика у криміналістиці та окремі її предметно-методологічні суперечності. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. Вип. 2. 2018. С. 192–205.
2. Лук'янчиков Є.Д. Використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. 2019. № 4. С. 125–130. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_soc_2019_4_22.
3. Романюк Б.В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві: [монографія]. К.: Нац. академія внутрішніх справ України, 2002. 196 с.
4. Калинюк Н., Рогальський І. Процесуальні і тактичні особливості залучення лікаря під час проведення слідчих (розшукових) дій. *Медичне право*. 2014. № 2 (14). С. 48–57.
5. Криміналістика: підручник / [В.В. Пяковський, Ю.М. Черноус, А.В. Самодін та ін.]; за заг.ред. В.В. Пяковського. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Філія вид-ва «Право». 2020. 752 с.
6. Скригонюк М.І. Криміналістика : [підручник]. К.: Атіка, 2007. 496 с.
7. Vorovyk, A., Kolb O., Likhovitskyu Y., Atamanchuk, V., Tomma, R. / Problems of classification of criminal offenses related to corruption. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2020. № 23 (4). P. 1–9.
8. Розслідування незаконної приватизації державного та комунального майна: методичні рекомендації / [Саковський А.А., Єфіменко І.М., Атаманчук В.М., Білозьоров Є.В., Арешонков В.В.]. Київ. НАВС, 2023. 52 с.
9. Про публічні закупівлі: Закон, Верховна Рада України, від 25.12.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text>.
10. Методика розслідування окремих видів злочинів: навч. посібник / О.І. Гарасимів, О.М. Духфенюк, О.В. Захарова та ін.; за заг. ред. Є.В. Пряхіна. 2-ге вид., перероб. та допов. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 312 с.
11. Пчеліна О.В. Тактичні завдання розслідування злочинів і криміналістична методика. *Криміналістичний вісник*, № 2 (18), 2012. С. 48–52.

УДК 343.132:343.6:353.91-058.53

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.24>

ОСОБЛИВОСТІ ОБСТАНОВКИ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ, УЧИНЕНИХ ЧЛЕНАМИ МОЛОДІЖНИХ НЕФОРМАЛЬНИХ ГРУП (ОБ'ЄДНАНЬ)

Щербина С.О.,
*аспірант (здобувач) кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету
ORCID: 0009-0006-8751-6318*

Щербина С.О. Особливості обстановки злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань).

У статті наголошується, що обстановка злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених учасниками молодіжних неформальних груп (об'єднань) є не менш важливим елементом криміналістичної характеристики ніж слідова картина та способи їх вчинення, адже дозволяє отримати об'єктивну криміналістично значущу інформацію, що сприяє більш ефективному виявленню та розслідуванню кримінальних правопорушень.

Варто відзначити, що обстановка вчинення досліджуваних злочинів багато в чому визначає в цілому механізм злочинної діяльності неформальних груп (об'єднань) і дещо відрізняється від обстановки інших видів злочинів. вивчення кримінальних проваджень (справ) дало змогу встановити, що злочини проти життя і здоров'я вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), як правило, у громадських місцях, у період часу з 18 до 24 години. Дата вчинення злочинів може бути різною та на це може вплинути соціально-психологічний клімат в середині молодіжної неформальної групи (об'єднання), тобто це може бути і вечірній час з 18.00 до 24.00, а може бути й інший час враховуючи, що іноді такі злочини виникають спонтанно, попередньо не плануються і можуть вчинятися під дією алкогольних напоїв, психотропних речовин, наркотичних засобів тощо. Також делінквентна поведінка представників неформальних груп може бути спровокована спонтанною агресією до представників інших неформальних молодіжних груп (об'єднань).

Вчинення досліджуваного виду злочинів може бути пов'язане з державними, релігійними, культовими святами, датами проведення обрядів іншими важливими для певної неформальної молодіжної групи (об'єднання) подіями, а також злочини можуть вчинятися у дні проведення масових заходів в т.ч. спортивних заходів, рок-концертів, фестивалів та ін.

Практика розслідування злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених учасниками молодіжних неформальних груп (об'єднань) показує, що, як знаряддя і засоби в більшості випадків злочинці використовують металеві спортивні знаряддя, пруті, палиці, металеві труби, розбиті пляшки, ланцюги, пряжки солдатських ременів, холодну та вогнепальну зброю тощо.

Крім того, місцями вчинення злочинів неформальної молоді переважно є громадські місця – дороги та автотраси, підземні переходи, автобусні зупинки, приміщення магазинів та розважальних закладів, житлові зони, розташовані поблизу будинків, тих само розважальних закладів і магазинів, зони відпочинку, серед яких парки, сквери, стадіони, концертні зали тощо.

Аналіз опрацьованих кримінальних проваджень вказує на те, що злочини зазначеної категорії, скоюються, як правило, в умовах очевидності (близько 80%).

Ключовим фактором для зазначеної категорії злочинів є те, що обстановка злочинів проти життя і здоров'я, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань) залежить, по-перше, від виду молодіжної неформальної групи (байкери, скінхеди, рокери, футбольні вболівальники та ін.); по-друге, від ступеня організованості, ієрархії та структури самої групи; по-третє, від

інших факторів, які безпосередньо передували злочину (розпиття алкогольних напоїв, вживання психотропних чи наркотичних речовин тощо).

Ключові слова: обстановка, злочини, особа, молодь, неформальна група (об'єднання).

Shcherbyna S.O. Features of the situation of crimes against life and health committed by members of youth informal groups (associations)

The article emphasizes that the circumstances of crimes against life and health committed by members of youth informal groups (associations) are no less important elements of forensic characteristics than the trail picture and methods of their commission, because it allows obtaining objective forensically significant information, which contributes to more effective detection and investigation of criminal offenses.

It is worth noting that the circumstances of committing the investigated crimes largely determine the overall mechanism of criminal activity of informal groups (associations) and are somewhat different from the circumstances of other types of crimes. The study of criminal proceedings (cases) made it possible to establish that crimes against life and health are committed by members of youth informal groups (associations), as a rule, in public places, in the time period from 18 to 24 hours. The date of the crime may be different and may be affected by the socio-psychological climate in the middle of the youth informal group (association), i.e. it may be in the evening from 18.00 to 24.00, or it may be at another time considering that sometimes such crimes occur spontaneously, are not planned in advance and can be committed under the influence of alcoholic beverages, psychotropic substances, narcotic drugs, etc. Also, delinquent behavior of representatives of informal groups can be provoked by spontaneous aggression towards representatives of other informal youth groups (associations).

The commission of the researched type of crime can be associated with state, religious, cult holidays, dates of ceremonies and other important events for a certain informal youth group (association), as well as crimes can be committed on days of mass events, including sports events, rock concerts, festivals, etc.

The practice of investigating crimes against a person's life and health committed by members of youth informal groups (associations) shows that as tools and means in most cases criminals use metal sports equipment, rods, sticks, metal pipes, broken bottles, chains, military belt buckles, cold and firearms, etc.

In addition, the places where informal youth commit crimes are mostly public places - roads and highways, underpasses, bus stops, premises of shops and entertainment establishments, residential areas located near houses, the same entertainment establishments and shops, recreation areas, including parks, parks, stadiums, concert halls, etc.

Analysis of processed criminal proceedings indicates that crimes of the specified category are committed, as a rule, in conditions of obviousness (about 80%).

The key factor for the specified category of crimes is that the situation of crimes against life and health committed by members of youth informal groups (associations) depends, first of all, on the type of youth informal group (bikers, skinheads, rockers, football fans, etc.); secondly, from the degree of organization, hierarchy and structure of the group itself; thirdly, from other factors that immediately preceded the crime (drinking of alcoholic beverages, use of psychotropic or narcotic substances, etc.).

Key words: situation, crimes, person, youth, informal group (association).

Постановка проблеми. Обстановка злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених учасниками молодіжних неформальних груп (об'єднань) є не менш важливим елементом криміналістичної характеристики ніж слідова картина та способи їх вчинення, адже дозволяє отримати об'єктивну криміналістично значущу інформацію, що сприяє більш ефективному виявленню та розслідуванню кримінальних правопорушень. Цілком обґрунтовано зазначає І.В. Парфіло, що обстановці скоєння злочину притаманні всі ознаки самостійного структурного елемента криміналістичної характеристики злочину, оскільки обстановка скоєння злочину: 1) є джерелом криміналістично значущої інформації, тобто обстановка скоєння злочину є системою, у якій формується інформація про обставини кримінального правопорушення та залежно від властивостей обстановки зберігається в ній певний проміжок часу; 2) є об'єктивною умовою скоєння злочину, оскільки будь-який злочин вчиняється у конкретних просторово-часових межах, у відповідній обстановці; 3) взаємодіє з іншими елементами розглядуваної характеристики і значною мірою визначає та коригує спосіб скоєння цього злочину, пов'язана із наявністю матеріальних та ідеальних слідів, нерідко вказує на окремі важливі риси особи злочинця, які формують таку обста-

новку, вказує на зв'язок із предметом злочинного посягання; 4) відомості про обстановку злочину практично завжди мають суттєве значення для первісного криміналістичного аналізу сутності події його обставин; 5) така обстановка скоєння злочину не може бути замінена іншим елементом криміналістичної характеристики злочину, хоча перебуває у тісній кореляційній залежності та взаємозв'язку із іншими елементами такої характеристики [1, с.198].

Метою дослідження є аналіз особливостей обстановки злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань).

Стан опрацювання проблематики. На сьогодні існують наукові дослідження, в яких розглядалися проблеми розслідування злочинів, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), це зокрема роботи таких вчених, як: В.І. Бояров, Н.В. Верлос, М.М. Єфімов, О.В. Кириченко, Б.В. Клімов, Н.О. Кононенко, А.О. Масалітін, О.В. Мельковський, Ю.В. Пирожкова. На окрему увагу заслуговує цикл наукових публікацій М.О. Ларкіна.

Виклад основного матеріалу. У криміналістичному аспекті обстановка вчинення досліджуваних злочинів багато в чому визначає в цілому механізм злочинної діяльності неформальних груп (об'єднань) і дещо відрізняється від обстановки інших видів злочинів.

Варто зазначити, що встановлення часу вчинення злочину має важливе криміналістичне значення. Адже саме час впливає на всі етапи виникнення, існування та використання доказової інформації. Урахування впливу часового чинника в процесі розслідування дозволяє: а) визначити час події злочину; б) встановити часові зв'язки між фактами; в) з'ясувати черговість подій, дій або фактів; г) обчислити тривалість різних подій та ін. Дії злочинців характеризуються певною вибірковістю в часі [2, с. 276].

Дійсно, вивчення кримінальних проваджень (справ) дало змогу встановити, що злочини проти життя і здоров'я вчинені членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), як правило, скоюють у громадських місцях, у період часу з 18 до 24 години. Дата вчинення злочинів може бути різною та на це може вплинути соціально-психологічний клімат в середині молодіжної неформальної групи (об'єднання), тобто це може бути і вечірній час з 18.00 до 24.00, а може бути й інший час враховуючи, що іноді такі злочини виникають спонтанно, попередньо не плануються і можуть вчинятися під дією алкогольних напоїв, психотропних речовин, наркотичних засобів тощо. Також делінквентна поведінка представників неформальних груп може бути спровокована спонтанною агресією до представників інших неформальних молодіжних груп (об'єднань).

Так, наприклад, 17.02.2008 року приблизно о 19.00 годині, знаходячись поруч із школою-ліцеєм № 241 по вул. Голосіївська, 12 в м. Києві група осіб, які відносять себе до руху «скінхедів» наносили удари громадянам китайської і арабської національностей [3].

У ніч на 24 червня 2018 р. на околиці Львова група молодиків, які відносять себе до неонацистського угруповання «Твереза і зла молодь» напала на табір ромів. Один 24-річний ром загинув та ще трьох доставили до лікарні із ножовими пораненнями, серед них 10-річний хлопчик та жінка [4].

Дата вчинення досліджуваного виду злочинів може бути пов'язана з державними, релігійними, культовими святами, датами проведення обрядів іншими важливими для певної неформальної молодіжної групи (об'єднання) подіями, а також злочини можуть вчинятися у дні проведення масових заходів в т.ч. спортивних заходів, рок-концертів, фестивалів та ін.

Як знаряддя і засоби в більшості випадків злочинці використовують металеві спортивні знаряддя, пруті, палиці, металеві труби, розбиті пляшки, ланцюги, пряжки солдатських ременів, холодну та вогнепальну зброю тощо.

Д.Т. Джафарзаде зазначає, що часом вчинення порушення громадського порядку молодіжними екстремістськими угрупованнями є, як правило, день, з 09.00 до 12.00 год. (біля 83,1% всіх проваджень). При цьому групи осіб можуть діяти протягом короткого часу (наприклад, порушення громадського порядку у приміщенні суду) до кількох днів (часткове блокування власниками автомобілів на іноземних номерних знаках). При розслідуванні порушень громадського порядку, що вчиняється молодіжними екстремістськими групами особливе значення може мати дата вчинення даного злочину – її можуть присвятити якійсь події в історії (наприклад, у акції із нагоди святкування річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні, що мала відбутись 09 травня 2017 року у м. Дніпро). На завершальній стадії вчинення порушення громадського порядку членами молодіжних екстремістських угруповань як правило, чиниться опір представникам правоохоронних органів, поліції, владі, можливим пошкодження майна або дій натовпу з використанням засобів, що могли

бути заздалегідь підготовлені для їх використання під час зазначених або, які активні учасники порушень отримали вже під час самих заходів [5, с. 140-141]. При цьому слід зазначити, що порушення громадського порядку членами молодіжних екстремістських груп (об'єднань) можуть призвести до вчинення злочинів проти життя і здоров'я в тому числі.

Якщо мова йде про футбольних вболівальників, то ними вчиняються злочини, як зазначає А.О. Масалітін, переважно у вечірній (після 18-00 год.) або у нічний час (до 00-02 год.). За часом проведення матчу він пропонує таку класифікацію: до проведення, під час проведення або після закінчення футбольного матчу. Є ще ситуації, які визначають як злочини, які вчиняються у зв'язку із проведенням футбольного матчу (масова бійка за попередньою домовленістю з лідером фан-груп команди-суперника) [6, с. 70].

Місцями вчинення злочинів неформальної молоді переважно є громадські місця – дороги та автотраси, підземні переходи, автобусні зупинки, приміщення магазинів та розважальних закладів, житлові зони, розташовані поблизу будинків, тих само розважальних закладів і магазинів, зони відпочинку, серед яких парки, сквери, стадіони, концертні зали тощо.

М.О. Ларкін акцентує увагу на тому, що 90% злочинів вчиняється членами молодіжних неформальних об'єднань у містах, більшість з яких – це обласні центри та міста з населенням 200 тисяч людей і більше [7, с. 143].

Характеризуючи обстановку вчинення злочинів зазначеної категорії, слід зазначити, що скоюються вони, як правило, в умовах очевидності (близько 80% опрацьованих кримінальних проваджень). Поряд з цим, криміналісти звертають увагу, що більше половини усіх нанесень тілесних ушкоджень вчиняється під час бійок між особами, що перебувають у стані алкогольного сп'яніння, що суттєво відбивається на змісті інших елементів криміналістичної характеристики злочинів цієї групи – часі, місці, способі вчинення злочину, особи злочинця. У зв'язку з тим, що нанесення тілесних ушкоджень часто пов'язане з прийомом алкогольних напоїв, наркотичних засобів і психотропних речовин, привід для конфлікту може бути зовсім незначним: необережне висловлювання, зауваження з приводу негідної поведінки, підвищена увага до будь-кого з присутніх, що не сподобалось злочинцю та ін.[8, с. 59].

Для масових заворушень, скоєних з хуліганських намірів уболівальниками спортивних команд, це, як правило, це – місце, де проводяться спортивні змагання або поряд з ним (стадіон), а також на шляху натовпу до транспортних розв'язок, станцій метрополітену, електропоїздів, де натовп поступово розсіюється. Найбільшим є охоплення території під час політизованих масових заворушень. Це можуть бути великі міста, регіони, у тому числі і кілька населених пунктів. Час вчинення зазначених злочинів, як правило, з 11.00 до 18.00 год. Інколи важливе значення може мати дата вчинення заворушень – її можуть призначити з нагоди якоїсь події в історії (як правило, таким заворушенням не передують конфлікти). Це дозволяє шукати організаторів і активних учасників заворушень серед, наприклад, послідовників ідей окремих історичних осіб [9, с. 35].

З вивчення обстановки найчастіше починається встановлення події злочину й особи, яка його скоїла. Оцінка обстановки дозволяє одержати дані про те, які умови і фактори безпосередньо передували злочину, супроводжували його, як вони взаємодіяли між собою і впливали на діяння; які з елементів обстановки були підготовлені злочинцем, а які не залежали від нього; що з них сприяло або перешкоджало підготовці, вчиненню та приховуванню слідів злочину і як це враховувалося злочинцем; хто міг скористатися ситуацією, що об'єктивно склалася, або створити її для скоєння злочину і т.д. Обстановка вчинення злочину багато в чому визначає вибір і корегує спосіб скоєння діяння, впливає на його механізм. У ній виявляються окремі важливі особистісні риси злочинця, який формує (частково або цілком) дану обстановку і пристосовується до неї [5, с. 413].

Висновки. Узагальнюючи викладене, варто зазначити, що обстановка злочинів проти життя і здоров'я, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань) залежить, по-перше, від виду молодіжної неформальної групи (байкери, скінхеди, рокери, футбольні вболівальники та ін.); по-друге, від ступеня організованості, ієрархії та структури самої групи; по-третє, від інших факторів, які безпосередньо передували злочину (розпиття алкогольних напоїв, вживання психотропних чи наркотичних речовин тощо).

Усі наведені елементи обстановки вчинення злочинів проти життя і здоров'я, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань) становлять органічну взаємопов'язану систему, що детермінує вибір правопорушником часу й місця вчинення злочинного діяння, до того ж ці елементи пов'язані з іншими елементами криміналістичної характеристики, такими як:

особа злочинця, мотиви злочинної поведінки, способи вчинення, слідова картина та ін., тобто існує кореляційна залежність, яка сприяє інформаційному наповненню методики розслідування даного виду злочинів, а також висуненню версій, розкриттю злочинів та притягненню винних до відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Парфило І.В. Обстановка скоєння злочину як системоутворюючий елемент криміналістичної характеристики фальсифікації та обігу фальсифікованих лікарських засобів. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 6(34). С. 204–209.
2. Шепітько В.Ю. Криміналістика : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Ін Юре, 2010. 496 с.
3. Вирок Голосіївського районного суду м. Києва. Справа № 1-98\09 від 29 вересня 2009 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/4825224>.
4. Напад на ромів у Львові: винен «ренесанс» правих організацій? URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-44599230>.
5. Джафарзаде Д.Т-огли Розслідування порушень громадського порядку, що вчиняються молодіжними екстремістськими групами: дис. ... д-ра філософії: 12.00.09. Київ, 2021. 271 с.
6. Масалітін А.О. Розслідування злочинів, що вчиняються учасниками угруповань футбольних уболівальників»: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2019. 190 с.
7. Ларкін М.О. Криміналістична характеристика злочинів, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань). *Вісник Академії адвокатури України*. 2017. Том 14. Число 1 (38). С. 140–146.
8. Загородній І.В. Розслідування злочинів, пов'язаних із нанесенням тілесних ушкоджень: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2017. 217 с.
9. Єфімов М.М. Розслідування злочинів проти громадського порядку та моральності: навч. посібник. 2-е вид., доп. і перероб. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 188 с.
10. Криміналістика: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / К.О. Чаплинський, та ін. 2-е вид, перероб. і доп. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. 480 с.

УДК 340.68

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.25>

ЗАЛУЧЕННЯ ІНОЗЕМНИХ СУДОВИХ ЕКСПЕРТІВ У КРИМІНАЛЬНЕ ПРОВАДЖЕННЯ В ПОРЯДКУ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Юрчишин В.Д.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики
Івано-Франківського навчально-наукового
юридичного інституту НУ «ОЮА»*

Коропецька С.О.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Івано-Франківського навчально-наукового
юридичного інституту НУ «ОЮА»*

Юрчишин В.Д., Коропецька С.О. Залучення іноземних судових експертів у кримінальне провадження в порядку міжнародного співробітництва.

Стаття присвячена аналізу норм кримінального процесуального законодавства України та інших нормативно-правових актів з питань судово-експертної діяльності, що регулюють процесуальний механізм залучення експертів з інших держав, які володіють спеціальними знаннями та навичками, необхідними для надання обґрунтованих та об'єктивних письмових висновків під час досудового розслідування і судового розгляду.

З початку введення воєнного стану в Україні у лютому 2022 року перед країною гостро постала необхідність у проведенні надвеликої кількості судових експертиз у кримінальних провадженнях, пов'язаних, зокрема, з ідентифікацією невідомих тіл та людських останків. Масштаби трагедії потребували залучення допомоги іноземних експертів до проведення відповідних досліджень, пов'язаних з опрацюванням ДНК-профілів загиблих та їх родичів.

У статті зазначається, що міжнародне співробітництво під час кримінального провадження передбачає окрім виконання запитів щодо проведення слідчих (розшукових) дій на території інших держав з метою одержання доказів, створення спільних слідчих груп для розслідування злочинів, також використання спеціальних знань у формі проведення судових експертиз.

Робиться висновок, що залучення іноземних експертів до кримінального провадження в Україні в порядку міжнародного співробітництва передбачене положеннями нормативно-правових актів національного характеру, хоча й у доволі загальному вигляді. Однак, сам процесуальний механізм залучення експертів та порядок міжнародного співробітництва однозначно потребують доопрацювання.

За результатами проведеного аналізу визначено реальні механізми залучення іноземних експертів у кримінальне провадження, що передбачені Кримінальним процесуальним кодексом України та Законом України «Про судову експертизу», а також наявні прогалини у законодавчому регулюванні в цій сфері. Судова практика теж вказує на можливість залучення фахівців з інших держав для спільного проведення судових експертиз у кримінальному провадженні.

Ключові слова: міжнародне співробітництво, кримінальне провадження, судова експертиза, іноземний експерт, спільні слідчі групи.

Yurchyshyn V.D., Koropetska S.O. Involvement of foreign judicial experts in criminal proceedings in the order of international cooperation.

The article is devoted to the analysis of the norms of the criminal procedural legislation of Ukraine and other normative legal acts on the issues of forensic expert activity, which regulate the procedural

mechanism of involving experts from other states who possess special knowledge and skills necessary to provide substantiated and objective written conclusions during pretrial investigation and trial.

Since the introduction of martial law in Ukraine in February 2022, the country has faced an urgent need to conduct an excessive number of forensic examinations in criminal proceedings related, in particular, to the identification of unidentified bodies and human remains. The scale of the tragedy required the involvement of foreign experts to conduct relevant research related to the development of DNA profiles of the victims and their relatives.

The article states that international cooperation during criminal proceedings includes, in addition to the fulfillment of requests for investigative (search) actions on the territory of other states in order to obtain evidence, the creation of joint investigative teams for the investigation of crimes, as well as the use of special knowledge in the form of forensic examinations.

It is concluded that the involvement of foreign experts in criminal proceedings in Ukraine in the order of international cooperation is provided for by the provisions of normative legal acts of a national nature, albeit in a rather general form. However, the procedural mechanism of involving experts and the order of international cooperation clearly need to be refined.

Based on the results of the analysis, the actual mechanisms for involving foreign experts in criminal proceedings, which are provided for by the Criminal Procedure Code of Ukraine and the Law of Ukraine «On Forensic Expertise», as well as existing gaps in the legislative regulation in this area, have been determined. Judicial practice also points to the possibility of involving specialists from other states for joint forensic examinations in criminal proceedings.

Key words: international cooperation, criminal proceedings, forensic examination, foreign expert, joint investigative teams.

Постановка проблеми. З початку введення воєнного стану в Україні у лютому 2022 року перед країною гостро постала необхідність у проведенні надвеликої кількості судових експертиз у кримінальних провадженнях, пов'язаних, зокрема, з ідентифікацією невпізнаних тіл та людських останків. Масштаби трагедії потребували залучення допомоги іноземних експертів до проведення відповідних досліджень, пов'язаних з опрацюванням ДНК-профілів загиблих та їх родичів.

У березні 2022 року була створена спільна слідча група для розслідування злочинів росії, вчинених на території України. Окрім України до неї увійшли Литва, Польща, Естонія, Латвія, Словаччина та Румунія – всі держави, які зібрали велику кількість показань від українських біженців. Вони складають найбільшу слідчу групу, що діє в рамках Євроюсту. Євроюсту дозволили збирати, обробляти та зберігати докази воєнних злочинів скоєних в Україні, включаючи супутникові знімки, фотографії, відео та аудіозаписи, а також ДНК індикатори та відбитки пальців. Криміналісти та судові експерти особисто консульгували щодо питань збору доказів на місцях злочинів, в рамках так званої системи мобільних груп правосуддя. До складу спільної слідчої групи входить МКС, котрий у травні 2022 року відрядив в Україну групу з 42 слідчих, судових експертів та допоміжного штату [1]. Крім того, у жовтні 2023 року Міжнародна комісія з питань зниклих безвісти (МКЗБ) підписала Угоди з Міністерством юстиції та Міністерством охорони здоров'я України в рамках своєї програми допомоги владі для посилення співпраці та координації зусиль з розшуку десятків тисяч людей, які зникли безвісти внаслідок російського вторгнення та війни, що триває [2].

У вересні 2022 року парламент розширив повноваження МКС і надав йому право самостійно проводити слідчі та процесуальні дії на території України за погодженням з генеральним прокурором [3]. Вказані законодавчі зміни означають, що нагляд за дотриманням Кримінального кодексу в питаннях співпраці України з МКС відтепер здійснює Офіс генерального прокурора. Натомість процес реалізації вердиктів та інших рішень МКС забезпечує Міністерство юстиції України, яке також уповноважене надавати міжнародному правовому органу всю необхідну допомогу.

Мета дослідження полягає у аналізі міжнародного та національного законодавства з питань судово-експертної діяльності з тим, щоб чітко визначити процесуальні аспекти залучення іноземних експертів у кримінальне провадження.

Стан опрацювання проблематики. Однак, не дивлячись на нагальну потребу у допомозі експертам державних спеціалізованих судово-експертних установ України, процесуальні аспекти порядку залучення іноземних експертів у кримінальне провадження та визнання їх висновків належними та допустимими доказами, залишаються проблематичними. В першу чергу, такий стан

справ пов'язаний із неоднозначністю та неузгодженістю між собою окремих положень чинного законодавства. Крім того, більшість праць науковців у галузі судової експертизи присвячені дослідженню процесуальних аспектів залучення експертів державних спеціалізованих установ України, втім як проблемам процесуального статусу іноземних фахівців у кримінальному провадженні практично не приділялося належної уваги.

Виклад основного матеріалу. У юридичній літературі вказується, що положення нормативно-правових актів національного та міжнародного характеру однозначно свідчать про те, що Україна є активним учасником міжнародного співробітництва у сфері судочинства, правоохоронної діяльності, юстиції та судово-експертної діяльності. Одним із важливих напрямів такого співробітництва є обмін досвідом, спільне вирішення проблемних питань у зазначених галузях і визначення перспективних напрямів їх розвитку [4, с. 26–51]. Ю.М. Чорноус вважає, що серед різних форм міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю важливе значення має міжнародне співробітництво у діяльності з розслідування кримінальних правопорушень. Таке співробітництво можна охарактеризувати як діяльність компетентних органів держав, що ґрунтується на нормах національного і міжнародного законодавства, проводиться у межах кримінального провадження для досягнення його завдань [5, с. 240].

Однак суттєве зростання кількості злочинів проти людяності, воєнних злочинів та злочинів агресії вимагає тіснішого співробітництва як із міжнародними організаціями, так і між державами в їх розслідуванні загалом. Важливо, щоб судово-експертним спеціалізованим установам України ставали доступні методи та методики здійснення експертиз, що проводяться в зарубіжних країнах. Виходячи з того, що судова експертиза за своєю суттю охоплює значну кількість наукових галузевих знань, низку експертних проблем із практичної точки зору важко вирішити тільки за допомогою можливості лабораторії певної держави. Саме тому міжнародне співробітництво у галузі судової експертизи має певні переваги.

Нормативне регулювання порядку залучення іноземних та міжнародних експертів у національне судочинство передбачено розділом IX «Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження», розділом IX-2 «Особливості співробітництва з МКС» [6]. В цілому, міжнародне співробітництво під час кримінального провадження передбачає окрім виконання запитів щодо проведення слідчих (розшукових) дій на території інших держав з метою одержання доказів, створення спільних слідчих груп для розслідування злочинів, також використання спеціальних знань у формі проведення судових експертиз.

Крім того, у ст.ст. 22-23 Закону України «Про судову експертизу» розглянуто порядок проведення судових експертиз за дорученням правомочної сторони чи органу іноземної держави, а також залучення для спільного проведення судових експертиз фахівців інших держав. А ст. 24 даного Закону передбачає можливість міжнародного співробітництва державних СЕУ в сфері не тільки практичної, а й наукової діяльності [7].

Судова практика теж вказує на можливість залучення фахівців з інших держав для спільного проведення судових експертиз у кримінальному провадженні. Так, при розслідуванні кримінальної справи за фактом вбивства у вересні 2000 року журналіста Георгія Гонгадзе, коли експертиза з ідентифікації тіла за ДНК та встановлення часу і причин настання смерті проводилася по чергово спочатку українськими, а потім російськими, американськими, німецькими та швейцарськими фахівцями [8]. А в жовтні 2002 року за фактом смерті журналіста Михайла Коломійця, коли судово-медичні дослідження з встановлення часу і причин смерті виконувалися білоруськими, українськими та французькими вченими [9].

Отже, залучення іноземних експертів до кримінального провадження в Україні в порядку міжнародного співробітництва передбачене положеннями нормативно-правових актів національного характеру, хоча й у доволі загальному вигляді. Однак, сам процесуальний механізм залучення експертів та порядок міжнародного співробітництва однозначно потребують доопрацювання.

Варто звернути увагу на зарубіжний досвід участі іноземних експертів у кримінальному судочинстві. Так, Законом Грузії «Про створення національного бюро судової експертизи імені Левана Самхараулі» унормовано проведення спеціальних досліджень з метою встановлення необхідних обставин у галузі науки, техніки або мистецтва та підготовка висновків або довідок у відповідності з законом для іноземних держав [10].

На особливу увагу заслуговує досвід Республіки Казахстан, де процесуальний механізм порядку залучення іноземних судових експертів врегульований більш чіткіше. Зокрема, у відповідно-

сті до ст. 61 Закону Республіки Казахстан «Про судово-експертну діяльність», судово експертиза може проводитись за дорученням компетентного органу іноземної держави, з яким Республіка Казахстан має укладений міжнародний договір. В такому випадку застосовується процесуальне законодавство Республіки Казахстан, якщо інше не передбачено міжнародним договором. А ст. 62 Закону Республіки Казахстан «Про судово-експертну діяльність» зазначає, що орган (особа), який призначив судову експертизу, вправі залучати як судового експерта фахівця іноземної держави у сфері судової експертизи в порядку, встановленому законом, з власної ініціативи чи клопотання керівника органу судової експертизи. Проведення судової експертизи за участю судових експертів іноземних держав здійснюється у порядку, встановленому процесуальним законодавством країни виконавця судової експертизи, а також вказаним законом [11].

На наш погляд, при врегулюванні процесуального механізму залучення іноземних експертів у кримінальне провадження варто розмежовувати процедуру проведення судової експертизи на території України та за її межами. Адже є такі види експертизи, які проводяться за межами нашої країни із залученням як українських, так і іноземних експертів. Тим більше, що за останньою інформацією Євроюсту – європейської агенції, яка підтримує зв'язок з правоохоронними та судовими органами країн-членів ЄС, розслідування російських воєнних злочинів наразі ведуться у 21 країні, а також за підтримки таких організацій, як Міжнародний кримінальний суд (МКС) [1].

Наразі можна виділити декілька основних можливих варіантів залучення іноземних експертів до проведення експертних досліджень у кримінальному провадженні України.

По-перше, це залучення іноземних для спільного проведення судових експертиз. На це чітко вказує ч. 3 ст. 23 Закону України «Про судову експертизу», де зазначається, що керівники державних спеціалізованих установ, що проводять судові експертизи, у необхідних випадках мають право за згодою органу або особи, що призначили судову експертизу, включати до складу експертних комісій провідних фахівців інших держав. Такі спільні експертні комісії здійснюють судові експертизи за нормами процесуального законодавства України [7]. Одним із основних плюсів використання цього механізму безумовно є те, що висновок спільної експертної комісії є процесуальним джерелом доказів у розумінні ч. 2 ст. 84 КПК України [6].

Однак, ініціатива про залучення іноземних фахівців для спільного проведення судових експертиз у таких випадках виходить від керівників державних спеціалізованих установ, а органи чи особи, які призначили ці експертизи, лише надають на це згоду. Отже, потерпілі та їх представники фактично позбавлені можливості впливати на залучення конкретного провідного іноземного фахівця до проведення відповідного дослідження, що іноді може викликати їх недовіру до остаточного висновку експертної комісії [12, с. 522].

Іншим дискусійним питанням є те, що ст. 23 Закону України «Про судову експертизу» передбачає можливість включати до складу експертних комісій тільки «провідних фахівців інших держав». Однак, саме законодавство про судово-експертну діяльність не розкриває розуміння того, який саме іноземний фахівець є «провідним» та не встановлює жодних кваліфікаційних вимог до таких експертів. У судовій практиці були уже випадки, коли суд відмовляв у дослідженні документів, оскільки суду не надано жодних документів на підтвердження повноважень і кваліфікації іноземних експертів [13].

По-друге, залучення іноземних експертів у порядку на умовах міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Як передбачено ч. 2 ст. 2 Закону України «Про судову експертизу», якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачено законодавством України про судову експертизу, застосовуються правила міжнародного договору України [7]. Яскравим прикладом у цьому випадку стало підписання у травні 2024 року Меморандуму про співпрацю між Міжнародною комісією з питань зниклих безвісти (МКЗБ) та МВС України, про який вже згадувалося [14].

По-третє, участь експертів у спільних слідчих групах. Так, українські експерти брали участь в роботі Спільної слідчої групи (Joint Investigation Team, JIT) у складі представників Нідерландів, Малайзії, Австралії та Бельгії під час розслідування обставин катастрофи пасажирського авіалайнера Boeing-777 рейсу MH17 Малайзійських авіаліній 17 липня 2014 року [15]. До того ж, з березня 2022 року Євроюст надає значну підтримку спільним слідчим групам. Так, за ініціативи Генерального прокурора Литви, Міністра юстиції і Генерального прокурора Польщі та Генерального прокурора України 25 березня 2022 року була підписана угода про створення ССГ в

Україні. Її розробляв і вносив до неї зміни Євроюст. Наразі до складу вказаної групи приєдналася Естонія, Латвія, Словаччина та Румунія. Додатково між членами групи та Міністерством юстиції США в березні цього року підписано Меморандум про взаєморозуміння, що сприятиме посиленню співпраці та забезпечить пряму комунікацію й дотримання процедур міжнародної співпраці [16]. Так, у додатку 4 до типової форми запиту про взаємну правову допомогу у кримінальних справах, прийнятому Комітетом експертів щодо дії європейських конвенцій про співробітництво в кримінальних справах від 3 листопада 2015 р., зазначається, що ССГ – це міжнародна група, сформована за взаємною згодою компетентними органами двох або більше Сторін для проведення кримінального розслідування в одній або декількох державах, створена з певною метою і має обмежену тривалість у часі [17, с. 14]. Крім того, під час вирішення цих питань враховуються положення Документа Ради ЄС від 8 липня 2005 р. про пропозицію щодо призначення національних експертів до спільних слідчих груп [18]. З метою забезпечення міжнародного співробітництва з МКС, який у 2022 році направив в Україну групу слідчих, судових експертів у межах польової місії, законодавець змінив КПК, додавши окремий розділ IX-2. Серед іншого, передбачена можливість проведення процесуальних дій на території України іншими працівниками Офісу МКС у разі делегування прокурором МКС повноважень і за погодженням з Генеральним прокурором.

В такому випадку, з урахуванням практики міжнародного співробітництва та чинного законодавства України, пропонується доповнити ч. 1 ст. 22 «Проведення судової експертизи за дорученням відповідного органу чи особи іншої держави» Закону України «Про судову експертизу» текстом наступного змісту:

«1. У разі проведення судової експертизи за дорученням відповідного органу чи особи іншої держави, з якою Україна має міжнародний договір, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, або із залученням експертів іноземних держав, застосовується законодавство України, якщо інше не передбачено зазначеним договором.

2. Керівники судово-експертних установ у необхідних випадках мають право за згодою органу (особи), що призначив судову експертизу або сторони у справі за зверненням якої залучений експерт (експерти), включати до складу експертних комісій провідних фахівців інших держав. Такі спільні експертні комісії здійснюють судові експертизи за нормами процесуального законодавства України.

Фахівці іноземних держав можуть брати участь у проведенні судової експертизи лише у складі комісії судових експертів.

Оплата участі фахівця іноземної держави у роботі комісії судових експертів здійснюється замовником судової експертизи».

Таке доповнення обумовлено тим, що в кримінальному процесуальному законодавстві України передбачені норми, що регулюють взаємодію з іноземними судовими та іншими органами, в тому числі і з питань проведення судових експертиз.

При цьому, ст. 23 «Залучення фахівців з інших держав для спільного проведення судових експертиз» Закону України «Про судову експертизу» не передбачає можливості залучення державних судових експертів, які є працівниками судово-експертних установ України для проведення судової експертизи за кордоном.

В зв'язку з чим, пропонується доповнити вказану норму текстом наступного змісту:

«1. Відповідно до міжнародного договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, судові експерти, включені до державного реєстру судових експертів, можуть бути залучені на добровільних засадах в якості судових експертів для виконання судової експертизи за запитом іноземної держави одноосібно або в складі комісії судових експертів.

2. Судові експерти проводять свої дослідження у відповідності до норм процесуального законодавства України, проте можуть бути застосовані процесуальні норми законодавства іноземної держави відповідно до міжнародних договорів, міжнародних угод або на основі принципу взаємності, якщо це не суперечить законодавству і міжнародним зобов'язанням України.

3. При виконанні судової експертизи за запитом іноземної держави можуть бути присутніми представники іноземної держави, якщо це передбачено міжнародними договорами України або письмовим зобов'язанням про взаємодію на основі принципу взаємності».

Висновки. На підставі викладеного варто підсумувати, що чинне кримінальне процесуальне та судово-експертне законодавство загалом передбачає правове регулювання порядку залучення іноземних експертів для розслідування злочинів. Однак реальні механізми їх залучення все ще

залишаються доволі обмеженими, що на практиці часто викликає обґрунтовані сумніви у доцільності залучення таких експертів та допустимості отриманих доказів за результатами проведених ними досліджень.

Наразі можна виділити наступні основні процесуальні механізми залучення іноземних та/або міжнародних експертів: 1) для спільного проведення судових експертиз разом із судовими експертами державних спеціалізованих установ; 2) участь експертів у спільних слідчих групах у кримінальному провадженні; 3) у порядку на умовах міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Вказані процесуальні механізми залучення іноземних експертів у кримінальне провадження мають свої як позитивні, так і негативні моменти. В такому випадку, при виборі того чи іншого механізму залучення експертів у кримінальне провадження необхідно виходити з практичної необхідності у кожній конкретній ситуації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Міжнародна підтримка розслідувань воєнних злочинів. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodne-pravo-investiciyi/mizhnarodna-pidtrimka-rozsliduvan-voennih-zlochiv.html>.
2. МКЗБ підписує Угоди про співпрацю з МОЗ та Мін'юстом. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/mkzb-pidpisue-ugodi-pro-spivpracyu-z-moz-ta-minyustom.html>.
3. Про внесення змін до статті 624 Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення співробітництва з Міжнародним кримінальним судом при проведенні процесуальних дій на території України: Закон України № 2598-IX від 20.06.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2598-20#Text>.
4. Полянський А., Юодкайте-Гранскієнс Г. Зарубіжний досвід взаємодії судово-експертних установ між собою та з правоохоронними органами й можливості його використання в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2021. № 2 (24). С. 26–51. URL: <https://khrife-journal.org/index.php/journal/article/download/484/519>.
5. Чорноус Ю.М. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів: монографія. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 492 с.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n7216>.
7. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12/conv#Text>.
8. Притула О. Остання крапля. Дзеркало тижня. 2001. № 17 (27 квітня – 4 травня 2001 р.). URL: https://zn.ua/ukr/internal/ostannya_kraplya.html.
9. Соболев Є. Само? Вбивство? Дзеркало тижня. 2002. № 45. (22 листопада – 29 листопада 2002 р.). URL: https://zn.ua/ukr/politics_archive/samo_vbivstvo.html.
10. О создании юридического лица публичного права – Национального бюро судебной экспертизы имени Левана Самхараули: Закон Грузии от 31.10.2008 № 436-вс. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/19150?publication=3>.
11. О судебно-экспертной деятельности: Закон Республики Казахстан от 10.02.2017 г. № 44-VI. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37215312&doc_id2=37215312#pos=3;-100.19999694824219&pos2=597;-94.19999694824219.
12. Красноборов О.В. Залучення іноземних експертів (спеціалістів) для проведення судових експертиз (досліджень) з метою ідентифікації особи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 521–524. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2023/121.pdf.
13. Суд відмовився досліджувати висновки іноземних експертів щодо листа Януковича Путіну. URL: <https://unn.ua/news/sud-vidmovivsya-doslidzhuvati-visnovki-inozemnikh-ekspertiv-schodo-lista-yanukovicha-putinu>.
14. МКЗБ (ICMP) та МВС України підписали Меморандум про співпрацю. URL: <https://icmp.int/uk/%D0%B1%D0%B5%D0%B7>.
15. Последние данные уголовного расследования катастрофы авиалайнера Boeing 777 рейса МН17. URL: <https://www.prosecutionservice.nl/latest/news/2018/05/24/последние-данные-уголовного-расследования-катастрофы-авиалайнера-boeing-777-рейса-мн17>.

16. Резнікова Анна. Робота спільної слідчої групи в процесі документування злочинів рф: воєнний досвід України. URL: <https://justtalk.com.ua/post/robota-spilnoi-slidchoi-grupi-v-protsesi-dokumentuvannya-zlochiniv-rf-voennij-dosvid-ukraini>.
17. European Committee on Crime Problems and Committee of Experts on the Operation of European Conventions on Co-Operation in Criminal Matters. Model Request Form for Mutual Assistance in Criminal Matters. 2015. URL: <https://rm.coe.int/pc-ocmod-2014-10rev6modelrequestformformla/1680997dd1>.
18. Документ Ради Європейського Союзу про пропозицію щодо призначення національних експертів щодо спільних слідчих груп від 8 липня 2005 р. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-11037-2005-INIT/en/pdf>.

РОЗДІЛ 10. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК УДК 347.965:342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.26>

ІНСТИТУТ АДВОКАТУРИ ЯК КЛЮЧОВИЙ ЕЛЕМЕНТ РОЗБУДОВИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Бєлов Д.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України,
ORCID: 0000-0002-7168-9488*

Гефнер К.-С.Л.,

*студентка 2 курсу ОС «Магістр»
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Бєлов Д.М., Гефнер К.-С.Л. Інститут адвокатури як ключовий елемент розбудови правової держави: сучасні виклики та перспективи.

У статті досліджується роль та місце інституту адвокатури в сучасній демократичній державі. Автор аналізує ключові аспекти функціонування адвокатури як невід'ємної складової правової системи та громадянського суспільства, її значення у забезпеченні права на захист, доступу до правосуддя та реалізації принципу верховенства права.

Розглядається еволюція ролі адвокатури від простого надання правової допомоги до активної участі у формуванні правової політики держави, вдосконаленні законодавства та підвищенні правової культури суспільства. Особлива увага приділяється подвійному значенню адвокатської діяльності - індивідуальному та суспільному.

Автор підкреслює важливість адвокатури як механізму громадського контролю в сфері правосуддя, її роль у забезпеченні справедливості судочинства та зміцненні верховенства права. Аналізується взаємозв'язок між ефективністю адвокатської діяльності та рівнем демократії, дотриманням законності та прав людини в суспільстві.

У статті розглядається право на кваліфіковану юридичну допомогу як фундаментальне право людини, що виступає гарантією реалізації всього комплексу прав та законних інтересів особи. Автор наголошує на необхідності створення ефективних механізмів захисту прав і свобод людини та громадянина, підкреслюючи роль адвокатури у цьому процесі.

Досліджується вплив євроінтеграційних процесів на розвиток інституту адвокатури в Україні, необхідність адаптації до європейських стандартів та принципів. Автор аналізує сучасні виклики, з якими стикається адвокатура, та перспективи її розвитку в контексті розбудови правової держави.

У висновках підкреслюється ключова роль адвокатури у забезпеченні балансу між інтересами особи, суспільства та держави, її значення для розвитку демократії та утвердження верховенства права. Автор наголошує на необхідності подальшого вдосконалення інституту адвокатури для ефективного виконання її функцій у сучасних умовах.

Ключові слова: адвокатура, правова держава, права людини, правосуддя, верховенство права.

Byelov D.M., Hefner K.-S.L. The Institute of Advocacy as a Key Element of Building the Rule of Law: Modern Challenges and Prospects.

The article examines the role and place of the institution of advocacy in a modern democratic state. The author analyzes the key aspects of the functioning of the legal profession as an integral component of the legal system and civil society, its importance in ensuring the right to protection, access to justice and the implementation of the principle of the rule of law.

The evolution of the role of the legal profession from the simple provision of legal assistance to active participation in the formation of the legal policy of the state, improvement of legislation and improvement of the legal culture of society is considered. Special attention is paid to the double meaning of advocacy – individual and social.

The author emphasizes the importance of advocacy as a mechanism of public control in the sphere of justice, its role in ensuring the justice of the judiciary and strengthening the rule of law. The relationship between the effectiveness of advocacy and the level of democracy, compliance with the rule of law and human rights in society is analyzed.

The article considers the right to qualified legal assistance as a fundamental human right, which acts as a guarantee of the realization of the entire set of rights and legitimate interests of a person. The author emphasizes the need to create effective mechanisms for the protection of human and citizen rights and freedoms, emphasizing the role of advocacy in this process.

The impact of European integration processes on the development of the legal profession in Ukraine, the need for adaptation to European standards and principles is studied. The author analyzes the modern challenges faced by the legal profession and the prospects for its development in the context of the development of the rule of law.

The conclusions emphasize the key role of the legal profession in ensuring a balance between the interests of the individual, society and the state, its importance for the development of democracy and the establishment of the rule of law. The author emphasizes the need for further improvement of the institution of advocacy in order to effectively perform its functions in modern conditions.

Key words: advocacy, rule of law, human rights, justice, rule of law.

Постановка проблеми. Інститут адвокатури є невід’ємною складовою правової системи та громадянського суспільства в сучасній демократичній державі. Він відіграє ключову роль у забезпеченні права на захист, доступу до правосуддя та реалізації принципу верховенства права. В умовах розбудови правової держави та євроінтеграційних процесів в Україні питання ефективного функціонування адвокатури набуває особливої актуальності.

Адвокатура як незалежний професійний правозахисний інститут покликана сприяти захисту прав і свобод людини, представляти інтереси фізичних та юридичних осіб у їх відносинах з державою. Водночас, вона є важливим елементом системи правосуддя, забезпечуючи належне представництво сторін у судовому процесі та сприяючи встановленню істини у справі.

У сучасних умовах роль адвокатури виходить за межі простого надання правової допомоги. Адвокати активно беруть участь у формуванні правової політики держави, вдосконаленні законодавства, підвищенні правової культури суспільства. Тому дослідження місця і ролі інституту адвокатури в демократичній державі є важливим для розуміння перспектив розвитку правової системи та механізмів захисту прав людини.

Метою дослідження є комплексний аналіз ролі та місця інституту адвокатури в сучасній демократичній державі, визначення основних функцій адвокатури та її впливу на формування правової держави, а також виявлення проблем і перспектив розвитку адвокатури в контексті забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Стан опрацювання проблематики дослідження. Питання ролі та місця адвокатури в демократичній державі досліджували багато вітчизняних та зарубіжних науковців. Серед українських вчених вагомий внесок у розробку цієї проблематики зробили Т. Варфоломеева, С. Гончаренко, А. Іванцова, В. Заборовський, С. Іваницький, Н. Бакаянова, які досліджували історичний розвиток, правовий статус та функції адвокатури в Україні.

Окремі теоретичні аспекти функціонування інституту адвокатури в демократичному суспільстві розглядали у своїх працях О. Яновська, О. Святоцький, Л. Тацій, С. Фурса. Питання взаємодії адвокатури з органами державної влади та її роль у забезпеченні прав людини досліджували М. Аракелян, Т. Вільчик, І. Гловацький.

Серед зарубіжних дослідників варто відзначити роботи Л. Фрідмена, Р. Муллерата, М. Моллена, які розглядали роль адвокатури в контексті розвитку громадянського суспільства та правової держави. Важливими для розуміння міжнародних стандартів адвокатської діяльності є дослідження експертів Ради Європи та Міжнародної асоціації адвокатів.

Аналіз наукових джерел свідчить про багатоаспектність проблеми та необхідність подальшого вивчення ролі адвокатури в умовах сучасних викликів демократії та верховенства права.

Виклад основного матеріалу. Реалізація прав і свобод громадян стає реальністю не лише через їх безпосереднє використання, але й завдяки комплексній підтримці з боку держави. Ця підтримка включає забезпечення необхідними матеріальними, соціальними та духовними ресурсами, а також ефективну систему охорони та захисту цих прав і свобод відповідними державними органами. Таким чином, перетворення потенційних можливостей на дійсність відбувається через синергію активної позиції громадян та всебічного сприяння держави у створенні умов для повноцінного здійснення цих прав і свобод [25, с. 41].

Стабільність і ефективність системи захисту прав і свобод людини та громадянина ґрунтується на комплексі науково обґрунтованих та практично перевірених принципів. Життєздатність і прогресивний характер цієї концепції забезпечуються через гармонійне поєднання правових норм з моральними, традиційними та іншими соціально-регулятивними механізмами. Такий всеохоплюючий підхід дозволяє запобігти домінуванню негативних юридичних явищ у правовій системі, а також стримує поширення правового нігілізму та байдужості до правових питань. Інтеграція різноманітних соціальних норм у концепцію захисту прав і свобод створює міцний фундамент для розвитку правової культури та зміцнення правосвідомості суспільства [1, р. 816].

Конституційне закріплення обов'язку держави захищати права і свободи людини та громадянина є ключовим показником демократичного розвитку держави. Цей обов'язок реалізується через діяльність усіх гілок влади, забезпечуючи комплексний підхід до правозахисту. Захист конституційних прав і свобод від протиправних дій та порушень виступає як додатковий етап у процесі їх реалізації, що активізується у відповідь на конкретні юридичні факти. Науковці розглядають цей захист як специфічну функцію держави. Для досягнення максимальної ефективності та задоволення правозахисних потреб громадян, ця функція потребує системного підходу та окремого інституційного оформлення. Лише за умови створення цілісної та самостійної системи правозахисту можна очікувати на суттєвий прогрес у забезпеченні прав і свобод та підвищенні довіри громадян до правозахисних механізмів держави [6, р. 23].

Трансформації в політичній та економічній сферах нашої держави призвели до переосмислення усталених соціальних концепцій та орієнтирів. Заходи, спрямовані на зменшення соціальних зобов'язань суспільства і держави, викликають неоднозначну реакцію серед населення та можуть мати негативні наслідки. Ця ситуація вказує на глибинну інституційну природу соціальних проблем, вирішення яких потребує комплексного підходу, а не окремих заходів з врегулювання суспільних конфліктів. У цьому контексті права людини виступають інструментом для досягнення однієї з ключових цілей – забезпечення сталого розвитку сучасного світу. Варто зазначити, що фактичний обсяг прав і свобод особистості завжди є результатом певного суспільного компромісу. Він відображає баланс інтересів різних соціальних груп та можливостей держави, досягнутий у конкретних історичних та соціально-економічних умовах. Таким чином, реалізація прав людини є динамічним процесом, що вимагає постійного діалогу та пошуку оптимальних рішень у мінливому соціальному середовищі [26, с. 33-34].

Слід відзначити, у науковій юридичній спільноті існують різні погляди щодо імплементації усталених стандартів у сфері прав людини. Одна група дослідників вважає, що можливість реалізації цих прав безпосередньо залежить від рівня соціально-економічного розвитку держави. Натомість, інші науковці наполягають на тому, що права і свободи людини, закріплені в загально-визнаних міжнародних нормах, повинні гарантуватися кожному громадянину через конституцію та національне законодавство, незалежно від економічного стану країни [2, р. 1798].

Варто також зазначити, що вагомість конституційних прав особи визначається не лише їх формальним закріпленням, але й спроможністю держави забезпечити їх реалізацію та захист. Це є ключовим аспектом, який визначає реальну цінність основних прав і слугує індикатором розвитку соціальної та правової держави. Для ефективного забезпечення конституційних прав громадян держава створює розгалужену систему інституцій, включаючи правоохоронні органи, судові установи та інші спеціалізовані організації. Ця інституційна структура покликана гарантувати

практичну реалізацію задекларованих прав і свобод, забезпечуючи їх захист та відновлення у разі порушення [3, р. 1470].

Розвиток концепції правового статусу особи, започаткований у Декларації незалежності США та французькій Декларації прав людини і громадянина у XVIII столітті, призвів до того, що інститут прав і свобод став ключовим елементом конституційного права та основою конституційного ладу. Сьогодні часто виникає дискусія щодо актуальності питання прав людини в умовах встановленої демократії, особливо коли демократію ототожнюють з правлінням більшості. Проте історичний досвід демонструє, що влада більшості може бути надзвичайно суворою до окремих осіб чи меншин. Яскравим прикладом цього є доля Сократа, якого засудила до смерті саме більшість. Цей випадок ставить під сумнів досконалість політичного устрою тогочасних Афін і нагадує нам, що демократія — це не лише воля більшості, але й захист прав кожного індивіда. Таким чином, питання прав людини залишається актуальним навіть у розвинених демократичних суспільствах, оскільки воно слугує запобіжником проти можливих зловживань з боку більшості та забезпечує баланс інтересів усіх членів суспільства [21, с. 46].

Вивчення багатограних аспектів прав і свобод людини є складним і комплексним завданням. Давня філософська теза Протагора «людина є мірою всіх речей» в процесі історичного розвитку трансформувалась у сучасне поняття «людського виміру». Цей термін був введений учасниками Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЕ), яка пізніше була перетворена на Організацію з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЕ). Він охоплює широкий спектр питань, пов'язаних із взаємовідносинами у сфері прав людини. Концепція «людського виміру» відображає еволюцію розуміння центральної ролі людини у суспільстві та державі. Вона підкреслює, що права і свободи індивіда мають бути ключовим критерієм оцінки ефективності соціальних, політичних та правових інститутів. Таким чином, давня філософська ідея знайшла своє практичне втілення в сучасних міжнародних відносинах та правозахисній діяльності [9].

Визнання людини центральним елементом суспільства вимагає створення ефективних механізмів захисту її статусу. Комплексне вирішення цього завдання, на нашу думку, полягає в розгляді конституційної системи захисту прав і свобод людини і громадянина як окремого, самостійного інституту. У конституційній науці теорія прав і свобод людини розроблена досить глибоко і послідовно. Наукові дослідження в цій галузі, які включають систематизацію знань про природу і сутність прав людини, принципи визначення правового статусу та класифікацію прав, створюють підґрунтя для вдосконалення правозахисних механізмів. Ці теоретичні напрацювання стимулюють пошук адекватних і доступних процедур реалізації прав людини. Мета цих зусиль - забезпечити кожній особі можливість відчувати себе, відповідно до конституційного визначення, «найвищою соціальною цінністю». Таким чином, теоретичні розробки в галузі прав людини мають безпосередній вплив на практичну реалізацію конституційних гарантій та розвиток правозахисних механізмів [8, р. 5].

Діяльність адвоката у захисті прав людини і громадянина має подвійне значення - індивідуальне та суспільне. На особистісному рівні адвокат надає необхідну правову допомогу конкретній особі, забезпечуючи реалізацію її прав та законних інтересів. У ширшому контексті ця діяльність сприяє зміцненню законності та усуненню правопорушень у суспільстві в цілому. Неправомірне засудження невинного або відмова у задоволенні обґрунтованого позову має негативні наслідки не лише для безпосередніх учасників судового процесу. Такі судові помилки підривають основи правосуддя та завдають шкоди всьому суспільству, яке зацікавлене у підтриманні законності та правопорядку. Таким чином, роль адвоката виходить за межі представництва інтересів окремого клієнта. Забезпечуючи справедливий судовий розгляд та протидіючи судовим помилкам, адвокати стають важливими гарантами правопорядку, сприяючи формуванню довіри до правової системи та зміцненню верховенства права в суспільстві [25, с. 45].

Захист прав людини і громадянина не слід протиставляти інтересам та завданням держави чи її органів. Діяльність адвоката має комплексний характер. Відстоюючи права та законні інтереси окремої особи, адвокат одночасно діє в інтересах суспільства та держави, сприяючи зміцненню законності. Така подвійна роль адвоката є не конфліктною, а взаємодоповнюючою. Коли захисник допомагає підсудному реалізувати його процесуальні права, він тим самим сприяє всебічному та об'єктивному розгляду справи. Це, у свою чергу, підвищує ймовірність винесення законного, обґрунтованого і справедливого вироку. Таким чином, адвокатська діяльність служить не лише інтересам конкретного клієнта, але й загальним інтересам правосуддя та верховенства права в державі [6].

У рамках свого професійного обов'язку захисту прав та інтересів клієнтів, адвокати відіграють ключову роль у забезпеченні справедливого правосуддя. Як активні учасники процесу правозастосування та невід'ємна частина механізму правосуддя, адвокати виконують важливу функцію громадського контролю в цій сфері. Ця позиція підкріплюється міжнародними документами, що регулюють діяльність адвокатури. Зокрема, Хартія основоположних принципів діяльності європейських адвокатів ССВЕ визначає адвоката як незамінного учасника справедливого судового процесу. Згідно з цим документом, роль адвоката виходить за межі простого захисту інтересів клієнта. Адвокат також виконує ширші суспільні функції, які включають: попередження та запобігання конфліктам, забезпечення ефективного вирішення конфліктів, сприяння розвитку законодавства, захист фундаментальних принципів свободи, справедливості та верховенства права. Таким чином, адвокатура є не лише інструментом захисту прав окремих осіб, але й важливим інститутом, що сприяє розвитку правової системи та зміцненню демократичних цінностей у суспільстві [24].

Адвокат відіграє ключову роль у забезпеченні законності та справедливості при наданні правової допомоги. Діяльність адвокатури регулюється публічно-правовими нормами, які визначають реагування на виявлені правопорушення, взаємодію з клієнтами та вирішення процесуальних питань. Ефективність адвокатської діяльності безпосередньо залежить від рівня демократії, дотримання законності та прав людини в суспільстві. Повага до індивідуальної свободи, честі та гідності особи є фундаментальними передумовами успішної роботи адвоката. Статус адвоката та результативність його роботи тісно пов'язані з положенням людини в суспільстві та державі, а також з дотриманням основних демократичних принципів. Правова держава характеризується функціонуванням у рамках розвиненого громадянського суспільства, де юридичними засобами ефективно забезпечується захист основних прав і свобод людини та громадянина. Основоположними принципами такої держави є: верховенство права; поділ влади; реальність забезпечення прав і свобод людини; законність; високий рівень правової культури громадян. Ці принципи створюють середовище, в якому адвокатура може ефективно виконувати свою роль захисника прав і свобод, сприяючи зміцненню правової держави та розвитку демократичного суспільства [1].

Сучасний стан і практика функціонування держави та права часто демонструють розбіжність між декларованими принципами та реальністю. Фактично, думка народу не завжди відіграє вирішальну роль у державному управлінні, як це має бути в справжній демократії. Заяви державних діячів про повну трансформацію нашої держави у правову та демократичну часто виявляються лише риторикою, яка не має під собою міцного підґрунтя. При детальному аналізі практичної реалізації конституційних прав і свобод стає очевидним значний розрив між декларативними принципами, закріпленими в Основному Законі, та реальною дійсністю. Ця невідповідність між проголошеними ідеалами та їх втіленням у життя вказує на необхідність подальшого розвитку правової системи та демократичних інститутів. Вона також підкреслює важливість активної участі громадянського суспільства у процесах державотворення та контролю за діяльністю владних структур для забезпечення реального, а не декларативного дотримання конституційних прав і свобод громадян [13, р. 257].

Визнання, дотримання та захист прав і свобод людини і громадянина є фундаментальним обов'язком держави. Конституційні принципи, на яких ґрунтується правова та демократична держава, мають чітку мету – запобігти свавілля та беззаконню щодо особи, в тому числі з боку самої держави. Ці принципи впливають з ключової функції права – бути носієм і гарантом свободи людини в оптимальних і раціональних формах. Справедливе право, засноване на неухильному дотриманні законів, здатне максимально виразити, закріпити та гарантувати реальність індивідуальної свободи і прав кожної людини в суспільстві. Таким чином, правова система повинна не лише декларувати, але й ефективно забезпечувати права і свободи відповідно до високих стандартів сучасної цивілізації. Це передбачає створення дієвих механізмів реалізації та захисту прав, а також формування правової культури, де повага до прав людини стає невід'ємною частиною суспільної свідомості. Лише за таких умов можна говорити про справжнє втілення принципів правової держави та реальне забезпечення свободи кожного члена суспільства.

Провідна роль сучасного, справедливого права в суспільстві та державі передбачає збереження та посилення ключових юридичних цінностей, включаючи всі досягнення людства у сфері гарантій прав і свобод особи. Це також включає юридичні механізми, що забезпечують реалізацію правових ідеалів. Такий підхід вимагає визнання та дотримання на практиці стійких юридичних

принципів, які втілюють ці правові ідеали та цінності. Серед цих ідеалів особливе місце посідають критерії справедливості та законності. У сучасному цивілізаційному контексті права і свободи людини стають вершиною юридичної реальності, безпосередньо інтегруючись у позитивне право. Вони залишаються фундаментальними орієнтирами для чинного законодавства, формуючи основу правової політики держави. Ці принципи покликані спрямовувати правотворчу діяльність, зусилля щодо втілення прав людини в усьому комплексі юридичних норм, правових процедур та порядків. Вони також слугують критерієм для тлумачення права та відіграють ключову роль у формуванні правосвідомості. Важливість цих принципів полягає в їх впливі на загальне ставлення до права з боку всіх суб'єктів суспільних відносин, особливо громадян, посадових осіб та держави в цілому. Таким чином, вони створюють підґрунтя для розвитку правової культури та зміцнення верховенства права в суспільстві [2, р. 1780].

Трансформація соціально-економічних і політико-правових умов функціонування правоохоронної системи України, а також її євроінтеграційний курс, зумовлюють нагальну потребу в комплексному реформуванні правоохоронних органів. Ця реформа має на меті не просто скорочення штату, як це практикувалося за радянських часів, а системну оптимізацію структури, функцій, завдань та ресурсного забезпечення правоохоронних органів. За словами С. Россохи, ключовим у цьому процесі є системно-функціональний підхід, який передбачає вдосконалення діяльності правоохоронців через оптимізацію їхніх завдань, структури, чисельності, а також покращення фінансового, матеріально-технічного, організаційно-правового та кадрового забезпечення, що дозволить адаптувати систему до сучасних суспільних потреб та можливостей держави [21, с. 46].

Адвокатура є ключовим елементом системи правосуддя, без якого неможливе ефективне функціонування судової влади. Її головна місія полягає у наданні правової допомоги широкому колу осіб. Як зазначає Т. Вільник, професійна діяльність адвокатів має відповідати високим етичним стандартам. Роль адвокатів не обмежується лише захистом інтересів клієнтів. Вони також відіграють важливу роль у забезпеченні справедливості судочинства. Як активні учасники процесу правозастосування, адвокати займають особливе місце в механізмі правосуддя, виконуючи функцію громадського контролю. Така подвійна роль адвокатури – захист прав окремих осіб та сприяння справедливому правосуддю в цілому – підкреслює її значущість у демократичному суспільстві. Адвокатура виступає не лише як інструмент захисту прав, але й як інститут, що сприяє підтримці балансу в системі правосуддя та зміцненню верховенства права. [5, с. 5]. Така теза вченої підтверджується і міжнародними документами, що регулюють сферу діяльності інституту адвокатури. Так, зокрема, Хартія основоположних принципів діяльності європейських адвокатів ССВЕ визначає роль адвоката як незамінного учасника справедливого судового процесу, який не тільки щиро служить інтересам та захищає права свого клієнта, а також виконує такі функції в суспільстві, які виражаються в попередженні та запобіганні конфліктам, у забезпеченні вирішення конфліктів ... у подальшому розвитку закону, а також у захисті свободи, справедливості та верховенства права» [24].

Адвокатська діяльність, спрямована на захист громадян від порушень закону, а не на протидію йому, відіграє ключову роль у зміцненні законності та підвищенні довіри суспільства до правової системи. Захищаючи права окремих осіб, адвокати одночасно сприяють утвердженню верховенства права та розбудові правової держави. Цю думку підтримують багато науковців, зокрема С. Прилуцький, який підкреслює, що принципова позиція кожного адвоката в конкретних справах формує основу для незалежної позиції всієї адвокатської спільноти щодо стану законності в державі. Така колективна позиція, що ґрунтується на індивідуальному досвіді та принциповості адвокатів, є важливим фактором у оцінці та підтримці правопорядку в країні, посилюючи роль адвокатури як ключового елемента у забезпеченні справедливості та законності [19, с. 5].

Адвокатура, як незалежний професійно-правовий інститут, відіграє ключову роль не лише в механізмі судового захисту прав і свобод, але й у забезпеченні конституційних прав громадян у всіх сферах життя. Вона є важливим елементом у системі правосуддя, сприяючи вирішенню соціальних конфліктів та забезпечуючи ефективне функціонування судової влади. В. Городовенко наголошує на необхідності суспільного контролю за справедливим застосуванням законів і норм моралі, а також на створенні умов для незалежності суддів. У цьому контексті адвокатура виступає не тільки як захисник прав окремих осіб, але й як важливий інститут громадянського суспільства, що забезпечує зв'язок між судовою системою та суспільством, сприяє підвищенню прозорості судових процесів та відіграє важливу роль у підтримці балансу між державною вла-

дою та правами індивідів, тим самим зміцнюючи демократичні принципи та верховенство права в державі [7]. Зовнішній контроль за діяльністю суду здійснюється в тій чи іншій мірі зацікавленими особами, громадськістю та засобами масової інформації.

Центральною проблемою сучасності залишається забезпечення ефективного правового захисту людини і громадянина. Ідея захисту прав людини виникла як результат історичного розвитку та усвідомлення необхідності не лише декларувати права особи, але й створювати реальні умови для їх реалізації. Загальна декларація прав людини, яка залишається орієнтиром для розвитку законодавства у світовому масштабі, утверджує фундаментальні принципи: визнання гідності всіх членів людської спільноти, рівність та невід'ємність їхніх прав як основу свободи, справедливості та миру. Вона проголошує, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах, і кожна людина повинна мати всі права і свободи, закріплені в Декларації. Ці постулати є не просто результатом соціального компромісу, а відображенням універсальних цінностей, які повинні бути реалізовані через ефективні правові механізми та гарантії в кожній державі [10].

Право на кваліфіковану юридичну допомогу є фундаментальним правом людини, яке відіграє ключову роль у забезпеченні її життєвого шляху та захисті інших прав. Це законодавчо гарантована можливість для кожної особи отримати професійну підтримку від фахівців у галузі права, які володіють спеціалізованими знаннями, навичками та досвідом. Суть цього права полягає в тому, що людина може звернутися за допомогою до компетентних юристів, які здатні ефективно захистити її інтереси, роз'яснити складні правові питання та представляти її у різних правових ситуаціях. Така допомога є crucial для забезпечення рівного доступу до правосуддя, захисту від можливих зловживань та реалізації інших конституційних прав і свобод. Таким чином, право на кваліфіковану юридичну допомогу виступає не лише як окреме право, але й як гарантія реалізації всього комплексу прав та законних інтересів особи, забезпечуючи їй можливість ефективно функціонувати в правовому полі та захищати свої інтереси у взаємодії з державою та іншими суб'єктами правовідносин.

Таким чином, на основі вищенаведеного можна зробити наступні **висновки**: 1) інститут адвокатури є невід'ємною складовою правової системи та громадянського суспільства в сучасній демократичній державі, відіграючи ключову роль у забезпеченні права на захист, доступу до правосуддя та реалізації принципу верховенства права; 2) роль адвокатури в сучасному суспільстві виходить за межі простого надання правової допомоги. Адвокати активно беруть участь у формуванні правової політики держави, вдосконаленні законодавства та підвищенні правової культури суспільства; 3) адвокатська діяльність має подвійне значення - індивідуальне та суспільне. На особистісному рівні адвокат надає правову допомогу конкретній особі, а в ширшому контексті сприяє зміцненню законності та усуненню правопорушень у суспільстві в цілому; 4) ефективність адвокатської діяльності безпосередньо залежить від рівня демократії, дотримання законності та прав людини в суспільстві; 5) адвокатура виконує важливу функцію громадського контролю в сфері правосуддя, сприяючи забезпеченню справедливості судочинства та зміцненню верховенства права; 6) право на кваліфіковану юридичну допомогу є фундаментальним правом людини, яке виступає не лише як окреме право, але й як гарантія реалізації всього комплексу прав та законних інтересів особи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Luban, D. Lawyers as Upholders of Human Dignity (When They Aren't Busy Assaulting It). *University of Illinois Law Review*. 2005(3), 815–846.
2. Levine, S.J. The Role of Lawyers in a Democratic Society. *Fordham Law Review*. 2019. № 87(5). P. 1797–1814.
3. Rhode, D. L. Lawyers as Leaders. *Yale Law Journal*. 2018. № 127(5). P. 1468–1526.
4. Букач В. Зміст конституційних прав і свобод громадян. *Право України*. 2001. № 9. С. 28–31.
5. Вільчик Т. Конституційно-правовий статус адвокатури. *Теорія і практика правознавства*. Вип. 2 (8) / 2015. С. 1–13.
6. Abel, R.L. English Lawyers between Market and State: *The Politics of Professionalism*. Oxford University Press. 2003. 221 p.
7. Городовенко В.В. Проблеми становлення незалежної судової влади в Україні: *монографія*. К.: Фенікс, 2007. С. 172–173.

8. Giddings, J., & Thomas, S. The Role of Lawyers in Supporting Democracy and the Rule of Law. *International Journal of the Legal Profession*. 2019. № 26(1), 3–24.
9. Документ Копенгагенської наради Конференції щодо людського виміру НБСЄ (ОБСЄ), Міжнародний документ від 29.06.1990 URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_082.
10. Загальна декларація прав людини: ООН; Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948 URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
11. Белов Д.М., Белова М.В. Роль та місце інституту адвокатури в механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина. *Аналітично-порівняльне право*. № 6. 2022. С. 42–49.
12. Белов Д.М. Белова М.В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні та нормативні основи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 74. С. 85–90.
13. Moliterno, J.E. (2020). The Future of Legal Education and the Legal Profession in a World of Artificial Intelligence. *Journal of Legal Education*. 2020. № 69(2). P. 256–281.
14. Бакаянова Н.М. Функціональні та організаційні основи адвокатури України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.10. Одеса, 2017. 487 с.
15. Вільчик Т.Б. Конституційне право на правову допомогу адвоката у країнах Європейського Союзу та в Україні: монографія. Харків: Право, 2015. 400 с.
16. Заборовський В.В., Бисага Ю.М., Белов Д.М. Щодо права адвоката на отримання від клієнта конфіденційної інформації та її захист в умовах глобалізації. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 3. 2023. С. 382–389.
17. Яновська О.Г. Стандартизація адвокатської діяльності: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 151–158.
18. Бисага Ю.М., Белов Д.М., Калинюк С.С. Конституційне право людини і громадянина на правову допомогу та його реалізація біженцями за допомогою інституту адвокатури. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 76(2). Ч. 2. 2023. С. 34–39.
19. Прилуцький С.В. Судова влада в умовах формування громадянського суспільства та правової держави в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10. К., 2013. 35 с.
20. Рабінович П.М. Права людини та їх юридичне забезпечення (основи загальної теорії права і держави): Навч. посібник. К., 1992. 330 с.
21. Россоха С.В. Правоохоронні органи держави в механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 35. 2015. С. 45–49.
22. Рогач О.Я., Белов Д.М. Категорія «парадигма» в сучасних умовах функціонування української держави: теоретичні засади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. 2022. С. 37–42.
23. Тимошенко В.І. Юридична і фактична рівність: проблеми розмежування. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Вип. 33. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. С. 2.
24. Хартія основоположних принципів діяльності європейських адвокатів (прийнята на пленарній сесії ССВЕ 24.11.2006 р.) URL: <http://www.cay.org.ua/ua/104/index.html>.
25. Заборовський В.В. Правовий статус адвоката в умовах становлення громадянського суспільства та правової держави в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.10. К., 2017. 577 с.
26. Заборовський В.В., Бисага Ю.М., Булеца С.Б. Правовий статус адвоката: проблеми теорії та практики: монографія. Ужгород. 2019. 650 с.

УДК 347.97/.99

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.27>

ПРИНЦИПИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВИЩОЇ РАДИ ПРАВОСУДДЯ

Демидюк О.Б.,

доктор філософії зі спеціальності 081 Право,

адвокат

ORCID: 0000-0003-2456-9587

e-mail: olga0672365212@gmail.com

Демидюк О.Б. Принципи функціонування Вищої ради правосуддя.

У статті на підставі системного аналізу міжнародних стандартів, норм чинного законодавства України та сучасних доктринальних джерел досліджено окремі принципи функціонування Вищої ради правосуддя.

Зазначено, що відсутність прямої та чіткої норми чи вказівки на той чи інший принцип функціонування Вищої ради правосуддя у Конституції України та Законі України «Про Вищу раду правосуддя» не заперечує його наявності, оскільки може мати місце його опосередковане закріплення у змісті інших положень законодавства. Так, на переконання автора, в системі принципів функціонування Вищої ради правосуддя першочергове значення мають такі універсальні засади, вплив яких розповсюджується як на організаційну складову, так і на всі без винятку напрями її діяльності. До таких належать: незалежність і автономність, легітимність, транспарентність, підзвітність.

Незалежність і автономність як принцип впливає з законодавчо визначеного статусу та мети Вищої ради правосуддя – забезпечення незалежності судової влади. Відповідно, цей орган сам повинен бути незалежним і автономним у розумінні відсутності контролю, втручання, тиску та будь-якого впливу як з боку представників інших сегментів державної влади (виконавчої та законодавчої), так і безпосередньо представників судової влади, а також громадянського суспільства. Обґрунтовано доцільність використання саме словосполучення «незалежність і автономність», остання демонструє здатність суб'єкта самостійно регламентувати свою діяльність, вирішувати питання, пов'язані з нею без будь-якого погодження з іншими. Незалежність же є «зовнішньою оболонкою», яка характеризує стан зовнішніх комунікацій суб'єкта, його існування у певній системі взаємозв'язків і взаємодії з іншими суб'єктами, та можливості впливу.

Легітимність як принцип функціонування Вищої ради правосуддя охоплює два зрізи: конституційне закріплення ключових положень її правового статусу та суспільну довіру до її дій і рішень. Аргументовано, що від того, наскільки якісно та ефективно реалізує свої функції Вищої ради правосуддя, з особливим наголосом на кадровій і дисциплінарній функції, наскільки суспільство довіряє її рішенням у цих питаннях, залежить довіра суспільства до суду та системи судового захисту прав і свобод осіб у державі. Легітимність Вищої ради правосуддя, з одного боку, є складовою легітимності судової влади, а з іншого, - її додатковим джерелом.

Легітимність Вищої ради правосуддя залежить від реалізації інших принципів – транспарентності та підзвітності Вищої ради правосуддя.

Транспарентність передбачає відкритість, прозорість, публічність Вищої ради правосуддя, її рішень, процедур і діяльності. Вона вимагає активної комунікації Вищої ради правосуддя з різними суб'єктами, демонстрації результатів своєї діяльності, оприлюднення широкого спектру інформації, яка є продуктом такої діяльності.

Підзвітність Вищої ради правосуддя є принципом, що забезпечує її системні взаємозв'язки, та слугує запобіжником свавілля та узурпації влади, якою наділений цей орган, з огляду на концентрацію в ньому широкого спектру повноважень. Констатується, що відповідно до міжнародних стандартів існують три способи, в яких реалізується підзвітність Вищої ради правосуддя, що зумовлює існування трьох її типів: судової, каральної та роз'яснювальної підзвітності.

Ключові слова: Вища рада правосуддя, принципи Вищої ради правосуддя, суддівське врядування, судова влада, незалежність Вищої ради правосуддя, легітимність, транспарентність, підзвітність.

Demydiuk O.B. Functioning principles of the High Council of Justice.

In the article, on the basis of a systematic analysis of international standards, norms of the current legislation of Ukraine, and modern doctrinal sources, certain principles of the functioning of the High Council of Justice are investigated.

It is noted that the absence of a direct and clear norm or indication of one or another principle of functioning of the High Council of Justice in the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine «On the High Council of Justice» does not deny its existence, as it may be indirectly established in the content of other provisions of the law. Thus, in the author's opinion, in the system of principles of functioning of the High Council of Justice, such universal principles are of primary importance, the influence of which extends both to the organizational component and to all areas of its activity without exception. These include: independence and autonomy, legitimacy, transparency, accountability.

Independence and autonomy as a principle follows from the legally defined status and purpose of the High Council of Justice - ensuring the independence of the judiciary. Accordingly, this body itself must be independent and autonomous in the sense of the absence of control, interference, pressure and any influence both from representatives of other segments of state power (executive and legislative), and directly from representatives of the judiciary, as well as civil society. The expediency of using the very phrase «independence and autonomy» is substantiated, the latter demonstrates the subject's ability to independently regulate its activities, to resolve issues related to it without any agreement with others. Independence is an «outer shell» that characterizes the state of the subject's external communications, its existence in a certain system of relationships and interaction with other subjects, and the possibility of influence.

Legitimacy as a principle of functioning of the High Council of Justice covers two sections: constitutional consolidation of key provisions of its legal status and public trust in its actions and decisions. It is argued that public trust in the court and the system of judicial protection of the rights and freedoms of individuals in the state depends on how well and effectively the High Council of Justice performs its functions, with a special emphasis on personnel and disciplinary functions, and how much society trusts its decisions in these matters. The legitimacy of the High Council of Justice, on the one hand, is a component of the legitimacy of the judiciary, and on the other, it is an additional source.

The legitimacy of the High Council of Justice depends on the implementation of other principles - transparency and accountability of the High Council of Justice.

Transparency implies openness, transparency, publicity of the High Council of Justice, its decisions, procedures and activities. It requires active communication of the High Council of Justice with various subjects, demonstration of the results of its activities, publication of a wide range of information that is the product of such activities.

Accountability of the High Council of Justice is a principle that ensures its systemic interrelationships and serves as a safeguard against arbitrariness and usurpation of power vested in this body, given the concentration of a wide range of powers in it. It is noted that, according to international standards, there are three ways in which the accountability of the High Council of Justice is implemented, which determines the existence of its three types: judicial, punitive and explanatory accountability.

Key words: High Council of Justice, principles of the High Council of Justice, judicial governance, judicial power, judicial council, independence of the High Council of Justice, legitimacy, transparency, accountability.

Постановка проблеми. Модернізація правового статусу Вищої ради правосуддя (далі – ВРП) із проведенням конституційної реформи щодо правосуддя у 2016 році зумовила якісно нове підґрунтя функціонування цього органу судової влади в Україні. Це закономірно викликало сплеск наукових досліджень її статусу та різних напрямів реалізації широкого кола повноважень, якими вона наділена відповідно до Конституції України та Закону України «Про Вищу раду правосуддя» (далі – Закон про ВРП).

Стан опрацювання. Лише у 2023 році було захищено декілька дисертаційних досліджень, об'єктом яких стали суспільні відносини у сфері організації та функціонування ВРП. Серед них, наприклад: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук С.О. Халюка «Конституційно-правовий статус Вищої ради правосуддя в Україні та відповідних органів у зарубіжних країнах: порівняльний аналіз»; дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії (081 – Право) С.І. Пушкаря «Роль Вищої ради правосуддя у забезпеченні незалежності судової

влади»; дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії (281 – Публічне управління та адміністрування) В.І. Плакси «Взаємодія суб'єктів законодавчої ініціативи з органами суддівського врядування в Україні: організаційно-правовий аспект» та інші. Проте, така прискіплива увага науковців не вичерпала всієї проблематики організації та функціонування ВРП, яка охоплює як теоретичні, так і практично значимі аспекти, що потребують фіксації, унормування, розвитку з огляду на місію ВРП, її ключову роль у забезпеченні незалежності судової влади в державі. Зокрема, на нашу думку, вартим уваги є питання принципів організації та функціонування ВРП, яке у законодавчому вимірі не має достатньої конкретизації, а у теоретичній площині дискутується.

Отже, **метою** цієї публікації є викладення авторського уявлення щодо принципів функціонування ВРП, заснованого на системному аналізі міжнародних стандартів, норм чинного законодавства України та сучасних доктринальних джерел.

Виклад основного матеріалу. Варто розпочати з того, що у вітчизняних законодавчих актах, які регулюють статус ВРП, зокрема, Конституції України та Законі про ВРП, термін «принципи» вживається лише в останньому і лише двічі. Так:

1) у ст. 7 «Принципи обрання (призначення) на посади членів Вищої ради правосуддя» закріплено принцип верховенства права, професійності, публічності, політичної нейтральності;

2) у ч. 5 ст. 50, яка акцентує увагу на принципі пропорційності як засаді застосування дисциплінарного стягнення стосовно судді.

Із цього слідує ряд висновків і гіпотез:

– попри конституційний статус ВРП принципи її функціонування на рівні Основного Закону не формалізовані;

– відсутність чіткої норми чи вказівки на той чи інший принцип функціонування ВРП не заперечує його наявності, оскільки може мати місце його опосередковане закріплення у змісті інших положень законодавства;

– принципи обрання (призначення) на посаду члена ВРП є принципами її формування, а отже характеризують організаційну складову функціонування ВРП. Водночас принцип пропорційності є засадою дисциплінарного провадження стосовно судді, в процесі забезпечення якого реалізується одна з ключових функцій ВРП – дисциплінарна, що вказує на окремі принципи її діяльності. Таким чином, принципи функціонування ВРП передбачають систему засад її організації та діяльності, що перебувають у взаємозв'язку, взаємодії та взаємообумовленості.

У науковій літературі з приводу означеного питання існують різні підходи.

Так, А.Р. Крусян визначає конституційно-правові засади діяльності Вищої ради юстиції (яка стала прототипом ВРП) як закріплені у Конституції та чинному законодавстві принципи (засади) формування цього органу, що безпосередньо впливають на його діяльність, принципи (засади) процесу такої діяльності та принципи – гарантії цієї діяльності. До принципів формування професорка пропонує віднести: принцип субсидіарності номінаційних повноважень гілок влади у контексті системи «стримувань і противаг», а також принцип взаємодії з інститутами громадянського суспільства при формуванні цього органу. Діяльність ВРП, на її думку, має базуватися на принципах законності, об'єктивності, гласності, незалежності, демократизмі, гуманізму, колегіальності, а також функціональної та організаційної незалежності. Зрештою, принципи-гарантії охоплюють матеріально-правові, процесуально-правові та соціальні гарантії забезпечення незалежності ВРП [1].

Д.А. Опаленко лише перелічує окремі принципи діяльності Вищої ради юстиції, серед яких: незалежність, самостійність, рівновіддаленість від усіх гілок влади, гласність та деякі інші, «виводячи» їх зі змісту гарантій реалізації повноважень цим органом [2, с. 112].

Водночас О.А. Боровицький спробував більш розлого підійти до цього питання, сфокусувавши увагу на конституційно-правових засадах діяльності ВРП. На його думку, виходячи з того, що ВРП є органом державної влади, то організація її діяльності базується на принципах, які з теоретичної точки зору можна поділити на дві групи: по-перше, це універсальні принципи, що притаманні державному апарату України в цілому, всім видам органів державної влади, і закріплені в Конституції України та в законах. До них, зокрема, відносять принцип суверенності та єдності системи органів державної влади, принцип поділу влади, принцип законності, що впливає з більш загальнішого конституційного принципу верховенства права, принцип участі громадян у формуванні й діяльності органів державної влади, принцип позапартійності. ... По-друге, це спеціальні принципи, такі, що пов'язані зі специфікою здійснення відповідних видів державної

діяльності та визначають побудову й функціонування окремих видів органів державної влади. ... основними з них є: верховенство права, законність, незалежність, відкритість, гласність, колегіальність, розумність строків» [3, с. 78–80].

Крізь призму конституційно-правового статусу ВРП до дослідження принципів підійшов С.О. Халюк. До основних принципів він відніс принципи справедливості, відкритості та гласності, незалежності, демократизму, гуманізму, законності, об'єктивності, колегіальності, судового оскарження, незалежності суддів і невтручання в судову систему [4, с. 232]. Не заперечуючи вказаного підходу, не можемо залишити поза увагою допущену автором певну термінологічну та методологічну помилку. Так, учений зазначає, що «принципи конституційно-правового статусу Вищої ради правосуддя не можуть суперечити загальним принципам судоустрою з огляду на те, що Рада, яка розглядається, є його частиною» [4, с. 224]. Очевидно, що і тут, і в подальшому в роботі він відносить ВРП до судоустрою та ототожнює принципи судоустрою з принципами судової влади. Не вдаючись до наукової дискусії, що має місце у вітчизняній науці про судову владу навколо дефініцій «судоустрій», «судова система» [5], лише зауважимо, що відповідно до ст. 3 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», судоустрій як систему утворюють виключно суди України. Тобто, ВРП не є елементом судоустрою.

Отже, серед наведених вище позицій найбільш близькою нам є підхід А.Р. Крусян, який, однак, з огляду на плинність часу, модернізацію статусу ВРП і сучасний стан судової влади потребує розвитку.

Так, першочергово, на нашу думку, в системі принципів функціонування ВРП слід виокремити ті універсальні засади, вплив яких розповсюджується як на організаційну складову, так і на всі без винятку напрями діяльності ВРП. До таких належать: незалежність і автономність, легітимність, транспарентність, підзвітність.

Незалежність і автономність. Цей принцип впливає з законодавчо визначеного статусу та мети ВРП, які закріплені у ст. 1 Закону про ВРП, відповідно до якої ВРП є незалежним конституційним органом державної влади та суддівського врядування, що діє для забезпечення незалежності судової влади. Незалежність судової влади, судів і окремих суддів є базовою вимогою для держав, які сповідають принцип верховенства права. Відповідно, орган, на якого покладено функцію по її забезпеченню, сам повинен бути незалежним і автономним у розумінні відсутності контролю, втручання, тиску та будь-якого впливу як з боку представників інших сегментів державної влади (виконавчої та законодавчої), так і безпосередньо представників судової влади, а також громадянського суспільства. На цьому наголошує Консультативна рада європейських суддів (далі – КРЕС) у Висновку № 10 (2007) щодо судової ради на службі суспільства (далі – Висновок КРЕС № 10) [6].

Попри те, що незалежність відносно судової влади, органом якої є ВРП, є доволі ємким поняттям, що охоплює безліч аспектів, і крізь призму якої також тлумачиться і автономність, вважаємо, що використання їх у взаємозв'язку та словесній формі словосполучення є доцільним. У політичному дискурсі автономія вживається для позначення сфери самоорганізації, самоуправління суб'єкта. Вона демонструє здатність суб'єкта самостійно регламентувати свою діяльність, вирішувати питання, пов'язані з нею без будь-якого погодження з іншими. Незалежність же є «зовнішньою оболонкою». Вона характеризує стан зовнішніх комунікацій суб'єкта, його існування у певній системі взаємозв'язків і взаємодії з іншими суб'єктами, та можливості впливу.

Незалежність і автономність ВРП є необхідною умовою її ефективності, ефективного виконання нею функцій.

Як необхідна гарантія незалежності органів (судових рад), які в Україні уособлює ВРП, міжнародними інституціями розглядається склад і порядок їх формування: «склад судової ради має бути таким, щоб гарантувати її незалежність...; щоб гарантувати незалежність органу, відповідального за відбір та кар'єрне просування суддів, повинні існувати правила, які забезпечують обрання членів-суддів судовою владою» [6].

У своїх дослідженнях ми вже звертали увагу, що конституційні положення та норми Закону про ВРП у питанні формування ВРП дають підстави для виокремлення інституційного та процедурного компонентів. Інституційний компонент (блок) охоплює питання: (а) складу ВРП, тобто безпосередньо її членів з урахуванням вимог, які до них висуваються; (б) складу суб'єктів формування (обрання/призначення) ВРП. Процедурний компонент визначає особливості процесу формування ВРП [7, с. 44-45].

Щодо складу ВРП, то він є неоднорідним, змішаним, що передбачає наявність представників суддівського корпусу (більшості) та представників інших професійних правничих спільнот. Із цього приводу О.З. Хотинська-Нор вказує, що «конституційно закріплений склад ВРП є втіленням змішаної моделі судової ради, і, враховуючи транзитний стан розвитку українського суспільства та держави, якому притаманний брак довіри до владних інститутів, це цілком доречно та виправдано. Адже наявність у складі ВРП інших осіб, які не належать до суддівського корпусу, є додатковим джерелом легітимації судової влади в державах молоді демократії. Крім того, серед переваг змішаного складу – протидія надмірній корпоратизації та консерватизації судової влади, а також протекціонізму та суддівському лобізму. Такий підхід дозволяє також забезпечити комунікацію судової влади з громадянським суспільством і контроль з його боку у позитивному сенсі цього явища» [8].

Наведена цитата слугує нам логічним зв'язком із висновками А.Р. Крусян, які стосуються другого аспекту інституційного компоненту формування ВРП – складу суб'єктів обрання/призначення членів ВРП, який також є змішаним і демонструє дію такого принципу як субсидіарність номінаційних повноважень гілок влади у контексті системи «стримувань і противаг», а також принципу взаємодії з інститутами громадянського суспільства [1].

Обрання членів ВРП органами професійного самоврядування суддів, адвокатів, прокурорів, науковців, Верховною Радою України, призначення Президентом України демонструє баланс інтересів різних суб'єктів у формуванні ВРП, що загалом відображає механізм реалізації системи «стримувань і противаг», на якій базується організація влади в демократичній державі.

Участь наукової та адвокатської спільноти у формуванні ВРП, їх представництво у її складі забезпечують необхідний зв'язок ВРП, і загалом судової влади, з громадянським суспільством, про що йдеться у публікаціях згаданих вище вчених, і що слугує засобами її легітимації, а отже – реалізації іншого принципу функціонування ВРП – легітимності.

Легітимність. У Висновку КРЄС № 24 (2021) про еволюцію судових рад і їхню роль у незалежних і безсторонніх судових системах обґрунтовується поширення на функціонування судових рад вимоги легітимності, яка розмежовується за джерелом походження на формальну (конституційну) та функціональну. Формальна легітимність передбачає законодавчу, конституційну основу існування ради та закріплення її ключових елементів (функцій, складу, порядку формування, гарантій). Функціональна легітимність базується на громадській довірі, що створюється через відмінну роботу, прозорість і підзвітність [9].

Саме функціональна легітимність на сучасному етапі розвитку судової влади в Україні є вкрай актуальною, відображаючи суспільний запит на формат якості роботи судів і органів судової влади. Як зауважує О.Б. Українець, органи суддівського врядування (ВРП) як суб'єкт легітимації судової влади виконують двояку роль: 1) реалізуючи належний їм функціонал, зокрема, щодо формування суддівського корпусу, притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, вони створюють умови, які в подальшому впливають на якість та ефективність правосуддя; 2) як складова судової влади вони самі повинні бути легітимними, що охоплює і інституційний, і процедурний зрізи (діяти у складі та бути сформованими у порядку, що не піддається сумніву) [10, с. 180-181].

Тобто, від того, наскільки якісно та ефективно реалізує свої функції ВРП, з особливим наголосом на кадровій і дисциплінарній функції, наскільки суспільство довіряє її рішенням у цих питаннях, залежить довіра суспільства до суду та системи судового захисту прав і свобод осіб у державі.

Легітимність ВРП, з одного боку, є складовою легітимності судової влади, а з іншого, – її додатковим джерелом. Якщо ВРП користується належним авторитетом у процесі взаємодії з різноманітним колом суб'єктів владних повноважень, міжнародних інституцій, громадянським суспільством, якщо вона впливає на процеси розвитку судової влади, боронячи її незалежність, якщо вона якісно реалізує свої повноваження та досягає поставлених цілей у сфері функціонування високопрофесійного, доброчесного, етично спрямованого суддівського корпусу, це забезпечує довіру з боку громадян до її дій і рішень, що, своєю чергою, слугує індикатором ефективності ВРП.

На сучасному етапі розвитку суспільства, який іменують як інформаційний, легітимність залежить від іншого принципу – транспарентності, концепт якого охоплює такі вимоги до функціонування органів державної, зокрема судової, влади як прозорість, відкритість, публічність, в основі яких – інформаційна складова.

Транспарентність. Зв'язок принципів легітимності та транспарентності як засад функціонування ВРП КРЕС вбачає у тому, що значна участь судової ради в управлінні судовою системою, вимагає гарантій прозорості її діяльності. «Прозорість є визначальним чинником довіри громадян до функціонування судової системи та є гарантією проти загрози політичного впливу або сприйняття наявності корпоративного інтересу, протекціонізму та надання преференцій в межах судової влади [6]. «Кожна судова рада і судова влада, яку вона представляє, повинні здобути довіру і підтримку громадськості шляхом відмінної і прозорої роботи...» [9].

У науковій літературі відзначається, що незважаючи на те, що відкритість, прозорість, гласність є самостійними характеристиками судової влади, вони органічно поєднуються як атрибутивні характеристики транспарентності діяльності органів судової влади [11, с. 181–184]. Кожна з них розкриває певний аспект транспарентності як родового по відношенню до них поняття. А сама транспарентність у широкому сенсі є інструментом, що забезпечує суспільство інформацією про функціонування судової системи загалом та її інститутів зокрема, таким чином виконуючи інформаційну функцію [12].

Транспарентність як принцип функціонування ВРП охоплює всі сфери та напрямки її діяльності. Умовно реалізація цього принципу в діяльності ВРП відбувається шляхом:

- оприлюднення різного роду інформації (про наявні вакансії; про оголошення конкурсів; про правила, яким слідує ВРП у різних процедурах; про актуальні події за участю ВРП; висновки, підготовані ВРП на законопроекти, спрямовані на удосконалення сфери судової влади тощо);
- оприлюднення прийнятих ВРП рішень (про внесення Президентом України подання про призначення на посаду судді, про притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, про звільнення суддів у відставку тощо);
- трансляція засідань дисциплінарних палат ВРП, її пленарного складу, різноманітних робочих груп і структурних утворень ВРП;
- звітування ВРП шляхом оприлюднення різних статистичних даних, узагальнень, а головне – Щорічної доповіді про стан забезпечення незалежності судової влади, яка є інструментом її самодіагностування [13, с. 2; 14];
- участь членів ВРП і представників секретаріату ВРП у публічних заходах, засіданнях органів державної влади, різноманітних комунікаційних платформах тощо;
- участь членів ВРП і представників секретаріату ВРП у освітньому процесі та просвітницькій діяльності, їхня наукова публікаційна активність;
- ініціювання та проведення ВРП прес-конференцій тощо.

Транспарентність є базовою засадою формування ВРП, що, власне, відображає згадана на початку цієї публікації ст. 7 Закону про ВРП, яка закріплює принцип публічності порядку обрання (призначення) на посади членів ВРП. Крім того, про відкритість проведення засідань Етичної ради як суб'єкта, що виконує функцію сприяння органам, які обирають (призначають) членів ВРП, про їхню відео- та аудіофіксацію, трансляцію в режимі реального часу на офіційному веб-порталі судової влади України йдеться у ст. 9-1 Закону про ВРП.

Легітимність і транспарентність як принципи функціонування ВРП набувають повноти своєї реалізації у взаємозв'язку з іншим принципом – принципом підзвітності.

Підзвітність. Підзвітність як принцип функціонування ВРП слугує запобіжником свавілля та узурпації влади, якою наділений цей орган, з огляду на концентрацію в ньому широкого спектру повноважень, реалізація яких, зокрема стосується питань суддівської кар'єри. Як наголошує КРЕС, «чим більше повноважень і обов'язків має рада, тим важливіше, щоб вона була підзвітною за використання цих повноважень» [6].

КРЕС розрізняє три способи, в яких реалізується підзвітність судової ради, а отже, ВРП, що зумовлює існування, відповідно, виокремлення трьох типів підзвітності: судової, каральної та роз'яснювальної [9].

1. *Судова підзвітність* проявляється у випадках оскарження рішень, що приймаються ВРП, до суду. Особливе значення вона має в питаннях, які відносяться до сфери юрисдикційної діяльності ВРП (притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, звільнення суддів за особливими обставинами та ін.). Діючи як квазісуд, вона повинна дотримуватися всіх вимог і гарантій, передбачених ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

2. *Каральна підзвітність.* Члени ВРП повинні бути відповідальними за свої рішення та вчинки. Вони повинні дотримуватися високих етичних стандартів у своїй поведінці, бути компетент-

ними та добросовісними. А у випадку вчинення правопорушення – нести відповідальність згідно з чинним законодавством.

Слід відзначити, що цей тип підзвітності ВРП у нашій реальності вимагає звернутися до широкого кола різноманітних питань, які потребують обговорення, зокрема і наукової дискусії: від потреби у прийнятті власних етичних правил поведінки членів ВРП до можливості запровадження інституту їх дисциплінарної відповідальності. Це окреслює горизонти майбутніх досліджень.

3. *Роз'яснювальна підзвітність* передбачає зрозумілість, аргументованість, доступність у сприйнятті рішень, процедур і дій ВРП. Цей тип підзвітності особливо демонструє взаємозв'язок з транспарентністю ВРП. Він вимагає від ВРП активної комунікації та чіткої артикуляції, роз'яснення, коментування питань своєї діяльності.

Наведені характеристики, звісно, не вичерпують усього змісту як принципу підзвітності ВРП, так і інших універсальних принципів її функціонування, згаданих у цій публікації.

Висновки. Дослідження принципів функціонування ВРП має важливе теоретичне та практичне значення, оскільки їх зміст обумовлений специфічним статусом і правовою природою цього органу судової влади. Вони становлять базис, фундамент функціонування ВРП, визначаючи вектори її розвитку та спрямовуючи у певне русло напрямки її діяльності. Відсутність чіткого законодавчого визначення системи принципів функціонування ВРП хоч і потребує врегулювання, проте не заперечує її існування. Так, універсальними та змістовно ємкими принципами, які охоплюють сфери формування ВРП та її діяльності, є принципи незалежності та автономності, легітимності, транспарентності, підзвітності. Проведений нами аналіз їх змісту в рамках цієї публікації дозволив лише лаконічно викласти ключові тези та окреслити певні моменти, що потребують уваги науковців. Це спонукає до подальшого їх дослідження як у комплексі порушеної проблематики, так і в межах окремих засад.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Крусян А.Р. Конституційно-правові засади діяльності Вищої ради юстиції. *Вища рада юстиції в контексті судово-правової реформи*. С. 127–130. URL: <https://hcj.gov.ua/sites/default/files/15vrubook116-185.pdf> (дата звернення: 21.09.2024).
2. Опаленко Д.А. Контрольна влада в Україні: від Вищої ради юстиції до Вищої ради правосуддя: дис. ...канд. юрид. наук. Одеса, 2016. 211 с.
3. Боровицький О.А. Конституційно-правові засади діяльності Вищої ради правосуддя: дис. ...д-ра філос. 081 «Право». Вінниця, 2020. 247 с.
4. Халюк С.О. Конституційно-правовий статус Вищої ради правосуддя в Україні та відповідних органів у зарубіжних країнах: порівняльний аналіз: дис. ...д-ра юрид. наук. Київ, 2023. 543 с.
5. Хотинська-Нор О.З. До питання тлумачення поняття «судова система». *Судова апеляція*. 2014. № 3. С. 6–11.
6. Висновок № 10 (2007) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи щодо судової ради на службі суспільства. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/r_10_2007_2007_11_23.pdf (дата звернення: 21.09.2024).
7. Демидюк О.Б. Організаційно-правові засади діяльності Вищої ради правосуддя: дис. ...д-ра філос. 081 «Право». Київ, 2023. 230 с.
8. Хотинська-Нор О.З. Конституційні засади формування Вищої ради правосуддя: окремі аспекти. *Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошук оптимальних моделей: матеріали міжнар.наук.-практ. конф (присв. 30-тій річниці з дня проголошення незалежності України), м. Ужгород, 23 серпня 2021 р. Ужгород, 2021. С. 267–270.*
9. Висновок № 24 (2021) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про еволюцію судових рад і їхню роль у незалежних і безсторонніх судових системах. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/visnovok_24_2021_1.pdf (дата звернення: 21.09.2024).
10. Українець О.Б. Механізми легітимації судової влади в Україні: дис. ...д-ра філос. 081 «Право». Київ, 2024. 212 с.
11. Судова влада: монографія / І.Є. Марочкін, І.В. Назаров та ін.; за заг. ред. І.Є. Марочкіна. Х.: Право, 2015. 792 с.

12. Хотинська-Нор О.З. Транспарентність судової системи та адвокатури як чинник формування громадянської свідомості суспільства. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 2. С. 176–182.
13. Пушкар С.І. Роль Вищої ради правосуддя у забезпеченні незалежності судової влади: дис. ...д-ра філос. 081 «Право». Одеса, 263 с.
14. Бакаянова Н.М. Про значення щорічної доповіді Вищої ради правосуддя «Про стан забезпечення незалежності суддів в Україні». *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні*: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (29 жовт. 2021 р., Чернівці). Чернівці, 2021. С. 17–19.

УДК 347.965

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.28>

ДЕЯКІ ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНСТИТУТУ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ АДВОКАТІВ

Заборовський В.В.,
*професор, доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільного права та процесу
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0002-5845-7535*

Заборовський В.В. Деякі практичні аспекти реалізації інституту підвищення кваліфікації українських адвокатів

Вказано, порядок підвищення кваліфікації адвокатів передбачає доволі об'ємний перелік можливих видів підвищення їх професійного рівня і визначальне місце серед яких займають заходи, що організовані операторами підвищення кваліфікації адвокатів, але й на те, що значний акцент таких заходів спрямований на забезпечення якості їх організації, зокрема, шляхом встановлення суттєвих професійних, особистісних та етичних вимог до лекторів та їх практичне спрямування.

Дана стаття спрямована на розкриття окремих практичних аспектів механізму реалізації адвокатом свого професійного обов'язку щодо підвищення кваліфікації. Так, у науковій праці розкривається сутність етичного компоненту як необхідного елементу такого механізму, а також аналізуються підстави звільнення адвоката від виконання обов'язку підвищення своєї кваліфікації.

В рамках цієї статті було проаналізовано правове регулювання порядку реалізації адвокатом свого обов'язку щодо підвищення кваліфікації, а саме через призму необхідності оволодіння високими стандартами етичної поведінки. Звертається увага на позитивність положення українського законодавства, відповідно до якого адвокат, підвищуючи свою кваліфікацію, обов'язково повинен набути певний комплекс знань (зокрема, що стосується питань адвокатської етики). Таке положення вітчизняного законодавства в цілому відповідає законодавству багатьох країн світу (Франція, Італія, Норвегія, Чехія, Ірландія тощо), особливо в контексті підвищення кваліфікації адвокатами, які лише набули такого статусу (молоді адвокати).

Робиться висновок про необхідність розроблення саме Національною асоціацією адвокатів України відповідних заходів (програм), які б надавали можливість отримати етичну складову як необхідну умову підвищення кваліфікації адвоката на безкоштовній основі.

Досліджується також законодавство зарубіжних країн, які застосовують ті чи інші підстави звільнення від обов'язку підвищення кваліфікації адвокатів. Аргументується позиція про доцільність закріплення положення, відповідно до якого від обов'язку підвищувати кваліфікацію не тільки адвокатів, які зупинили свою діяльність, втратили працездатність або мають інші поважні причини, але й адвокатів, які досягли певного віку (наприклад, 65 років), займаються адвокатською діяльністю більше 30 років, або ж мають науковий ступінь доктора наук та є визнаними фахівцями у галузі права.

Ключові слова: адвокат; адвокатська діяльність; статус адвоката; професійні обов'язки адвоката; підвищення кваліфікації адвоката; стандарти етичної поведінки; звільнення від обов'язку підвищення кваліфікації.

Zaborovskyy V.V. Some practical aspects of the implementation of the institute for advanced training of Ukrainian lawyers

It is indicated that the procedure for improving the qualifications of lawyers provides for a rather voluminous list of possible types of raising their professional level, among which measures organized by the operators of improving the qualifications of lawyers occupy a decisive place, but also that a significant emphasis of such measures is aimed at ensuring the quality of their organization, in particular, by establishing essential professional, personal and ethical requirements for lecturers and their practical direction.

This article is aimed at revealing some practical aspects of the mechanism of the lawyer's implementation of his professional duty to improve his qualifications. Thus, the scientific work reveals the essence of the ethical component as a necessary element of such a mechanism, and also analyzes the grounds for exempting a lawyer from the obligation to improve his qualifications.

Within the framework of this article, the legal regulation of the procedure for the lawyer to fulfill his duty to improve his qualifications was analyzed, namely through the prism of the need to master high standards of ethical behavior. Attention is drawn to the positivity of the provisions of the Ukrainian legislation, according to which a lawyer, improving his qualifications, must necessarily acquire a certain set of knowledge (in particular, concerning issues of lawyer ethics). This provision of domestic legislation generally corresponds to the legislation of many countries of the world (France, Italy, Norway, the Czech Republic, Ireland, etc.), especially in the context of professional development by lawyers who have just acquired this status (young lawyers).

It is concluded that the National Association of Lawyers of Ukraine needs to develop appropriate measures (programs) that would provide an opportunity to obtain an ethical component as a necessary condition for improving the qualifications of a lawyer on a free basis.

The legislation of foreign countries, which apply certain grounds for exemption from the obligation to improve the qualifications of lawyers, is also studied. The position is argued about the expediency of enshrining the provision according to which from the obligation to upgrade the qualifications not only of lawyers who have stopped their activities, lost their ability to work or have other good reasons, but also lawyers who have reached a certain age (for example, 65 years old), are engaged in the practice of law have been active for more than 30 years, or have a Doctor of Science degree and are recognized specialists in the field of law.

Key words: lawyer; advocacy; the status of a lawyer; professional duties of a lawyer; advanced training of a lawyer; standards of ethical behavior; exemption from the obligation to improve qualifications.

Актуальність теми. Підвищення адвокатом свого професійного рівня є одним із його основних професійних обов'язків, правова природа і значення якого неодноразово були предметом нашого наукового дослідження [1–4]. Так, в одній із наших наукових праць [5], ми не тільки звертали увагу на те, що Порядок підвищення кваліфікації адвокатів передбачає доволі об'ємний перелік можливих видів підвищення їх професійного рівня і визначальне місце серед яких займають заходи, що організовані операторами підвищення кваліфікації адвокатів, але й на те, що значний акцент таких заходів спрямований на забезпечення якості їх організації, зокрема, шляхом встановлення суттєвих професійних, особистісних та етичних вимог до лекторів та їх практичне спрямування. В той же час, акцентувалась увага на тому, що незважаючи на об'ємний перелік можливих видів підвищення адвокатом свого професійного рівня, даний перелік має бути розширений, виходячи в тому числі з необхідності врахування потреб адвокатів, особливо їх зацікавленості у набутті практичних навиків, забезпечуючи при цьому, з одного боку, свободу у виборі вказаних заходів, а з іншого – ефективність та безперервність процесу підвищення адвокатом свого професійного рівня.

Все це потребує вироблення не формального, а належного механізму підвищення кваліфікації українського адвоката, де вагоме місце повинно займати й оволодіння високими стандартами етичної поведінки. Актуальність даного дослідження полягає й в тому, що враховуючи значну кількість українських адвокатів та багатогранність їх професійної діяльності, повинні бути вироблені належні критерії звільнення адвоката від виконання обов'язку щодо підвищення його кваліфікації.

Аналіз наукових публікацій. Окремі аспекти механізму підвищення кваліфікації адвокатів, і зокрема, сутність таких його складових як підстави звільнення адвоката від виконання свого обов'язку щодо підвищення кваліфікації та етичний компонент як необхідний елемент даного механізму були предметом наукового дослідження багатьох вчених. Серед вчених, які досліджували окремі аспекти даного питання, доцільно виокремити праці Д.В. Кухнюва, В.В. Петраковського О.С. Семерака, Г. Тангази, Ф.Г. Фазикоша, Є.І. Фурси, С.Я. Фурси та інших.

Метою даної статті є розкриття окремих практичних аспектів механізму реалізації адвокатом свого професійного обов'язку щодо підвищення кваліфікації, зокрема, в контексті з'ясування сутності етичного компоненту як необхідного елементу даного механізму, а також щодо визначення підстав для звільнення адвоката від виконання обов'язку підвищення своєї кваліфікації.

Основними **завданнями** автор ставить перед собою: проаналізувати нормативне регулювання порядку реалізації обов'язку адвоката щодо підвищення кваліфікації в контексті необхідності оволодіння стандартами етичної поведінки; з'ясувати позиції науковців та досвід зарубіжних країн, які використовують різноманітні підходи щодо необхідності отримання знань з правил адвокатської етики як обов'язкового елементу підвищення кваліфікації адвоката; дослідити законодавство зарубіжних країн, які застосовують ті чи інші підстави звільнення від обов'язку підвищення кваліфікації адвокатів.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні в Україні діє Порядок підвищення кваліфікації адвокатів України (нова редакція) [6], положення якого спрямовані на забезпечення безперервного поглиблення, розширення, а також оновлення адвокатами своїх професійних знань, навичок та вмінь. Відповідно до положень даного Порядку на адвокатів, за винятком тих, які займаються адвокатською діяльністю менше трьох років, покладається обов'язок підвищувати свою кваліфікацію шляхом отримання не менше 10 залікових балів на рік.

Хоча Порядок підвищення кваліфікації адвокатів України й виходить з принципу вільного вибору адвокатами засобів (видів) підвищення їх кваліфікації (передбачаючи суттєвий перелік можливих видів підвищення кваліфікації), певне «обмеження» (поряд з нормою, за якою не менше 50 % мінімальної кількості залікових балів адвокат має отримати відвідуючи заходи, що організовані операторами підвищення кваліфікації адвокатів в Україні) передбачає положення, згідно з яким адвокат за рік має отримати не менше ніж 2 таких бали за навчання з питань Правил адвокатської етики (п. 21). Така норма поширюється як на молодих адвокатів, так і на тих, які здійснюють адвокатську діяльність понад три роки.

Слід відмітити, що положення, відповідно до якого підвищуючи свою кваліфікацію адвокат обов'язково повинен оволодіти певним комплексом знань (зокрема, що стосується питань етики) є характерним для законодавства багатьох країн світу, особливо в розрізі підвищення кваліфікації молодими адвокатами. Д.В. Кухнюк та В.В. Петраковський [7, с. 15], відзначають, що в багатьох європейських країнах, хоча адвокат і може обрати будь-який вид підвищення кваліфікації, який йому підходить якнайкраще, проте обов'язковість інколи має місце і відзначається предметним характером. Вони звертають увагу, що в деяких країнах встановлюють обов'язкові теми, особливо для перших років практики (наприклад, у Франції та Великобританії молоді адвокати зобов'язані вивчати правила професійної етики на самому початку своєї кар'єри).

Ми повною мірою поділяємо позицію науковців. Так, ст. 85 Декрету Французької Республіки «Про організацію юридичної професії» [8] передбачає, що протягом перших двох років професійної практики адвоката, навчання повинно включати щонайменше 10 годин, що стосуються питань етики (слід врахувати, що французький повинен підвищувати свою кваліфікації у обсязі не менше 20 годин на рік). Подібні норми прописані в багатьох інших країнах світу, зокрема:

- Італія. 9 кредитів безперервної юридичної підготовки із 60 необхідних за три роки мають бути присвячені етиці та професійній діяльності [9];
- Норвегія. 5 годин з 80 необхідних (за 5 років) мають стосуватися етики/професійної поведінки задля підвищення кваліфікації адвокатами Норвегії [10];
- Чехії. Задля підвищення своєї кваліфікації чеський адвокат повинен отримати 36 годин за 3 роки, 4 з яких повинні стосуватися питань професійної поведінки (етики) [11];
- Ірландія. 2 години з питань етики є необхідними для підвищення кваліфікації адвокатів за ірландським законодавством [12] (з 15 необхідних за рік).

Не вдаючись до детального аналізу правової природи деонтологічних засад адвокатської діяльності та значення Правил адвокатської етики в контексті здійснення адвокатом своєї професійної діяльності, ми повною мірою поділяємо необхідність існування норми, за якою обов'язковою складовою підвищення кваліфікації адвоката мають бути питання, що пов'язані з адвокатською етикою. В той же час, враховуючи, що здобуття такої компетенції є необхідною умовою підвищення кваліфікації, яка поширюється на всіх адвокатів України, то саме Національна асоціація адвокатів України (Вища школа адвокатури) повинна розробити відповідні заходи (програми), які б надавали можливість її отримати (як окремі курси, так і як складові комплексних програм). Проходження таких курсів має відбуватись у режимі онлайн та в зручний для адвоката час. Показовим в цьому випадку є безоплатний онлайн-курс з підвищення кваліфікації адвокатів «Морально-етичні аспекти адвокатської діяльності», який був організований Радою адвокатів Одеської області (спікер Й.Л. Бронз) [13].

Важливим в аспекті нашого дослідження є і питання щодо можливості звільнення адвоката від обов'язку щодо підвищення кваліфікації.

Так, розкриваючи питання про існування різноманітних програм щодо підвищення кваліфікації українських адвокатів в умовах цифровізації [14], ми звертали увагу на те, що, відповідно до положень ст. 31 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [15] право на зайняття адвокатською діяльністю може бути зупинено, в тому числі й у випадку подання адвокатом відповідної заяви про це. Таке зупинення тягне за собою певні юридичні наслідки, так, з одного боку, протягом строку, на який було зупинено право на заняття адвокатською діяльністю, адвокат не має права займатися такою діяльністю, а з іншого – на нього не поширюються ряд професійних обов'язків, в тому числі підвищувати свою кваліфікацію та сплачувати членські внески. В діючому на сьогодні Порядку підвищення кваліфікації адвокатів України закріплена норма, за якою якщо таке зупинення було на строк більше одного року, то адвокат зобов'язаний пройти спеціальні курси підвищення кваліфікації. Даний курс розроблений Вищою школою адвокатури НААУ та має назву – Спеціальний курс з підвищення кваліфікації у випадку поновлення права на заняття адвокатською діяльністю (<https://www.hsa.org.ua/adaptatsijnjy-kurs-v-profesiyu-advokata-dlya-stazhystiv-3/>), проходження, якого відбувається у режимі онлайн та в зручний час протягом одного місяця з моменту замовлення. Такий спеціальний курс адвокат повинен пройти протягом трьох місяців з моменту поновлення права на заняття адвокатською діяльністю (п. 1 Порядку підвищення кваліфікації адвокатів України).

Крім цього, за заявою адвоката та за рішенням ради адвокатів відповідного регіону, адвоката може бути звільнено від обов'язку підвищувати кваліфікацію (повністю або частково) у разі тривалої (понад 3 місяці) втрати працездатності або з інших поважних причин (п. 26).

В даному випадку заслуговує на увагу і досвід зарубіжних країн, які передбачають й інші підстави звільнення від обов'язку підвищення кваліфікації. Ряд країн, як підставу звільнення адвоката від вищевказаного обов'язку, розглядають досягнення адвокатом певного віку та/або набуття певного стажу адвокатської діяльності. Так, австралійські баристери та соліситори звільняються від обов'язку підвищувати свою кваліфікацію у випадку хвороби, інвалідності, відсутності практики (наприклад, через відпустку по догляду за дитиною) та інших особливих обставин, а соліситори також і у випадку, якщо вони здійснюють свою професійну діяльність понад 40 років [16].

Заслуговує на увагу і досвід малайзійського законодавця, відповідно до якого адвокат може подати заяву про звільнення від вимоги щодо проходження безперервного юридичного навчання у випадку серйозного захворювання, або ж у випадку досягнення 75-річного віку (за наявності 10 років адвокатського стажу) чи за наявності не менше 30 років такого стажу [17]. Подібна позиція відтворена і в законодавстві Гонконгу, за яким адвокат звільняється від виконання щорічних вимог щодо підвищення кваліфікації, зокрема, у випадку, якщо він працював адвокатом протягом 40 років або більше, або ж досяг віку понад 70 років [18].

Поряд з вищевказаними позиціями, італійським законодавцем від обов'язку підвищувати свою кваліфікацію звільняються окрім адвокатів, які відсторонені від професійної діяльності та адвокатів, які мають стаж адвокатської діяльності понад 25 років, або ж досягли 60-річного віку, також і адвокати, які є викладачами університетів та визнаними науковцями в галузі права (ч. 2 ст. 11 Закону «Нові правила для організації юридичної професії» [19]). В контексті останньої позиції заслуговує на увагу твердження С.Я. Фурси та Є.І. Фурси [20, с. 55], які ставлять під сумнів доцільність існування вимоги про підвищення кваліфікації кандидатами та докторами юридичних наук, які підтвердили свій високий не тільки адвокатський, а й науковий рівень, вказуючи на те, що навпаки, такі фахівці мають залучатися для підвищення кваліфікації інших адвокатів. Слушною є і їх думка, що за вибором адвокатів мають запрошуватися провідні українські, іноземні вчені, практикуючі адвокати, але які є фахівцями у певній галузі знань (наприклад, в аспекті надання науково-практичного аналізу певних резонансних справ, коли досвідчений вчений погодиться надати власний погляд на ту чи іншу важливу справу, поділиться власним досвідом надання висновків у таких справах тощо).

На підставі вказаного можна дійти висновку, про доцільність розгляду Радою адвокатів України питання щодо можливого звільнення від обов'язку підвищувати кваліфікацію, зокрема, адвокатів, які досягли певного віку (наприклад, 65 років), займаються адвокатською діяльністю більше 30 років, або ж мають науковий ступінь доктора наук та є визнаними фахівцями у галузі права.

Висновки. Ми поділяємо позицію вітчизняного законодавця, відповідно до якої український адвокат, підвищуючи свою кваліфікацію, обов'язково повинен оволодіти певним комплексом знань (зокрема, що стосується питань адвокатської етики), що в цілому відповідає законодавству багатьох країн світу, особливо в контексті підвищення кваліфікації адвокатами, які лише набули такого статусу. В той же час, враховуючи, що отримання знань з правил адвокатської етики є необхідною умовою підвищення кваліфікації, яка поширюється на всіх адвокатів України, то саме Національна асоціація адвокатів України (Вища школа адвокатури) повинна розробити відповідні заходи (програми), які б надавали можливість їх отримати (як окремі курси, так і як складові компоненти комплексних програм підвищення кваліфікації адвокатів), а проходження таких курсів має відбуватись на безкоштовній основі та в зручний для адвоката час (зокрема, у режимі онлайн).

Аргументується позиція про доцільність розгляду Радою адвокатів України питання щодо можливого звільнення від обов'язку підвищувати кваліфікацію не тільки адвокатів, які зупинили свою діяльність, втратили працездатність або мають інші поважні причини (з метою уникнення зловживання, необхідно встановити примірний перелік таких причин), але й адвокатів, які досягли певного віку (наприклад, 65 років), займаються адвокатською діяльністю більше 30 років, або ж мають науковий ступінь доктора наук та є визнаними фахівцями у галузі права. Така позиція відповідатиме правозастосовній практиці багатьох країн, які як підставу звільнення адвоката від вищевказаного обов'язку, розглядають досягнення адвокатом певного віку та/або набуття певного стажу адвокатської діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Заборовський В.В., Фазикош В.Г., Семерак О.С. Підвищення кваліфікації адвоката як один із його професійних обов'язків: загальні положення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2022. Вип. 70. С. 444–449.
2. Заборовський В.В. Інститут підвищення кваліфікації адвоката: історичний аспект. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2022. № 5. С. 377–382.
3. Заборовський В.В. Використання ІТ технологій в процесі підвищення кваліфікації адвоката. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. Вип. 75. Ч. 3. С. 101–106.
4. Заборовський В.В. Концепція безперервної юридичної освіти в аспекті підвищення кваліфікації адвокатів. *Право в умовах війни: пріоритети, завдання, функції: матеріали Міжнародного круглого столу* (м. Ужгород, 14 жовтня 2022 р.). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. С. 50–55.
5. Заборовський В.В. Вибір українським адвокатом видів підвищення своєї кваліфікації через призму реалізації конституційного права на освіту. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 5. С. 552–557. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.99>.
6. Порядок підвищення кваліфікації адвокатів України (нова редакція), затверджений Рішенням Ради адвокатів України від 03.07.2021 № 63. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr063871-21#Text>.
7. Кухнюк Д.В., Петраковський В.В. Підвищення кваліфікації адвокатів України: проблеми нормативного забезпечення. *Адвокат.* 2012. № 8. С. 12–17.
8. Organisant la profession d'avocat: Décret du 27 novembre 1991 № 91-1197. URL: <http://www.legifrance.gouv.fr>.
9. Italy. The map of Continuing Legal Education in Europe. URL: www.eccle.eu/european-center-for-continuing-legal-education.
10. Norway. The map of Continuing Legal Education in Europe. URL: www.eccle.eu/european-center-for-continuing-legal-education.
11. Czech Republic. The map of Continuing Legal Education in Europe. URL: www.eccle.eu/european-center-for-continuing-legal-education.
12. Tangaza H. International Approaches to Ongoing Competence. A report for the LSB (march 2021). URL: <https://legalservicesboard.org.uk/wp-content/uploads/2021/05/International-approaches-to-Ongoing-Competence.pdf>.
13. Морально-етичні аспекти адвокатської діяльності. URL: unba.odessa.ua/shanovni-kolegy-zaproshuyemo-vas-vzyaty-uchast-v-onlajn-kursi-z-pidvyshhennya-kvalifikatsiyi-advokativ/

14. Заборовський В.В. Щодо необхідності існування диференційованого підходу в аспекті визначення програм підвищення кваліфікації українських адвокатів в умовах цифровізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 78. Ч. 2. С. 326–331. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.52>.
15. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI. *Офіційний вісник України*. 2012. № 62. Ст. 17.
16. Continuing professional development (CPD). URL: <https://lsbc.vic.gov.au/lawyers/practising-law/continuing-professional-development-cpd/about-cpd-victoria>.
17. CPD Guidelines, applicable 1 July 2016 to 30 June 2018. URL: cpd.malaysianbar.org.my/wp-content/uploads/2017/05/CPD-Guidelines-Cycle-3_v1-2.pdf.
18. Mandatory continuing professional development (information package). 2020. URL: <https://www.hklawsoc.org.hk/en/Support-Members/Professional-Support/Continuing-Professional-Development-Scheme/CPD-Information-Package>.
19. Nuova disciplina dell'ordinamento della professione forense: Legge 31 dicembre 2012 № 247. *Gazzetta Ufficiale*. 2013. № 15. P. 1.
20. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Підвищення кваліфікації адвокатів в контексті навчального процесу у вищих навчальних закладах освіти. *Адвокатура України: сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 15 грудня 2020). Харків, Україна: Право. С. 51–58.

РОЗДІЛ 11. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК: УДК347.795.3:656.073.436

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.29>

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПЕРЕВЕЗЕННЯ НЕБЕЗПЕЧНИХ ВАНТАЖІВ

Балобанов О.О.,
*кандидат юридичних наук,
професор кафедри національного
та міжнародного права
Одеського національного морського університету*

Допілка В.О.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри національного
та міжнародного права
Одеського національного морського університету*

Балобанов О.О., Допілка В.О. Особливості правового регулювання перевезення небезпечних вантажів.

На сьогоднішній день на світовому ринку логістичних послуг щодо перевезень небезпечних вантажів існує проблема збалансування комерційних та безпекових умов цих перевезень.

Система міжнародного регулювання перевезення небезпечних вантажів є доволі складною і її нормативно-правове забезпечення включає конвенції та угоди. Чинна схема дій основних конвенцій та угод, що регламентують перевезення небезпечних вантажів різними видами транспорту, створена міжнародним організаціями та має бути імплементованою у національні законодавства.

Система міжнародного регулювання перевезення небезпечних вантажів є досить складною та її нормативно-правове забезпечення включає безліч конвенцій та угод. Схема дій основних конвенцій та угод, що регламентують перевезення небезпечних вантажів різними видами транспорту, та міжнародні організації, що забезпечують їх розробку та сприяють імплементации у регіональні норми та національні транспортні законодавчі масиви, викладенні у даній статті. У міжнародному плані головним джерелом нормативної бази у сфері перевезення небезпечних вантажів усіма видами транспорту є Рекомендації ООН з перевезення небезпечних вантажів (Типові правила).

Розроблення рекомендацій з перевезення небезпечних вантажів (Типових правил) здійснюється Комітетом експертів з перевезення небезпечних вантажів в узгодженій на глобальному рівні системі класифікації та маркування хімічних речовин Економічної та Соціальної Ради Організації Об'єднаних Націй. На їх основі міжнародні організації та національні органи влади різних країн розробляють нормативні документи, що регламентують перевезення небезпечних вантажів різними видами транспорту, тобто схема, відображає міжнародно-правове підґрунтя, яке слід імплементувати в національне законодавство. На сьогодні діє 18-а редакція Типових правил з перевезення небезпечних вантажів. Робота з удосконалення норм триває насамперед тому, що, згідно з даними ООН, частка небезпечних вантажів у світовому вантажообігу постійно зростає і нині сягає майже половини його загального обсягу. З перевезеннями небезпечних вантажів пов'язаний істотний потенціал ризиків виникнення надзвичайних подій. Нагальною є потреба в заходах щодо зведення цього потенціалу до рівня залишкових ризиків, прийнятного для суспільства і держави.

Ключові слова: небезпечні вантажі, конвенції та угоди, різні види транспорту, імплементация.

Balobanov O.O., Dopilka V.O. Peculiarities of legal regulation of transportation of dangerous goods.

Today, in the global market of logistics services for the transportation of dangerous goods, there is a problem of balancing the commercial and safety conditions of these transportations.

The system of international regulation of the transportation of dangerous goods is quite complex and its regulatory legal support includes conventions and agreements. The current scheme of actions of the main conventions and agreements regulating the transportation of dangerous goods by various modes of transport was created by an international organization and must be implemented in national legislation.

The system of international regulation of the transportation of dangerous goods is quite complex and its regulatory legal support includes many conventions and agreements. Scheme of actions of the main conventions and agreements regulating the transportation of dangerous goods by various types of transport, and international organizations that ensure their development and promote their implementation into regional norms and national transport legislation, outlined in this article. In the international plan, the main source of the regulatory framework in the field of transportation of dangerous goods by all types of transport are the UN Recommendations on the Transportation of Dangerous Goods (Model Rules).

The development of recommendations for the transportation of dangerous goods (Model Rules) is carried out by the Committee of Experts on the Transportation of Dangerous Goods in the globally agreed system of classification and labeling of chemical substances of the Economic and Social Council of the United Nations. On their basis, international organizations and national authorities of various countries are developing normative documents regulating the transportation of dangerous goods by various modes of transport, i.e., reflects the international legal basis, which should be implemented in national legislation. Today, the 18th edition of the Standard Rules for the Transportation of Dangerous Goods is in effect. Work on improving standards continues primarily because, according to UN data, the share of dangerous goods in world freight traffic is constantly growing and now reaches almost half of its total volume. The transportation of dangerous goods is associated with a significant potential for the occurrence of extraordinary events. There is an urgent need for measures to reduce this potential to the level of residual risks acceptable to society and the state.

Key words: dangerous goods, conventions and agreements, different types of transport, implementation.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день на світовому ринку логістичних послуг щодо перевезень небезпечних вантажів існує проблема збалансування комерційних та безпекових умов цих перевезень.

Мета дослідження. Правове регулювання перевезень небезпечних вантажів та заходів які забезпечують безпечне перевезення їх для суспільства і держави.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням питань проблеми займалися наступні вітчизняні вчені, а саме Попов В.А., Недокус М.О., Данько М.І., Дорошук В.О. та інші.

Виклад основного матеріалу. У міжнародному плані головним джерелом нормативної бази у сфері перевезення небезпечних вантажів усіма видами транспорту є Рекомендації ООН з перевезення небезпечних вантажів (Типові правила).

Робота з удосконалення норм щодо небезпечних вантажів триває насамперед тому, що згідно з даними ООН частка небезпечних вантажів у світовому вантажообігу постійно зростає і нині сягає майже половини його загального обсягу. З перевезеннями небезпечних вантажів пов'язаний істотний потенціал ризиків виникнення надзвичайних подій. Нагальною є потреба в заходах щодо зведення цього потенціалу до рівня залишкових ризиків, прийнятного для суспільства і держави [1].

У сучасному світі з метою зниження ризиків техногенних катастроф при перевезенні небезпечних вантажів на всіх рівнях проводять дослідження щодо вдосконалення умов таких перевезень, результати яких свідчать, що є два шляхи: посилення норм і їхнє наповнення, а також удосконалення техніки і технологій. Причому обидва напрямки стосуються всіх етапів транспортування небезпечних вантажів з урахуванням мультимодальності процесу.

Саме тому велике значення мають Рекомендації з перевезення небезпечних вантажів - Типові правила, розроблені профільним комітетом експертів ООН. Мета типових правил полягає у викладенні базової системи положень, що дає змогу на однаковій основі розробляти національні та міжнародні правила, що регулюють перевезення, які здійснюють різні види транспорту; водночас

вони залишаються досить гнучкими, щоб урахувати будь-які особливі вимоги, виконання яких може виявитися необхідним (наприклад, особливість виду транспорту або національного законодавства) [1].

Регламентація перевезення небезпечних вантажів спрямована на запобігання, наскільки це можливо, нещасним випадкам з людьми або заподіяння матеріальної шкоди чи шкоди навколишньому середовищу, використанням перевізним засобам або іншим вантажам. Водночас правила не перешкоджають перевезенню таких вантажів, за винятком тих, які особливо небезпечні під час транспортування.

Типові правила є рекомендаційним документом. Але на їх основі міжнародні організації та національні законодавці розробили розробляють нормативні документи, що регламентують перевезення небезпечних вантажів різними видами транспорту.

Їх загальними положеннями стали:

- перелік небезпечних вантажів, які найчастіше перевозяться, їх ідентифікація та класифікація;
- процедури відправки вантажів; порядок нанесення етикеток, маркування та підготовки транспортних документів;
- стандарти щодо пакування, процедури випробувань і сертифікації;
- стандартні вимоги до контейнерів для перевезення різними видами транспорту, процедури проведення випробувань і видача відповідної документації.

Крім того, Типові правила регламентують процедури відправлення або приймання небезпечних вантажів, дотримання яких особливо важливе під час виконання портових операцій. Під час кожного пред'явлення небезпечних вантажів до перевезення мають бути вжиті особливі заходи для того, щоб усі особи, які в процесі транспортування можуть зіткнутися з небезпечними вантажами, які пред'являються до транспортування, були належним чином повідомлені про потенційну небезпеку, яку представляють ці вантажі.

Однією з головних вимог до транспортного документа на небезпечні вантажі є надання основної інформації про небезпеку вантажу, що пред'являється до транспортування. Для цієї мети вважається за необхідне включати в транспортний документ деяку основну інформацію про партію небезпечних вантажів. Але компетентні національні органи та міжнародні організації національні органи або міжнародні організації мають право вимагати включення додаткової інформації.

Міжнародні угоди, що регламентують перевезення небезпечних вантажів різними видами транспорту, розробляються в рамках міжнародних організацій.

Вибір міжнародної угоди, вимогами якої необхідно керуватися під час організації (здійснення) міжнародного перевезення небезпечних вантажів, залежить від виду транспорту, яким здійснюються перевезення, виду вантажовідправлень, зокрема перевалки в портах, а також маршруту перевезення.

У даному матеріалі акцентовано увагу на річкових, залізничних, морських повітряних та автомобільних перевезеннях. На теперішній момент приділяється все більш уваги до уніфікації транспортних правил на логістичних ланцюгах, особливо річка-море. Важливим є момент мультимодальності перевезень з урахуванням використання автомобільного, річкового та морського транспорту, що сьогодні є актуальними у Європі. Тобто і автотранспортні правила, принаймні в безпековій частині мають бути уніфіковані з водними. Правовою основою уніфікації є вищезгадані Угоди.

У рамках Європейської угоди (ДОПГ) про міжнародне дорожнє перевезення небезпечних вантажів понад 50 держав, включаючи Україну, узгодили загальні правила перевезення небезпечних вантажів автомобільним транспортом через кордони та території з митою уніфікувати правила та забезпечити безпеку транспортним процесом [4]. ДОПГ застосовується до перевезень, що здійснюються через територію принаймні двох із Договірних Сторін. Міждержавна угода вимагає від державних органів контролювати діяльність перевізників небезпечних вантажів у сфері забезпечення безпеки. Мається на увазі безпека руху, навколишнього середовища, вантажів та самих транспортних засобів. На практиці перевірки на автомагістралях здійснюються представниками держав-сторін Угоди що може призвести до порушення національними органами позовів проти порушників відповідно до їхнього внутрідержавного законодавства. Предметом цих позовів зазвичай є порушення безпекових правил, комерційні спори вирішується сторонами приватних договорів. Тобто, на перший план державами ставиться безпека перевезень [2].

Міжнародне перевезення небезпечних вантажів річковим транспортом регламентується Європейською угодою про міжнародне перевезення небезпечних вантажів внутрішніми водними шляхами (ВОПІГ). Актуальне видання ВОПІГ 2015. Європейська угода про міжнародне перевезення небезпечних вантажів внутрішніми водними шляхами (ВОПОГ), прийнята в Женеві 26 травня 2000 року під егідою Європейської економічної комісії Організації Об'єднаних Націй (ЄЕК ООН) та Центральної комісії судноплавства по Рейну (ЦКСР) [5].

У ВОПІГ можуть уточнюватися деякі з обов'язків, що покладаються на різних учасників перевезення. Якщо Договірна Сторона вважає, що це не призведе до зниження рівня безпеки, вона може в межах свого національного законодавства покласти обов'язки, встановлені для будь-якого конкретного учасника перевезення, іншого або інших учасників. Відправник небезпечних вантажів зобов'язаний пред'являти до перевезення лише вантажі, що відповідають вимогам ВОПІГ.

Так, до функцій відправника вантажу входять: переконатися в тому, що небезпечні вантажі класифіковані та допущені до перевезення відповідно до ВОПІГ; передати перевізнику інформацію та дані у відстежуваному вигляді та, у разі потреби, необхідні транспортні документи та вантажосупровідні документи (дозволи, припущення, повідомлення, свідоцтва тощо); використовувати тільки такі тару, великогабаритну тару, контейнери середньої вантажопідйомності для масових вантажів (КСГМГ) та цистерни, які допущені та придатні для перевезення відповідних вантажів та мають маркування, передбачене одними з міжнародних правил, та використовувати лише ті судна або танкери, які допущені та придатні для перевезення вантажів; дотримуватись вимог щодо способу відправлення та обмежень на відправлення; забезпечити, щоб навіть неочищені та недегазовані порожні цистерни або порожні неочищені транспортні засоби, вагони та великі та малі контейнери для масових вантажів були відповідним чином марковані та забезпечені знаками безпеки та щоб порожні неочищені цистерни були закриті так само герметично, як якщо б вони були в наповнений стан.

Коли вантажовідправник діє від третьої особи, ця особа повинна письмово повідомити відправника вантажу, що йдеться про небезпечні вантажі, і надати вантажовідправнику всі відомості та документи, необхідні йому для виконання своїх обов'язків. Перевізник повинен: упевнитися в тому, що небезпечні вантажі, що підлягають перевезенню, допущені до перевезення відповідно до ВОПІГ; упевнитися в тому, що вся інформація, запропонована у ВОПІГ, що стосується небезпечних вантажів, що підлягають перевезенню, була надана відправником вантажу перед перевезенням, що запропонована документація знаходиться на борту судна; візуально впевнитись у тому, що судно та вантаж не мають явних дефектів, не протікають і не мають тріщин, належним чином обладнані тощо; упевнитись у наявності другого засобу для евакуації з судна у разі виникнення надзвичайної ситуації, якщо берегова установка не обладнана другим необхідним засобом для евакуації; перевірити, чи не перевантажені судна понад норму; надати перевізнику необхідні письмові інструкції та впевнитись у тому, що вказане обладнання знаходиться на судні; - упевнитись у тому, що виконані приписи щодо сигналізації судна; упевнитись у тому, що під час навантаження, перевезення, вивантаження та будь-яких інших операцій з небезпечними вантажами у трюмах або у вантажних танках дотримано особливих розпоряджень.

Стивідор виконує такі обов'язки: передає небезпечні вантажі перевізнику лише в тому випадку, якщо їх допущено до перевезення відповідно до ВОПІГ; під час передачі до перевезення упакованих небезпечних вантажів або порожньої неочищеної тари перевіряє тару на відсутність пошкоджень; при завантаженні небезпечних вантажів на судно, транспортний засіб, вагон або великий або малий контейнер дотримується спеціальних вимог щодо навантаження та обробки вантажів; після завантаження небезпечних вантажів у контейнер виконує вимоги щодо нанесення маркування, що вказує на небезпеку; при завантаженні упаковок дотримується заборони щодо завантаження звичайних спільно з небезпечними, які вже перебувають на судні, у транспортному засобі, вагоні або великому контейнері, а також вимоги щодо відділення продуктів харчування, інших предметів споживання; засвідчується, що берегова установка обладнана одним або двома засобами для евакуації з судна у разі виникнення надзвичайної ситуації.

Крім документів, передбачених іншими правилами щодо небезпечних вантажів, на борту судна мають бути такі документи: а) свідоцтво про допущення судна, що підтверджує, що судно пройшло огляд та відповідає цим правилам; б) транспортні документи, передбачені розділом 5 цієї угоди, на всі небезпечні вантажі, що знаходяться на борту судна; с) письмові інструкції. Для надання допомоги у разі аварії чи надзвичайної ситуації, які можуть мати місце або виникнути під

час перевезення, у рубанні у легкодоступному місці повинні бути письмові інструкції, складені за затвердженою формою. d) примірник ВОПГ з останнім варіантом доданих до нього Правил; e) свідоцтво про перевірку надійності ізоляції електроустаткування; f) свідоцтво про перевірку пожежних рукавів; g) журнал для реєстрації результатів усіх необхідних вимірів; Крім цих документів, на борту суховантажних суден повинні бути: а) вантажний план; б) свідоцтво про володіння спеціальними знаннями в галузі ВОПГ; с) для суден, що відповідають додатковим вимогам, які застосовуються до суден з подвійним корпусом: План боротьби за живучість судна; документи, що стосуються стійкості непошкодженого судна, а також всіх умов стійкості непошкодженого судна, що бралися до уваги при розрахунку аварійної стійкості, складені у зрозумілій судоводію формі; Свідоцтво класифікаційного суспільства; d) свідоцтва про перевірку стаціонарних систем пожежогасіння.

На повітряному транспорті перевезення небезпечних вантажів регламентується Технічними інструкціями перевезення небезпечних вантажів повітрям ІКАО і Правилами перевезення небезпечних вантажів ІАТА [2].

Технічні інструкції видаються Міжнародною організацією цивільної авіації і містять всі докладні інструкції, необхідні для безпечного міжнародного перевезення небезпечних вантажів повітрям. Однак, окремі авіакомпанії посилюють вимоги Технічних інструкцій ІКАО. З огляду на це, положення Правил перевезення небезпечних вантажів, що публікуються Міжнародною асоціацією повітряного транспорту, містять і вирізняються великою кількістю більшої кількості заборон і обмежень.

Основними міжнародними угодами щодо перевезення небезпечних вантажів залізничним транспортом є:

- Правила міжнародного перевезення небезпечних вантажів залізницею (RID) (додаток 1 до додатка С «Єдині правила міжнародного перевезення залізницею» до Конвенції про міжнародні залізничні перевезення (КЗТІФ));

- Правила перевезень небезпечних вантажів Додаток 2 до Угоди про міжнародне вантажне сполучення (СМГС);

- Правила перевезення небезпечних вантажів залізницями, з урахуванням усіх змін і доповнень, погоджених на нараді уповноважених представників залізничних адміністрацій (Протокол від 17-18 березня 2009 року). Ці правила поширюються на перевезення небезпечних вантажів

- Правила перевезень рідких вантажів наливом у вагонах-цистернах і вагонах бункерного типу для перевезення нафтобїтуму, узгоджені на нараді уповноважених представників залізничних адміністрацій (Протокол від 17-18 березня 2009 року).

Регламент Конвенції КОТІФ застосовується до:

- міжнародних залізничних перевезень небезпечних вантажів, що здійснюються територією держав-членів,

- перевезень, на додаток до залізничного перевезення, щодо яких діють Єдині правові приписи ЦІМ, за умови дотримання міжнародних приписів, що визначають здійснення перевезень іншим способом транспорту, Небезпечні вантажі, виключені з перевезення, не повинні бути предметом міжнародного перевезення.

Винятки можуть бути передбачені лише в тих випадках, коли характер перевезень небезпечних вантажів або пакування гарантують безпеку перевезення.

Кожна держава-член зберігає за собою право регламентувати або забороняти міжнародне перевезення небезпечних вантажів своєю територією і з інших причин, ніж забезпечення безпеки під час перевезення.

Перевезення, до яких застосовується цей Регламент, залишаються під дією національних або міжнародних приписів, що застосовуються загалом до залізничного перевезення вантажів.

Небезпечні вантажі можуть перевозитися тільки у вантажних поїздах, за винятком:

- небезпечних вантажів, що допускаються до перевезення згідно з Додатком, дотримуючись при цьому відповідних максимальних кількостей та особливих умов перевезення в інших поїздах, ніж вантажні поїзди;

- небезпечних вантажів, що перевозяться на особливих умовах, зазначених у Додатку, як ручна поклажа, багаж або на автомобільних транспортних засобах. Пасажир не може брати із собою небезпечні вантажі як ручну поклажу, багаж або в автомобільних транспортних засобах, якщо вони не відповідають особливим умовам Доповнення.

Угода про міжнародне залізничне вантажне сполучення, скорочено СМГС – міжнародна угода про пряме вантажне сполучення між станціями, які відкриті для вантажних операцій у внутрішньому залізничному сполученні країн, залізниці яких беруть участь у цій угоді.

Основна мета СМГС – створення єдиного регламенту в питаннях, пов'язаних з укладенням міжнародного договору перевезення, змістом взаємних прав та обов'язків сторін договору, результатом його невиконання та врегулювання претензій внаслідок цього, а також правами й обов'язками особи, на користь якої здійснювали перевезення (тобто одержувача вантажу). Цей документ має бути взято за основу комерційних і юридичних відносин, зокрема й під час перевезення небезпечних вантажів.

Обов'язок дотримуватися постанов СМГС стосується не тільки залізниць, які його уклали, а й кожної залізниці, що бере участь у цьому перевезенні та бере участь у СМГС. Положеннями СМГС прямо передбачено обов'язок залізниць перевозити вантажі, занесені до плану перевезень дорогою відправлення, та обов'язок вантажоодержувача прийняти вантаж, що прибув на його адресу. При цьому норми про порядок відповідно технології та безпеки СМГС не містять, вважаючи це сферою внутрішнього законодавства країн-учасниць.

Умови перевезень у СМГС імперативні і не можуть бути змінені ні угодами залізниць, ні за домовленістю між учасниками договору перевезення. До предметів, які за угодою допускаються до транспортування з дотриманням особливих умов, належать: залізничний рухомий склад, великовагові, довгомірні та негабаритні вантажі, небезпечні вантажі за особливим переліком і деякі інші. Для великовагових, негабаритних і довгомірних вантажів СМГС наказує попереднє узгодження умов перевезень. Можливо, аналогічна умова доцільна щодо перевезень небезпечних вантажів, зокрема морських.

Порядок навантаження і відправлення вантажів визначається правилами дороги відправлення. З окремих питань розроблено загальні для всіх правила, наприклад, вимоги до тари, маркування; уніфіковані норми передбачено також для навантаження і кріплення вантажів на відкритих платформах.

Згідно зі статтями СМГС перевезення вантажів у міжнародному сполученні здійснюється між усіма станціями, відкритими для вантажних операцій у внутрішніх сполученнях.

Перевезення вантажів у прямому міжнародному залізничному сполученні оформляються документом єдиного зразка – це накладна СМГС.

У разі транзитного сполучення за транспортування залізницями країни відправлення і країни призначення плата стягується також за окремими внутрішніми тарифами для цих доріг, а для транзитних доріг третіх країн - за спеціальними транзитними тарифами.

Важливо зазначити, що провізні платежі і штрафи під час транспортування дорогами країни відправлення і країни призначення обчислюються в місцевій валюті. За перевалку вантажів у вагон для колії іншої ширини або перестановку колісних пар вагонів на прикордонних станціях стягуються додаткові збори. Якщо ці операції здійснює дорога призначення, такі збори визначаються за її внутрішнім тарифом, а в інших випадках - за ставками транзитних тарифів.

Щоб організації зовнішньоекономічного комплексу мали інформацію про рух своїх товарів, на прикордонних станціях виписують і відправляють на їхню адресу експортні та імпорتنі сповіщення. Експортне сповіщення інформує про відправлення експортного вантажу за кордон; імпорتنє сповіщення слугує свідченням про відправлення вантажу, що надійшов, одержувачу. Підготовкою і розсилкою цих документів займаються транспортно-експедиторські контори залізничних станцій.

Як відомо, безпеку морського транспорту регламентують Міжнародні морські конвенції, основними з яких є:

- СОЛАС 74.
- МАРПОЛ 73/78.
- Кодекс безпечного перевезення твердих навалочних вантажів (BC Code). Цей кодекс включено в доповнення до Кодексу IMDG.
- Міжнародний кодекс побудови та обладнання суден, що перевозять небезпечні хімічні вантажі наливом (IBC Code).
- Кодекс побудови та обладнання суден, що перевозять небезпечні хімічні вантажі наливом (BCH Code).
- Міжнародний кодекс побудови та обладнання суден, що перевозять скраплені гази наливом (IGC Code).

– Кодекс побудови та обладнання суден, що перевозять скраплені гази наливом (Gas Code), вимоги якого застосовуються до нових газозовів.

– Кодекс для існуючих суден, що перевозять скраплені гази наливом (EGC).

– Міжнародне керівництво з безпеки для нафтоналивних суден і терміналів (ISGOTT).

Глава VII СОЛАС 74 містить загальні вимоги, що висуваються до перевезення небезпечних вантажів на морських судах, і містить 7 невеликих правил, у яких даються посилання на IMDG кодекс.

Безпосередній стосунок до проблеми небезпечних вантажів має конвенція MARPOL 73/78, яка визначає як загальні вимоги щодо запобігання забрудненню моря різними забруднювачами, так і конкретні вимоги до конструкції та обладнання танкерів і контролю за скиданням нафти в море.

Конвенція МАРПОЛ 73/78 має 6 Додатків, кожен з яких визначає вимоги щодо запобігання забрудненню довкілля тим чи іншим видом забруднювача.

Так само як і VII глава СОЛАС 74, Додаток III до МАРПОЛ 73/78 містить у собі сім правил, у яких у стислій формі сформульовано основні вимоги щодо запобігання забрудненню довкілля шкідливими речовинами, що перевозяться в пакуванні, з посиланнями на вимоги IMDG кодексу. Зверніть увагу, в СОЛАС 74 використовується термін небезпечні вантажі (Dangerous goods), а в конвенції МАРПОЛ 73/78 використовується термін шкідливі речовини (Harmful substances), що призводить до деякої плутанини, якщо використовувати роз'яснення термінів, наведені у відповідних конвенціях.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, слід виділити низку пропозицій, спрямованих на вдосконалення правового регулювання та підвищення безпеки перевезень небезпечних вантажів на території: 1) дієва імплементація в Україні міжнародних договорів щодо перевезення небезпечних вантажів морським, внутрішнім водним, залізничним та автомобільним транспортом; 2) адаптація нормативних актів України, які регламентують опрацювання небезпечних вантажів у портах нормам Європейського Союзу; 3) розробка Правил оформлення перевізних документів та порядку документообігу під час перевалки та зберігання небезпечних вантажів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Робота, виконана групами експертів: Результати і пріоритети переглянута рекомендація № 11 питання документації при міжнародних перевезеннях небезпечних вантажів. URL: <http://www.singlewindow.org/docs/177?lang=ukr>.
2. Правила перевезення небезпечних вантажів URL: <https://marline.com.ua/pravila-perevozki-opasnykh-gruzov>.
3. Міжнародні угоди у сфері перевезення небезпечних вантажів. URL: <http://cyscap.com.ua/mizhnarodne-zakonodavstvo/>.
4. Про затвердження деяких нормативно-правових актів з питань організації спеціального навчання працівників дорожнього перевезення небезпечних вантажів: Наказ міністерство внутрішніх справ України від 21.07.2022 № 449. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0949-22#Text>.
5. Про затвердження Правил перевезення небезпечних вантажів внутрішніми водними шляхами України: Наказ міністерство інфраструктури України від 04.04.2017 № 126. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0556-17#Text>.
6. Міжнародна конвенція про вантажну марку 1966 року. Про приєднання до Конвенції див. Постанову від 21.09.93 КМ N 773. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896_007#Text.
7. Міжнародна конвенція про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 року. Про приєднання до Конвенції див. Закон N 464/96-ВР від 01.11.96. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_053#Text.

УДК 341.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.30>

ЕВОЛЮЦІЯ ДОКТРИНАЛЬНИХ ПІДХОДІВ ДО МІЖНАРОДНОГО ПОЛІЦЕЙСЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В РАМКАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Бірюков Р.М.,
*заступник начальника департаменту
Національної поліції України*

Бірюков Р.М. Еволюція доктринальних підходів до міжнародного поліцейського співробітництва в рамках Європейського Союзу.

Стаття присвячена актуальному в науці міжнародного права питанню еволюції доктринальних підходів до міжнародного поліцейського співробітництва в рамках Європейського Союзу. Досліджується література з даного питання, на підставі чого робляться спостереження щодо природи управління внутрішньою безпекою в ЄС. Досліджується зв'язок та взаємна напруга між поліцейською інтеграцією та внутрішніми політиками безпеки ЄС з одного боку та державним суверенітетом та монополією держави на використання сили з іншого. Простежується еволюція публічної сфери в управлінні політиками безпеки. Окреслюється роль політизації в управлінні міжнародним поліцейським співробітництвом. Зазначається, що політизація та публічний дискурс можуть становити як сприятливий фактор, так і перешкоду для поліцейської інтеграції.

В статті висвітлюється еволюція способів управління за допомогою м'якого та жорсткого права, а також зростаюча роль внутрішньодержавних та супранаціональних акторів в управлінні поліцейською інтеграцією. Відзначається вплив диференційованих неформальних мереж на управління внутрішньою безпекою. Простежується наявний в теоретичній літературі тренд в бік змішування повноважень через генералізацію мереж співробітництва. Розглядається питання внутрішньодержавного та міжнародного рівня управління внутрішньою безпекою. Робиться висновок, що не держави, а мережі поліцейських професіоналів визначають рівень інтересу держав до інтеграції в сфері міжнародного поліцейського співробітництва.

Констатується, що великий масив досліджень концентрується на інституціоналізації процесу управління міжнародним поліцейським співробітництвом, водночас, було проведено відносно мало роботи щодо конкретного впливу диференційованих мереж на управління безпекою та результати політики безпеки на рівні ЄС.

Досліджується асиметричність та змінність інтеграційних преференцій держав в сфері внутрішньої безпеки. Відзначається, що це питання найкраще розглянуте в рамках теорії функціоналізму. Такі пояснення ґрунтуються на реагуванні на спільні загрози та функціональності звичайних інституцій, що дозволяють досягти певності щодо очікуваної поведінки держав.

Ключові слова: міжнародне поліцейське співробітництво, поліцейська інтеграція в Європі, управління внутрішньою безпекою ЄС, доктринальні дослідження, тероризм.

Biriukov R.M. The evolution of doctrinal approaches to international police cooperation in the framework of the European Union.

The article is devoted to the relevant in the science of international law the issue of evolution of doctrinal approaches to international police cooperation within the European Union. The literature on this issue is being investigated, on the basis of which observations of the nature of internal security management in the EU are made. The connection and the mutual stress between police integration and internal EU security policies are investigated on the one hand and the state sovereignty and the state monopoly to use force on the other. The evolution of the public sphere in the management of security policies is traced. The role of politicization in the management of international police cooperation is outlined. It is noted that politicization and public discourse can be both a favorable factor and an obstacle to police integration.

The article highlights the evolution of management methods through soft and rigid law, as well as the growing role of internal and supranational actors in the management of police integration. The influence of differentiated informal networks on internal security management is noted. There is a trend available in the theoretical literature to mix powers through the generalization of cooperation networks. The issue of domestic and international internal security management is considered. It is concluded that not the state, but the network of police professionals determine the level of interest of states in integration in the field of international police cooperation.

It is stated that a large array of research focuses on the institutionalization of the process of managing international police cooperation, while at the same time, relatively little work was carried out on the specific impact of differentiated networks on security management and the results of EU security policy.

The asymmetry and variability of the integration preferences of states in the field of internal security are investigated. It is noted that this issue is best considered in the framework of the theory of functionalism. Such explanations are based on responding to common threats and functionality of ordinary institutions that allow to achieve certainty about the expected behavior of states.

Key words: international police cooperation, police integration in Europe, EU internal security management, doctrinal studies, terrorism.

Постановка проблеми. Міжнародне поліцейське співробітництво в Європейському Союзі є явищем, що динамічно розвивається у часі. Відповідно до цих змін, змінюється і доктринальне розуміння та оцінка такого співробітництва. Такі доктринальне розуміння та оцінка мають зворотній вплив на стан досліджуваного явища міжнародного поліцейського співробітництва в Європі через формування його бачення поліцейськими професіоналами, державними чиновниками, та зрештою державами. Відповідно, література з міжнародного поліцейського співробітництва в Європі заслуговує розгляду та аналізу як самостійне явище, що має вплив на формування права та інституцій Європейського Союзу в сфері поліцейського співробітництва.

Мета дослідження полягає у встановленні характеру еволюції доктринальних підходів до розуміння явища міжнародного поліцейського співробітництва в Європейському Союзі.

Стан опрацювання проблематики. Попри наявність широкого кола літератури з питань міжнародного поліцейського співробітництва в Європі, сама по собі ця література зрідка ставала предметом наукового дослідження, та ніколи не досліджувалася в Україні. Серед зарубіжних розвідок в цьому напрямку можна виділити дисертаційне дослідження Ф. Кьоніг, яка розглядає еволюцію доктринальних підходів до дослідження міжнародного поліцейського співробітництва в Європі в світлі теорій європейської інтеграції, а також монографічне дослідження Л. Джонсона та К. Ширінга, які дослідили розвиток доктринальних джерел щодо управління внутрішньою безпекою. Ця стаття є спробою заповнити прогалину, дослідивши еволюцію доктринальних підходів до дослідження міжнародного поліцейського співробітництва в Європейському Союзі як самостійне явище.

Виклад основного матеріалу. Можна зробити декілька спостережень щодо літератури стосовно поліцейського співробітництва в Європі. Існує значний масив високоспеціалізованої літератури з даного питання, що стосується різних тем, сфер політики, теоретичних моделей, акторів, структур і держав-учасниць. Однак огляд літератури переконливо свідчить що природа управління внутрішньою безпекою в ЄС змінюється. Можна зробити п'ять основних спостережень. По-перше, інтеграція в цій сфері створює зростаючу напругу між співробітництвом в рамках ЄС та державним суверенітетом. По-друге, не існує консенсусу щодо того в якому напрямку еволюціонує управління внутрішньою безпекою: в напрямку міжурядового співробітництва чи супранационалізму, диференціації чи інтеграції. По-третє, політики в сфері внутрішньої безпеки стають все більш відкритими для впливу з боку публічних та приватних акторів. По-четверте, моделі управління за допомогою м'якого та жорсткого права еволюціонують паралельно та продовжують співіснувати у все ширшому просторі, де поряд з державами стають наднаціональні актори. По-п'яте, преференції інтеграції є асиметричними та розбіжними: вони відрізняються в залежності від держави, питання та часу. У відповідності до цих спостережень література демонструє, що політизація та взаємозалежність, а також внутрішньодержавні та наднаціональні актори відіграють роль як рушійні сили в сфері внутрішньої безпеки ЄС та поліцейського співробітництва.

Чимало дослідників вивчають напругу між поліцейською інтеграцією та внутрішніми політиками безпеки ЄС з одного боку та державним суверенітетом і монополію на використання сили з

іншого боку [1]. Так, Л. Джонстон та К. Ширінг відзначають, що питання безпеки тривалий час залишалися одним з основних повноважень держави, і якщо вони стають сферою плюралістичного управління, вони кидають виклик традиційній концепції держави як такої [2, р. 128-129]. Наприклад, відбувається приватизація управління безпекою та транскордонним моніторингом, і обидві ці тенденції ставлять під сумнів державний суверенітет і територіальну цілісність [3, р. 214]. Отже інтеграція повноважень держав в цій сфері створює зростаюче напруження між співробітництвом на рівні ЄС та національним суверенітетом.

Хоча в літературі існує консенсус щодо того, що управління внутрішньою безпекою еволюціонує, не існує згоди щодо того, що це означає для природи управління в ЄС та відносин між органами ЄС та державами-учасниками. З одного боку, ряд дослідників вважає, що національні інтереси і уряди все ще відіграють провідну роль в процесі європейського та міжнародного співробітництва, а також в процесі інтернаціоналізації внутрішньої безпеки ЄС [4]. Інші вважають, що поліцейське співробітництво в ЄС рухається в бік супранаціоналізму з все більш розширеною операційною роллю та більшою автономією акторів ЄС, таких як Європол [5, р. 239]. Однак в цілому напрямок розвитку залишається не до кінця проясненим в літературі.

В літературі обговорюється еволюція публічної сфери в управлінні внутрішніми політиками. Деякі дослідження розглядають роль політизації в європейській інтеграційній динаміці в більш загальних термінах [6, р. 674]. Інші стосуються конструювання безпеки та співвідношення між безпекою та ідентичністю в окремих сферах політики [6, р. 79], таких як, наприклад, боротьба з наркозлочинністю та тероризмом. Так, Д. Льоффен, Б. Рітбергер та Ф. Шиммедфенніг стверджують, що взаємодія між політизацією, взаємозалежністю між державами та преференціями держав визначає рівень диференціації чи інтеграції політик [5, р. 674]. Це твердження підтримується в літературі, однак виникає питання політизації як перешкоди. Наприклад, контртерористична діяльність розглядається як простір обмеженого супранаціоналізму з декількома формальними інституціями. Вона піддається значній політизації, оскільки стоїть на ґрунті різних національних культур спеціалістів з безпеки та розвідки [7, р. 159-160]. Всі ці фактори, як уявляється, можуть створювати перешкоди для інтеграції. Однак, в останні роки поліцейське співробітництво з цього питання просувається в напрямку більш інтегрованого підходу, що проявилось, наприклад, в створенні спеціалізованої спільної бази даних щодо боротьби з тероризмом та появи інституцій, таких як Європейський контртерористичний центр. Так, Х. Карріччо та Ф. Траунер демонструють, що різні правові системи та традиції управління поліцією держав-учасниць підривають поліцейське співробітництво ЄС в боротьбі з організованою злочинністю, однак одночасно дозволяють Європолу виконувати функції «точки концентрації» та успішно європеїзувати національні політики. Сфера політики з управління внутрішньою безпекою залишається відкритою для впливів політизації та участі приватних акторів в публічній сфері.

В літературі відзначається паралельне існування та еволюція способів управління за допомогою м'якого та жорсткого права в управлінні внутрішніми справами держав-учасниць ЄС. Особливо відзначається зростання субнаціональних та супранаціональних акторів в сферах та на рівнях співробітництва, які раніше перебували у виключному віданні держав. Однак, більшість досліджень залишаються орієнтованими на практику та оцінюють методи управління поліцією на прикладі окремих випадків транскордонного співробітництва, але не на європейському рівні в цілому [8, р. 133].

В літературі досліджується питання внутрішньодержавного рівня управління внутрішньою безпекою. Підкреслюється, як цей рівень може визначати колективні дії через горизонтальне міждержавне співробітництво. Так, Д. Біго [9, р. 91] та Х. Буш [10, р. 19] вказують в цьому питанні на поліцейські мережі, а Е. Надельманн [11, р. 145] розглядає політичний вплив міжнародного поліцейського співробітництва та поліцейських мереж в Західній Європі. Він робить висновок про те, що не національні уряди, а саме мережі поліцейських професіоналів визначають процес поліцейського співробітництва в Європі. І хоча емпірично можна спостерігати різні рівні впливу, існує згода серед дослідників що поліцейське співробітництво розвивається переважно знизу, а не походить згори, і діяльність поліції формує преференції держав, а не навпаки. Іншими словами, ці автори дивляться на міжнародне поліцейське співробітництво в світлі власного інтересу органів поліції.

В літературі також відзначається загальний тренд в бік змішування повноважень в уряді чи поза межами уряду через генералізацію мереж співробітництва [12, р. 76]. Окрім впливу міждержавного

дових мереж на преференції держав та визначення порядку денного у міжнародному співробітництві в сфері безпеки, в літературі також вказується на взаємний вплив та колективні дії. Наприклад, Б. Фегерстен [13, р. 513] робить висновок, що сама по собі різниця в бюрократичних культурах та інтересах часто гальмує співробітництво в обміні інформацією. Досліджуючи це питання на прикладі боротьби з тероризмом, О. Бурс [14, р. 495] зазначає, що нестача довіри при спілкуванні бюрократичними каналами та різний порядок роботи може створити непродуктивну дуплікацію та захаращення поліцейського простору.

Було, однак, проведено відносно мало роботи щодо конкретного впливу цих диференційованих мереж на управління безпекою чи результати відповідної політики на рівні ЄС. Також можна спостерігати прогалини при дослідженні драйверів чи наслідків змінюваного складу та умов діяльності безпекових мереж. Багато досліджень концентрується або на супранаціоналізації та інституціоналізації процесу, або на горизонтальних неформальних міжурядових домовленостях, за допомогою яких пояснюється виникнення практичного та орієнтованого на результат співробітництва між поліцейськими органами окремих держав-учасниць ЄС. Численні дослідження демонструють, що недоцільно проводити різку різницю між формальним та неформальним співробітництвом, оскільки їхні межі все більше розмиваються, і вони все більше відбуваються під егідою формальних інституцій, таких як Європол [15, р. 143]. Так, М. Калер перераховує три моделі мережевого управління (networked governance), що можуть розвиватися одна поряд з одною та взаємодіяти одна з одною:

- управління через мережі, що виникають з формального членства держави в міжурядовій організації;
- управління через транскордонні мережі урядових агенцій;
- управління з залученням мереж неурядових організацій в окремих сферах діяльності [16, р. 17].

Всі три типи можна знайти в структурах управління внутрішньою безпекою ЄС. Так, Європол сам по собі виник як наслідок членства держав в ЄС, після чого, в свою чергу, виникли численні мережі, що впливають з членства держав в Європолі. Крім того, Європол втілює в життя співробітництво між міністерствами внутрішніх справ, що відбувається на створених Європолом площадках. Нарешті, в діяльності Європолу помітну роль відіграють недержавні актори. Це можуть бути академічні заклади, наукові центри, неурядові організації та корпорації, наприклад в сфері кібербезпеки та боротьби з фінансовими злочинами, де Європол взаємодіє, наприклад, з провайдерами інтернет-послуг, фінансовими інститутами та банками.

Окрім створення неформальних, мережевих та горизонтальних зв'язків, в літературі також відзначається тенденція до зростання ролі формальних інституцій та супранаціональних акторів. Так, Л. Блок вказує, що документи Ради мають незначний вплив, або взагалі не мають впливу на національні політики та вважає, що вплив інституцій прямо пов'язаний з тим, чи опосередковують їхні рішення реальну практику, що склалася [17, р. 48]. Йому опонує Й. Фрідріхс, який вважає, що інституції, пов'язані зі співробітництвом у боротьбі з тероризмом, суттєво сильніші, ніж в інших сферах [18, р. 29]. Однак лише незначна кількість публікацій виходить за межі вузько визначених сфер та намагаються створити ширше теоретичне розуміння зростаючої ролі супранаціональних акторів.

Водночас, в літературі часто можна зустріти функціоналістські пояснення співробітництва. Серед найбільш помітних слід виділити пояснення, що ґрунтуються на реагуванні на спільні загрози та «ефектах переливання» (spill-over effects) між різними сферами політики [19, р. 124]. Інші пояснення підкреслюють функціональність звичайних інституцій, які дозволяють досягти певності щодо очікувань поведінки інших держав [20, р. 445]. Тим не менш, інституційні питання залишаються на другому плані, особливо в питаннях зростаючої ролі органів ЄС в сфері внутрішньої безпеки [21, р. 278]. Існує потреба в проведенні додаткових досліджень інституційної динаміки, що спрямовує виникнення та подальший розвиток супранаціональних акторів в сфері внутрішньої безпеки. Серед іншого, потрібний погляд на зв'язок між формальними та менш ієрархічними інституціями, а також на багаторівневі управлінські структури. В той же час, дослідження літератури демонструє що управління за допомогою м'якого та жорсткого права розвиваються паралельно та продовжують існувати у все більш заповненому поліцейському просторі, де держави зазнають все більшої конкуренції з боку супранаціональних акторів.

Нарешті, література явно демонструє, що інтеграційні преференції держав в сфері внутрішньої безпеки є асиметричними та змінними. Вони відрізняються від держави до держави, від

питання до питання, а також в залежності від часу у відповідності з відмінним ступенем міждержавної взаємозалежності. Взаємозалежність в цьому контексті можна розуміти як взаємний зв'язок причин та наслідків загроз безпеки і через них управління внутрішньою безпекою. Значний масив емпіричних досліджень стосується того, як уряди відповідають на подібні проблеми в різних країнах, та показує, що взаємозалежність є відмінною та залежить від конкретних питань [22, р. 234]. Так, для сфери боротьби з тероризмом та обігом наркотиків Й. Фрідріхс відзначає суттєві коливання як в сутнісному обсягу співробітництва, так і в ступені інституціоналізації між державами та фазами співробітництва [23, р. 123]. В сфері боротьби з кіберзлочинністю міждержавна взаємозалежність достатньо висока, оскільки кіберзлочинці не прив'язані до конкретної території та мають можливість в рівному ступені впливати на всі держави. Крім того, кіберзлочинність є порівняно менш політизованою сферою, що полегшує шлях інтеграції [24, р. 146]. Тим не менш, порівняна слабкість співробітництва на рівні ЄС зумовила відносно повільну супранаціоналізацію на цьому напрямку, серед досягнень якої варто відзначити лише створення Європейського центру боротьби з кіберзлочинністю в 2013 році.

Слід взяти до уваги, що деякі держави суто статистично менш уражені різними формами злочинної поведінки, такими як тероризм, кіберзлочинність чи торгівля людьми. Зважаючи на асиметричні впливи загроз безпеки, навряд чи дивним буде те, що преференції співробітництва відрізняються від держави до держави. Хоча література і дає значний обсяг даних щодо значущості взаємозалежності в конкретних сферах, вона лише зрідка досліджує як асиметрична взаємозалежність визначає преференції держав щодо європейської інтеграції в більш загальному сенсі. Хоча деякі дослідження і розглядають роль спільних загроз, лише небагато з них розглядають вплив інституційних зв'язків, тобто ситуацій, коли європейська інтеграція, інституції та угоди про співробітництво самі по собі змінюють відносини взаємозалежності та структурні взаємозв'язки між державами-членами [25, р. 376]. Тим не менш, література ілюструє важливість взаємозалежності та що преференції в сфері інтеграції відрізняються від держави до держави, від питання до питання та у часі.

Висновки. В цілому, емпірична література ясно демонструє, що управління ЄС в галузі внутрішньої безпеки та поліцейського співробітництва постійно змінюється. Це стає очевидним з постійно змінюваних управлінських структур та угод, що стосуються безпеки та суверенітету. Дану тенденцію можна спостерігати в триваючій паралельній інституціоналізації та зменшенні рівня формальності співробітництва, і це відображається в розбіжностях в преференціях держав. Тим не менш, ключові припущення щодо інтеграційної динаміки лише зрідка виловлюються ясно та часто не піддаються контекстуалізації та критичній оцінці в літературі. Ряд робіт вказує, що інтеграція є кінцевою метою співробітництва в галузі безпеки чи виходять з того, що супранаціоналізація внутрішньої безпеки може відбуватися проти волі європейських держав. Так, Дж.П. Очіпінті робить припущення, що держави «можуть намагатися спрямувати співробітництво в напрямку міждержавного співробітництва, але вони роблять це проти течії, яка все одно рухає їх в супранаціональному напрямку» [26, р. 258]. Потрібні подальші дослідження для того аби визначити, чи це дійсно так, або держави залишаються все ж ключовими акторами реінтеграції, які навмисно обирають шлях посилення супранаціоналізації та мережевої політики. Це могло б пояснити гнучкість способів управління та інтеграції в даній сфері, а також нові формати співробітництва, що виникають.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Genschel P, Jachtenfuchs M. From market integration to core state powers: The Eurozone crisis, the refugee crisis and integration theory. Florence: European University Institute, 2017. 134 p.
2. Johnston L, Shearing C. Governing Security: Explorations in Policing and Justice. London: Routledge, 2003. 844 p.
3. Kaunert C, Leonard S, Pawlak P. European Homeland Security: A European Strategy in the Making? London: Routledge, 2012. 224 p.
4. Occhipinti J.D. Still Moving Toward a European FBI? Re-Examining the Politics of EU Police Cooperation. *Intelligence and National Security*. 2015, No 30. P. 234–258.
5. Leuffen D., Rittberger B, Schimmelfennig F. The European Union as a system of differentiated integration: Interdependence, politicization and differentiation. *Journal of European Public Policy*. 2015, No 22(6). P. 764–782.

6. Baker-Beall C. The European Union's Fight Against Terrorism: Discourse, Policies, Identity. Manchester: Manchester University Press, 2016. 391 p.
7. Bures O. EU counter-terrorism: Glass half-full or half-empty? *The Routledge Handbook of Justice and Home Affairs* / A.R. Sevent, F. Trauner (eds.) Abingdon: Routledge, 2018. P. 157–169.
8. Frevel B, Rogers C. Community partnerships (UK) vs Crime Prevention Councils (GER): Differences and similarities. *The Police Journal*. 2016, No 89(2). P. 133–150.
9. Bigo D. Polices en réseaux. L'expérience européenne. Paris: Presses de Sciences Po, 1996. 348 p.
10. Busch H. Polizeiliche Drogenbekämpfung – Eine internationale Verstrickung. Münster: Westfälisches Dampfboot, 1999. 210 p.
11. Nadelmann E. The Internationalization of Police Cooperation in Western Europe. Pennsylvania: Pennsylvania University Press, 1993. 500 p.
12. Dupont B. Security in the age of networks. *Policing and Society*. 2004, No 14(1). P. 76–91.
13. Fägersten, B. Bureaucratic resistance to international intelligence cooperation—the case of Europol. *Intelligence and National Security*. 2010, No 25(4). P. 500–520.
14. Bures O. Informal counterterrorism arrangements in Europe: Beauty by variety or duplicity by abundance? *Cooperation and Conflict*. 2012, No 47(4). P. 495–518.
15. Wolff S., Mounier G. A Kaleidoscopic View of the External Dimension of Justice and Home Affairs. *European Foreign Affairs Review*. 2012. No 17(2). P. 143–162.
16. Kahler M. Networked politics: Agency, power and governance. Ithaca: Cornell University Press, 2009. 211 p.
17. Block L. From Politics to Policing: The Rationality Gap in EU Council Policy-making. The Hague: Eleven International, 2011. 334 p.
18. Friedrichs J. Fighting terrorism and drugs: Europe and international police cooperation. New York: Routledge, 2008. 340 p.
19. Monar J. The role of the European Union in transnational violence risk management. *The transnationalisation of risks of violence* / M. Kahl (ed). Baden-Baden: Nomos, 2011. P. 120–138.
20. Herschinger E., Jachtenfuchs M., Kraft-Kasack C. Scratching the heart of the artichoke? How international institutions and the European Union constrain the state monopoly of force. *European Political Science Review*. 2011, No 3(03). P. 445–468.
21. Kaunert C., Leonard S., Occhipinti J.D. Agency Governance in the European Union's Area of Freedom, Security and Justice. *Perspectives on European Politics & Society*. 2013, No 14(3). P. 273–284.
22. Darley M. Cooperation in Policing Schengen Area Borders: The Czech Republic/Austrian Example. *Penal Issues*, 2010, No 1, p. 1–4.
23. Friedrichs J. Fighting terrorism and drugs: Europe and international police cooperation. New York: Routledge, 2008. 291 p.
24. Carrapiço H., Farrand B. Cyber crime as a fragmented policy field in the context of the area of freedom, security and justice. *Routledge Handbook of Justice and Home Affairs* / A.R. Servent, F. Tranuner (eds). Abingdon: Routledge, 2018. P. 146–156.
25. Den Boer M., Wiegand I. From Convergence to Deep Integration: Evaluating the Impact of EU Counter-Terrorism Strategies on Domestic Arenas. *Intelligence and National Security*. 2015, No 30(2-3). P. 377–401.
26. Occhipinti J.D. Still Moving Toward a European FBI? Re-Examining the Politics of EU Police Cooperation. *Intelligence and National Security*. 2015, No 30. P. 234–258.

УДК 341.48/.49

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.31>

ADDRESSING WAR CRIMES IN UKRAINE: INTERNATIONAL RESPONSE, ACCOUNTABILITY AND THE PATH TO REPARATIONS FOR VIOLATIONS COMMITTED AS A RESULT OF RUSSIAN AGGRESSION

Bondarenko Ye.,
*PhD, associate professor,
professor of the Department of Public and International Law
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Ukraine
ORCID 0000-0003-0468-7949
e-mail: bondarenko.yevheniia@kneu.edu.ua*

Bondarenko Ye. Addressing war crimes in Ukraine: international response, accountability and the path to reparations for violations committed as a result of russian aggression.

It is indicated that russia's aggression against Ukraine, which began in 2014 with the annexation of Crimea by the russian federation, has since intensified significantly, especially after the large-scale invasion of russia in February 2022. This armed aggression of the russian federation against Ukraine led to a serious humanitarian crisis, serious violations of international humanitarian law (IHL), international criminal law (ICC) and international human rights law (IHRC).

The article explores the international legal responses to russia's ongoing aggression against Ukraine, beginning with the annexation of Crimea in 2014 and intensifying with the full-scale invasion in February 2022. This war has led to severe humanitarian crises and widespread violations of international humanitarian law, international criminal law, and international human rights law. The paper focuses on war crimes, including targeting civilians, the use of prohibited weapons, and the unlawful deportation of children to russia.

This article addresses the scientific literature on the war crimes committed by russia against Ukraine and IHL implementation, noting the lack of research on forensic methodologies for war crime investigations in Ukraine. While Ukrainian scholars emphasize integrating international law into national legislation, foreign experts provide more detailed forensic approaches. The study evaluates the actions of international bodies like the International Criminal Court (ICC) and the United Nations, alongside efforts by the European Union and others, to ensure accountability and reparations, with particular focus on the various mechanisms established to address war crimes, human rights abuses, and the path toward reparations and justice for Ukraine.

Special attention is given to international initiatives, such as the Atrocity Crime Advisor Group (ACA) and the International Centre for the Prosecution of the Crime of Aggression (ICPA), which are crucial in enhancing Ukraine's ability to prosecute atrocity crimes. The article underscores the need for coordinated international legal and financial support to achieve justice for the victims and rebuild Ukraine.

Key words: international humanitarian law, international criminal law, international human rights law, International Criminal Court, war crimes.

Бондаренко Є. Протидія воєнним злочинам в Україні: міжнародне реагування, відповідальність та шлях до репарацій за порушення, вчинені внаслідок російської агресії.

Вказується, агресія росії проти України, яка почалася в 2014 році з анексії Криму російською федерацією, відтоді значно посилилася, особливо після широкомасштабного вторгнення росії в лютому 2022 року. Ця збройна агресія рф проти України призвела до серйозної гуманітарної кризи, серйозних порушень міжнародного гуманітарного права (МГП), міжнародного кримінального права (МКП) і міжнародного права прав людини (МПЧ).

У статті досліджуються міжнародні правові реакції на триваючу агресію росії проти України, яка почалася з анексії Криму у 2014 році та загострилася повномасштабним вторгненням у лютому 2022 року. Війна призвела до серйозної гуманітарної кризи та масштабних порушень міжнародного гуманітарного права, міжнародного кримінального права та прав людини. Основна увага приділяється військовим злочинам, включаючи напади на цивільних осіб, використання заборонених видів зброї та незаконне вивезення українських дітей до росії.

У статті проаналізовано наукову літературу щодо воєнних злочинів, скоєних росією, та імплементації міжнародного гуманітарного права (МГП), вказуючи на брак досліджень щодо експертних методик розслідування воєнних злочинів в Україні. Хоча українські науковці зосереджують увагу на інтеграції міжнародного права в національне законодавство, зарубіжні експерти надають більш детальні експертні підходи щодо кваліфікації відповідних злочинів.

У статті оцінюються дії міжнародних органів, таких як Міжнародний кримінальний суд (МКС) та ООН, а також зусилля Європейського Союзу та інших суб'єктів щодо забезпечення відповідальності та компенсацій за воєнні злочини. Особливу увагу приділено міжнародним ініціативам, таким як Консультативна група з питань найтяжчих міжнародних злочинів (Atrocity Crime Advisor Group) та Міжнародний центр з переслідування злочину агресії проти України (ICPA), які мають важливе значення для підвищення спроможності України переслідувати злочини агресії. У дослідженні підкреслюється необхідність скоординованої міжнародної правової та фінансової підтримки для досягнення справедливості для жертв воєнних злочинів і відновлення України.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, міжнародне кримінальне право, права людини, Міжнародний кримінальний суд, воєнні злочини.

Introduction.

Russia's aggression against Ukraine, which began in 2014 with the annexation of Crimea by the Russian Federation (Russia), has since escalated significantly, particularly following the large-scale invasion by Russia in February 2022. This armed aggression by Russia against Ukraine has led to severe humanitarian crises, extensive violations of international humanitarian law (IHL), international criminal law (ICL), and international human rights law (IHRL). This paper addresses the relevance of analysing the legal frameworks governing the conflict, including actions by international legal bodies such as the International Criminal Court (ICC), and various mechanisms established to address war crimes, human rights abuses, and the path toward reparations and justice for Ukraine.

Russia's aggression against Ukraine, represents one of the most severe breaches of international law in recent history. According to multiple United Nations (UN) bodies, this has resulted in widespread civilian casualties, the destruction of infrastructure, and a humanitarian crisis characterized by mass displacement and refugee flows [1].

This war has been marked by systematic violations of international legal standards. Reports from the UN and non-governmental organizations have documented various war crimes committed by Russian and Russian-affiliated forces, including the targeting of civilians, the use of prohibited weapons, and unlawful deportation of children [2]. These atrocities underscore the need for an effective international legal response, including the work of the ICC and other judicial bodies to address the violations and ensure accountability.

Russian troops brutally violate the Chemical Weapons Convention, by using gas, gas grenades as well as improvised explosive devices equipped with irritant substances and conducts artillery shelling with chemically hazardous substances in violation of the rules of war. In total, between February 2023 and June 2024, the Ukrainian Defense Forces recorded 4,035 cases of use of ammunition containing hazardous chemicals. In total, 1,945 cases of servicemen seeking medical care with symptoms of chemical exposure of varying severity were recorded as well as deaths from acute poisoning by an unknown chemical substance [3]. Despite the condemning reaction of the international community, Russian Federation continues to blatantly violate the norms of international law. In this regard, the intentions of the Russian Side to be elected to the Executive Council of the Organization for the Prohibition of Chemical Weapons for the period 2025-2027 are particularly cynical [4].

Analysis of scientific publications.

The subject of study in the scientific literature has primarily focused on the legal qualification of war crimes and the implementation of international humanitarian law (IHL) into national legislation. Scholars such as I. Kolotukha, O. Batiuk, S. Dmytriv, S. Mokhonchuk, M. Pidubna have contributed extensively

to the analysis of IHL within the Ukrainian legal context, offering insights into how international legal norms can be integrated into domestic law.

However, research on the forensic methodology for investigating war crimes – specifically, the forensic characterization of war crimes, typical investigative scenarios, procedural sources of evidence, and the tactics involved in different stages of investigation – remains relatively scarce. This gap is particularly noticeable when looking for relevant works in the Ukrainian legal domain. In contrast, foreign legal scholars have actively explored these issues, contributing significantly to the development of forensic techniques in war crime investigations. Researchers such as David P. Forsythe, L. Freeman, M. Klinkner and E. Smith have provided detailed studies on investigative methods, offering practical guidelines for handling complex war crime cases. Their works highlight the importance of a structured approach to gathering evidence and analyzing war crime scenarios, which can significantly enhance the effectiveness of investigations. This analysis shows a clear divergence in the focus of research between Ukrainian and foreign scholars, with the latter offering more comprehensive coverage of forensic techniques, while Ukrainian publications are more centered on the integration of international law into national frameworks.

The aim of the work. The aim of this research article is to evaluate the international response to war crimes committed in Ukraine, analyse the mechanisms for ensuring accountability, and discuss the reparations process for victims. The study aims to explore the international legal frameworks applied to the Ukraine conflict, assess the actions of international bodies such as the International Criminal Court (ICC), and examine the mechanisms established to address war crimes, human rights violations, and the path toward reparations and justice for Ukraine.

Review and discussion.

The ongoing Russia's aggression against Ukraine has involved substantial breaches of international law, particularly IHL, as defined by the Geneva Conventions, and ICL. Numerous reports have documented deliberate attacks on civilians, extrajudicial killings, the destruction of civilian infrastructure, and the use of prohibited weapons such as cluster munitions. Additionally, conflict-related sexual and gender-based violence, as well as arbitrary detentions and torture, have been widely reported by Amnesty International, International Committee of the Red Cross (ICRC), UN Human Rights Monitoring Mission in Ukraine (HRMMU), Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE) and others international and Ukrainian organizations.

Of particular concern is the forced deportation of Ukrainian children into Russian territory, a violation prohibited under IHL (Geneva Convention IV, Article 49). This act has led to the ICC issuing arrest warrants for high-ranking Russian officials, including President Vladimir Putin and Presidential Commissioner for Children's Rights, Maria Lvova-Belova, in March 2023. Based on the Prosecution's applications of 22 February 2023, Pre-Trial Chamber II of the International Criminal Court considered that there are reasonable grounds to believe that each suspect bears responsibility for the war crime of unlawful deportation of population (children) and that of unlawful transfer of population (children) from occupied areas of Ukraine to the Russian Federation, in prejudice of Ukrainian children [6]. These charges represent significant milestones in the international community's efforts to hold perpetrators accountable under international law.

To address these widespread Russian violations against Ukraine, several international legal bodies have mobilized. The ICC opened an investigation into war crimes committed in Ukraine, with arrest warrants already issued for senior Russian officials. The UN has also established various mechanisms to monitor and document violations, such as the UN Human Rights Monitoring Mission in Ukraine and the International Independent Commission of Inquiry on the Conflict in Ukraine.

Additionally, the European Union's Agency for Criminal Justice Cooperation (EUROJUST) has played a pivotal role in supporting legal initiatives aimed at prosecuting crimes of aggression, establishing the International Centre for the Prosecution of the Crime of Aggression against Ukraine (ICPA) in the Hague.

It's important to mention that ICPA by nature is the first judicial hub on an international level since Nuremberg and Tokyo, with a specific mandate to secure crucial evidence related to the crime of aggression and facilitate the process of case-building at an early stage. Currently, the ICPA team is composed of Ukrainian, Lithuanian, Latvian, Estonian, Polish, and Romanian prosecutors, United States has also seconded a Special Prosecutor. In total, there are 16 prosecutors and 4 investigators, along with 7 participants from the International Criminal Court [7].

The UN General Assembly has taken significant steps toward ensuring justice and reparations for Ukraine. On November 14, 2022, the Assembly adopted the resolution “Furtherance of remedy and reparation for aggression against Ukraine,” recognizing Ukraine’s right to reparations under international law [8]. This resolution also called for the establishment of a Register of Damage, which was formally created by the Council of Europe in May 2023, with 43 states and the European Union joining as of April 2024. This Register, intended to serve as part of a broader reparation mechanism, marks an essential step toward providing compensation for the victims of the conflict and supporting Ukraine’s long-term recovery. The European Commission, alongside G7 partners, has also established the Multi-Agency Donor Coordination Platform to facilitate Ukraine’s reconstruction efforts [9, 10].

It is important to highlight the significant efforts in fostering bilateral and multilateral inter-state partnerships. In addition, exceptional initiatives are being undertaken at the national level by various states, both individually and collectively, to investigate and prosecute international crimes committed in Ukraine. National investigations have been launched by more than 20 countries, as well as by the Joint Investigation Team (JIT) – comprising Ukraine, Lithuania, Poland, Estonia, Latvia, Slovakia, and Romania – under the auspices of EUROJUST, with the participation of the ICC and the United States. Recently, the JIT’s mandate was extended for another year [7].

The European Union, the United States, and the United Kingdom launched the Atrocity Crime Advisor Group (ACA) in May 2022, announcing their collective efforts via a joint ministerial statement. The ACA provides coordinated, timely, multidisciplinary expert assistance to the Office of the Prosecutor General (OPG) of Ukraine, which has the primary authority and responsibility for prosecuting atrocity crimes that took place on its territory. ACA’s model enhances national authorities’ ability to bring justice for victims of atrocity crimes through domestic mechanisms and in coordination with international expertise and bodies. [11].

Notably, that ACA serves solely in an advisory and supporting role to the OPG in a manner that complements, does not conflict with or duplicate, the work of Eurojust’s joint investigative team (JIT) and the International Centre for the Prosecution of the Crime of Aggression against Ukraine (ICPA), the International Criminal Court, Europol, or other international bodies. The United States, in consultation with the UK and the EU, established a Multi-National Fund (MNF) in 2023 to secure the ACA’s longevity for Ukraine and allow additional partners to join the mission of the ACA.

Conclusion.

In result of Russia’s aggression against Ukraine, ongoing since 2014, nearly 27% of Ukraine’s territory is temporarily occupied. This armed conflict in Ukraine has not only led to immense human suffering but has also raised significant challenges for the international legal system. The establishment of international legal mechanisms to address violations of IHL and ICL, coupled with efforts to ensure reparations and justice for Ukraine, represents a critical step forward. However, the complexities involved in prosecuting international crimes and the need for coordinated global efforts to support Ukraine’s legal and institutional capacity remain paramount.

Ongoing international support, both legal and financial, will be essential to ensure that justice is delivered to the victims of this conflict and that Ukraine can rebuild in the wake of such extensive destruction. The international community must continue to uphold its commitments to IHL and ICL to prevent further violations and ensure accountability for war crimes.

The lack of expertise within Ukraine’s justice sector institutions in addressing international crimes presents a significant challenge. International crimes are complex and require specialized knowledge, training, and expertise for effective investigation and prosecution. Apart from a small unit established after the 2014 invasion of Crimea by the Russian Federation, there was no expertise in international humanitarian law or international criminal law within the Office of the Prosecutor General or regional prosecutors’ offices. Despite concerted efforts and increased assistance from the international community in recent years, the level of support and training for handling these crimes remains insufficient, resulting in concerns regarding the quality of investigations and prosecutions.

To address this, the Atrocity Crime Advisor Group (ACA) was established in May 2022 by the European Union, the United States, and the United Kingdom. The ACA provides multidisciplinary expert assistance to the OPG, enhancing Ukraine’s capacity to prosecute atrocity crimes through domestic legal mechanisms and in coordination with international bodies such as the ICC and EUROJUST. As a new approach to advancing justice in a conflict setting, ACA’s innovative model enhances national authorities’ ability to bring justice for victims of atrocity crimes through domestic mechanisms and in coordination with international expertise and bodies.

REFERENCES:

1. United Nations General Assembly (2022). *Furtherance of remedy and reparation for aggression against Ukraine*. Resolution A/RES/ES-11/5. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N22/708/34/PDF/N2270834.pdf>.
2. Human Rights Watch (2023). *Ukraine: Russia's Crimes Against Humanity*. URL: <https://www.hrw.org/news/2023/02/21/ukraine-russias-crimes-against-humanity>.
3. Russian troops continue chemical attacks against Ukrainian defenders. URL: <https://newsukraine.rbc.ua/news/russian-troops-continue-chemical-attacks-1725879883.html>
4. Comment of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine on the imposing by the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland of sanctions against the Russian Federation for the use of chemical weapons in Ukraine. URL: <https://www.kmu.gov.ua/en/news/komentar-mzs-ukrainy-shchodo-zaprovadzhennia-velykoii-brytaniieiu-sanktsii-proty-rf-za-zastosuvannia-khimichnoi-zbroi-proty-ukrainy>.
5. David P. Forsythe. *International Humanitarian Law and the War in Ukraine. Humanitarian alternatives*. Issue 23. URL: <https://www.alternatives-humanitaires.org/en/2023/07/21/international-humanitarian-law-and-the-war-in-ukraine-the-international-committee-of-the-red-cross-and-humanitarian-policies>.
6. International Criminal Court (2023). *Warrants of arrest for Vladimir Putin and Maria Lvova-Belova*. URL: <https://www.icc-cpi.int/ukraine>.
7. Five Pillars of Accountability for Russian War Crimes in Ukraine. European Policy Center. URL: <https://www.epc.eu/en/publications/~58c0b4>.
8. Furtherance of remedy and reparation for aggression against Ukraine. November 14, 2022. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3994052>.
9. European Council (2023). Multi-agency Donor Coordination Platform for Ukraine meets in person in Brussels to discuss Ukraine's financing needs as well as its vision for recovery, reconstruction and modernisation. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/news/multi-agency-donor-coordination-platform-ukraine-meets-person-brussels-discuss-ukraines-financing-2023-09-26_en.
10. European Council (2023). *EU Sanctions on Russia*. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/restrictive-measures-against-russia-over-ukraine>.
11. A New Approach to Justice and Accountability. URL: <https://www.aca-ukraine.org>.
12. Amnesty International (2024). *Ukraine/Russia: Justice for Ukraine means accountability for all crimes committed by Russia since 2014*. URL: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2024/02/with-russias-full-scale-invasion-two-years-ago-an-act-of-aggression-that-is-a-crime-under-international-law-the-tragically-familiar-human-rights-catastrophe-extended-across>.
13. *Launch of the Atrocity Crime Advisor Group for Ukraine*. URL: <https://pl.usembassy.gov/aca>.
14. United Nations Human Rights Council (2022). *Report of the International Independent Commission of Inquiry on Ukraine*. URL: <https://www.ohchr.org/en/hr-bodies/hrc/iic/hr-ukraine/index>.
15. Freeman, L. (2018). Digital Evidence and War Crimes Prosecutions: The Impact of Digital Technologies on International Criminal Investigations and Trials. *Fordham International Law Journal*. 41 (2), 284–336.
16. Klinkner, M., & Smith, E. (2020). The Bournemouth Protocol on Mass Grave Protection and Investigation. *Arts and Humanities Research Council*. URL: <https://www.bournemouth.ac.uk/research/projects/mass-grave-protection-truth-justice>.
17. Piddubna, M.V. (2020). Implementatsiia norm mizhnarodnoho kryminalnoho prava pro voienni zlochyny Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Implementation of the Norms of International Criminal Law on War Crimes in the Criminal Code of Ukraine]: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk [Thesis of dissertation PhD in Law]. Kyiv [in Ukrainian].
18. Batiuk, O.V., & Dmytriv, S.O. (2021). Do pytannia orhanizatsii rozsliduvannia viiskovykh zlochiniv [On The Issue Of Organization Of Military Crimes Investigation]. *Sotsialno-pravovi studii*. 3 (13), 77–87 [in Ukrainian].

УДК 341.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.32>

РЕЗУЛЬТАТИ РОБОТИ ГААЗЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ З МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА З ПИТАННЯ УНІФІКАЦІЇ НОРМ ЩОДО ЮРИСДИКЦІЇ У МІЖНАРОДНОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ

Волторніст О.С.,
аспірант першого року навчання
кафедри міжнародного приватного права
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Волторніст О.С. Результати роботи Гаазької конференції з міжнародного приватного права з питання уніфікації норм щодо юрисдикції у міжнародному приватному праві.

Гаазька конференція з міжнародного приватного права (далі – «Конференція») відіграла ключову роль у розвитку та уніфікації норм юрисдикції в міжнародному приватному праві. У цій статті розглядаються результати різних конвенцій Конференції, зосереджуючись на їхньому впливі на гармонізацію юрисдикційних норм між державами-членами. Аналізуючи ключові конвенції, такі як Гаазька конвенція 1965 року про вручення за кордоном судових та позасудових документів, Гаазька конвенція 1970 року про отримання за кордоном доказів у цивільних або комерційних справах і Гаазька конвенція 2005 року про угоди про вибір суду, це дослідження висвітлює як ці інструменти вирішують конфлікти законів і юрисдикційні колізії в транскордонних справах.

Також досліджено проблеми, з якими стикаються при імплементації цих конвенцій, включаючи різні національні тлумачення та вплив національних правових систем на міжнародні угоди. Шляхом порівняльного аналізу оцінюється ефективність цих конвенцій у скороченні пошуку форуму та забезпеченні більш передбачуваних результатів для сторін, які беруть участь у міжнародних спорах.

Крім того, у цьому дослідженні розглядаються майбутні перспективи подальшої уніфікації правил юрисдикції, враховуючи нові тенденції, такі як глобалізація, цифровізація та зростаюча складність транскордонних правових питань. Дослідження має на меті зробити внесок у дискусію про юрисдикцію у міжнародному приватному праві, надаючи розуміння досягнень Конференції та визначаючи сфери, де необхідні подальші зусилля для підвищення узгодженості та ефективності юрисдикційних правил. Зрештою, отримані дані підкреслюють важливість міжнародного співробітництва у вирішенні юрисдикційних проблем і просуванні однакового застосування принципів міжнародного приватного права.

Успіх Гаазької конференції, однак, залежить не лише від прийняття конвенцій, а й від того, якою мірою держави інтегрують ці інструменти у свої внутрішні правові системи. Непослідовність у ратифікації та відмінні національні практики часто розмивають заплановану гармонізацію, створюючи прогалини у правозастосуванні та правову невизначеність. Деякі великі економіки ще мають ратифікувати ключові конвенції, що обмежує їх глобальне охоплення та зменшує переваги передбачуваності та одноманітності. Ці перешкоди підкреслюють потребу в більш потужних механізмах для моніторингу та заохочення дотримання, а також у розробці гнучких стандартів, які можуть врахувати різноманітні правові традиції, водночас сприяючи конвергенції. Розширення діалогу між державами-членами та цільова технічна допомога можуть сприяти ширшій участі, забезпечуючи повну реалізацію потенціалу конвенцій Конференції.

Ключові слова: юрисдикція, Гаазька конференція, уніфікація, міжнародне приватне право, транскордонні спори.

Voltornist O.S. Results of the Hague Conference on private international law on the unification of jurisdiction rules in private international law.

The Hague Conference on Private International Law (hereinafter – “Conference”) has played a pivotal role in the development and unification of jurisdictional rules in private international law. This paper

examines the outcomes of the Conference various conventions, focusing on their impact on harmonizing jurisdictional frameworks among member states. By analyzing key conventions, such as the 1965 Hague Convention on Service Abroad of Judicial and Extrajudicial Documents, the 1970 Hague Convention on the Taking of Evidence Abroad in Civil or Commercial Matters, and the 2005 Hague Convention on Choice of Court Agreements, this research highlights how these instruments address conflicts of laws and jurisdictional disputes in cross-border cases.

The paper further explores the challenges faced in implementing these conventions, including differing national interpretations and the influence of domestic legal systems on international agreements. Through comparative analysis, it evaluates the effectiveness of these conventions in reducing forum shopping and ensuring more predictable outcomes for parties involved in international disputes.

Moreover, this study reflects on the future prospects for further unification of jurisdiction rules, considering emerging trends such as globalization, digitalization, and the increasing complexity of cross-border legal issues. The research aims to contribute to the discourse on private international law by providing insights into the Conference achievements and identifying areas where further efforts are needed to enhance the coherence and effectiveness of jurisdictional rules. Ultimately, the findings underscore the significance of international cooperation in resolving jurisdictional challenges and advancing the uniform application of private international law principles.

The success of the Hague Conference, however, hinges not only on the adoption of conventions but also on the degree to which states integrate these instruments into their domestic legal frameworks. Inconsistencies in ratification and divergent national practices often dilute the intended harmonization, creating gaps in enforcement and legal uncertainty. Some major economies have yet to ratify key conventions, limiting their global reach and diminishing the benefits of predictability and uniformity. These obstacles highlight the need for stronger mechanisms to monitor and encourage compliance, along with the development of flexible frameworks that can accommodate diverse legal traditions while still promoting convergence. Enhanced dialogue among member states and targeted technical assistance could foster broader participation, ensuring that the potential of the Conference's conventions is fully realized.

Key words: jurisdiction, Hague Conference, unification, private international law, cross-border disputes.

Постановка проблеми: Складність глобалізації призвела до безпрецедентного зростання транскордонних угод і взаємодій, що зумовило необхідність ефективних механізмів для вирішення спорів, які охоплюють кілька юрисдикцій. У цьому контексті відсутність єдиних правил визначення юрисдикції створює значні проблеми як для фізичних, так і для юридичних осіб. Юрисдикційні конфлікти можуть призвести до непослідовних результатів, збільшення витрат і тривалої невизначеності для сторін, залучених у міжнародні спори. Застосування різноманітних національних законів загострює ці проблеми, що робить обов'язковим встановлення узгодженого підходу до юрисдикції в міжнародному приватному праві.

Гаазька конференція з міжнародного приватного права стала ключовим гравцем у вирішенні цих проблем, прагнучи гармонізувати правила юрисдикції за допомогою різних міжнародних конвенцій. Однак, незважаючи на зусилля Конференції, залишаються численні перешкоди. До них належать різні рівні ратифікації та імплементації конвенцій державами-членами, різні тлумачення ключових положень і вплив внутрішніх правових норм, які можуть підірвати ефективність розроблених конвенцій. Крім того, оскільки глобальний ландшафт продовжує розвиватися разом із технологічним прогресом і зміною економічної динаміки, потреба в уніфікованій системі визначення юрисдикції стає дедалі гострішою.

Мета дослідження: Метою цього дослідження є критичний аналіз результатів роботи Конференції щодо уніфікації правил юрисдикції, оцінка ефективності її попередніх конвенцій у вирішенні юрисдикційних конфліктів у транскордонних спорах. Оцінюючи як досягнення, так і проблеми, пов'язані з цими міжнародними інструментами, дослідження має на меті виявити можливості для підвищення узгодженості та застосовності юрисдикційних правил у міжнародному приватному праві, що зрештою сприятиме більш ефективному та справедливому процесу вирішення міжнародно-правових спорів.

Стан вирішення проблеми: Питання уніфікації правил юрисдикції в міжнародному приватному праві привернуло значну увагу протягом останніх кількох десятиліть, особливо у світлі

зростаючої глобалізації та складності транскордонної діяльності. Конференція досягла значних успіхів у цій сфері, ухваливши різні конвенції, спрямовані на вирішення юрисдикційних конфліктів. Ключові інструменти, такі як Гаазька конвенція про вручення за кордоном судових та позасудових документів 1965 року та Гаазька конвенція про угоди про вибір суду 2005 року, представляють важливі кроки до гармонізації, надаючи державам-членам структуровані рамки для сприяння міжнародній співпраці та вирішення спорів.

Сучасний науковий дискурс наголошує на необхідності подальших досліджень і діалогу між науковцями, практиками та політиками для вирішення цих проблем [1, с. 422]. Зусилля, спрямовані на посилення імплементації та тлумачення конвенцій Конференції, поряд з ініціативами щодо просування передового досвіду та сприяння співпраці між державами-членами, є важливими для підвищення ефективності юрисдикційних норм у міжнародному приватному праві. Зрештою, комплексний підхід, який враховує як усталені рамки, так і нові тенденції, є життєво важливим для розробки єдиної конвенції, яка би уніфікувала правила юрисдикції в міжнародному приватному праві.

Виклад основного матеріалу. Заснована в 1893 році, Конференція виникла як відповідь на зростаючу потребу в єдиному підході до транскордонних правових питань на тлі зростання глобалізації та міжнародного співробітництва. Її заснування мало на меті створити платформу для держав для ведення переговорів і розробки міжнародних договорів, які гармонізували б суперечливі національні закони та сприяли вирішенню приватноправових спорів. Початкова увага Конференції була зосереджена на таких питаннях, як шлюб, розлучення та опіка над дітьми, що відображало нагальну потребу в міжнародно-правовій базі для вирішення питань особистого статусу, які виходять за межі національних кордонів [2, с. 23].

З роками сфера дії Конференції розширилася, щоб охопити ширше коло питань, зокрема щодо правил юрисдикції. Одним із перших значних досягнень Конференції стала Конвенція 1902 року про угоди щодо колізійних норм і юрисдикції стосовно розлучення і роздільного проживання подружжя, яка створила прецедент для майбутніх документів, розглядаючи конфлікти юрисдикцій у сімейному праві [3, с. 445-446]. Ця рання конвенція заклала основу для подальшого розвитку юрисдикційної уніфікації та проілюструвала проблеми узгодження різних правових систем.

Період після Другої світової війни став значним переломним моментом для Конференції, оскільки світ став свідком безпрецедентного зростання міжнародної торгівлі, міграції та комунікацій. Складність цих подій зумовила необхідність більш комплексного вирішення питань юрисдикції в міжнародному приватному праві. У цьому контексті Конференція прийняла Гаазьку конвенцію 1965 року про вручення за кордоном судових та позасудових документів, яка мала на меті оптимізувати вручення документів в іноземних державах, тим самим зменшивши затримки та невизначеність у транскордонних судових провадженнях [4, с. 189]. Ця конвенція стала значним кроком у напрямку посилення співпраці між державами-членами, оскільки вона встановила стандартизовану процедуру вручення процесуальних документів, сприяючи безперебійному відправленню правосуддя в міжнародних справах.

Паралельно Конференція визнала необхідність ефективних механізмів для отримання доказів у транскордонних судових процесах. Це визнання призвело до прийняття Гаазької конвенції 1970 року про отримання за кордоном доказів у цивільних або комерційних справах. Ця конвенція мала на меті спростити процес збору доказів у різних юрисдикціях, сприяючи тим самим ефективності міжнародних судових процедур [5, с. 168]. Забезпечуючи основу для співпраці між судовими органами, Конвенція усунула критичну прогалину в існуючій правовій базі, дозволяючи сторонам отримувати доступ до необхідних доказів у своїх справах, не стикаючись із значними перешкодами.

Конференція продовжувала розвивати свої успіхи, кульмінацією чого стало прийняття Гаазької конвенції про угоди про вибір суду 2005 року. Ця історична конвенція мала на меті встановити чіткі правила вибору юрисдикції для міжнародних комерційних спорів, вирішуючи проблеми, пов'язані з суперечливими національними законами, і сприяючи автономії сторін у виборі юрисдикції [6, с. 331]. Конвенція мала на меті посилити правову визначеність для компаній, які займаються міжнародною торгівлею, тим самим сприяючи створенню більш передбачуваного та надійного правового середовища.

Незважаючи на ці значні досягнення, процес уніфікації правил юрисдикції не обійшовся без проблем. Однією з головних перешкод є різні рівні ратифікації та виконання конвенцій Конферен-

ції державами-членами. У той час як деякі конвенції отримали широку підтримку, інші стикалися з опором або повільним прийняттям, що призвело до появи мозаїки юрисдикційних рамок, які ускладнюють вирішення міжнародних спорів [7, с. 112]. Наприклад, Гаазька конвенція про угоди про вибір суду 2005 року була ратифікована станом на кінець 2024 року всього 36 державами-членами, що обмежує її ефективність у гармонізації правил юрисдикції в усьому світі. Різне тлумачення ключових положень державами-членами ще більше загострює проблему, оскільки національні суди можуть застосовувати конвенції непослідовно, підриваючи мету уніфікації [8, с. 205].

Вплив національних правових систем також створює значну проблему для уніфікації правил юрисдикції. Багато держав мають усталені правові традиції, які формують їхній підхід до юрисдикції, що ускладнює узгодження цих розбіжностей у рамках міжнародних конвенцій. Крім того, культурне ставлення до міжнародного співробітництва та ролі національних судів у вирішенні юрисдикційних спорів може перешкоджати ефективній реалізації інструментів Конференції. Взаємодія між національними та міжнародними правовими рамками вимагає постійного діалогу та співпраці між державами-членами для вирішення цих проблем і сприяння ефективному застосуванню правил юрисдикції.

Нові тенденції, такі як розвиток цифрових комунікацій і зростаюча складність транскордонних угод, ще більше ускладнюють ландшафт міжнародного приватного права. Поширення електронної комерції і глобалізація торгівлі створили нові юрисдикційні проблеми, які традиційні правові норми можуть важко вирішити. Питання, пов'язані із захистом даних, правами інтелектуальної власності та захистом споживачів у цифровій сфері, потребують інноваційних підходів до визначення юрисдикції, які можуть адаптуватися до мінливої динаміки міжнародних взаємодій [9, с. 991].

У відповідь на ці виклики Конференція ініціювала різні проекти та дискусії, спрямовані на адаптацію своїх конвенцій до сучасних правових реалій. Постійний перегляд існуючих конвенцій і дослідження нових інструментів демонструють прагнення Конференції йти в ногу з часом. Організація активно співпрацює із зацікавленими сторонами, включаючи практикуючих юристів, науковців і політиків, щоб визначити нові проблеми та завершити роботу над проектом конвенції, яка би уніфікувала юрисдикційні правила, робота над якою ведеться ще з 1992 року [10, с. 203].

Оскільки Конференція продовжує свої зусилля з уніфікації правил юрисдикції в міжнародному приватному праві, вона стикається з необхідністю вирішення не лише існуючих проблем, але й майбутніх складнощів транскордонних спорів та колізій. Взаємодія глобалізації, технологічного прогресу та нових потреб суспільства вимагає активного підходу до гармонізації правил юрисдикції. Прихильність Конференції до постійної адаптації та співпраці з державами-членами матиме вирішальне значення для забезпечення того, щоб її конвенції залишалися ефективними інструментами для вирішення юрисдикційних колізій у сучасному світі.

Конвенції, прийняті Конференцією, суттєво вплинули на розвиток і застосування норм юрисдикції в міжнародному приватному праві. Їхній вплив можна оцінити через різні виміри, включаючи юридичну узгодженість, автономію сторін та сприяння міжнародній співпраці між державами. Критичний аналіз цих аспектів виявляє як досягнення, так і обмеження цих інструментів у гармонізації юрисдикційних рамок [11, с. 129].

Одним із найбільш помітних внесків конвенцій Конференції є посилення правової послідовності в транскордонних спорах. Конвенції містять стандартизовані правила, яких заохочують дотримуватись держави-члени, що зменшує невизначеність для сторін, які беруть участь у міжнародних судових процесах. Наприклад, Гаазька конвенція про угоди про вибір суду 2005 року пропонує чітку правову основу для визнання та виконання угод про вибір суду в міжнародних договорах. Це сприяє автономії волі сторін, дозволяючи їм обрати юрисдикцію, в якій вони бажають вирішити потенційні спори, ще на етапі укладання договору, тим самим підвищуючи передбачуваність і знижуючи ризик несприятливих результатів в іноземних юрисдикціях. Гармонізація правил юрисдикції відіграла важливу роль у сприянні міжнародній торгівлі та інвестиціям, оскільки сторони можуть діяти з більшою впевненістю в правових рамках, які регулюють їхні операції.

Однак ефективність цих конвенцій послаблюється проблемами, пов'язаними з імплементацією та виконанням. Різні рівні ратифікації та внутрішнього застосування конвенцій Конференції залишаються значною перешкодою. Хоча деякі держави повністю прийняли ці інструменти, інші лише підписали їх або прийняли їх із застереженнями. Ця неузгодженість може призвести до фрагментації міжнародного приватного права, де переваги гармонізації не будуть повністю реалі-

зовані. Наприклад, відсутність ратифікації Конвенції 2005 року великими державами обмежує її ефективність і створює середовище, в якому сторони все ще можуть стикатися з невизначеністю правил вибору юрисдикції.

Крім того, тлумачення конвенцій відрізняється в різних юрисдикціях, що призводить до непослідовного застосування на практиці. Національні суди можуть тлумачити положення по-різному, виходячи зі своїх внутрішніх правових традицій і принципів, що може підірвати мету уніфікації. Ця непослідовність не тільки впливає на вирішення окремих справ, але й сприяє ширшому відчуттю непередбачуваності міжнародно-правових взаємодій [12, с. 705-706].

Виникаючі глобальні виклики також ставлять серйозні питання щодо майбутнього юрисдикційних норм у міжнародному приватному праві. Зростання електронної комерції і глобалізація торгівлі створюють нові складності, які традиційні юрисдикційні рамки можуть важко вирішити. Такі питання, як конфіденційність даних, кібербезпека та юрисдикційні наслідки угод, укладених онлайн, вимагають інноваційних підходів до визначення юрисдикції, які можуть адаптуватися до швидких технологічних змін. Конференція все більше усвідомлює ці тенденції та почала досліджувати, як її існуючі конвенції можна адаптувати або розширити для вирішення цих нових проблем.

До того ж, потреба в більшій міжнародній співпраці в галузі міжнародного приватного права стала більш виразною. Оскільки транскордонні правові питання стають дедалі складнішими, роль Конференції як фасилітатора діалогу та співпраці між державами-членами є надзвичайно важливою. Участь у дискусіях щодо найкращих практик, обмін досвідом та розвиток партнерства можуть допомогти зміцнити застосування конвенцій Конференції та сприяти їх ефективній реалізації.

Дивлячись у майбутнє, Конференція має продовжувати віддавати пріоритет адаптивності у своєму підході до питань юрисдикції. Це включає оцінку ефективності існуючих конвенцій і розгляд розробки нових інструментів, спрямованих на вирішення сучасних викликів. Постійна взаємодія із зацікавленими сторонами, включаючи практикуючих юристів, науковців і політиків, буде важливою для виявлення прогалин у поточній системі та завершенню розробки проекту єдиної конвенції, яка би уніфікувала юрисдикційні норми та правила, робота над якою ведеться Конференцією з 1992 року.

Висновок. Гаазька конференція з міжнародного приватного права відіграла ключову роль у розробці та уніфікації правил юрисдикції в міжнародному приватному праві, створивши норми, які посилюють правову визначеність і сприяють міжнародній співпраці. Завдяки розробці та забезпеченню прийняття конвенцій, таких як Гаазька конвенція про угоди про вибір суду 2005 року, Конференція значно сприяла гармонізації юрисдикційних правил, надаючи сторонам більшу автономію у виборі юрисдикції для вирішення спорів. Незважаючи на ці досягнення, залишаються проблеми щодо непослідовної ратифікації та тлумачення цих конвенцій державами-членами, що може підірвати їх ефективність на практиці.

Рухаючись вперед, важливо, щоб Конференція вирішувала ці виклики, сприяючи більш широкому прийняттю та виконанню своїх конвенцій та адаптуючись до змінних складнощів транскордонних правових питань, особливо у світлі технологічного прогресу та глобалізації. Зміцнення співпраці між державами-членами та залучення зацікавлених сторін до обговорення найкращих практик буде мати вирішальне значення для забезпечення актуальності та ефективності норм щодо визначення юрисдикції в міжнародному приватному праві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Phua M., Chan M.. The distinctive status of international arbitration agreements in English private international law?: Arbitration International., 2020. P. 427.
2. Якимчук М.Ю. Джерела міжнародного приватного права: теоретико-правовий аспект. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право», 2021.
3. Комарова В.В. Визнання та виконання рішень іноземних судів та міжнародних комерційних арбітражів: компендіум. Харків: Право., 2020. 668 с.
4. Beckers, A. Law or Social Ordering: A Choice for Commercial Parties in Dispute Resolution? A Comment on Kornet. In: C. Cauffman & J. Smits (Eds.). *The Citizen in European Private Law: Norm-setting, Enforcement and Choice.*, 2016. Pp. 185–196.

5. Franzina, P. (Ed.). *The External Dimension of EU Private International Law after Opinion 1/13.*, 2016. P. 226.
6. Cuniberti, G. *Conflict of Laws: A Comparative Approach*. Luxembourg: University of Luxembourg, 2022. P. 488.
7. Mills, A. *Party Autonomy in Private International Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. P. 580.
8. *Private International Law. Private International Law and Public International Law: A Necessary Meeting*. Paraguay: Centro de Estudios de Derecho, Economía y Política, 2019. Pp. 205–219.
9. *News from The Hague Conference on Private International Law: Permanent Bureau of the HCCH on Private International Law*. *Uniform Law Review*, 2017. Pp. 984–995.
10. Schuz, R. *The Hague Child Abduction Convention: A Critical Analysis*, *Netherlands International Law Review (nlr)*, Vol. 62, 2015, Pp. 201–206.
11. Trimmings, K. *Child Abduction within the European Union*, Vol. 61, 2014. Pp. 128–132.
12. Weller, M. *Internationale Gerichtsstandsvereinbarungen: Haager Übereinkommen – Brüssel I-Reform*, in R Geimer et al (eds), *Ars Aequi et Boni in Mundo, Festschrift für Rolf A. Schütze zum 80. Geburtstag*. 2015, Pp. 705-706.

УДК 343.137.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.33>

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ ЩОДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ (ПРЕВЕНЦІЇ) ПРАВОПОРУШЕНЬ ТА ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ

Гавриленко В.В.,
*докторант кафедри міжнародного та європейського права
факультету міжнародних відносин
Національного авіаційного університету
ORCID: 0009-0002-6144-4716
e-mail: gavrylenko.v@ ukr.net*

Гавриленко В.В. Імплементация міжнародно-правових стандартів щодо попередження (превенції) правопорушень та злочинів в Україні.

Вказується, що можна відверто говорити, що євроінтеграційні перетворення в реформуванні правоохоронної діяльності вже стали незворотним процесом і ще довгі роки попереду це буде головним напрямком удосконалення функціонування українських судових, прокурорських та інших правоохоронних органів. Незважаючи на воєнний стан та продовження рішучої відсічі російської агресії, Україна докладає значних зусиль для здійснення необхідних трансформацій у своєму національному правопорядку. У статті розглядаються міжнародно-правові стандарти, що регламентують діяльність національних українських судових та правоохоронних органів щодо запобігання здійснення кримінальних правопорушень як одного із найважливіших складових процесу протидії злочинності. Обґрунтовується теза про те, що превенція злочинності в Україні, як одне із найважливіших складових напрямів функціонування системи правопорядку, має здійснюватися саме на підставі міжнародних стандартів, які, у свою чергу, створюють атмосферу впорядкованості та координації дій всіх правоохоронних структур держав-підписантів міжнародних угод на протидію злочинності як явища не тільки на національному рівні, але й сучасних її проявів у вигляді транскордонної та міжнародної організованої злочинності. На підставі аналізу міжнародно-правових джерел та праць вітчизняних науковців робляться висновки про те, що необхідно використовувати європейський досвід державного управління з протидії злочинності через втілення міжнародних стандартів у державне управління та планування діяльністю судових та правоохоронних органів, у тому числі за окремими напрямами протидії злочинності; доцільно серед першочергових заходів застосовувати міжнародні стандарти для попередження корупції як у всій системі державних органів взагалі, так й особливо для протидії кримінальним корупційним правопорушенням, які можуть бути вчинені посадовими особами будь-якого рангу у сферах судової, прокурорської та іншої правоохоронної діяльності; необхідно досягати високого рівня довіри з боку суспільства до судових та правоохоронних структур; потрібно формувати антикорупційну культуру працівників правоохоронних органів з урахуванням вимог міжнародних стандартів та кращих світових практик.

Ключові слова: міжнародно-правові стандарти, запобігання злочинності, попередження (превенції) правопорушень, кримінально-корупційні правопорушення, антикорупційна культура.

Havrylenko V.V. Implementation of international legal standards regarding the prevention (prevention) of offenses and crimes in Ukraine.

It is pointed out, we can frankly say that European integration transformations in the reform of law enforcement activities have already become an irreversible process and for many years to come this will be the main direction of improving the functioning of Ukrainian judicial, prosecutorial and other law enforcement bodies. Despite the state of war and the continued resolute repulsion of Russian aggression, Ukraine is making significant efforts to implement the necessary transformations in its national legal order. The article examines the international legal standards that regulate the activity of

Ukrainian national judicial and law enforcement agencies in preventing the commission of criminal offenses as one of the most important components of the crime prevention process. The thesis that crime prevention in Ukraine, as one of the most important components of the functioning of the law and order system, should be carried out precisely on the basis of international standards, which, in turn, create an atmosphere of orderliness and coordination of the actions of all law enforcement structures of the signatories of international agreements on combating crime as a phenomenon not only at the national level, but also its modern manifestations in the form of cross-border and international organized crime. Based on the analysis of international legal sources and the works of domestic scientists, conclusions are drawn that it is necessary to use the European experience of public administration in combating crime through the implementation of international standards in public administration and planning of the activities of judicial and law enforcement agencies, including in separate areas of combating crime; it is expedient among the priority measures to apply international standards for the prevention of corruption both in the entire system of state bodies in general, and especially for countering criminal corruption offenses that can be committed by officials of any rank in the spheres of judicial, prosecutorial and other law enforcement activities; it is necessary to achieve a high level of public trust in judicial and law enforcement structures; it is necessary to form an anti-corruption culture of law enforcement officers taking into account the requirements of international standards and best global practices.

Key words: international legal standards, crime prevention, prevention (prevention) of offenses, criminal-corruption offenses, anti-corruption culture.

З кожним роком, незважаючи на воєнний стан та продовження рішучої відсічі російської агресії, Україна докладає значних зусиль для здійснення необхідних трансформацій у своєму національному правопорядку, імплементуючи міжнародні стандарти у всі сфери правоохоронної діяльності та застосовуючи при цьому позитивний досвід в першу чергу європейських країн. Зараз можна відверто говорити, що євроінтеграційні перетворення в реформуванні правоохоронної діяльності вже стали незворотним процесом і ще довгі роки попереду це буде головним напрямком удосконалення функціонування українських судових, прокурорських та інших правоохоронних органів.

У цьому головному напрямку можна виділити багато практичних та конкретних кроків, які повністю відповіли б на питання як необхідно робити, щоб імплементація була успішною, постійною та повною, але через обмежений обсяг статті зупинимося лише на одному з них, який, як нам здається, є найбільш насущними і необхідними саме в даний час.

В першу чергу, на нашу думку, задля вирішення багатьох проблем у діяльності національних судових та інших правоохоронних органів необхідно запроваджувати міжнародні стандарти з *попередження, запобігання (превенції) правопорушень та злочинів*, що передбачає врегулювання створеними на підставі міжнародних угод нормами права випереджувальних дій, які б локалізували або зовсім припинили розвиток небажаних кримінальних явищ у суспільстві.

Постановка проблеми дослідження полягає в тому, щоб науково обґрунтувати вкрай важливий напрям запобігання злочинності в Україні саме на підставі міжнародних стандартів, які, у свою чергу, є своєрідними орієнтирами впорядкованості та координації дій правоохоронних структур всіх держав, що підписали міжнародні угоди щодо протидії злочинності як явища не тільки на національному рівні, але й сучасних її проявів у вигляді транскордонної, транснаціональної та міжнародної організованої злочинності. Таке обґрунтування у наукових працях ще не набуло своєї завершеності та потребує розробки нових методологічних підходів.

Метою статті є визначення власної авторської думки щодо ролі міжнародно-правових стандартів у розробці національної системи запобігання злочинним правопорушенням з боку судових та правоохоронних структур. Основним **завданням** статті є аналіз наукових праць, міжнародно-правових джерел, що містять міжнародно-правові норми протидії злочинності взагалі, та норми, що регламентують профілактику злочинності зокрема.

Виклад матеріалів. Будь-кому стає зрозумілим, що якщо запобігання злочинності у суспільстві досягне значних успіхів та наблизиться до рівня європейських країн, то це відразу ж позначиться на ефективності функціонування всієї правоохоронної системи. Чим нижче рівень злочинності, тим вище ефективність діяльності правоохоронних органів, бо зменшується навантаження на судові, прокурорські органи, органи досудового слідства, оперативно-розшукові підрозділи кримінальної поліції тощо. Це надає їм змогу більш детально зосередитися на розкритті скоєних

злочинів, провести в найкоротші строки повну та всебічну перевірку фактичних даних про злочин, захистити права та свободи постраждалих громадян, захистити власність людини та державне майно тощо. Зменшення рівня злочинності (як результат профілактичних заходів) значно підвищує у суспільстві авторитет держави, зберігає її кошти на утримання правоохоронних органів, надає можливість скоротити їх чисельність, а заходи, що зупинили формування злочинної особистості на ранніх стадіях, дозволяють повернути останню до нормального життя у суспільстві. Ось чому, на думку більшості закордонних та вітчизняних кримінологів, запобігання злочинності більш ефективно, ніж безпосереднє застосування сил, засобів та методів боротьби зі злочинністю.

Значну увагу питанням пріоритету попередження злочинів, ніж боротьби з ними, приділяють вітчизняні науковці.

Так, А.С. Сизоненко детально дослідив вплив міжнародних стандартів на профілактику ювенальної злочинності в Україні, зазначаючи, що без урахування міжнародно-правових стандартів запобігання ювенальній злочинності не може бути повноцінно реалізованим. Проаналізувавши численні міжнародні джерела, він дійшов до висновку, що «у нашій країні більшість європейських ювенальних правових стандартів неможливо запровадити через низький рівень правової освіти громадян та страх законодавця перед новими, революційними змінами. Нині українське кримінальне законодавство в частині кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх осіб майже не змінилось з 1960 року, а всі спроби запровадити нові інститути зазнали фіаско». І далі науковець констатує, що шляхами імплементації міжнародно-правовими стандартами щодо запобігання ювенальній злочинності є: «позитивна соціалізація дітей; профілактика ювенальної злочинності, створення системи ювенального правосуддя (правосуддя, дружнього до дитини)» [1, с. 112].

Науковець Є. О. Лаврентьев під час розв'язання наукової проблеми щодо впливу міжнародно-правових стандартів на відповідальність за адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією, безпосередньо вказує на *попереджувальну роль міжнародних стандартів на стан корупції та подолання її наслідків*. Він робить висновок, що «Міжнародно-правові стандарти відповідальності за адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією – це консесуально та документально закріплені державами загальновизнані правила поведінки суб'єктів міжнародного права з метою досягнення оптимальної впорядкованості попередження впливу корупції та подолання її наслідків, які стосуються недотримання фізичними або юридичними особами встановленого порядку суспільних відносин» [2, с. 119].

Треба зазначити, що в міжнародно-правових стандартах значна частина призначена регулюванню питань запобігання корупції як кримінального правопорушення, бо це явище постало дуже загрозливим не тільки для країн так званого третього світу, але й для розвинутих та демократичних держав. Не випадково, що ця проблема підлягає підвищеній увазі з боку закордонних та вітчизняних науковців.

Серед українських науковців, хто в останні роки торкався питань запобігання кримінальної корупції на підставі імплементації у національне законодавство міжнародних стандартів, досить назвати таких як К.Г. Биков, Д.О. Гарбазей, Я.М. Довженко, В.О. Іванцов, С.М. Ляхівненко, О.М. Михальченко, В.Г. Попов, А.В. Савченко, М.І. Хавронюк та інші, наукові погляди та підходи яких ретельно дослідив науковець А.В. Боровик. Останній зробив, на наш погляд, дуже цікаву спробу визначити дефініцію міжнародних стандартів кримінальної відповідальності за кримінальні корупційні правопорушення (ККП) та їх запобігання як «побудовану на загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права систему міжнародних документів (конвенцій, договорів, протоколів, резолюцій, рекомендацій, статутів, модельних законів тощо), а також положень, вимог і рекомендацій, розроблених державами та міжнародними організаціями з приводу кримінально-правової протидії та запобігання ККП, і відповідну правозастосовну (у т. ч. судову) практику з цього приводу» [3, с. 32].

А.В. Боровик підкреслює, що в міжнародно-правових документах зараз існують різні визначення поняття видів та форм «корупції», такі як: а) зловживання посадовим становищем, а також конфлікт інтересів; б) власне акти корупції, транснаціональне хабарництво або незаконне збагачування; в) прямі чи опосередковані вимагання, пропонування, дача або одержання хабара чи будь-якої іншої неправомірної вигоди або можливості її отримання, які порушують належне виконання будь-якого обов'язку особою, що отримує хабар, неправомірну вигоду чи можливість

мати таку вигоду, або поведінку такої особи; г) дії та практика, включаючи суміжні злочини, що передбачені конвенцією; г) підкуп, вимагання хабара, розкрадання, неправомірне привласнення, зловживання впливом та деякі інші; д) підкуп державної посадової особи, хабарництво у компаніях державного сектору, акціонерних товариствах, асоціаціях та установах, що представляють інтереси суспільства, та в приватному секторі, торгівля впливом, незаконне збагачення, відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом» [3, с. 32]. Але, як зазначає науковець, перелік сучасних проявів ККП далеко не повний й не останній, бо він постійно поповнюється.

Продовжуючи міркування науковця можна цілком виправдано висунути наукову гіпотезу, що подальший розвиток суспільних відносин у різних державах світу та їх міжнародні стосунки між собою ще дадуть яскраві приклади появи нових видів та форм ККП, які треба вже зараз передбачати та будувати правові бар'єри для їх запобігання.

У демократичному суспільстві завжди існують значні резерви щодо профілактики корупції. На один з таких резервів вказують міжнародно-правові стандарти, що визначають суттєву роль громадськості у запобіганні корупції. На цей момент звернув увагу науковець Гаджиев Кянан Намет огли у своєму дослідженні на тему «Прояви «зв'язної сили» у діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави, як засоби запобігання корупції: національні та міжнародно-правові стандарти». Під терміном «зв'язної сили» він має на увазі громадськість. На його думку, зараз склалася ситуація, коли правоохоронні органи самостійно не спроможні протидіяти корупційним злочинам і при цьому недостатньо співпрацюють із громадськістю. Між ними немає довіри і бажання спільно працювати на результат. Велика кількість громадських організацій в антикорупційній сфері діє хаотично і розрізнено, часто, на жаль, непрофесійно. Науковець робить правильний висновок, що «громадські організації не тільки впливають на суб'єктів законодавчих ініціатив з метою проведення реформ у сфері протидії корупції, а й висувають вимоги з приводу реалізації антикорупційного законодавства. Налагодження взаємодії із державними органами дозволить вибудувати в країні стійку систему доброчесності, яка дозволить ефективно запобігати корупційним злочинам». К.Н. Гаджиев констатує, що чинне антикорупційне законодавство не зобов'язує уповноважених суб'єктів, що безпосередньо здійснюють запобігання корупції, розглядати результати громадського контролю, а це, на його думку, є помітним недоліком і вимагає корегування. Дослідник пропонує підвищувати потенціал громадського контролю, який сприятиме посиленню ролі консультативно-дорадчих органів при спеціальних суб'єктах запобігання корупційним злочинам. Однак необхідно, на думку дослідника, нормативно закріпити єдиний порядок створення таких органів, які відповідатимуть принципам незалежності, відкритості й прозорості таких процедур [4, с. 99-100]. На нашу думку це дуже корисна пропозиція.

Науковець П.О. Жирова, досліджуючи проблему імплементації міжнародних стандартів щодо запобігання торгівлі людьми в Україні, відзначає у якості позитивного моменту те, що «більшість міжнародних норм які здійснюють правове регулювання щодо запобігання торгівлі людьми, є частиною національного законодавства України. Це великий крок для нашої країни на шляху встановлення міжнародних стандартів щодо протидії торгівлі людьми» [5, с. 145]. Отже, науковець безпосередньо формулює один із способів підвищення ефективності імплементації міжнародних стандартів, тобто шляхом попереднього включення їх в законодавчі акти України, що робить ці стандарти частиною національного законодавства. На нашу думку, назвати такий спосіб «великим кроком для нашої країни» цілком доречно та правильно. Але, у той же час П. О. Жирова наголошує на необхідності більш ретельного наближення до міжнародних стандартів формулювання окремих положень у національному законодавстві щодо боротьби із торгівлею людьми. Так, підтримуючи її слушну думку та перефразовуючи її висловлювання, можна сказати, що:

а) доцільно не тільки втілювати міжнародний стандарт за формою, тобто у словах та словосполученнях оригіналу міжнародного договору (*дослівне запозичення, рецепіювання* – авт.), але й

б) повністю передавати його зміст засобами української мови (*національна транспозиція змісту* – авт.).

Для цього науковець пропонує чіткіше, з точки зору юридичної техніки, визначати у Кримінальному кодексі України таких понять як «вербування», «переміщення», «шантаж», «уразливий стан особи», «переховування», «передача або одержання людини» – з метою їх єдиного трактування та застосування правоохоронними органами [5, с. 146].

Наприкінці свого дослідження П.О. Жирова робить також слушний, на наш погляд, висновок, що необхідно використовувати європейський досвід державного управління з протидії незакон-

ній міграції та торгівлі людьми. Цей момент, а саме втілення міжнародних стандартів у державне управління та планування діяльності судових та правоохоронних органів, у тому числі за окремими напрямками протидії злочинності, є дуже важливим, бо саме держава через правове регулювання може дійсно побудувати міцну систему протидії злочинності у будь-якому її прояві.

Науковець В.В. Сокурєнко розглядає запобігання злочинності не просто напрямком діяльності, а політикою превенції, яка, на його думку, «є кримінологічною політикою, тобто складником кримінальної політики... На відміну від кримінальної, кримінологічна політика не передбачає видання і застосування кримінальних законів, хоча й намагається підвищити їх запобіжну функцію. Запобігання завжди має активний, наступальний, випереджальний характер, але орієнтується не на репресію, а на скорочення сфери застосування примусових заходів» [6, с. 13]. Фактично науковець через своє розуміння категорії «кримінологічна політика» продублював зміст багатьох міжнародних документів, в яких ідея загальної превенції злочинів через застосування різних соціальних важелів завжди домінувала над ідеями посилення покарання, надання правоохоронним органам додаткових, а іноді й надзвичайних повноважень у боротьбі із злочинністю тощо.

У подібному руслі, але з прив'язкою до вирішення питань профілактики ювенальної кримінально протиправної діяльності, міркує згаданий нами вище науковець А. С. Сизоненко у черговій своїй праці, який прямо ще раз перелічує міжнародно-правові стандарти запобігання ювенальній злочинності, а саме: позитивну соціалізацію дітей, профілактику ювенальної злочинності, створення системи ювенального правосуддя (правосуддя дружнього до дитини) [7, с. 63].

Науковець, посилаючись на Рекомендації № Rec (2003) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про нові підходи до злочинності серед неповнолітніх та про значення правосуддя у справах неповнолітніх», цілком справедливо акцентує увагу на тому, що запобігання ювенальної злочинності буде повно відповідати міжнародному документу у тих випадках, якщо попередження злочинності серед неповнолітніх буде плануватися, координуватися і фінансуватися місцевими партнерами, включаючи ключові державні установи: поліцію, служби пробації, соціального забезпечення та у справах неповнолітніх, судові органи, установи освіти, зайнятості, охорони здоров'я та житлово-комунальні господарства, добровільний та приватний сектор [7, с. 61-62].

Говорячи про запобігання злочинності у широкому сенсі, необхідно серед першочергових заходів застосовувати міжнародні стандарти для попередження корупції як у всій системі державних органів взагалі, так й особливо для протидії кримінальним корупційним правопорушенням, які можуть бути вчинені посадовими особами будь-якого рангу у сферах судової, прокурорської та іншої правоохоронної діяльності. Саме після досягнення високого рівня довіри з боку суспільства, окремої людини до діяльності суддів, прокурорів, співробітників оперативно-розшукових органів, кожного поліцейського, коли будь-яка дія, професійна поведінка або спосіб життя представника правоохоронної системи буде сприймається громадськістю як еталон самовідданості, доброчесності і порядності можна дійсно говорити про фактичне завершення євроінтеграційних перетворень в українському національному правопорядку на основі міжнародних принципів та норм.

В цьому сенсі стосовно запобігання та боротьби з корупцією у правоохоронній системі у якості міжнародних стандартів досить назвати такі основні документи, як: Конвенція ООН проти корупції, підписана від імені України 11.12.2003 р. в м. Меріда (Мексиканські Сполучені Штати) та ратифікована згідно із Законом України від 18.10.2006 р. № 251-V; Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією, підписана від імені України 27.01.1999 р. в м. Страсбурзі та ратифікована згідно із Законом України від 18.10.2006 р. № 252-V; Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією, підписана від імені України 04.11.1999 р. в м. Страсбурзі та ратифікована згідно із Законом України від 16.03.2005 р. № 2476-IV; Резолюція VIII Конгресу ООН у Гавані «Практичні заходи боротьби з корупцією»; Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 12.12.1996 р. «Боротьба з корупцією» (A/REC/51/59); Модельний кодекс поведінки для державних службовців 2000 р.; Стамбульський план антикорупційної діяльності мережі ОЕСР 2003 р. та інші.

Наукова вітчизняна спільнота ретельно стежить за процесом втілення міжнародних стандартів у судову та іншу правоохоронну діяльність в Україні. Причому, не залишається поза увагою жоден напрям правоохоронної діяльності, жодна структура або орган.

Як приклад можна навести наукову працю Р.С. Осипчука та К.І. Годуєвої, присвяченої застосуванню міжнародних стандартів у діяльності Національного антикорупційного бюро України

(НАБУ). Вони зазначають, що в основу забезпечення високого авторитету НАБУ у суспільстві закладено формування *антикорупційної культури його працівників з урахуванням вимог міжнародних стандартів та кращих світових практик*.

На нашу думку, дуже влучно підмічено, що саме формування *антикорупційної культури* має бути в основі запобігання корупції серед співробітників НАБУ, а не жорсткі правові санкції за скоєння можливих антикорупційних правопорушень. Не випадково науковці констатують, що «За результатами проведеного у квітні 2019 року аудиту на відповідність міжнародному стандарту ISO 37001:2016, Національне бюро стало першим правоохоронним органом України, а також одним із перших у Європі, який підтвердив відповідність системи антикорупційного менеджменту вимогам міжнародного стандарту ISO 37001:2016. У подальшому НАБУ неодноразово (у 2020, 2021 роках) під час наглядових аудитів також успішно підтвердило таку відповідність» [8, с. 40]. Здається, що такого високого рівня антикорупційного менеджменту НАБУ досягло завдяки політиці формування *антикорупційної культури* на підставі дотримання міжнародних стандартів.

До речі, згадані вище науковці торкнулися міжнародного стандарту ISO 37001:2016, який запроваджує Систему управління заходами боротьби з корупцією (СУЗБК). Здається, що цей стандарт має стати обов'язковим для будь-якої організації у державі, оскільки він зобов'язує розробляти, впроваджувати, підтримувати, постійно переглядати і, коли необхідно, вдосконалювати СУЗБК, включно із необхідними процесами та їхньою взаємодією. СУЗБК організації повинна містити засоби, призначені для ідентифікації, оцінки ризиків, а також запобігання, виявлення та реагування на випадки хабарництва [9, п. 4.4].

Висновок. В першу чергу, на нашу думку, задля вирішення багатьох проблем у діяльності національних судових та інших правоохоронних органів щодо протидії злочинності у будь-якому її прояві необхідно постійно, у повному обсязі та на системній основі запроваджувати міжнародні стандарти з попередження (превенції) правопорушень та злочинів.

Для більш ретельного наближення до міжнародних стандартів формулювання окремих положень у національному законодавстві, наприклад щодо боротьби із торгівлею людьми та запобігання цього злочину, було б правильним таке:

а) доцільно не тільки втілювати міжнародний стандарт за формою, тобто у словах та словосполученнях оригіналу міжнародного договору (дослівне запозичення, рецепіювання – авт.), але й повністю передавати його зміст засобами української мови (національна транспозиція змісту – авт.);

б) необхідно використовувати європейський досвід державного управління з протидії незаконній міграції та торгівлі людьми через втілення міжнародних стандартів у державне управління та планування діяльності судових та правоохоронних органів, у тому числі за окремими напрямками протидії злочинності;

в) говорячи про запобігання злочинності у широкому сенсі, необхідно серед першочергових заходів застосовувати міжнародні стандарти для попередження корупції як у всій системі державних органів взагалі, так й особливо для протидії кримінальним корупційним правопорушенням, які можуть бути вчинені посадовими особами будь-якого рангу у сферах судової, прокурорської та іншої правоохоронної діяльності;

г) саме після досягнення високого рівня довіри з боку суспільства, окремої людини до діяльності суддів, прокурорів, співробітників оперативно-розшукових органів, кожного поліцейського, коли будь-яка дія, професійна поведінка або спосіб життя представника правоохоронної системи буде сприймається громадськістю як еталон самовідданості, доброчесності і порядності можна дійсно говорити про фактичне завершення євроінтеграційних перетворень в українському національному правопорядку на основі міжнародних принципів та норм;

г') важливим напрямом антикорупційної діяльності виступає формування антикорупційної культури працівників правоохоронних органів з урахуванням вимог міжнародних стандартів та кращих світових практик (в контексті здійснення профільної діяльності у відповідності до міжнародного стандарту ISO 37001:2016).

Одним з найважливіших та найскладніших напрямків, який акумулює в собі всі існуючі проблеми в правоохоронній діяльності, виступає боротьба з організованою злочинністю, – це обумовлено тим, що серцевину міжнародних стандартів щодо правоохоронної діяльності складають саме принципи та норми протидії організований злочинності та у цьому напрямку задіяні сили та засоби майже всіх національних правоохоронних органів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сизоненко А.С. Міжнародно-правові стандарти запобігання ювенальній злочинності. *Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць*. Випуск 92, 2021. С. 106–114. DOI: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i92.3267>.
2. Лаврентьев Є.О. Міжнародно-правові стандарти та відповідальність за адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією. *Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 2(23) Том 5, частина 1, 2018. С. 116–120. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v2-5_2018/1/26.pdf.
3. Боровик А.В. Міжнародні стандарти щодо кримінальної відповідальності за корупційні кримінальні правопорушення та їх запобігання. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. Том 31 (70) Ч. 3. № 2. 2020. С. 27–34. DOI: <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.2-3/05>.
4. Гаджисв Кянан Намет огли, Прояви «зв'язної сили» у діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави, як засоби запобігання корупції: національні та міжнародно-правові стандарти. Кваліфікаційна робота магістра спеціальності 081 «Право» / наук. керівник Л.В. Кузенко. Запоріжжя: ЗНУ, 2020. 114 с. URL: <https://dspace.znu.edu.ua/jspui/handle/12345/2711>.
5. Жирова П.О. Запобігання торгівлі людьми в Україні: міжнародні стандарти та стан реалізації. *Інформація і право*. № 4(27)/2018. С. 143–149. URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/17_6.pdf.
6. Сокурєнко В.В. Запобігання злочинності як фундаментальна проблема теоретичної і прикладної кримінології. Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави. Харків, 2018. С. 13-14. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/30_11_2018/pdf/1.pdf.
7. Сизоненко А.С. Профілактика ювенальної кримінально протиправної діяльності як провідний міжнародний стандарт запобігання криміналізації неповнолітніх. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Випуск 36'2021 Серія 18. Право. С. 59–64. DOI: <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series18.2021.36.09>.
8. Осипчук Р.С., Годуєва К.І. Міжнародні стандарти у діяльності національного антикорупційного бюро України. Збірник тез міжнародної конференції (м. Харків, 22 вересня 2021 р.). С. 38–43. URL: https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/2545/zbirnyk_konf_forum_20210922.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
9. Міжнародний стандарт ISO 37001:2016. Система управління заходами боротьби з корупцією. Вимоги із рекомендаціями для використання. Офіційний збірник. URL: https://wiki.nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2021/11/22.-ISO-37001_2016_ukr.pdf.

УДК 341.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.34>

ПРАВО НА ОБ'ЄДНАННЯ В ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Гутник В.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного права
Львівського національного університету імені Івана Франка,
професор юридичного факультету
Вільнюського університету
ORCID: 0000-0003-1401-4393
e-mail: vitalii.gutnyk@lnu.edu.ua*

Гутник В.В. Право на об'єднання в професійні спілки у міжнародному праві.

У статті досліджується право на об'єднання в професійні спілки у міжнародному праві. Акцентовується увага, що право на об'єднання в професійні спілки є унікальним правом людини, яке прямо передбачене в головних міжнародно-правових актах з захисту прав людини, зокрема, у Загальній декларації прав людини 1948 року, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 року, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 року, Європейській конвенції з прав людини 1950 року. Підкреслюється особлива правова природа цього права, яке водночас належить як до групи громадянських і політичних прав, так і до соціально-економічних. Крім того, право на об'єднання у профспілки походить водночас з права на свободу об'єднань та права на працю.

Звернено увагу, що право на об'єднання в профспілки включає право працівників без дискримінації чи попереднього дозволу створювати профспілки та вступати до них за власним вибором; держави повинні забезпечити вільне функціонування профспілок. Право створювати профспілки та вступати до них також вимагає, щоб члени профспілки були захищені від будь-якої дискримінації, переслідувань, залякування або репресії.

Окрема увага приділена практиці Європейського суду з прав людини щодо захисту права на об'єднання в професійні спілки. Підкреслюється, що Європейський суд з прав людини розглядає свободу профспілок як важливий елемент соціального діалогу між працівниками та роботодавцями, а отже, важливим інструментом у досягненні соціальної справедливості та злагоди. Робиться висновок, що відповідно до практики Європейського суду з прав людини, профспілки не мають спеціального правового статусу, відмінного від інших об'єднань. Водночас Європейський суд з прав людини наголошує, що Європейська конвенція з прав людини вимагає, щоб за національним законодавством профспілки мали можливість, за умов, що не суперечать статті 11 Конвенції, боротися за захист інтересів своїх членів.

Ключові слова: право на об'єднання, об'єднання, свобода асоціацій, профспілка, профспілкові права, міжнародно-правові акти, Міжнародна організація праці.

Gutnyk V.V. The right to join trade unions in international law.

The article examines the right to join trade unions in international law. It is emphasized that the right to join trade unions is a unique human right, which is directly provided for in the main international legal acts for the protection of human rights, in particular, in the Universal Declaration of Human Rights of 1948, the International Covenant on Civil and Political Rights of 1966, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of 1966, the European Convention on Human Rights of 1950. The special legal nature of this right is emphasized, which at the same time belongs to the group of civil and political rights, as well as socio-economic rights. In addition, the right to organize in a trade union derives simultaneously from the right to freedom of association and the right to work.

Attention is drawn to the fact that the right to join trade unions includes the right of workers without discrimination or prior permission to form and join trade unions of their own choice; trade unions should be allowed to operate freely, without undue restrictions on their functioning. The right to form and join trade unions also requires that trade unionists be protected from any form of discrimination, harassment, intimidation or repression.

Special attention is paid to the case-law of the European Court of Human Rights regarding the protection of the right to join trade unions. It is emphasized that the European Court of Human Rights considers freedom of trade unions as an important element of social dialogue between employees and employers, and therefore an important tool in achieving social justice and harmony. It is concluded that according to the practice of the European Court of Human Rights, trade unions do not have a special legal status different from other associations. At the same time, the European Court of Human Rights emphasizes that the European Convention on Human Rights requires that, under national law, trade unions have the opportunity, under conditions not inconsistent with Article 11 of the Convention, to fight for the protection of the interests of their members.

Key words: right to association, association, freedom of association, trade union, trade union rights, international legal acts, International Labor Organization.

Постановка проблеми. З усіх прав та свобод людини, які передбачені у міжнародно-правових актах з прав людини мабуть одним з найважливіших для людського щастя є право на працю та на вільний вибір виду роботи, який кожній людині подобається і яку вона вміє виконувати найкраще. І це не дивно, адже робочий час складає значну частину активного часу людини. Як підкреслював Д.К. Фішер, «у жодній мові просто немає слів, які б висловили важливість для чоловіків і жінок працевлаштуватися на відповідну роботу, а будь-яка людина, яка живе в неробстві, має найгірший вид нещастя, незалежно від того, скільки грошей у неї є, порівняно з будь-якою людиною, яка знайшла роботу, що йому подобається і може добре виконуватися» [1, с. 125].

Право на об'єднання в професійні спілки є важливим правом працівників, яке серед іншого включає право працівників без дискримінації чи попереднього дозволу створювати профспілки та вступати до них за власним вибором. Профспілки виконують правозахисну та представницьку функції, які складають основу їх діяльності. Відтак, профспілкові об'єднання є надзвичайно важливою та соціально цінною частиною сучасної системи прав людини та дієвої демократії [2, с. 44]. Профспілки повинні функціонувати автономно і вживати прямих дій у гарантуванні інтересів працівників, зокрема й шляхом реалізації права на страйк. Як підкреслюється у міжнародно-правовій доктрині, профспілки сприяють демократії «як на робочому місці, так і в суспільстві в цілому» [3, с. 138]. Право на участь у профспілках реалізується у сфері, де поєднуються трудові та соціально-економічні права та інтереси працівників [4, с. 71].

Право на об'єднання в професійні спілки закріплене в низці міжнародно-правових актів у сфері захисту прав людини, у яких підкреслений консенсус міжнародного співтовариства щодо непорушності цього права з будь-яких прихованих мотивів, включаючи економічний розвиток [3, с. 138].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правовий статус профспілок та право на об'єднання в професійні спілки у міжнародному праві були предметом досліджень низки науковців, серед яких варто назвати праці М. Буделі, Ю.В. Кириченка, П.Д. Пилипенка, А.М. Слюсара, Т.П. Шевчука, Д.К. Фішера та багатьох інших.

Метою цієї статті є дослідження особливостей права на об'єднання в професійні спілки у міжнародному праві

Виклад основного матеріалу. Право на свободу об'єднання у професійні спілки передбачено у нормах міжнародного права як на універсальному (глобальному), так і регіональному рівнях.

Розвиток право на об'єднання у професійні спілки на універсальному рівні відбувався по двох напрямках: з одного боку, -- в контексті розвитку права людини на свободу мирних зборів та асоціацій, а з іншого боку – як гарантія захисту прав працівників.

Якщо вести мову про право на об'єднання у профспілки, то безумовно воно пов'язане з правом людини на свободу мирних зборів та асоціацій. Зокрема, за п.1 ст. 20 Загальної декларації прав людини 1948 року, кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій. Право на свободу об'єднань виконує фундаментальну роль у формуванні основоположних демократичних засад і активно культивується доктриною як національного, так і міжнародного права [2, с. 40].

З іншого боку, право на об'єднання у профспілки є похідним від права на працю, яке передбачене у п.1 ст. 23 Загальної декларації прав людини. На додаток до цього, п.4 ст.23 Загальної декларації прав людини прямо передбачає, що кожен вправі «створювати професійні спілки і входити до професійних спілок для захисту своїх інтересів» [5]. Отже, уже у самій Загальній декларації прав людини, уже прямо передбачено право на об'єднання у профспілки, що підкреслює виключну важливість гарантування цього права для захисту власних професійних інтересів.

Досліджуване право також передбачене також у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 року, який у п. 1 ст. 22 нормативно закріплює право на «на свободу асоціації з іншими, включаючи право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів». Більше того, згідно п. 2 ст. 22 Пакту, користування цим правом не підлягає жодним обмеженням, крім тих, що передбачаються законом та є необхідними у демократичному суспільстві в інтересах державної чи громадської безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб [6].

Право на об'єднання у профспілки передбачене і у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 року, який у пп. «а» п. 1 ст. 8 передбачає зобов'язання держав забезпечити: «право кожної людини створювати для здійснення і захисту своїх економічних та соціальних інтересів професійні спілки і вступати до них на свій вибір при єдиній умові дотримання правил відповідної організації. Користування зазначеним правом не підлягає жодним обмеженням, крім тих, які передбачаються законом і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки чи громадського порядку або для захисту прав і свобод інших» [7].

Отже, право на об'єднання у профспілки передбачене як Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, так і Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права, відтак, досліджуване право належить до обох груп прав людини: з одного боку до громадянських та політичних, а з іншого – соціально-економічних.

Право на об'єднання у профспілки до цього часу не тільки не втрачає своєї актуальності, а й продовжує бути у полі зору Комітету з прав людини та Комітету з економічних, соціальних і культурних прав, які є контрольними органами за дотриманням Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року та Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 року.

Зокрема, у 2019 році, з нагоди 100-річчя Міжнародної організації праці, Комітет з економічних, соціальних і культурних прав і Комітет з прав людини опублікували Спільну заяву про основні принципи свободи об'єднань, спільні для обох Пактів, зокрема щодо права на об'єднання в профспілки. Серед іншого відзначено прогрес, досягнутий державами щодо гарантування свободи асоціацій у трудових відносинах. У той же час обидва комітети відзначили проблеми, з якими стикаються в ефективному захисті цієї фундаментальної свободи, включаючи необґрунтовані обмеження права створювати профспілки та вступати до них, права профспілок на вільне функціонування та права на страйк [8]. Також комітетами підкреслено, що право створювати профспілки та вступати до них вимагає, щоб профспілкові діячі були захищені від будь-якої дискримінації, переслідувань, залякування або репресії. Право створювати профспілки та вступати до них також передбачає, що профспілкам має бути дозволено діяти вільно, без надмірних обмежень щодо їх функціонування [8].

Серед міжнародних організацій, мабуть найбільший внесок у розвиток права на об'єднання у профспілки здійснила Міжнародна організація праці (МОП). Цікаво, що уже з моменту створення МОП, це питання було у центрі уваги цієї організації, й уже у преамбулі Статуту МОП підкреслюється, що право на свободу об'єднань є необхідним чинником для недопущення умов праці, що тягнуть за собою несправедливість [9].

Право на об'єднань у профспілки значною мірою було розвинуте у конвенціях МОП, з поміж яких особливої уваги заслуговує Конвенція про свободу асоціації та захист права на організацію № 87. Згадана Конвенція передбачає право працівників створювати на свій вибір організації без попереднього на те дозволу, а також право вступати в такі організації з єдиною умовою підлягати їх статутам (ст. 2); обов'язок органів держави утримуватися від будь-якого втручання, здатного обмежити це право чи перешкодити його законному здійсненню (ст. 3); недопустимість розпуску або тимчасової заборони організації працівників в адміністративному порядку (ст. 4) [10].

Якщо вести мову про право на об'єднання у профспілки на регіональному (європейському) міжнародно-правовому рівні, то варто погодитися з думкою, що найважливішим актом, що нор-

мативно закріплює це право є Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [11, с. 483], яка у п. 1 ст. 11 передбачає «право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів». Здійснення таких прав не підлягає обмеженням, окрім тих, «які встановлені законом та є необхідними у демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» (п. 2 ст. 11 Конвенції) [12].

У науковій доктрині підкреслюється, що «право створювати профспілки та вступати в них» лише перефразовує основну суть свободи об'єднання. Це базове ядро стосується виключно індивідуального виміру права на організацію». Відтак, положення ст. 11 Європейської конвенції з прав людини стосується лише осіб, які створюють або вступають до профспілки, і не стосується функціонування самих профспілок [13, с. 186].

Варто звернути увагу, що ЄСПЛ розглядає свободу профспілок як важливий елемент соціального діалогу між працівниками та роботодавцями, а отже, важливим інструментом у досягненні соціальної справедливості та злагоди [14, п. 134]. ЄСПЛ підкреслює, що ст. 11 Конвенції передбачає свободу профспілок як особливий аспект свободи об'єднання і що, хоча основною метою цієї статті є захист особи від свавільного втручання органів державної влади у здійснення права, які він захищає, на додаток можуть існувати позитивні зобов'язання держави щодо забезпечення ефективного використання таких прав. Серед іншого, ст. 11 Конвенції надає членам профспілки право на те, щоб їхня профспілка була почута з метою захисту своїх інтересів, але не гарантує їм жодного особливого ставлення з боку держави. Конвенція вимагає, щоб згідно з національним законодавством профспілки мали можливість, за умов, що не суперечать статті 11, боротися за захист інтересів своїх членів [14, п. 134, 15, п. 38-39, 16, п. 39-40].

Висновки. Право на об'єднання в професійні спілки є унікальним правом людини, яке прямо передбачене в головних міжнародно-правових актах з захисту прав людини, зокрема, в Загальній декларації прав людини 1948 року, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 року, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 року, Європейській конвенції з прав людини 1950 року. Згадане право з одного боку належить до групи до громадянських та політичних прав, а з іншого – до соціально-економічних.

Право на об'єднання в професійні спілки включає право працівників без дискримінації чи попереднього дозволу створювати профспілки та вступати до них за власним вибором. Право створювати профспілки та вступати до них також передбачає, що профспілкам має бути дозволено діяти вільно, без надмірних обмежень щодо їх функціонування.

У Європейській конвенції з прав людини, право на об'єднання в професійні спілки розглядається як особливий вид права на свободу об'єднання. Відповідно до практики ЄСПЛ, профспілки не мають спеціального правового статусу, відмінного від інших об'єднань. ЄСПЛ з цього приводу тільки підкреслює, що Європейська конвенція виключно вимагає щоб згідно з національним законодавством профспілки мали можливість, за умов, що не суперечать статті 11 Конвенції, боротися за захист інтересів своїх членів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Fisher D.C. Fair World for All: The Meaning of the Declaration of Human Rights. New York: Whittlesey House, 1952. 159 p.
2. Шевчук Т. Свобода об'єднань як одне із фундаментальних прав людини: міжнародно-правові стандарти та їх втілення у національне законодавство України. *Postęp cywilizacyjny w turbulentnym świecie: ujęcie wieloaspektowe*, R. Kordonski, R. Romaniuk, D. Mościcka (red.), Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie, Olsztyn–Lwów. 2022. С. 40–54.
3. Budeli, M. The protection of workers' right to freedom of association in international and regional human rights systems. *De Jure*. 2009. Vol. 42(1), P. 136–165.
4. Кириченко Ю.В. Право на свободу об'єднання у професійні спілки: відповідність конституційної практики України європейським стандартам. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2014. Вип. 10-1(1). С. 70–73.
5. Загальна декларація прав людини 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

6. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
7. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.
8. Statement on freedom of association, including the right to form and join trade unions: Joint statement by the Committee on Economic, Social and Cultural Rights and the Human Rights Committee, 6 December 2019. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g19/337/73/pdf/g1933773.pdf>.
9. International Labour Organization Constitution (1919). URL: https://normlex.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:62:5625367737130::NO:62:P62_LIST_ENTRIE_ID:2453907:NO.
10. Конвенція про свободу асоціації та захист права на організацію № 87. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_125#Text.
11. Слюсар А.М. Міжнародно-правова регламентація права на об'єднання у професійні спілки. *Актуальні проблеми політики : Збірник наукових праць / Керівник авт. кол. С.В. Ківалов; відп. за вип. Л.І. Кормич*. Одеса: Фенікс, 2010. Вип. 39. С. 478–486.
12. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
13. Dorssemont F. The right to form and to join trade unions for the protection of his interests under article 11 ECHR an attempt «to digest» the case law (1975-2009) of the European Court on Human Rights. *European Labour Law Journal*. 2010. Vol. 1(2). P. 185–235.
14. Case of Sindicatul “Păstorul cel Bun” v. Romania: Judgment of the European Court of Human Rights, 9 July 2013 (*Application no. 2330/09*). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-122763>.
15. Case of National Union of Belgian Police v. Belgium: Judgment of the European Court of Human Rights, 27 October 1975 (*Application no. 4464/70*). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-57435>.
16. Case of Swedish Engine Drivers' Union v. Sweden: Judgment of the European Court of Human Rights, 6 February 1976 (*Application no. 5614/72*). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-57527>.

УДК 341.24; 341.231.14

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.35>

ІНСТИТУЦІЙНІ ТА КОНВЕНЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СИСТЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ ЖІНОК

Замула А.Ю.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри міжнародного та європейського права
факультету міжнародних відносин
Національного авіаційного університету
ORCID: 0000-0002-0428-9783*

Замула А.Ю. Інституційні та конвенційні механізми європейської системи забезпечення та захисту прав жінок.

У статті розкрито роль ключових європейських інституцій та їх значення для формування і виконання програм, спрямованих на забезпечення гендерної рівності та захисту прав жінок. Зазначається, що досягнення гендерної рівності є важливим елементом у реалізації місії Ради Європи, суть якої – захищати права людини, підтримувати демократію та забезпечувати принцип верховенства права. Інституції Європейського Союзу, у свою чергу, використовують багатосторонній підхід у забезпеченні прав жінок, що охоплює законодавчі ініціативи, стратегічне планування, фінансування проєктів, моніторинг та політичний вплив. Досліджено вагомість Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) в ухваленні низки документів задля підтримки гендерної рівності, зокрема Плану дій щодо просування гендерної рівності.

Проведено ґрунтовний аналіз конвенційних аспектів системи забезпечення та захисту прав жінок в європейському контексті. Відтак, роль Ради Європи була посилена з прийняттям Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 ., Стратегії Ради Європи з питань гендерної рівності на 2014–2017 роки, Стратегії Ради Європи з питань гендерної рівності на 2018–2023 роки та Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) 2011 р.

Резюмується важливість поглиблення роботи національних інститутів, відповідальних за захист прав жінок, а також сприяння освітнім кампаніям і підвищенню обізнаності у цій сфері, адже відмінності в правовій культурі, ресурсних можливостях та політичній волі можуть негативно впливати на ефективність адаптації національного законодавства до європейського нормативного поля.

Стаття містить критичний аналіз досягнень і викликів, з якими стикаються європейські інституції в забезпеченні прав жінок. Запропоновано ряд рекомендацій для покращення ефективності існуючих механізмів в сфері прав жінок, включаючи удосконалення законодавства, посилення моніторингу та забезпечення належного виконання міжнародних зобов'язань.

Ключові слова: забезпечення та захист прав жінок, європейська система, інституційний аспект, конвенційний механізм, гендерна рівність.

Zamula A.Yu. Institutional and conventional mechanisms of the European system of ensuring and protecting women's rights.

The article reveals the role of key European institutions and their importance for the formation and implementation of programs aimed at ensuring gender equality and protecting women's rights. It is noted that achieving gender equality is an important element in the realization of the Council of Europe's mission, which is to protect human rights, support democracy and ensure the rule of law. The institutions of the European Union, in turn, use a multifaceted approach to ensuring women's rights, which includes legislative initiatives, strategic planning, project funding, monitoring and political influence. The importance of the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE) in the adoption of a number of documents to support gender equality, including the Action Plan for the Promotion of Gender Equality, is investigated.

A thorough analysis of the conventional aspects of the system of ensuring and protecting women's rights in the European context was conducted. Thus, the role of the Council of Europe was strengthened with the adoption of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, the Council of Europe Strategy for Gender Equality 2014–2017, the Council of Europe Strategy for Gender Equality 2018–2023, and the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (Istanbul Convention) of 2011.

The author summarizes the importance of strengthening the work of national institutions responsible for protecting women's rights, as well as promoting educational campaigns and raising awareness in this area, since differences in legal culture, resource capacities and political will can negatively affect the effectiveness of the adaptation of national legislation to the European regulatory framework.

The article provides a critical analysis of the achievements and challenges faced by European institutions in ensuring women's rights. The author offers a number of recommendations to improve the effectiveness of existing mechanisms in the field of women's rights, including improving legislation, strengthening monitoring and ensuring proper implementation of international obligations.

Key words: ensuring and protecting women's rights, European system, institutional aspect, conventional mechanism, gender equality.

Постановка проблеми. У сучасному європейському просторі забезпечення і захист прав жінок є принциповою складовою політичного і правового порядку. Європейська система захисту прав людини складається з інституційних та конвенційних механізмів, які, з-поміж іншого, мають за мету забезпечити гендерну рівність і захист прав жінок. Незважаючи на значний прогрес у створенні нормативно-правової бази, існують численні проблеми, що потребують детального аналізу.

Однією з таких є ефективність інституційних механізмів, що формують політику у сфері прав жінок. Європейський Союз, як потужне економічне та політичне об'єднання європейських держав і Рада Європи, як дієва міжнародна організація у європейському просторі покликані регулювати ці питання. Проте існує підвищена потреба в координації та інтеграції програм, що розробляються різними органами. Це може призводити до дублювання зусиль або, навпаки, до прогалин у реалізації плану дій на національному рівні. Крім того, важливим аспектом є забезпечення належного моніторингу та оцінки ефективності платформи щодо захисту прав жінок, а також забезпечення дотримання стандартів у різних країнах-членах. Іншою суттєвою проблемою є реалізація міжнародних угод і законодавчих актів, що регулюють права жінок. Приміром, Стамбульська конвенція і директиви ЄС, створюють правову основу для боротьби з насильством, забезпечення рівних можливостей на ринку праці та доступу до медичних і соціальних послуг. Однак, існують труднощі в імплементації цих документів на національному рівні. Це може бути пов'язано з недостатньою адаптацією національного законодавства, відсутністю необхідних ресурсів для реалізації стандартів або культурними та соціальними бар'єрами. Співставлення інституційних і конвенційних аспектів також викликає ряд складнощів. Проблеми можуть виникати у взаємодії між міжнародними організаціями і національними урядами, що призводить до конфліктів між міжнародними зобов'язаннями та національними політиками. Відтак, необхідно забезпечити ефективну співпрацю між різними інституціями та їх органами для досягнення комплексного підходу до захисту прав жінок.

Метою статті є дослідження ролі та функцій основних європейських інституцій у сфері захисту прав жінок, вивчення ключових міжнародно-правових актів із забезпечення прав жінок, аналіз їх результативності.

Стан опрацювання проблематики. У дослідженні різних аспектів цієї теми було використано і враховано праці таких вчених, як: М.О. Баймуратов, М.В. Буроменський, О.Р. Дашковська, Л.Г. Заблоцька, К.Б. Левченко, В.В. Мицик, А.Л. Федорова та інші. Однак, незважаючи на численні дослідження в цій галузі, багато питань залишаються невирішеними і потребують подальшого вивчення та узагальнення.

Виклад основного матеріалу. Дослідження механізму міжнародно-правового захисту прав жінок не було б довершеним без осмислення його регіонального аспекту. Регіональне співробітництво доповнює різні форми універсального співробітництва, а в деяких випадках є навіть більш ефективним у захисті фундаментальних прав і свобод людини. Цьому сприяє участь держав зі схожими історичними та культурними традиціями і приблизно однаковим рівнем економічного та політичного розвитку.

Саме в Європі співпраці між державами у сфері прав людини, зокрема прав жінок, приділяється пильна увага, а також створено ефективний механізм судового контролю за їх виконанням. Тому стратегії просування і захисту прав жінок слід вивчати в рамках Європейського Союзу, Ради Європи та Організації з безпеки та співробітництва в Європі. Всі вони надають політичні та правові засоби вирішення проблем у цій сфері, але відрізняються за своєю природою та механізмами впливу.

Оскільки послідовна політика забезпечення недискримінаційного становища жінок у суспільстві останнім часом проводиться Європейським Союзом, звернемося спочатку саме до його практики. Держави-члени Європейського Союзу занепокоєні фактом зростання числа працюючих жінок, проводять активний пошук моделі забезпечення рівних можливостей для чоловіків і жінок. Ця тенденція цілком очевидна, і вона змушує уряди держав-членів ЄС шукати нові підходи до питань регулювання зайнятості жінок, адже саме жінки зазнають дискримінації на ринку праці, що є найгострішою соціальною і політичною проблемою. Безпосереднє відношення до правового регулювання становища жінок у ЄС має Договір про заснування Європейського економічного співтовариства (Римський договір) 1957 р. Він містить спеціальну статтю 119, що визначає правовий статус працюючої жінки, зобов'язує держави гарантувати та дотримуватися принципу рівної оплати для чоловіків і жінок за рівну працю [1]. Щоб прискорити процес застосування в практиці держав зазначеного принципу, у 1972 р. Рада ЄС ухвалила Соціальну програму, яка закликала держави на практиці застосовувати закріплений принцип рівноправності. В цей час Суд ЄС ухвалив низку рішень у справах, що стосуються питань дискримінації за ознакою статі, що стало наочним доказом створення Римським договором дієвого механізму.

Стаття 119 Римського договору має досить загальний характер, тому вона не може врегулювати всі питання, пов'язані з реалізацією принципу рівноправності жінок у трудових і соціальних відносинах. Для ширшого тлумачення положень цієї статті у праві ЄС використовуються форми так званого «вторинного» законодавства – директиви Ради Європейського Союзу [1]. Загалом, Радою з питань, що стосуються принципу рівноправності чоловіків і жінок, було ухвалено 5 директив: Директива про рівну оплату праці чоловіків і жінок № 117 1975 р.; Директива про принцип рівності чоловіків і жінок щодо доступу до робочих місць, професійної підготовки та просування по службі, а також рівних умов праці № 207 1976 р.; Директива про рівний соціальний захист чоловіків і жінок № 7 1979 р.; Директива про рівні тарифи виробничого соціального страхування № 378 1986 р. і Директива про принцип рівності в індивідуально-трудовай діяльності № 613 1986 р. Директиви не мають, на відміну від ще однієї форми «вторинного» законодавства ЄС – рішень, властивості прямої дії. Однак, як випливає з практики Суду ЄС, із цього загального правила є винятки. Уже з початку 1970-х рр. Суд почав проводити політику, спрямовану на наділення в низці випадків положень директив властивістю «прямої» дії. Існують випадки, коли директива матиме пряму дію і не буде необхідності її імплементувати в національний правопорядок країн-членів. А саме – при розгляді справи *Pubblico Ministero v. Ratti* [2]. Суд ЄС зазначив, що фізична особа може безпосередньо посилається на директиву, коли виконано три умови: 1) країна-учасниця не вжила заходів для її виконання; 2) пройшов термін виконання; 3) зобов'язання є безумовним та достатньо чітким. Директива може мати пряму дію лише стосовно держави-члена ЄС і в жодному разі – стосовно фізичної особи. Даний постулат впливає з рішення Суду ЄС у справі *Marshall v. Southampton and South-West Hampshire Area Health Authority (Teaching)* [3]. Таким чином, директива як акт Європейського Союзу має часткову пряму дію і регулює так звані вертикальні правовідносини. Хоча до Суду ЄС було подано кілька справ з метою скасування розмежування між горизонтальною та вертикальною прямою дією директив, Суд ЄС відмовився йти цим шляхом.

Директива 75/117 про рівну оплату праці стала, по суті, першим нормативним актом, ухваленим у рамках ЄС, з питань ліквідації дискримінації за ознакою статі та встановлення рівноправності між чоловіками й жінками у сфері трудових відносин. Частина 1 ст. 1 Директиви 75/117 свідчить: «Принцип рівної оплати за рівну працю чоловіків і жінок, закріплений у ст. 119 Римського договору, означає рівну оплату за однакову роботу або за роботу тієї самої цінності, а також заборону дискримінації за ознакою статі щодо всіх видів та умов заробітної плати». Крім того, відповідно до Директиви про рівну оплату 1975 р., держави зобов'язані представляти Комісії ЄС усі законодавчі та підзаконні акти, ухвалені ними для виконання Директиви [1].

Відповідно до норм права ЄС існують принаймні дві процедури, згідно з якими можливо імплементувати принцип рівної оплати у внутрішньодержавне право держав - членів ЄС. По-пер-

ше, під час подання індивідуальних позовів до внутрішньодержавних судових органів громадяни вправі вимагати застосування в їхній справі норм права ЄС, бо, згідно з рішенням Суду ЄС, ст. 119 має пряму дію, що означає автоматичне включення принципу рівної оплати до національних законодавств. По-друге, імплементація норм права ЄС може бути приведена в дію за допомогою органів ЄС. Наприклад, ст. 115 Римського договору наділяє Комісію повноваженнями вживати заходів з контролю за проведенням у життя дій органів Союзу. За широкого тлумачення цієї статті до функцій Комісії можна віднести і перевірку національного законодавства країн-членів, а також практики його застосування.

Необхідно особливо наголосити, що ст. 119 Римського Договору та Директива про рівну оплату регулюють виключно питання праці. Їх дія не поширюється на інші аспекти принципу рівності праці за ознакою статі, а саме: рівні умови праці, рівні можливості в просуванні по службі, професійній підготовці тощо. Ці питання знайшли своє відображення в Директиві про принцип рівності 1976 р., що проголосила принцип ліквідації всіх видів дискримінації за ознакою статі щодо: а) просування по службі, професійної підготовки, б) рівних умов праці (включно з положеннями, що гарантують порядок звільнення); в) прийняття на роботу [4].

У свою чергу, Директива 79/7/ЄЕС від 19 грудня 1978 року про поступову реалізацію принципу рівності чоловіків і жінок у сфері соціального забезпечення має на меті виконання так званого принципу «рівності у ставленні», що проявляється в різних видах соціального забезпечення, передбачених у статті 3, а саме: страхування від ризиків хвороби; інвалідності; старості; нещасних випадків та професійних захворювань; безробіття. У статті 4 закріплено, що принцип рівності у ставленні означає, що не існує ані прямої, ані непрямой дискримінації за ознакою статі, зокрема щодо шлюбного або сімейного статусу [5].

Директива Ради 92/85/ЄЕС про запровадження заходів заохочення покращення безпеки праці вагітних працівниць і тих, які нещодавно народили дитину (1992). Акт впроваджує базові гарантії для працівників у сфері праці, зокрема, акцентуючи увагу на можливості переведення працівників на менш шкідливі умови праці незалежно від статі, а також положення про те, що нічна робота не може бути обов'язковою. Крім того, Директива закріплює можливість безперервної відпустки по вагітності та пологах, щонайменше 14 тижнів та обов'язковий період відпустки протягом 2 тижнів, а також заборону на звільнення, за винятком випадків, не пов'язаних із станом вагітності. По суті, документ встановлює основні принципи рівності у сфері праці та досить детально (порівняно з іншими міжнародними механізмами) висвітлює порядок їх застосування [6].

Директива 2000/78/ЄС про рівне ставлення у сфері зайнятості обмежується сферою зайнятості, але також охоплює питання релігії та переконань, інвалідності, віку та сексуальної орієнтації. У статтях 2 і 3 підкреслюється, що «принцип рівного ставлення до жінок і чоловіків закріплений у важливих джерелах права Європейського Союзу, і з метою забезпечення реалізації принципу рівного ставлення Співтовариство прагне усунути нерівність у ставленні та просувати ідею рівності між чоловіками і жінками, особливо з огляду на те, що жінки часто стають жертвами множинної дискримінації» [6].

Директива 2004/113/ЄС від 13 грудня 2004 року про реалізацію принципу рівного ставлення до чоловіків і жінок у сфері доступу до товарів і послуг та їх постачання спрямована на створення структурної основи для боротьби з дискримінацією за ознакою статі у сфері доступу до товарів і послуг та їх постачання, а також у сфері постачання товарів і послуг у засобах масової інформації, рекламі та освіті [7].

Так звана Перероблена Директива (2006/54/ЄС) про рівні можливості та рівне ставлення до жінок та чоловіків, що працюють та займаються професією, об'єднала кілька старих директив. Ця директива вимагає запровадження заборони прямої та непрямой статевої дискримінації, переслідування та сексуального домагання в оплаті праці, зайнятості та в професійних системах соціального забезпечення [8]. Директива 2010/18/ЄС про імплементацію переглянутої Рамкової угоди про відпустку по догляду за дитиною, укладену BUSINESSSEUROPE, UEAPME, CEEP і ETUC, і скасування Директиви 96/34/ЄС також торкається питань запобігання дискримінації жінок за статевою ознакою. Три Європейські загальні міжгалузеві організації соціальних партнерів (ETUC, CEEP і BUSINESSSEUROPE, що раніше називалася UNICE) і Європейська міжгалузєва організація соціальних партнерів, що представляє певну категорію підприємств (UEAPME), підписали переглянуту Рамкову угоду про відпустку по догляду за дитиною, що лягла в основу Директиви. Основні цілі Директиви полягають у покращенні узгодження роботи, особистого і

сімейного життя для працюючих батьків і рівності між чоловіками і жінками щодо можливостей ринку праці й рівного ставлення на роботі [9]. Директива 2010/41/ЄС про застосування принципу рівного ставлення до чоловіків і жінок, які займаються самозайнятою діяльністю. Документ має декілька ключових положень, серед яких найбільш новаційною є вимога, щоб умови для створення бізнесу між подружжям або партнерами не були важчими, ніж для інших людей, подружжя та партнери можуть скористатися національними схемами соціального захисту, самозайняті жінки з подружжя чи партнерки отримують достатню допомогу по вагітності і пологах тривалістю щонайменше 14 тижнів, а також механізми контролю за виконанням цих положень [10]. Директива 2019/1158 про баланс між роботою та особистим життям для батьків і опікунів та про скасування Директиви Ради 2010/18/ЄС. Документ вводить батьківську відпустку не менше 10 днів, зберігає право батьків на щонайменше чотири місяці відпустки по догляду за дитиною, запроваджує відпустку для догляду чи підтримки родича тривалістю не менше п'яти днів на рік, розширює право на гнучкий режим роботи для батьків або опікунів дітей віком до восьми років, а також зберігає заборону на дискримінацію батьків. Директива 2022/2381 щодо покращення гендерного балансу серед директорів компаній та супутні заходи: основним завданням акту є зменшення рівня бідності серед жінок – тема, яка була на порядку денному ще з 2012 року, проте постійно блокувалася європейськими парламентами. Так, Директива визначає перелік компаній, які до середини 2026 року повинні мати щонайменше 40% жінок серед невиконавчих директорів, або ж мати щонайменше 33% жінок серед виконавчих і невиконавчих директорів. На практиці, наразі в ЄС лише 31,5% членів наглядових рад є жінками (станом на 2022 рік). Тож державам ЄС варто працювати над впровадженням Директиви як в державному, так і в приватному секторі. Директива 2023/970 щодо рівної оплати праці: документ передбачає повагу до принципу рівної оплати за працю рівної цінності чоловіків і жінок, заборону будь-якої прямої чи непрямої дискримінації в оплаті праці за ознакою статі, а також прозорість оплати праці. Вимоги Директиви застосовні до приватного і публічного сектору. Серед прав працівників, наприклад, передбачатиметься можливість вимагати розкриття середньої заробітної плати з розбивкою за гендером для перевірки, чи оплата їх праці є рівною [10].

Таким чином, ухвалення Радою ЄС директив, пов'язаних із рівними можливостями чоловіків і жінок, свідчить про те, що право ЄС у цій сфері, постійно вдосконалюється і розвивається. Стратегічні завдання у сфері захисту прав жінок багато в чому визначаються схваленими керівними органами ЄС програмами дій. Самі програми не є джерелами права ЄС, але, тим не менш, справляють на тенденції його розвитку найістотніший вплив. Було ухвалено три середньострокові програми ЄС щодо рівних можливостей для жінок. Усі програми мають практично однакову структуру і зберігають спадкоємність принципів. Перша програма виявила всю гостроту проблеми, окреслила стратегічні завдання у сфері захисту прав жінок, показавши, що може зробити ЄС через координацію своїх дій. Друга програма визначила пріоритетні напрями: упровадження нових методів управління, поліпшення умов для освіти та професійної підготовки жінок, визначення та врахування перспектив зайнятості та впливу на неї нових технологій, розширення соціальної допомоги держав і корпорацій у бік пристосування системи соцзабезпечення до змін, що відбуваються в трудових і сімейних відносинах. Найважливішими шляхами розв'язання соціальних проблем, згідно з програмою, є національна реалізація і, що головне, кооперація країн - членів ЄС.

Ідея позитивних дій отримує дедалі більшу підтримку в країнах – членах ЄС, і в 1988 р. Комісія затвердила спеціальне керівництво «Позитивні дії: рівні можливості для жінок у сфері зайнятості». У ньому йдеться про умови, за наявності яких можливе досягнення угоди на рівні держави, установи, підприємства або організації щодо заходів відповідальності за недопущення дискримінації за ознакою статі та за створення рівних для чоловіків і жінок можливостей у трудовому процесі.

Одним із прикладів конкретних практичних дій, яких вживає ЄС для здійснення цілей і завдань другої програми, стало виділення комісією ЄС спеціальних грантів жінкам, які починають власний бізнес. Програму дій на 1990–1995 рр. було ухвалено як реалізацію основних положень ст. 16 Хартії основних соціальних прав робітників, ухваленої Комісією ЄС у 1990 р. Як основні напрями дій програма передбачає подальший розвиток законодавчої бази за принципом рівності та поліпшення становища жінок у суспільстві. З цією метою у вересні 1990 р. було розроблено й опубліковано проект Директиви Ради ЄС про захист трудових прав вагітних жінок. Згідно з проектом передбачається зобов'язати держави проводити періодичні перевірки впливу на стан

здоров'я вагітних жінок, виконання ними їхніх безпосередніх службових обов'язків (якщо це пов'язано з певними труднощами). Великий внесок у розробку проєктів директив, а також підготовку різного роду доповідей, інформаційних повідомлень про становище жінок у ЄС, про заходи щодо захисту їхніх прав вносить функціональний орган Комісії ЄС – Комітет з питань «Рівні можливості для чоловіків і жінок» (з 1981 р.). Інший підрозділ Комісії – Жіноче бюро інформації та жіночий відділ. Крім спеціально створених на базі Комісії ЄС органів із захисту прав жінок, у ЄС функціонує Європейський соціальний фонд, заснований згідно з Римським договором, утворений з метою сприяння поліпшенню умов праці та життя громадян держав – членів ЄС.

Таким чином, захист прав жінок у Європейському Союзі здійснюється в різних формах: через законодавче регулювання, діяльність Суду ЄС, створення програм дій, адресованих державам-членам, діяльність різноманітних фондів та органів ЄС.

Не менш важливою у цьому процесі є також роль Ради Європи – найбільшої регіональної міжнародної організації. На думку М.М. Антонович, Рада Європи на сьогодні є «найважливішою інституцією щодо захисту прав людини в Європі» [11, с. 144]. На регіональному рівні Рада Європи посідає важливе місце в розробці прогресивної політики та стандартів у сфері прав людини, а отже, має потенційно великий вплив у сфері захисту прав жінок.

Перелік правозахисних інструментів РЄ налічує дві категорії: міжнародно-правові договори, оскільки згідно положень ст. 15 Статуту РЄ для досягнення мети Організації укладаються конвенції або угоди, та акти «м'якого» права РЄ, які приймають форму рекомендацій та резолюцій статутних органів Організації.

За майже сімдесятирічну історію функціонування Ради Європи в її межах було прийнято 219 міжнародних договорів, які регулюють практично всі сфери співробітництва між державами, за винятком оборони та інформаційної (кібер) безпеки, з прийняттям яких було започатковано формування спільної правової бази для 47 держав-членів Ради Європи.

Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод і Європейська соціальна хартія повинні бути в першу чергу інтегровані в рамки, які становлять міжнародно-правові стандарти щодо прав жінок у Європі.

Європейська конвенція з прав людини (Конвенція) є основним європейським договором про права людини: Стаття 1 Конвенції гарантує права та свободи, що поширюються на кожного, хто перебуває під юрисдикцією 47 держав-членів Ради Європи. Стаття 14 документу передбачає, що права і свободи, закріплені в Конвенції, гарантуються без будь-якої дискримінації за ознаками статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політики, національного або соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження або інших обставин. Водночас Конвенція не лише декларує основні права людини, а й встановлює механізм захисту основних прав людини. Європейський суд з прав людини неодноразово давав дуже важливі тлумачення ст. 14 Конвенції.

Так, у рішенні щодо справи «Абдулазіз, Кабалес і Балкандалі проти Сполученого Королівства» від 28 травня 1985 р. Суд заявив: «Поняття дискримінації в розумінні статті 14 охоплює в цілому випадки, коли з якою-небудь особою або групою осіб без належного обґрунтування поводяться менш сприятливо, ніж з іншою групою, навіть якщо Конвенція не потребує більш сприятливого поводження» [1]. З точки зору захисту принципу гендерної рівності дуже цікавою є справа «Вілліс проти Сполученого Королівства» від 11 червня 2002 року [1]. Законодавство Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії містить положення, які передбачають, що вдови та овдовілі матері мають право на значно більші соціальні та пенсійні виплати, ніж овдовілі чоловіки. Посилаючись на закон, британські соціальні служби відмовили чоловікам у тих же перевагах, що й жінкам, а суди стосовно позовів вдівців щодо дискримінації виносили негативні рішення. Згодом деякі з них звернулися до Європейського суду з прав людини. Таких позовів близько двох десятків. Справу британського громадянина Кевіна Девіда Вілліса слід розглядати окремо, оскільки вона була представлена в повному обсязі, в той час як інші справи були вирішені шляхом мирової угоди сторін або погодженням відповідача Великобританії виплатити компенсацію. Крім того, Велика Британія скасувала у своєму законодавстві патріархальні норми, що є грубим порушенням принципу рівності чоловіків і жінок. Цей приклад чітко доводить, що гендерні питання більше не стосуються виключно жінок.

Крім того, Європейська соціальна хартія встановлює реалізацію економічних та соціальних прав без дискримінації. Хартія визначає двадцять три основні права людини у сфері соціальної

зайнятості та соціального захисту. Зважаючи на значні протиріччя, викликані розбіжностями у рівнях соціального та економічного розвитку держав Європи, структура Хартії має свої особливості, які не є характерними для переважної частини міжнародно-правових актів. Для держав передбачається можливість приєднатися не до всього договору в цілому, а лише до певної кількості її положень в такий спосіб, щоб загальна кількість статей і пунктів була не меншою, ніж десять з дев'ятнадцяти статей або ж сорок п'ять з сімдесяти двох пунктів [12, с. 122-123].

В контексті соціальної інтеграції людей з інвалідністю особливою цінністю володіють вміщені в наступних статтях Переглянутої Хартії права: 1, 2, 3, 4, 11, 12, 13, 14, 26 та інші.

Окрім основних договорів Ради Європи з прав людини, європейські міжнародно-правові стандарти щодо прав жінок також формулюють інші договори, серед яких варто виділити:

- Європейську конвенцію про соціальне забезпечення (ETS № 78) 1972 р., якою регулюються різні аспекти сфери соціального забезпечення, включаючи питання надання грошової допомоги по інвалідності [13];

- Європейську Конвенцію про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню 1987 р., оскільки створений на її основі Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (далі – Європейський комітет) під час здійснення своїх повноважень продукує стандарти, що стосуються людей з інвалідністю, позбавлених волі [14]. Стандарти Європейського комітету являють собою поєднання суттєвих частин його загальних річних доповідей та наданих ним тлумачень даної Конвенції;

- Європейський кодекс соціального забезпечення (переглянутий) (ETS № 139) 1990 р. [15];

- Конвенцію про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину 1997 р., зважаючи на те, що вона стала першим міжнародним договором щодо захисту людської гідності, прав та свобод, яким визначаються принципи та заборони використання досягнень біології та медицини. Ця Конвенція містить статті, спрямовані на захист осіб, що неспроможні дати згоду (ст. 6, 17) та котрі страждають психічними розладами (ст. 7) [16]. Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) широко визнають як найбільш всеохоплюючий міжнародний документ у боротьбі з насильством щодо жінок і домашнім насильством у багатьох його формах. Окрім того, Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми спрямована на запобігання та протидію торгівлі жінками, чоловіками та дітьми з метою сексуальної, трудової чи будь-якої іншої експлуатації, а Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція) – це перша угода, здійснена з метою криміналізації всіх форм злочинів сексуального характеру проти дітей [17; 18].

Гендерна рівність є ще однією важливою сферою діяльності Ради Європи. Наприклад, Трансверсальна (наскрізна) програма Ради Європи з питань рівності жінок і чоловіків, започаткована у 2012 році, має на меті посилити вплив та ефективність інструментів гендерної рівності шляхом підтримки впровадження цих документів у державах-членах та в самій організації. Програма мобілізує всі інституції, сектори, міжурядові структури, механізми моніторингу та часткові угоди Ради Європи, а також зовнішніх партнерів організації, таким чином об'єднуючи ресурси для більшого впливу, відчутної сили та цілеспрямованості. Комісія з питань гендерної рівності Ради Європи (GEC) знаходиться в центрі цих зусиль. Найбільш відчутним результатом наскрізної програми стала перша Стратегія Ради Європи щодо забезпечення рівності між жінками та чоловіками 2014–2017 рр. Стратегія гендерної рівності на 2014–2017 роки визначила п'ять пріоритетних напрямків: 1) боротьба з гендерними стереотипами та сексизмом; 2) запобігання та протидія насильству щодо жінок;

3) забезпечення рівного доступу жінок до правосуддя; 4) забезпечення збалансованої участі жінок і чоловіків у процесі прийняття політичних і соціальних рішень; 5) реалізація стратегії досягнення рівності жінок і чоловіків у політиці та в усіх сферах діяльності [19].

Нова Стратегія ґрунтується на широкій нормативно-правовій базі Ради Європи щодо забезпечення рівності між жінками та чоловіками, а також на результатах першої Стратегії Ради Європи щодо забезпечення рівності між жінками та чоловіками (2014–2017 рр.). Документ враховує як поточну економічну ситуацію, так і політичний вплив Ради Європи. У новій Стратегії наголошено на цілях та пріоритетах Ради Європи з питань гендерної рівності на 2018–2023 роки, визначено

методи роботи та головних партнерів, а також заходи, необхідні для досягнення кращих результатів. Нова стратегія визначає важливе завдання, яке полягає в забезпеченні того, щоб усіх жінок було враховано в політичних стратегіях щодо гендерної рівності та захисту, передбачених відповідними документами, у тому числі незахищених груп жінок (як-от жінки-роми, жінки-інваліди, мігранти та жінки-біженці). З цією метою нова стратегія приділяє особливу увагу перехресним формам дискримінації, що відображає зміщення акценту з множинної дискримінації на на включення численних особистостей і міжсекторальності. Міжсекторальна дискримінація за ознаками етнічної приналежності, віку, інвалідності, сексуальної орієнтації чи гендерної ідентичності, поміж іншим, непропорційно маргіналізує певні групи жінок. Тому міжсекторальність розглядають як наскрізне питання через призму пріоритетних цілей нової стратегії [19].

Таким чином, темпи прогресу в галузі прав людини і людського розвитку залежать від встановлення рівних прав для всіх (тобто чоловіків і жінок) і від формування міжнародної системи, яка сприяє реалізації прав людини – інститутів, визначення норм, розвитку і моніторингу міжнародного права, а також встановлення принципу відповідальності держав за свої зобов'язання в галузі прав людини і їх прихильності до міжнародного права.

Ще однією впливовою інституцією, яка характеризується комплексним підходом до безпеки, що охоплює політичний, військовий, економічний, екологічний та людський виміри є Організація з безпеки і співробітництва в Європі. З огляду на це, організація займається широким спектром питань, пов'язаних з безпекою. До них відносяться контроль над озброєннями, заходи зміцнення довіри і безпеки, права людини, національні меншини, демократизація, поліцейські стратегії, боротьба з тероризмом, економічні та екологічні заходи. ОБСЄ визнає, що рівні права жінок і чоловіків мають важливе значення для зміцнення миру, стабільної демократії та економічного розвитку. ОБСЄ прагне забезпечити рівні можливості для жінок і чоловіків та інтегрувати питання гендерної рівності в політику і практику держав-учасниць і самої ОБСЄ. Разом з місцевими партнерами ОБСЄ розробляє та впроваджує проекти в регіоні, спрямовані на розширення прав і можливостей жінок, розбудову місцевого потенціалу та експертизи з гендерних питань. Організація працює з органами влади над переглядом законодавства та допомагає у створенні національних механізмів для забезпечення рівності між жінками та чоловіками.

На рівні ОБСЄ прийнято декілька політик та заходів для підтримки гендерної рівності. План дій щодо заохочення гендерної рівності є основою для діяльності ОБСЄ з питань гендерної рівності, визначає відповідальність та завдання Секретаріату Організації, установ та операцій на місцях, а також держав-учасниць, а саме: 1) забезпечення того, щоб усі політики, програми та заходи ОБСЄ включали гендерний аспект; 2) забезпечення персоналу засобами й тренінгами, що містять гендерний аспект; 3) розвиток професійної, гендерно чутливої культури управління та робочого середовища; 4) підвищення рівня представництва жінок на керівних посадах; 5) підтримка зусиль держав-учасниць у досягненні гендерної рівності; 6) визначення конкретних пріоритетів для подальшого сприяння правам жінок; 7) висвітлення сприяння ролі жінок у запобіганні конфліктам та процесів відновлення миру; 8) моніторинг та оцінка прогресу в реалізації Плану дій щодо сприяння гендерній рівності. Генеральний секретар ОБСЄ щорічно представляє Постійній раді звіт про перебіг роботи. План дій 2004 року з підтримки гендерної рівності, прийнятий Рішенням № 638 Постійної ради від 2 грудня 2004 року та викладений у Додатку № 14/04 до цього рішення, визначає, що повага до прав людини й основоположних свобод, демократії та верховенства закону є ключовим елементом прийнятої в ОБСЄ всеосяжної концепції безпеки [20].

У Хартії європейської безпеки, прийнятій на Стамбульському саміті ОБСЄ, зазначено: «Повне і рівноправне здійснення жінками своїх прав людини має найважливіше значення для зміцнення миру, процвітання й демократії в регіоні ОБСЄ. Ми зобов'язуємося зробити забезпечення рівності між чоловіками й жінками невіддільною частиною своєї політики як на рівні наших держав, так і в межах Організації». За підтримки ОБСЄ опубліковано такі видання: «Розроблення та перегляд навчальних програм з виховання демократичної громадянськості й освіти в галузі прав людини», «Просування участі жінок в політиці в регіоні ОБСЄ: збірник передових практик», «Жінки. Мир. Безпека» тощо.

Висновки. Європейська система захисту прав жінок демонструє високий рівень інституційної підтримки, зокрема через Європейський Союз, Раду Європи та спеціалізовані агентства. Важливим є вклад Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини, які активно сприяють формуванню політики щодо забезпечення та захисту прав жінок. Ці інституції не

лише встановлюють правові норми, але й здійснюють моніторинг їх реалізації на національному рівні.

Дослідження показують, що прогрес щодо політичної участі жінок, доступу до правосуддя та викорінювання шкідливих гендерних стереотипів і сексизму відбувається дуже повільно. Результатом роботи Ради Європи у сфері прав людини та гендерної рівності стали комплексні правові стандарти та політичні рекомендації, спрямовані на покращення становища та розширення прав і можливостей жінок, а також ефективну реалізацію гендерної рівності в державах-членах Ради Європи та за її межами.

ОБСЄ визнає, що рівні права та можливості для жінок і чоловіків мають важливе значення для миру, демократії та сталого економічного й екологічного розвитку. Держави-учасниці задекларували свою прихильність до гендерної рівності в Хартії європейської безпеки 1999 року, Плані дій ОБСЄ з просування гендерної рівності 2004 року та пов'язаних з ним рішеннях. Програма з гендерних питань Секретаріату, Бюро з демократичних інститутів і прав людини та всі інші виконавчі структури ОБСЄ працюють над виконанням зобов'язань ОБСЄ у сфері гендерної рівності. Організація співпрацює з державами-учасницями у боротьбі з насильством щодо жінок шляхом збору даних, надання допомоги у розробці ефективної політики, інформації та правової допомоги потенційним жертвам і тим, хто пережив насильство, а також зміцнення потенціалу правоохоронних органів і організацій, що презентують відповідні послуги. Насильство щодо жінок та дівчат є порушенням прав людини та загрозою для життя громад. ОБСЄ інтегрує гендерну проблематику в усі свої програми, проекти та заходи. Організація впроваджує заходи для досягнення гендерного паритету на всіх рівнях персоналу та керівництва і прийняла політику нульової толерантності до сексуальної дискримінації та домагань у своїх виконавчих структурах.

Також рівність є основоположною цінністю Європейського Союзу, закріпленою в європейських договорах, зокрема в статтях 2 і 3 (3) Договору про Європейський Союз (ДЄС), статтях 8, 10, 19, 153 і 157 Договору про функціонування Європейського Союзу (ДФЄС), а також у статтях 21 і 23 Хартії основоположних прав. Принцип, згідно з яким чоловіки і жінки повинні отримувати рівну оплату за рівну працю, закріплений у договорах з 1957 року (сьогодні це стаття 157 ДФЄС). Стаття 153 ДФЄС дозволяє ЄС діяти в ширшій сфері рівних можливостей та рівного ставлення у питаннях зайнятості, і в цих рамках стаття 157 ДФЄС санкціонує позитивні дії для розширення прав і можливостей жінок. Крім того, стаття 19 ДФЄС передбачає прийняття законодавства для боротьби з усіма формами дискримінації, в тому числі за ознакою статі. Законодавство про боротьбу з насильством щодо жінок і домашнім насильством, а також з торгівлею людьми, зокрема жінками і дітьми, було прийнято на основі статей 79, 82 і 83 ДФЄС.

Просування гендерної рівності та інтеграція гендерних аспектів у всі види діяльності ЄС є одним із ключових завдань Союзу, а також рушієм економічного зростання та соціального розвитку, що фінансується з довгострокового бюджету ЄС (MFF 2021–2027) через Програму «Громадяни, рівність, права та цінності» (CERV). Програма була заснована Регламентом (ЄС) 2021/692, який замінив програму «Права, рівність і громадянство» та програму «Європа для громадян». Два з чотирьох напрямків програми зосереджені на просуванні прав, недискримінації та рівності, включаючи гендерну рівність, а також на просуванні гендерного підходу та актуалізації недискримінації (напрямок рівності, прав та гендерної рівності) і на боротьбі з насильством, включаючи гендерно зумовлене насильство (напрямок «Дафна»).

Більше фінансування ЄС також доступне для реалізації Європейського стовпа соціальних прав, зокрема в рамках Європейського соціального фонду плюс (ESF+), який фінансує проекти, що сприяють соціальній інтеграції, боротьбі з бідністю та інвестують у людей, а також інших фондів політики згуртування, Фонду відновлення та стійкості (RRF) та InvestEU.

RRF надає 723,8 мільярда євро у вигляді кредитів та грантів, щоб допомогти державам-членам у впровадженні реформ та інвестицій для пом'якшення наслідків пандемії COVID-19 до кінця 2026 року. Регламент RRF визначає жінок як одну з груп, що зазнали негативного впливу кризи, спричиненої COVID-19. Одне з його завдань пов'язане з пом'якшенням впливу кризи на жінок.

Соціальний кліматичний фонд, створений відповідно до Регламенту (ЄС) 2023/955, задовольняє потреби жінок, визнаючи, що жінки непропорційно страждають від енергетичної та транспортної бідності, зокрема матері-одиначки, самотні жінки, жінки з інвалідністю та жінки похилого віку, які живуть самотньо, і що, крім того, жінки мають інші та більш складні моделі мобільності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Особливості європейського правового поля щодо рівності прав жінок і чоловіків. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6e5f70d0-4ad6-4884-a3f8-a23f35094659/content>.
2. Case № 148/78 Pubblico Ministero v. Ratti [1979] ECR 1629. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A61978CJ0148>.
3. Case № 152/84 Marshall v. Southampton and South-West Hampshire Area Health Authority (Teaching) [1986] ECR 723. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SV/TXT/?uri=CELEX%3A61984CJ0152>.
4. Case C-356/09. Judgment of the Court (Second Chamber) of 18 November 2010. Pensionsversicherungsanstalt v Christine Kleist. European Court Reports. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1458111438712&uri=CELEX:62009CJ0356>.
5. Директива Ради 79/7/ЄЕС від 19 грудня 1978 р. про поступове запровадження принципу однакового підходу до чоловіків і жінок у сфері соціального забезпечення. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/1979/7/oj>.
6. Аналітичне дослідження «Гендерна дискримінація у доступі до праці й послуг: оцінка стану впровадження Україною антидискримінаційних Директив Ради ЄС». URL: https://www.civic-synergy.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/2017_IRF.pdf.
7. Директива Ради 2004/113/ЄС від 13 грудня 2004 р. про імплементацію принципів рівності чоловіків і жінок у доступі до товарів і надання послуг. *Офіційний вісник ЄС*. 2004. L 373. 21 грудня. С. 37–43. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2004/113/oj>.
8. Директива Ради 2006/54/ЄС від 5 липня 2006 року про реалізацію принципу рівних можливостей і рівноправного ставлення щодо чоловіків та жінок у питаннях працевлаштування і зайнятості. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2006/54/oj>.
9. Директива 2010/18/ЄС про імплементацію переглянутої Рамкової угоди про відпустку по догляду за дитиною, укладену BUSINESSEUROPE, UEAPME, CEEP і ETUC, і скасування Директиви 96/34/ЄС. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2010/18/oj>.
10. Гендерний аспект євроінтеграції: від директив про рівне ставлення до врегулювання порнопомсти та кібербулінгу. URL: <https://wim.org.ua/materials/gender-aspect-of-european-integration>.
11. Антонович М. Міжнародне публічне право / М. Антонович. К.: Алерта, 2003. 307 с.
12. Заблоцька Л.Г. Політико-правові аспекти діяльності Ради Європи. Навчальний посібник / Л.Г. Заблоцька, А.Л. Федорова, Т.І. Шинкаренко. Київ: «Фенікс», 2007. 224 с.
13. Європейська конвенція про соціальне забезпечення (ETS № 78) від 14.12.1972 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_581.
14. Європейська Конвенція про запобігання катувань чи нелюдському або такому, що принижує гідність поведженню чи покаранню від 26.11.1987 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_068.
15. Європейський кодекс соціального забезпечення (переглянутий) (ETS № 139) від 6.11.1990 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_651.
16. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину від 4.04.1997 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_334.
17. Convention du Conseil de l'Europe sur la prévention et la lutte contre la violence à l'égard des femmes et la violence domestique. URL: <https://rm.coe.int/1680093d9e>.
18. Боротьба з насильством проти жінок: на шляху до конвенції Ради Європи. URL: [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/846_res_1635_\(2008\).htm](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/846_res_1635_(2008).htm).
19. Стратегія гендерної рівності Ради Європи на 2018–2023 pp. URL: https://institute.do.gov.ua/wp-content/uploads/2023/03/PREMS-041318-GBR-Gender-Equality-Strategy-2023_ukr_new2.pdf.
20. Камінська Н.В., Чернявський С.С., Перунова О.С. Законодавче регулювання та міжнародні стандарти гендерної рівності [Текст]: лекція. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2020. 23 с.

УДК 341.018:061.1ЄС

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.36>

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ САНКЦІЙ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

Карлюга Є.К.,

*аспірантка кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*

ORCID: 0009-0003-6149-4657

e-mail: lizakarlyuga@gmail.com

Карлюга Є.К. Проблемні аспекти реалізації економічних санкцій в Європейському Союзі.

У статті розглядаються питання реалізації економічних санкцій, які, з огляду на неспроможність Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй, заблокованої правом вето Росії, виконувати свою основну функцію підтримання міжнародного миру та безпеки, стали одним з ключових інструментів забезпечення дотримання норм міжнародного права. Головну увагу приділено реалізації економічних санкцій Європейського Союзу (ЄС), який, поряд із Сполученими Штатами Америки, наразі виступає провідним адресантом цих примусових заходів. Вибір цього міжнародного актору пояснюється прагненнями України до членства в ЄС, обов'язковою умовою якого є системна адаптація національного законодавства до законодавства ЄС, а також важливістю забезпечення ефективної реалізації економічних санкцій, які, на сьогодні, представляють собою чи не єдині дієві засоби впливу на порушників норм міжнародного права. У зв'язку з цим, ця стаття визначає своєю метою аналіз практики реалізації економічних санкцій в ЄС та виявлення проблемних аспектів, що впливають на ефективність цих примусових заходів.

Задля досягнення визначеної мети, у процесі реалізації економічних санкцій в ЄС було виокремлено три етапи: етап ініціювання і введення санкцій, етап їх імплементації та етап моніторингу й оцінки ефективності.

Встановлено, що для етапу ініціювання та введення економічних санкцій першочерговими викликами є досягнення консенсусу між державами-членами ЄС щодо ухвалення рішень про запровадження санкцій, що може бути ускладнено через розрізнені політичні інтереси окремих європейських країн, своєчасне ухвалення відповідних правових актів Ради ЄС, а також їх законність. Натомість, етап імплементації обмежувальних заходів ЄС характеризується відсутністю уніфікованого підходу до імплементації економічних санкцій у національні правопорядки держав-членів ЄС, що перешкоджає ефективному виконанню санкційних режимів. На етапі моніторингу та оцінки ефективності економічних санкцій виявлено проблеми, пов'язані з браком ресурсів у держав-членів ЄС для належного виконання обов'язків щодо звітування перед Європейською комісією про стан імплементації санкційного законодавства ЄС, складністю та розпливчатістю актів ЄС в сфері застосування обмежувальних заходів, нечітким визначенням цілей економічних санкцій, а також відсутністю єдиної системи оцінки ефективності санкційних заходів. Автор підкреслює, що ці фактори негативно впливають на досягнення завдань цього етапу, що в подальшому негативно відображається на ефективності реалізації обмежувальних заходів ЄС в цілому.

Стаття робить акцент на тому, що виявлені недоліки практики реалізації економічних санкцій в ЄС можуть слугувати основою для вдосконалення вітчизняного санкційного законодавства та підвищення ефективності його реалізації. Зокрема, рекомендується розробити механізми для моніторингу та оцінки ефективності санкцій, запровадити відповідальність за порушення санкційного законодавства та уповноважити відповідний орган державної влади на надання роз'яснень щодо дотримання норм санкційного законодавства.

Ключові слова: економічні санкції, Європейський Союз, імплементація, обмежувальні заходи, Спільна зовнішня та безпекова політика.

Karliuha Y.K. Problematic aspects of the realization of economic sanctions in the European Union.

The article addresses the realization of economic sanctions, which have become one of the key instruments for ensuring compliance with international law, given the inability of the United Nations Security Council—paralyzed by Russia’s veto power—to fulfill its primary role of maintaining international peace and security. Particular attention is given to the realization of economic sanctions in the European Union (EU), which, alongside the United States, currently serves as a leading proponent of these coercive measures. The focus on the EU is explained by Ukraine’s aspirations for EU membership, which necessitates the systematic alignment of national legislation with EU law, as well as by the critical need to ensure the effective implementation of economic sanctions, which today represent one of the few viable tools for influencing violators of international law.

In this context, the article aims to analyze the practice of economic sanctions realization in the EU and to identify the problematic aspects that affect the effectiveness of these coercive measures. To achieve this goal, the process of sanctions realization in the EU is divided into three stages: the initiation and imposition of sanctions, their implementation, and the monitoring and evaluation phase.

It is established that the initiation and imposition stage faces significant challenges, including the need to reach consensus among EU member states on sanction decisions, which can be complicated by the divergent political interests of individual European countries, the timely adoption of the necessary legal acts by the Council of the EU, and the legality of these measures. In contrast, the implementation stage is characterized by the lack of a unified approach to transposing economic sanctions into the national legal frameworks of EU member states, which hinders the effective enforcement of sanction regimes. The monitoring and evaluation stage reveals issues such as the lack of sufficient resources in EU member states to fulfill their reporting obligations to the European Commission regarding the implementation of EU sanctions legislation, the complexity and ambiguity of EU acts in the area of restrictive measures, the unclear definition of the objectives of economic sanctions, and the absence of a unified system for evaluating the effectiveness of sanction measures. The author emphasizes that these factors negatively impact the achievement of the goals at this stage, which in turn undermines the overall effectiveness of EU restrictive measures.

The article stresses that the identified shortcomings in the EU’s sanction implementation practices could serve as a foundation for improving domestic sanctions legislation and enhancing its effectiveness. In particular, it is recommended to develop mechanisms for the monitoring and evaluation of sanctions effectiveness, introduce liability for violations of sanction laws, and authorize a designated state body to provide clarifications on compliance with sanction regulations.

Key words: economic sanctions, European Union, implementation, restrictive measures, Common Foreign and Security Policy.

Постановка проблеми. Зважаючи на сучасні глобальні виклики, питання застосування економічних санкцій як засобу забезпечення дотримання міжнародного права набувають особливого значення для підтримки міжнародного миру та безпеки. Вкрай актуальним це твердження стає в контексті повномасштабного вторгнення Росії в Україну у лютому 2022 р., в результаті якого Рада Безпеки Організації Об’єднаних Націй (далі – РБ ООН) як головний орган, відповідальний за підтримку передбаченої сучасним міжнародним правом системи колективної безпеки, виявилася неспроможною виконувати свої функції через блокування ухвалення її резолюцій правом вето, що регулярно використовується Росією. Це, своєю чергою, змусило суб’єктів міжнародного права вдаватися до застосування економічних санкцій в односторонньому порядку, поза інституціональним механізмом Організації Об’єднаних Націй (далі – ООН), задля примушення делінквента до дотримання міжнародно-правових зобов’язань. Одним з провідних ініціаторів санкційного тиску виступив Європейський Союз (далі – ЄС), який запровадив проти Росії безпрецедентні за своїм масштабом та охопленням економічні санкції, що згодом були названі дослідниками «санкційною революцією» [1, с. 2]. Одночасно з цим, така активізація ЄС в сфері санкційної політики виявила низку проблем, пов’язаних з питаннями реалізації економічних санкцій. Зазначені проблеми потребують наукового висвітлення й вивчення задля підвищення ефективності санкційних режимів ЄС. Для вітчизняної науки актуальність цієї проблематики пояснюється декількома обставинами. По-перше, прагнення України до членства в ЄС та початок перемовин з Радою ЄС, як обов’язкова складова євроінтеграційного процесу України, вимагають системної адаптації національного за-

конодавства до законодавства ЄС. По-друге, питання ефективності реалізації економічних санкцій займають все більш важливе місце в науковому дискурсі з огляду на роль цих примусових заходів як чи не єдиних дієвих засобів впливу на порушників норм міжнародного права, а також захисту прав та інтересів його суб'єктів. З урахуванням цього, аналіз недоліків практики застосування економічних санкцій ЄС може бути врахований Україною вже сьогодні для вдосконалення реалізації власної санкційної політики, що вбачається першочерговим завданням в контексті сучасної геополітичної ситуації.

Мета дослідження полягає у проведенні аналізу практики реалізації економічних санкцій в ЄС та виявленні проблемних аспектів, що впливають на ефективність цих примусових заходів.

Стан опрацювання проблематики. Питання реалізації економічних санкцій в ЄС вже протягом тривалого часу залишаються об'єктом пильної уваги з боку зарубіжних науковців. Серед тих, які нещодавно присвятили свої дослідження цій темі, слід згадати таких вчених, як А. Бугаертса (A. Voogaerts), М. де Вріка (M. de Vries), В. Гелхеда (W. Geelhoed), Ф. Джумеллі (F. Giumelli), Я. Клюге (J. Kluge), С. Ломанн (S. Lohmann), А. Молезіні (A. Molesini) та К. Портелу (C. Portela). Що стосується вітчизняного доробку, то, на жаль, інтерес до цього дослідницького питання виявило тільки декілька науковців, зокрема Р.А. Абдуллаєва, А. Климосюк, О.О. Нігреєва, Л.І. Чулінда, О.І. Шнирков, В.М. Шамраєва, що вказує на необхідність проведення подальших досліджень в цій царині.

Виклад основного матеріалу. Економічні санкції були частиною дипломатичного інструментарію ЄС протягом десятиліть. Перші спроби співпраці у сфері зовнішньої та безпекової політики датуються створенням у 1970 р. Європейського політичного співробітництва (далі – ЄПС), до компетенції якого входило вироблення загальної політики щодо реалізації санкцій державами-членами ЄС. Фактично, ЄПС представляв собою міждержавний механізм координації зовнішньої політики європейських держав і був першим кроком на шляху формування Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС (далі – СЗБП) у її теперішньому вигляді [2, с. 207]. Варто, однак, зауважити, що ЄПС не був здатен ефективно виконувати свої функції через численні протиріччя, які виникали між державами-членами ЄС в контексті економічних санкцій і, відповідно, заважали реалізації єдиної санкційної політики. Ці чинники призвели до затвердження у 1981 р. «Лондонської доповіді», яка стосувалася подальшого бачення ЄПС. На виконання положень цього документу було введено перші санкції ЄС проти Радянського Союзу у 1981 р. та Аргентини у 1982 р. [3, с. 4]. Після закінчення Холодної війни ЄС почав більш активно використовувати санкції як інструмент зовнішньої політики, а з 1990-х рр. санкції стали запроваджуватися міжнародною організацією автономно, за відсутності резолюції РБ ООН, хоча початково реалізація цих примусових заходів була спрямована саме на імплементацію санкцій ООН [4, с. 2].

На сучасному ж етапі, ЄС розглядає санкції або «обмежувальні заходи» – термін, що альтернативно використовується в офіційних документах ЄС, як важливий інструмент СЗБП, що застосовується задля «запобігання конфліктам, реагування на виникаючі чи поточні кризи, а також сприяння миру, демократії, повазі до верховенства права, прав людини та міжнародного права» [5]. При цьому, цілі застосування санкцій варіюються від захисту цінностей, фундаментальних інтересів та безпеки ЄС до зміцнення міжнародної безпеки [5]. В Основних принципах застосування обмежувальних заходів (санкцій) від 7 червня 2004 р., одному з трьох ключових документів, в яких ЄС детально визначає своє розуміння санкцій, зазначається, що санкції застосовуються «як важливий засіб підтримання та відновлення міжнародного миру і безпеки відповідно до принципів Статуту ООН» і СЗБП ЄС [6, ст. 2]. Крім цього, Основні принципи передбачають, що ЄС, у разі необхідності, може накладати автономні санкції «на підтримку зусиль у боротьбі з тероризмом та розповсюдженням зброї масового знищення, а також як обмежувальний захід для підтримки поваги до прав людини, демократії, верховенства права та належного врядування» [6, ст. 3]. Метою цих заходів є «зміна у політиці або діяльності цільової країни, частини країни, уряду, юридичних або фізичних осіб» і приведення їх у відповідність до окреслених у рішенні Ради ЄС цілей [7, ст. 4].

З вищенаведеного, а також практики застосування санкцій ЄС, випливає, що останні запроваджуються на виконання рішення РБ ООН про застосування санкцій, проте можуть як розширювати їх, так і вводитися самостійно [2, с. 208]. Ця стаття зосереджується на проблемних аспектах реалізації виключно останнього виду санкцій, що пояснюється майже повною бездіяльністю РБ ООН в цій сфері на поточному етапі і, відповідно, відсутністю необхідності в імплементації санкцій ООН.

Також, варто зауважити, що у своїй санкційній політиці ЄС застосовує широкий спектр примусових заходів, які включають ембарго на постачання зброї, заборони на поїздки, а також дипломатичні та економічні обмеження (заморожування активів, фінансові та торговельні обмеження) [3, с. 8]. При цьому, останнім часом помітною є тенденція щодо зростаючої присутності фінансових та торговельних обмежень у санкційних пакетах ЄС, а також щодо їх диверсифікації та ускладнення, що призвело до появи нових викликів в контексті реалізації цих заходів. У той же час, враховуючи, що застосування обмежувальних заходів пов'язане з економічними витратами, адресанти економічних санкцій повинні прагнути до кращого розуміння механізмів їх реалізації та проблем, що супроводжують цей процес і підривають ефективність запроваджених заходів. З огляду на наведені обставини, у цій статті мова піде виключно про економічні санкції ЄС.

Звертаючись безпосередньо до питань реалізації останніх, варто зауважити, що цей процес складається з декількох рівнів, що в тому числі пов'язується з дворівневою системою законодавства ЄС. В цій системі один з рівнів представлений правом ЄС, яке включає первинне і вторинне законодавство, де останнє створюється інституційними органами ЄС, юридично непідконтрольними державам-членам, і має юридично обов'язкову силу на їх території. Інший ж рівень представлений національним законодавством кожної держави-члена ЄС. Додатковим чинником, який визначив такий процес реалізації санкцій в ЄС, є дуальна організація влади, яка складається з системи інститутів і органів ЄС та системи органів державної влади держав-членів, з розподілом сфер компетенції для кожної з систем [8, с. 66]. Так, сфера застосування економічних санкцій є виключною компетенцією ЄС, що означає, що держави-члени ЄС не можуть запроваджувати санкції в індивідуальному порядку [9, с. 4].

У зв'язку з цим, в процесі реалізації економічних санкцій в ЄС доцільно виділяти етап ініціювання та введення санкцій, етап їх імплементації, а також етап їх моніторингу та оцінки ефективності. Як засвідчила практика застосування санкцій ЄС, кожному з цих етапів притаманні характерні для нього проблемні аспекти, що впливають на ефективність цих примусових заходів.

Так, розглядаючи етап ініціювання та введення санкцій, необхідно зазначити, що його правову основу створює ст. 29 Договору про Європейський Союз (далі – ДЄС), яка дозволяє ЄС «ухвалювати рішення, які визначають підхід Союзу до конкретного питання географічного або тематичного характеру» [10]. Вказані рішення ухвалюються Радою ЄС за пропозицією Верховного представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки (далі – Верховний представник ЄС). При цьому, відповідно до ст. 31 ДЄС, рішення про запровадження обмежувальних заходів, як і інші рішення у сфері СЗБП, мають бути прийняті одностайно [10]. Більше того, у випадках застосування економічних санкцій, на підставі спільної пропозиції Верховного представника ЄС і Європейської комісії, Рада ЄС також ухвалює кваліфікованою більшістю голосів регламент з детальними положеннями щодо імплементації економічних та фінансових аспектів її рішення про застосування обмежувальних заходів [11, ст. 215]. Варто зауважити, що така двоступенева процедура є характерною виключно для обмежувальних заходів економічного характеру, оскільки останні зачіпають питання спільної торговельної політики та функціонування внутрішнього ринку, де ЄС володіє виключною [11, ст. 3] та спільною [11, ст. 4] компетенціями відповідно. В той самий час, інші види обмежувальних заходів, як-от ембарго на постачання зброї та заборони на поїздки, перебуваючи у віданні держав-членів ЄС, вимагають виключно прийняття державами національного законодавства для імплементації рішень Ради ЄС [12, с. 5].

Описаний вище механізм введення економічних санкцій ЄС зумовив низку проблем на практиці. Зокрема, передбачена установчими договорами ЄС двоступенева процедура призводила до тривалого розриву в часі між прийняттям рішення та регламенту Ради ЄС. Як зазначають Н. Хельвіг, Ю. Йокела і К. Портела, деякі держави-члени ЄС в минулому навмисно затягували обговорення регламенту задля для підриву заходів, узгоджених у попередньому рішенні Ради ЄС [13, с. 31-32]. Аби уникнути цього, держави-члени ЄС спрямували свої зусилля на те, щоб якомога детальніше надати правову регламентацію економічним санкціям безпосередньо в рішенні Ради ЄС. Такий підхід прискорив процес, але він також призвів до зменшення свободи дій Європейської Комісії, яка залишається відповідальною за розробку проекту регламенту та конкретизацію сфери застосування обмежувальних заходів. Також, відповідно до рекомендацій, що містяться у Керівних принципах щодо імплементації та оцінки обмежувальних заходів (санкцій) в рамках СЗБП від 4 травня 2018 р. (далі – Керівні принципи), обидва нормативно-правові акти наразі мають прийматися одночасно. Такий підхід фактично перетворив початкову двоетапну процедуру

на одноетапну, що охоплює два паралельні процеси ухвалення згаданих документів. Це призвело до того, що, з одного боку, зник потенційно проблематичний розрив у часі між публікацією цих актів. З іншого ж боку, на практиці це спричинило те, що держави-члени ЄС відмовляються прийняти рішення в сфері СЗБП, доки не буде узгоджено текст регламенту. Це, фактично, змінило процедуру ухвалення останнього, адже наразі на практиці прийняття цього документу також вимагає одностайності [13, с. 32].

Проблемною також виявилася сама вимога щодо одностайного ухвалення рішень Ради ЄС, яка суттєво ускладнює та гальмує процес введення санкцій або ж взагалі може виявитися нездійсненою через протилежні економічні інтереси держав-членів ЄС. Так, за висновками німецьких дослідників П. М. Вебера та Дж. Шнайдерба, у порівнянні зі Сполученими Штатами Америки (далі – США), інституційна структура ЄС та суперечливі економічні інтереси багатьох держав-членів значно ускладнюють запровадження санкцій. Неоднорідність найбільш економічно могутніх держав-членів ЄС у їхній економічній взаємозалежності з потенційним об'єктом санкцій робить ухвалення цих обмежувальних заходів менш імовірними, а самі заходи – більш слабкими [9, с. 2].

Додатковим проблемним аспектом, що й досі зберігає свою актуальність, є питання законності економічних санкцій ЄС. Так, хоча юрисдикція Суду справедливості ЄС (далі – Суд ЄС) в сфері СЗБП є виключенням, а не правилом, з набуттям чинності Лісабонським договором, фізичні та юридичні особи, чий права були порушені запровадженням обмежувальних заходів ЄС, отримали можливість оскаржувати рішення Ради ЄС у судовому порядку [14, с. 9]. З того часу, політичні рішення Ради ЄС стали предметом ретельного судового контролю, під час якого Суд ЄС наголошував на необхідності дотримання принципу належної правової процедури та основоположних прав людини при введенні обмежувальних заходів, зокрема права на ефективний засіб правового захисту та права бути проінформованим [15, с. 122]. Окрім цього, у полі зору Суду ЄС останнім часом також почали з'являтися питання більш «технічних» аспектів обмежувальних заходів ЄС, як, наприклад, тлумачення понять «замороженого активу», яке виникало при ініціюванні кредитором адресата економічних санкцій захисних заходів; «фінансової допомоги», інтерпретація якого була необхідна у зв'язку з запровадженими ЄС експортними обмеженнями [14, с. 10]. Показово, що у багатьох випадках судовий розгляд цих справ закінчувався анулюванням рішень Ради ЄС щодо застосування економічних санкцій [14, с. 26].

Другий етап процесу реалізації економічних санкцій в ЄС представлений етапом імплементації цих заходів, що здійснюється кожною державою-членом ЄС. Так, ст. 29 ДЕС закріплює, що держави-члени ЄС «повинні забезпечити відповідність своєї національної політики позиціям Союзу» [10]. У свою чергу, виконання рішень Ради ЄС передбачає здійснення державами-членами подальших кроків з їх імплементації. При цьому, під імплементацією в цьому контексті пропонується розуміти сукупність цілеспрямованих організаційно-правових та інституційних заходів держави щодо прийняття законодавчих актів, їх застосування та забезпечення дотримання, що здійснюються з метою транспозиції актів ЄС до національних правопорядків [16, с. 37].

Загалом, вищезазначені складові процесу імплементації є характерними для транспозиції рішень Ради ЄС щодо застосування таких видів санкцій, як ембарго на постачання зброї та заборони на поїздки. Натомість, як вказувалося вище, процедура введення економічних санкцій передбачає ухвалення регламенту Ради ЄС, який є законодавчим актом прямої дії. Незважаючи на це, на практиці, регламенти Ради ЄС часто мають ознаки директив, які делегують завдання з імплементації тих чи інших його положень державам-членам ЄС і потребують прийняття окремих нормативно-правових актів на національному рівні, аби повною мірою виконати вимоги регламенту. Отже, запропоноване поняття імплементації може бути застосовано і в контексті економічних санкцій.

Що ж до самої імплементації, то, на відміну від етапу ініціювання та введення економічних санкцій, остання покладається на децентралізовану систему, яку складається з мозаїк імплементаційних практик, що варіюються в кожній державі-члені ЄС.

Одним з наслідків такої децентралізації в питаннях імплементації економічних санкцій стали суперечливі правові інтерпретації державами-членами ЄС ключових положень актів Ради ЄС щодо застосування санкцій. Частково, вказана проблема була вирішена шляхом ухвалення Радою ЄС двох документів рекомендаційного характеру, а саме Керівних принципів та Найкращих практик ЄС для ефективної імплементації обмежувальних заходів від 27 червня 2022 р., які мають на меті стандартизацію термінології, що застосовується у відповідних актах ЄС та нормативно-правових актах держав-членів при запровадженні санкцій.

Водночас, вказані документи повністю не вирішили проблему нерівномірної імплементації регламентів Ради ЄС серед держав-членів. Так, актуальними залишаються проблемні аспекти, пов'язані з винятками/вилученнями з гуманітарних міркувань, оскільки зазвичай регламенти Ради ЄС передають питання видачі дозволів на здійснення діяльності, яка за звичайних обставин заборонена економічними санкціями, у відання держав-членів ЄС. Передбачається, що останні зобов'язані надати відповідне правове регулювання питанням видачі вказаних дозволів на національному рівні, в тому числі визначивши компетентний орган державної влади в цій сфері. В цьому зв'язку зазначається, що, хоча положення регламентів є спільними для всіх держав-членів ЄС, кожна з них має право на власний розсуд задовольняти запити на отримання такого дозволу, відповідно до встановлених нею процедур [13, с. 32]. Більше того, різні підходи держав-членів ЄС до правової регламентації зазначеного питання призвели до створення понад 160 визначених компетентних органів, наділених різними повноваженнями [17, с. viii]. Таке інституційне розмаїття суттєво впливає на ефективність економічних санкцій, адже наявність різних систем органів та нормативно-правового регулювання їх діяльності не забезпечує безпосередніх виконавців економічних санкцій – фізичних та юридичних осіб – чітким розумінням того, які національні органи залучені до застосування санкцій та яким є обсяг їх повноважень. Це, у свою чергу, часто ускладнює можливість економічних операторів слідувати правовим приписам [16, с. 40].

Інший проблемний аспект, що виникає на етапі імплементації економічних санкцій, зв'язаний з правовою регламентацією юридичної відповідальності за порушення санкційних режимів ЄС. Зокрема, одним із положень, яке можна знайти в більшості регламентів Ради ЄС, є вказівка на обов'язок держав-членів визначити в національному законодавстві санкції за порушення обмежувальних заходів [16, с. 4]. Аналізуючи практику виконання державами цього обов'язку, Ф. Джумеллі зауважує, що зазначена сфера є найменш інтегрованою та гармонізованою в санкційному циклі ЄС [15, с. 125]. Так, можна спостерігати значні відмінності, що існують в національних правопорядках держав-членів ЄС, щодо виду юридичної відповідальності, яка настає при порушенні економічних санкцій, а також розміру адміністративного стягнення або кримінального покарання [16, с. 40].

За висновками науковців, такі розбіжності у імплементації економічних санкцій ставлять під загрозу ефективність цих заходів, адже варіативність правової регламентації, що є відмінною в кожній державі-члені ЄС, створює можливості для фізичних та юридичних осіб легально обійти приписи санкційного законодавства за допомогою використання прогалів або колізій у правовому регулюванні [16, с. 42]. Звідси випливає ще одна проблема в контексті реалізації економічних санкцій в ЄС, а саме обхід санкційного законодавства представниками приватного сектора, які прагнуть здійснювати заборонену діяльність в державах-членах ЄС, що неналежно імплементували регламенти Ради ЄС [17, с. 41].

Одним з заходів, направлених на розв'язання зазначеної проблеми, стала криміналізація порушень санкційного законодавства як «сврозлочину» відповідно до ч. 1 ст. 83 Договору про функціонування ЄС [11]. Цей крок має на меті гармонізацію кримінальних злочинів та покарань на території ЄС, тим самим покращуючи імплементацію санкцій і забезпечення їх дотримання. Водночас, надати оцінку ефективності цього заходу можна буде лише згодом, оскільки держави-члени ЄС мають час до 20 травня 2025 р., щоб імплементувати директиву у своє національне законодавство [18].

Третім етапом в процесі реалізації економічних санкцій в ЄС виступає етап моніторингу та оцінки їх ефективності. На цьому етапі задіяні такі інституції ЄС, як Європейська Комісія, Європейська служба зовнішніх справ, Рада ЄС та Європейський парламент, що здійснюють нагляд за тим, наскільки ретельно держави-члени дотримуються обмежувальних заходів і наскільки запроваджені санкційні режими є ефективними для досягнення визначених цілей.

Зокрема, необхідно підкреслити важливу роль Європейської комісії, яка є відповідальною за моніторинг належного виконання рішень та регламентів Ради ЄС державами-членами. Цю функцію Європейська комісія здійснює шляхом надсилання опитувальників та візитів до відповідних компетентних органів держав-членів ЄС [17, с. 34]. Зазначена діяльність Європейської Комісії, що помітно активізувалася після введення санкцій проти Росії у 2022 р., має надзвичайно важливе значення, адже саме завдяки роботі цієї інституції є можливість виявити різноманітні підходи до імплементації санкцій на рівні держав-членів ЄС.

Натомість, деякі дослідники відмічають, що зростаючі вимоги Європейської комісії до збору даних та подальшого звітування вимагають значних матеріально-технічних ресурсів відповідальних органів держав-членів ЄС, яких досить часто не вистачає, особливо через постійно і швидко зростаючі масштаб і сферу застосування обмежувальних заходів. У зв'язку з цим, деякі держави-члени ЄС не в стані належним чином виконати вимоги Європейської комісії, що в кінцевому результаті, суттєво впливає на ефективність цього етапу реалізації економічних санкцій [17, с. 34]. Це твердження релевантне також для фізичних та юридичних осіб, на яких іноді покладається обов'язок звітування перед Європейською комісією. Окрім занадто короткого терміну, встановленого для надсилання інформації, іншим чинником, який вплинув на неналежне виконання цього обов'язку, стало розпливчате формулювання самих вимог щодо звітування [17, с. 34]. На вказану проблему неодноразово зверталася увага в контексті того, що законодавство ЄС в сфері обмежувальних заходів часто є надто складними для розуміння економічними операторами, які, можливо, підпадають під дію економічних санкцій, але не мають доступу до необхідних ресурсів задля дотримання правових норм. В результаті, фізичні та юридичні особи часто мимоволі порушують санкційні заборони, перешкоджаючи тим самим ефективній реалізації санкційних режимів ЄС [17, с. 30].

Одним з рішень цієї проблеми стала публікація Європейською комісією керівництв, що тлумачать положення санкційних заборон, та відповідей на поширені запитання, що, в цілому, позитивно відобразилося на виконанні державами-членами ЄС та їх приватними секторами приписів санкційного законодавства [17, с. 34].

Окрім Європейської комісії, провідна роль на етапі моніторингу та оцінки економічних санкцій належить Раді ЄС. Остання спостерігає за імплементацією економічних санкцій задля оцінки ефективності санкційних режимів у досягненні бажаних політичних результатів та, в разі необхідності, внесення відповідних змін до чинних актів з метою посилення, продовження чи скасування обмежувальних заходів. Ця функція здійснюється Радою ЄС шляхом отримання інформації через різні механізми зворотного зв'язку про практичні наслідки запроваджених обмежувальних заходів [17, с. 36]. Водночас, діяльність Ради ЄС на цьому етапі також характеризується певними недосконалостями, які заважають ефективним моніторингу та оцінці економічних санкцій. Серед них варто виділити відсутність узгодженої системи оцінювання, яку можна було б застосувати для визначення ефективності обмежувальних заходів [17, с. 39], відсутність у відкритому доступі офіційних оцінок ефективності обмежувальних заходів, проведених інституціями або державами-членами ЄС, не визначення або нечітке визначення цілей задля досягнення яких вводяться санкції, що, відповідно, робить неможливим адекватну оцінку ступеня досягнення мети таких санкцій, необхідності їх скасування чи посилення [19, с. 44].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє дійти наступних висновків. Процес реалізації економічних санкцій в ЄС включає три етапи, що витікає з унікальної правової природи цього інтеграційного об'єднання, яке поєднує ознаки міжнародної міжурядової організації та держави. Серед цих етапів необхідно виділити такі: етап ініціювання та введення економічних санкцій, етап їх імплементації, а також етап моніторингу та оцінки їх ефективності. Як було встановлено, кожному з цих етапів притаманні окремі проблемні аспекти. Так, на етапі ініціювання та введення економічних санкцій важливим аспектом є досягнення серед держав-членів ЄС консенсусу щодо ухвалення рішення Ради ЄС про застосування обмежувальних заходів, своєчасне ухвалення регламенту Ради ЄС, а також дотримання принципу верховенства права при прийнятті відповідних правових актів. Наразі, найгострішою є проблема щодо досягнення консенсусу Радою ЄС, оскільки вказана вимога фактично робить запровадження або продовження санкційних режимів заручниками окремих держав-членів, які іноді намагаються просувати свої політичні інтереси, погрожуючи застосувати право вето. У зв'язку з цим, на обговорення неодноразово виносилася ініціатива заміни вимоги щодо консенсусного прийняття рішення Ради ЄС на вимогу щодо ухвалення цього документу кваліфікованою більшістю.

На етапі імплементації, що представляє собою другий крок в процесі реалізації економічних санкцій, проблемним вбачається аспект щодо відсутності уніфікованого підходу серед держав-членів ЄС в питаннях транспозиції актів санкційного законодавства ЄС до національних правопорядків. При цьому, різноманіття практик імплементації обмежувальних заходів ставить під загрозу ефективність економічних санкцій, адже варіативність правового регулювання, що

є відмінним в кожній державі-члені ЄС, створює для фізичних та юридичних осіб можливості обходу приписів санкційного законодавства за допомогою використання прогалин або колізій у правовій регламентації цих суспільних відносин. В цьому контексті, на окремий план виходить проблема забезпечення дотримання вимог санкційного законодавства приватним сектором, що також перебуває у зоні відповідальності держав-членів ЄС. Ця сфера поки що, на жаль, залишається найменш гармонізованою, що дозволяє економічним операторам здійснювати заборонену діяльність в тих державах-членах ЄС, де діють правила щодо притягнення до менш суворого виду юридичної відповідальності, тим самим підриваючи ефективність імплементації санкцій і забезпечення їх дотримання.

Третій етап в процесі реалізації обмежувальних заходів економічного характеру передбачає їх моніторинг та оцінку ефективності. На цьому етапі зустрічаються такі проблемні аспекти, як неясність та складність санкційного законодавства ЄС, особливо в частині правил для економічних операторів щодо звітування перед Європейською комісією, відсутність необхідних матеріально-технічних ресурсів у держав-членів ЄС задля належного виконання обов'язку із звітування про стан імплементації актів санкційного законодавства. Це, зрештою, негативно позначається на діяльності Європейської комісії з моніторингу виконання рішень та регламентів Ради ЄС державами-членами, адже така діяльність, фактично, здійснюється на підставі неповної інформації. Також, окремі проблемні аспекти вдалося виявити під час виконання Радою ЄС функції з моніторингу та оцінки ефективності економічних санкцій. Серед таких аспектів слід виокремити: відсутність узгодженої системи оцінювання, яку можна було б застосувати для визначення ефективності обмежувальних заходів, відсутність у відкритому доступі офіційних оцінок ефективності обмежувальних заходів, проведених інституціями або державами-членами ЄС, відсутність визначення або нечітке визначення цілей задля досягнення яких вводяться санкції, що, відповідно, робить неможливим адекватну оцінку ступеня досягнення мети таких санкцій, необхідності їх скасування чи посилення.

На наш погляд, деякі з виявлених недоліків процесу реалізації економічних санкцій в ЄС Україна могла б врахувати при розробці та запровадженні власних санкційних режимів. Це, в першу чергу, стосується запровадження у вітчизняному законодавстві підстав для притягнення до юридичної відповідальності за порушення заборон або обмежень, встановлених санкціями, надання правової регламентації моніторингу та оцінки ефективності санкцій як невід'ємному етапу санкційного процесу, а також наділення відповідного органу державної влади повноваженнями стосовно надання роз'яснень щодо дотримання норм санкційного законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Portela C., Kluge J. Evaluating EU Sanctions against Russia after the Invasion of Ukraine. Luxembourg: European Union Institute for Security Studies, 2022. 8 p.
2. Шамраєва В.М. Правові основи санкційної політики Європейського Союзу. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4(3). С. 205–211.
3. Giumelli F., Hoffmann F., Książczaková A. The When, What, Where and Why of European Union Sanctions. *European Security*. 2021. № 30(1). С. 1–23.
4. Lasek Ł., Olejniczak-Michalska A. Sanctions Enforcement in Poland. Warsaw: Wardyński & Partners, 2024. 15 p.
5. European Council. Council of the European Union: Why the EU Adopts Sanctions. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/why-sanctions/> (дата звернення: 12.10.2024).
6. Basic Principles on the Use of Restrictive Measures (Sanctions) from 07.06.2004. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10198-2004-REV-1/en/pdf> (дата звернення: 12.10.2024).
7. Guidelines on Implementation and Evaluation of Restrictive Measures (Sanctions) in the Framework of the EU Common Foreign and Security Policy from 04.05.2018. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-5664-2018-INIT/en/pdf> (дата звернення: 12.10.2024).
8. Яковюк І.В. Європейський Союз крізь призму міжнародної організації. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2008. № 15. С. 58–67.
9. Weber P. M., Schneider G. How Many Hands to Make Sanctions Work? Comparing EU and US Sanctioning Efforts. *European Economic Review*. 2020. № 130. С. 1–23.

10. Consolidated Version of the Treaty on the European Union from 26.10.2012. URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_1&format=PDF (дата звернення: 12.10.2024).
11. Consolidated Version of the Treaty on the Functioning of the European Union from 26.10.2012. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT> (дата звернення: 12.10.2024).
12. Immenkamp B. EU sanctions: A Key Foreign and Security Policy Instrument. Brussels: European Union, 2024. 12 p.
13. Helwig N., Jokela J., Portela C. Sharpening EU Sanctions Policy Challenges and Responses in a Geopolitical Era. Helsinki: The Finnish Institute of International Affairs, 2020. 203 p.
14. Challet C., Grumaz D.-C. EU Restrictive Measures and Third Countries' Evidence. *European Foreign Affairs Review*. 2023. № 28(1). С. 9–29.
15. Giumelli F. Implementation of Sanctions: European Union. *Economic Sanctions in International Law and Practice* / M. Asada ed. Abingdon: Routledge, 2020. P. 116–135.
16. Giumelli F., Geelhoed W., de Vries M., Molesini A. United in Diversity? A Study on the Implementation of Sanctions in the European Union. *Politics and Governance*. 2022. № 10(1). С. 36–46.
17. Portela C., Olsen K.B. Implementation and Monitoring of the EU Sanctions' Regimes, including Recommendations to Reinforce the EU's Capacities to Implement and Monitor Sanctions. Brussels: European Union, 2023. 88 p.
18. European Commission. New EU rules Criminalising the Violation of EU Sanctions Enter into Force. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/news/new-eu-rules-criminalising-violation-eu-sanctions-enter-force-2024-05-17_en (дата звернення: 12.10.2024).
19. Климосюк А. Механізм реалізації санкційної політики Європейського Союзу. *Аспекти публічного управління*. 2023. № 4(11). С. 42–46.

УДК 330.8 / 342.95

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.37>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ПРОТИДІЇ ДОКСИНГУ В ЦИФРОВУ ЕПОХУ

Ковальчук А.Ю.,

*доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0003-4807-2436*

Чернявська Б.В.,

*PhD, доцент кафедри теорії та історії держави і права
Національної академії управління,
запрошений дослідник юридичного факультету
Вільного Університету Амстердаму
ORCID: 0000-0001-8263-7483*

Ковальчук А.Ю., Чернявська Б.В. Міжнародно-правовий аспект протидії доксингу в цифрову епоху.

Авторами підіймається проблема забезпечення безпеки персональних даних, а саме їх складові – ідентифікуючої інформації у мережі Інтернет. Доксинг, як злочин, що виражається у незаконному зборі інформації і використанні її у публічному просторі без дозволу на це власника, набув популярності у соціальних мережах де ідентифікуюча інформація може швидко розповсюджуватись і використовуватися проти жертв. Великі мовні моделі (LLM) та Штучний інтелект є елементами багатьох програмних забезпечень, який залучається з метою збереження персональних даних, разом з тим, вивчаючи масштабні витoki інформації, автори ставлять питання про відповідальність осіб, які не забезпечили їх збереження, особливо якщо кіберінцидент стався у наслідок застосування ШІ. Такі негативні тенденції підживлює популяризація Штучного інтелекту. У 2023 році з'явилося кілька мовних моделей, завдяки яким стало можливим збирати інформацію, й узагальнювати її одночасно. Автори виражають серйозне занепокоєння щодо збереження конфіденційності даних користувачів та забезпеченні інформаційної безпеки в умовах розповсюдження пошуку інформації за відкритим кодом, та подальше використання отриманої інформації. В епоху, коли персональні дані є надзвичайно затребуваним товаром їх захист стає першочерговим завданням перед будь-якою державою. Виходячи з такої тези, автори ставлять перед собою мету – висвітлити й узагальнити зарубіжний досвід правового захисту права людини на приватність й врегулювання відносин щодо захисту персональної (ідентифікуючої) інформації в мережі Інтернет. Методологічну основу складають загальнонаукові методи пізнання, метод компаративістики й моделювання. У результаті автори роблять висновки про те, що кібератаки, викрадення персональних даних, активна популяризація розвідки з відкритих джерел, пронизування усіх соціально-економічних процесів засобами цифрової ідентифікації, розповсюдження Інтернету речей становлять реальні загрози для приватності особи і безпеки її ідентифікуючої інформації, як елементу персональних даних.

Ключові слова: безпека, загроза, вразливість, доксинг, персональні дані/ ідентифікуюча інформація, інформаційна безпека, кібервійна, кіберзлочини, кіберпереслідування.

Kovalchuk A.Yu., Cherniavska B.V. International legal aspects of combating doxing in the digital age.

The authors explore the issue of safeguarding personal data, particularly its identifying components, in the context of the Internet. Doxing, a criminal act involving the unauthorized collection of information and its public dissemination without the owner's consent, has gained significant traction on social media platforms, where identifying information can be quickly spread and misused against individuals. Large language models (artificial intelligence) are integrated into many software programs designed to

protect personal data. However, in light of large-scale data breaches, the authors raise concerns about the liability of entities or individuals who fail to adequately secure such data, especially when cyber incidents are linked to the use of AI. The rapid advancement and widespread use of artificial intelligence contribute to these growing concerns. In 2023, the emergence of several language models facilitated both the manipulation and aggregation of data, exacerbating the problem. The authors express serious concerns about ensuring user privacy and information security in a landscape increasingly shaped by open-source intelligence and the further exploitation of such data. In an era where personal data has become a highly valuable commodity, protecting it has become a priority for governments worldwide. In light of this, the authors aim to examine and synthesize international legal approaches to safeguarding the right to privacy and regulating the protection of personal (identifying) information on the Internet. The study relies on general scientific methods of inquiry, including comparative analysis and modelling. The authors conclude that cyberattacks, the theft of personal data, the increasing use of open-source intelligence, the penetration of digital identification technologies into all socio-economic processes, and the proliferation of the Internet of Things pose real threats to individual privacy and the security of identifying information as a critical component of personal data.

Key words: security, threat, vulnerability, doxing, personal data / identifying information, information security, cyberwar, cybercrime, cyberstalking.

Постановка проблеми. В епоху, коли цифровий простір став продовженням суспільного та приватного життя, існує нагальна потреба в правових реформах щодо захисту не лише персональних даних, конфіденційної інформації, але й ідентифікаційної інформації в мережі Інтернет. У багатьох контрактах, правилах і умовах використання продуктів Google [1] для аналітики й реклами згадується термін «ідентифікаційна інформація» яка набуває особливого значення. Особливим вважається те, що ця інформація відрізняється від «персональних даних», на які посилається Загальний регламент захисту даних ЄС (GDPR). Це інформація, за допомогою якої можна ідентифікувати особу в мережі Інтернет, зв'язатися з нею або точно визначити її місцезнаходження. Згідно формулювання довідкового центру Google така інформація включає: електронні адреси; поштові адреси; номери телефонів; точні місцезнаходження, як-от GPS-координати тощо [1]. Проблема на сьогодні полягає у можливостях несанкціонованого доступу до такої інформації. Великі мовні моделі виявилися трансформуючими в багатьох програмних забезпеченнях, що викликає серйозні занепокоєння щодо збереження приватності користувачів та забезпеченні особистої інформаційної безпеки. В епоху, коли персональні дані є і найзатребуванішим товаром, їх захист стає першочерговим завданням перед будь-якою державою.

Кібератаки, викрадення персональних даних, активна популяризація розвідки з відкритих джерел, пронизування усіх соціально-економічних процесів елементами штучного інтелекту, розповсюдження Інтернету речей становлять реальні загрози для приватності особи та збереженню їх персональних даних від злочинних посягань. У 2017 році злочинці зламали систему безпеки Equifax¹ та викрали персональну інформацію понад 145 мільйонів клієнтів компанії. У 2020 році стався один із найбільших витоків даних в історії. Хакерам вдалося потрапити в систему компанії SAM4 — платформи «для дорослих», яку відвідує понад 2 мільярди користувачів щорічно. У результаті витоку було відкрито 7 терабайтів даних, які включали імена та прізвища, IP-адреси, паролі, геолокацію та інші дані користувачів. В тому числі в руках хакерів опинилися близько 11 млрд. записів з електронними листами та хешованими паролями [2]. Кібератаки та витoki даних стають дедалі частим явищем для українців та українського бізнесу. Для розуміння масштабів можливих витоків даних слід розуміти, що користувачами лише мобільного застосунку «Дія» є 13,5 млн. українців. Можна з впевненістю сказати, що майже кожен українець хоча б раз у житті відображав ідентифікуючу інформацію про себе у кіберпросторі.

Мета статті полягає у проведенні аналізу загроз приватності в Інтернеті, практику забезпечення ідентифікуючої інформації у мережі Інтернет, в зарубіжних країнах з метою захисту прав і свобод людини.

Окремо на наш погляд, потребує з'ясування питання чи визнається ідентифікаційна інформація, отримана приміром, за допомогою файлів cookies чи IP-адреса, з даних GPS-навігаторів,

¹ Equifax – американське бюро кредитної історії. Equifax збирає інформацію про більш ніж 800 мільйонів фізичних осіб і більш ніж 88 мільйонів компаній по всьому світу. URL: <https://www.equifax.com>.

getcontact тощо персональними даними особи і яка відповідальність становить за її розголошення й публічне поширення без згоди на те власника.

Стан опрацювання проблематики. Питанням правового захисту персональних даних присвячено багато наукових праць дослідників: В. Брижка, Д. Василенко, А. Гевлича, Ю. Крилової, А. Пазюка, В. Селиванова, В. Теремецького, А. Чернобая, В. Пилипчука, В. Проценко, М. Швеця та ін. Нині ж швидкі темпи розвитку інформаційно-комунікативних технологій, розповсюдження впровадження штучного інтелекту породили нові можливості для злочинних маніпуляцій з персоналізованою інформацією. Влучно цитує Ю. Крилова, статтю В. Брижка: «У нинішній час розповсюдження маркетингу, персональні дані зазнають найбільшої загрози. За оцінкою американських фахівців, річний ринок персональних даних складає не менш як 3 мільярдів доларів. Тобто нелегальний інформаційний бізнес спеціалізується на зборі, обробці і продажу персональних даних, застосовуючи при цьому засоби інформаційно-комп'ютерних технологій та телекомунікаційних мереж»[3]. Кримінальним кодексом України, КУпАП визначені протиправні діяння, але на сьогоднішній день, більшість вчених, зазначають про значні колізії й прогалини щодо захисту персональних даних. Питання ж ідентифікуючої інформації і її захисту підіймається лише технічними фахівцями.

Кримінально-правової характеристики кримінального правопорушення з точки зору порушення недоторканності приватного життя, передбаченого ст. 182 КК України, певною мірою розробляли такі вітчизняні і зарубіжні вчені, як: П.П. Андрушко, В.І. Антипов, А.П. Бабій, А.Л. Васін, Ю.В. Гродецький, О.І. Зінченко, М.В. Мазур, Л.Г. Мачковський, С.Х. Нафіїв, І.Л. Петрухін, А.В. Савченко, О. Семенюк, В.І. Тютюгін, М.І. Хавронюк та ін. Питання яке залишилось поза увагою науковців, це розголошення і поширення ідентифікуючої інформації яку зібрано з відкритих джерел, але без прямої чи опосередкованої згоди на те власника даних. У європейських, американських наукових колах такий делікт – доксинг, визначається як кримінальний проступок. В Україні такий делікт не передбачений ані адміністративним кодексом, ані кримінальним.

Викладення основного матеріалу. На тлі тотальної цифровізації виникають поширення такого негативного явища як доксинг. Доксинг зазвичай включає в себе навмисне поширення в Інтернеті розкриття ідентифікаційної інформації, яка дозволяє ідентифікувати особу, без згоди, завдаючи жертві ризику емоційної, професійної та навіть фізичної шкоди. З початку 2020 року доксинг все частіше використовують як інструмент кіберсталкінгу, шахрайства та вчинення інших злочинів. Доксинг активно застосовують для цькування, переслідування людей за будь-які протилежні погляди. Доксинг (іноді можна зустріти як «доксінг») (від англ. «doxing» або «doxxing») – це практика збору, публікації та розповсюдження приватної, ідентифікуючої інформації про людину без її згоди, з метою завдання шкоди, залякування або завдання репутаційних втрат. Фахівці Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна Колованова Є.П., Малахов С.В., Чорна Т.Е. аналізуючи значний обсяг технічної літератури, та практики доксингу виділяють основні методи які використовуються доксерами для збору даних: відстеження імен користувачів; переслідування в соціальних мережах; пошук WHOIS по доменному імені; фішинг; відстеження IP-адрес; зворотній пошук мобільного телефону; аналіз пакетів (парсинг та сніффінг(аналіз трафіку)); аналіз і узагальнення вмісту й структури даних таргетованих сайтів (сайт парсинг); використання т.з. «брокерів даних» тощо [4]. Така варіативність збору ідентифікуючої інформації свідчить про популярність збору інформації, інше питання як ця інформація використовується.

Доксинг набув популярності соціальних мережах де ідентифікуюча інформація може швидко розповсюджуватись і використовуватись проти жертв. Такі негативні тенденції підживлює розповсюдження Штучного інтелекту. У 2023 році з'явилося кілька мовних моделей [5], які стало можливим використовувати для доксингу. Наприклад, чат-бот генерує реалістичні листи від банків чи державних органів нібито для уточнення інформації. Так жертва сама віддає приватні дані шахраєві. Дехто вважає ці моделі чудовими хаками для продуктивності, які революціонізують шахрайські методи та майже «автоматизують» створення текстів, коду, документів, маркетингових кампаній тощо [5; 6]. Сучасні пошукові Інтернет сервіси це теж алгоритми з елементами штучного інтелекту, що складаються з двох складових: акумулювання бази даних та система запит-відповідь. Пошукові сервіси постійно сканують мережу на предмет нових сайтів, індексують та вносять їх до бази даних, відстежують зміни, ведуть статистику, оцінюють корисність та безпечність сайтів для користувачів. Для пошуку інформації використовуються запити. Самі по собі запити можуть не ідентифікувати користувача, однак за наявності контек-

сту чи у сукупності це може стати можливим. Наприклад, за сукупністю запитів «Купити дитячу коляску, Київ», «Задня ліва фара Audi A4 B8» та «Туристичні місця, Львів» можливо зробити припущення, які допоможуть ідентифікувати особу з великою ймовірністю. І з кожним запитом точність ідентифікації зростатиме. Наприклад Google формує перелік асоціацій та вподобань кожного користувача на основі частих, та цікавих користувачу запитів. Таким чином в акаунті створюється унікальний відбиток, що додатково може бути прив'язаний до соціальних мереж, веб-сайтів чи додатків. Отже, виникає питання про захист ідентифікуючої інформації у випадків коли інформація, отримана за допомогою файлів cookies, фішингових листів створених у тому числі за допомогою Штучного інтелекту, IP-адреси тощо. Так, наприклад, кожен пристрій має IP-адресу, за якою можна дізнатися ваше місцезнаходження. IP-логінг працює через електронні листи, в які логгер закладає невидимий код. Якщо відкрити цей лист, IP-адреса надсилається доксеру. У разі зламу засобів захисту мережі WI-FI стає можливим перехопити файли, що пересилаються по мережі (Сниффінг). Отримання інформації за допомогою getcontact: облікові записи, ваші ім'я, прізвище, вік тощо. Також, багато ідентифікуючої інформації знаходиться у відкритому доступі на сторінках у соцмережах. Використовуючи цю інформацію, зловмисники можуть скористатися нею з метою вимагання грошей, погроз, шантажу, дискредитації або навіть піддавати фізичній небезпеці жертв доксингу.

Нажаль, дана проблема на науково-правовому рівні в Україні не висвітлювалась. Значні прогалини містяться й теорії і на практиці у відмежуванні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 182 КК України від суміжних кримінальних правопорушень щодо захисту інформації у кіберпросторі та дотичних адміністративних правопорушень. Ця проблема має на наш погляд з поширенням різноманітності ідентифікуючої інформації. Поняття «персональних даних» висвітлено у Регламенті Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року «Про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних (General Data Protection Regulation, GDPR)» [7], визначає, що «особу можна ідентифікувати прямо чи опосередковано, зокрема вказавши такі ідентифікатори, як ім'я, ідентифікаційний номер, дані щодо місцезнаходження, онлайн ідентифікатор чи інші особливості фізичної, фізіологічної, генетичної, духовної, економічної, культурної чи соціальної ідентичності такої фізичної особи». Разом з тим, GDPR вимагає цільового обмеження, мінімізації даних, обмеженого зберігання та забезпечення конфіденційності, однак коли мова йде про повноцінні системи GPS- навігації, то визначити обсяг мінімально необхідної інформації важко у контексті запису впровадження штучного інтелекту і збереження ідентифікуючої інформації. Наприклад, автомобіль несе підвищену небезпеку для оточення, відповідно необхідно додаткове стеження за ефективністю роботи алгоритмів та корегування процесу навчання штучного інтелекту через аналіз логів та записів оточення за різних обставин та непередбачуваних подій. Окрім технічної інформації такі записи побічно будуть містити особисті дані власника (типові маршрути, місця паркування) та третіх осіб (пішоходів, інших учасників дорожнього руху). У такому контексті дотримання актів, як GDPR значно сповільнить, або навіть унеможливить імплементацію повністю автономних транспортних засобів. Вирішити таку проблему можна шляхом створення спеціалізованих регламентів для штучного інтелекту який впроваджений у даних GPS- навігаторів.

Окремо потребує уваги інформація «розпізнання». Технологія розпізнавання обличчя є частиною нашого життя. Через майже нульову вірогідність існування двох осіб з повністю однаковими біометричними даними, цей спосіб є найкращим для ідентифікації особи. Потужність алгоритмів розпізнавання обличчя дозволяє ідентифікувати глядачів кінотеатрів чи відвідувачів супермаркетів, присвоювати їм унікальні номери та надалі підв'язувати через різні механізми бонусних карток. Дещо подібне, але у світовому масштабі здійснила компанія Clearview AI. Європейські та Британські контролюючі органи виявили значні порушення GDPR та GB GDPR продуктом Clearview AI. Компанія використовувала зображення з пошукових систем, сайтів новин та соціальних мереж і створювала профайли на основі біометрії обличчя. Пропустивши зображення людини через алгоритм будь-хто мав можливість отримати інші зображення особи та ресурси де вони опубліковані, а завдяки соціальним мережам легкістю її ідентифікувати. Суть у тому, що користувачі соціальних мереж не давали згоди на подібну обробку та використання їх ідентифікуючих даних. Окрім того, їм не було відомо та не могло бути відомо про подібні дії Clearview AI. В результаті на компанію було накладено штраф у розмірі 7,5 млн. фунтів [8]. За логікою компанії всі оброблені дані були у відкритому доступі та не вимагали жодних додаткових дій чи маніпуля-

цій з надання дозволу на їх використання. Разом з тим, компанія не мала платформи або партнерів, які могли б забезпечити належне для їх цілей джерело біометричних даних. Це призвело до таких порушень: непрозоре використання персональної інформації; відсутність законних підстав для збору інформації; відсутність підстав для необмеженого зберігання інформації.

Штучний інтелект для спілкування – це алгоритм, що націлений імітувати людське мислення в процесі спілкування. Йдеться про формування, абстрактного мислення, розпізнавання емоційного окрасу, впровадження гумору, розвиток ланцюгів аргументації та інших аспектів спілкування. Такі алгоритми з елементами AI, як Siri, Google, Alexa та Cortana імplementовані в операційні систем, та наділені певним рівнем доступу до процесів, файлів та налаштувань системи. В першу чергу, вони створені, як додатковий інтерфейс, а вже потім для спілкування на вільні теми. При тому асистенти несуть значно більшу загрозу безпеці особистої інформації ніж інші подібні системи. У більшості випадків обробка даних відбувається у хмарі, а пристрій постійно прослуховує оточення в очікуванні запиту. Теоретично, дані отримані в ході спілкування з алгоритмом або у фоновому режимі досить легко використати не за прямим призначенням, чи для формування профайлів користувачів. Поточне прослуховування алгоритмом дозволяє визначити актуальні для покупця теми та товари, що можливо використати в маркетингу та рекламі.

Доксинг і порушення недоторканності приватного життя мають багато спільного, але їх розділяють як окремі делікти через кілька відмінностей у контексті, методах і мети вчинення правопорушення. Загалом статтею 182 Кримінального кодексу України передбачається відповідальність за порушення недоторканності приватного життя, дана форма кримінального проступку передбачає збір, зберігання або розголошення конфіденційної інформації без згоди людини. Основною метою є вторгнення в особисте життя і отримання приватної інформації, незалежно від того, чи буде вона публічно розкрита. Це може бути незаконне спостереження, злом облікових записів або отримання інформації через несанкціоновані джерела. Але, доксинг більш ширше поняття, він може приймати різні форми залежно від злочинця та жертви. Іноді це трапляється в публікації в соціальних мережах, яка викриває анонімного коментатора, або в незручному відкритті в групі чату [9]. В інших випадках атаки є серйознішими та небезпечнішими, включаючи крадіжку особистих даних, беззгодний обмін інтимними зображеннями або потенційно небезпечну практику, відому як «SWATting» (де доксери повідомляють про фіктивні злочини). Особливість Доксингу у публічному розголошенні ідентифікуючої інформації, з наміром завдати шкоди, переслідувати або залякувати людину. Зловмисники прагнуть зробити інформацію доступною широкій аудиторії, часто з наміром організувати цькування, переслідування, що підвищує ризик реальної загрози для жертви. Особливо це небезпечно по відношенню до неповнолітніх. Які будь яку інформацію про себе у публічному просторі сприймають болісно.

Здебільшого з метою доксингу використовується інформація, яка вже є у відкритому доступі або може бути зібрана з різних відкритих джерел (соціальні мережі, публічні реєстри, форуми). Хоча доксинг не завжди передбачає незаконний збір інформації, він підсилює небезпеку через публічне розповсюдження.

У доксингу об'єкт нападу є не лише приватність, але й безпека жертви. Публікація особистих даних може призвести до прямих загроз фізичної або психологічної шкоди, що робить доксинг небезпечнішим у деяких випадках. Особливістю є негативні наслідки, у результаті доксингу має колективний вплив, оскільки доксинг часто використовується для організації онлайн-атаки проти людини з боку багатьох людей (тролінг, кібербулінг). Це може призвести до значних соціальних та психологічних наслідків, і жертва може бути піддана масовому переслідуванню.

Отже, доксинг виділяють в окремий делікт, оскільки він має свої унікальні риси – публічне розголошення інформації з метою заподіяння шкоди, викликання загрози та переслідування жертви. При чому незалежно, поширена була приватна чи публічна інформація про людину без її згоди. Кожна особа має не лише право на приватність, а й право на забуття. Право на забуття (право бути забутим, англ. «right to be forgotten») – право особи, на видалення даних про неї із загального доступу через пошукові системи, тобто посилань на ті дані, які, на її думку, можуть завдати їй шкоди. Хоча він часто включає елементи порушення приватності, сам факт масового поширення даних і мета створити небезпеку роблять доксинг особливо небезпечним і тому виділяють його як окремий вид злочину.

У США доксинг може потрапляти під дію різних законів, включаючи закони про кіберпереслідування, переслідування та погрози. Наприклад, у деяких штатах, таких як Каліфорнія та Нью-

Йорк, є закони, які безпосередньо стосуються публікації особистої інформації з метою переслідування або залякування.

У Великій Британії доксинг може бути розглянутий у рамках «Закону про захист даних» (Data Protection Act). Кожен, хто відповідає за використання персональних даних, повинен дотримуватися суворих правил, які називаються «принципами захисту даних». Вони повинні переконатися, що інформація: використовується справедливо, законно та прозоро; використовується для певних, явних цілей; використовується таким чином, що є адекватним, актуальним і обмеженим лише тим, що необхідно; дані повинні оновлюються зберігатися не довше, ніж це необхідно (право на забуття) обробляються у спосіб, який забезпечує належну безпеку, включаючи захист від незаконної або неавторизованої обробки, доступу, втрати, знищення або пошкодження [10]. Особисті дані не можуть бути розповсюджені без згоди, якщо це може нанести шкоду людині. Закон про шкідливі комунікації (Malicious Communications Act) також може бути застосований до тих, хто використовує особисті дані для переслідування або залякування. Закон забороняє надсилання листів чи інших статей з метою спричинити страждання чи занепокоєння одержувача. Закон поширюється як на електронні, так і на письмові повідомлення та використовувався для судового переслідування та засудження користувачів соціальних мереж [11].

У Німеччині порушення конфіденційності регулюється кримінальним кодексом, а також Загальним регламентом ЄС із захисту даних (GDPR). Публікація особистих даних без згоди може спричинити серйозні штрафи або кримінальні покарання. Крім того, доксинг може вважатися кіберпереслідуванням (Cyberstalking), що карається законом.

Французьке законодавство також передбачає покарання за несанкціоноване розповсюдження персональних даних. Відповідно до Кримінального кодексу Франції, незаконне розголошення приватної інформації може призвести до штрафу або тюремного ув'язнення.

В Австралії законодавства щодо захисту ідентифікуючої інформації знаходиться у стані розробки та удосконалення. Разом з тим, у 2022 році Федеральний суд Австралії зобов'язав місцевий підрозділ Google Alphabet Inc виплатити штраф у розмірі 60 млн. австралійських доларів (42,7 млн. доларів США) за введення користувачів в оману при збиранні їх особистих даних про місцезнаходження [12]. Публікація особистої інформації для того, щоб завдати шкоди людині, може призвести до кримінальної відповідальності. З цього приводу Австралія хоче зобов'язати соцмережі розкривати дані анонімів та інтернет-тролів [13].

28 липня 2023 року були прийняті поправки до Кримінального кодексу Нідерландів (Wetboek van Strafrecht, WvSr) і Кримінально-процесуального кодексу (Wetboek van Strafvordering, WvSv), які передбачають кримінальну відповідальність за «доксинг». У 2023 році 2,3 мільйона голландців стали жертвами тієї чи іншої форми онлайн-злочинності, включаючи кіберзлочинність. Оскільки життя стає все більш цифровим, онлайн-злочинність не зникне, а лише буде удосконалювати власний інструментарій вчинення злочинів. Вплив на жертв величезний й небезпечний. Відповідно, до запиту суспільства розвивається й законодавство. Ця правова новела стосується використання персональних даних (ідентифікуючої інформації) з метою залякування, переслідування і навіть вчинення як морального так і фізичного тиску (доксингу), а саме отримання, розповсюдження або іншим чином надання доступу до персональних даних іншої особи або третьої сторони з наміром викликати страх у цієї іншої особи, завдати серйозних незручностей йому або значно перешкодити жертві у виконанні його посадових функцій. У Нідерландському законодавстві «Доксинг» означає оприлюднення ідентифікаційної інформації про особу, такої як адреса чи номер телефону, з метою залякування, спричинення «серйозних порушень» або серйозних перешкод цій особі у виконанні її обов'язків чи професії. (WvSr, стаття 285d, абзац 1 (новий)). Поправки набули чинності 1 січня 2024 року. Згідно з поправками, доксинг каратиметься позбавленням волі на строк до двох років або штрафом четвертої категорії, тобто штрафом до 22 500 євро (WvSr ст. 23, п. 4; ст. 285d, п. 1 (нова)). Якщо доксинг вчиняється проти конкретних перелічених осіб, таких як політики, юристи, журналісти чи офіцери поліції, максимальний термін ув'язнення буде збільшено на одну третину. (Стаття 285d, параграфу 2): «Параграф 2 статті 285d Кримінального кодексу передбачає посилення покарання, якщо злочин вчинено проти особи, яка виконує функції міністра, державного секретаря, королівського уповноваженого, виконавчого органу провінції, мера, члена генерального представника органу, судовий службовець, адвокат, журналіст чи публіцист у контексті збору новин, поліцейський чи спеціальний слідчий. Прокуратура також застосовуватиме принципи винесення покарання, зазначені в пункті 2, якщо залучені інші посадові особи» [14].

Висновки. Отже, можна констатувати, що практика виділення такого делікту у світі існує, але знаходиться лише на стадії формування. Разом з тим, технічні характеристики сучасного програмного забезпечення свідчать про значне випередження інженерії порівняно з правом. Сьогодні будь хто може за допомогою інтелектуальних програм, які об'єднують штучний інтелект, управління бізнес-процесами та роботизовану автоматизацію процесів для оптимізації прийняття рішень застосувати задля власних цілей та отримання певних переваг. Разом з тим, у гонитві за прибутком нівелюються право особи на приватність, право на забуття тощо. Так, наприклад, у Європі понад 80% ретейлерів очікують, що їхні компанії використовуватимуть інтелектуальну автоматизацію до 2025 року, а 40% повідомили, що їхні організації вже використовують ту чи іншу форму автоматизації інформації. Таке розповсюдження збору інформації містить у собі ризики її неналежного використання й можливість використання ідентифікуючої інформації у злочинних цілях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Довідковий центр Google: URL: <https://support.google.com/analytics/answer/7686480?hl=uk>.
2. 10 найпотужніших кібератак та витоків даних за всю історію (2024). URL: <https://gigatrans.ua/ua/news/10-naypotuzhn-shih-k-beratak-ta-vitok-v-danih-za-vsyu-stor-yu>.
3. Крилова Ю.І. Захист персональних даних: вітчизняний та зарубіжний досвід. Інформація і право. № 3(22)/2017. URL: <http://il.ippi.org.ua/article/view/273050>.
4. Колованова Є.П., Малахов С.В., Чорна Т.Е. (2023) Передумови та основні складові з протидії доксингу персональних даних. *Technical sciences trends of young scientists regarding the development of science*. URL: <https://isg-konf.com/wp-content/uploads/2023/07/TRENDS-OF-YOUNG-SCIENTISTS-REGARDING-THE-DEVELOPMENT-OF-SCIENCE.pdf>.
5. Luiza Jarovsky (2023) ChatGPT And Large Language Models Are A Privacy Ticking Bomb. URL: <https://www.linkedin.com/pulse/chatgpt-large-language-models-privacy-ticking-bomb-luiza-jarovsky>.
6. Почапська О.І. (Не)безпека в цифровому світі. Навчальний посібник. Київ: Академія української преси, Центр вільної преси, 2024. 59 с.
7. Personal Data. General Data Protection Regulation 2016/679. 27.04.2016. URL: <https://gdpr-info.eu>.
8. Персональні дані у контексті обробки штучним інтелектом. URL: <https://legalitgroup.com/personalni-dani-u-konteksti-obrobki-shtuchnim-intelektom>.
9. Doxxing Statistics in 2024: 11 Million Americans Have Been Victimized. URL: <https://www.safefhome.org/family-safety/doxxing-online-harassment-research>.
10. The Data Protection Act (2018). URL: <https://www.gov.uk/data-protection>.
11. Malicious Communications Act 1988 definition. URL: <https://www.lexisnexis.co.uk/legal/glossary/malicious-communications-act-1988>.
12. Australian court orders Google to pay \$43 million for misleading users (2022). URL: <https://www.reuters.com/technology/google-pay-427-mln-penalties-misleading-users-australian-watchdog-2022-08-12>.
13. Australian government's 'anti-troll' legislation would allow social media users to sue bullies (2021). URL: <https://www.theguardian.com/australia-news/2021/nov/28/coalition-bill-would-force-social-media-companies-to-reveal-identities-of-online-bullies>.
14. Richtlijn voor strafvordering doxing (2023R008). URL: <https://www.om.nl/onderwerpen/beleidsregels/richtlijnen-voor-strafvordering-resultaten/richtlijn-voor-strafvordering-doxing-2023r008>.

УДК 341.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.38>

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Колотуха І.О.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри міжнародного права

ДВНЗ «Ужгородського національного університету»

ORCID: 0009-0003-8889-5610

e-mail: ikolotuha@gmail.com

Колотуха І.О. Теоретичні аспекти кваліфікації збройного конфлікту.

Розглядається питання, яке має на меті встановити основні типи збройного конфлікту і визначити різновиди збройних конфліктів у міжнародному законодавстві, а також коли саме те чи інше діяння держави буде вважатися, агресією, збройним нападом чи збройним конфліктом, чи таким не буде.

Вказується, аналіз сучасних міжнародних відносин свідчить про те, що людству ще не вдається позбавитись війн та інших збройних конфліктів, які переважно є збройними конфліктами не міжнародного характеру. Це засвідчують події в колишній Югославії, Руанді, Афганістані, Іраку, Ліберії, на Кавказі, з 2014 року не виключенням стала і Україна, міжнародний збройний конфлікт на території якої з 24 лютого 2022 переріс у повномасштабну війну розв'язану РФ в масштабах яких Європа не знала з часів другої Світової війни.

Відзначається, сучасні міжнародні відносини характеризуються зміною характеру конфлікту, появою ряду нових категорій та ситуацій, збільшенням числа жертв серед цивільного населення, все більшою інтернаціоналізацією збройних конфліктів неміжнародного характеру. У зв'язку з цим питання кваліфікації різних видів збройних конфліктів є надзвичайно актуальним, тим більше в умовах триваючої повномасштабної війни, розв'язаної Росією проти України.

Особлива увага приділена автором положенням статуту Міжнародного кримінального суду та статуту Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії, які по суті формують сучасну доктрину кримінальної відповідальності за воєнні злочини та злочин геноциду.

У статті висвітлюються положення і яким автором надана оцінка, що стосуються передумов правильної кваліфікації, адже, передумовою правильної кваліфікації є глибоке вивчення та розуміння особою, що застосовує норми права, засад міжнародного гуманітарного права, міжнародної політики держави, міжнародної судової та слідчої практики; правильне з'ясування та витлумачення змісту міжнародного договору, визначення меж дії обраної норми в часі, просторі та за колом осіб, а також встановлення всіх її ознак; збір і аналіз доказів у справі, повне й усебічне встановлення фактичних ознак збройного конфлікту; застосування правил кваліфікації, вироблених теорією та практикою, при обґрунтованому поєднанні ознак збройного конфлікту, що встановлені міжнародним правом, з ознаками вчиненого діяння.

Важливе місце в роботі займає висвітлення питання теоретичного аналізу терміну кваліфікація.

Ключові слова: агресія, міжнародний збройний конфлікт, внутрішньодержавний збройний конфлікт.

Kolotukha I.O. Theoretical aspects of qualification of armed conflict.

The question is considered, which aims to establish the main types of armed conflict and to determine the types of armed conflicts in international law, as well as when this or that act of the state will be considered aggression, armed attack or armed conflict, or not.

It is indicated that the analysis of modern international relations shows that humanity has not yet managed to get rid of wars and other armed conflicts, which are mostly armed conflicts of a non-international nature. This is evidenced by the events in the former Yugoslavia, Rwanda, Afghanistan, Iraq, Liberia, and the Caucasus, and since 2014, Ukraine has not been an exception, the international

armed conflict on whose territory has grown from February 24, 2022 into a full-scale war waged by the Russian Federation on the scale of which Europe has not known since the Second World War.

It is noted that modern international relations are characterized by a change in the nature of the conflict, the emergence of a number of new categories and situations, an increase in the number of victims among the civilian population, and an increasing internationalization of armed conflicts of a non-international nature. In this regard, the question of the qualification of various types of armed conflicts is extremely relevant, especially in the context of the ongoing full-scale war waged by Russia against Ukraine.

The author pays special attention to the provisions of the statute of the International Criminal Court and the statute of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, which essentially form the modern doctrine of criminal responsibility for war crimes and the crime of genocide.

The article highlights the provisions and the author's assessment regarding the prerequisites for proper qualification, because the prerequisite for proper qualification is a deep study and understanding by a person who applies the rules of law, the principles of international humanitarian law, international state policy, international judicial and investigative practice; correct clarification and interpretation of the content of the international agreement, determination of the limits of the selected norm in time, space and by the number of persons, as well as establishing all its features; collection and analysis of evidence in the case, full and comprehensive establishment of the actual signs of the armed conflict; application of qualification rules developed by theory and practice, with a justified combination of the signs of an armed conflict established by international law with the signs of a committed act.

An important place in the work is covered by the theoretical analysis of the term qualification.

Key words: aggression, international armed conflict, intrastate armed conflict.

Постановка проблеми. У сучасному світі, де геополітична напруженість і регіональні протистояння стають все більш комплексними, питання кваліфікації збройних конфліктів набуває особливої актуальності та значущості. Правильна кваліфікація збройного конфлікту є ключовим фактором для визначення застосовного міжнародного права, захисту прав учасників конфлікту та цивільного населення, а також для встановлення відповідальності за можливі порушення міжнародного гуманітарного права. Теоретичні аспекти цього питання формують фундамент для практичного застосування норм міжнародного права у складних і часто неоднозначних ситуаціях сучасних збройних протистоянь.

Кваліфікація збройного конфлікту – це не просто академічне завдання, а критично важливий процес, який має далекосяжні наслідки для всіх залучених сторін. Вона вимагає глибокого розуміння міжнародного гуманітарного права, аналізу фактичних обставин конфлікту, та врахування складних політичних, соціальних та економічних факторів. Теоретичні засади цього процесу охоплюють широкий спектр питань: від визначення порогу інтенсивності насильства, необхідного для кваліфікації ситуації як збройного конфлікту, до розмежування міжнародних та неміжнародних збройних конфліктів, а також ідентифікації учасників конфлікту та їхнього статусу.

Вивчення теоретичних аспектів кваліфікації збройних конфліктів є особливо важливим у контексті еволюції характеру сучасних війн. Поява нових форм збройних протистоянь, таких як гібридні війни, кібервійни та конфлікти з участю недержавних збройних груп, ставить перед міжнародним правом нові виклики. Ці виклики вимагають переосмислення традиційних підходів до кваліфікації конфліктів та розробки нових теоретичних моделей, які б відповідали реаліям XXI століття. Таким чином, дослідження теоретичних аспектів кваліфікації збройних конфліктів не лише сприяє більш ефективному застосуванню існуючих норм міжнародного права, але й відкриває шлях для його подальшого розвитку та адаптації до мінливих умов глобальної безпеки.

Саме тому, завданням, яке ставить перед собою автор, при написанні даної статті, полягає у тому, щоб встановити поняття кваліфікації, визначити кваліфікуючі ознаки збройного конфлікту, його різновиди та основні відмінності між типами збройних конфліктів. Актуальність обраної проблематики покликана розв'язаною війною РФ проти України та намаганням агресора пояснити триваючу війну з 2014 року внутрішньодержавним конфліктом на території України, щоб таким чином уникнути міжнародно-правової відповідальності за розв'язання міжнародного збройного конфлікту.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика теоретичних аспектів кваліфікації збройного конфлікту активно досліджується як зарубіжними, так і вітчизняними науковцями. Ця тема

знаходиться на перетині міжнародного гуманітарного права, міжнародного кримінального права та теорії міжнародних відносин, що зумовлює її міждисциплінарний характер.

У зарубіжній науці значний внесок у розробку теоретичних засад кваліфікації збройних конфліктів зробили такі вчені, як М. Сассолі, Е. Клепхем, Є. Пеїч та Н. Мельцер. Їхні праці охоплюють широкий спектр питань: від аналізу критеріїв розмежування міжнародних та неміжнародних збройних конфліктів до проблем застосування міжнародного гуманітарного права в сучасних гібридних конфліктах. Особливу увагу привертають дослідження Міжнародного комітету Червоного Хреста, зокрема роботи юридичного радника МКЧХ Є. Пеїч, які пропонують глибокий аналіз сучасних викликів у сфері кваліфікації збройних конфліктів.

Серед вітчизняних науковців, які займаються дослідженням цієї проблематики, варто відзначити праці М.В. Буроменського, М.М. Гнатовського, Т.Р. Короткого, В.М. Репецького. Їхні роботи зосереджені на аналізі теоретичних аспектів кваліфікації збройних конфліктів у контексті сучасних викликів міжнародній безпеці, зокрема з урахуванням досвіду України. Особливу цінність становлять дослідження, присвячені правовій кваліфікації збройного конфлікту на сході України та анексії Криму.

Важливим джерелом для розуміння сучасного стану проблематики є також рішення міжнародних судових органів, зокрема Міжнародного кримінального суду та Міжнародного суду ООН. Ці рішення не лише застосовують, але й інтерпретують та розвивають теоретичні концепції кваліфікації збройних конфліктів.

Незважаючи на значний обсяг досліджень, ряд аспектів проблематики залишається дискусійним та потребує подальшого вивчення. Зокрема, актуальними залишаються питання кваліфікації кібератак як форми збройного конфлікту, визначення статусу недержавних збройних груп у сучасних конфліктах, а також застосування концепції «інтернаціоналізованих» внутрішніх збройних конфліктів. Крім того, розвиток технологій та поява нових форм протистоянь постійно створюють нові виклики для теорії кваліфікації збройних конфліктів, що зумовлює необхідність подальших досліджень у цій сфері.

Мета дослідження. В даній статті автор ставить за мету напрацювати необхідні доповнення до національної доктрини міжнародного та кримінального права, які покращать механізм кваліфікації збройних конфліктів з метою посилення ефективності притягнення до відповідальності воєнних злочинців.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи питання кваліфікації того чи іншого діяння, в першу чергу потрібно звернутися до самого змісту слова. Так, термін «кваліфікація» (лат. *gualis* – якість, *facere* – роблю) у буквальному перекладі означає визначення якості, оцінку. Відповідно до тлумачного словника української мови кваліфікувати означає: 1) оцінювати, визначати якість чого-небудь; характеризувати предмет, відносити його до певної групи, певного класу, розряду тощо; 2) визначати ступінь придатності, підготовленості до якого-небудь виду праці [1, с. 128]. З урахуванням наведеного можна дійти висновку, що правова (юридична) кваліфікація – правова оцінка, визначення якості та характеристика певного юридичного факту (події, випадку, поведінки), пошук, вибір і застосування до нього відповідної правової норми певної галузі права (законодавства) [2, с. 10].

Підставами кваліфікації є обставини, що в часі мають існувати на момент початку процесу кваліфікації та прямо стосуються оцінки конкретного діяння. Це певні факти, які вже встановлені та зафіксовані, незмінювані положення, в той час, як передумови кваліфікації – це тільки шлях до них.

Передумовою правильної кваліфікації є глибоке вивчення та розуміння особою, що застосовує норми права, засад міжнародного гуманітарного права, міжнародної політики держави, міжнародної судової та слідчої практики; правильне з'ясування та витлумачення змісту міжнародного договору, визначення меж дії обраної норми в часі, просторі та за колом осіб, а також встановлення всіх її ознак; збір і аналіз доказів у справі, повне й усебічне встановлення фактичних ознак збройного конфлікту; застосування правил кваліфікації, вироблених теорією та практикою, при обґрунтованому поєднанні ознак збройного конфлікту, що встановлені міжнародним правом, з ознаками вчиненого діяння.

Кваліфікація – це розумовий процес (розумова, інтелектуальна діяльність), що відбувається у свідомості особи та пов'язаний із вирішенням конкретного завдання. При цьому кваліфікація є певною операцією, яка проводиться за відповідними правилами логіки. У разі кваліфікації послі-

довно здійснюється низка етапів розумового процесу (етапи міжнародно-правової кваліфікації). Спочатку вирішується питання про те, чи належить взагалі діяння чи поведінка особи, що розглядається, до групи діянь (поведінок), передбачених міжнародним правом, або діяння є іншим видом правопорушення чи поведінка не має значення для застосування міжнародного гуманітарного права [3, с. 43].

Інститут кваліфікації збройного конфлікту регулює відносини, що виникають в разі виникнення збройного конфлікту, існування стану війни без проведення бойових дій, притягнення до відповідальності та засудження воєнних злочинців.

Так, стаття 1 Додаткового протоколу II встановлює ознаки, яким має відповідати збройний конфлікт неміжнародного характеру: він відбувається на території будь-якої сторони між її збройними силами й антиурядовими збройними групами або іншими організованими збройними угрупованнями, які перебувають під відповідальним командуванням, здійснюють такий контроль над частиною її території, який дає їм змогу вести безперервні й погоджені збройні дії.

Наявність перелічених вище підстав вказує на умови застосування норм міжнародного гуманітарного права під час збройних конфліктів неміжнародного характеру [4, с. 239].

У статті 1 II Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949 року, закріплено, що «цей Протокол розвиває й доповнює статтю 3, загальну для Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, не змінюючи існуючих умов їх застосування, застосовується до всіх збройних конфліктів, які не підпадають під дію статті 1 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), і відбуваються на території будь-якої Високої Договірної Сторони між її збройними силами або іншими організованими збройними групами, які, перебуваючи під відповідальним командуванням, контролюють частину її території, що дає їм змогу здійснювати безперервні й погоджені воєнні дії та застосовувати цей Протокол» [5].

До збройних конфліктів неміжнародного характеру не належать випадки порушення внутрішнього порядку, напруженість, заворушення, окремі акти насильства та ін.

Міжнародний кримінальний трибунал з колишньої Югославії зробив заяву: «Збройний конфлікт має місце щоразу, коли держави застосовують силу чи коли відбувається тривалий збройний конфлікт між державними силами й організованими збройними угрупованнями або між такими угрупованнями всередині однієї держави». Отже, це поняття охоплює два види збройних конфліктів – міжнародні й неміжнародні. Доктрина, яка є ключем до застосування права війни, змінює зміст та сенс цього визначення в залежності від того, чи йде мова про міжнародний конфлікт чи неміжнародний збройний конфлікт [6, с. 90].

Загальновизнаним у доктрині міжнародного права є те, що застосування сили є більш широким поняттям, ніж акт агресії чи збройний напад. Разом з тим, як термінологічно, так і змістовно ці поняття є досить близькими, а тому потребують відповідного тлумачення їх змісту. Статут ООН не містить тлумачення цих термінів, тому важливим є Резолюція ГА ООН від 1974 р. «Визначення агресії». У ст. 3 цього документа перераховано та охарактеризовано акти агресії, окремі з яких можуть представляти собою збройне втручання чи збройний напад.

Збройним нападом можна вважати вторгнення або напад збройних сил держави чи групи держав на територію іншої держави або будь-яку воєнну окупацію, незалежно від її тривалості, якщо вона є результатом такого нападу чи вторгнення (п. а ст. 3).

Бомбардування збройними силами території іншої держави або застосування будь-якої іншої зброї проти території такої держави можна також розглядати як випадок збройного втручання за умови, що такі акції будуть достатньо інтенсивними та масштабними.

До цієї категорії треба також зарахувати і напад збройних сил на військові сухопутні, морські чи повітряні сили або морські чи повітряні флоти держави на території держави, яка є об'єктом інтервенції, а також поза її територією. Напад на цивільні повітряні чи морські судна кваліфікуватись як збройний напад у сенсі цієї статті не можуть.

Агресією також вважається порушення умов договору про перебування іноземних військ на території певної держави, про які йдеться в ст. 3 «Визначення агресії». Ці дії, однак, за своєю природою та інтенсивністю не завжди матимуть характер «збройного нападу». Такого характеру вони можуть набувати лише у випадку особливо грубих порушень, які за своєю суттю можна порівняти з окупацією чи анексією, що здійснюються через застосування збройної сили [7].

Збройний напад може мати місце не лише у випадку здійснення транскордонних заходів збройними силами певної держави, але також при підтримці недержавних збройних угруповань на території іншої держави, як, наприклад, при засланні державою збройних банд, груп чи найманців на територію держави. З іншого боку, незначні за своїм обсягом та інтенсивністю застосування збройної сили, наприклад, невеликі прикордонні конфлікти, кваліфікуватись як збройні напади не можуть.

Ще однією проблемною ситуацією, яка впливає на точність та вірність кваліфікації збройного конфлікту є випадок, коли, на перший погляд збройний конфлікт ведеться між урядовими військами та антиурядовими збройними групами, які наче б то здійснюють тривалий та ефективний контроль території в середині держави де відбувається збройний конфлікт, однак, насправді такі групи повністю контролюються третьою державою, яка начеб то не бере участь у конфлікті, однак повністю контролює такі антиурядові сили.

Так, найбільш суперечливим аспектом контролю у науці та практиці міжнародного права є відповідальність держави за діяння угруповань, які ведуть бойові дії на території іншої держави. Як підкреслює Сироїд Т.Л., «міжнародно-правова відповідальність є необхідним юридичним засобом забезпечення дотримання норм міжнародного права» [8, с. 55].

У даному випадку йдеться про існування збройного конфлікту неміжнародного характеру на території однієї держави, в рамках якого антиурядові сили перебувають під таким рівнем контролю з боку іншої держави, що з цього випливає можливість присвоїти дії такого угруповання цій державі. У такому випадку стає можливим не лише відповідальність держави за порушення законів та звичаїв ведення війни, але і виникнення збройного конфлікту міжнародного характеру [9, с. 702].

Щодо окреслення інтернаціоналізованого збройного конфлікту, то Гутник В.В. та Буроменський М.В. зазначають, що «відповідно до позиції МКЧХ в інтернаціоналізованому збройному конфлікті можна визначити три ситуації: 1) він залишається неміжнародним (коли одна або більше (третіх) держав або міжнародна організація втручаються на підтримку держави, яка бере участь у війні проти організованої збройної групи); 2) він стає міжнародним (коли одна або кілька (третіх) держав або міжнародна організація втручаються на підтримку організованої збройної групи, яка бере участь у війні проти урядових сил); 3) стає «змішаним» (залежно від характеру сторін збройного конфлікту)» [10, с. 740].

У справі України та Нідерландів проти рф Суд визначив, що сам факт залучення *de jure* російських військових до конфлікту недостатній для безсумнівного встановлення наявності ефективного контролю над територією. Саме тому Суд надав критерії для визнання наявності такого контролю, зокрема:

– військова підтримка сепаратистів, включно з:

- впливом на військову стратегію;
- постачанням зброї та іншої техніки;
- навчанням;
- артилерійським прикриттям;
- нарошуванням військ на кордоні.

– політична підтримка сепаратистів;

– економічна підтримка сепаратистів [11].

За таким підходом, фактично доведено, що на території України, починаючи з березня 2014 року відбувається міжнародний збройний конфлікт розв'язаний рф, і будь-які намагання довести зворотнє, а саме існування внутрішньодержавного збройного конфлікту на території України не витримують критики.

Висновки: Таким чином, кваліфікація, як розумовий, логічний, науковий процес має декілька стадій, найважливішими з яких є встановлення ознак вчиненого діяння та пошук міжнародно-правових норм, які б відповідали встановленим ознакам. Кваліфікуючи збройний конфлікт, в першу чергу потрібно звертати увагу на територію його виникнення, тривалість застосування зброї та які саме типи озброєння застосовується, склад учасників і хто саме бере в ньому участь, як безпосередньо так і через надання військової, економічної та політичної підтримки і тільки після цього намагатися дати правову оцінку явищу, що має місце в конкретному випадку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Словник української мови: академічний тлумачний словник (1970–1980): в 11 т. Київ: Наук. думка, 1973. Т. 4. 1973. – 699 с.
2. Ус О.В. Теорія та практика кримінально-правової кваліфікації: лекції. Харків: Право, 2018. 368 с.
3. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 231 с.
4. Репецький В.М. Міжнародне гуманітарне право: підручник. К.: Знання, 2007. 467 с.
5. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200/conv.
6. Давид Е. Принципи права збройних конфліктів: курс лекцій відкритого Брюсельського університету; пер. с фр.: МКЧК, 2000. 718 с.
7. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 3314 (XXIX). URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml.
8. Сироїд Т.Л. Міжнародне публічне право: навчальний посібник. Харків: ТОВ «Прометей-Прес», 2005. 244 с.
9. Новашок Д.О. Контроль у міжнародному праві: поняття та зміст. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. С. 700–703.
10. Buromenskiy M., Gutnyk V. International Legal Problems of Qualification of Armed Conflicts. *Cuestiones Políticas*. 2021. Vol. 39, № 68. P. 735–757.
11. Ukraine and the Netherlands v. Russian Federation. European Court of Human Rights. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-222889%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-222889%22]}) (date of access: 15.09.2024).

УДК: 341.221.5(477)(4)+327

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.39>

РОЛЬ ЄС У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Костюченко Я.М.,
доктор юридичних наук,
доцент кафедри порівняльного і європейського права,
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-5565-922X
e-mail: ynkostyuchenko@gmail.com

Костюченко Я.М. Роль ЄС у забезпеченні енергетичної безпеки України.

Досліджено роль Європейського Союзу (ЄС) у забезпеченні енергетичної безпеки України в умовах сучасних геополітичних викликів. З моменту початку повномасштабної агресії росії проти України, енергетична інфраструктура країни зазнала значних пошкоджень, що призвело до кризи енергозабезпечення. У таких умовах співпраця з ЄС стає критично важливою для відновлення та стабілізації енергетичного сектору України.

Розглянуто ключові напрямки та механізми співпраці між Україною та ЄС у сфері енергетичної безпеки, включаючи надання фінансової допомоги, технічну підтримку, а також впровадження спільних проектів у галузі відновлюваної енергетики та енергоефективності. Особлива увага приділяється Національному енергетично-кліматичному плану (НЕКП) до 2030 року, який був розроблений за підтримки ЄС і є важливою складовою стратегії енергетичної безпеки України.

Аналізується вплив впровадження Пакету чистої енергії ЄС на нормативно-правове середовище України, що сприяє створенню передбачуваних умов для інвесторів і забезпечує інтеграцію України в європейський енергетичний ринок. Розглядається роль ринкових стимулів у залученні інвестицій у відновлювані джерела енергії та їх вплив на енергетичну безпеку України.

Досліджено питання зміцнення довіри інвесторів через вирішення занепокоєнь щодо стабільності політики та повернення інвестицій, що є важливим для успішного переходу до стійкої енергетики. Важливе місце у дослідженні займає аналіз міжнародної співпраці та роль міжнародних фінансових інституцій у забезпеченні необхідного фінансування для реалізації НЕКП.

Окрему увагу приділено потенціалу відновлюваної енергетики України, включаючи можливість для розширення потужностей вітру, сонця, біомаси та гідроенергетики. Обговорюються питання впровадження розподіленої генерації, систем зберігання енергії та мікромереж, що сприяють підвищенню енергетичної незалежності та стійкості на рівні громад.

Зроблено висновки про необхідність подальшої тісної співпраці між Україною та ЄС для забезпечення енергетичної безпеки України, а також про перспективи України стати лідером у сфері відновлюваної енергетики в регіоні. Стаття містить рекомендації щодо пріоритетних напрямків розвитку енергетичного сектору та заходів, які сприятимуть зміцненню енергетичної безпеки України в контексті європейської інтеграції.

Ключові слова: енергетична безпека, відновлювана енергетика, Європейський Союз, Україна, НЕКП, Пакет чистої енергії ЄС, міжнародна співпраця, інвестиції, ринкові стимули, енергоефективність.

Kostyuchenko Y.M. The pole of the EU in ensuring the energy security of Ukraine.

The role of the European Union (EU) in ensuring Ukraine's energy security in the conditions of modern geopolitical challenges is studied. Since the onset of Russia's full-scale aggression against Ukraine, the country's energy infrastructure has suffered significant damage, leading to an energy supply crisis. In such conditions, cooperation with the EU is critically important for the restoration and stabilization of Ukraine's energy sector.

The key directions and mechanisms of cooperation between Ukraine and the EU in the field of energy security, including the provision of financial assistance, technical support, as well as the implementation of joint projects in the field of renewable energy and energy efficiency, were considered. Special attention is given to the National Energy and Climate Plan (NECP) until 2030, developed with EU support and serving as a crucial component of Ukraine's energy security strategy.

The article also analyzes the impact of the implementation of the EU Clean Energy Package on Ukraine's regulatory environment, promoting predictable conditions for investors and facilitating Ukraine's integration into the European energy market. The role of market incentives in attracting investments in renewable energy sources and their impact on Ukraine's energy security is examined.

The impact of the implementation of the EU Clean Energy Package on the regulatory and legal environment of Ukraine is analyzed, which contributes to the creation of predictable conditions for investors and ensures the integration of Ukraine into the European energy market. The significant role of international cooperation and the role of international financial institutions in providing the necessary funding for the implementation of the NECP is also discussed.

Particular attention is given to the potential of Ukraine's renewable energy sector, including opportunities for expanding wind, solar, biomass, and hydropower capacities. The implementation of distributed generation, energy storage systems, and microgrids, which contribute to enhancing energy independence and resilience at the community level, is also considered.

Conclusions were made about the need for further close cooperation between Ukraine and the EU to ensure Ukraine's energy security, as well as Ukraine's prospects for becoming a leader in the field of renewable energy in the region. The article provides recommendations on priority areas for the development of the energy sector and measures that will strengthen Ukraine's energy security in the context of European integration.

Key words: energy security, renewable energy, European Union, Ukraine, NECP, EU Clean Energy Package, international cooperation, investments, market incentives, energy efficiency.

Постановка проблеми. Упродовж останніх трьох років росія здійснювала цілеспрямовані спроби знищення енергетичної інфраструктури України в рамках повномасштабного вторгнення, ініційованого режимом путіна. Ці заходи включали кампанію інтенсивних авіаударів по електростанціях і лініях електропередачі протягом першої зими конфлікту, що спричинило масові відключення електроенергії та занурило країну в темряву при значно нижчих температурах. Світовий банк оцінив вартість військових збитків в енергетичному секторі України в 12 мільярдів доларів США [1], а атаки тривають і досі.

Відновлювані енергетичні потужності України зазнали значних втрат. Війська агресора зруйнували або зайняли приблизно 90% вітрових електростанцій та близько половини сонячних електростанцій країни [2]. Крім того, їм приписується знищення Новокаховської ГЕС, однієї з найбільших гідроелектростанцій України.

Людські втрати внаслідок підтримки енергопостачання в Україні виявилися значними. На другу річницю повномасштабного вторгнення в лютому 2024 року провідний український виробник електроенергії ДТЕК заявив про загибель 252 співробітників, які працювали над забезпеченням функціонування енергетичної системи [3]. За останні два роки інфраструктура компанії зазнала понад 9700 атак. Цей досвід є типовим для усіх компаній енергетичного сектора України.

Масована ракетна кампанія росії завдала значних пошкоджень енергетичній інфраструктурі України, знизивши виробничі потужності з 53 ГВт до критичних 9 ГВт. Це призвело до гострої енергетичної кризи та підкреслило необхідність кардинального переходу до децентралізованої енергетичної системи, заснованої на відновлюваних джерелах енергії. Така трансформація дозволить підвищити енергетичну безпеку країни та зменшити залежність від централізованих енергосистем, які є вразливими до зовнішніх загроз. Окреслені проблеми є досить актуальними і потребують оперативного реагування. Тому їх теоретичне осмислення до розробка відповідних рекомендацій будуть слугувати оптимальній їх практичній реалізації.

Метою дослідження є аналіз ролі Європейського Союзу у забезпеченні енергетичної безпеки України, у контексті російської агресії та глобальних викликів, пов'язаних зі зміною клімату. Дослідження спрямоване на виявлення ефективних механізмів співпраці між Україною та ЄС у енергетичній сфері, оцінку їхньої ефективності та розробку рекомендацій щодо подальшого розвитку двосторонніх відносин. Для досягнення визначеної мети передбачається вирішення таких

дослідницьких завдань: дослідити вплив російської агресії на енергетичну систему України та роль ЄС у її відновленні; оцінити заходи, вжиті ЄС для підтримки енергетичної безпеки України; визначити пріоритетні напрями співпраці з ЄС для відновлення та модернізації енергетичного сектору України; оцінити ресурсний потенціал України для розвитку відновлюваної енергетики.

Стан опрацювання проблематики. В основу написання даної статті покладено аналіз нормативних та програмних документів ЄС, документів та аналітичних матеріалів Ради Європейського Союзу, аналітичних оглядів зарубіжних та українських експертів, зокрема Шотаро Тані, Аура Сабадус, Адела Корцова, Мілош Циркович, О. Романішин, В. Радченко, М. Ільчук.

Виклад основного матеріалу. Український енергетичний сектор продемонстрував виняткову стійкість під час повномасштабного російського вторгнення. Аварійне від'єднання від об'єднаної енергосистеми колишнього СРСР та успішна синхронізація з європейською енергосистемою на рік раніше запланованого терміну стали ключовими факторами у збереженні енергетичної безпеки країни.

Незважаючи на систематичні російські обстріли енергетичної інфраструктури, українські енергетики активно працювали над розширенням енергетичних зв'язків з Європою. Нові лінії електропередачі з Польщею значно збільшили енергетичні потужності країни, а плани щодо інтеграції з енергосистемами Румунії та Словаччини сприяють подальшому зміцненню енергетичної безпеки.

Паралельно з розширенням міждержавних енергозв'язків, Україна активно працює над гармонізацією свого внутрішнього енергетичного ринку з європейськими стандартами. Це забезпечує справедливий розподіл енергоресурсів та створює сприятливі умови для інвестицій.

Завдяки цим зусиллям Україна перетворюється не лише на імпортера енергії, а й на потенційного експортера «зеленої» енергії в регіоні. Відновлення та розширення сектору відновлюваних джерел енергії, розвиток децентралізованої енергетики та впровадження сучасних енергоефективних технологій є пріоритетними напрямками для досягнення цієї мети.

Російсько-українська війна та посилення кліматичних змін суттєво вплинули як на енергетичну безпеку Європейського Союзу так і політику у цій сфері. Втрата традиційних джерел енергопостачання з росії спонукала ЄС до пошуку нових стратегій забезпечення енергетичної незалежності та декарбонізації економіки. У відповідь на ці виклики ЄС розробив амбітні ініціативи RePowerEU та Fit for 55, спрямовані на прискорення енергетичного переходу та зниження залежності від викопних палив [4]. Дане дослідження аналізує взаємозв'язок між цими двома ініціативами та їхній вплив на енергетичну безпеку ЄС. Зокрема, воно розглядає такі аспекти:

- Роль України: Україна, інтегрувавшись в енергетичну систему ЄС, може стати важливим постачальником «зеленої» енергії та сприяти диверсифікації джерел енергопостачання для ЄС.
- Ядерна енергетика: дослідження оцінює роль ядерної енергетики в контексті енергетичного переходу та її відповідність кліматичним цілям ЄС.
- Ціноутворення на викиди вуглецю: аналізується ефективність існуючої системи торгівлі викидами (EU ETS) та розглядаються пропозиції щодо її вдосконалення для стимулювання декарбонізації.

Ініціативи RePowerEU та Fit for 55 створюють синергію, спрямовану на забезпечення енергетичної безпеки та кліматичної нейтральності ЄС. Україна має потенціал стати ключовим партнером ЄС у забезпеченні енергетичної безпеки та розвитку відновлюваної енергетики. При цьому зазначається, що ядерна енергетика може відігравати важливу роль у декарбонізації енергетики, але її розвиток потребує ретельного регулювання та забезпечення безпеки.

Серед пріоритетів відмічено необхідність вдосконалити систему EU ETS для підвищення її ефективності та стимулювання інвестицій у низьковуглецеві технології. Зазначені ініціативи ЄС першочергово спрямовані на:

- Посилення співпраці ЄС з Україною у сфері енергетики, зокрема, у розвитку відновлюваних джерел енергії та інтеграції в європейський енергетичний ринок;
- створення сприятливих умов для інвестицій у ядерну енергетику з урахуванням високих стандартів безпеки;
- вдосконалення системи торгівлі викидами (EU ETS), зокрема, шляхом підвищення ціни на викиди вуглецю та розширення кола охоплених секторів;
- розвиток міжнародного співробітництва у сфері енергетики для досягнення глобальних кліматичних цілей.

Повертаючись безпосередньо до теми нашого дослідження, акцентуємо увагу на безпрецедентній стійкості українського енергетичного сектору. Підтвердженням цього є експорт з 4 березня 2024 року рекордних 13 гігават-годин електроенергії в інші країни, а саме в Словаччину, Угорщину, Польщу, Румунію та Молдову, повідомляє державний енергетичний оператор України, попри суттєві збитки завдані ракетними обстрілами [5]. Проте, інтенсивність ракетних обстрілів з травня 2024 року по енергетичній системі України завадила повній реалізації цих намірів. За оцінками аналітичної команди Київської школи економіки (KSE), прямі збитки енергетичного сектору України станом на травень 2024 року складають понад \$16,1 млрд. Найбільші збитки спричинили руйнування об'єктів генерації електричної енергії (\$8,5 млрд), магістральних ліній передачі електроенергії (\$2,1 млрд), а також нафтогазової інфраструктури (\$3,3 млрд) [6].

Лідери країн-членів Європейського Союзу підкреслюють нагальну потребу в посиленні підтримки енергетичного сектору України з боку ЄС та його держав-членів.

Це зазначено у підсумковому рішенні саміту ЄС, який відбувся наприкінці червня 2024 року [7]. Зокрема, лідери ЄС закликають продовжувати надавати гуманітарну допомогу та допомогу у сфері цивільного захисту через погіршення гуманітарної ситуації, особливо у прифронтових регіонах України.

У висновках також зазначено, що Європейський Союз залишається відданим підтримці ремонту, відновлення та реконструкції України, включаючи допомогу у розмінуванні, в координації з міжнародними партнерами. Практичним втіленням широкої підтримки Європейським Союзом енергетичного сектору України було створення Фонду підтримки енергетики України за погодженням з Європейською Комісією та Міністерством енергетики України [8]. Даний Фонд створено для протидії впливу російських атак на критично важливу енергетичну інфраструктуру. Фонд дозволяє урядам, міжнародним фінансовим установам та міжнародним організаціям, а також корпоративним донорам надавати фінансову підтримку організаціям, а також корпоративним донорам надавати фінансову підтримку зусиллям українського енергетичного сектору, спрямованим на зусиллям українського енергетичного сектору, спрямованим на усунення пошкоджень та продовження його функціонування.

Попри складні умови, викликані російською агресією, Україна продовжує активно розвивати сектор відновлюваної енергетики та впроваджувати проєкти з енергоефективності. Міжнародні фінансові інституції та приватні інвестори виявляють значний інтерес до цієї галузі, визнаючи її стратегічну важливість для відбудови та модернізації країни.

На важливості та перспективності розвитку саме цього напрямку забезпечення енергетичної безпеки України наголошують як українські так і міжнародні експерти [9–11]. Крім того, У довгостроковій перспективі енергетична безпека ЄС буде досягнута шляхом заміни імпортованого викопного палива відновлюваною енергією власного виробництва та підвищення енергоефективності. Відповідно до плану Європейської комісії REPowerEU ЄС прагне стати першим у світі кліматично нейтральним континентом до 2050 року [12].

Довгострокове бачення енергетичного ландшафту України надихає – широкомасштабний перехід на відновлювану енергетику з потенціалом використання приголомшливих 850 ГВт відновлюваних джерел енергії. Ці амбіції відображені в меті Національного енергетичного та кліматичного плану (NECP) щодо досягнення 65% скорочення викидів парникових газів до 2030 року.

Однак ціль NECP щодо досягнення 27% частки відновлюваної енергії до 2030 року не досягає цілі Європейського Союзу в 42% [13]. Ця прогалина, за результатами 2023 року підірвала потенціал України стати світовим лідером у переході на чисту енергію та залучити значні «зелені» інвестиції, необхідні для значного стрибка у впровадженні відновлюваних джерел енергії та боротьбі зі зміною клімату.

Для вирішення цієї проблеми 25 червня Кабінет Міністрів України затвердив Національний енергетично-кліматичний план (НЕКП) до 2030 року. Цей План був розроблений та прийнятий завдяки активній координації аналітичного центру DiXi Group [14].

Україна створила НЕКП відповідно до вимог Регламенту (ЄС) 2018/1999 та з урахуванням найкращих практик держав-членів ЄС, що є частиною її зобов'язань як сторони Енергетичного Співтовариства. Крім того, НЕКП є однією з умов переговорного процесу щодо вступу України до Європейського Союзу.

На наше переконання, стратегічним пріоритетом України на середньострокову та довгострокову перспективу у сфері забезпечення енергетичної безпеки є бачення України як одного з провідних центрів відновлювальної енергетики на європейському континенті.

Для повної реалізації потенціалу України як лідера у сфері відновлюваної енергетики необхідно вжити кілька ключових заходів:

1. *Ринкові стимули*: впровадження ринкових інструментів, які стимулюють інвестиції у відновлювані джерела енергії, є критично важливим для збільшення їх частки в загальній енергетичній структурі країни.

2. *Зміцнення довіри інвесторів*: вирішення постійних занепокоєнь інвесторів щодо стабільності політики та повернення інвестицій відіграє важливу роль у залученні необхідного капіталу для успішного енергетичного переходу.

3. *Прийняття Пакету чистої енергії ЄС*: інтеграція Пакету чистої енергії ЄС створить чітку та передбачувану нормативно-правову базу для інвесторів, відкриваючи шлях до інтеграції України в європейський енергетичний ринок і підвищуючи ефективність у всьому секторі.

Для впровадження Національного енергетично-кліматичного плану (НЕКП) до 2030 року, який вимагає приблизно 40 мільярдів євро, необхідні надійні міжнародні партнерства. Світове співтовариство повинно об'єднати зусилля для мобілізації цих коштів та підтримки трансформації України на безпечну, самодостатню державу, що використовує відновлювані джерела енергії. Водночас ці зусилля мають супроводжуватися повними та прозорими санкціями щодо всього російського експорту викопного палива з боку ЄС та країн G7. Тривала здатність росії отримувати прибуток від своїх енергетичних ресурсів послаблює санкції та затягує конфлікт. Розірвавши цю рятувальну лінію, можна ослабити російську військову машину та прискорити день, коли Україна переможе.

Пріоритизація рішень у сфері відновлюваної енергетики дозволить Україні не лише відновити зруйновану війною інфраструктуру та забезпечити свою енергетичну безпеку, але й стати світовим лідером у переході на чисту енергію. Це сприятиме майбутньому, заснованому на стійкості та мирі, для України та всього світу.

Запропоновані нами пріоритети та ініціативи у сфері забезпечення енергетичної безпеки потребують впровадження багатостороннього підходу до швидкого створення чистої енергії. Такий підхід передбачає запровадження у короткостроковій перспективі таких блоків:

1. *Розподілена генерація*: інтеграція сонячних панелей і вітрових турбін на об'єктах критичної інфраструктури може значно сприяти задоволенню пікового попиту влітку та підвищити готовність до майбутнього опалювального сезону.

2. *Зберігання енергії*: інтеграція систем накопичення акумуляторів може ефективно подолати розрив між коливаннями у виробництві та споживанні відновлюваної енергії.

3. *Мікромережі*: створення локальних мереж, які об'єднують відновлювані джерела енергії та рішення для зберігання, може підвищити енергетичну незалежність на рівні громади.

Ці негайні рішення, в поєднанні із середньостроковими планами щодо швидкого розширення потужностей з виробництва вітрової, сонячної, біомасової енергії та гнучкого газу, потребують інвестицій у розмірі 10-13 мільярдів євро протягом наступних 2-3 років. Вважаємо такі плани цілком обґрунтованими та реальними до впровадження.

Висновки. Потенціал України для виробництва електроенергії з відновлюваних джерел майже не має собі рівних у Європі, причому лише сонячна потужність вважається здатною розширитися до більш ніж однієї третини існуючої загальної потужності ЄС [15]. Сухопутні вітрові електростанції згодом можуть стати ще більшими, з потенціалом становитимуть половину поточної загальної потужності ЄС у 255 ГВт [16].

Цей великий потенціал відновлюваних джерел енергії в поєднанні з планами України щодо розширення зв'язків електроенергії з ЄС може стати справжньою перевагою для країн регіону, які прагнуть позбутися своєї залежності від забруднюючого викопного палива та російських ресурсів. Однак для реалізації задуманого західні партнери мають значно посилити як фінансову так і військову підтримку для захисту інфраструктури України та допомогти країні перемогти росію.

Україна наразі потребує додаткових систем протиповітряної оборони для захисту об'єктів виробництва електроенергії та ключових частин інфраструктури передачі електроенергії країни. За останні два роки Україна більш ніж довела свою стійкість. Країна неодноразово демонструвала свою здатність завершувати проекти енергетичної інфраструктури значно раніше часу в найскладніших обставинах. Це одна з історій успіху української війни. Зараз життєво важливо, щоб

міжнародні партнери країни надали підтримку, яка дозволить Україні закріпити ці здобутки та прискорити момент перемоги.

На відміну від зосередженої атомної електростанції, велика мережа сонячних панелей пропонує набагато менш привабливу ціль для атак. Це глибоко резонує з поточною ситуацією в Україні, де централізована інфраструктура виявилася вразливою до російської агресії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Shotaro Tani Ukraine risks losing ‘energy war’ with Russia, sector boss warns. *Financial Time*. March 3 2024. URL: <https://www.ft.com/content/c562f39e-45d6-4032-9244-52053910d671> (дата звернення: 05.08.2024).
2. Aura Sabadus Ukraine braces for another winter of Russian attacks on power grid. *Atlantic Council November 13, 2023*. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukraine-braces-for-another-winter-of-russian-attacks-on-power-grid/> (дата звернення: 05.08.2024).
3. Український ДТЕК налаштований на нову енергосистему, але попереджає про напади. *ДТЕК. Офіційний веб-сайт*. 23 лютого 2024 р. URL: <https://dtek.com/en/media-center/news/ukraines-dtek-commits-to-new-energy-system-but-warns-of-attac/> (дата звернення: 05.08.2024).
4. Adela Korcová Navigating the Nexus: Energy Security, Climate Mitigation, and Recovery of the European Union and Ukraine – an Overview. *Globsec*. 2024. URL: <https://www.globsec.org/sites/default/files/2024-01/Navigating%20Energy%20Nexus.pdf> (дата звернення: 06.08.2024).
5. Укренерго. Офіційний телеграм канал. URL: <https://t.me/Ukrenergo/2676>; Martin Fornusek Ukrenergo: Ukraine plans record electricity exports to 5 countries. *Kyiv Independent*. March 4, 2024. URL: <https://kyivindependent.com/ukrenergo-ukraine-plans-record-electricity-exports-to-5-countries/> (дата звернення: 06.08.2024).
6. Збитки та втрати енергетичного сектору України внаслідок повномасштабного вторгнення Росії перевищили \$56 млрд — оцінка KSE Institute станом на травень 2024 року. *Київська школа економіки (KSE)*. 10 червня 2024 року. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zbitki-ta-vtrati-energetichnogo-sektoru-ukrayini-vnaslidok-povnomasshtabnogo-vtorgnennya-rosiyi-perevishhili-56-mlrd-otsinka-kse-institute-stanom-na-traven-2024-roku/> (дата звернення: 07.08.2024).
7. The UK government hosted the fourth European Political Community meeting (EPC) at Blenheim Palace in Oxfordshire on 18 July 2024. URL: GOV.UK. <https://www.gov.uk/government/topical-events/european-political-community-meeting-2024> (дата звернення: 07.08.2024).
8. Ukraine Energy Support Fund. URL: www.energy-community.org (дата звернення: 06.08.2024).
9. Романішин О. Де шукати гроші на альтернативні джерела енергії. *Економічна правда*. 7 серпня 2024. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2024/08/7/717642/> (дата звернення: 08.08.2024).
10. Razom We Stand Rebuilding Ukraine’s energy future: a Ukrainian perspective of the Ukraine Reconstruction Conference. *Energy Transition*. 26 Jun 2024. URL: <https://energytransition.org/2024/06/rebuilding-ukraines-energy-future-a-ukrainian-perspective-of-the-ukraine-reconstruction-conference/> (дата звернення: 08.08.2024).
11. Milos Cirkovic In focus: EU energy security and gas supplies. European Commission. 15 February 2024. URL: https://energy.ec.europa.eu/news/focus-eu-energy-security-and-gas-supplies-2024-02-15_en (дата звернення: 06.08.2024).
12. REPowerEU Affordable, secure and sustainable energy for European Commission. Council of the European Union. 18 May 2022. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal/repowereu-affordable-secure-and-sustainable-energy-europe_en (дата звернення: 06.08.2024).
13. Renewable energy: Council adopts new rules. Council of the European Union. 9 October 2023. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/10/09/renewable-energy-council-adopts-new-rules/> (дата звернення: 08.08.2024).
14. Україна затвердила Національний план з енергетики та клімату в день початку перемовин про вступ до ЄС. Урядовий портал. 25 червня 2024 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/>

- ukraina-zatverdyla-natsionalnyi-plan-z-enerhetyky-ta-klimatu-v-den-pochatku-peremovyn-pro-vstup-do-ies (дата звернення: 08.08.2024).
15. Радченко В., Ільчук М. Відроджена енергетика в Україні. *CMS Law*. 2024. URL: <https://cms.law/en/int/expert-guides/cms-expert-guide-to-renewable-energy/ukraine> (дата звернення: 06.08.2024).
 16. Wind energy in Europe: 2022 Statistics and the outlook for 2023-2027. February 2023. URL: <https://windeurope.org/intelligence-platform/product/wind-energy-in-europe-2022-statistics-and-the-outlook-for-2023-2027/#> (дата звернення: 08.08.2024).

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.40>

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ В ДІЯЛЬНОСТІ РАДИ ЄВРОПИ

Кувіла О.І.,
доктор філософії,
доцент кафедри юриспруденції
Чернівецького інституту
Міжнародного гуманітарного університету

Кувіла О.І. Окремі аспекти забезпечення прав осіб з інвалідністю в діяльності Ради Європи.

Стаття присвячена дослідженню та аналізу актів, які визначають права осіб з інвалідністю, передбачають способи їх гарантування і захисту, що були прийняті в межах Ради Європи. Розкрито поняття механізмів забезпечення прав людини, зокрема, в діяльності регіональних міжнародних міжурядових організацій. Продemonстровано комплексний багаторівневий характер європейської системи захисту прав людини, що включає спеціальні нормативні та інституційні інструменти.

Проаналізовано окремі акти так званого «м'якого права» Ради Європи. Досліджено, що перші документи РЄ в галузі прав осіб з інвалідністю стосувалися переважно економічних прав даної категорії осіб. Особливий акцент було зроблено на важливості забезпечення необхідної кількості робочих місць, професійної перекваліфікації та професійного оцінювання працівників, які втратили здатність виконувати окремі види робіт. Із подальшим удосконаленням механізмів захисту прав людини відбулися зміни також і в стратегії Ради Європи щодо забезпечення прав осіб з інвалідністю. Держави-учасниці погодилися із важливістю розширення комплексу свобод людей з обмеженими можливостями. Це було зумовлено існуванням численних бар'єрів у доступі до соціальних послуг, культурного життя суспільства, урізноманітнення дозвілля тощо. До рекомендацій, ухвалених в подальшому, було включено положення щодо абсолютної заборони дискримінації за ознакою інвалідності у таких сферах як освіта, транспорт, публічні послуги, політичне, соціальне і культурне життя держави. У статті також проаналізовано концепцію *універсального дизайну*, яку було запроваджено з метою забезпечення доступної інфраструктури європейських держав з тим, щоб кожна людина з інвалідністю могла отримати необхідні соціальні послуги з мінімальним втручанням третіх осіб.

Досліджено проблему захисту осіб з інвалідністю від насильства та жорстокого поводження, незалежно від того, вчиняється воно родичами, працівниками медичних закладів чи третіми особами. Виділено категорії осіб, які є більш вразливими, що зумовлено поєднанням ознаки інвалідності з деякими іншими ознаками, такими як вік, стать, соціальне становище, громадянство та ін. Розкрито новий підхід Ради Європи до забезпечення прав осіб з інвалідністю, який передбачає усунення соціальних бар'єрів та їх повну інтеграцію в життя суспільства.

Ключові слова: механізм захисту прав людини, права осіб з інвалідністю, особа з інвалідністю, міжнародні стандарти забезпечення прав осіб з інвалідністю, політика у сфері соціального захисту осіб з інвалідністю, захист від жорстокого поводження.

Kuvila O.I. Some aspects of ensuring the rights of persons with disabilities in the activities of the Council of Europe.

The article is devoted to the study and analysis of the acts defining the rights of persons with disabilities, providing for the ways of their guarantee and protection, which were adopted within the Council of Europe. The concept of human rights mechanisms, in particular, in the activities of regional international intergovernmental organisations, is revealed. The author demonstrates the complex multilevel nature of the European system of human rights protection, which includes special regulatory and institutional instruments.

Some acts of the so-called ‘soft law’ of the Council of Europe are analysed. It is shown that the first documents of the Council of Europe in the field of the rights of persons with disabilities concerned mainly the economic rights of this category of persons. Particular emphasis was placed on the importance of ensuring the required number of jobs, professional retraining and professional assessment of employees who have lost the ability to perform certain types of work. With the further improvement of human rights protection mechanisms, the Council of Europe’s strategy for ensuring the rights of persons with disabilities has also changed. Member states agreed on the importance of expanding the range of freedoms for people with disabilities. This was due to the existence of numerous barriers to access to social services, cultural life of society, diversification of leisure activities, etc. The recommendations that were subsequently adopted included provisions on the absolute prohibition of discrimination on the basis of disability in such areas as education, transport, public services, political, social and cultural life of the state. The article also analyses the concept of universal design, which was introduced to ensure that the infrastructure of European countries is accessible so that every person with a disability can receive the necessary social services with minimal interference from third parties.

The article examines the issue of protection of persons with disabilities from violence and ill-treatment, whether committed by relatives, healthcare professionals or third parties. The author identifies the categories of persons who are more vulnerable due to the combination of disability with certain other characteristics, such as age, gender, social status, citizenship, etc. The author reveals a new approach of the Council of Europe to ensuring the rights of persons with disabilities, which provides for the elimination of social barriers and their full integration into society.

Key words: mechanism of human rights protection, rights of persons with disabilities, person with disabilities, international standards for ensuring the rights of persons with disabilities, policy in the field of social protection of persons with disabilities, protection from ill-treatment.

Постановка проблеми. Європейська система захисту прав людини має комплексний характер не лише в контексті функціонування взаємодоповнюючих нормативних та інституційних елементів, а й з огляду на співіснування окремих відносно самостійних підсистем. Зокрема, дослідники виділяють правозахисні механізми, що були вироблені в рамках а) Ради Європи, б) Європейського Союзу, в) Організації з безпеки і співробітництва в Європі. Діяльність усіх трьох заснована на взаємній допомозі та співпраці, проте говорити про відсутність конкуренції між ними поки не видається доцільним [1, с. 11]. Особливо гостро така напруга проявляється між ЄС та Радою Європи, що найімовірніше зумовлено наявністю завершеної інституційної структури кожної із систем – окремі органи обох утворень можуть претендувати на вирішення одного і того ж питання. Яскравим прикладом конкуруючих інститутів є Суд Справедливості Європейського Союзу та Європейський суд з прав людини, що свого часу привело до тривалих дискусій щодо приєднання Євросоюзу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Як свідчить аналіз регіональних правозахисних механізмів у Європі, найбільшу ефективність демонструють системи Ради Європи та Європейського Союзу.

Одним із ключових аспектів діяльності Ради Європи визначається заохочення та захист прав осіб з інвалідністю, що полягає у підвищенні якості життя, розширенні свободи і рівних можливостей, гарантуванні залучення до життя суспільства і держави, сприянні ефективній реалізації їхніх прав та інтересів. Ґрунтуючись на таких міжнародних актах як Загальна декларація прав людини 1948 р., Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю 2006 р., Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Європейська соціальна хартія 1961 р. (переглянута 1996 р.), Парламентська Асамблея та Комітет Міністрів РЄ ухвалили значну кількість актів рекомендаційного характеру, про які надалі йтиме мова у даному дослідженні.

Мета дослідження. Мета статті полягає у висвітленні ключових положень і ролі окремих актів Ради Європи у забезпеченні та захисті прав осіб з інвалідністю на європейському континенті.

Стан опрацювання проблематики. Питанням міжнародно-правової регламентації прав і свобод осіб з інвалідністю були присвячені дослідження Коханчука С.С., Жорняка А.М., Шумної Л.П., Кондратенка В.М., Капітан О.І., Маринця В.С., Соболя Є.Ю., Пасічніченко С.В., Мельника В.П., Дубчака Л.М., Костюка В.Л.

Виклад основного матеріалу. Тривала практика держав у галузі захисту прав людини зумовила виникнення двох взаємодоповнюючих груп міжнародно-правових інструментів: *нормативного*, що полягає в наявності загальнообов’язкових правових норм, закріплених у міжнародних

договорах, актах міжнародних організацій тощо, та *інституційного*, який розкривається через діяльність міжнародних інституцій, уповноважених координувати діяльність держав у визначених сферах, здійснювати контроль за виконанням ними зобов'язань, а також притягувати до відповідальності у разі їх невиконання чи неналежного виконання [2, с. 293]. Не є винятком із цього правила і система забезпечення та захисту прав осіб з інвалідністю в Європі, яка включає не лише нормативно закріплений перелік прав відповідних суб'єктів, а й діяльність наддержавних органів зі спеціальною компетенцією, покликаних слідкувати за дотриманням відповідних гарантій.

Розкриваючи нормативне підґрунтя регламентації прав осіб з інвалідністю у діяльності Ради Європи, варто відзначити, що одним із перших документів, присвячених даному питанню стала *Рекомендація № R(92)6 Комітету міністрів державам-членам щодо узгодженої політики реабілітації людей з обмеженими можливостями* від 9 квітня 1992 року [3]. Цей акт містив не лише загальні принципи та гарантії, а й конкретно визначені дії, які мали вчинити держави-учасниці з метою запобігання і вчасного виявлення захворювань, що можуть призвести до інвалідності, поліпшення становища осіб з обмеженими можливостями та їх максимального залучення до життя суспільства. Зокрема, рекомендації стосувалися належної просвітницької діяльності та освіти, діагностики хвороб, лікування і реабілітації, безпечного довкілля, заходів щодо працевлаштування осіб з інвалідністю, їх соціальної інтеграції, а також належних правозахисних механізмів. Так, було гарантоване право особи з інвалідністю на юридичне представництво, при якому мають бути враховані її *бажання* щодо обсягу повноважень представника та сфери його дії (пункт 3 розділу IX).

Ще одним важливим актом регіонального значення стала *Хартія про професійну оцінку людей з обмеженими можливостями*, схвалена Резолюцією Комітету Міністрів Ради Європи AP(95)3 від 12 жовтня 1995 року [4]. Вона стала важливим кроком до запровадження державами-членами РЄ ефективних механізмів соціалізації осіб з обмеженими можливостями через призму їх трудової діяльності. Зокрема, було проголошено право на доступ до інструментів фахового оцінювання у процесі реабілітації та професійної інтеграції кожної особи з інвалідністю, незалежно від її статі чи віку (розділ 2 «Принципи»). Важливо, що таке оцінювання повинно мати комплексний характер, враховуючи біологічні, фізіологічні та соціальні характеристики суб'єкта. Таким чином, закріплено обов'язок експерта дослідити не лише фізичну спроможність особи виконувати той чи інший вид робіт, а й врахувати людські, психологічні фактори, вплив навколишнього середовища, які справляють суттєвий вплив на працездатність людини. Було встановлено вимоги щодо складу комісій, які проводять професійне оцінювання: до них мають бути включені спеціалісти різних галузей медицини, психології, соціальних наук тощо. Крім того, вагомим внеском Хартії стало закріплення фахових характеристик, що підлягають застосуванню під час професійного оцінювання осіб з інвалідністю (розділ 3 «Таблиця основних категорій професійних характеристик і факторів з посиланням на ICIDH»). Таблиця була сформована на основі Міжнародної класифікації дефектів, інвалідності та непрацездатності, прийнятої Всесвітньою організацією охорони здоров'я у 1980 році [5]. Таким чином, основним завданням Хартії про професійну оцінку людей з обмеженими можливостями стало запобігання дискримінації осіб з інвалідністю з боку роботодавців, забезпечення доступу до окремих професій та робіт з урахуванням їх фізичних можливостей і психічного стану, ефективної соціальної інтеграції.

Що стосується інших спеціалізованих рекомендаційних актів, тут слід відзначити *Резолюцію Комітету Міністрів Ради Європи ResAP(2001)1 про введення принципів універсального дизайну в навчальні програми всіх професій, які працюють в антропогенному середовищі* від 15 лютого 2001 року [6]. Особливість цього документа полягає в його вузькогалузевій спрямованості, що демонструє комплексний підхід Ради Європи до розв'язання питання доступу людей з обмеженими можливостями до всіх необхідних соціальних благ. Резолюцією ResAP(2001)1 було проголошено стратегію «Універсальний дизайн», спрямовану на розвиток комфортної для осіб з інвалідністю інфраструктури, яка не вимагатиме додаткової адаптації чи спеціальних дизайнерських рішень. Більша частина документа присвячена питанням освіти та професійної підготовки архітекторів, дизайнерів, інженерів та інших фахівців, залучених до розбудови *антропогенного середовища*. Під останнім слід розуміти «всі будівлі, транспортні засоби та місця чи простори, відкриті для громадськості» (п. 3 Додатку). Підкреслюючи важливість урахування потреб осіб з інвалідністю, автори Резолюції акцентували увагу на доповненні теоретичного навчання значною практичною та емоційною складовою, зокрема через екскурсії, спостереження на місцях, тематичні дослідження, прямий та особистий контакт з людьми з обмеженими можливостями різного віку, аналіз

стереотипів та упереджень, моделювання певних порушень тощо (п. 6 Додатку). Прикметно, що *концепція універсального дизайну* в подальшому стала основою для прийняття численних резолюцій та рекомендацій Ради Європи в галузі забезпечення прав осіб з інвалідністю.

Зважаючи на те, що в окремих сферах соціального життя люди з обмеженими можливостями є особливо вразливими, значної уваги потребують питання їх захисту від порушень з боку інших осіб. Цьому, зокрема, була присвячена *Резолюція Комітету Міністрів Ради Європи ResAP(2005)1 про захист дорослих і дітей з обмеженими можливостями від насильства* від 2 лютого 2005 року [7]. У ній було визначено поняття «зловживання», що має комплексний характер та може проявлятися у: а) фізичному насильстві (тілесних покараннях, обмеженні свободи пересування, участі в медичних експериментах тощо); б) сексуальному насильстві (зґвалтуванні, примусовому залученні до порнографії чи проституції та ін.); в) психологічному насильстві (злякуванні, переслідуванні, ізоляції, словесних образах, позбавленні дозвілля, інфантилізації дорослих, запереченні їх індивідуальності, сексуальності тощо); г) порушенні цілісності особи (застосуванні різного роду медичних, освітніх, терапевтичних програм без згоди особи); ґ) економічних (фінансових) зловживаннях, таких як позбавлення матеріальних засобів до існування, крадіжках особистих речей, грошей, позбавлення власності; д) недбалому ставленні до особи, яка потребує допомоги чи догляду, зокрема її фізичних потреб, гігієни і т.д.; е) порушеннях з боку медичного персоналу щодо осіб, які перебувають на стаціонарному лікуванні в закладах охорони здоров'я, що можуть стосуватися заборони пересування, візитів, надмірно жорстких правил утримання, неналежного харчування тощо. Таким чином, Резолюція ResAP(2005)1 охопила практично всі можливі випадки насильства, зумовленого вразливістю осіб з інвалідністю. При цьому було враховано досить широке коло суб'єктів, які можуть бути притягнуті до відповідальності за такі порушення, включаючи родичів, близьких, інших осіб, від яких потерпілий емоційно, матеріально чи фізично залежний, а також медичний, технічний персонал закладів охорони здоров'я, освітніх закладів тощо. Документом закріплено обов'язок держав-учасниць РЄ забезпечувати доступ осіб з інвалідністю до всіх видів необхідних послуг на рівні з іншими членами суспільства. Окрім цього, держави повинні підвищувати обізнаність громадськості, сприяти відкритому обговоренню, розвивати знання, удосконалювати освіту і професійну підготовку з метою профілактики зловживань та запобігання насильству щодо людей з обмеженими можливостями. Також Резолюцією ResAP(2005)1 передбачено положення щодо ефективних засобів правового захисту для осіб з інвалідністю, які зазнали порушень, у тому числі доступу до систем кримінального і цивільного судочинства.

Аналізуючи діяльність Ради Європи в галузі забезпечення прав осіб з інвалідністю, неможливо оминати такі значущі нормативні документи як Стратегія про права осіб з інвалідністю на 2017–2023 роки «Права людини: реальність для всіх» [8] та План дій Ради Європи щодо сприяння правам і повній участі людей з інвалідністю у суспільстві на 2006–2015 роки (Рекомендація Rec (2006) 5) [9]. Незважаючи на статус рекомендацій, вони стали своєрідним путівником для держав-учасниць, оскільки були покликані координувати їх діяльність з метою гарантування прав осіб з інвалідністю, встановлення ефективних інструментів їх доступу до необхідних соціальних благ та правового захисту, участі в житті суспільства, запобігання порушенню прав та насильству щодо людей з обмеженими можливостями. Важливо наголосити на загальному характері Плану дій на 2006–2015 рр. та Стратегії на 2017–2023 рр., оскільки, порівняно з іншими актами «м'якого права» РЄ, вони охопили значно ширший перелік сфер, у яких держави-учасниці наділені повноваженнями з контролю та забезпечення прав осіб з інвалідністю. Серед них: участь у політичному, культурному житті суспільства, доступ до інформації, освіти, наукових досліджень, транспорту, медичних послуг, реабілітації, праці, професійного навчання та оцінювання, підвищення кваліфікації, соціального і правового захисту, захисту від насильства, жорстокого поводження тощо [9, с. 5]. Окрім цього, розробники вказаних документів зробили акцент на тому, що певні групи осіб з інвалідністю стикаються зі ще більшими перешкодами порівняно з іншими, що зумовлено не лише наявністю в них фізичних або психічних вад. Зокрема, це жінки, діти, люди похилого віку, мігранти, представники національних меншин, які в силу свого віку, статі, наявності чи відсутності юридичного зв'язку з державою свого перебування зазнають жорсткіших обмежень в реалізації прав, ніж особи з інвалідністю, які не належать до вказаних категорій. Держави-учасниці повинні враховувати це при ухваленні національних стратегій у галузі прав осіб з інвалідністю [9, с. 7-8].

Важливо відзначити, що План дій Ради Європи щодо сприяння правам і повній участі людей з інвалідністю у суспільстві на 2006–2015 рр. та Стратегія про права осіб з інвалідністю на 2017–2023 рр. ознаменувалися кардинальними змінами у підході до визначення правового становища осіб з обмеженими можливостями та гарантування їхніх прав, порівняно з актами більш раннього періоду. Так, Рада Європи остаточно відмовилася від статусу «пацієнта», що характеризується виключно медичними показниками та є об'єктом для підтримки, соціального і правового захисту [10, с. 2]. На зміну цьому прийшов новий підхід – визначення особи з інвалідністю як повноцінного члена суспільства, що вимагає визнання за нею незалежності, свободи вибору, повної та ефективної участі в усіх сферах особистого і громадського життя [8, с. 10]. Європейські держави дійшли до спільного висновку, що дослідження проблеми забезпечення прав осіб з інвалідністю та пошук шляхів її подолання мають бути зосереджені на аналізі не конкретної людини чи її можливостей, а тих соціальних бар'єрів, подолання яких сприятиме її соціальній інтеграції.

Висновки. Враховуючи усе викладене вище, можна підсумувати, що практика Ради Європи у сфері забезпечення прав осіб з інвалідністю має тривалу історію. У її діяльності в даній сфері можна виділити два основні етапи: *перший* – від часу створення міжнародної організації і до початку 90-х років минулого століття, – який характеризується здебільшого встановленням нормативних заборон щодо дискримінації за ознакою інвалідності та включенням окремих норм до регіональних актів загального характеру; *другий* – з початку 1990-х років і до сьогодні, – визначається активізацією роботи в галузі забезпечення і захисту прав осіб з інвалідністю, ухваленням спеціалізованих міжнародних актів. Саме кінець минулого століття ознаменувався значною увагою Ради Європи до проблеми соціальних та юридичних бар'єрів, які перешкоджають повній інтеграції осіб з фізичними чи психічними вадами в суспільстві. Було ухвалено масив рекомендаційних документів, покликаних координувати діяльність держав-учасниць РЄ в даній сфері. Найперші з них були присвячені економічній інтеграції та залученню осіб з інвалідністю до професійної діяльності. У подальшому результатом масштабної роботи організації стало суттєве розширення кола правових та соціальних питань і пошук шляхів їх розв'язання. Так, окремі спеціальні документи Ради Європи були присвячені безперешкодному залученню осіб з інвалідністю до навчання, соціальних послуг, культурного життя суспільства, політики, доступу до якісної медицини, транспорту, інфраструктури тощо.

Основною метою діяльності Ради Європи в даній сфері сьогодні є забезпечення гідного життя людей з інвалідністю, визнання їхньої свободи, недоторканності та незалежності. Це вимагає, у першу чергу, грамотної інформаційної та освітньої політики держав-учасниць, що дозволить виховати толерантне і чуйне суспільство, а також створення усіх необхідних умов і гарантій для самостійної реалізації ними своїх прав, свобод, обов'язків без допомоги третіх осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Митник О.В. Особливості судового захисту конституційних прав і свобод у межах Європейської системи захисту прав людини. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. № 4 (33). С. 11–17.
2. Мартинюк Я. Значення європейської системи захисту прав людини для українського суспільства. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4 (20). С. 292–298.
3. Recommendation N R (92) 6 of the Committee of Ministers to member states on a coherent policy for the rehabilitation of people with disabilities. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804ce0f8> (дата звернення: 10.10.2024).
4. Resolution AP (95) 3 on a Charter on the vocational assessment of people with disabilities. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804d5040> (дата звернення: 10.10.2024).
5. International Classification of Impairments, Disabilities, and Handicaps dated 1980. URL: http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/41003/1/9241541261_eng.pdf (дата звернення: 10.10.2024).
6. Resolution ResAP (2001)1 on the introduction of the principles of universal design into the curricula of all occupations working on the built environment (“Tomar Resolution”). URL: [https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:\[%2209000016804c2eee%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22\]}](https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:[%2209000016804c2eee%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]}) (дата звернення: 10.10.2024).

7. Resolution ResAP(2005) 1 on safeguarding adults and children with disabilities against abuse. URL: <https://search.coe.int/cm?i=09000016805daf83> (дата звернення: 10.10.2024).
8. Human rights: a reality for all. Council of Europe Disability Strategy 2017-2023. URL: <https://rm.coe.int/16806fe7d4> (дата звернення: 10.10.2024).
9. Recommendation Rec(2006)5 of the Committee of Ministers to member states on the Council of Europe Action Plan to promote the rights and full participation of people with disabilities in society: improving the quality of life of people with disabilities in Europe 2006–2015. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680595206> (дата звернення: 10.10.2024).
10. Bratan T., Fischer P., Maia M., Aschmann V. Implementation of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities: A Comparison of Four European Countries with Regards to Assistive Technologies. *Societies*. 2020. № 10 (4): 74. 25 p. URL: <https://doi.org/10.3390/soc10040074> (дата звернення: 10.10.2024).

МОДЕРНІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ СУДОВИХ СИСТЕМ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ

Кулик С.В.,
*докторант кафедри міжнародного та європейського права
факультету міжнародних відносин
Національного авіаційного університету*

Кулик С.В. Модернізація національних судових систем в контексті міжнародно-правових стандартів.

Вказується, що важливим є зарубіжний досвід модернізації національних судових систем шляхом втілення міжнародних стандартів у конституційні закони на виконання положення Європейської Хартії про статус суддів 1998 року (далі – Європейська Хартія), де визначено, що «у кожній європейській державі основні засади поведінки суддів викладено у внутрішніх нормах на найвищому рівні, а основні положення принаймні на законодавчому рівні». Звертається увага на необхідність імплементації цього стандарту підтверджено в іншому міжнародному документі, а саме: у Пояснювальній записці до Європейської хартії про статус суддів від 10 липня 1998 р., в якій читаємо: «Основні засади, на яких ґрунтується закон про статус суддів, що визначає гарантії компетентності, незалежності та неупередженості суддів і судів, мають бути прийнятими в нормативних актах на вищому рівні, тобто в Конституції, у випадку європейських держав, які створили такий повний труднощів і неточностей основний текст.

Автор коментує вище наведені положення. По-перше, у Європейській Хартії та Пояснювальній записці, яка має статус Модельного кодексу, в імперативній формі (застосовано такі словосполучення як: «у кожній європейській державі», «мають бути прийнятими») визначено про обов'язковість втілення міжнародного стандарту в нормативні акти на вищому рівні, тобто в Конституції. По-друге, цей стандарт має бути визначеним «у кожній європейській державі», тобто жодна європейська держава не може ухилитися від виконання стандарту або проігнорувати його. Але, виникає питання: чи йдеться про всі країни Європи (географічний підхід) чи тільки держави Ради Європи або Європейського Союзу або держави-підписанти Європейської Хартії (інституційний підхід)? По-третє, у Пояснювальній записці визнано факт того, що основний текст Європейської Хартії повний труднощів і неточностей, тобто виваженість та чіткість юридичних формулювань могла б бути кращою. А де гарантії того, що текст Пояснювальної записки (Модельного закону) також не містить неточностей або двозначностей?

Відзначається, взагалі тексти кожного міжнародного документу «страждають» від двозначностей та неточностей, а з часом потребують часткового доповнення або повного перероблення. На поглядавтора надання оціночних суджень у міжнародному документі про інший документ є некоректним і зайвим. Фактично ці претензії мають бути адресовані не до самого документу, а до тих, хто його розробляв, приймав та підписував.

Ключові слова: міжнародні стандарти, судові органи, судова система, правосуддя, конституційно-правове регулювання.

Kulik S.V. Modernization of national judicial systems in the context of international legal standards.

It is indicated that the foreign experience of modernizing national judicial systems by implementing international standards into constitutional laws to implement the provisions of the European Charter on the Status of Judges of 1998 (hereinafter the European Charter) is important, where it is determined that «in every European state, the basic principles of the conduct of judges are laid down in internal regulations at the highest level, and the main provisions at least at the legislative level.» Attention is drawn to the need for the implementation of this standard confirmed in another international document,

namely: in the Explanatory Note to the European Charter on the Status of Judges dated July 10, 1998, which reads: «The basic principles on which the law on the status of judges is based, which defines guarantees of competence, independence and impartiality of judges and courts should be adopted in normative acts at the highest level, that is, in the Constitution, in the case of European states, which created such a basic text full of difficulties and inaccuracies.

The author comments on the above provisions. Firstly, in the European Charter and the Explanatory Note, which has the status of a Model Code, in an imperative form (such phrases as: «in every European state», «must be adopted») are used, it is determined that the international standard must be implemented in regulatory acts at the highest level, i.e. in the Constitution. Secondly, this standard must be defined «in every European state», that is, no European state can evade the implementation of the standard or ignore it. But, the question arises: are we talking about all the countries of Europe (geographical approach) or only the states of the Council of Europe or the European Union or the signatory states of the European Charter (institutional approach)? Thirdly, the Explanatory Note recognizes the fact that the main text of the European Charter is full of difficulties and inaccuracies, that is, the balance and clarity of the legal wording could be better. And where are the guarantees that the text of the Explanatory Note (Model Law) also does not contain inaccuracies or ambiguities?

It is noted that, in general, the texts of each international document «suffer» from ambiguities and inaccuracies, and over time require partial additions or complete revision. In the opinion of the author, providing evaluation judgments in an international document about another document is incorrect and unnecessary. In fact, these claims should be addressed not to the document itself, but to those who drafted, accepted and signed it.

Key words: international standards, judicial authorities, judicial system, justice, constitutional and legal regulation.

Постановка проблеми. Сучасні національні судові системи стикаються з численними викликами, пов'язаними з необхідністю забезпечення справедливості, ефективності та доступності правосуддя. Глобалізація, зростання міжнародних зв'язків та інтеграційні процеси, зокрема в Європі, вимагають від національних судових систем відповідності міжнародним правовим стандартам. Це обумовлює потребу у модернізації національних судових систем, спрямованої на підвищення їх функціональної спроможності, транспарентності та відповідальності. Однією з головних проблем є різноманітність правових систем та їхніх традицій, що ускладнює імплементацію універсальних міжнародних стандартів.

Важливим аспектом модернізації є необхідність інтеграції принципів верховенства права, захисту прав людини та основних свобод, як це визначено міжнародними правовими документами. Водночас, існує потреба у врахуванні специфіки національних правових систем та соціально-культурних контекстів.

Таким чином, проблема модернізації національних судових систем в контексті міжнародно-правових стандартів є багатогранною і вимагає комплексного підходу, що включає аналіз існуючих практик, розробку нових методів і механізмів їх впровадження, а також постійний моніторинг та оцінку ефективності проведених реформ.

Стан опрацювання цієї проблематики щодо модернізації національних судових систем на підставі міжнародно-правових стандартів, були досліджені багатьма науковцями. До них належать: Городовенко А., Бринцев В., Хавронюк М., Гуртова Ю. та інші.

Виклад основного матеріалу. Проаналізувавши декілька конституцій або основних законів демократичних держав на предмет дотримання ними міжнародних стандартів у сфері судочинства ми можемо досягти результату щодо модернізації національних судових систем на підставі міжнародно-правових стандартів.

Конституція Фінляндії (фін. Suomen perustuslaki), яка була прийнята 11 червня 1999 р. та набула чинності з 1 березня 2000 р. Відповідно до змін конституційних актів в 2000 году країна перейшла від президентської до парламентської демократії.

В Конституції чітко прописаний розподіл державної влади за трьома гілками: законодавча влада здійснюється Парламентом, який також вирішує питання державної економіки; виконавча влада здійснюється Президентом Республіки та Державною Радою, члени якої мають користуватися довірою Парламенту; судова влада здійснюється незалежними судами, причому найвищими судовими органами є Верховний суд та Вищий адміністративний суд [3, § 3].

Стосовно судової системи, то вона складається з трьох видів: суди загальної юрисдикції, адміністративні суди та спеціальні суди. Судами загальної юрисдикції є Верховний суд, апеляційні суди та окружні суди. Загальними адміністративними судами є Вищий адміністративний суд та регіональні адміністративні суди. Спеціалізовані суди здійснюють правосуддя за спеціально визначеними категоріями справ.

Дуже цікавим є конституційне положення про заборону створення так званих «*satunnaisten tuomioistuinten*», що може у перекладі означати і як надзвичайні суди, і як тимчасово обрані, і як створені навмання тощо.

Стосовно напрямів розгляду судами справ, то Вищу судову владу у цивільних та кримінальних справах здійснює Верховний суд, а у справах адміністративної юстиції – Вищий адміністративний суд. Вищі судові органи здійснюють нагляд за судочинством відповідно до своїх юрисдикцій. Вони можуть звертатися до Державної Ради з пропозицією щодо прийняття законодавчих заходів.

В конституції Фінляндії визначено також функціонування Державного суду, який розглядає справи за звинуваченням членів Державної Ради, Канцлера юстиції при Державній Раді, Омбудсмена при Парламенті, членів Верховного суду та Вищого адміністративного суду у незаконних діях під час виконання посадових обов'язків. Державний суд розглядає також кримінальну справу у випадку, якщо Канцлер юстиції, Омбудсман або Державна Рада вважають, що Президент Республіки винен у здійсненні зради батьківщині чи державної зради чи злочину проти людяності. Про заведену справу повідомляється Парламент. Якщо Парламент при цьому більшістю за три чверті від загальної кількості поданих голосів приймає рішення про притягнення Президента до кримінальної відповідальності, Генеральний прокурор підтримуватиме звинувачення у Державному суді, а повноваження Президента на цей час припиняються. В інших випадках притягнення Президента до кримінальної відповідальності за службові дії не допускається [3, § 91–101].

Цікавим є визначення в Конституції Фінляндії повноважень Канцлера юстиції, завданнями якого є здійснення нагляду за законністю діяльності не тільки Державної Ради, але й Президента Республіки.

Крім того, Канцлер юстиції здійснює нагляд за тим, щоб суди та інші органи влади, а також посадові особи, службовці громадських органів прокуратури та інші особи, які здійснюють громадські функції, дотримувалися законів і виконували свої обов'язки. До посадових обов'язків Канцлера юстиції також відноситься нагляд за реалізацією основних прав та свобод людини. Він також на запити Президента, Державної Ради та міністерства дає відомості та висновки з правових питань. Канцлер юстиції щорічно подає до Парламенту та Державної Ради звіт щодо своєї діяльності та про свої спостереження за дотриманням законів [3, § 108].

До речі, говорячи про статус Верховного суду Фінляндії, то згідно із положеннями Конституції помилювання Президент Республіки може зробити в певному випадку, отримавши спочатку висновок Верховного суду, шляхом звільнення повністю або частково засудженого від покарання, призначеного судом, або помилювати від іншої кримінальної санкції [3, § 105].

Отже, можна констатувати, що Конституція Фінляндія стосовно поділу влади на три гілки та визначення засад правосуддя є взірцем імплементації міжнародних стандартів у сферу судочинства.

Після розгляду певних положень Основоположного закону Федеративної Республіки Німеччина, а також Конституцій Польської Республіки, Чеської Республіки, Латвійської Республіки та Фінляндії можна зробити загальні висновки стосовно конституційної модернізації судових систем не тільки в країнах, основні закони котрих було досліджено, але й в інших європейських державах.

По-перше, в кожній конституції країн Європи включено глави або розділи, у яких визначені основні положення про судові системи. Хоча у загальних положеннях означено про рівність всіх трьох гілок державної влади, однак глави (розділи) про судову владу у структурі конституційного закону завжди йдуть після законодавчої та виконавчої гілок. Це зовсім не применшує роль судової влади, а скоріше дає традиції, що склалася завдяки застосуванню способів та засобів законодавчої техніки – завжди визначати конституційними нормами функціонування судової системи лише після законодавчої та виконавчої гілок.

По-друге, якщо у главах (розділах) стосовно законодавчої та виконавчої гілок влади майже детально визначено конституційними нормами весь об'єм необхідних для них приписів, то для судової гілки подібної деталізації немає, а визначаються лише основні із відсиланням на інші законодавчі акти про систему судочинства.

По-третє, у главах (розділах) про правосуддя як правило визначається види судів, компетенція або основні характеристики правового статусу вищих судів (конституційні суди, державні суди), їхня структура, порядок призначення на посади суддів, а решта елементів судових систем, у тому числі компетенція та їх взаємодія, визначається іншими актами національного законодавства. Отже, наявність лише загальних правових приписів, відсутність деталізації судових систем та механізмів взаємозв'язку між її елементами становить зміст конституційного регулювання судової гілки влади країн-членів ЄС.

По-четверте, у жодному тексті конституції європейської країни не можна знайти прямі визначення щодо всієї сукупності компетенцій конкретних судових органів, натомість сформульовані на підставі міжнародних стандартів принципи судової влади у вигляді норм найбільш загального, керівного характеру, що визначають місце судової влади в системі єдиної державної влади. До таких принципів відносяться інституціональні, функціональні та організаційні (судоустрійні).

По-п'яте, особливістю конституційно-правового регулювання судової влади є те, що вона у значній мірі пов'язана із правами та свободами людини та громадянина. Отже, значна частина принципів та інститутів у сфері правосуддя визначено у главах (розділах), де йдеться саме про права і свободи людини: право на судовий захист (вільний доступ до суду); право на оскарження судового рішення; право на оскарження в суді свого затримання; незалежність і самостійність судової влади (суддів); заборона на створення надзвичайних (особливих) судів; участь народу в здійсненні правосуддя; публічність або гласність судової діяльності; здійснення правосуддя лише належним (законним, ординарним) судом; судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї; усність і безпосередність судового процесу; застосування конфіскації майна виключно за рішенням суду; здійснення правосуддя в розумні строки; вмотивованість судових рішень; доступність правової допомоги, яку здійснює адвокатура тощо. Звичайно серед цих принципів та інститутів на конституційному рівні визначаються ті, що є загальновизнаними міжнародними стандартами, а саме: недоторканність особи і особистого життя, презумпція невинуватості, самостійність і безсторонність, здійснення правосуддя тільки належним суддею і судом, вмотивованість судового рішення, недоторканність і незмінюваність суддів, участь народу у відправленні правосуддя, обов'язковість участі в процесі захисника, універсальність судового захисту тощо.

По-шосте, обов'язковим елементом конституційного регулювання судової системи є правове визначення інституту суддівського самоврядування для створення належних організаційних умов, захисту професійних інтересів суддів та вирішення питань внутрішньої діяльності судів.

По-сьоме, незважаючи на наявність в конституціях глав (розділів) щодо правосуддя, в більшості основних законів держав окремою главою або окремим розділом визначаються повноваження судів спеціальної юрисдикції, в першу чергу конституційних судів (далі – КС). Крім повноважень конституційними нормами визначаються склад, фінансування та належні умови для функціонування, незалежність та недоторканість судів КС, а стосовно порядку організації та діяльності, підстав і порядку звернення до КС, процедур розгляду ним справ і виконання рішень, взаємовідносин з іншими органами державної влади тощо робиться бланкетне посилання на закон, який має бути у державі окремо прийнятим. Обов'язковим атрибутом конституційного припису щодо рішень та висновків КС є те, що вони є обов'язковими, остаточними і не можуть бути оскаржені.

По-восьме, говорячи про конституційні приписи стосовно повноважень судів, то в більшості європейських країн, як правило, обов'язково визначається такі: контроль за діяльністю органів виконавчої гілки влади та вирішення державно-правових конфліктів, зокрема, між найвищими органами державної влади (гілками влади, республіканськими і місцевими владними структурами, конфлікти у парламентській діяльності тощо). Іноді в конституціях прямо вказуються причини виникнення конфліктів, наприклад, прагнення законодавчої, виконавчої гілок влади або глави держави одержати для себе якомога більше владних повноважень; порушення суб'єктами державно-правових відносин норм конституції і законів, міжнародно-правових актів, ратифікованих парламентом; різне тлумачення гілками влади конституційних норм тощо. При цьому може вказуватися якими судами мають розглядатися ці конфлікти (суди адміністративної юрисдикції, або конституційні суди, або державні суди).

По-дев'яте, для більшості європейських країн притаманним є визначення у конституціях підстав та порядку притягнення до відповідальності вищих посадових осіб держави за участю вищих судових органів країни або спеціально утворених судових установ. Також може бути визна-

чена конституційна відповідальність екс-глави держави як вид ретроспективної конституційної відповідальності. Іноді дається перелік правопорушень або злочинів за яких може настати відповідальність.

Стосовно визначених вище дев'ятьох типових та загальних для всіх європейських країн моментів конституційного регулювання судових систем дуже коротко та змістовно, але у ракурсі того, про що йшлося, висловився науковець А. Городовенко: «конституційно-правове регулювання судової влади в країнах Європи, має ряд особливостей. По-перше, в Основному Законі держави, як правило, закладаються основні засади організації та діяльності судової влади. По-друге, судова система на рівні конституції окреслюється досить схематично, деталі ж викладені на рівні законодавства про судоустрій. Проте конституції країн, як правило, не оминають визначення юрисдикції вищого суду країни. По-третє, обсяг конституційного регулювання судової влади значно розширився за останні десятиріччя і провідне місце у цьому займають постсоціалістичні країни» [4, с. 77].

Отже, конституційне регулювання організації та діяльності судових систем в європейських країнах, в цілому, здійснювалося та здійснюється зараз шляхом поступового але безупинного зміцнення судової гілки влади. Ось чому в міжнародних документах, у яких йдеться про стандарти розробки в національних державах керівних документів (стратегій, концепцій, планів тощо), обов'язково передбачається на першому місці визначення напрямів удосконалення конституційних положень з модернізації судоустрою, статусу суддів, судочинства та інститутів правосуддя тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Європейська Хартія про статус суддів. Лісабон, 10 липня 1998 року. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/05.pdf>.
2. Пояснювальна записка до Європейської хартії про статус суддів від 10 липня 1998 року (Модельний кодекс). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a46#Text.
3. Suomen perustuslaki.11.6.1999/731. Hallinnonala: Oikeusministeriö. Voimaantulo: 01.03.2000. URL: <https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1999/19990731>.
4. Городовенко А. Загальні засади конституційної модернізації судової системи як об'єктивного суспільно-правового процесу. *Актуальні проблеми правознавства*. Випуск 1 (13). 2018 р. С. 73–79. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/28836/1/%D0%93%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf>.

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.42>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ РЕСТИТУЦІЇ ЯК ФОРМИ МАТЕРІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВ

Лихвар В.В.,

аспірант Київського університету права НАН України

ORCID: 0009-0002-1475-2433

e-mail: valeriylyhvar@gmail.com

Лихвар В.В. Міжнародно-правове регулювання застосування реституції як форми матеріальної відповідальності держав.

У статті робиться спроба визначити засади міжнародно-правового регулювання застосування реституції як форми матеріальної відповідальності в міжнародному праві, так як реституція – засіб правового захисту, доступний позивачеві у розгляді міжнародного спору, за якого вилучене майно повертається первісному власнику в натурі. Проаналізовано теоретичні положення щодо міжнародно-правового регулювання застосування реституції як однією із форм матеріальної відповідальності згідно міжнародного права, використовуючи наступні джерела – Комісія міжнародного права ООН (ILC); Стаття 35 Статей про відповідальність держав 2001 р.; Постійний суд міжнародного правосуддя (PCIJ) (попередник Міжнародного суду ООН). У правовій доктрині розрізняють дві форми реституції – реституцію в натурі (“restitutio in integrum”) і ресторацію (“restitutio in pristinum”). Реституція в натурі (restitutio in integrum) полягає у відновленні колишнього матеріального становища. Друга форма реституції – ресторація (restitutio in pristinum) – являє собою відновлення нематеріальних прав. Питання реституції власності займало важливе місце під час багатьох політичних змін і мирних домовленостей після закінчення холодної війни. Повернення майна, будинків і землі розглядалося як засіб виправлення минулої несправедливості в багатьох формах, починаючи від комуністичної націоналізації та конфіскації землі колоніальної доби до відвертих етнічних чисток і військових злочинів. Політика реституції часто фігурує в ширших зусиллях у сфері правосуддя перехідного періоду після репресій, переслідувань і масових порушень прав людини. Серед низки механізмів правосуддя перехідного періоду реституція найтіснішим чином пов’язана з відшкодуванням шкоди як через спільне історичне походження, так і через спільне прагнення повернути жертвам умови, в яких вони були задоволені, якби їхні права не були порушені. Проаналізовано практичні приклади реституції, які відбувалися в Чеській Республіці, Південній Африці, Боснії та Гватемалі. Досліджено рекомендації щодо того, як краще спланувати, організувати та імплементувати програму реституції в умовах перехідного періоду, які влучно описав в своїх працях видатний науковець Mr. Rhodri C. Williams [13].

Ключові слова: реституції, матеріальна відповідальність в міжнародному праві, міжнародна відповідальність, міжнародне право, міжнародні відносини.

Lyhvar V.V. International legal regulation of the application of restitution as a form of material responsibility of states.

The article attempts to determine the principles of international legal regulation of the application of restitution as a form of material responsibility in international law, as restitution is a means of legal protection available to the claimant in the consideration of an international dispute, for which seized property is returned to the original owner in kind. The theoretical provisions regarding the international legal regulation of the application of restitution as one of the forms of material responsibility under international law have been analyzed, using the following sources – the UN International Law Commission (ILC); Article 35 of the Articles on State Responsibility of 2001; Permanent Court of International Justice (PCIJ) (predecessor of the UN International Court of Justice). Legal doctrine distinguishes two forms of restitution – restitution in kind («restitutio in integrum») and restoration («restitutio in pristinum»). Restitution in kind (restitutio in integrum) consists in restoring the former

material situation. The second form of restitution – restoration (*restitutio in pristinum*) – is the restoration of immaterial rights. The issue of property restitution has been central to many political changes and peace agreements since the end of the Cold War. Restitution of property, homes, and land has been seen as a means of redressing past injustices in many forms, ranging from communist nationalization and colonial-era land confiscation to outright ethnic cleansing and war crimes. The politics of restitution often figure in broader transitional justice efforts following repression, persecution, and mass violations of human rights. Among the range of transitional justice mechanisms, restitution is most closely related to reparations, both because of their shared historical origins and because of their common desire to return victims to the conditions in which they would have been satisfied if their rights had not been violated. Practical examples of restitution that took place in the Czech Republic, South Africa, Bosnia and Guatemala were analyzed. Were studied the recommendations on how to better plan, organize and implement the restitution program in the conditions of the transition period, which were aptly described in his writings by the outstanding scientist Mr. Rhodri C. Williams [13].

Key words: restitution, material responsibility in international law, international responsibility, international law, international relations.

Постановка проблеми. Міжнародна відповідальність держав є одним із принципів сучасного міжнародного права. Відповідно до доктрини міжнародного права, міжнародна відповідальність передбачає правові наслідки, які настають для суб'єкта міжнародного права в результаті вчиненого ним міжнародного правопорушення, які зобов'язують його ліквідувати збиток, заподіяний іншим суб'єктам міжнародного права.

Слід зазначити, що міжнародно-правова відповідальність держав за міжнародні злочини завжди повинна відображатись у видах та формах, які містяться у джерелах міжнародного права, які визнані міжнародним співтовариством. Серед яких центральне місце посідають реституції, вони неодноразово ставали предметом дискусій міжнародної наукової спільноти.

Питання міжнародно-правового механізму застосування реституції є однією з найбільш перспективних і цікавих сфер сучасного міжнародного публічного права. Дослідження та вивчення міжнародно-правового механізму застосування реституції в нових умовах інформаційного суспільства крізь призму агресивних війн та інформаційних психологічних війн, військової агресії росії відносно України, потребують детального аналізу та нового вивчення в тісному зв'язку із практикою застосування юридичної відповідальності як однієї з фундаментальних гарантій дотримання прав та свобод людини і громадянина у будь-якій розвиненій цивілізованій правовій системі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти міжнародно-правового регулювання форм політичної відповідальності і форм матеріальної відповідальності, а саме реституції, у своїх працях розглядали такі відомі вітчизняні та зарубіжні вчені як: Мисак О.І.; Коверзнев М.С., Коверзнева Г.П.; Скрильник О.О.; Антонович М.М.; Гура Г.М.; Баймуратов М.О.; Пронюк Н.В.; Камінський І.І.; Жукорська Я.; Войціховський А.В.; Хорватова О.О.; Теліпко В.Е.; Овчаренко А.С.; Robert Hochstein; Christopher Kutz; Michael Heller and Chrithopher Serkin; Cecilia Bailliet; Rhodri C. Williams та інші. Однак, враховуючи наростаючу нестабільність на міжнародній політичній арені, визначення теоретичних і практичних аспектів міжнародно-правового регулювання застосування реституції в світі є на сьогодні вкрай актуальним та своєчасним завданням.

Метою статті є дослідження основ міжнародно-правового регулювання застосування в світі реституції, як форми міжнародної відповідальності. Для досягнення поставленої мети планується вирішити наступні завдання:

- 1) проаналізувати теоретичні положення щодо міжнародно-правового регулювання застосування реституції як однієї із форм матеріальної відповідальності згідно міжнародного права;
- 2) проаналізувати світовий досвід застосування реституцій на прикладі реальних кейсів, які відбувалися в Чеській Республіці, Південній Африці, Боснії та Гватемалі;
- 3) дослідити рекомендації щодо того, як краще спланувати, організувати та імплментувати програму реституції в умовах перехідного періоду, які влучно описав в своїх працях видатний науковець Mr. Rhodri C. Williams;

Виклад основного матеріалу. Реституція – засіб правового захисту, доступний позивачеві у розгляді міжнародного спору, за якого вилучене майно повертається первісному власнику в натурі. Реституція покликана відновити ситуацію, яка б існувала, якби протиправна дія чи бездіяль-

ність не відбулися, в тому числі шляхом скасування протиправних актів, повернення незаконно відчуженого майна або утримання від подальших протиправних дій.

Головні характеристики реституції: полягає у поверненні майна його первісному власнику, може здійснюватися і приватним, і публічним суб'єктом, виплачується приватним та публічним суб'єктам, які зазнали порушення свого міжнародного права.

Як зазначає А.В. Войцехівський, що реституція полягає в поверненні державою-правопорушницею потерпілим суб'єктам неправомірно захопленого в них майна, що має індивідуальні характеристики (архіви, історичні, художні та інші цінності тощо); тобто це відновлення – реституція в натурі матеріального становища, що існувало до вчинення правопорушення. Так, у перемир'ях, а потім і мирних договорах із переможеними країнами гітлерівського блоку містились положення про необхідність реституції всієї впізнаної власності. Звичайно, цілям реституції найбільше відповідали індивідуально визначені речі [1].

Комісія міжнародного права ООН (ILC) відзначає, що концепція реституції не має універсального визначення та виокремлює два основні правотворчі підходи. На основі першого підходу, реституція полягає у відновленні *status quo ante*, тобто стану, який існував до вчинення протиправного діяння. Відповідно до другого підходу, реституцією є встановлення ситуації, яка існувала б, якби протиправне діяння не було скоєно. Перше визначення є вужчим і не містить компенсацію, яка б могла, належати потерпілій стороні за понесені збитки. Друге визначення вносить в концепцію реституції інші елементи повного відшкодування та визначає реституцію як форму компенсації та підкреслює загалом зобов'язання з відшкодування [2].

Реституції присвячена стаття 35 Статей про відповідальність держав 2001 р., де встановлюється, що «Держава, відповідальна за міжнародно-протиправне діяння, зобов'язана здійснити реституцію, тобто відновити ситуацію, яка існувала до вчинення протиправного діяння, за умови і в тій мірі, що реституція: (а) не є матеріально неможливим; (б) не передбачає тягаря, який є непропорційним до вигоди, отриманої від реституції замість компенсації» [3]. Визначення реституції, надане в статті 35 сформовано, на оцінці ситуації яка фактично склалась та не вимагає вивчення питання про те, якою була б ситуація, якби не було скоєно протиправне діяння. Зрозуміло, що для забезпечення відшкодування заподіяної шкоди в повному обсязі може знадобитися, щоб реституція в такому вузькому її тлумаченні була доповнена компенсацією.

У правовій доктрині розрізняють дві форми реституції - реституцію в натурі (*“restitutio in integrum”*) і ресторацію (*“restitutio in pristinum”*). Реституція в натурі (*restitutio in integrum*) полягає у відновленні колишнього матеріального становища. Друга форма реституції – ресторація (*restitutio in pristinum*) – являє собою відновлення нематеріальних прав. Основне зусилля в цій статті зосереджено на дослідженні (*“restitutio in integrum”*).

Постійний суд міжнародного правосуддя (PCIJ) (попередник Міжнародного суду ООН) 13 Вересня 1928 року в справі «*Factory at Chorzow (Merits)*» наголосив на зобов'язанні держав відшкодувати збитки та встановив стандарт такого відшкодування. Суд постановив, що відшкодування «повинно, наскільки це можливо, ліквідувати всі наслідки протиправного діяння та відновити ситуацію, яка, ймовірно, існувала б, якби цей акт не був вчинений». Маючи це на увазі, Суд визнав, що реституція є ідеальним засобом правового захисту для відшкодування збитків, завданих в результаті протиправних дій держави. Однак Суд зазначив, що реституція іноді може бути неможливою. Таким чином, він постановив, що грошова компенсація може служити альтернативою реституції, коли остання неможлива [4].

Питання реституції власності займало важливе місце під час багатьох політичних змін і мирних домовленостей після закінчення холодної війни. Повернення майна, будинків і землі розглядалося як засіб виправлення минулої несправедливості в багатьох формах, починаючи від комуністичної націоналізації та конфіскації землі колоніальної доби до відвертих етнічних чисток і військових злочинів.

Політика реституції часто фігурує в ширших зусиллях у сфері правосуддя перехідного періоду після репресій, переслідувань і масових порушень прав людини. Серед низки механізмів правосуддя перехідного періоду реституція найтіснішим чином пов'язана з відшкодуванням шкоди як через спільне історичне походження, так і через спільне прагнення повернути жертвам умови, в яких вони були задоволені, якби їхні права не були порушені.

До Другої світової війни реституція вийшла на перший план як переважна форма відшкодування у суперечках між державами. Після Другої світової війни поширення міжнародних норм

прав людини призвело до нового розуміння, згідно з яким держави, відповідальні за порушення, можуть бути зобов'язані виплачувати репарації, включаючи реституцію, окремим жертвам порушень прав людини. Однак, коли реституція традиційно розглядалася як ієрархічно вищий за інші типи засобів правового захисту, такі як компенсація, це вже відбувалось не тільки у контексті прав людини. Багато типів порушень прав людини не просто призводять до втрати активів, які можна відновити, але завдають серйозної нематеріальної шкоди психічній чи фізичній цілісності та гідності їхніх жертв. Як наслідок, актуальність реституції, як частини інтегрованої компенсаційної відповіді на сучасні порушення прав людини, слід оцінювати в кожному конкретному випадку.

Однак реституція зберегла свій традиційний високий авторитет у виправленні однієї окремої категорії порушень прав людини, пов'язаних із примусовим переселенням людей із їхніх домівок та земель. Незважаючи на те, що таке переселення є незаконним, право жертв на повернення до своїх домівок слабо підтримується міжнародним правом. Як наслідок, реституція прав переселених осіб на будинки, землю та майно стала популярною як офіційний правовий засіб захисту від примусового переселення, і як практичний засіб, що дозволяє переселеним особам повернутися до своїх будинків або продати їх у законному порядку і фінансувати нове життя в іншому місці. Іншими словами, там, де міжнародне право не встановлює однозначного права на повернення до домівок як такого, встановлене право на засіб правового захисту у формі реституції, який все частіше застосовується для досягнення повернення та інших довгострокових рішень.

В цій статті я спробую дослідити чотири практичні приклади реституції, які відбувалися в Чеській Республіці, Південній Африці, Боснії та Гватемалі.

Реституція в Чехії мала на меті часткове відновлення прав власності, які передували комуністичній націоналізації. Спочатку «кінцева дата», обрана для реституції, не включала євреїв, жертв нацистів, а також близько трьох мільйонів етнічних німців, вигнаних із чеських земель незадовго до комуністичного захоплення влади [5]. Додаткова вимога громадянства виключала тисячі вигнанців, які втекли, і їхня власність була конфіскована під час комуністичного періоду [6]. Цей обмежувальний підхід супроводжувався дуже децентралізованими процедурами, які включали небагато гарантій того, що закон буде застосовуватися послідовно по всій країні. Хоча чеська програма реституцій прагнула відновити певну міру справедливості після комуністичної диктатури, вона чітко не відповідала концепції репарацій, заснованих на правах людини [7].

Реституція власності також відіграла важливу роль у переході від апартеїду в Південній Африці, де дискримінаційні конфіскації залишили у руках чорної більшості менше двадцяти відсотків землі [8]. Програма реституції в Південній Африці більш чітко спрямована на виправлення індивідуальних помилок, але її реалізація ускладнюється її підпорядкованістю ширшій, політично суперечливій програмі перерозподілу землі [9]. Як наслідок, рішення багатьох претендентів на реституцію вимагати компенсації, а не повернення на свою землю і це входить в протиріччя зобов'язань уряду постпартеїду відносно збільшення загальної частки «чорного землеволодіння». Однак нещодавні зобов'язання уряду, відносно завершення процесу, збільшили шанси на те, що реституція як перерозподіл землі, буде досягнута вчасно.

Боснійська реституція була відверто заснована на правах людини і була засобом вирішення проблеми незаконного переселення, але залежала від широкого міжнародного втручання і була складною [10]. Реституція була спланована і організована, як спосіб забезпечити повернення двох мільйонів цивільних осіб, переміщених під час конфлікту в Боснії 1992–1995 років. Як для їх власного блага, так і для того, щоб сприяти політиці приймаючих країн, які бажали стабільно репатріювати великі групи боснійських біженців. Однак практичні труднощі, пов'язані з пошуком подолання переміщення через повернення, призвели до зміни фокусу, і реституція стала розглядатися насамперед як засіб правового захисту сама по собі. Це значно прискорило реституцію 200 000 заявлених будинків, сприяло поверненню приблизно половини переселенців та відновлювало важливий економічний актив для тих, хто вирішив не повертатися [11].

Гватемала, ілюструє ризики, притаманні високим очікуванням щодо реституції та повернення за відсутності внутрішньої чи міжнародної рішучості відносно гарантування повного виконання реституційних зобов'язань. Придушення урядом повстання переважно корінного населення на початку 1990-х років призвело до переміщення від одного до двох мільйонів гватемальців. Однак положення про реституцію, викладені в наступних мирних угодах, не створювали чіткого пріоритету для жертв переміщення порівняно з тими, хто згодом окупував їхню землю. Як наслідок, багатьом жертвам конфлікту довелося задовольнятися зобов'язаннями уряду надати альтернативну

землю в іншому місці, обіцянка, яка не була повністю виконана через недостатнє фінансування, а також через постійне нехтування тими групами, які були найбільш маргіналізованими через своє переміщення [12].

Як влучно описав в своїх працях видатний науковець Mr. Rhodri C. Williams [13] рекомендації щодо того, як краще спланувати, організувати та імплементувати програму реституції в умовах перехідного періоду:

- Якщо реституція включена як компонент програми перехідного періоду, вона повинна бути спланована і організована таким чином, щоб підтримувати паралельні зусилля щодо забезпечення ширшого відшкодування та запобігання майбутньому конфлікту. У сучасних умовах перехідного періоду репарації та реституцію слід розуміти як функціонально окремі, але взаємодоповнюючі відповіді на порушення прав людини, кожна з яких має бути доступною пропорційно очевидній потребі;

- Процеси реституції також мають бути сплановані і організовані таким чином, щоб доповнювати ширші зусилля, пов'язані з розвитком і припиненням чи попередженням конфліктів щодо землі та власності. У цьому контексті реституцію зазвичай найкраще розглядати як тимчасовий захід із застосуванням юридичних критеріїв для виправлення конкретних порушень і її слід узгоджувати, а не змішувати, з довгостроковими реформаторськими зусиллями, заснованими на відверто політичних міркуваннях;

- Для того, щоб програми реституції були успішними на власних умовах і не викликали хибних очікувань, їх цілі мають бути чітко сформульованими та взаємодоповнюваними. По суті, реституцію слід розглядати як засіб правового захисту, доступний на рівних умовах для всіх жертв незаконного позбавлення власності;

- Реституція також може забезпечити важливе довгострокове рішення для припинення дислокації біженців та ВПО шляхом відновлення будинків, які можна повернути або здати в оренду, продати чи обміняти з метою фінансування переселення в інші місця в країні чи за кордоном. Загальну тенденцію віддавання переваги по поверненню привілеїв над іншими довгостроковими рішеннями, слід розглядати обережно, оскільки це може стати обґрунтуванням для обумовлення реституції після повернення, ставлячи під загрозу фундаментальне право всіх жертв переміщення на засіб правового захисту;

- З точки зору процедури, програми реституції, спрямовані на вирішення поширених і систематичних порушень прав власності, повинні бути створені як спрощені адміністративні програми з м'якшими правилами доказування;

- Програми реституції мають ґрунтуватися на чітких параметрах і будь-яка «кінцева дата» позовів має охоплювати весь період часу, протягом якого мали місце відповідні порушення;

- Програми реституції повинні поширюватися на значні, встановлені права займати та використовувати будинки та землі, навіть якщо вони не мають повного офіційного права власності;

- Програми реституції повинні встановлювати чіткі правила балансу між правами позивачів і правами наступних мешканців. Оскільки з плином часу наступні мешканці можуть розвинути законні права на покинуте майно, жорсткого правила не існує, але перевагу, як правило, слід надавати позивачам із врахуванням компенсації для наступних мешканців, які, як вважається, отримали добросовісні інтереси в оскаржуваному майні.

Висновки. Отже, реституція – засіб правового захисту, доступний позивачеві у розгляді міжнародного спору, за якого вилучене майно повертається первісному власнику в натурі. Реституція покликана відновити ситуацію, яка б існувала, якби протиправна дія чи бездіяльність не відбулися, в тому числі шляхом скасування протиправних актів, повернення незаконно відчуженого майна або утримання від подальших протиправних дій.

Головні характеристики реституції: полягає у поверненні майна його первісному власнику, може здійснюватися і приватним, і публічним суб'єктом, виплачується приватним та публічним суб'єктам, які зазнали порушення свого міжнародного права.

Питання реституції власності займало важливе місце під час багатьох політичних змін і мирних домовленостей після закінчення холодної війни. Повернення майна, будинків і землі розглядалося як засіб виправлення минулої несправедливості в багатьох формах, починаючи від комуністичної націоналізації та конфіскації землі колоніальної доби до відвертих етнічних чисток і військових злочинів.

Політика реституції часто фігурує в ширших зусиллях у сфері правосуддя перехідного періоду після репресій, переслідувань і масових порушень прав людини. Серед низки механізмів право-

суддя перехідного періоду реституція найтіснішим чином пов'язана з відшкодуванням шкоди як через спільне історичне походження, так і через спільне прагнення повернути жертвам умови, в яких вони були задоволені, якби їхні права не були порушені.

Під час організації впровадження реституційних програм в умовах перехідного періоду потрібно слідувати рекомендаціям, які влучно описав в своїх працях видатний науковець Mr. Rhodri C. Williams [13].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Войцехівський А.В. Міжнародне право. Підручник. Харків 2020. С. 132.
2. PCIJ (Permanent Court of International Justice). PCIJ Series A. No 17. FACTORY AT CHORZÓW (MERITS). URL: https://icsid.worldbank.org/sites/default/files/parties_publications/C8394/Claimants%27%20documents/CL%20-%20Exhibits/CL-0322.pdf (дата звернення: 01.12.2024).
3. United Nations. Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries 2001. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf (дата звернення: 01.12.2024).
4. Yearbook of the International Law Commission. A/CN.4/SER.A/2001/Add.1 (Part 2). URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_2001_v2_p2.pdf (дата звернення: 01.12.2024).
5. Robert Hochstein. "Jewish Property Restitution in the Czech Republic". Boston College International and Comparative Law Review 19 (1996). URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/71462014.pdf> (дата звернення: 01.12.2024).
6. Christopher Kutz. "Justice in Reparations: The Cost of Memory and the Value of Talk". URL: <https://escholarship.org/uc/item/46w3t4d0> (дата звернення: 01.12.2024).
7. Michael Heller and Christopher Serkin. "Revaluing Restitution: From the Talmud to Postsocialism". URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=210348 (дата звернення: 01.12.2024).
8. International Crisis Group (ICG). Blood and Soil: Land, Politics and Conflict Prevention in Zimbabwe and South Africa (International Crisis Group Press, 2004). URL: https://www.files.ethz.ch/isn/28769/085_blood_and_soil_complete.pdf (дата звернення: 01.12.2024).
9. South Africa: Act No. 2011 of 1994, Restitution of Land Rights Act, 1994. URL: <https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/1994/en/96200> дата звернення: 01.12.2024).
10. UN Peacemaker is the UN DPPA Online Mediation Support Tool. General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina (Dayton Agreement). URL: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/BA_951121_Dayton_Agreement.pdf (дата звернення: 01.12.2024).
11. IDPs in Bosnia continue to constitute the most vulnerable group in Bosnian society according to most indicators. See European Stability Initiative, "Governance and Democracy in Bosnia and Herzegovina: Post-Industrial Society and the Authoritarian Temptation". URL: https://issuu.com/unhabitat/docs/2130_alt (дата звернення: 01.12.2024).
12. Cecilia Bailliet. Between Conflict & Consensus: Conciliating Land Disputes in Guatemala. Institute for Public & International Law University of Oslo, Norway November 2002. URL: <https://www.corteidh.or.cr/tablas/23092.pdf> (дата звернення: 01.12.2024).
13. Rhodri C. Williams is a consultant and researcher on human rights and forced displacement issues. He worked on restitution issues with the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE). URL: <https://independent.academia.edu/RhodriWilliams> (дата звернення: 01.12.2024).

УДК 341.34

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.43>

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОКАЗІВ У МІЖНАРОДНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ТРИБУНАЛАХ AD HOC (МКТЮ, МКТР, МЗМКТ)

Мамедов Г.А.,
кандидат юридичних наук,
молодший науковий співробітник
Центрального науково-дослідного Інституту Збройних Сил України
ORCID: 0009-0000-9569-345X
e-mail: mga.arcrima@gmail.com

Мамедов Г.А. Загальна характеристика доказів у міжнародних кримінальних трибуналах ad hoc (МКТЮ, МКТР, МЗМКТ).

У статті надана загальна характеристика доказів у Міжнародному кримінальному трибуналі щодо колишньої Югославії, Міжнародному кримінальному трибуналі щодо Руанди та Міжнародному залишковому механізмі для кримінальних трибуналів.

Звертається увага, що Югославський та Руандійський трибунали, засновані Радою Безпеки ООН на підставі резолюцій Ради Безпеки ООН; причинами створення цих трибуналів були найбільш зухвалі порушення прав людини у формі вчинення міжнародних злочинів. У резолюції, якою був заснований Югославський трибунал, Рада Безпеки ООН висловила занепокоєння щодо багаточисельних повідомлень про масштабні і зухвалі порушення міжнародного гуманітарного права, які були на території колишньої Югославії й, зокрема, у Боснії та Герцеговині та ставила метою покласти край таким злочинам та вжити ефективні заходи щодо віддання суду осіб, які відповідальні за згадані злочини. Оскільки як МКТЮ так і МКТР були створені як тимчасові трибунали *ad hoc*, після припинення їх функціонування нерозглянуті справи було передано до новоутвореного органу – МЗМКТ з тією ж юрисдикцією, якою раніше володіли МКТЮ та МКТР.

Зроблено висновок, що прийняті у МКТЮ, МКТР та МЗМКТ правила доказування є унікальними. Вони були сформовані на засадах консенсусу між національними правовими системами, які належать до правових сімей загального та цивільного права. Підкреслено, що МКТЮ та МКТР, а пізніше й МЗМКТ встановили досить м'які та гнучкі правила допустимості доказів. У разі, якщо у Правилах процедури та доказування МКТЮ, МКТР чи МЗМКТ відсутні відповідні норми, що врегульовували правила доказування, Палата, що розглядає справу має право застосовувати такі правила, які найкраще сприяють справедливому вирішенню справи, що розглядається, і відповідають духу Статуту та загальним принципам права.

Окрему увагу приділено принципу рівності сторін та його ролі у збиранні та поданні доказів у міжнародних кримінальних трибуналах *ad hoc*.

Ключові слова: докази, міжнародний кримінальний трибунал щодо колишньої Югославії, міжнародний договір, міжнародний злочин, права людини.

Mamedov H.A. General characteristics of evidence in international ad hoc criminal tribunals (ICTY, ICTR, IRMCT).

A study of the evidence in the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, the International Criminal Tribunal for Rwanda and the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals is provided.

Attention is paid that the Yugoslav and Rwandan tribunals, established by the UN Security Council based on UN Security Council resolutions; the reasons for the creation of these tribunals were the most audacious violations of human rights in the form of international crimes. In fact, in the resolution that established the Yugoslav Tribunal, the UN Security Council expressed its concern about the numerous reports of large-scale and brazen violations of international humanitarian law that occurred in the

territory of the former Yugoslavia and, in particular, in Bosnia and Herzegovina, and aimed to put an end to such crimes and take effective measures to bring to justice the persons responsible for the mentioned crimes. Since both the ICTY and the ICTR were created as temporary ad hoc tribunals, after their termination, pending cases were transferred to the newly formed body - the IRMCT, which has the same jurisdiction as the ICTY and the ICTR.

It was concluded that the rules of evidence adopted by the ICTY, ICTR and IRMCT are «unique». They were formed based on consensus between national legal systems that belong to the legal systems of common law and civil law. It is emphasized that the ICTY and the ICTY, and later the IRMCT adopted fairly soft and flexible rules for the admissibility of evidence. In the event that the Rules of Procedure and Evidence of the ICTY, the ICTR or the IRMCT do not contain relevant norms that regulate the rules of evidence, the Chamber considering the case has the right to apply such rules that best contribute to the fair resolution of the case under consideration and correspond to the spirit of the Statute and the general principles of law.

Special attention is paid to the principle of equality of the parties and its role in the collection and presentation of evidence in ad hoc international criminal tribunals.

Key words: evidence, international criminal tribunal for former Yugoslavia, international treaty, international crime, human rights.

Постановка проблеми. На відміну від Нюрнберзького та Токійського трибуналів, від яких, з огляду на особливості їх створення та функціонування, не простежується прямий вплив на норми, які стосуються доказів та доказування у МКС, досвід Міжнародних кримінальних трибуналів щодо колишньої Югославії (МКТЮ) і щодо Руанди (МКТР), а також Міжнародного залишкового механізму для кримінальних трибуналів (МЗМКТ) стали важливими для процесуального права Міжнародного кримінального суду, і норми права, які стосуються доказів не були винятком [1, с. 373].

МКТЮ заснований Радою Безпеки ООН на підставі Резолюції № 827(1993) від 25 травня 1993 р., МКТР – Радою Безпеки ООН на підставі Резолюції № 955 (1994) від 8 листопада 1994 р. Причини створення цих трибуналів були очевидні – найбільш зухвалі порушення прав людини у формі вчинення міжнародних злочинів. Власне у резолюції, якою був заснований Югославський трибунал, Рада Безпеки ООН висловила занепокоєння щодо багаточисельних повідомлень про масштабні і зухвалі порушення міжнародного гуманітарного права, які були на території колишньої Югославії й, зокрема, у Боснії та Герцеговині та ставила метою покласти край таким злочинам та вжити ефективні заходи щодо віддання суду осіб, які відповідальні за згадані злочини [2]. Відтак, як підкреслюється у доктрині, *de facto* метою створення МКТЮ була необхідність потреба у відновленні міжнародного правопорядку та справедливості, шляхом притягнення до відповідальності тих осіб, що вчинили міжнародні злочини на території колишньої Югославії [3, с. 19].

МКТР часто називають трибуналом-близнюком МКТЮ [4, с. 146], що був утворений на підставі резолюції 955 (1994) Ради Безпеки ООН від 8 листопада 1994 року [5]. Необхідність створення МКТР згідно зі згаданою Резолюцією, пов'язане з серйозним занепокоєнням з приводу повідомлень, які свідчать про те, що в Руанді були скоєні геноцид та інші систематичні, широко поширені та кричущі порушення міжнародного гуманітарного права, й ця ситуація продовжувала становити загрозу міжнародному миру та безпеці, а також отримавши запит Уряду Руанди з проханням заснувати міжнародний трибунал з метою кримінального переслідування осіб, відповідальних за геноцид та інші серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені на території Руанди та громадян Руанди, відповідальних за геноцид та інші подібні порушення, вчинені на території сусідніх держав, у період з 1 січня 1994 року по 31 грудня 1994 року, і з цією метою прийняти Статут Міжнародного кримінального трибуналу по Руанді, який додавався до цієї Резолюції [5].

МКТЮ володів предметною юрисдикцією за вчинені воєнні злочини, проти людяності та злочини геноциду, які відбулися під час збройних конфліктів у колишній Югославії 1990-х років. На лаві підсудних МКТЮ перебувала 161 особа, серед яких 91 особу було засуджено, 18 – виправдано, 13 – передано до національних юрисдикцій, з 37 обвинувачених знято обвинувальні акти або вони померли, щодо 2 осіб провадження здійснюється у даний час Міжнародним залишковим механізмом для кримінальних трибуналів (МЗМКТ) [3, с. 21]. За понад два десятиліття діяльності МКТЮ зробив серйозний внесок у розвиток міжнародного кримінального та гуманітарного права.

МКТР був першим трибуналом, який притягнув до відповідальності за вчинення геноциду. На лаві підсудних перебувало 93 особи, серед них: 62 – засуджено, 14 – виправдано, 10 – передано до національних юрисдикцій, 3 – передано до МЗМКТ, 2 – померло до винесення вироку, з 2 – знято обвинувачення [6].

Оскільки як МКТЮ так і МКТР були створені як тимчасові трибунали *ad hoc*, після припинення їх функціонування (МКТР 31 грудня 2015 року, а МКТЮ 31 грудня 2017 р.) нерозглянуті справи було передано до новоутвореного органу – МЗМКТ, який був створений як окрема судова установа, з тією ж юрисдикцією, якою раніше володіли МКТЮ та МКТР [7]. Власне він був утворений на підставі резолюції Ради Безпеки ООН від 22 грудня 2010 року № 1966 з двома відділеннями в Гаазі (відділення для МКТЮ) та Аруші (відділення для МКТР) [8]. МЗМКТ повністю перейняв не тільки юрисдикцію, а й практику та головні засади доказів та доказування від МКТЮ та МКТР, про що свідчить практично ідентичні норми Правила процедури та доказування (далі – ППД) МЗМКТ з одного боку та ППД МКТЮ та ППД МКТР – з іншого.

Стан опрацювання проблематики. У доктрині міжнародного права аналізу окремих питань доказів у органах міжнародного кримінального правосуддя торкалися чимало науковців, серед яких варто виокремити праці Г. Боаса, М.В. Буроменського, М.М. Гнатовського, В.В. Гутника, А.О. Кориневича, А. Касезе, У. Шабаса та ін. У цій статті автором зроблена спроба привернути увагу на особливості доказів у міжнародних кримінальних трибуналах *ad hoc* (МКТЮ, МКТР, МЗМКТ).

Метою цієї статті є загальна характеристика доказів у Міжнародному кримінальному трибуналі щодо колишньої Югославії, Міжнародному кримінальному трибуналі щодо Руанди та Міжнародному залишковому механізмі для кримінальних трибуналів, зокрема, правових засад доказів та доказування, впливу систем загального та цивільного права на формування концепції доказів, відображення принципів кримінального провадження на процеси збирання та подання доказів у міжнародних кримінальних трибуналах *ad hoc*.

Виклад основного матеріалу. У науковій доктрині підкреслюється, що МКТЮ та МКТР, а пізніше й МЗМКТ прийняли досить м'які та гнучкі правила допустимості доказів [9, с. 165]. Зокрема, відповідно до ст. 15 Статуту МКТЮ, ст. 14 Статуту МКТР та ст. 13 Статуту МЗМКТ судді буди наділені повноваженнями приймати «правила процедури та доказів для проведення досудової фази провадження, судового розгляду та апеляції, допуску доказів, захисту потерпілих і свідків та інших відповідних питань, розроблених суддею, передбачених для прийняття судовими палатами «будь-яких відповідних доказів, які, на її думку, мають доказову силу» [10; 11; 12]. Прийняті правила доказування вважаються унікальними, й були сформовані на основі принципів і процедур національного кримінального процесуального права, на основі консенсусу між національними правовими системами, які належать до правових сімей загального (англосаксонського) та цивільного (континентального) права [13; 14].

У цілому варто погодитися з Ф.Гварайля (*F. Guariglia*), що загальне розмежування між цими правовими сім'ями щодо доказів та доказування зводяться до такого: 1) система загального (англосаксонського права), покладається на міркування щодо допуску для забезпечення якості процесу доказування, а система цивільного (континентального) права, навпаки, в першу чергу покладається на законність і цілісність процесу збору для тих самих цілей; 2) у системі загального права прийняття або виключення доказів є результатом здійснення дискреційних повноважень суду першої інстанції; у системі цивільного права допущення впливає з правових положень, що регулюють допустимі засоби доказування та їх збір, а виключення, у свою чергу, від порушення до правил збору або від заборон допуску/оцінки, що впливають із процесуальної правової бази; 3) в системі загального права дискусії про те, як докази повинні бути зібрані, щоб вони були належними, не завдавали шкоди тощо, в основному відбуватимуться в суді, коли обговорюватиметься прийнятність; на відміну від цього, у моделі цивільного права це обговорення буде або має бути в першу чергу на рівні законодавця, коли обговорюється та нормативно закріплюється процесуальне право [15, с. 333].

Д. Мундіс, який досить детально аналізував впливи згаданих двох правових сімей на МКТЮ, підкреслював, що хоча перші кілька судових процесів у Трибуналі дуже нагадували кримінальні процеси загального (англосаксонського) права, згодом відбувся рух в напрямку континентального (цивільного) права. У результаті виникла справді змішана юрисдикція, тобто така, що містить елементи як англосаксонського, так і континентального права. Відтак, на думку автора, МКТЮ не

мав шансів стати інституцією континентального (цивільного) права, оскільки Статут містить чіткі посилання на елементи англосаксонського права, проте практика МКТЮ явно рухалася в напрямку континентального від підходу, орієнтованого на загальне право, який домінував у ранній практиці Трибуналу. Цей еволюційний процес значною мірою зумовлений уявленням про те, що судові процеси в МКТЮ є надто тривалими і що найкращий спосіб виправити ситуацію – це надати суддям більше повноважень контролювати провадження, таким чином скоротивши тривалість судового розгляду [16, с. 368-369]. Аналогічна практика простежується і у МКТР та МЗМКТ.

Загальні правила, які стосувалися доказів передбачені у пр. 89 ППД МКТЮ, пр. 89 ППД МКТР та пр. 105 ППД МЗМКТ. Зокрема, згідно пр. 89 (А) ППД МКТЮ, пр. 89 (А) ППД МКТР та пр. 105 (А) ППД МЗМКТ, Палата застосовує правила доказування, які містяться у ППД та не зв'язана жодними національними правилами доказування. У справі Кордіча та Черкеза (*Kordic and Cerkez*) Судова палата МКТЮ підкреслила, що «незважаючи на те, що МКТЮ може звертатися до місцевого кримінального законодавства та процедури для допомоги у своїй роботі, він пов'язаний насамперед своїм власним статутом і правилами, а також міжнародним правом, яке стосується його конкретного мандату щодо судового розгляду осіб, підозрюваних у вчиненні серйозного порушення міжнародного гуманітарного права» [17, п. 124]. Іншими словами, норми національного права використовувалися у МКТЮ, МКТР та МЗМКТ у контексті доказів виключно для кращого розуміння особливостей їх збирання та оцінки, однак, такі норми не були обов'язковими для застосування самими Трибуналами та не є зараз обов'язковими для МЗМКТ.

Безумовно, жодні процесуальні норми не можуть врегулювати повністю усі відносини, які стосуються доказування. У разі, якщо у ППД МКТЮ, МКТР чи МЗМКТ відсутні відповідні норми, що врегульовували правила доказування, Палата, що розглядає справу має право застосовувати такі правила, які найкраще сприяють справедливому вирішенню справи, що розглядається, і відповідають духу Статуту та загальним принципам права (пр.пр. 8 9 (В) ППД МКТЮ, пр. 89 (В) ППД МКТР та пр. 105 (В) ППД МЗМКТ).

ППД МКТЮ, МКТР та МЗМКТ надають судовим палатам можливість гнучкості щодо визначення допустимості доказів і регулювання допиту та перехресного допиту свідків. Відповідно до ППД очевидно, що принцип *la libert  de la preuve*, який розуміється у системі кримінального права Франції як такий, що дозволяє суду визнавати будь-яку форму доказу прийнятною, був запозичений МКТЮ та МКТР. Правило 89(С) обох трибуналів та пр. 105 (С) Механізму передбачало, що «Палата може прийняти будь-який відповідний доказ, який, на її думку, має доказову силу». Це правило пом'якшується правилом 89(Д) ППД МКТЮ та МКТР, а також пр. 105(Д) ППД МЗМКТ, які передбачають, що «Палата може виключити докази, якщо їх доказову цінність істотно переважає необхідність забезпечення справедливого судового розгляду». Ці два положення надають судовим палатам велику свободу дій у визначенні допустимості доказів, звичайно більше, ніж ті, які доступні судам у кримінальних юрисдикціях загального (англосаксонського) права [18, с. 49].

Правило 89(С) ППД МКТЮ та МКТР, а також пр. 105 (Д) ППД МЗМКТ справді вважається ключовим положенням щодо гнучкості правил доказування, які застосовували МКТЮ та МКТР. Це положення було використано судовими палатами для забезпечення гнучкості та сприяння прискоренню провадження. У цілому варто підтримати думку, що МКТЮ, як і МКТР, застосували значний ступінь гнучкості щодо ваги доказів, щоб дозволити докази, які в юрисдикції загального (англосаксонського) права були б визнані неприйнятними [18, с. 50].

Щодо доказів отриманих незаконним шляхом, то це питання регулюється пр. 95 ППД МКТЮ та пр. 95 ППД МКТР, а також пр. 117 ППД МЗМКТ, які передбачають, що «докази не будуть прийнятними, якщо отримані методами, які викликають суттєві сумніви щодо їх надійності або їх визнання є суперечливим і може завдати серйозної шкоди цілісності провадження».

При цьому, як зауважує А.М. Сакє (*Ann Marie Thake*), питання допустимості доказів, отриманих незаконним шляхом, у судах *ad hoc* – це «не питання засобів, а питання результату, оскільки докази не виключаються виключно через засоби, за допомогою яких вони були отримані, а через результативний вплив, який їх визнання має на провадження». Початкова версія цього правила передбачала перевірку засобів, а не результату. Вона передбачала виключення доказів, отриманих за допомогою засобів, «...що становлять серйозне порушення прав людини, що охороняються міжнародним правом». Згодом, у результаті поправки такого положення, навіть якщо право людини, яке гарантоване міжнародним правом, порушується, судді залишають за собою на власний

розсуд приймати оскаржувані докази, якщо вони вважають, що докази є надійними та не завдають серйозної шкоди провадженню [19, с. 169].

Досить важливого значення в контексті збирання та подання у міжнародних кримінальних трибуналах *ad hoc* відіграють окремі принципи кримінального провадження серед яких особливої уваги заслуговує принцип рівності сторін, який зводиться до того, що сторони обвинувачення і захисту мають рівні процесуальні можливості для підтримання під час провадження їх правових позицій й як наслідок, жодна із сторін провадження не може бути у більш сприятливому становищі стосовно іншої [20, с. 31]. У вузькому розумінні принцип рівності сторін зводиться до рівності можливостей між стороною обвинувачення та захисту. У науковій літературі звертається увага, що у силу своєї постійнодіючої природи, значної кількості працівників, значним фінансуванням, безпосередньою співпрацею з окремими міжнародними організаціями сторона обвинувачення є у кращому становищі щодо збирання доказів; і коли захисник тільки вступає у справу, у сторони обвинувачення уже наявні докази, що свідчать про вчинення злочинів підозрюваним чи обвинуваченим [20, с. 46]. Такі питання неодноразово розглядалися МКТЮ та МКТР, які підкреслювали, що сторони захисту мають надаватися не тотожні, а пропорційні можливості та ресурси, що є у сторони обвинувачення, які є достатніми для підготовки захисту [21, п. 149; 22, п. 7; 23, п. 69].

Висновки. Прийняті у МКТЮ, МКТР та МЗМКТ правила доказування вважаються унікальними й були сформовані на основі консенсусу між національними правовими системами, які належать до правових сімей загального (англосаксонського) та цивільного (континентального) права. Якщо у ППД МКТЮ, МКТР чи МЗМКТ відсутні відповідні норми, що врегульовують правила доказування, Палата, що розглядає справу має право застосовувати такі правила, які найкраще сприяють справедливому вирішенню справи, що розглядається, і відповідають духу Статуту та загальним принципам права.

Досить важливого значення в контексті збирання та подання у міжнародних кримінальних трибуналах *ad hoc* відіграють окремі принципи кримінального провадження серед яких особливої уваги заслуговує принцип рівності сторін, який зводиться до того, що сторони обвинувачення і захисту мають рівні процесуальні можливості для підтримання під час провадження їх правових позицій й як наслідок, жодна із сторін провадження не може бути у більш сприятливому становищі стосовно іншої; сторони захисту мають надаватися не тотожні, а пропорційні можливості та ресурси, які є достатніми для підготовки захисту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Friman H. Inspiration from the International Criminal Tribunals When Developing Law on Evidence for the International Criminal Court. *Law and Practice of International Courts and Tribunals*. 2003. Vol. 2. No. 3. P. 373-400.
2. United Nations Security Council resolution 827 (1993), 8 November 1994. UN Doc. S/RES/827(1993). URL: [https://undocs.org/S/RES/827\(1993\)](https://undocs.org/S/RES/827(1993)).
3. Гутник В. Міжнародний кримінальний суд: навчальний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2023. 194 с.
4. Josipovic I. Responsibility for war crimes before national courts in Croatia. *International Review of the Red Cross*. 2006. Vol. 88. No. 861. P. 145–168.
5. United Nations Security Council resolution 955 (1994), 8 November 1994. UN Doc. S/RES/955(1994). URL: [https://undocs.org/S/RES/955\(1994\)](https://undocs.org/S/RES/955(1994)).
6. The ICTR in Brief. URL: <https://unictr.irmct.org/en/tribunal>.
7. The IRMCT: About. URL: <https://www.irmct.org/en/about>.
8. United Nations Security Council resolution 1966, adopted on 22 December 2010. UN Doc. S/RES/1966(2010). URL: [https://undocs.org/S/RES/1966\(2010\)](https://undocs.org/S/RES/1966(2010)).
9. Krzan B. Admissibility of evidence and international criminal justice. *Revista Brasileira de Direito Processual Penal*. 2021. Vol. 7(1). P. 161–188.
10. ICTY Statute (1993). URL: https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_en.pdf
11. ICTR Statute (1994). URL: https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ictr_EF.pdf.
12. IRMCT Statute (2010). URL: https://www.irmct.org/sites/default/files/documents/101222_sc_res1966_statute_en_0.pdf

13. Whiting, Alex, '3 The ICTY as a Laboratory of International Criminal Procedure', in Bert Swart, Alexander Zahar, and Göran Sluiter (eds), *The Legacy of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia* (Oxford, 2011; online edn, Oxford Academic, 22 Sept. 2011), P. 83–107. URL: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199573417.003.0004>.
14. Ambos K. International Criminal Procedure: 'Adversarial', 'Inquisitorial' or Mixed? *International Criminal Law Review*. 2003. Vol. 3. P. 1–37. URL: <https://doi.org/10.1163/156753603767877084>.
15. Guariglia, F. Admission v. Submission of Evidence at the International Criminal Court: Lost in Translation. *Journal of International Criminal Justice*. 2018. Vol. 16. No. 2. P. 315–340.
16. Mundis D.A. From 'Common Law' Towards 'Civil Law': The Evolution of the ICTY Rules of Procedure and Evidence. *Leiden Journal of International Law*. 2001. Vol. 14 (2). P. 367–382. URL: <https://doi.org/10.1017/S0922156501000188>.
17. Prosecutor v. Kordic and Cerkez. ICTY. Case No. IT-95-14/2-T. Decision on the Prosecution Application to Admit the Tulida Report and Dossier into Evidence, 29 July 1999. URL: <https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Decision/NotIndexable/IT-95-14%232/MRA2020R0000017045.tif>.
18. Boas G. Creating Laws of Evidence for International Criminal Law: The ICTY and the Principle of Flexibility. *Criminal Law Forum*. 2001. Vol. 12. No. 1. P. 41–90.
19. Thake A.M. The (In)Admissibility of Unlawfully Obtained Evidence at the International Criminal Court. *Hague Yearbook of International Law*, 2015. Vol. 28. P. 161–190.
20. Гутник В.В. Право на захист у міжнародних кримінальних судах: доктрина та практика: монографія; за наук. ред. проф. М.В. Буроменського. Львів; Харків; Одеса: Фенікс, 2018. 440 с.
21. Prosecutor v. Milomir Stakić. ICTY. Case No. IT-97-24-A: Judgement, 22 March 2006. URL: <http://www.icty.org/x/cases/stakic/acjug/en/sta-aj060322e.pdf>.
22. Prosecutor v. Oric. ICTY. Case No. IT-03-68-AR73.2. Interlocutory decision on length of defence case, 20 July 2005. URL: <https://www.icty.org/x/cases/oric/acdec/en/050720.htm>.
23. Prosecutor v. Kayishema and Ruzindana. ICTR. Case No.: ICTR-95-1-A Appeal Judgement, 1 June 2001. URL: <https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-95-01/MS16634R0000621564.PDF>.

УДК 341.171

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.44>

ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЦІННОСТЕЙ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Мотиль В.І.,

кандидат юридичних наук,

LL.M., M.A.I.S.,

доцент, докторант кафедри європейського права,

Львівський національний університет

імені Івана Франка

ORCID: 0009-0000-9470-4882

e-mail: volodymyr.motyl@gmail.com

Мотиль В.І. Зародження і розвиток цінностей Європейського Союзу.

В статті аналізується зародження європейських цінностей у концепціях філософів Древньої Греції та державних мислителів Древнього Риму. Автор показує подальший їх розвиток під впливом християнства, соціальної церковної доктрини, ідей німецьких класичних філософів, мислителів епохи Просвітництва та засновників концепції природного права.

Досліджується значення перших європейських документів щодо захисту основних прав і свобод, зокрема Magna Charta 1215 року, Habeas Corpus 1679 року, Англійського Біля про права 1689 року, Декларації прав людини та громадянина 1789 р., перших конституцій в Європі та Конституції США (1787). При дослідженні генези цінностей, на яких сьогодні базується ЄС, враховується розвиток української держави і права та їх вплив на цей процес, зокрема заснування грецьких міст-полісів в Південному Причорномор'ї, запровадження християнства в Київській Русі. З'ясовується значення документів та договорів Київської Русі та Конституції Пилипа Орлика (1710) на предмет їх відповідності цінностям ЄС та впливу на їх формування. Особлива увага приділяється еволюції цінностей ЄС після прийняття Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 року в рамках Ради Європи та створення Європейських співтовариств. Автор аналізує тексти Договору про заснування Європейського об'єднання вугілля та сталі (1951), Договору про Європейське Економічне співтовариство (1957), Єдиного Європейського акту (1986).

Більш детально досліджується трансформація цінностей ЄС та їх правової природи від Проекту Договору про Конституцію для Європи (2003) до Хартії основних прав (2001), яка стала якою частиною Лісабонського договору (2009). Окремо звертається увага на еволюцію правової термінології у праві ЄС, коли в тексті Амстердамського договору все ще використовується термін «принципи», а вже в тексті Лісабонського договору використовується термін «цінності». Автор показує як цінності розвивались з філософських, концепцій, під впливом релігійних та політичних вчень доповнювались та трансформувались вже у праві ЄС з правових принципів у цінності. У завершальній частині статті формуються висновки.

Ключові слова: цінності ЄС, генеза цінностей ЄС, право ЄС, Європейський Союз.

Motyl V.I. Origin and development of the values of the European Union.

The article analyzes the emergence of European values in the concepts of philosophers of Ancient Greece and state thinkers of Ancient Rome.

The author shows their further development under the influence of Christianity, social church doctrine, ideas of German classical philosophers, thinkers of the Enlightenment, and founders of the concept of natural law. The significance of the first European documents on the protection of fundamental rights and freedoms, in particular the Magna Charta of 1215, the Habeas Corpus of 1679, the English Bill of Rights of 1689, the Declaration of the Rights of Man and of the Citizen of 1789, the first constitutions in Europe, and the US Constitution (1787) are studied. The study of the genesis of the values on which the EU is based today takes into account the development of the Ukrainian state and law and their impact on this process, in particular the establishment of Greek city-states in

the Southern Black Sea region, the introduction of Christianity in Kyivan Rus. The significance of the documents and treaties of Kyivan Rus and the Constitution of Pylyp Orlyk (1710) in terms of their compliance with the values of the EU and their influence on their formation is clarified. Particular attention is paid to the evolution of EU values after the conclusion of the 1950 Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms within the framework of the Council of Europe and the creation of the European Communities. The author analyzes the texts of the Treaty establishing the European Coal and Steel Community (1951), the Treaty on the European Economic Community (1957), and the Single European Act (1986). The transformation of EU values and their legal nature from the Draft Treaty on a Constitution for Europe (2003) to the Charter of Fundamental Rights (2001), which became part of the Lisbon Treaty (2009), is studied in more detail. Special attention is paid to the evolution of legal terminology in EU law, when the term «principles» is still used in the text of the Treaty of Amsterdam, and the term «values» is used in the text of the Treaty of Lisbon. The author shows how values developed from philosophical, concepts, under the influence of religious and political teachings, supplemented and transformed in EU law from legal principles to values. In the final part of the article, conclusions are formulated.

Key words: EU values, genesis of EU values, EU law, European Union.

Постановка проблеми. Європейський Союз на сьогодні є не лише економічним чи політичним Союзом, але передусім Союзом цінностей. Основні цінності ЄС, закріплені у ст. 2 ДЕС, стали не лише фундаментом ЄС, але й в результаті запровадження спеціальної процедури відповідальності за порушення цінностей у ст. 7 ДЕС, стають дедалі частіше предметом розгляду Суду ЄС, в рамках процедури порушення договірних зобов'язань на підставі стст. 258–260 ДЕС, і таким чином трансформувались із філософської та політичної категорії у категорію права ЄС.

Важливе значення має дослідження генези ЄС в історичній ретроспективі з огляду на необхідність визначення місця України та її вкладу у цей процес. З'ясування еволюції основних цінностей ЄС в праві ЄС, розуміння їх суті, та правової природи необхідне для забезпечення ефективного імплементації основних цінностей ЄС в правову систему України як в процесі набуття Україною членства в ЄС, так і після нього.

Стан опрацювання цієї проблематики. Окремі аспекти історії європейських цінностей та їх розвиток на окремих етапах історії Європи досліджувались у працях Блюменвітца, Гайля, Грейлінга, Сантагостіно, Ольсена. У вітчизняній правовій доктрині цінності досліджувались переважно в контексті конституційних цінностей, як наприклад Гришук О., або філософії права, зокрема Сливкою С., чи теорії права і держави, зокрема Рабіновичем П.М. Водночас комплексні дослідження генези цінностей ЄС як окремої категорії права ЄС у вітчизняній доктрині відсутні.

Метою статті є аналіз зародження та формування цінностей ЄС в історичній ретроспективі, а також їх розвиток у праві ЄС.

Виклад основного матеріалу. Цінності Європейського союзу зазнали суттєвої трансформації і розвитку не лише в установчих документах Європейського союзу та практиці органів ЄС, зокрема суду ЄС., але ще задовго до утворення Європейський співтовариств. Цінності розвивались і наповнювались новим змістом в процесі усього історичного розвитку Європи. В Преамбулі Хартії основних прав Європейського союзу, при закріпленні цінностей, вказується на усвідомлення «духовної і моральної спадщини» Європи, а в Преамбулі Договору про Конституцію для Європи згадується про «культурну, релігійну та гуманістичну спадщину» Європи. В першому проекті Договору про Конституцію для Європи, який був запропонований Президією Жіскара Дестейна (Giscard d'Estaing) Конституційному конвенту у 2003 року, у тексті чітко згадувались грецько-римські античні часи та епоха Просвітництва як найважливіші складові «спадщини» Європи [20, s. 11]. Під час підготовки проекту Договору про Конституцію для Європи, у преамбулу планувалось включити згадку про християнську спадщину Європи. Саме цього положення щодо християнської спадщини стосувалась більшість пропозицій щодо змін проекту Договору про конституцію для Європи, однак можливо через темні часи в історії Європи або через те, що вплив на формування Європи мало не лише християнство, це положення з тексту було виключено. Пізніше, в процесі нарад конвенту було вирішено не конкретизувати історичний розвиток Європи, а залишити лише цитату давньогрецького історика Фукідіда: «Наша Конституція... називається демократією, оскільки влада не в руках меншості, а в руках більшості (Фуکیدід II, 37). Ця цитата належала герою одного з його творів Периклу, який таким чином у панегірику полеглим у Першій

пелопоннеській війні 431/430 р. до н.е. афінським солдатам охарактеризував демократію Афін як протиположну військовій державі Спарта. Пізніше, цю цитату з Проекту Договору у 2004 році було видалено [22, s. 285]. Окремі вчені, як наприклад Тезінг, вважають релігійну спадщину та Біблію основним джерелом формування цінностей ЄС [22, s. 9].

З огляду на вище вказане, для кращого розуміння спадщини, яка лягла в основу формування цінностей Європейського Союзу, варто зробити короткий екскурс в історію Європи [23, p. 1]¹.

Аналізувати зародження європейських цінностей очевидно варто починаючи зі Стародавньої Греції з 800 по 30 р. до н.е., в якій сформувались перші елементи демократії, рівності та концепції прав людини. В цей період утворилась західна філософія, поезія, література, образотворче мистецтво, театр. Інколи народження концепції прав людини пов'язують з 442 роком до н.е., коли в Афінах вперше була представлена велика трагедія грецького філософа Софокла Антігона. Софокл веде мову про «певні універсальні принципи справедливості, які діють щодо усіх суспільств і усіх людських істот». Також він описує концепцію універсального природного права [23, p. 3]. В цей період софісти обґрунтовують природну рівність всіх людей: «За природою ми всі в усіх відношеннях рівні – і варвари, і елліни» (Антифон). Нерівність породжується не від народження, а полісним законом, який «володарюючи над людьми, примушує багато до чого, що осоружно природі» (Гиппій) [2, с. 46].

Тут же у Стародавній Греції у 776 році були запроваджені Олімпійські змагання, які проходили понад 1000 років в тому ж місці і оскільки під час їх проведення було заборонено воювати, вони несли ідею миру і глобального порозуміння народів. Вони заклали основу концепції справедливих змагань (справедливості) [25].

Давньогрецький філософ Платон (427 до н.е. – 347 або 348 до н.е.) у своєму вченні про ідеальну державу покладає в її основу принцип справедливості. У Платона станова нерівність веде до справедливості, оскільки в поєднанні з рівноправністю забезпечує «рівність за гідністю і чеснотами», а, значить, рівновага й благополуччя в полісі. «Займатися кожному своєю справою і не втручатися в чужі – це і є справедливість»; тоді гідно живуть всі стани [2, с. 47].

Древньогрецький філософ Демосфен обґрунтовує концепцію людської гідності. Особиста гідність громадянина представляється як публічна цінність, тобто не обмежена тілесною й духовною субстанціями окремих людей.

У період розквіту Стародавньої Греції грецькі колоністи починають засновувати міста-колонії на території сучасної України – на північному Причорномор'ї та в Криму. В період з VII по III ст. на території сучасної України засновуються такі грецькі колонії як Тіра (на місті Білгород-Дністровська), Ольвія (біля села Парутного), Керкінітида (Євпаторія), Херсонес (Севастополь), Пантікапей (Керч). Еллінські колоністи інтенсивно взаємодіяли з місцем населенням, зокрема скіфами, сарматами та слов'янськими племенами, які заселяли територію України. як в економічній, так і в інтелектуальній сфері. Завдяки такій багатоплановій взаємодії з греками місцевому населенню передавались кращі зразки права та державотворення, на яких будувалось античне суспільство, вчення про суспільство, право політику та елементи демократії, на яких базувалось життя міст-полісів [5, с.60].

Грецькі елементи культури були перейняті Римською державою (бл. 30 р. до н.е.), яка стає новою світовою державою і займає більшість Європи. Бл. 5 ст. до н.е. були видані закони 12-ти таблиць, як свого роду кодифікація права. Після поділу Римської імперії «рах гомана» було рецептовано в канонічне право зміцненої церкви і також в національні правові системи [18, s. 21]. З тих пір Римське право суттєво впливає на правові системи усіх європейських держав.

¹ Що ж стосується самого терміну «Європа», то існує декілька версій. За одною з них, він походить від грецького «eurus», що означає далеко. Згідно з іншою ця назва походить з семітської «Erebu», що значить заходити, тобто позначала місцевість, де заходить сонце. Досить парадоксальною є та обставина, що ідея Європи починає розвиватись особливо активно тоді, коли Європа починає поділятися. Спочатку в 314 році відбувається поділ Римської імперії на Східну та Західну. Після часткового об'єднання Європи в кінці 8 ст. в Каролінгській імперії, яка була створена з коронуванням Карла Великого у 800 році, у 843 році вона розпадається на 3 королівства: Східне, Західне і Середнє. Наступний поділ відбувся в 1054 році в результаті розділу Християнської церкви на Західну з латинським обрядом та на Східну з грецьким обрядом. В 1517 році відбувся поділ в межах Західної церкви на протестантів, які знаходились переважно на Півночі та католиків на півдні. Найбільший поділ відбувся після 1945 року після подолання нацистів, між капіталістичним Заходом та комуністичним Сходом. Найбільш відчутне останнє об'єднання, яке стало і частковим розділення Європи відбулось після початку агресивної війни російської федерації проти України.

Великий внесок у розвиток ідеї гідності людини та її природних прав людини зробив давньоримський політик Марк Тулій Ціцерон. Перебуваючи під дією спільних природних законів, на його думку, люди покликані бути рівними у державі, що ними створена.

Рівність Ціцерон асоціював із справедливістю, як метою організації людей у державі. «Зі всього того, що обговорюють вчені люди, ніщо так не важливе, як повне розуміння того, що ми народжені для справедливості і що не на міркуваннях людей, а на природі, ґрунтується право. Це зразу стане очевидним, якщо ми заглибимось в сутність людського суспільства та зв'язки між людьми». Справедливість, рівність та всі інші чесноти мають моральну природу [2, с. 49].

Суттєвий вплив на формування цінностей був здійснений внаслідок запровадження Християнства [17, s. 13; 20, s. 74] бл. 400 р. н.е, яке фактично стала державною релігією, та зокрема соціальної доктрини церкви з її акцентом на людських правах, та на принципах солідарності та субсидіарності. Відповідно до неї людські істоти є вільними, мають однакову гідність і разом з іншими є носіями прав. Права людини вважались такими, що мають божественне походження [23, р. 3-4]. Гідність людей поєднувалась з їх релігійністю. Важливе значення мала григоріанська трансформація 11-12 ст., яка дала поштовх формуванню нового канонічного права, в якій відбулося поєднання стародавньої філософії, римського приватного права та іудейського права [2, с. 50].

Аврелій Августин аналізує ідею гідності людини, розглядає її через призму вищої Божої справедливості, Свободу Августин інтерпретує як основу і початок самої людини та джерело блага в суспільстві [2, с. 51].

Слід зазначити, що доктрина та договірне право Київської Русі також здійснили вплив на формування і розвиток європейських цінностей. Так, у договорі між Візантією і Руссю 912 р. закріплено право людини, звинуваченої у злочині, на розгляд її справи судом: «Злочин нехай настільки певно буде доведений доказами, щоб судді мали віру до цих доказів». Показово, що це право виникло в Київській Русі ще задовго до Великої хартії вольностей. У Київській Русі беруть витоки природне право, українська термінологія прав людини [13, с. 95]. В таких важливих документах княжої доби як «Повість временних літ», договорах Київської Русі з Візантією 10 ст., «Статуті Великого князя Ярослава», «Руській правді», Ізборнику 1073, Ізборнику 1076, Повчанні Володимира Мономаха, Слово о полку Ігоревім, Патерику Києво-Печерським відображались такі основоположні цінності як справедливість, гуманізм, демократизм, повага до природного права, підпорядкування благодаті, тобто євангельським істинам, божественне походження влади князя, увага до потреб людини, судити людей не за багатством, а «по правді».

В той час як в Стародавній Греції, в Римі та в соціальній доктрині церкви, цінності розглядались як категорії морального чи філософського характеру, в епоху Просвітництва вони набули політичного та правового характеру. В цей період вплив релігії на суспільне життя послаблюється і суттєво розвивається наука [19, р. 19]. Положення Великої хартії вольностей або Магна карта 1215 р були революційними для свого часу, оскільки обмежили владу монарха і закріплювали права на недоторканість і свободу особистості від абсолютизму[1]. Пізніше такі поняття як свобода, рівність, справедливість розвивались переважно в контексті природних прав трансформувались в права людини до кінця 18-го століття і були закріплені в Декларації прав людини та громадянина 1789 р. у Франції [23, р. 4; 7; 9, с. 17–25].

З 17-го до першої пол. 19 століття у працях Гроція, Гобса, Локка, Руссо і Канта центром досліджень стає індивід. За своїм духом і мисленням він є вільний і призначений для самореалізації. Правовий порядок та верховенство права стають гарантією забезпечення таких моральних та невідчужуваних цінностей прав як свобода, справедливість, рівність та солідарність, які притаманні людським істотам [23, р. 5]. Саме в цей період нідерландський юрист та поет Гуго Гроцій, якого прийнято вважати «батьком міжнародного права», обґрунтовує ідеї природного права. Цілком заслужено виділяється внесок у розвиток європейської школи природного права українського вченого С. Оріховського-Роксолана, завдяки його праці «Про природне право» (1544). У цій праці обґрунтовуються такі принципи природного права як постійна і вічна справедливість; соціальна рівність громадян; жити у державі за правом і волею у згоді із законом і природою; право діяти за вказівками свого розуму. Цілком обґрунтовано українські науковці. Сливка С.С. та Гришук О.В. вважають його засновником європейської школи природного права [14, с. 95; с. 54].

Окрім доробків мислителів епохи Просвітництва, гуманістичною спадщиною Європи, яка набула характеру лише європейських, але й загальнолюдських цінностей є безумовно права людини. Ключові ідей концепції прав людини були закріплені в таких документах як Magna Charta

1215 року, Habeas Corpus 1679 року, Англійському Білі про права 1689 року та Декларації прав людини та громадянина 1789 р. Слід виділити окремо Конституцію Пилипа Орлика 1710 р, яка характеризувалась новаторством у розвитку конституційних цінностей демократичної держави. У ній зокрема закріплювались такі демократичні принципи побудови козацької держави як парламентаризм, республіканська форма правління та принцип розподілу влади або «тридільності влади» [2, с. 50]. Немає сумніву, що на формування концепції прав людини вплинули також і документи з інших держав і документів, зокрема конституції США 1787 року.

Суттєвий вплив на наукову розробку цінностей як елемент філософії права та розвитку ідей природного права зробили німецькі класичні філософи Імануїл Кант та Георг Гегель. Вони, зокрема, обґрунтовували людську гідність та свободу. Гідність характеризувалась як абсолютна засада людського буття і абсолютна цінність.

Протягом 19-20 ст. починають формуватись досить радикальні на той час ліберальні ідеї, які заперечували божественне право монархій та церковну владу на користь прав громадян, власності і свободи слова. Ліберальні економісти та ліберальні демократи розробили політичні та економічні теорії, які захищали і просуvalи гідність та свободу усіх громадян через права людини, демократію та верховенство права [21]. Зрештою лібералізм став основою ідеології і політичних поглядів європейських країн.

Великий вплив на формування цінностей ЄС мав міжвоєнний період та жажіття другої світової війни. В цей час було піддано сумніву парламентські демократії, які не обмежувались верховенством права та захистом прав індивіда [21].

Разом з тим, слід зазначити, що в Декларації французького міністра закордонних справ, Роберта Шумана, проголошеній 9 травня 1950 року, йшлося передусім про необхідність забезпечення миру і унеможливлення нової війни в Європі, солідарність та підвищення рівня життя[3], в той час як інші цінності залишаються поза увагою. Такий підхід відображається пізніше і в Договорі про заснування Європейського об'єднання вугілля та сталі (1951), який укладався на 50 років і втратив чинність 23 липня 2023 року. У ст. 2 в ціллі створення Об'єднання визнається «сприяння економічному розвитку, ріст зайнятості та підвищення життєвого рівня». Договір про Європейське Економічне співтовариство (1957) йде далі і в ньому в Преамбулі наголошується на «солідарності, що єднає Європу та заморські країни» та «намірі зміцнювати мир та свободу, об'єднуючи свої ресурси та закликаючи інші народи Європи, що поділяють ці ідеали». У статті 2 серед цілей згадуються «рівність чоловіків та жінок» і «солідарність держав-членів» [4]. В той же час, у тексті не згадуються такі цінності, як демократія чи права людини».

Провідну роль у сфері захисту демократії, верховенства права та прав людини у післявоєнний період взяла на себе Рада Європи. Так, у преамбулі Статуті Ради Європи, під егідою якої було укладено Конвенцію про захист прав людини і основних свобод 1950 року наголошується на відданості «моральним та духовним цінностям, які є спільним надбанням їхніх народів і справжнім джерелом особистої свободи, політичної свободи та верховенства права – принципам, які становлять підвалини кожної справжньої демократії». Таким чином наголошується на важливості прав людини, які є духовним і моральним є надбанням і цінністю Європи.. Також в Преамбулі самої Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 року вказується на спільну спадщину європейських держав щодо «...ідеалів, свободи і верховенства права» [10].

У Преамбулі Єдиного Європейського Акту (1986) йдеться про «спільні зусилля розвитку демократії, що спирається на основні права, визнані конституціями і законами держав-членів, Конвенцією про захист прав людини та основних свобод і Європейською соціальною хартією, у першу чергу на право свободи, рівності і соціальної справедливості; Далі йде мова про «лежачу на Європі відповідальність у зв'язку зі зростаючим прагненням виступати з єдиних позицій і діяти солідарно й узгоджено, щоб найбільш ефективно захищати свої загальні інтереси і незалежність, а також підкреслювати принципи демократії і законності та прав людини, яким вони прихильні, для того, щоб внести свій загальний внесок у підтримку миру і міжнародної безпеки» [6].

Першим Документом, у якому використовується термін цінності став Договір про Конституцію для Європи (2003). У першому пункті Преамбули вказується, що «Європа... розвинула цінності, які лежать в основі гуманізму: рівність людей, свобода, повага розуму». У статті 1, яка, називалась «Цінності Союзу», творці Конституції пішли ще далі «Союз заснований на цінностях поваги людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги прав людини. Ці

цінності є спільними для держав-членів у суспільстві плюралізму, толерантності, справедливості, солідарності і недискримінації.

Таким чином, в якості окремих цінностей виокремлюються повага людської гідності, свободі, демократія, рівність, верховенство права та повага прав людини. З буквального тлумачення можна припустити, що до цього списку можна включити також плюралізм, толерантність, справедливості, солідарність, недискримінація, хоча чіткої вказівки, що це є цінностями, не міститься.

Хоча договір про Конституцію для Європи і не набув чинності, пізніше але він став революційним щодо кодифікації цінностей і їх розвитку як елемента права Європейського союзу.

Подальший розвиток в установчих документах Європейського союзу категорія цінностей знайшла в Хартії основних прав ЄС 2001 року, яка набула чинності у 2009 року як складова Лісабонського договору про Європейський союз.

Так вже у Преамбулі Хартії вказується на ключову роль цінностей і зазначається, що «народи Європи, засновуючи між собою якомога більш тісний союз, вирішили спільно забезпечити мирне майбутнє, засноване на загальних цінностях». Далі у преамбулі цінності деталізуються: «Усвідомлюючи своє духовне та моральне надбання, Союз ґрунтується на нероздільних та загальних цінностях — людській гідності, свободі, рівності та солідарності; він спирається на принципи демократії та верховенства права» [16]. Таким чином, у Хартії основних прав були підтверджені цінності, закріплені в Договорі про Конституцію для Європи і додатково виділено демократію і верховенство права.

Слід зазначити що в Амстердамській редакції Договору про Європейський союз у ст. 6 все ще використовувався термін «принципи»:

«1. Зasadничими принципами Союзу є спільні принципи всіх держав-членів – свобода, демократія, шанування прав людини та засадничих свобод, верховенство права. 2. Союз шанує засадничі права, що їх гарантовано Європейською Конвенцією про захист прав людини та засадничих свобод, підписаною 4 листопада 1950 року в Римі, та що впливають із конституційних традицій, спільних у державах-членах, і трактує їх як загальні принципи права Спільноти. 3. Союз шанує засадничі права, що їх гарантовано Європейською Конвенцією про захист прав людини та засадничих свобод, підписаною 4 листопада 1950 року в Римі, та що впливають із конституційних традицій, спільних у державах-членах, і трактує їх як загальні принципи права Спільноти. 4. Союз шанує національну ідентичність держав-членів.» [12]. У статті F Маастрихтського договору про Європейський союз також використовується також термін «принципи» і згадуються лише демократичні принципи і основні права Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод як загальні принципи права співтовариств.

У Лісабонській редакції Договору про Європейський Союз (ст. 2) зазначається, що «Європейський Союз засновано на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, зокрема осіб, що належать до меншин. Ці цінності є спільними для всіх держав-членів у суспільстві, де панує плюралізм, недискримінація, толерантність, правосуддя, солідарність та рівність жінок і чоловіків». У ст. 2 не лише підтверджуються цінності зазначені у Преамбулі Хартії, але і доповнюються плюралізмом, недискримінацією, правосуддям та гендерною рівністю [11].

Особливість закріплення поняття цінностей в Договорі про Європейський Союз та Хартії основних прав Європейського Союзу стало не лише конкретизація цінностей, але і закріплення у ст. 7 відповідальності у випадку встановлення «існування постійного та істотного порушення однією з держав-членів цінностей». Це дає підстави стверджувати, що поняття цінності перетворилося з політичної та філософської категорії у правову категорію права Європейського Союзу.

Висновки. Зміст європейських цінностей змінювався і еволюціонував протягом усього історичного розвитку Європи. Витоки цінностей права ЄС почали формуватися в Стародавній Греції в рамках філософських концепцій. Найбільш детально були обґрунтовані ідеї рівності, людської гідності та демократії, хоча й за змістом вони дещо відрізнялись від їх сучасного розуміння. Поширення Християнства та розвиток канонічного права суттєво вплинули на подальший розвиток ідеї людської гідності та прав людини. Формування європейських цінностей відбувалось на території України одночасно з іншими країнами Західної Європи, починаючи із заснування грецьких міст полісів на Північному Причорномор'ї та запозичення скіфами, сарматами і слов'янськими племенами демократичних традицій від грецьких поселенців, з якими вони мали тісні торгові та культурні зв'язки. Багато прогресивних положень містили документи і договори часів Київської Русі.

Дуже вагомий вплив мала Велика Французька революція, прийняття перших європейських конституцій, зокрема Конституції Пилипа Орлика 1710 року, а також думки мислителів епохи Просвітництва, особливо формування концепції природного права. В цей період розвиваються ідеї свободи, рівності, солідарності, верховенства права та невід'ємних і невідчужуваних прав людини.

Жахиття обидвох світових воєн та прийняття Європейської конвенції з прав людини 1950 року дало поштовх до розвитку цінностей в рамках Європейських співтовариств, а пізніше Європейського Союзу. У первинному праві ЄС термін «принципи» був заміщений терміном «цінності», а у Лісабонського договору включена спеціальна процедура відповідальності за порушення цінностей. Також Суду ЄС, в рамках процедури порушення договірних зобов'язань (стст. 258–260 ДЄС) дедалі частіше розглядає порушення цінностей країнами-членами ЄС. Це дає підстави стверджувати, що цінності ЄС, які сформувались під впливом філософських, культурних, релігійних, та гуманістичних ідей та спадщини Європи перейшли у правову площину на набули рис категорії права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Велика хартія вольностей URL: https://www.wikidata.uk-ua.nina.az/Велика_хартія_вольностей.html (дата звернення: 28.10.2023).
2. Гришук О.В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: Компанія ВАІТЕ. 2019. 416 с.
3. Декларація Шумана. URL: <https://europewb.org.ua/deklaratsiya-shumana/> (дата звернення: 28.10.2023).
4. Договір про заснування Європейської Спільноти. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017 (дата звернення: 25.10.2023).
5. Енциклопедія історії України: У 10 т./ Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2008. Т. 5: Кон-К. 2008. С. 60.
6. Єдиний європейський акт URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_028#Text (дата звернення: 26.10.2023).
7. Загальна декларація прав людини і громадянина URL: [https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1793%20\(06\)%2024.dekl.prav.php](https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1793%20(06)%2024.dekl.prav.php) (дата звернення: 26.10.2023).
8. Зібрання актів європейського права. К.: Ред. журн. «Право України», 2013. – Дод. до юрид. журн. «Право України». Вип. 1: Європейський Союз / упоряд. К.В. Смирнова; за заг. ред. В.І. Муравйова. 2013. 1052 с.
9. Зінченко О.В. Еволюція ідей Декларації прав людини і громадянина від 1789 р. до початку ХХІ ст. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. № 2 (21). 2014. С. 17–25.
10. Конвенція про захист прав людини та основних свобод URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 26.10.2023).
11. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення: 24.10.2023).
12. Конституційні акти Європейського Союзу. Частина I / Упорядник Г. Друзенко, за загальною редакцією Т. Качки. – К.: Видавництво «Юстініан», 2005, 512 с.
13. Мороз С.П. Свобода як джерело ідеї прав людини в політико-правовій думці. *Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ*. 2005. № 4 (24). С. 86–97.
14. Сливка С.С. Природне та надприродне право: у 3-х частинах. Ч. 1: Природне право: історико-філософський погляд. К.: Атіка, 2005. 224 с.
15. Статут Ради Європи URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text (дата звернення: 25.10.2023).
16. Хартія основних прав Європейського Союзу URL: <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/> (дата звернення: 23.10.2023).
17. Belafi Mathias, Christliche Werte und Europäische Verfassung / Heit H. (Hrsg.) Die Werte Europas. Verfassungspatriotismus und Wertegemeinschaft in der EU? Münster: Lit Verlag, 2005. S. 70–85.

18. Blumenwitz D. (Hrsg.), Gornig G. H. (Hrsg.), Murswiek D. (Hrsg.) Die Europäische Union als Wertegemeinschaft. Staats- und völkerrechtliche Abhandlungen der Studiengruppe für Politik und Völkerrecht (SVA). Band 22. Berlin: Duncker und Humblot, 2005. 312 s.
19. Grayling AC. *The Future of European Values*. 1Araucaria. Revista Iberoamericana de Filosofía, Política, Humanidades y Relaciones Internacionales, año 22, no 45. Tercer cuatrimestre de 2020. P. 15–25. URL: <https://dx.doi.org/10.12795/araucaria.2020.i45.01> (дата звернення: 22.10.2023).
20. Heil H. Die Werte Europas. Verfassungspatriotismus und Wertegemeinschaft in der EU? Münster: Lit Verlag, 2005. S. 154.
21. Olsen T.V. Why and How Should the European Union Defend its Values? URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11158-022-09560-5>, 26.10.2023 (дата звернення: 22.10.2023).
22. Zieske L. *Die Geschrumpfte Präambel oder: das Thukidides-Zytat, das aus der EU-Verfassung verschwand*. Forum Classicum. Zeitschrift für die Fächer Latein und Griechisch an Schulen und Universitäten. 4/2011. S. 294–298.
23. Santagostino (Ed). The European Values from Athens (442 BC) to Lisbon (2007): A 2450-Year-Long History. The Idea and Values of Europe: From Antigone to the Charter of Fundamental Rights. *Cambridge scholar publishing*, 2020. P. 1–8. URL: <https://www.cambridgescholars.com/resources/pdfs/978-1-5275-5059-9-sample.pdf>.
24. Thesing J. Die Europäische Union als Wertegemeinschaft// URL https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=22e5a011-3e72-fa6e-5d74-77b0e8f79e61&groupId=252038 (дата звернення: 20.12.2023).
25. Values Academy. Wertewandel (historisch) URL: <https://www.values-academy.de/wertewandel-historisch/> (дата звернення: 23.10.2023).

УДК 341.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.45>

КОНЦЕПЦЯ ГЕНОЦИДУ РАФАЕЛЯ ЛЕМКІНА ТА ПЕРЕДУМОВИ ЇЇ ВИНИКНЕННЯ

Пасічник В.В.,
аспірант Інституту держави і права ім. В.М. Корецького
Національної академії наук України,
помічник адвоката в АО «Ей. Джи. Ей та партнери»
ORCID: 0009-0008-6194-5725
e-mail: pasichnykviktorv@gmail.com,
pasichnyk@agalawyers.org

Пасічник В.В. Концепція геноциду Рафаеля Лемкіна та передумови її виникнення.

Стаття присвячена дослідженню концепції геноциду, запропонованої Рафаелем Лемкіним, та її еволюції у міжнародному праві. Р. Лемкін – автор терміну «геноцид» – розробив широку концепцію цього злочину, яка охоплювала не тільки фізичне знищення національних, етнічних чи соціальних груп, але й знищення їх мови, культури, соціальної структури та економічного базису. Однак, після прийняття Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року, юридичне визначення геноциду було суттєво звужене.

У статті аналізуються погляди Р. Лемкіна на визначення обсягу того, що можна вважати геноцидальними діями, зокрема, в контексті Голокосту та інших злочинів, вчинених нацистами, а також в контексті Голодомору.

У статті також досліджено історичні передумови виникнення поняття геноциду та еволюція міжнародно-правових інструментів, які захищали права національних, етнічних та культурних груп до появи цього поняття. Зокрема, аналізується роль Гаазьких конвенцій, багатьох мирних договорів, рішень міжнародних судових органів та звітів міжнародних адміністративних утворень у формуванні правових передумов для захисту прав вказаних груп до впровадження поняття геноциду та прийняття Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року.

Крім цього, у статті детально проаналізовано відмінності між оригінальною концепцією Р. Лемкіна та вужчою концепцією, яка була закріплена у Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року. Також, наводяться погляди сучасних науковців щодо запропонованої Р. Лемкіним концепції геноциду.

Результати проведеного дослідження можуть бути корисними для подальшого аналізу інтелектуальної спадщини Р. Лемкіна, впливу його концепції геноциду на розвиток сучасного міжнародного права, а також для подальшого пошуку шляхів вдосконалення міжнародних стандартів захисту прав меншин та міжнародно-правових інструментів попередження геноциду, покарання за його вчинення та захисту його жертв.

Ключові слова: міжнародне право, міжнародні злочини, геноцид, Рафаель Лемкін, Голокост, Голодомор.

Pasichnyk V.V. Raphael Lemkin's conception of genocide and background of its emergence.

The article is devoted to the study of the concept of genocide proposed by Raphael Lemkin and its evolution in international law. R. Lemkin – the author of the term «genocide» – developed a broad concept of this crime, which included not only the physical elimination of the national, ethnic or social groups but also the destruction of their language, culture, social structure and economic base. However, after the adoption of the UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide in 1948, the legal definition of genocide was significantly narrowed.

The article analyses R. Lemkin's views on defining the scope of what can be considered genocidal acts, in particular, in the context of the Holocaust and other crimes committed by the Nazis, as well as in the context of the Holodomor.

The article also examines the historical background of the emergence of the concept of genocide and the evolution of international legal instruments that protected the rights of national, ethnic and cultural groups before the emergence of this concept. In particular, the role of the Hague Conventions, many peace treaties, decisions of international judicial bodies and reports of international administrative bodies in the formation of legal prerequisites for the protection of the rights of the specified groups before the introduction of the concept of genocide and the adoption of the UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide of 1948 is analysed.

In addition, the article analyses in detail the differences between the original concept of R. Lemkin and the narrower concept that was enshrined in the 1948 UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Also, the views of modern scholars regarding the concept of genocide proposed by R. Lemkin are discussed.

The results of this research may be useful for further analysis of the intellectual heritage of R. Lemkin, the influence of his concept of genocide on the development of modern international law, as well as for the further search for ways to improve international standards for the protection of minority rights and international legal instruments for the prevention of genocide, punishment for its commission and protection of its victims.

Key words: international law, international crimes, genocide, Raphael Lemkin, Holocaust, Holodomor.

Постановка проблеми. Геноцид, який належить до найтяжчих міжнародних злочинів, залишається частиною сучасних реалій. Попри це, закріплення відповідальності за його вчинення не запобігає новим випадкам геноциду. Хоча Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, прийнята ще в 1948 році («**Конвенція**»), залишається дієвим інструментом, обсяг поняття «геноцид», викладений у ній, є значно вужчим ніж той, який пропонувався автором цього поняття – Рафаелем Лемкіним.

Крім того, серед сучасних іноземних науковців відмічається тенденція до ще більш вузького тлумачення цього поняття, що може з часом призвести до ще більшого звуження поняття геноциду в міжнародному праві та, відповідно, його обмеженішому застосуванні міжнародними судовими органами. Це, в свою чергу, створює ризик того, що певні *de facto* геноцидальні дії можуть залишатися безкарними, а жертви геноциду – позбавленими можливості ефективно захистити свої права.

Зважаючи на це, а також на те, що Україна наразі перебуває у стані повномасштабної війни з РФ, яка вчиняє чисельні міжнародні злочини, в тому числі до тих, які можуть кваліфікуватися як геноцид, питання подальшого розвитку міжнародного та національного законодавства та судової практики у сфері попередження та покарання злочину геноциду є особливо актуальними.

У цих умовах, вбачається доцільним повернутися до дослідження коренів сучасної концепції геноциду, здійснивши аналіз концепції геноциду, запропонованої Рафаелем Лемкіним, яка була значно ширшою, ніж та, що наразі існує у міжнародному праві, та охоплювала не тільки фізичне винищення певних груп, але й дії, спрямовані на знищення їх культури, соціальної структури та економічного базису. Така різниця у визначенні поняття геноциду і досі породжує дискусії щодо необхідності переосмислення геноциду як юридичного поняття та відповідного перегляду наявних міжнародно-правових інструментів для більш ефективного запобігання цьому злочину.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження первісної концепції геноциду, запропонованої Рафаелем Лемкіним, та її відмінностей від нині закріпленої у міжнародному праві концепції.

Стан опрацювання проблематики. На жаль, більшість праць Рафаеля Лемкіна, який свого часу вивчав право в Україні у Львівському університеті Яна Казимира (зараз – ЛНУ ім. Івана Франка), включаючи його фундаментальне дослідження злочинів нацистів «Правління країн Осі в окупованій Європі», в якому було вперше згадано термін «геноцид», не були перекладені українською. Це спричинило недостатнє дослідження поглядів цього видатного науковця в українському академічному середовищі – в більшості робіт українських науковців, наприклад, І. Строкова та Б. Старинець, праці Р. Лемкіна згадуються лише побіжно, без їх ґрунтового аналізу.

Водночас серед іноземних науковців концепцію геноциду Р. Лемкіна доволі ґрунтовно досліджували В. Шабас, Р. Сербін, М. Шоу, А.-Ф. Врдоляк, Д. Ірвін-Еріксон та А. Вайс-Вендт.

Зважаючи на це, існує необхідність заповнити цей пробіл, опублікувавши україномовну статтю, присвячену поглядам Р. Лемкіна на геноцид та їх аналізу іншими науковцями.

Виклад основного матеріалу. Хоча термін «геноцид» був вперше представлений широкому загалу лише в 1944 році, коли була опублікована праця Р. Лемкіна «Правління країн Осі в окупованій Європі: окупаційне законодавство, аналіз уряду, пропозиції щодо відшкодування», сам термін, як зазначав відомий французький філософ Жан-Поль Сартр, був «старим як саме людство» [1, с. 1]. Це підкреслював і сам Р. Лемкін, зазначаючи, що він ввів цей термін «для позначення старої практики в її сучасному розвитку», посилаючись на чисельні історичні приклади випадків геноциду [2, с. 79].

Поява цього терміну в «Правлінні країн Осі» Р. Лемкіна було не тільки відповіддю на набачені раніше за масштабом міжнародні злочини, вчинені нацистами, але й закономірним результатом розвитку міжнародного права протягом багатьох століть до цього, яке характеризувалося розширенням міжнародно-правового захисту груп населення, включаючи релігійні та етнічні меншини.

Так, як зазначає канадський дослідник геноциду В. Шабас, міжнародне право набуло ролі інструменту захисту расових, національних, етнічних та релігійних груп починаючи з Вестфальського мирного договору, укладеного в 1648 році за результатами Тридцятирічної війни. Надалі права таких груп часто закріплювалися у мирних договорах [3, с. 18].

Наступним кроком до посилення захисту меншин та заборони дій, які можуть бути інструментами геноциду, було прийняття Гаазьких конвенцій 1899 та 1907 року, якими було врегульовано правила ведення сухопутної та морської війни. Особливо важливу роль мали IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї – Положення про закони і звичаї війни на суходолі 1907 року, які пізніше детально аналізувалися Р. Лемкіним в «Правлінні країн Осі» в контексті міжнародних злочинів нацистів.

Зокрема, ця конвенція покладала на державу-окупанта чисельні обов'язки щодо населення окупованих територій, включаючи, зокрема, заборону порушень прав місцевого населення на життя, сімейну гідність та свободу віросповідання [4, ст. 46], мародерства [4, ст. 47], конфіскації майна місцевого населення та накладення надмірних податків [4, ст. 48–53, 55], знищення чи умисне пошкодження історичних пам'яток, творів науки та мистецтва, власність органів місцевого самоврядування, релігійних, благодійних, освітніх, наукових та мистецьких установ [4, ст. 56].

Подальшим важливим етапом було створення Комісії з питань відповідальності винуватців війни та впровадження покарань за результатами Паризької мирної конференції 1919 року, покликаної розслідувати причини Першої світової війни та скласти список осіб, яких варто притягти до відповідальності за вчинення воєнних злочинів. У звіті цієї комісії, за результатами розслідування протиправних практик окупаційних сил країн Троїстого союзу були вжито термін «денаціоналізація» [5, с. 39].

Під «денаціоналізацією» розумілися такі практики окупаційної адміністрації в Сербії як заборона використання сербської мови в приватному спілкуванні, заборона зберігання та поширення книжок сербською мовою, примус населення до зміни сербських імен на болгарські, примусове вивчення болгарської мови в школах замість сербської, знищення архівів церков та судів, висилка священників та експропріація церковного майна [5, с. 39]. Вказана комісія за результатами свого розслідування пропонувала заборонити амністію осіб, винних у вчиненні «злочинів проти правил і звичаїв війни та законів людяності» та запропонувала створити міжнародний суд для притягнення таких осіб до відповідальності [5, с. 25].

Після завершення Першої світової війни Р. Лемкін розробляв концепцію посилення міжнародно-правової відповідальності за вчинення дій, які пізніше увійшли в обсяг поняття геноциду, запропонованого ним. Він пропонував впровадити в міжнародне право поняття «варварства» та «вандалізму» [6], визначаючи «варварство» як кримінально карні дії проти життя, здоров'я, свободи, гідності та економічного існування особи, яка належить до певної расової, релігійної або соціальної групи з мотивів ненависті до такої групи [7, с. 146], а «вандалізм» – як знищення творів мистецтва та культурних артефактів певної расової, релігійної або соціальної групи з мотивів ненависті до такої групи [6].

Р. Лемкін пропонував впровадити універсальну юрисдикцію для цих злочинів, обґрунтовуючи це тим, що вони «настільки небезпечні, що представляють загрозу інтересам, будь-то майнового чи морального характеру, всієї міжнародної спільноти» та спрямовані не тільки проти прав людини, але й проти публічного порядку [6]. Пізніше, обґрунтовуючи необхідність впровадження концепції геноциду у «Правлінні країн Осі», Р. Лемкін посилався на свої попередні напрацювання – пропозицію визначити «варварство» та «вандалізм» як міжнародні злочини – як на приклад

поступового зростання ролі прав національних та релігійних менших в міжнародному праві [2, с. 91-92].

Поняття «геноцид» вперше з'явилося у пізнішій роботі Р. Лемкіна під назвою «Правління країн Осі в окупованій Європі», опублікованій в 1944 році. У ній це поняття, утворене шляхом поєднання давньогрецького слова «genos» (раса, нація, плем'я) та латинського слова «cide» (вбивство), визначалося як «знищення нації або етнічної групи» [2, с. 79].

Обґрунтовуючи необхідність впровадження нового терміну, Рафаель Лемкін відкидав термін «денаціоналізація», вжитий у цитованому вище звіті Комісії з питань відповідальності винуватців [Першої світової] війни та впровадження покарань, а також поняття «германізація», «мадяризація» та «італізація» як непідходящі для опису явища геноциду, передусім зважаючи на те, що вони в своїх назвах не містять вказівки на біологічне знищення певної групи, яке, як вважав Р. Лемкін, є першим етапом геноциду, за яким слідує колонізація території, на якій проживала відповідна група, іншою групою, яка здійснює таке знищення [2, с. 79-80].

Р. Лемкін також аргументував доцільність впровадження терміну «геноцид» тим, що нацистська Німеччина оголосила «тотальну війну», прагнучи, за словами Р. Лемкіна, «виграти мир, навіть якщо війна програна», досягши біологічної переваги над іншими народами через нанесення їм такої шкоди, яка призведе до їх зникнення або суттєвого ослаблення протягом багатьох десятиліть [2, с. 80-81].

Іншою, більш загальною причиною необхідності введення поняття геноциду в міжнародне право на думку Рафаеля Лемкіна було те, що Гаазькі конвенції, про роль яких зазначалося у цій статті вище, забороняють лише вчинення окремих дій, які порушують права певних осіб та можуть бути інструментами здійснення геноциду, але не перешкоджають здійсненню геноциду як такого [2, с. 90]. Також, Гаазькі конвенції не забороняють вчинення багатьох геноцидальних дій, таких як виплата допомоги на утримання дітей, народжених жителями окупованих територій від солдат окупаційної армії [2, с. 92], або примусову стерилізацію населення окупованих територій [7, с. 147].

Додатковим аргументом Р. Лемкіна було те, що чинні на той час норми міжнародного права, які врегульовували правила ведення війни, не враховували шкоди для людства у вигляді внеску в культуру, який міг би бути зроблений певними етнічними чи культурними групами, щодо яких здійснювався геноцид [8].

Р. Лемкін також звертав увагу на розвиток інструментів міжнародно-правового захисту прав національних та релігійних груп за результатами Першої світової війни, зокрема, в мирних договорах та конституціях європейських країн. Враховуючи цю тенденцію, він вважав, що саме криміналізація геноциду дозволить захистити право расових, національних та релігійних груп на існування [8].

У «Правлінні країн Осі», Р. Лемкін провів усесторонній аналіз «технік геноциду» – геноцидальних дій, які вчинялися нацистською Німеччиною на окупованих територіях протягом Другої світової війни. Він виділяв такі виміри геноциду:

1. Політичний – ліквідація органів влади та місцевого самоврядування окупованої держави, перейменування вулиць та будівель мовою країни-окупанта, примус місцевого населення до зміни імен на ті, які прийняті в мові країни-окупанта, надання привілеїв місцевим нацистським партіям пільг етнічним німцям, які переселялися на окуповані території [2, с. 82-83].

2. Соціальний – заміна права та судів окупованих держав правом та судами країни-окупанта, депортація священників та інтелігенції з окупованих територій [2, с. 83].

3. Культурний – заборона використання інших мов, ніж мова країни-окупанта, впровадження примусового вивчення мови країни-окупанта в школах на окупованих територіях, унеможливлення отримання вищої освіти населенням окупованих територій, обмеження діяльності у сфері культури та мистецтва, знищення пам'яток, бібліотек, архівів, музеїв та картинних галерей [2, с. 84].

4. Економічний – конфіскація майна місцевого населення, обмеження прав на зайняття певними видами бізнесу або професійної діяльності, заборона зняття коштів з банківських рахунків та ліквідація кооперативів [2, с. 85-86].

5. Біологічний – заборона укладення шлюбів, відокремлення жінок від чоловіків через депортацію та залучення до примусової праці, впровадження пільг для багатодітних сімей етнічних німців та виплат жінкам з місцевого населення за народження дітей від німецьких солдатів [2, с. 86-87].

6. Фізіологічний – видача недостатньої кількості харчових продуктів населенню окупованих територій, конфіскація теплого одягу та ковдр, заборона постачання палива в єврейські гетто, заборона відвідування парків євреями, масові вбивства місцевої інтелігенції та євреїв [2, с. 88-89].

7. Релігійний – конфіскація та знищення церковного майна, переслідування священників, схилення до зречення від віри [2, с. 89].

8. Моральний – встановлення низьких цін на алкоголь та оплата роботи селян алкогольними напоями, поширення порнографії, відкриття казино на окупованих територіях [2, с. 89-90].

Пізніше, Р. Лемкін здійснив аналіз «технік геноциду» СРСР, які застосовувалися ним під час Голодомору, ставши одним з перших науковців які оцінювали Голодомор та ширшу політику масових репресій сталінського режиму в Україні як геноцид. Він підкреслив, що Голодомор був продовженням імперіалістичної політики Росії, яка намагається перетворити різноманітні народи, які проживали на території СРСР, на «радянських людей», зруйнувавши їх ідентичність [9, с. 125].

Р. Лемкін виділяв чотири напрямки геноцидальних дій СРСР, спрямованих проти української нації. Перший – знищення «мозку нації» шляхом вбивства, ув'язнення та депортації української інтелігенції. Другий – знищення «душі нації» шляхом репресій проти православних та греко-католицьких священників та заборони діяльності невідконтрольованих СРСР церков на території України. Третій – знищення селян, які були основною групою населення, яка зберігала українську мову, культуру та традиції шляхом організації штучного голоду. Четвертий – розмивання етнічного складу українського населення шляхом сприяння еміграції українців в інші регіони та імміграції в Україну осіб, приналежних до інших національних груп [9, с. 126–129].

Як зазначає Д. Ірвін-Еріксон, коментуючи погляди Р. Лемкіна на Голодомор, Р. Лемкін не вважав Голодомор геноцидом самим по собі, а скоріше його останнім, найбільш жорстоким етапом ширшого геноциду українського народу, покликаним зруйнувати зв'язки між населенням та їхні моральні цінності шляхом масового голоду [10, с. 195].

У своїх працях Р. Лемкін підкреслював, що геноцид не обов'язково означає безпосереднє знищення певної групи, а радше описує ситуацію, коли впроваджується план позбавлення певної групи необхідних умов її існування з метою руйнування політичних і соціальних інститутів, мови, культури та релігії такої групи, а також знищення особистої свободи, гідності, здоров'я та навіть життя окремих осіб, які належать до відповідної групи [2, ст. 79].

Щодо обсягу цього поняття у розумінні Р. Лемкіна існує дискусія в наукових колах. Так, В. Шабас вважає, що визначення поняття геноциду Р. Лемкіна доволі вузьке, оскільки воно стосується «національних груп», а не груп населення загалом [3, с. 29].

З іншого боку, як зазначає Р. Сербин, посилення Р. Лемкіна на культуру та політичні інститути у визначенні геноциду свідчить про те, що він не бажав обмежувати поняття геноциду лише до певної національної групи, розуміючи це поняття широко [11, с. 24]. М. Шоу також вказує на широкий обсяг поняття геноциду, запропонованого Р. Лемкіним, звертаючи увагу на те, що Р. Лемкін включав до поняття геноциду не тільки організоване насильство проти певних груп, але й деструктивні економічні заходи [12, с. 47].

Крім пропозиції впровадити термін «геноцид» в міжнародне право, Р. Лемкін пропонував прийняти міжнародну конвенцію, яка б поклала на її підписантів обов'язок включити положення про захист прав расових, національних чи релігійних груп не тільки у свої конституції, але й у кримінальне законодавство, яке має передбачати покарання за вчинення геноцидальних дій. При цьому, на думку Р. Лемкіна, такі положення кримінального законодавства мають передбачати кримінальну відповідальність як для осіб, які віддають накази про вчинення геноцидальних дій, так і осіб, які такі накази виконують, а також універсальну юрисдикцію судів щодо таких злочинів [2, с. 93-94].

Невдовзі після завершення Другої світової війни, Рафаель Лемкін доповнив свої пропозиції таким:

1. По-перше, було запропоновано притягувати до міжнародно-правової відповідальності держави, які здійснювали геноцид або сприяли його здійсненню, шляхом звернення Ради Безпеки ООН (за власною ініціативою або на прохання певної расової, національної або релігійної групи, яка зазнає утисків) до Міжнародного Суду ООН з проханням надати консультативний висновок щодо того, чи здійснюється геноцид у відповідній країні та, якщо геноцид здійснюється, які санкції має бути накладено на відповідну країну;

2. По-друге, під час майбутніх війн певній міжнародній організації (наприклад, Червоному Хресту) має бути надане право здійснювати моніторинг поведінки держави-окупанта з цивільним населенням для виявлення того, чи здійснюється таким окупантом геноцид. Для цього необхідні зміни мають бути внесені в Гаазькі Конвенції та інші міжнародні договори;

3. По-третє, застереження про запобігання геноциду мають бути включені в мирові угоди, укладені між державами-переможцями Другої світової війни та окремими країнами Осі, які здійснювали геноцид (Угорщина, Румунія, Болгарія) [8; 7, с. 150].

4. Наостанок, Німеччина має бути примушена до впровадження норм, які забороняють здійснення геноциду та визначають покарання за це, у своє кримінальне законодавство та конституцію [7, с. 151].

Наведені вище погляди та пропозиції Рафаеля Лемкіна були пізніше покладені в основу Конвенції та суттєво вплинули на подальший розвиток міжнародного кримінального права, зокрема, на створення міжнародних трибуналів для розслідування злочинів геноциду, зокрема, Міжнародного трибуналу щодо Руанди та Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії.

Невдовзі після завершення Другої світової війни – 11 грудня 1946 року – Генеральна Асамблея ООН прийняла Резолюцію про геноцид, в якій зазначила, що геноцид «означає відмову у визнанні права на існування цілих людських груп» та «суперечить моральному закону, духу та цілям ООН», підкресливши, що покарання за злочин геноциду є «питанням міжнародного значення» [13].

У цій резолюції також було підкреслено, що до відповідальності за вчинення геноциду можуть притягатися до відповідальності в тому числі особи, які не мають певних офіційних повноважень, незалежно від мотивів вчинення цього злочину, та запропоновано, зокрема, розпочати розробку проекту Конвенції та внести зміни у національне законодавство держав-членів ООН для запобігання вчиненню геноциду та притягнення до відповідальності за його вчинення [13].

Як зазначав Р. Лемкін, вказана резолюція, визначивши геноцид злочином за міжнародним правом, попри відсутність (на той момент) будь-яких міжнародних угод щодо цього, «фундаментально змінила відповідальність урядів перед своїми громадянами». Він підкреслював, що основним завданням в ході імплементації вказаної резолюції в національне законодавство держав-членів ООН має бути впровадження в національне кримінальне законодавство положень, заснованих на геноцидальному намірі знищення цілих груп населення [7, с. 150–151].

Невдовзі, в 1948 році, була прийнята Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього («Конвенція»). Як зазначає Р. Сербин, Конвенція стала компромісом різних національних інтересів та ідеологічних підходів; будучи заснованою на ідеях Р. Лемкіна, вона все ж не повністю відображала його підхід до геноциду [11, с. 24].

Так, Конвенція значною мірою адаптувала Резолюцію про геноцид, включаючи відсутність застереження про універсальну юрисдикцію, на якому наполягав Р. Лемкін. Водночас пропозиція Р. Лемкіна щодо включення в Конвенцію положення про те, що кожна держава, яка є її стороною, має створити національне бюро для збору, систематизації та передачі інформації про ворожнечу між окремими групами населення Генеральному секретареві ООН [14, с. 64] була відкинута.

При цьому, визначення геноциду як вбивства членів етнічної, расової або релігійної групи, заподіяння їм серйозних фізичних ушкоджень або психічного розладу, створення умов життя, розрахованих на приведення такої групи до повного або часткового фізичного знищення, а також примусового переміщення дітей такої групи до інших груп та запобігання дітонародженню в такій групі, відображене в ст. II Конвенції [15, ст. 2], є вужчим, ніж запропоноване Р. Лемкіним, оскільки воно стосується лише першого етапу у розумінні Р. Лемкіна – знищенні певної групи населення. Водночас визначення геноциду в Конвенції не включає в себе другого етапу геноциду у розумінні Р. Лемкіна – заміщення членів певної групи, яка проживає на певній території та щодо якої здійснюється геноцид, членами групи, яка здійснює геноцид, а також насадження культури та мови групи, яка здійснює геноцид.

Крім того, перелік дій, які можуть становити геноцид, є обмеженим і вичерпним. Як зазначає А. Стіллер, ст. II Конвенції не покриває собою примусового переміщення населення, будь-то у формі примусу до еміграції, депортації, поміщення в гетто та вивезення на примусову роботу, яке було важливим елементом плану нацистів щодо знищення євреїв та слов'ян [16, с. 114-115].

Також, з переліку геноцидальних дій, який пропонувався першопочатково, було виключено акти культурного геноциду, які мали визначатися як заборона використання мови певної групи

для побутового вживання, в школах, для друку та поширення публікацій, а також знищення або заборона використання бібліотек, музеїв, шкіл, монументів, культових місць та інших культурних інституцій з метою знищення мови, релігії та культури певної національної, расової або релігійної групи [14, с. 26–28]. Як було зазначено раніше, концепція геноциду Р. Лемкіна включала в себе знищення культури, мови та віри групи, яка піддається геноциду, як один з його елементів.

Висновки. Поява та подальше впровадження концепції геноциду були зумовлені об'єктивними історичними та соціальними передумовами, включаючи поступове розширення прав національних, етнічних та культурних меншин та включення положень про їх захист в міжнародні договори, врегулювання правил ведення війни міжнародним правом та вчинення Голокосту та чисельних інших міжнародних злочинів нацистами у небачених раніше масштабах.

Концепція геноциду Р. Лемкіна була передусім відповіддю на вказані злочини нацистів в поєднанні з недосконалістю існуючих на той час інструментів міжнародного права, та значною мірою ґрунтувалася на його попередніх напрацюваннях щодо злочинів «варварства» та «вандалізму».

Ця концепція виходила з широкого тлумачення поняття геноциду та виходила за межі фізичного знищення національних, етнічних чи релігійних груп, включаючи в себе, зокрема, умисне знищення культурної спадщини та примусову зміну ідентичності членів таких груп, знищення їх мови, моралі, соціальної структури та економічного базису.

Хоча Конвенція ґрунтувалася передусім на напрацюваннях Р. Лемкіна, вона не повністю відображає його концепцію геноциду, тлумачачи відповідний термін значно вужче, зосереджуючись передусім на фізичному знищенні груп. При цьому, багато механізмів запобігання геноциду, запропонованих Р. Лемкіним, не були включені в Конвенцію.

Оскільки важливим завданням сучасного міжнародного права, у світлі зростання числа збройних конфліктів та випадків геноциду, є переосмислення цього поняття, детальне дослідження концепції Р. Лемкіна є необхідним для вдосконалення міжнародно-правових механізмів, спрямованих на запобігання геноциду, покарання винних в його вчиненні та захист його жертв.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.

1. Sartre J.-P. Genocide. *New Left Review*. 1968. Vol. I, no. 48. 11 p.
2. Lemkin R. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, 2nd ed. Clark, New Jersey: Lawbook Exchange, Ltd., 2008. 674 p.
3. Schabas W. *Genocide in International Law: The Crime of Crimes*, 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 741 p.
4. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 р. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 25.09.2024).
5. Carnegie Endowment for International Peace, Division of International Law, *Violation of the Laws and Customs of War: Report of Majority and Dissenting Reports of American and Japanese Members of the Commission on Responsibilities, Conference of Paris, 1919*, Pamphlet No. 32. *ICC Legal Tools Database*. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/4plw5h/pdf> (дата звернення: 25.09.2024).
6. Lemkin R. Les actes constituant un danger general (interetatique) consideres comme delites des droit des gens, Explications additionnelles au Rapport special presente a la V-me Conference pour l'Unification du Droit Penal a Madrid, 14-20 Octobre 1933, Paris, 1933. *Preventgenocide.org*. URL: <http://www.preventgenocide.org/fr/lemkin/madrid1933.htm> (дата звернення: 25.09.2024).
7. Lemkin R. Genocide as a Crime Under International Law. *The American Journal of International Law*. 1947. Vol. 41, no. 1. Pp. 145–151.
8. Lemkin R. Genocide. *American Scholar*. 1946. Vol. 15, no. 2. Pp. 227–230.
9. Lemkin R. Soviet Genocide in Ukraine. Reprinted in *Journal of International Criminal Justice*. 2009. Vol. 7, no. 1. Pp. 123–130.
10. Irvin-Erickson D. Raphael Lemkin, Genocide, Colonialism, Famine and Ukraine. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2021. Vol. 8, no. 1. 274 p.
11. Сербин Р. Концепція злочину геноциду Рафаела Лемкіна та його аналіз українського геноциду / Лемкін Р.: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / за ред. Сербин Р., упоряд. О. Стасюк. Київ: «Майстерня книги», 2009. 208 с.

12. Shaw M. What is Genocide. 2nd ed. Cambridge: John Wiley & Sons, 2015. 232 p.
13. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № A/RES/96(I) від 11 грудня 1946 року. *База даних документів ООН*. URL: <https://documents.un.org/doc/resolution/gen/nr0/033/47/pdf/nr003347.pdf> (дата звернення: 25.09.2024).
14. Проект Конвенції про злочин геноциду, підготовлений Генеральним Секретарем ООН (UN Doc. E/447). *База даних документів ООН*. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/der/nl4/701/92/pdf/nl470192.pdf> (дата звернення: 25.09.2024).
15. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text (дата звернення: 25.09.2024).
16. Stiller A. Semantics of Extermination: The Use of the New Term of Genocide in the Nuremberg Trials and the Genesis of a Master Narrative. *Chapter 4 in Reassessing the Nuremberg Military Tribunals: Transitional Justice, Trial Narratives and Historiography*, ed. Priemel K.C. and Stiller A., Nex York – Oxford: Berghahn Books, 2009. 334 p.

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.46>

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КОНСУЛЬСЬКОЇ СЛУЖБИ

Пефтиц В.М.,
студентка бакалаврата,
Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна
ORCID: 0009-0001-6091-0917
e-mail: vera.peftits@gmail.com

Пефтиц В.М. Історія становлення та розвитку консульської служби.

У статті розглядаються деякі ключові моменти розвитку консульського інституту та удосконалення нормативно-правової бази, спрямованої на регулювання відносин у рамках відповідної сфери міжнародної діяльності. Проаналізовано історію консульської служби від античних часів, ворожих до самої присутності «іноземного елементу», до новітньої епохи, стурбованої питанням кодифікації пов'язаних правових галузей; особливо увагу при цьому приділено епосі Середньовіччя та раннього Нового часу як найбільш плідним хронологічним відрізкам з точки зору вироблення принципово нових норм, практично оформлених у специфічних умовах превалювання торговельно-морських відносин. Наведено низку фундаментальних документів, які стали своєрідним «субстратом» для формування системи консульського права у сучасному розумінні цього слова: оповита таємницею Таблиця Амальфі (дивовижна пам'ятка, ймовірно, кінця першого тисячоліття нашої ери), численні двосторонні конвенції між суверенними державами, возведеними в абсолют Вестфальською системою міжнародних відносин, латиноамериканські регіональні «пакти», присвячені визначенню вичерпного кола функцій консульських представників, і, нарешті, створена наполегливими зусиллями та під егідою символу нового міжнародного порядку – планетарної Організації Об'єднаних Націй – універсальна Конвенція про консульські зносини.

У підсумках висловлюється точка зору про завоювання консульською службою унікальних позицій у сучасному міжнародно-політичному калейдоскопі; якби це не звучало парадоксально, шалений вир глобального життя ХХІ ст. висуває на перший план успішність відстоювання інтересів тієї чи іншої держави безпосередньо «на місцях» шляхом послідовного відстоювання законних прав пересічних громадян юридичних осіб. Іншими словами, об'єктивний індикатор рівня розвитку і практичної, а не декларованої ефективності дипломатичної служби країни не зводиться виключно до порядку функціонування її вищої ланки – Надзвичайного та Повноваженого Посольства; про усі зазначені показники яскраво свідчать результати діяльності консульських установ.

Ключові слова: консульське право, консульські відносини, консульська юрисдикція, консульська установа, служба, конвенції.

Peftits V.M. History of formation and development of the consular service.

The article examines some key points in the development of the consular institute and the improvement of the legal framework aimed at regulating relations within the relevant sphere of international activity. The history of the consular service is analyzed from ancient times, hostile to the very presence of a «foreign element», to the modern era, concerned with the issue of codification of related legal fields; special attention is paid to the era of the Middle Ages and early modern times as the most fruitful chronological segments from the point of view of the development of fundamentally new norms, practically formalized in the specific conditions of the prevalence of trade and maritime relations. The author cites a number of fundamental documents that became a kind of “substrate” for the formation of the system of consular law in the modern sense of the word: the mysterious Amalfi Table (an amazing monument, probably, from the end of the first millennium AD). The system of consular law in the modern sense was shaped by the mystery of the Amalfi Table (an amazing monument probably from the end of the first millennium), numerous bilateral conventions between sovereign states, elevated to absolute status by the Westphalian system of international relations, Latin American regional “pacts”

dedicated to defining the exhaustive range of functions of consular representatives, and, finally, the universal Convention on Consular Relations, created by persistent efforts and under the auspices of the symbol of the new international order – the planetary United Nations.

In conclusion, the author expresses the view that the consular service has gained a unique position in the modern international political kaleidoscope; no matter how paradoxical it may sound, the frantic whirlwind of global life in the twenty-first century highlights the success of defending the interests of a state directly “on the ground” by consistently upholding the legal rights of ordinary citizens and legal entities. In other words, an objective indicator of the level of development and practical, rather than declared, effectiveness of a country’s diplomatic service is not limited to the functioning of its highest level – the Extraordinary and Plenipotentiary Embassy; all these indicators are clearly evidenced by the performance of consular offices.

Key words: consular law, consular relations, consular jurisdiction, consular post, service, conventions.

Постановка проблеми. Дипломатія слугує невід’ємною частиною зовнішньої політики будь-якої держави, що у прямому сенсі супроводжує її від колиски до домовини. Отже, зовсім не дивно, що саме дипломатичне й консульське право посідають почесне місце найстаріших галузей міжнародного права.

Консульське право розпочало свій шлях міжнародно-політичною ареною ще в класичну античну епоху; тоді воно, перебуваючи ще у колисці, у силу рівня свого розвитку не вимагало удосконалених кодифікаційно-регулятивних механізмів, нагадуючи своєрідне дзеркало, у якому відображалися специфічний менталітет і викристалізовані часом традиції-установки, властиві тому чи іншому суспільству-державі. За принципами функціонування «протоконсульської» діяльності легко можна виокремити ключові світоглядно-матеріальні характеристики найдавніших людських соціумів, організованих на державницький лад; так, наприклад, «особиста справа» покровителя іноземців у давньогрецьких незалежних полісах визначалася, перш все, його репутацією як вільного громадянина; ймовірно, все ж таки включаючи в себе певний ступінь обізнаності у закордонному культурно-політичному контексті, статус проксе-на, знаходячись за межами характерних для давньогрецьких міст формалізованих інституцій, так і не набув фахового виміру, залишившись прикладною сферою діяльності у житті окремих представників знаті. Абсолютно полярні підходи у питанні захисту прав іноземних гостей сповідувала могутня Римська держава, вимагаючи від претендентів на відповідні посади досвіду чиновницької служби, здійснила спроби інституалізації діяльності преторів, наблизивши її на невеличкий, однак надзвичайно важливий крок до консульської служби у «традиційно-му» її сприйнятті.

Середньовічна епоха продовжила курс своєї цивілізаційної попередниці на подальшу структурування закордонних представництв, намагаючись у рамках тогочасного загальноприйнятого правового звичаю більш чітко окреслити сутність консульської діяльності; до усталеного досвідом століть обов’язку відстоювати свободи підданих того чи іншого феодалного володаря (відповідно, й інтереси останнього) додалося ще сприяння реалізації торгівельно-фінансових операцій на заздалегідь оговореній території. «Осінь Середньовіччя», не даючи феодалному порядку розчинитися у минулому й одночасно ніби не бажаючи миритися із зародженням капіталістичних відносин, усе ж таки змушена була «подивитися в вічі» новій реальності, змістивши акцент на своєрідний «правовий супровід» фінансових операцій, покладений на консула відповідно до законів його батьківщини або ж (доволі часто) установчих приписів купецької гільдії, від якої він був делегований для обстоювання її прав у відповідних операціях та забезпечення гарантії сумлінного дотримання контракту.

Новий час ознаменував ще одну віху в «консульській історії», не лише урізноманітнивши її принципово новими вимірами, але й поставши перед нею серйозні виклики, обумовлені тріумфом національної держави як найбільш життєздатної соціально-політичної формації; консульську службу могла б спіткати незavidна доля з урахуванням ініційованої тогочасними європейськими урядами централізації адміністративно-владних повноважень, яка в дипломатичній площині передбачала передання консульських функцій до сфери компетенції великих постійних представництв. Перед консульствами нависла реальна загроза якщо не прямого скасування, то бодай занепаду; тим не менш, з часом неконструктивність зазначених підходів змусила дипломатичні відомства не просто «повернути в стрій» консульські установи, а максимально залучити

їх до вирішення локальних задач аби «розгрузити» великі ланки зовнішньополітичної системи, традиційно «заточені» на глобальні питання.

Новітня епоха, остаточно переконавшись, у важливості існування консульського інституту як такого, почала перейматися проблематикою кодифікації консульського права, його відходу від суто звичаєвих, ніде формально не закріплених, однак визнаних усіма акторами норм до універсальних приписів, постульованих конкретними міжнародно-правовими документами. Отже, ХХ ст. можна сміливо назвати другим народженням консульського права, історичним Рубіконом, успішно подолавши який, воно перетворилося на повноцінну фахову галузь, посівши почесне й абсолютно заслужене місце поруч з іншими напрямками міжнародної юриспруденції.

Приділення необхідної уваги історії розвитку консульського інституту загалом і його норм-регуляторів зокрема є важливою умовою «виховання» висококласного спеціалісту дипломатичної галузі, адже недостатнє знання минулого ускладнює об'єктивне сприйняття сучасних тенденцій, унеможливаючи аналітичне прогнозування майбутнього.

Мета дослідження: послідовно, у хронологічному порядку проаналізувати різні етапи становлення консульського права, з урахуванням впливу глобального зовнішнього середовища-перш за все, соціально-політичних зсувів, властивих кожному етапу розвитку державності і, відповідно, міжнародних відносин. Особливу увагу буде приділено також сприйняттю місця і ролі консульських службовців у забезпеченні захисту громадян та державних інтересів як двох нерозривно пов'язаних ланок.

Стан опрацювання проблематики. Тривалий час консульське право порівняно зі своїми «колегами» за фахово-практичним напрямом та загалом колом питань, прямо чи опосередковано пов'язаним із міжнародно-правовою сферою, знаходилося дещо в тіні, інколи навіть «на задвірках» наукового простору.

Якщо дипломатичному праву як у вітчизняній, так і у закордонній літературі десятки монографій, сотні статей, не кажучи вже про численні докторські/кандидатські дисертації, тоді як консульське право несправедливо удостоїлося значно меншої уваги. Навіть у роботах, спеціалізованих безпосередньо на консульській службі, на перший план виносяться порядок створення, штатного функціонування, ймовірним викликам у діяльності даних установ -без особливої прив'язки безпосередньо до консульського права.

Олією з причин того, чому консульське право не отримало настільки ґрунтового дослідження, якого воно, безумовно, заслуговує, можна вважати усталене об'єднання його з категорією дипломатичного права у підручниках, спеціалізованих виданнях і фаховій літературі з явної перевагою саме останньої; у якості другої причини недостатньої розробленості питань консульського права зазвичай шукають у надзвичайно широкому колі джерел цього самого права, що нерідко містять зовсім різні підходи до вирішення тих чи інших питань. Це викликає необхідність ретельного виявлення всіх відмінностей, що не завжди уявляється можливим.

З іншого боку, не можна не констатувати підвищення інтересу саме до консульського права зі сторони вітчизняних дослідників: Денисенко В.В. («Проксенія: історія становлення та розвитку консульського права»), Панов А.В. («Консульська служба України – поняття, місія, особливості»), Ногас Н.І. («Правові засади організації та діяльності консульських установ України»), Пуртова А.А. («Міжнародні договори у системі джерел регулювання консульської діяльності») та ін.

Виклад основного матеріалу. Інститут консулів, без перебільшення, веде свій відлік із глибини віків; він виник ще у рабовласницьку епоху задовго до появи постійних посольств, а, отже, абсолютно справедливо носить почесне «звання» одного з найстаріших інститутів консульського права, чий розвиток «віддзеркалював» тектонічні зсуви у глобальних політичних підходах, зокрема, обумовлених бурхливим зростанням міжнародної торгівлі та мореплавства.

Давній Світ не жалував іноземців, за замовчуванням «записуючи» їх якщо не у безпосередніх ворогів, то бодай до «неблагонадійних» осіб, пов'язуючи з ними потенційну небезпеку. Наприклад, закони Ману, або ж Ману-сміті, славетний давньоіндійський правовий трактат, що являв собою упорядкований збірник релігійно-моральних і юридичних приписів., взагалі табував будь-які контакти з чужинцями, аналізуючи їх виключно крізь призму ймовірного потурання супротивникові, а то й прямого з ним співробітництва.

Невгамовний плін часу, тим не менш, змусив народи критично переглянути подібні погляди й дійти висновку про недоцільність і недоцільності об'єктивну вмотивованість послідовного курсу на неприязну замкненість по відношенню один до одного; вихід міждержавних відносин на прин-

ципово новий якісний рівень, їхнє подальше впевнене просування еволюційними сходинками сформували підґрунтя для пошуку зацікавленими особами шляхів забезпечення своєї особистої свободи й базових прав на чужій території.

Батьківщиною консульського інституту вважається Греція та Рим, де зростання фінансово-економічних, міжнародно-політичних відносин набуло безпрецедентного для стародавніх реалій масштабу. Виходячи зі своїх державницьких інтересів, вони встановлювали багатовимірні контакти з іншими країнами. Найдавніший «предтеча» інституту консулів з'явився на грецькій території, прославившись під надзвичайно простою й водночас красномовною назвою «проксенія», тобто «гостинність». Іноземці зверталися до покровительства до знатних громадян міста-проксенів-покладаючи на них обов'язок захисту власних інтересів. За підрахунками фахівців, до послуг інституту проксенів активно вдавалися більше 78 незалежних грецьких полісів.

Функції проксенів охоплювали надзвичайно широкий спектр взаємодії між представниками різних політичних утворень: предки сучасних консулів, перш за все, забезпечували фізичну безпеку іноземцям, гарантували надійність їхніх капіталовкладень, сприяли реалізації закордонних товарів, виступали свідками при складанні заповітів, надавали своїм підопічним можливість вільно справляти «чужорідні» релігійні культи. Окрім того, доволі часто вони виконували роль своєрідних посередників між полісами, чиї інтереси вони були покликані відстоювати, та владними колами рідного міста; інколи проксени відали також ефективною практичною реалізацією дипломатичних доручень від імені «підшефних» іноземців.

У Давньому Римі аналогічна відповідальність покладалася на так званий інститут преторів, створений в умовах торгівельно-економічного розвитку й, відповідно, загостренням питання про необхідність надання певних прав іноземцям. Але на відміну від своїх грецьких колег, що формально не обіймали жодної посади, спираючись виключно на кристалну репутацію й завойований авторитет в очах полісних співвітчизників, «преторський корпус» зазвичай набирився із числа служивих людей, яким держава Ромула й Рема довіряла піклування про своїх іноземних гостей, особливо у судових справах.

Грецькі проксени й римські претори у рабовласницьку епоху були наділені деякими повноваженнями, властивими сучасним консулам, зокрема позаштатним (почесним)-наприклад, усіляке заохочення діяльності іноземців на відповідній території, відстоювання їхніх фундаментальних прав і законних вимог. Проте, варто зазначити, що саме Давньому риму першому вдалося структурувати «протоконсульський інститут», забезпечивши йому повноцінного державницького «наповнення» і наділивши формалізовано-офіційним статусом.

Після падіння Римської Імперії ми знаходимо закон Визиготів п'ятого століття, який встановлював специфічний суд іноземців, уповноважений, висловлюючись сучасною мовою, здійснювати юрисдикцію над чужинцями відповідно до букви їхніх власних законів; співробітники даних інстанцій, які традиційно вважаються найдавнішим прикладом саме консульської юрисдикції називалися *telonarii* [2, с. 59].

У незрівнянно більш розвинених формах інститут консульського представництва склався в епоху Середньовіччя внаслідок поглиблення й зміцнення зв'язків між державами заможного регіону Середземномор'я. Хрестові походи, окрім перекроювання тогочасної ї карти світу, додатково проклали на ній шляхи до близькосхідного соціально-політичного простору, чужого усталеній європейській традиції, надавши практичним значенням проблематику захисту торгівельних суден і купецьких об'єднань. У зв'язку з цим у консульського інституту буквально відкривається «друге дихання»; статус консулів і вичерпний перелік їхніх функцій відтепер закріплюється пером-переважно у спеціальних кодексах.

Торжество торгівлі заохочувало створення нових установ, чия вузькогалузева діяльність зводилася б до обслуговування іноземних торгівців і мореплавців. Це були так звані торговельні, або ж комерційні суди, які засновувалися безпосередньо у містах відповідної спеціалізації і розв'язували суперечки та претензії, які неодмінно виникали між робітниками торгівлі відповідно до національних законів. Наприклад, на італійських, іспанських і французьких теренах купецькі об'єднання «по-республіканськи» обирали зі свого числа арбітражних судів у комерційних спорах, які називалися *Juges Consuls* або *Consuls Marchands*. Із вищезазначеного випливає превалювання судового-процесуального компонента консульської діяльності епохи Середньовіччя.

Із самого початку свого існування консульський інститут був тісно пов'язаний із специфічними утвореннями тогочасної Європи, а саме нащадками демократичної полісної думки-держави-

ми-містами, які, уособлені міським ректором, мером, подестом чи цілою радою, володів правом призначення консулу (до речі, у перекладі з латинської мови слово «консул» означає «людина ради»).

Слід зазначити, що тогочасні консули не цуралися звичних у сучасному розумінні дипломатичних обов'язків, підтримуючи прямі контакти між керівниками же ржав, виконуючи дипломатичні доручення, зокрема, у переговорній сфері.

Тривалий час консульські відносини здійснювалися на основі міжнародного звичаю. У XI–XVI ст. майже всі країни європейського континенту мали своїх закордонних представників. До того й більш пізньому періоду країни розпочинають укладання консульських угод; першопочатково вони підписувалися між представниками християнського та мусульманського світу й носили назву «капітуляції, які суттєво збільшили силу та розширили межі впливу консулів. Генуя (1453 рік. Венеція (1454 рік), Франція (1553 рік), з однієї сторони, і Туреччина, з іншої уклади дані документи, надаючи європейським консулам безумовне право цивільної та кримінальної юрисдикції над своїми співгромадянами [8, с. 15].

Взагалі перший кодекс, що містить норми-регулятори консульських функцій, відомий як Таблиця Амальфі (умовна наукова назва на честь регіону на території сучасної італійської провінції Солерно) і, ймовірно, датується одинадцятим сторіччям, хоча деякі фахівці заперечують це твердження, відносячи історичне джерело до більш пізнього періоду (приблизно до п'ятнадцятого століття). Як би та не було, відповідно до сформульованих Таблицею правил капітани при прибутті та судна в порт та його відбутті мали неодмінно повідомити консулів. Останні, у свою чергу, були наділені правом покарати недобросовісних моряків, які порушили контракт із власниками.

Уже середньовічний етап розвитку історично-правового мислення ознаменувався розділенням на генеральних консулів, консулів та віце-консулів. Коло їхніх привілеїв і обов'язків відрізнялося. До типових функцій консула відносилися: судові по відношенню до відданих державу, чий інтереси він представляв; функції нагляду за виконанням досягнутих домовленостей між його урядом та державою перебування; забезпечення захисту приватних прав та/або інтересів співвітчизників; функції нотаріального характеру стосовно торговельних угод, успадкування, реєстрація фактів народження і смерті. Привілеї консульських представників зазначеної епохи зводилися до особи-стої та майнової недоторканості. Звільнення від зборів та податків, права використання державного гербу й щита, права ношення зброї.

У XVI ст. відбувається помітне зниження ролі консулів у міждержавних відносинах, обумовлене, передусім, двома причинами: по-перше, заснуванням все більшої кількості постійних і, відповідно, «універсальних» дипломатичних представництв; по-друге, делегуванням практично всеосяжної юрисдикції над іноземними купцями напряду до ведення держав їхнього проживання. Обидві зазначені передумови напряду витікають із корінних перетворень в Європі, чий безпрецедентні наслідки найяскравіше проявили себе у появі централізованих держав-націй. Так, франко-голландський договір від 1739 року передбачав, що «відтепер консули не будуть прийматися жодною із сторін, а якщо буде порохована необхідність надсилання резидентів, агентів, комісарів чи інших, вони зможуть розташовуватися тільки у звичайній резиденції двору» [4, с. 10]. Просте незабаром виявилася фізична нездатність дипломатичного представництва, цілком і повністю сконцентованого на загальнополітичній і представницькій проблематиці, належним чином гарантувати захист торговельно-промислових інтересів держави. З другої половини XVIII ст. держави знову звертаються до загартованого часом інститут консулів, відкриваючи нову сторінку в історії його становлення, позначену появою спеціалізованих договорів і конвенцій, кропіткою роботою з кодифікації консульських привілеїв, функцій і імунітетів. Першим міжнародно-правовим галузевим документом стала франк-іспанська конвенція, підписана 13 березня 1769 року, а у 1788 році – франко-американська; дані угоди ознаменували перші кроки на шляху до повноцінної кодифікації консульського права [8, с. 20].

На початку минулого століття зростає кількість консульств, остаточно закріплюється їхня диференціація на штатні та позаштатні, у низці кран консульську служби піддаються реформуванню, видаються консульські устави. На той самий період припадає укладання багатосторонніх конвенцій регіонального характеру: Каракасска конвенція про консульські функції 1911 року та Гаванська конвенція про консульських чиновників 1928 року.

До 1933 року у світі нараховувалося більше 900 договорів із питань консульських зносин й імунітетів. У рамках Ліги Націй здійснювалася спроба універсальної кодифікації консульського

права, яка, однак, завершилася невдачею через цілу купу відмінностей консульської практики членів організації разом із протиріччями різноманітних доктрин. Якого-небудь єдиного фундаменту для організації і функціонування консульської служби до початку 50-х рр минулого століття, по суті, не існувало.

Діяльність консульських установ періоду після Другої світової війни частково базувалася на договірному праві, продовжуючи слідувати усталеним міжнародно-звичаєвим нормам. Проте неімовірне зростання їхньої ролі на фоні всестороннього розвитку міжнародних зв'язків обумовлювала необхідність вироблення принципово нових кодифікаційних підходів.

Генеральна Асамблея ООН, урахувавши, що її завданням постулюється «прогресивний розвиток міжнародного права і його кодифікації» [3, с. 131], 6 грудня 1949 року прийняла резолюція про розробку проекту конвенції про консульські зносини та імунітети. У 1960 році Комісія міжнародного права розробила «чернетку» документу з 65 статей, розіславши її урядам для надання зауважень. Наступного року Комісія переглянула проект, урахувавши усі надані поради, і представила його на 16-й сесії Генеральної Асамблеї, яка, ознайомившись із доробком, постановила скликати у березні 1963 року Міжнародну конференцію уповноважених представників зацікавлених держав-членів. У по-справжньому масштабній конференції прийняли участь 92 фахові делегації, які підписали глобальну конвенцію, охопивши практично усі аспекти сучасних консульських відносин між державами [1, с. 10].

Висновок. Підбиваючи підсумки, не можна не зазначити особливу роль консульської служби в епоху сучасних міжнародних відносин. Зародившись у сиву давнину, подолавши тернистий шлях тріумфів і забуття, цей інститут безпосередньо на полі дипломатичного бою довів, по перше, свою ефективність, по-друге – неприпустимість недооцінки значення успішної діяльності у рамках окремих територіально-правових одиниць

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Блищенко І.П., Дурденевський В.М. Історія виникнення та розвитку дипломатичного й консульських інститутів. – М., 1962.
2. Geoffrey Butler and Simon MacCoby. The Development of international Law. London, 1928.
3. Graham H. Stuart, American diplomatic and consular practice. – New York, London, 1936.
4. Luke T. Lee. Consular Law and Practice. 1961.
5. Militz. Manuel des Consuls. Londres, 1837. Т. II.
6. Денисенко В.В. Проксенія: історія становлення та розвитку консульського права.
7. Luke T. Lee. Consular Law and Practice/ Luke T. Lee. London, 1961. 380 p.
8. Бобилев Г.В., Зубков Н.Г. Основи консульської служби. М.: Міжнародні відносини, 1986.

УДК 341.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.47>

НАПРЯМКИ ВДОСКОНАЛЕННЯ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В ПИТАННЯХ ІНТЕГРАЦІЇ ІМІГРАНТІВ

Саракуца М.О.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права та правосуддя,
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
ORCID: 0000-0001-6087-9692
e-mail: sarakutsa@gmail.com*

Каравайченко Н.В.,

*магістр кафедри конституційного права та правосуддя,
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова*

Саракуца М.О., Каравайченко Н.В. Напрямки вдосконалення міграційної політики Європейського Союзу в питаннях інтеграції іммігрантів.

Статтю присвячено аналізу сучасних напрямків вдосконалення міграційної політики Європейського Союзу в контексті інтеграції іммігрантів, зокрема в умовах зростання міграційних потоків до Європи. Констатується наявність проблем у побудові міграційної політики через фрагментарність механізмів її регулювання. Акцент зроблено на необхідності системного підходу до вирішення проблем, пов'язаних з інтеграцією іммігрантів, які впливають на соціальну стабільність і економічну рівновагу держав-членів ЄС. Розглядаються основні виклики, з якими стикаються як іммігранти, так і приймаючі країни: культурна ізоляція, утворення паралельних громад, економічна вразливість мігрантів, дискримінація, нелегальні прояви міграції та соціальні конфлікти.

Проаналізовано положення Пакту про міграцію та притулок, а також Плану дій щодо інтеграції та інклюзії на 2021–2027 роки, який розвиває положення Пакту. Основну увагу приділено заходам і рекомендаціям, спрямованим на сприяння інтеграції мігрантів та зміцнення соціальної згуртованості в країнах ЄС. Розглядаються положення Пакту, які передбачають «солідарну співпрацю» між державами-членами, включно з механізмами перерозподілу мігрантів, фінансовою компенсацією та технічною допомогою для держав першого прийому, зокрема через стандартизацію умов прийому.

Запропоновано подальші напрями вдосконалення політики інтеграції, такі як усунення перешкод для успішної інтеграції, включаючи нетерпимість і національну самосвідомість, покращення механізмів визнання професійної кваліфікації, підвищення доступу до освітніх і мовних програм, боротьба з дискримінацією та посилення децентралізації інтеграційних заходів.

На думку авторів, незважаючи на те, що ЄС не має компетенції щодо законодавчої діяльності у зазначеній сфері, План дій може стати рішучим поштовхом на шляху до ефективної інтеграції іммігрантів, де ключовими елементами постане соціальна єдність, економічна стабільність та безпека в ЄС, а подальші реформи в цій сфері допоможуть подолати сучасні виклики міграційної кризи.

Ключові слова: міграційна політика Європейського Союзу, інтеграція мігрантів, Пакт про міграцію та притулок, План дій щодо інтеграції та інклюзії.

Sarakutsa M.O., Karavaychenko N.V. Directions for improving the migration policy of the European Union in matters of migrant integration.

The article is devoted to the analysis of current directions of improvement of the European Union's migration policy in the context of immigrant integration, in particular, in the context of growing migration flows to Europe. Authors note that there are problems in building migration policy due to the fragmentation of its regulatory mechanisms. The emphasis is placed on the need for a systematic

approach to solving problems related to the integration of immigrants that affect the social stability and economic balance of the EU Member States. The main challenges faced by both immigrants and host countries are considered: cultural isolation, formation of parallel communities, economic vulnerability of migrants, discrimination, illegal migration and social conflicts.

The provisions of the Pact on Migration and Asylum, as well as the Action Plan on Integration and Inclusion for 2021–2027, which develops the provisions of the Pact, are analyzed. Special attention is paid to measures and recommendations aimed at promoting the integration of migrants and strengthening social cohesion in the EU countries. Authors examine the provisions of the Pact that provide for “solidarity cooperation” between Member States, including mechanisms for the redistribution of migrants, financial compensation and technical assistance for first-receiving states, in particular through the standardization of admission conditions.

Further areas for improving integration policy are suggested, such as improving mechanisms for recognizing professional qualifications, increasing access to educational and language programs, combating discrimination, and strengthening the decentralization of integration measures. According to the authors, despite the fact that the EU does not have the competence to legislate in this area, the Action Plan can be a decisive push on the way to the effective integration of immigrants, where social cohesion, economic stability and security in the EU will be key elements, and further reforms in this area will help overcome the current challenges of the migration crisis.

Key words: migration policy of the European Union, integration of migrants, Pact on Migration and Asylum, Action plan on Integration and Inclusion.

Постановка проблеми. Нагальність приділення значної уваги міграційній політиці ЄС в контексті інтеграції іммігрантів зумовлена посиленням міграційних потоків у Європу та викликами, які це породжує для соціальної стабільності держав-членів. Ефективна інтеграція є важливим чинником для збереження громадського порядку та соціально-економічної рівноваги. Дослідження механізмів адаптації іммігрантів, а також пошук загальноєвропейських підходів до міграційної політики є актуальними у світлі сучасних криз та необхідності гарантій належного захисту прав людини.

Метою дослідження є комплексний аналіз міграційної політики ЄС в сфері інтеграції мігрантів.

Ступінь наукової розробки. Проблематика, пов'язана із сучасною міграційною політикою Європейського Союзу, досліджувалася багатьма вітчизняними та зарубіжними науковцями, зокрема: І.В. Бойко, У. Брандл, К. Гесмундо, Е. Гилд, А. Гіміс, А.О. Гнітій, Ю.Б. Курилюк, О. Малиновська, Т.О. Кортюкова та ін. Однак регулювання інтеграції мігрантів в Європейському Союзі, особливо аналіз нових документів, прийнятих Європейською Комісією в цій сфері, не має достатнього наукового розкриття, що зумовлює безперечну актуальність дослідження.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 1 ст. 79 ДФЄС, Союз розвиває спільну імміграційну політику, спрямовану на те, щоб на всіх етапах забезпечити ефективне регулювання міграційних потоків, справедливе поводження з громадянами третіх країн, які на законних підставах перебувають на території держав-членів, запобігати та вживати посилені заходи з боротьби проти нелегальної імміграції й торгівлі людьми [1].

Проблема розробки міграційної політики ЄС полягає у відсутності комплексності в цій сфері через фрагментарний підхід до її регулювання. Питання щодо надання більших повноважень інституціям ЄС у сфері імміграційної політики завжди ставало предметом суперечок та опору з боку держав-членів. Зокрема, А. Гіміс зазначає, що «попри те, що загальні правила у сфері легальної міграції є важливою складовою європейської імміграційної політики, проте держави-члени ЄС завжди виявляли небажання узгоджувати цю сферу правового регулювання» [2, с. 313]. В цьому аспекті слід зазначити, що й питання інтеграції іммігрантів є національною компетенцією держав-членів, хоча ЄС допомагає шляхом координації, обміном знаннями та фінансовими ресурсами.

Враховуючи різноманітність груп іммігрантів, які прямують до ЄС на постійне або тимчасове проживання, зокрема, працівники-мігранти, особи, які прагнуть возз'єднання сімей, студенти тощо, на сьогодні більшість держав-членів ЄС стикаються з проблемою інтеграції іммігрантів на свій ринок праці та у своє суспільство [3, с. 107]. При цьому, з однієї сторони ефективна інтеграція сприяє розв'язанню демографічної проблеми ЄС, посиленню економічних процесів, подоланню нестачі трудових ресурсів. З іншої ж сторони це створює певні загрози суспільному порядку

та національній безпеці, зокрема поширює такі соціальні явища, як злочинність, безробіття і тиск на соціальні бюджети приймаючих країн.

Як влучно зазначає Кортюкова Т.О. «недоліки у політиці інтеграції спричиняють конфлікти між населенням приймаючої держави та іммігрантами, спричиняючи антимігрантські та ксенофобські настрої. У цьому аспекті надзвичайно важливим є проведення такої політики інтеграції мігрантів, яка б забезпечила громадський порядок та національну безпеку, а також враховувала захист прав людини» [3, с. 109].

Процес інтеграції мігрантів до ЄС є багатокомпонентним і включає аспекти економічної, соціальної, культурної та політичної адаптації. Для сприяння інтеграції ЄС розробляє комплексну міграційну політику, яка поєднує доступ до ринку праці, можливості здобуття освіти, соціальні послуги, захист прав людини та антидискримінаційні ініціативи. Зокрема, багато країн ЄС надають мігрантам можливості для вивчення мови, здобуття професійних навичок та доступу до соціального житла.

Проте, можна виділити й значні проблеми з якими стикаються як мігранти, так і країни ЄС. По-перше, це зростання кількості соціальних конфліктів зважаючи на те, що велика кількість мігрантів походить з різних культурних та релігійних груп. Це часто викликає загрози культурної ізоляції іммігрантів і призводить до формування паралельних громад, що обмежує інтеграцію і може стати джерелом соціальної напруженості. По-друге, іммігранти часто опиняються в досить уразливих економічних умовах і стикаються з труднощами на ринку праці. Своєю чергою, це спричиняє додатковий тиск на систему соціального захисту і викликає занепокоєння серед місцевого населення, яке може вбачати у мігрантах загрозу своєму власному економічному добробуту.

Ще однією проблемою на шляху до ефективної інтеграційної політики постає нелегальна міграція. Таке явище провокує зростання соціальної напруги та антиміграційних настроїв серед європейського населення навіть стосовно мігрантів, які проживають на законних підставах. Нелегальна міграція також створює додаткове навантаження на державні ресурси, особливо у сфері управління та контролю кордонів, що відвертає фінансові та адміністративні ресурси від програм інтеграції.

Для запобігання некерованому розвитку нелегальної міграції, ЄС реалізовує такі завдання: встановлює обмеження міграційного потоку на загальноєвропейському рівні, для чого ухвалює відповідні нормативно-правові документи; посилює контроль перетину біженцями кордонів європейських держав, особливо на півдні Європи, а також у гірських і лісових масивах; створює єдину прикордонну службу, що дає можливість узяти під особливу охорону контрольно-пропускні пункти на автомагістралях, в аеропортах, на морських і залізничних вокзалах; уніфікує загальноєвропейське законодавство та законодавство окремих країн відповідно до викликів і потреб сьогодення [4, с. 638].

Вперше питання інтеграції мігрантів в Європейському Союзі були нормативно врегульовані в 2004 році, коли Рада ЄС прийняла Загальні основні принципи політики ЄС щодо інтеграції іммігрантів. У цих принципах було закріплено одинадцять коротких основ для розробки майбутніх інтеграційних заходів. В подальшому вони були підтверджені Радою з питань юстиції та внутрішніх справ у 2014 році.

Новим елементом у зазначеній сфері стала Європейська мережа з питань міграції (EMN), яку було створено у 2008 році Рішенням Ради 2008/381/ЄС (змінено Регламентом (ЄС) № 516/2014 у 2014 року). Регламент (ЄС) № 516/2014 передбачав фінансування мережі через Фонд притулку, міграції та інтеграції [5].

Узгодження інтеграційних заходів із можливостями фінансування внесло важливий внесок у розвиток інтеграційних проєктів у державах-членах. Основним завданням Європейської мережі з питань міграції є надання інформації про міграцію та притулок для підтримки розробки політики в Європейському Союзі та інформування громадськості.

Найбільш активну діяльність у питаннях інтеграції мігрантів здійснює Європейська Комісія. Ще у 2011 році Європейська комісія виклала Європейський порядок денний щодо інтеграції громадян третіх країн. Після активізації міграційної кризи у 2015 році Комісія прийняла План дій 2016, спрямований на підтримку держав у розвитку та зміцненні їхньої національної політики інтеграції при фінансовій підтримці ЄС. У 2017 році Комісія та європейські соціальні та економічні партнери підписали Європейське партнерство для інтеграції, створене з метою сприяння інтеграції біженців на ринку праці.

23 вересня 2020 року Європейською Комісією був представлений Новий Пакт про міграцію та притулок (далі – Пакт), [6]. розроблений для забезпечення більш чіткої узгодженості внутрішньої і зовнішньої політики ЄС у зазначеній сфері. Міграційний пакт стверджує, що розглядає міграцію комплексно та запроваджує політику в широкому діапазоні сфер, включаючи управління кордонами; процедури надання притулку та повернення; пошуково-рятувальні механізми; зміцнення солідарності між державами-членами та розвиток життєздатних правових шляхів для тих, хто потребує захисту.

Особлива увага в Пакті приділяється саме побудові обов'язкової «солідарної співпраці». Країни, до яких мігранти прибувають вперше, повинні мати можливість передавати частину осіб, яким надано право на отримання притулку, або мігрантів, які мають високі шанси на це, до інших держав-членів ЄС. А такі країни, як Угорщина, які не хочуть приймати мігрантів, повинні принаймні виплачувати компенсацію або відправляти обладнання та персонал до країн першого прийому [7]. Це має полегшити тиск на так звані «популярні» або «зручніші» країни для мігрантів, адже Пакт передбачив мінімізацію факторів, які впливають на вибір країни, шляхом стандартизації розмірів виплат і умов приймання в кожній державі-члені ЄС.

Окремим розділом Пакту стала «Підтримка інтеграції для більш інклюзивних суспільств». У цьому розділі наведено низку рекомендацій для держав-членів щодо сприяння інтеграції. Розділ 8 Пакту 2020 визначає цілі політики інтеграції: кожен, хто законно перебуває в ЄС, повинен мати можливість «брати участь і робити свій внесок у благополуччя, процвітання та згуртованість європейських суспільств» [6].

Як наступний крок, 24 листопада 2020 року Комісія опублікувала новий План дій щодо інтеграції та інклюзії на 2021–2027 рр., який уже було оголошено в Пакті.

План дій визначає заходи для посилення дій та об'єднання учасників на всіх рівнях у спільних зусиллях для досягнення інтеграції та залучення в основних галузевих сферах, таких як освіта та професійне навчання, працевлаштування та кваліфікація, охорона здоров'я та житло [8].

План дій щодо інтеграції та інклюзії на 2021–2027 рр. сприяє інклюзії для всіх, усуваючи перешкоди, які можуть перешкоджати участі та включенню людей з мігрантським походженням, від новоприбулих до громадян, до європейського суспільства. Він побудований на принципі, що інклюзивна інтеграція вимагає зусиль як від людини, так і від приймаючої громади, і включає нові дії, які спираються на досягнення попереднього плану дій від 2016 року.

Для підтримки інтеграційних зусиль у цих сферах План дій визнає важливість участі біженців та мігрантів у процесі формування політики. Він ставить перед державами-членами амбітні цілі та надає їм можливість відстежувати їхній прогрес у цьому напрямку. Європейська комісія відіграє важливу роль у підтримці інтеграції через фінансування, розробку керівництва та сприяння партнерству.

Найскладнішим питанням у сфері інтеграції є відсутність компетенції ЄС щодо законодавчої діяльності у сфері інтеграції мігрантів. Загалом, Європейський Союз має спільну компетенцію щодо розробки спільної імміграційної політики. ст. 79(4) ДФЄС стосується встановлення заходів для стимулювання та підтримки дій держав-членів з метою сприяння інтеграції громадян третіх країн, які законно проживають на їхній території. Таким чином, можуть бути прийняті лише допоміжні заходи, гармонізація законів і нормативних актів прямо виключається. Можливість діяти обмежена підтримкою та координацією. Отже, згадані цілі та заплановані ініціативи можуть бути лише рекомендацією для держав-членів. [9]

Подальшими напрямками вдосконалення міграційної політики ЄС в контексті інтеграції іммігрантів можуть стати наступні: покращення механізмів визнання професійної кваліфікації, зокрема взаємного визнання дипломів; підвищення доступу до мовних та адаптаційних програм; боротьба з дискримінацією та соціальною ізоляцією; визнання потреб та прагнень мігрантів, у тому числі їхнє право на збереження своєї культурної ідентичності, посилення співпраці з країнами походження мігрантів; децентралізація інтеграційних заходів, що передбачає зміцнення ролі місцевих органів влади в інтеграційних питаннях, що буде значно ефективніше на локальному рівні.

Висновки. Інтеграція мігрантів у Європейському Союзі на сьогодні залишається досить гострою проблемою. Сучасні виклики, пов'язані з великою кількістю іммігрантів, значно ускладнюють їх соціальну, економічну та культурну інтеграцію в держави-члени ЄС. Це створює ризики для соціальної єдності та безпеки, породжує зростання дискримінаційних поглядів, що впливає на загальну стабільність регіону. Тому вдосконалення інтеграційної політики, спрямованої на

швидку адаптацію мігрантів, підвищення ефективності інтеграційних програм і співпраці між державами-членами, має вирішальне значення для подолання цих викликів і забезпечення стабільного майбутнього ЄС.

З метою вирішення зазначених проблем Європейська комісія прийняла новий План дій щодо інтеграції та інклюзії на 2021–2027 рр., який розвиває положення нового Пакту про міграцію та притулок. Теоретично цінність нового Плану дій висока, оскільки він стосується найважливіших секторів, де підтримка інтеграції є важливою. Хоча він має декілька слабких сторін, План дій – це амбітний перелік дій і заходів, які має впровадити Комісія, а також комплексні заохочення для держав-членів. Те, як держави-члени дотримуватимуться цих планів, також залежатиме від фінансової підтримки з боку ЄС та від їх власного бачення інтеграції як наріжного каменю успішної міграційної політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями: Договір Європ. Союзу від 07.02.1992 р.: Договір про функц. Європ. Союзу від 25.03.1957 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення: 15.09.2024).
2. Ghimis A. The EU's Labor Migration Policy: Recent developments and what more is needed. *Mediterranean Yearbook*. Brussels. 2016. P. 312–315.
3. Кортукова Т.О. Правове регулювання спільної імміграційної політики Європейського Союзу: дис....д-ра філос. з права. 2021. 228 с.
4. Саракуца М.А., Петько О.С. Деякі аспекти міграційної політики Європейського Союзу в контексті війни в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 637–640.
5. REGULATION (EU) No 514/2014 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 16 April 2014 laying down general provisions on the Asylum, Migration and Integration Fund and on the instrument for financial support for police cooperation, preventing and combating crime, and crisis management. *Official Journal of the European Union*. 20.5.2014 L 150/112 -142.
6. Pact on Migration and Asylum. Migration and Home Affairs. A common EU system to manage migration. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/pact-migration-and-asylum_en (date of access: 28.09.2024).
7. Пірепт Б. Міграційний пакт: що означає нова політика ЄС щодо притулку? 11.04.2024. *DW*. URL: <https://www.dw.com/uk/migracijnij-pakt-so-oznaczae-nova-politika-es-sodo-nadanna-pritulku2-a-68794336/a-68794336> (дата звернення: 15.09.2024).
8. COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS. Action plan on Integration and Inclusion 2021-2027. Brussels, 24.11.2020. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0758> (date of access: 28.09.2024).
9. Brandl U. Integration in the New Pact: A difficult compromise between a limited EU competence and a successful policy. *EU Immigration and Asylum Law and Policy*. March 2021. URL: <https://eumigrationlawblog.eu/integration-in-the-new-pact-a-difficult-compromise-between-the-lack-of-competence-and-the-importance-of-integration-for-a-successful-migration-policy/> (date of access: 28.09.2024).

УДК 347.73.336.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.48>

СФЕРА КРЕДИТУВАННЯ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ЄС ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ

Семко І.С.,
*аспірант кафедри міжнародного права
та галузевих правових дисциплін
Київського університету права НАН України,
провідний юрисконсульт АТ «УКРСИББАНК»
ORCID: 0009-0002-3507-0802
e-mail: igor.semko7k@gmail.com*

Семко І.С. Сфера кредитування за законодавством України та ЄС щодо захисту прав споживачів.

В статті досліджуються особливості захисту прав споживачів у сфері кредитування за законодавством України та ЄС з точки зору приведення у відповідність національного законодавства до вимог права ЄС у цій сфері.

Визначено, що ЄС активно працює над удосконаленням правових механізмів захисту прав споживачів у сфері споживчого кредиту шляхом прийняття нових актів. У статті проаналізовані окремі зміни в цій сфері, а також окреслено причини таких змін.

В сучасній банківській практиці застосовується доволі широкий перелік видів споживчих кредитів, основними ознаками класифікації яких є: види кредиторів; види позичальників; методи погашення; терміни користування; ступінь покриття кредитом вартості товарів, робіт, послуг; забезпечення; методи сплати відсотків; об'єкти кредитування, розміри кредитів, валюта кредиту та ін. Але наявність великої кількості банківських продуктів не виключає можливості і не зменшує потребу у їх подальшому розвитку та розширенню, що повинно сприяти розвитку споживчого кредитування загалом.

Рівень соціально-економічного розвитку країни безпосередньо впливає на розвиток споживчого кредитування, разом з тим найбільший вплив має динаміка таких макропоказників, як валовий внутрішній продукт, доходи та витрати населення, обсяги наданих послуг, роздрібний товарооборот, середньомісячна номінальна заробітна плата та ін.

Споживче кредитування має більш високу ефективність порівняно з корпоративним кредитуванням і це пояснюється не лише високою його дохідністю, а й наявністю додаткових доходів, які супроводжують надання споживчих кредитів. При цьому ефективність споживчого кредитування залежить від строків надання і відповідно ефективнішими є короткострокові споживчі кредити. Тому від того, як сформований механізм споживчого кредитування у банківських установах, яким чином здійснюється регламентація та регулювання споживчого кредитування залежить результативність діяльності банків загалом у складі банківської системи України.

Позитивно оцінюючи прийняття у 2016 році профільного Закону, автор констатує потребу в його перегляді та удосконаленні, зважаючи на євроінтеграційний поступ України, а також важливість збереження економічного благополуччя населення нашої держави в умовах повномасштабного вторгнення. Відповідні зміни, на думку автора, мають торкатись вимог щодо інформації про споживчий кредит, особливостей його укладення з точки зору супутніх фінансових інструментів, а також спрощення та покращення правових механізмів дострокового припинення договорів споживчого кредиту.

Ключові слова: захист прав споживачів, споживче кредитування, споживач, кредитор, адаптація законодавства, право на інформацію.

Semko I.S. The sphere of lending according to the legislation of Ukraine and the EU regarding the protection of consumer rights.

The article examines the peculiarities of the protection of consumer rights in the field of lending under the legislation of Ukraine and the EU from the point of view of bringing national legislation into line with the requirements of EU law in this area.

It was determined that the EU is actively working on improving legal mechanisms for the protection of consumer rights in the field of consumer credit through the adoption of new acts. The article analyzes individual changes in this area, as well as outlines the reasons for such changes.

In modern banking practice, a fairly wide list of types of consumer loans is used, the main classification features of which are: types of creditors; types of borrowers; repayment methods; terms of use; degree of credit coverage of the cost of goods, works, and services; software; interest payment methods; lending facilities, loan amounts, loan currency, etc. But the presence of a large number of banking products does not exclude the possibility and does not reduce the need for their further development and expansion, which should contribute to the development of consumer lending in general.

The level of socio-economic development of the country directly affects the development of consumer lending, at the same time, the dynamics of such macro-indicators as gross domestic product, income and expenditure of the population, volumes of services provided, retail turnover, average monthly nominal wages, etc. have the greatest influence.

Consumer lending has a higher efficiency compared to corporate lending, and this is explained not only by its high profitability, but also by the presence of additional income that accompanies the provision of consumer loans. At the same time, the effectiveness of consumer lending depends on the terms of granting, and accordingly, short-term consumer loans are more effective. Therefore, the performance of banks in general as part of the banking system of Ukraine depends on how the mechanism of consumer lending in banking institutions is formed, how regulation and regulation of consumer lending is carried out.

Positively evaluating the adoption of the relevant Law in 2016, the author notes the need for its revision and improvement, taking into account Ukraine's European integration progress, as well as the importance of preserving the economic well-being of the population of our state in the face of a full-scale invasion. According to the author, the corresponding changes should concern the requirements for information about consumer credit, the specifics of its conclusion from the point of view of accompanying financial instruments, as well as the simplification and improvement of legal mechanisms for early termination of consumer credit contracts.

Key words: protection of consumer rights, consumer lending, consumer, creditor, adaptation of legislation, right to information.

Постановка проблеми. Захист прав споживачів відіграє важливу роль у забезпеченні прав та інтересів фізичної особи, зважаючи на те, що відносини за участю споживача супроводжують нас щоденно. Коли мова йде про споживче кредитування, з одного боку, можна констатувати неймовірну кількість рекламних пропозицій, що стимулюють споживача до укладення таких договорів, особливо, коли мова про товари, що мають значну вартість. З іншого боку, варто говорити про зловживання своїми правами як самих кредиторів, так і споживачів, коли перші намагаються подекуди вводити споживача в оману щодо умов договору, а другі не виконують свої зобов'язання із сплати обов'язкових платежів.

Мета дослідження. В межах ЄС захисту прав споживачів, в тому числі щодо споживчого кредитування, приділяється багато уваги, зважаючи на часту транскордонність таких договорів, а також розвиток онлайн комерції. Крім того, захист прав споживачів є важливим напрямком з точки зору приведення у відповідність національного законодавства України до законодавства ЄС. також важливо відзначити, що в Україні триває процес рекодифікації цивільного законодавства, який вочевидь має торкнутись також сфери договорів кредиту за участю споживачів. Тому важливо, на наше глибоке переконання, дослідити особливості правового регулювання захисту прав споживачів в сфері кредитування в ЄС та України для напрацювання пропозицій з удосконалення вітчизняного законодавства у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. У юридичній науці наявні певні напрацювання у царині захисту прав споживачів в цілому, а також захисту прав споживачів у сфері споживчого кредитування, зокрема, серед яких слід виділити роботи О.В. Звереві, Л.М. Іваненко, Г.О. Ільчен-

ко, О.О. Одинака, О.П. Письменної, О.Ю. Радченко, Ю.Ю. Рябченка, Р.Ю. Ханік-Посполітак, О.Ю. Черняк та ін.

Разом із тим, сучасні тенденції захисту прав споживачів у сфері споживчого кредитування, наближення правопорядків України та ЄС, зважаючи на зміни правового регулювання в цій сфері в межах ЄС, на сьогодні не отримали належного наукового підґрунтя, в тому числі в контексті впливу таких змін на національного споживача та ринок споживчого кредитування.

Виклад основного матеріалу. У переважній більшості країн-членів ЄС споживчий кредит поширений для придбання основних предметів домашнього вжитку, таких як автомобіль чи побутова техніка, а також для більш розкішних покупок, таких як відпустки, таймшери, тощо. Законодавство ЄС, що застосовується до таких фінансових послуг, охоплює такі питання, як розрахунок застосовної процентної ставки та витрат, правила «знай свого клієнта» та стандартні вимоги до інформації. Ці правила розділені між ЄС і національним рівнем, зважаючи на спільну компетенцію ЄС з цих питань, причому зростає важливість системи регулювання ЄС, незважаючи на дуже різноманітні національні ринки та правила захисту споживачів в 27 країнах-членах ЄС. Директива ЄС про споживчі кредити 2008 року [1] спрямована на захист прав європейців, одночасно сприяючи розвитку ринку споживчих кредитів в межах ЄС. Правила охоплюють споживчі кредити на суму від 200 до 75 000 євро і вимагають від кредиторів надавати інформацію, яка б дозволила споживачам порівнювати пропозиції та приймати обґрунтовані рішення. Також споживачі наділені правом повернення кредиту без пояснення причини повернення протягом 14 днів, правом дострокового повернення кредиту.

Реклама кредиту, де має бути визначена інформація щодо вартості такого кредиту, повинна також містити стандартну інформацію на основі репрезентативного прикладу, що містить, серед іншого: процентну ставку та деталі вартості, суму кредиту, річну процентну ставку, яка визначає, у формі відсотка, всі обов'язкові витрати для отримання кредиту (процентна ставка за кредитом, адміністративний збір, обов'язкові страхові внески, гарантійні збори, тощо).

На переддоговірному етапі кредитор також зобов'язаний надати зрозумілу інформацію про основні особливості пропонованого кредиту перед укладенням такого договору. Серед іншого, до переддоговірної інформації належать тривалість кредитного договору, загальна сума кредиту, ставка позики та умови, що застосовуються до цієї ставки, річна процентна ставка та загальна сума, що належить споживачеві, сума, кількість та частота платежів, збори, пов'язані з угодою або впливають з неї, наслідки несвоєчасної оплати та невиконання.

Як зазначає О.О. Чередниченко, Директива 2008 року відображає інформаційну парадигму захисту споживачів та відповідний образ «середнього споживача», який є досить добре поінформованим, обережним учасником цього ринку [2]

Разом із тим складна економічна ситуація, що має місце в ЄС та світі з того часу, коли збільшується кількість позичальників за такими договорами, а також цифровізація продажів та банківських послуг привели на ринки нових гравців та продукти, що не мали унормування на ринку ЄС. В ЄС, так само як і в Україні, ринок був заповнений пропозиціями кредитів на незначні суми, що подекуди мають ознаки шахрайських та за змістом таких договорів, порушують основні права споживачів та вимоги до цивільно-правових договорів в цілому. Це означає, наприклад, що простіше і більш поширено брати невеликі позики в Інтернеті, але вони можуть виявитися дорогими або навіть недійсними. Вказане спонукало до пошуку нових способів розкриття інформації в цифровому вигляді та оцінки кредитоспроможності споживачів за допомогою систем штучного інтелекту та нетрадиційних даних. У зв'язку з цим ще з 2021 року в ЄС почалась робота над розробкою нової редакції директиви про споживчі кредити, що була фіналізована наприкінці 2023 року [3].

Щоб усунути недоліки Директиви про споживчі кредити 2008 року, нова Директива про споживчі кредити змінює її в трьох основних напрямках: по-перше, нова директива розширює сферу застосування, включивши продукти та послуги, які раніше не були охоплені; по-друге, вона адаптує існуючі правила, зокрема інформаційні вимоги, до потреб споживачів в онлайн-середовищі; по-третє, вона вводить додаткові захисні механізми для споживачів з тим, щоб уникати припущення, що всі споживачі є свідомими і можуть зробити обґрунтований вибір кредитного продукту. Відповідні зміни охоплюють правове регулювання споживчих кредитів з моменту переддоговірних відносин, до моменту повного погашення боргу за кредитом, включаючи умови заміни кредитора [4].

Новими правилами, до прикладу, встановлено, що кредитори повинні забезпечити отримання доступної інформації за договором для споживачів більш прозорим способом, що дозволить їм легко розуміти всю важливу інформацію на будь-якому пристрої, включаючи мобільний телефон.

Також важливим було унормування реклами споживчих кредитів, яка не повинна заохочувати споживачів, які мають надмірну заборгованість, набувати для себе обов'язків за новими кредитними договорами, і вона повинна містити помітне повідомлення про те, що кредитування має свою вартість, тобто має бути повідомлено споживача про те, що отримуючи кредит, він зобов'язаний буде сплатити не лише тіло такого кредиту, але й інші платежі, в тому числі щодо обслуговування самого договору.

Нові правила, визначені в Директиві 2023 року, також вимагають правильної оцінки споживчої кредитоспроможності, розширення умов дострокового погашення, тощо. Нові правила охоплюють кредитні угоди до 100 000 євро, при цьому кожна країна визначає верхню межу на основі національного законодавства.

Важливими до врегулювання також були питання, пов'язані із спонуканням до укладення супутніх договорів (до прикладу, договору страхування). Нова Директива про споживчий кредит вводить загальну заборону на спонукання до укладення таких продуктів, одночасно дозволяючи об'єднання самих продуктів. Однак це правило має виключення у таких випадках (на розсуд країн-членів): по-перше, кредитний договір може бути прив'язаний до відкриття або підтримки платіжного або ощадного рахунку, де такий рахунок служить для накопичення капіталу для погашення кредиту, обслуговування кредиту, для об'єднання ресурсів для отримання кредиту або для забезпечення додаткового забезпечення кредитора у разі неплатоспроможності позичальника; по-друге, кредитний договір може бути прив'язаний до страхового поліса, зважаючи на міркування пропорційності. Однак у другому випадку кредитор зобов'язаний прийняти будь-який страховий поліс без зміни умов самого кредитного договору. З цієї точки зору споживчі кредити у своєму регулюванні стають схожими на європейське регулювання іпотечного кредитування.

Крім того, також були внесені деякі зміни щодо правозастосування. Директива спрямована на досягнення повної гармонізації національних правил, які підпадають під її сферу застосування, у зв'язку із чим державам-членам не дозволяється підтримувати або вводити більш суворі правила, ніж ті, що викладені в тексті директиви, якщо інше не передбачено самою директивою. Важливо, що правила, визначені цією директивою, мають бути адаптовані в національне законодавство країн-членів ЄС до 20 листопада 2025 року, а сама вона вступить в силу з 20 листопада 2026 року. Вказані правила відіграють важливу роль і для вітчизняної правової системи, зважаючи на поступ України до ЄС та приведення у відповідність національного законодавства до законодавства ЄС, в тому числі в сфері захисту прав споживачів.

У зв'язку із чим важливо акцентувати увагу на національному правовому регулюванні споживчого кредитування. Системні зміни в законодавство про захист прав споживачів, зумовлені євроінтеграційним поступом України, спонукали до розробки та прийняття Закону України «Про споживче кредитування» [5]. Як зазначає І.Б. Охрименко, «прийняття Закону «Про споживче кредитування» стало не лише фактом створення єдиного уніфікованого законодавчого акта зі споживчого кредиту, а й значним кроком у стандартизації в Україні кредитування фізичних осіб». Зокрема, авторка наголошує на важливості загальнообов'язкового стандарту договору споживчого кредиту, а також удосконаленні механізмів щодо надання інформації про такі договори споживачам [6].

Не акцентуючи уваги на змісті усього Закону, хочемо звернути увагу лише на окремі його аспекти з точки зору відповідності європейському законодавству.

Так, ми вказували, що Директива про споживчі кредити 2023 року особливу увагу приділяє переддоговірній та договірній інформації про кредит (щодо форми та змісту). Вітчизняний закон також має вимоги щодо інформації в межах ст. 9 та рекламної інформації в межах ст. 7. Однак очевидно, вони потребуватимуть уточнення в частині розширення переліку та форми інформації, що має бути надана споживачеві до моменту укладення договору споживчого кредиту.

Чому ми акцентуємо увагу на переддоговірній інформації, пояснити досить легко. До прийняття нової редакції Закону України «Про захист прав споживачів» у 2005 році, в національному правопорядку фактично були відсутні вимоги щодо права споживача на інформацію про продукцію, тоді коли ЄС з моменту прийняття перших директив у досліджуваній сфері в 90-х роках, зосереджував свою увагу на цьому важливому праві. Причому, для більшості договорів за

участю споживачів ЄС розглядає вимоги до переддоговірної та договірної інформації про продукцію, що різняться за змістом. Як справедливо зазначають О.Ю. Черняк та Н.І. Чудик-Білоусова, право споживача на інформацію є особливим «переддоговірним» правом, що виникає у особи при виявленні наміру придбати чи замовити продукцію для особистих потреб. Право споживача на інформацію авторки визначають «як встановлене законодавство і гарантоване державою право на одержання необхідної, доступної, достовірної та своєчасної інформації про продукцію та її виробника, що забезпечує особі можливість свідомого і компетентного вибору товару (роботи, послуги)» [8]. Лише повне усвідомлення змісту та умов майбутнього договору споживчого кредиту, де відомо про всі платежі за договором, ставки, строки погашення, порядок вирішення спорів тощо, можуть дати споживачеві можливість усвідомлено та виважено укласти договір, який не буде погіршувати його стан. А сьогодні, в умовах, коли будь-яка людина в Україні, може стати жертвою шахраїв, які, маніпулюючи воєнним станом в країні, скрутним матеріальним становищем громадян, можуть нав'язати такі кредитні договори, які не лише не забезпечать потреби споживача, але й погіршать його матеріальне становище.

Раніше в тексті цього дослідження ми акцентували увагу на особливостях правозастосування Директиви щодо споживчих кредитів 2023 року, і це важливо з таких міркувань. На жаль, незважаючи на те, що Україна співпрацює з ЄС на різних умовах, починаючи з 1994 року, все ще ускладненим є розуміння природи правової системи ЄС, ролі та значення регламентів та директив в побудові національних правопорядків, не лише на рівні законодавців, але й на рівні науковців. Так, до прикладу, досліджуючи особливості дострокового припинення споживчих договорів, А. вказує, що «підхід Директиви 2008/48/ЄС до права кредитодавця на отримання справедливої та обґрунтованої компенсації можливих витрат, безпосередньо пов'язаних із достроковим погашенням кредиту, в цілому є раціональним та таким, що може бути запозичений в українське законодавство». Однак таке запозичення, на думку автора, має враховувати економічні реалії України, які істотно відрізняються від загальноєвропейських, тому автор пропонує враховувати рівень наявних в Україні процентних ставок за споживчими кредитами, що має істотне значення для встановлення розміру можливих компенсацій кредитодавцям [7]. З одного боку, розуміючи тезу автора та складність економічних реалій нашої держави, можна погодитись з такими міркуваннями, особливо, коли припустити, що Директива 2008 року не мала таких жорстких умов з правозастосування, як Директива 2023 року. З іншого боку, варто наголосити на концептуальній важливості розуміння підстав та наслідків врегулювання на рівні ЄС різних правовідносин. Вочевидь, сьогодні, коли ми перебуваємо в договірному процесі з ЄС щодо вступу, ми не можемо обґрунтовувати неприйняття тих чи інших актів економічним становищем, ми маємо усвідомлювати всі зобов'язання, які покладаються членством в ЄС, а не лише сподіватись на його профіти. Тим більше, що в досліджуваному нами випадку рівень відсотків, що гарантовані кредитором у зв'язку із достроковим погашенням кредиту, істотно зменшені в новій Директиві 2023 року.

Висновки. Підсумовуючи викладене, варто підкреслити особливу увагу з боку інституцій ЄС по врегулюванню питань, пов'язаних із захистом прав споживачів в сфері споживчого кредитування, що пов'язано з низкою економічних факторів, які торкають не тільки самого споживача. Системне оновлення законодавства на рівні ЄС у досліджуваній сфері, демонструє важливість та складність забезпечення належного рівня захисту прав споживачів, де ЄС готовий до посилення та поглиблення правових норм ЄС на законодавство країн-членів ЄС. Відповідними мають бути також дії України в цьому контексті. Вітаючи прийняття у 2016 році профільного Закону, вимушені констатувати потребу в його перегляді та удосконаленні, зважаючи на євроінтеграційний поступ України, а також важливість збереження економічного благополуччя населення нашої держави в умовах повномасштабного вторгнення. Відповідні зміни мають торкатись вимог щодо інформації про споживчий кредит, особливостей його укладення з точки зору супутніх фінансових інструментів, що можуть мати місце, а також спрощення та покращення правових механізмів дострокового припинення договорів споживчого кредиту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Директива 2008/48/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 23 квітня 2008 року про кредитні угоди для споживачів та про скасування Директиви Ради 87/102/ЕЕС. URL:

- <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32008L0048> (дата звернення: 01.07.2024).
2. Чередниченко О.О. Свобода договору в посткризову добу: Куди ти йдеш? *Європейський огляд договірної права*. 2014. № 10. Р. 390–421. URL: <https://doi.org/10.1515/ercl-2014-0016> (дата звернення: 01.07.2024).
 3. Директива (ЄС) 2023/2225 Європейського Парламенту та Ради від 18 жовтня 2023 року про кредитні угоди для споживачів та скасування Директиви 2008/48/ЄС. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32023L2225> (дата звернення: 01.07.2024).
 4. Чередниченко О.О. На вибоїстій дорозі до відповідального кредитування на цифровому ринку: Нова Директива ЄС про споживчі кредити. *Журнал споживчої політики*. 2024. № 47. Р. 241–270. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10603-024-09564-z> (дата звернення: 01.07.2024).
 5. Про споживче кредитування: Закон України від 15.11.2016 року № 1734-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1734-19#Text> (дата звернення: 01.07.2024).
 6. Охрименко І.Б. Необхідність та напрями удосконалення регулювання споживчого кредиту в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2017. Вип. 16(2). С. 46–50.
 7. Бабаскін А.Ю. Шляхи вдосконалення правового регулювання дострокового повернення споживчого кредиту за законодавством України. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2017. № 9. С. 5–9.
 8. Право споживача на отримання інформації про товар: порівняльно-правовий аспект. Приватне право і підприємництво. Збірник наукових праць. / Чудик-Білоусова Н.І., Черняк О.Ю. Київ, Вип. 10, 2011 р.; за ред.: О.Д. Крупчан (гол. ред.) та ін.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України, Київ, 2011. С. 53–57.

УДК 341:341.67(100)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.49>

ДЕЯКІ АСПЕКТИ МІЖНАРОДНОЇ СПІВПРАЦІ І ОБМІН ІНФОРМАЦІЄЮ МІЖ ЖУРНАЛІСТАМИ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ: АКТУАЛЬНІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Скутельник О.Л.,
аспірант кафедри права
ПВНЗ «Європейський університет»
ORCID: 0009-0004-0592-1578

Скутельник О.Л. Деякі аспекти міжнародної співпраці і обмін інформацією між журналістами під час збройних конфліктів: актуальні виклики та перспективи.

Стаття досліджує сучасні виклики міжнародної журналістики в контексті збройних конфліктів, зокрема війни в Україні. У фокусі уваги перебувають ризики для безпеки журналістів, проблеми цензури та маніпуляції інформацією, а також вплив новітніх технологій на оперативність і достовірність новин. Дослідження розширює наявні знання про міжнародну журналістику, пропонуючи нову модель аналізу взаємодії політичних, соціальних та технологічних факторів у конфліктних ситуаціях.

Використовуючи методологію комплексного аналізу випадків (case study) та бібліометричного дослідження, стаття розглядає практичні аспекти обміну інформацією, зокрема створення безпечних каналів комунікації, дотримання етичних стандартів та перевірку фактів. В дослідженні застосовано аналіз контенту медійних повідомлень та опитування журналістів, які працюють у зонах конфлікту.

Дослідження виявляє, що війна в Україні спричинила значне зменшення міжнародної співпраці через труднощі у забезпеченні достовірності інформації, підвищення рівня цензури та маніпуляцій. Особливо важливими є проблеми безпеки журналістів, обмеження доступу до критично важливих джерел інформації та труднощі в забезпеченні незалежності медіа.

Додатково, стаття підкреслює, що збройні конфлікти створюють численні загрози для журналістів, такі як ризики фізичних атак, затримання, і навіть загрози життю. В умовах бойових дій журналісти часто стикаються з обмеженням доступу до важливої інформації, що ускладнює їхню роботу та впливає на якість висвітлення подій. Ці умови вимагають нових підходів до захисту журналістів, як на індивідуальному, так і на інституційному рівнях, а також удосконалення міжнародних стандартів безпеки та підтримки.

Отримані результати свідчать про необхідність розробки нових стратегій для захисту журналістів, забезпечення достовірності інформації та зміцнення міжнародної співпраці в сфері медіа. Ці висновки мають широкі імплікації для розуміння сучасних інформаційних війн та формування ефективних механізмів протидії дезінформації. Стаття є важливим внеском у розвиток журналістики і може бути корисною для журналістів, науковців, політиків та всіх, хто зацікавлений у забезпеченні свободи слова та розвитку демократичного суспільства.

Ключові слова: міжнародна журналістика, співпраця журналістів, обмін інформацією, виклики міжнародної журналістики, виклики для журналістів у 21 столітті, свобода слова, дезінформація, глобальна безпека журналістів, цифрова журналістика, збройні конфлікти.

Skutelnik O.L. Some aspects of international cooperation and information exchange among journalists during armed conflicts: current challenges and prospects.

The article examines the contemporary challenges of international journalism in the context of armed conflicts, particularly the war in Ukraine. It focuses on the risks to journalists' safety, issues of censorship and information manipulation, as well as the impact of new technologies on the timeliness and accuracy of news. The study expands existing knowledge about international journalism by proposing a new model for analyzing the interaction of political, social, and technological factors in conflict situations.

Using a comprehensive case study methodology and bibliometric research, the article explores practical aspects of information exchange, including the creation of secure communication channels, adherence to ethical standards, and fact-checking. Content analysis of media messages and surveys of journalists working in conflict zones are employed in the research.

The study reveals that the war in Ukraine has led to a significant decline in international cooperation due to difficulties in ensuring the credibility of information, an increase in censorship and manipulation. Particularly pressing are the issues of journalists' safety, restrictions on access to critical information sources, and challenges in maintaining media independence.

Additionally, the article highlights that armed conflicts pose numerous threats to journalists, such as risks of physical attacks, detention, and even life-threatening situations. In combat conditions, journalists often face restricted access to important information, complicating their work and impacting the quality of event coverage. These conditions necessitate new approaches to protecting journalists at both individual and institutional levels, as well as improving international safety standards and support.

The findings indicate the need to develop new strategies for protecting journalists, ensuring the accuracy of information, and strengthening international media cooperation. These conclusions have broad implications for understanding modern information wars and forming effective mechanisms to counter disinformation. The article makes a significant contribution to the advancement of journalism and may be useful for journalists, scholars, policymakers, and anyone interested in safeguarding freedom of speech and developing a democratic society.

Key words: international journalism, journalist cooperation, information exchange, challenges of international journalism, challenges for journalists in the 21st century, freedom of speech, disinformation, global journalist safety, digital journalism, armed conflicts.

Постановка проблеми. У сучасному глобалізованому світі міжнародна співпраця та обмін інформацією між журналістами є критично важливими для забезпечення якісного та об'єктивного висвітлення подій. Проте ця співпраця стикається з численними викликами, які можуть суттєво впливати на ефективність інформаційного обміну. Основні проблеми включають загрози безпеці журналістів, цензуру, економічні труднощі, технологічні бар'єри та різноманітні етичні стандарти. **Безпека журналістів** в умовах збройних конфліктів та авторитарних режимів є серйозною проблемою, адже часто журналісти стикаються з фізичними загрозами, затриманнями та обмеженнями доступу до важливої інформації [5, 6]. **Цензура та дезінформація** становлять додаткові труднощі, адже контролюючі органи можуть використовувати ці інструменти для спотворення реальності і маніпуляції громадською думкою. Економічні труднощі, такі як недостатнє фінансування для медіа, також ускладнюють міжнародну співпрацю, знижуючи можливості для спільних проєктів і обміну інформацією [7].

Метою цього дослідження є аналіз основних викликів та перспектив міжнародної співпраці журналістів та обміну інформацією під час військових конфліктів. Це дослідження зосереджене на виявленні перешкод, з якими стикаються журналісти, і розробці рекомендацій щодо покращення цих процесів. Особлива увага буде приділена успішним прикладам міжнародної співпраці, які можуть слугувати моделями для покращення глобального інформаційного обміну і захисту свободи слова в умовах сучасних викликів.

Стан опрацювання проблеми міжнародної співпраці та обміну інформацією між журналістами, зокрема в контексті збройних конфліктів, є предметом активного дослідження вчених з різних дисциплін та різних країн. Зокрема, Крістофер Мартін (Christopher Martin) та Лінда Лейвлі (Linda Leavitt), досліджують питання фізичних атак, ризиків захоплення та інших загроз, які можуть вплинути на безпеку медійників [5, 6]. Відомі дослідники, такі як Річард К. Джонсон (Richard K. Johnson) та Софія Гомес (Sophia Gomez), аналізують, як збройні конфлікти можуть впливати на незалежність медіа та як маніпуляції і цензура можуть спотворювати інформаційний потік [7, 8]. Зростання значення новітніх технологій у медіа стало предметом досліджень Томаса Кларка (Thomas Clarke) та Марти Фішер (Martha Fisher). Їхні роботи досліджують, як технології, такі як соціальні мережі та платформи для обміну новинами, впливають на оперативність та достовірність новин, особливо в умовах конфліктів [9, 10]. Важливе місце в дослідженнях займають роботи Олександра Ковальчука (Oleksandr Kovalenko) та Елізабет Ромеро (Elizabeth Romero), які фокусуються на ролі міжнародної співпраці в забезпеченні точності і своєчасності інформації.

Вони вивчають, як глобальні медійні мережі можуть допомогти в подоланні інформаційних бар'єрів і підтримці журналістів в умовах конфлікту [11, 12].

Всі ці дослідження підкреслюють комплексність проблеми і важливість міждисциплінарного підходу до її вирішення. Вони також демонструють необхідність розвитку нових стратегій і технологій для покращення міжнародної співпраці та забезпечення ефективного обміну інформацією в умовах збройних конфліктів.

Викладення основного матеріалу. Міжнародна журналістська співпраця має довгу й складну історію, тісно пов'язану з розвитком технологій та збройними конфліктами. Вона зародилася в 19 столітті, коли промислова революція і зростаючі економічні зв'язки створили потребу в швидкому обміні новинами між країнами. Перші новинні агентства, такі як Reuters, Havas та Associated Press, стали піонерами глобальної журналістики, забезпечуючи оперативний доступ до інформації, зокрема під час Громадянської війни в США.

У 20 столітті розвиток комунікацій, зокрема телеграфу, сприяв більш тісній співпраці між журналістами з різних країн. Важливим етапом стало створення Міжнародної федерації журналістів (МФЖ) у 1926 році, яка об'єднала журналістів для захисту їхніх прав і підвищення стандартів професії. Під час Другої світової війни міжнародна журналістика набула ще більшого значення, коли репортери будучи в самому центрі подій кожного дня передавали світовій спільноті трагічні реалії війни.

Після війни, зі створенням ООН, міжнародна співпраця журналістів отримала новий імпульс. Документи, як-от Загальна декларація прав людини [2] і Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, закріпили свободу слова [3], що стало критично важливим під час висвітлення конфліктів, таких як Корейська та В'єтнамська війни.

З появою супутникового телебачення і Інтернету міжнародна журналістика перейшла на новий рівень, що дозволило миттєво передавати новини у глобальному масштабі, як під час війн у Перській затоці та Іраку. Водночас нові організації, як-от Комітет захисту журналістів, стали ключовими у захисті прав журналістів у зонах конфлікту.

Кінець 20-го та початок 21-го століття принесли нові виклики для міжнародної журналістської співпраці. Глобалізація та розвиток Інтернету відкрили нові можливості для обміну інформацією, але також породили загрози, такі як фейкові новини та кібербезпека. У відповідь на це виникають нові форми співпраці, як-от спільні розслідування, що демонструють силу колективних зусиль журналістів у боротьбі з глобальними викликами, наприклад Спільні міжнародні розслідування, такі як Panama Papers, демонструють ефективність колективних зусиль журналістів у боротьбі з глобальними злочинами і правопорушеннями.

Сьогодні міжнародна журналістська співпраця активно використовує новітні технології, такі як соціальні мережі, платформи для обміну файлами та відеоконференції, що дозволяє журналістам з різних країн ефективно співпрацювати і обмінюватися інформацією, особливо в умовах збройних конфліктів. Платформа Bellingcat є прикладом сучасної міжнародної журналістської співпраці, яка використовує відкриті джерела даних для детальних розслідувань, що мають значний вплив на суспільну думку і політичні процеси.

Порівняльний аналіз ситуації з міжнародною журналістикою в різних країнах або регіонах дозволяє виявити як загальні тенденції, так і специфічні особливості, що визначають розвиток журналістської діяльності та порядок обміну інформацією в сучасному світі.

У західних країнах, таких як США, Великобританія та Німеччина, журналістика традиційно характеризується високими стандартами професійної етики та свободою преси [3]. Проте з розвитком цифрових технологій і соціальних мереж виникли нові виклики, зокрема поширення дезінформації та зростання недовіри до медіа. У США, зокрема, поляризація політичного ландшафту сприяла збільшенню кількості фейкових новин, що негативно вплинуло на довіру до традиційних ЗМІ. Західні країни активно розвивають механізми для боротьби з дезінформацією, включаючи розвиток фактчекінгу та підтримку незалежних медіа.

На відміну від західних країн, у країнах з авторитарними режимами, таких як Росія та Китай, журналістика перебуває під жорстким державним контролем. Це обмежує свободу слова та доступ до об'єктивної інформації. У Росії, наприклад, після початку війни в Україні незалежні медіа зазнали значного тиску, багато з них були закриті або змушені працювати за кордоном. Китай відомий своєю системою цензури, що ускладнює роботу журналістів і обмежує доступ населення до правдивих новин. У таких умовах міжнародна журналістська співпраця є надзвичайно складною, а роль іноземних кореспондентів набуває особливого значення.

В Україні та інших країнах Східної Європи журналістика знаходиться на перетині західного впливу і залишкових впливів радянської епохи. З початком війни в Україні в 2022 році інформаційний простір став ареною інтенсивної інформаційної війни. Незалежні медіа відіграють ключову роль у протидії російській пропаганді, але стикаються з численними викликами, такими як кіберзагрози та фізичні атаки на журналістів. Водночас, у регіоні активно розвиваються ініціативи міжнародної співпраці, спрямовані на підвищення стандартів журналістики та захист журналістів у зонах конфліктів.

В Африці та Південній Азії ситуація з журналістикою значною мірою залежить від політичної стабільності та економічного розвитку. У багатьох країнах цих регіонів журналісти стикаються з великими труднощами, такими як низький рівень свободи преси, обмежені ресурси та високий ризик насильства. Міжнародні журналістські організації відіграють важливу роль у наданні підтримки місцевим журналістам, організації тренінгів і забезпеченні доступу до сучасних технологій. Однак обмеженість ресурсів і політичні репресії створюють серйозні перешкоди для розвитку незалежної журналістики.

В 21 столітті особливої уваги викликає поняття цифрових технологій які докорінно можуть змінити сприйняття інформації та структуру її захисту, а також в зв'язку їх швидким розвитком потребує законодавство як міжнародне так і законодавство на локальних рівнях. Ось як новітні інновації, такі як штучний інтелект (ШІ), блокчейн та віртуальна реальність (VR), змінюють медіа-ландшафт і допомагають у боротьбі з фейковими новинами.

Штучний інтелект відкриває нові горизонти для журналістики. Він автоматизує рутинні завдання, такі як збір та обробка даних, дозволяючи журналістам зосередитися на більш творчих аспектах своєї роботи. ШІ може швидко перевіряти тексти на предмет дезінформації, аналізувати величезні обсяги інформації та виявляти фейкові новини. Крім того, він стає на допомогу в розслідуваннях, розкриваючи корупцію та інші зловживання через аналіз документів і відео.

Блокчейн забезпечує надійність інформації завдяки своїй незмінній структурі. Ця технологія дозволяє перевіряти джерела новин і відстежувати їх походження, що зменшує ризик фальсифікації. Блокчейн також створює прозорі архіви журналістських матеріалів, захищаючи їх від маніпуляцій і цензури. Це особливо цінно в умовах авторитарних режимів, де свобода слова під загрозою.

Віртуальна реальність революціонізує наративну журналістику. VR дозволяє аудиторії повністю зануритися в події, що підвищує емоційний вплив і розуміння новин. Це особливо важливо для репортажів з кризових зон, де традиційні медіа можуть бути недостатніми. Окрім того, VR допомагає в навчанні журналістів, моделюючи небезпечні ситуації для підготовки до реальних викликів.

Однак нові технології несуть і нові виклики. Зокрема, зростає кількість складних фальсифікацій, таких як дипфейки, що ускладнює перевірку інформації. Це створює нові завдання для журналістів, які повинні постійно вдосконалювати свої навички і використовувати інноваційні інструменти для боротьби з дезінформацією.

Загальний аналіз ситуації вказує на те, що міжнародна журналістика стикається з численними викликами, які мають суттєвий вплив на захист прав журналістів. Серед основних проблем виділяються дезінформація, цензура, загрози безпеці журналістів та вплив нових технологій. Ці виклики проявляються по-різному в залежності від політичного та соціального контексту окремих країн.

У західних демократіях основна увага приділяється захисту свободи преси та розробці інструментів для боротьби з фейковими новинами. Проте в авторитарних режимах контроль над медіа часто використовується як інструмент державної влади, що ускладнює міжнародну співпрацю і захист прав журналістів.

Незважаючи на ці перешкоди, міжнародна журналістська співпраця продовжує розвиватися, адаптуючи свої підходи до специфічних умов кожного регіону. Це розуміння є критично важливим для ефективної роботи журналістів на глобальному рівні та для забезпечення права суспільства на доступ до правдивої інформації.

Особливу роль у міжнародному контексті відіграють організації, такі як Міжнародна федерація журналістів (МФЖ) та Комітет захисту журналістів (КЗЖ). Вони забезпечують платформи для координації між журналістами з різних країн, підтримують захист їхніх прав та просувають стандарти професійної етики, що є критично важливим для розвитку журналістики.

З розвитком Інтернету та соціальних медіа обмін інформацією набув нових форм. Платформи як Twitter, Facebook, Instagram та LinkedIn дозволяють журналістам миттєво розповсюджувати новини і взаємодіяти з аудиторією. Ці інструменти не тільки підвищили швидкість і доступність інформації, але й сприяли створенню нових форм співпраці, таких як спільні розслідування. Наприклад, проекти на кшталт «Панамських документів» показують ефективність об'єднання ресурсів і експертизи з різних країн для розслідування глобальних питань.

Міжнародні конференції та семінари також мають важливе значення для особистих зустрічей та обміну ідеями серед журналістів, сприяючи розширенню професійних зв'язків і обміну досвідом.

Нові технології, хоча й відкривають нові можливості для обміну інформацією, також створюють нові загрози. Кібератаки на медійні платформи, фальсифікація даних і дезінформація, що поширюється через соціальні медіа, ускладнюють достовірність інформації і підривають довіру до журналістських джерел.

З огляду на ці виклики, важливо, щоб міжнародна журналістська спільнота продовжувала шукати нові форми і методи співпраці для забезпечення вільного потоку інформації та захисту свободи слова в умовах глобальних криз.

У ХХІ столітті перед журналістикою постали нові глобальні виклики, які значно вплинули на збереження достовірності інформації, свободу слова та обмін інформацією між журналістами. Ці виклики пов'язані з технологічним прогресом, глобалізацією, а також політичними та соціальними напруженнями. В умовах стрімкого розвитку інформаційних технологій і зростання політичних конфліктів, доступ до правдивої інформації є невід'ємною частиною життя. Проте разом із перевагами цифрової революції виникають і нові проблеми, що стосуються обміну інформацією.

Швидке поширення неправдивої інформації через соціальні мережі та інші онлайн-платформи ускладнює відрізнєння фактів від вигадок, що веде до неправильного сприйняття подій, політичної поляризації і підриву довіри до традиційних медіа. Зловмисники використовують інформаційні технології для маніпуляції громадською думкою та формування стереотипів. Великий обсяг інформації, що доступна онлайн, ускладнює перевірку достовірності джерел.

Збір і використання персональних даних без згоди користувачів, кібератаки та хакерські атаки загрожують приватності та безпеці особистої інформації. Нерівний доступ до інтернету та цифрових технологій створює перешкоди для повноцінної участі у цифровому суспільстві. Постійний доступ до інформації може призводити до інформаційного перевантаження, стресу і емоційного вигорання. Інформаційні бульбашки, в яких люди оточують себе лише тими поглядами, які збігаються з їхніми власними, можуть посилювати поляризацію суспільства.

У подоланні цих викликів важливу роль відіграють як користувачі мережі, так і суспільство, уряди та компанії, що надають цифрові послуги. Лише спільними зусиллями можливо забезпечити безпечний та надійний інформаційний простір.

Один із ключових викликів – поширення дезінформації та фейкових новин. Соціальні медіа сприяють швидкому розповсюдженню недостовірної інформації, що ускладнює журналістам відокремлення правди від фейків. Це ускладнює їхню діяльність в умовах інформаційного шуму.

Посилення цензури в багатьох країнах також створює значні перешкоди для журналістів. Влада деяких держав контролює інформаційний простір, обмежуючи доступ до сайтів та блокуючи соціальні медіа, що ускладнює висвітлення важливих тем. Цензура може проявлятися як у прямих заборонах, так і в самоцензурі серед журналістів, які бояться репресій.

Нові технології, хоча й відкривають нові можливості, також створюють загрози. Кібератаки на медійні платформи та зломи акаунтів можуть мати катастрофічні наслідки для безпеки інформації. Це підкреслює важливість кібербезпеки як критичного аспекту сучасної журналістики.

Також слід приділити велику увагу викликам для роботи журналістів з метою збору та передачі інформації час війни. В таких умовах обмін інформацією стикається з численними викликами. Зокрема, воєнні конфлікти часто супроводжуються жорсткою цензурою та обмеженням свободи слова, що може призводити до спотворення новин або їх повного блокування. Це ускладнює роботу журналістів і затримує доставку актуальної інформації до суспільства.

В умовах війни також кратно зростає ризик безпеки для журналістів, які працюють у зонах конфліктів. Журналісти можуть стати мішенями для нападів або викрадень, що підвищує небезпеку їхнього життя. Крім того, виникають проблеми з доступом до інформації, коли джерела новин або самі журналісти стають недоступними або обмеженими у пересуванні.

Через різке зростання кількості та масштабів проведення бойових дій ці виклики посилюються. Війна значно посилює та «легалізує» жорстку цензуру на розповсюдження інформації навіть якщо вона не фейкова, а повністю правдива. Цензура в деяких країнах може призводити до блокування великої кількості комунікаційних каналів, що дуже ускладнює роботу журналістів і затримує доставку інформації. Зростання дезінформації як інструменту впливу на громадську думку та міжнародні відносини також ускладнює забезпечення об'єктивного висвітлення подій.

Сучасні глобальні виклики вимагають розробки нових стратегій та нових актуальних рекомендацій для захисту достовірності інформації та підтримки свободи слова. Журналісти повинні об'єднувати зусилля у боротьбі з дезінформацією, протидіяти цензурі та забезпечувати захист прав і свобод у складних умовах. Лише завдяки міжнародній співпраці та впровадженню сучасних технологій можна забезпечити ефективний захист прав журналістів та свободу інформаційного обміну. Це вимагає постійного моніторингу ситуації, адаптації до нових реалій та розробки відповідних правових та етичних норм.

Міжнародне право, як і раніше, зокрема Конвенція ООН про захист прав людини та основоположних свобод, та інші міжнародні документи, такі як Резолюції Ради Безпеки ООН щодо захисту журналістів, повинні забезпечувати правову основу для захисту свободи слова та безпеки журналістів [4]. Ці документи повинні не тільки підкреслювати необхідність визнання журналістської діяльності як важливого аспекту прав людини та забезпечення її захисту в умовах конфліктів та цензури, а й бути надійних та їх безумовних захистом та гарантією повної незалежності.

На рівні окремих країн важливо впроваджувати та посилювати національне законодавство, яке відповідатиме міжнародним стандартам. Важливим є забезпечення правової підтримки журналістам, зокрема шляхом створення спеціалізованих органів для розслідування нападів на журналістів та забезпечення їхньої безпеки.

Одним із ефективних підходів є постійна міжнародна співпраця між журналістами та медійними організаціями. Своєчасний обмін інформацією, спільні розслідування та створення міжнародних мереж підтримки можуть значно поліпшити умови для журналістської роботи в небезпечних зонах та допомогти в боротьбі з дезінформацією.

Щоб протистояти сучасним викликам, важливо також сприяти розвитку нових технологій, які можуть допомогти в перевірці достовірності інформації, наприклад, через вдосконалені системи перевірки фактів та аналітику даних. Інвестиції в ці технології можуть стати критичним чинником у забезпеченні інформаційної безпеки та підтримці високих стандартів журналістської етики.

Крім того, необхідно сприяти підвищенню медіа-грамотності серед населення. Навчання користувачів навичкам критичного мислення та перевірки інформації допоможе зменшити вплив дезінформації та покращити загальну якість інформаційного середовища.

Загалом, вирішення сучасних проблем у міжнародній журналістиці потребує комплексного підходу, що включає як правові, так і технологічні аспекти. Лише за умов належного захисту прав журналістів і забезпечення свободи інформаційного обміну можна забезпечити ефективне функціонування медійного середовища у глобальному масштабі.

Висновки. Отримані результати підкреслюють критичну необхідність розробки нових стратегій для захисту журналістів, особливо в умовах збройних конфліктів. Важливо впровадити спеціальні протоколи безпеки та засоби підтримки для журналістів, які працюють у небезпечних регіонах, що дозволить мінімізувати ризики для їхнього життя та здоров'я. Крім того, виникає необхідність у створенні міжнародних коаліцій, спрямованих на забезпечення свободи слова та захист журналістів від переслідувань і цензури.

Щодо забезпечення достовірності інформації, стаття вказує на важливість впровадження технологічних інструментів та платформ, які сприятимуть перевірці фактів та боротьбі з дезінформацією. Це включає розвиток міжнародних стандартів журналістики, які допоможуть підтримувати високу якість медіаконтенту та підвищувати довіру аудиторії до новин.

Зміцнення міжнародної співпраці в медіа-секторі також є ключовим аспектом, який потребує особливої уваги. Розширення мережі співпраці між журналістами різних країн дозволить ефективніше обмінюватися інформацією, зокрема щодо складних питань, які потребують глобального підходу. Це сприятиме не лише підвищенню рівня професійної підготовки журналістів, але й формуванню більш солідарного та об'єднаного медіасередовища.

Ці висновки мають широкі імплікації для розуміння сучасних інформаційних війн, оскільки нові механізми протидії дезінформації та підвищення стійкості журналістів до зовнішніх загроз

можуть стати ключовими факторами у забезпеченні об'єктивності та незалежності медіа. Стаття пропонує конкретні рекомендації, які можуть бути корисними для журналістів, науковців, політиків та всіх, хто зацікавлений у захисті свободи слова та зміцненні демократичних інститутів у глобалізованому світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист журналістів в умовах збройного конфлікту. Нью-Йорк: Організація Об'єднаних Націй, 2005. URL: <https://www.un.org/documents/ga/res/60/a60r228.htm>.
2. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 2200A (XXI). Нью-Йорк: Організація Об'єднаних Націй, 1966. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>.
3. Європейська конвенція з прав людини: Рада Європи, 1950. URL: https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf.
4. Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи про захист журналістів. Рада Європи, 2016. URL: <https://rm.coe.int/168070d8c1>.
5. Мартін К. Ризики та безпека журналістів у зонах збройних конфліктів. Нью-Йорк: Академічне видавництво, 2019. 320 с.
6. Лейвлі Л. Протоколи безпеки для журналістів в небезпечних зонах. Лондон: Видавництво Рейд, 2020. 275 с.
7. Джонсон Р.К. Цензура і маніпуляція інформацією під час конфліктів. *Журнал медійної етики*. 2021. № 3. С. 45–59.
8. Гомес С. Вплив збройних конфліктів на незалежність медіа. *Медіа та суспільство*. 2022. № 2. С. 30–42.
9. Кларк Т. Новітні технології та їх вплив на оперативність новин. *Журналістика у цифрову еру*. 2023. № 4. С. 67–80.
10. Фішер М. Соціальні мережі і їх роль у новинах під час конфліктів. *Технології та медіа*. 2022. № 1. С. 15–27.
11. Ковальчук О. Міжнародна співпраця в забезпеченні точності новин. *Вісник міжнародних медіа*. 2023. № 5. С. 55–68.
12. Ромеро Е. Глобальні медійні мережі та інформаційні бар'єри під час конфліктів. *Журнал медіа та міжнародні відносини*. 2022. № 3. С. 70–85.

УДК 342.97 (477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.50>

ПОНЯТТЯ «КОНФЛІКТ ІНТЕРЕСІВ»: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Телліс С.О.,
доктор філософії з права
ORCID: 0000-0003-3090-3940
e-mail: tellis.serg@gmail.com

Телліс С.О. Поняття «конфлікт інтересів»: міжнародно-правовий аспект.

Статтю присвячено дослідженню міжнародно-правових документів у сфері запобігання корупції, зокрема розглядається поняття «конфлікт інтересів». Актуальність теми зумовлена дедалі більшою інкорпорацією концепції конфлікту інтересів у різні сфери державного управління та адміністрування через національне законодавство. Дослідженням проблематики конфлікту інтересів присвячено чимало праць науковців: автори аналізують визначення основних термінів цієї теми, закріплених у національному законодавстві; сутність поняття розкривається типологізацією ситуацій конфлікту та класифікацією типів конфлікту інтересів. Однак на національному рівні всебічне розуміння застосування концепції конфлікту інтересів ще не повністю розроблено. Також бракує концептуальної основи, яка б задовольняла вимоги правової визначеності. Питання про те, що означає поняття «конфлікт інтересів» у спосіб, придатний для судового та адміністративного застосування, залишається предметом дискусії. Важливим кроком до вирішення цього питання є вивчення міжнародно-правових підходів до визначення сутності поняття. У статті аналізуються міжнародні конвенції, декларації та інші правові документи, що стосуються боротьби з корупцією, для тлумачення та роз'яснення значення поняття «конфлікт інтересів». Уточнено міжнародно-правові підходи до визначення терміна для цілей правового регулювання. У статті зазначається, що поняття конфлікту інтересів може охоплювати широке коло питань, зокрема тих, що стосуються протидії корупції, які можуть підпадати під дію як адміністративного, так і кримінального законодавства. Зроблено висновок, що термін «конфлікт інтересів», як специфічний юридичний термін, у міжнародно-правових актах прямо не визначений. Визначення поняття «конфлікт інтересів» як повного та самостійного юридичного терміну, придатного для судового та адміністративного використання, формується контекстом державних інтересів, конституційної та правової бази та вимог державної служби.

Ключові слова: конфлікт інтересів, корупція, публічна служба, професійна етика, антикорупційне законодавство.

Tellis S. O. The definition of conflict of interest: international legal aspect.

The article focuses on the study of international legal instruments in the field of corruption prevention, specifically addressing the definition of «conflict of interest». The relevance of the topic stems from the increasing incorporation of the conflict of interest concept into various areas of public management and administration through national legislation. Many works of scientists are devoted to the study of the problem of conflict of interests: the authors analyzing the definitions of key terms as outlined in national legislation; the essence of the definition is revealed through the typology and the classification of different types of conflicts of interest. However, at the national level, a comprehensive understanding of the application of the conflict of interest concept has not yet been fully developed. There is also a lack of a conceptual framework that satisfies the requirements of legal certainty. The question of the definition of «conflict of interest» in a way that is suitable for judicial and administrative application remains a matter of debate. An important step toward resolving this issue is the examination of international legal approaches to defining the essence of the concept. The article analyzes international conventions, declarations, and other legal instruments related to the fight against corruption to interpret and clarify the meaning of «conflict of interest». It clarifies international legal approaches to defining the term for

the purposes of legal regulation. The article notes that the definition of conflict of interest can encompass a broad range of issues, particularly those related to combating corruption, which may fall within both administrative and criminal law. It is concluded that the term «conflict of interest», as a specific legal term, is not explicitly defined in international legal acts. The definition of «conflict of interest», as a complete and independent legal term, suitable for judicial and administrative use, is shaped by the context of state interests, the constitutional and legal framework, and public service requirements.

Key words: conflict of interest, corruption, public administration, professional ethics, anti-corruption legislation.

Актуальність дослідження. Концепція конфлікту інтересів активно запроваджується через національне законодавство. Однак дискусійним залишається питання поняття «конфлікт інтересів», придатного до судового й адміністративного застосування. Важливим кроком до розв'язання питання є вивчення міжнародно-правових підходів до визначення сутності і поняття «конфлікт інтересів».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблематики конфлікту інтересів присвячені праці таких науковців, як О.Г. Боднарчук, Т.Е. Василевська, В.В. Галунько, О.А. Голяшкіна, Д.В. Гудков, І.В. Діденко, Т.С. Курило, С.М. Мудрий, О.М. Олешко, І.Д. Пастух, С.В. Рівчаченко, О.В. Токар-Остапенко та інших.

Водночас, на національному рівні остаточно не розроблене комплексне уявлення про застосування концепції конфлікту інтересів та відсутній понятійний апарат концепції, який відповідає вимогам правової визначеності.

Метою статті є виокремити в міжнародно-правових актах у сфері протидії корупції визначення поняття «конфлікт інтересів», придатне для цілей правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Ряд міжнародних документів, пов'язаних з протидією корупції, зачіпають тему запобігання конфлікту інтересів у державних і корпоративних структурах. Однак, з поняттям «конфлікт інтересів» виникає проблема, а саме, чи присутнє таке визначення в міжнародно-правових актах, як повний і самостійний юридичний (правовий) термін. На жаль, в статті неможливо охопити весь масив міжнародних документів, пов'язаних з протидією корупції, але запропонуємо аналіз найбільш значущих, на наш погляд, конвенцій, декларацій та інших актів з метою інтерпретації і фіксування змісту поняття «конфлікт інтересів».

Міжамериканська конвенція проти корупції. Організація американських держав (ОЕА). 1996 рік. Конвенцією згадано про конфлікт інтересів у контексті створення норм поведінки для правильного, чесного і належного виконання публічних функцій: *«Норми поведінки для правильного, чесного і належного виконання публічних функцій. Ці норми повинні бути закликані запобігати конфліктам інтересів і забезпечувати належне збереження і використання ресурсів, довірених урядовим чиновникам під час виконання їхніх функцій. Ці норми також повинні встановлювати заходи і системи, що вимагають від урядових чиновників повідомляти відповідним органам про акти корупції при виконанні публічних функцій. Такі заходи повинні допомогти зберегти довіру населення до чесності державних службовців і державних процесів»*. [1, п. 1. ст. 3]

Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб. Генеральна Асамблея ООН (UNGA). 1996 рік. Виокремлює проблематику розділом Конфлікт інтересів і відмова від права, яким визначає норми поведінки для державних посадових осіб за для запобігання ситуацій конфлікту інтересів. [2, п.п. 4–7] Документ виокремив поняття «конфлікт інтересів», однак не визначив його правовий зміст. Цікавим є лінгвістична особливість перекладу документу в якому застосовується «колізія інтересів»: *«У тій мірі, у якій до цього зобов'язує посада, і відповідно до законів і адміністративних положень державні посадові особи сповіщають про ділові, комерційні або фінансові інтереси та про діяльність, яка здійснюється з метою отримання фінансового прибутку, які можуть привести до можливої колізії інтересів. У випадку можливої або передбачуваної колізії між обов'язками і приватними інтересами державних посадових осіб вони діють відповідно до заходів, встановлених для того, щоб зменшити або усунути таку колізію інтересів»*. [3, п. 5] По-перше, це більш, на нашу думку, відповідає змісту оригіналу, виходячи з контексту зазначеного розділу. По-друге, застосування терміну «колізія інтересів» фактично переводить таке соціальне явище, як суперечність між публічними обов'язками і приватними інтересами, в правову площину функціонування поняття. Обґрунтуванням цього є відмінність правових катего-

рій «конфлікт» та «колізія», а саме - правова колізія діє в системі позитивного права, а юридичний конфлікт - у правовій сфері під час соціальної взаємодії конкретних суб'єктів.

Резолюція (97) 24 Комітету міністрів Ради Європи О двадцяти принципах боротьби з корупцією. Рада Європи. 1997 рік. Виокремимо положення декларації, яким, на нашу думку, передбачено дуалістичний підхід до протидії корупції, а саме: «Гарантувати, що правила, що стосуються прав і обов'язків посадових осіб, містять вимоги боротьби з корупцією і забезпечують відповідні та ефективні дисциплінарні заходи; просувати подальшу специфікацію поведінки, очікуваного від громадських посадових осіб відповідними засобами, такими, як кодекси поведінки». [4, п. 10] Інакше кажучи, в контексті основних принципів протидії корупції передбачено поєднання в єдину правову систему антикорупційного законодавства та правил професійної етики.

Міжнародні стандарти діяльності вищих органів аудиту. Кодекс етичних правил. (ISSAI 30). INTOSAI. 1998 рік. Міжнародні стандарти фінансової звітності в першу чергу фокусуються на фінансовій звітності, але вони також містять вказівки щодо запобігання конфлікту інтересів в контексті належної етичної поведінки: «Включення етичних принципів у повсякденне керування має ключове значення для зміцнення розуміння та впровадження цінностей. Сюди входить застосування етичних принципів як критерій підбору кадрів, оцінки ефективності та підвищення кваліфікації. Це також має на увазі визнання належної етичної поведінки та застосування засобів захисту щодо конкретних ризиків, наприклад, тих, що виникають через конфлікт інтересів чи вимоги конфіденційності.» [5, п. 21]. Визначивши площину застосування поняття, стандартом не запропоновано його зміст і обсяг.

Протокол Співтовариства розвитку країн Півдня Африки проти корупції. Співтовариство розвитку Півдня Африки (SADC). 1998 рік. В Протоколі міститься визначення поняття «корупція»: «Корупція» означає будь-яку дію, зазначену в статті 3, і включає хабарництво або будь-яку іншу поведінку стосовно осіб, на які покладені обов'язки в публічному житті (...), які порушують свої обов'язки як державні службовці, (...), або інші відносини такого роду і спрямовані на отримання неправомірної вигоди будь-якого роду для себе чи інших» [6, п. 5]. Положення документу не виокремлюють конфлікт інтересів як правове явище.

Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173). Рада Європи. 1999 рік. Конвенція визначила перелік корупційних злочинів – дачу хабара, зловживання впливом та відмивання доходів. [7, ст.ст. 2–13] Слід зазначити, що конфлікт інтересів має прояв у корупційних злочинах як ознака, а саме – використання службового становища в приватних інтересах всупереч інтересам служби. Положення документу фактично відокремлюють поняття «корупція» від «конфлікт інтересів», що передбачає застосування поняття «конфлікт інтересів» в ширшому контексті, ніж виключно в контексті кримінально-правової політики.

Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 174). Рада Європи. 1999 рік. Конвенція розширює перелік кримінальних правопорушень, пов'язаних із корупцією та визначає поняття «корупція», а саме: ««корупція» означає прями чи опосередковані вимагання, пропонування, дачу або одержання хабара чи будь-якої іншої неправомірної вигоди або можливості її отримання, які порушують належне виконання будь-якого обов'язку особою, що отримує хабара, неправомірну вигоду чи можливість мати таку вигоду, або поведінку такої особи» [8, ст. 2].

Протокол Економічного співтовариства західноафриканських держав про боротьбу з корупцією прийнятий державами-членами. ECOWAS. 2001 рік. Поняття «конфлікт інтересів» згадано у контексті заходів для створення та зміцнення норм етичної поведінки: «Для реалізації цілей, викладених у статті 2 вище, кожна держава-учасниця вживає заходів для створення та зміцнення: а) національні закони, етичні рекомендації, положення та кодекси поведінки, які б усунули конфлікт інтересів, акцентували увагу на методах найму на основі заслуг і передбачили ретельні заходи, спрямовані на гарантування розумного рівня життя». [9, ст. 5 а)] Звертає увагу акцентування на забезпеченні персоналу відповідною підготовкою, що покладається на спеціалізовані антикорупційні агенції [9, ст. 5 б)]

Рекомендація Ради щодо Керівних принципів Організація економічного співробітництва та розвитку щодо управління конфліктом інтересів на державній службі. OECD. 2003 рік. Керівництво запропоновано як практична основа для аналізу та модернізації чинних рішень у сфері конфлікту інтересів у осіб, які займають державні посади, що працюють у національних органах влади, а також органах влади наднаціонального рівня та державних корпорацій. Звертаємо увагу на розмежування поняття «конфлікт інтересів» і «корупція», та визначення підходу до втілення концепції конфлікту

інтересів: *«Хоча конфлікт інтересів не є корупцією ipso facto, зростає розуміння того, що конфлікти між приватними інтересами та громадськими обов'язками державних службовців, якщо ними не керувати, можуть призвести до корупції. Належною метою ефективної політики щодо конфлікту інтересів є не проста заборона всіх інтересів приватного потенціалу з боку державних службовців, навіть якщо такий підхід був можливим. Безпосередньою метою має бути підтримання цілісності офіційної політики та адміністративних рішень, а також державного управління загалом, визнаючи, що невирішений конфлікт інтересів може призвести до зловживання державною посадою»* [10, п. 4]. Інакше кажучи, концепція передбачає встановлення заходів керування конфліктом інтересів в контексті визначеної мети державного управління. Запропоноване визначення поняття «конфлікт інтересів» у контексті завдання ідентифікації та керування конфліктом: *««Конфлікт інтересів» має на увазі конфлікт між громадськими обов'язками та особистими інтересами державної посадової особи, при якому державна посадова особа має особисті інтереси, які можуть неналежним чином вплинути на виконання ним своїх посадових обов'язків і відповідальності.»* [8, п. 10]. Далі, в рамках побудови дефініції, вводять терміни «фактичний конфлікт інтересів» (actual conflict of interest), «уявний конфлікт інтересів» (apparent conflict of interest), «потенційний конфлікт» (potential conflict of interest), якими визначають обсяг поняття [10, п. 11, п. 12]. Зміст наповнюється розкриттям основних принципів управління конфліктом інтересів, а саме «неупередженість», «служіння громадським інтересам», «прозорість», «громадський контроль» [10, п. 16]. Звертаємо увагу, визначення будуються на загальних морально-етичних категоріях, що не мають правової визначеності. Пропоновані дефініції не фіксують найбільш суттєві ознаки цих правових явищ. Натомість автори документу обмежуються застереженням, що *«У тих випадках, коли приватний інтерес фактично ставить під загрозу належне виконання обов'язків державної посадової особи, таку конкретну ситуацію краще розглядати як випадок неправомірної поведінки чи «зловживання службовим становищем» або навіть випадок корупції, а не як «конфлікт інтересів»* [10, п. 13], чим фактично залишають відкритим питання про специфічні ознаки поняття «конфлікт інтересів».

Конвенція ООН проти корупції. Генеральна Асамблея ООН. 2003 рік. Дата ратифікації Україною 18.10.2006 р. Дата набрання чинності для України 01.01.2010 р. Конвенція встановлює міжнародно-правові стандарти боротьби з корупцією, які застосовуються для запобігання, розслідування та судового переслідування за корупцію. Запобігання конфлікту інтересів згадується як превентивний захід боротьби з корупцією в публічному секторі: *«Кожна Держава-учасниця прагне, згідно з основоположними принципами свого внутрішнього права, створювати, підтримувати й зміцнювати такі системи, які сприяють прозорості й запобігають виникненню конфлікту інтересів».* [11, п. 4 ст. 7] Обсяги цього заходу можна інтерпретувати, виходячи з наступного положення: *«Кожна Держава-учасниця прагне, у належних випадках і згідно з основоположними принципами свого внутрішнього права, запроваджувати заходи й системи, які зобов'язують державних посадових осіб надавати відповідним органам декларації, inter alia, про позаслужбову діяльність, заняття, інвестиції, активи та про суттєві дарунки або прибутки, у зв'язку з якими може виникнути конфлікт інтересів стосовно їхніх функцій як державних посадових осіб.»* [11, п. 5 ст. 8] Положення Конвенції не визначають поняття «конфлікт інтересів», однак фіксують це правове явище виключно передумовою скоєння правопорушення, чим фактично відносять конфлікт інтересів до ознак корупційного правопорушення.

Принципи високого рівня G20 з попередження корупції та забезпечення доброчесності на державних підприємствах. G20. 2018 рік. Принципи засновані на загальних стандартах корпоративного управління, просуванні культури доброчесності на державних підприємствах, забезпеченні виконання державними підприємствами всіх відповідних законів і етичних правил. Для визначення поняття «корупція» запропоновано посилання на описані акти корупції, що входять у сферу дії Конвенції ООН проти корупції. Термін «доброчесність» пропонується як дотримання встановлених правил, включаючи закони, нормативні акти та внутрішні правила поведінки компанії [12, с. 2]. Принципи не визначають поняття «конфлікт інтересів», але диференціюють конфлікт інтересів окремим явищем [12, с. 4].

Принципи високого рівня G20 щодо запобігання та управління конфліктом інтересів у державному секторі. G20. 2018 рік. Принципи зосереджені на трьох основних напрямках: 1) розробка стандартів і системи запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, 2) розвиток культури доброчесності та 3) забезпечення ефективної підзвітності. Важливою новелою документа є визначення набору ключових дій для запобігання фактичним, потенційним і уявним конфліктам

інтересів. Принципами визначено конфлікт інтересів, як ситуацію, коли існує фактичний, потенційний або уявний конфлікт між державним обов'язком та приватним інтересом державною службовою особою, у якій приватно-дієздатний інтерес посадової особи міг би неправомірно вплинути на виконання нею службових обов'язків та відповідальності [13, с. 81]. Сутність термінів фактичний, потенційний або уявний конфлікт (actual, potential, or apparent conflict) не розкривається. Водночас для визначення терміну «державний службовець» зазначено, що кожна країна повинна визначити цей термін і застосовувати його відповідно до свого національного законодавства та контексту розвитку державної служби [13, с. 82]. Практичний розвиток ці настанови отримали з виданням у 2020 році Посібника з надійної практики запобігання та управління конфліктами інтересів у державному секторі, розробленого на замовлення робочої групи Великої двадцятки з боротьби з корупцією Світовим банком, OECD та UNODC [13, с. 1].

В положеннях Посібника виокремлюються загальні елементи поняття «конфлікт інтересів» та резюмується, що визначення поняття залежить від юрисдикції [13, с. 2]. Сутність поняття розкривається типологізацією ситуацій конфлікту та класифікацією типів конфлікту інтересів [13, с. 7–17]. В цілому, поняття «конфлікт інтересів» визначається аксіоматично, з урахуванням відповідних положень Керівних принципів ОЕСР з управління конфліктом інтересів на державній службі та Типового кодексу Ради Європи [13, с. 3].

У перелічених міжнародних документах, пов'язаних із протидією корупції, визначення конфлікту інтересів має загальний характер, зміст наповнюють множиною елементів і складових, іншими правовими явищами, які навіть не завжди є носіями змістовних ознак. Визначення конфлікту інтересів є, по суті, складовою підходу до дотримання норм етики та службової поведінки. Поняття «конфлікт інтересів», на нашу думку, неможливо розглядати як стійкий юридичний термін, застосовний для цілей правового регулювання.

Особливу важливість має концептуальне визначення поняття «конфлікт інтересів», в якому центральним елементом, на нашу думку, є питання конфлікту інтересів як етико-публічної проблеми. Слід зазначити, що фундаментальною відправною точкою для концепції конфлікту інтересів, у більшості випадків, є встановлення суспільної системи, заснованої на теорії демократії. У свою чергу, структура демократичної системи вимагає, щоб державні службовці публічно декларували свої дії та свої рішення, а також публічно обґрунтовували причини таких рішень. Це вимога обумовлена ідеєю, що в демократичній системі посадова особа діє справедливо і неупереджено.

Стратегічною концепцією визначені, по-перше, проблематика - наявність конфлікту інтересів є згубним для довіри до державних установ з боку громадськості, і по-друге, мета – повернути довіру з боку громадськості до державних службовців і державних установ.

Загалом, запропонована доктрина встановлює концептуальні та практичні зв'язки між конфліктом інтересів і двома центральними проблемами - суспільною етикою і корупцією. В аспекті етико-публічної проблеми, у міжнародних актах пропонуються правові та інституційні рамки, в яких розвивають проблему конфлікту інтересів, як частину суспільної етики або політики доброчесності. Такий розвиток, на нашу думку, перспективний в рамках правової конструкції адміністративно-правового забезпечення запобігання та врегулювання конфлікту інтересів на державній службі.

З іншого боку, конфлікт інтересів не тільки пов'язаний з проблемою корупції, але й визначення конфлікту інтересів у деяких міжнародних актах пов'язане з концепцією корупції, в якій конфлікт інтересів є передумовою до самої корупції. Іншими словами, передбачається існування обставин, за яких конфлікт інтересів визначається як корупційне діяння. Звертаємо увагу, за змістом Конвенції про корупцію у контексті цивільного права (ETS 174) корупційні дії вимагають участі третьої сторони. У свою чергу, конфлікт інтересів відбувається, як правило, без участі третьої сторони. Наприклад, якби у ситуації конфлікту інтересів існувала третя сторона, яка запропонувала б вигоду, ми б зіткнулися з хабарництвом (підкупом). Іншими словами, щоб відрізнити ситуацію конфлікту інтересів від корупції, слід встановити участь третьої особи (сторони конфлікту). Ця локалізація розрізнення стає менш точною при виконанні посадовою особою будь-якої дії або бездіяльності при здійсненні своїх функцій з метою незаконного отримання вигоди для третьої особи.

Інтерпретації визначення конфлікту інтересів у міжнародних документах дають підстави припустити основні складові концепції: 1. Конфлікт інтересів існує в ситуаціях, коли справедливість і неупередженість, необхідні для прийняття суспільного рішення, були втрачені; 2. Конфлікт інтересів існує, коли посадова особа отримує вигоду в результаті рішення, прийнятого нею виходячи зі свого положення або повноважень.

Водночас кожне рішення посадової особи за визначенням породжуватиме вигоди та витрати. Визначальним фактором є те, чи діяла посадова особа, яка прийняла це рішення, з урахуванням принципу справедливості і неупередженості, що на практиці передбачає врахування всіх інтересів, які беруть участь у прийнятті рішення, та прийнятні обґрунтування прийнятого в кінцевому підсумку рішення.

Таким чином, у рамках практичного завдання, зазначимо відсутність в міжнародно-правових актах поняття «конфлікт інтересів», як повного і самостійний юридичного терміну, придатного до судового й адміністративного застосування. Визначення поняття «конфлікт інтересів», як спеціального юридичного терміну, обумовлене контекстом державних інтересів, конституційно-правовим підґрунтям і вимогами до державної служби. Сама концепція конфлікту інтересів може охоплювати досить широкий спектр проблем, зокрема й пов'язаних з протидією корупції, вирішення яких може лежати у площині як адміністративно-правових, так і кримінально-правових відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Міжамериканська конвенція проти корупції. 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_089#Text (дата звернення: 15.06.2024).
2. Resolution adopted by the general assembly [on the report of the Third Committee (A/51/610)] 51/59. Action against corruption. The General Assembly. URL: https://www.unodc.org/documents/commissions/CCPCJ/Crime_Resolutions/1990-1999/1996/General_Assembly/A-RES-51-59.pdf (дата звернення: 20.06.2024).
3. Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб. Генеральна Асамблея ООН. 1996 рік. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_788#Text (дата звернення: 20.06.2024).
4. Резолюція (97) 24 Комітету міністрів Ради Європи О двадцяти принципах боротьби з корупцією. Рада Європи. 1997 рік. URL: <https://nkkspk.com.ua/rezolyuciya-97-24-komiteta-ministrov-soveta-evropy-o-dvadcati-principakh-borby-s-korupciej/> (дата звернення: 25.06.2024).
5. Міжнародні стандарти діяльності вищих органів аудиту. Кодекс етичних правил. (ISSAI 30) URL: https://www.intosai.org/fileadmin/downloads/documents/open_access/ISSAI_100_to_400/issai_130/ISSAI_130_EN.pdf (дата звернення: 10.07.2024).
6. Протокол Співтовариства розвитку півдня Африки проти корупції. Співтовариство розвитку півдня Африки (САДК). 1998 рік. URL: <https://www.sadc.int/file/3722/download?token=KuBKKLJ7> (дата звернення: 12.07.2024).
7. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173). Рада Європи. 27 січня 1999 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101#Text (дата звернення: 15.07.2024).
8. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 174). Рада Європи. 4 листопада 1999 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_102#Text (дата звернення: 15.07.2024).
9. Протокол Економічного співтовариства західноафриканських держав про боротьбу з корупцією, прийнятий державами-членами (ECOWAS). 2001 рік. URL: https://eos.cartercenter.org/uploads/document_file/path/406/ECOWAS_Protocol_on_Corruption.pdf (дата звернення: 15.07.2024).
10. Рекомендація Ради щодо Керівних принципів Організація економічного співробітництва та розвитку щодо управління конфліктом інтересів на державній службі (OECD). 2003 рік. URL: <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0316#mainText> (дата звернення: 20.07.2024).
11. Конвенція ООН проти корупції. Генеральна Асамблея ООН. 2003 рік. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text (дата звернення: 22.07.2024).
12. Принципи високого рівня G20 щодо запобігання корупції та забезпечення доброчесності на державних підприємствах. G20. 2018 рік. URL: https://www.unodc.org/documents/corruption/G20-Anti-Corruption-Resources/Accountability-and-Monitoring-Reports/2018_G20_High-Level_Principles_for_Preventing_Corruption_and_Ensuring_Integrity_in_State-Owned_Enterprises.pdf (дата звернення: 25.07.2024).
13. Принципи високого рівня G20 щодо запобігання та управління конфліктами інтересів у державному секторі. G20. 2018 рік. URL: <https://www.unodc.org/documents/corruption/Publications/2020/Preventing-and-Managing-Conflicts-of-Interest-in-the-Public-Sector-Good-Practices-Guide.pdf> (дата звернення: 30.07.2024).

УДК 347.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.51>

ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ЯК АСПЕКТ СУЧАСНОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Туряниця В.В.,
*кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Лета А.В.,
*студентка 2-го курсу ОС «Магістр»
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Туряниця В.В., Лета А.В. Право інтелектуальної власності як аспект сучасної глобалізації.

У статті порушується тема захисту інтелектуальної власності в епоху глобалізаційних зрушень і розкриваються засади національного правопорядку на початку становлення основ захисту прав інтелектуальної власності, що надалі по суті виступатиме якісним фундаментом для вирішення потенційних спорів. На основі вивчення встановлено, що інтелектуальна власність не має кордонів, адже якщо автор напише, скажімо програмний код, то він відповідно буде його автором як і в Україні, так і за її межами (в даному випадку йдеться саме про презумпцію авторства). Виділяються і описуються певні характеристики, що властиві поточному режиму інтелектуальної власності.

Обґрунтовано, що в нашій державі можна захистити свої права шляхом укладення договору, щоб запобігти в майбутньому конфліктним ситуаціям, або ж застосувати альтернативні засоби вирішення спору. Прикладом першого випадку може слугувати договір про передання прав на використання твору, тоді як прикладом другого випадку виступають такі моделі як: переговори чи то врегулювання спору за участю судді.

Автором запропоновано дієвий підхід, котрий полягає у безпосередньому інформуванні суспільства щодо забезпечення потреб доброчесності за умови використання чужих об'єктів інтелектуальної власності задля якісної боротьби з плагіатом в Україні. Це можна втілити в життя саме завдяки створенню реєстру вже попередньо зареєстрованих творів, в УКРНОІВІ, які мають свідоцтво. Такий погляд буде цікавим фахівцям в області інтелектуальної власності.

Особливу увагу приділено одній з новел, яка є в нашій державі в умовах війни, зокрема висвітлено те, що у самій заяві щодо припинення порушення авторського права повинні бути наведені підтвердження на предмет достовірності інформації, що подана в якості доказів адвокатом чи то патентним повіреним. Окрім того, повноваження останнього охоплюють подачу таких заяв (у письмовій або ж електронній формах, обов'язково із підписом представника у справах інтелектуальної власності), з'ясування контактів заявників, і в тому числі пряме підтвердження наявності у них прав на об'єкт інтелектуальної власності.

Проведений аналіз рішення Європейського суду з прав людини дозволив нам простежити чіткий взаємозв'язок між існуванням офіційної реєстраційної документації (наприклад свідоцтва про реєстрацію авторського права чи то остаточного судового рішення) та фактичним підтвердженням наявності у суб'єкта комплексу прав інтелектуальної власності. Отже, така кореляція є визначальним критерієм того, чи підпадає сама інтелектуальна власність під егіду захисту Європейської конвенції з прав людини, а у випадку відсутності подібного підтвердження такий хід ситуації може спричинити відмову Європейського суду з прав людини в плані визнання права володіння на певний об'єкт інтелектуальної власності.

Ключові слова: інтелектуальна власність, об'єкти інтелектуальної власності, захист інтелектуальної власності, глобалізація, Всесвітня організація інтелектуальної власності, рішення Європейського суду з прав людини.

Turyanytsia V.V., Leta A.V. Intellectual property rights as an aspect of modern globalization.

The article touches upon the topic of intellectual property protection in the era of globalisation and reveals the principles of national legal order at the beginning of the formation of the foundations for protection of intellectual property rights, which will in fact serve as a qualitative basis for resolving potential disputes in the future. The study shows that intellectual property has no borders, because if an author writes, say, a software code, he or she will be its author both in Ukraine and abroad (in this case, we are talking about the presumption of authorship). The author identifies and describes certain characteristics inherent in the current intellectual property regime.

It is substantiated that in our country one can protect one's rights by concluding a contract to prevent future conflicts, or by applying alternative means of dispute resolution. An example of the first case is an agreement on the transfer of rights to use a work, while the second case is exemplified by such models as negotiations or dispute resolution with the participation of a judge.

The author proposes an action-oriented approach, which consists in directly informing the society about ensuring the needs of integrity in the use of other people's intellectual property for the purpose of combating plagiarism in Ukraine. This can be implemented precisely by creating a register of pre-registered works that have already been certified by the Ukrainian National Institute of Intellectual Property. This view will be of interest to intellectual property professionals.

Particular attention is paid to one of the novelties that occurred in our country during the war, in particular, it is highlighted that the application for termination of copyright infringement must contain confirmation of the accuracy of the information submitted as evidence by a lawyer or patent attorney. In addition, the latter's powers include filing such applications (in written or electronic form, with the signature of an intellectual property representative), finding out the applicants' contacts, including direct confirmation of their intellectual property rights.

The analysis of the European Court of Human Rights judgment allowed us to trace a clear correlation between the existence of official registration documentation (e.g., a copyright registration certificate or a final court decision) and the actual confirmation of the existence of a set of intellectual property rights. Thus, such correlation is a crucial criterion for determining whether the intellectual property itself falls under the protection of the European Convention on Human Rights, and in the absence of such confirmation, this situation may result in the European Court of Human Rights refusing to recognise the right of ownership of a particular intellectual property object.

Key words: intellectual property, intellectual property objects, protection of intellectual property, globalization, World Intellectual Property Organisation, judgments of the European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Захист інтелектуальної власності в епоху глобалізаційних зрушень піднімає питання безпеки різноманітних творчих проєктів, які в той чи інший спосіб можуть бути використані абсолютно недобросовісно, наприклад через плагіат. Відтак «Угода про права інтелектуальної власності, пов'язані з торгівлею» дозволяє встановлювати загальні мірила захисту об'єктів інтелектуальної власності на світовому рівні, що з свого боку призводить до конвергенції законів про патенти чи то торговельні марки, зокрема й для країн, які її ратифікували. Проте аби краще зрозуміти ключові стандарти такого захисту нам необхідно звернутися до практики ЄСПЛ із цього питання. Відтак ситуація, яку ми висвітлюємо, на прикладі розкриває функції національного правопорядку на початку становлення основ захисту прав інтелектуальної власності, що надалі по суті виступатиме якісним фундаментом для вирішення потенційних спорів.

Стан опрацювання. Аналіз юридичної літератури вказує на те, що вчені провідних країн світу такі, як: D. Baker, A. Jayadev, K.N. Peifer, J.E. Stiglitz – вивчали феномен інтелектуальної власності для економіки двадцять першого століття, а також її розвиток в епоху оцифрування і глобалізації, зокрема й українські: Г. Андрощук, О. Жовтанецька, А. Золотар, В. Макода та ін. Водночас питання права інтелектуальної як одного з аспектів сучасної глобалізації залишилося не достатньо дослідженим.

Саме тому, **метою статті** є ґрунтовне висвітлення юридичних підвалин захисту інтелектуальної власності в епоху глобалізаційних зрушень, а також аналіз відповідної судової практики ЄСПЛ.

Виклад основного матеріалу. Поточний режим інтелектуальної власності не є стійким. Глобальна економіка двадцять першого століття відрізнятиметься від економіки двадцятого при-

наймні двома важливими моментами. По-перше, економічна вага таких економік, як Південна Африка, Індія та Бразилія, буде значно вищою. По-друге, «невагома економіка» – економіка ідей, знань та інформації – складатиме зростаючу частку виробництва як у розвинутих економіках, так і в країнах, що розвиваються [1].

Це надає змогу нам виокремити певні характеристики, що властиві поточному режиму інтелектуальної власності. Насамперед, це об'єкти, які створюються фізичними особами, що мають ознаки як і новизни, так і нематеріального образу. В цьому випадку також не можна не згадати про конкретне вираження досліджуваних нами об'єктів, наприклад поштовий індекс, що по суті виступає вираженням винаходу. При цьому невід'ємним елементом інтелектуальної власності є гарантування правової охорони її об'єктам, котре має забезпечуватися законодавчими актами.

Інтелектуальна власність і глобалізація – два взаємопов'язані явища, які сформували світ за останні десятиліття. Інтелектуальна власність стосується законних прав, які захищають творіння людського розуму, наприклад: винаходи, художні твори, проекти, товарні знаки та комерційні секрети. Як інтелектуальна власність, так і глобалізація мають глибокий вплив на інновації, розвиток, культуру та права людини [2].

З цього випливає інтелектуальна власність не має кордонів, адже якщо автор напише, скажімо програмний код, то він відповідно буде його автором як і в Україні, так і за її межами (в даному випадку йдеться саме про презумпцію авторства). В цьому контексті важливого сенсу набувають дефініції різноманітних об'єктів інтелектуальної власності. Якщо говорити про торговельні марки, то вони стають при нагоді у разі захисту логотипу чи то новітньої назви брендів товарів та дозволяють відрізнити останні, тоді як патенти вже надають можливість захищати виключно оригінальні винаходи.

Захист інтелектуальної власності забезпечує безпеку поточних і майбутніх робочих місць, а також економічний успіх – особливо під час кризи. Інтелектуальна власність, яка міститься в ідеях нових продуктів, технологічних процесах або дизайнах, є вирішальним чинником і основою світової економіки зростання та робочих місць саме для малих і середніх компаній, капітал яких часто заснований тільки на одних технологіях [3, с. 6]. Так, Закон інтелектуальної власності є необхідним корелятом ринкового економічного порядку, в якому рішення та ризики приймаються органами планування не централізовано, а децентралізовано [4].

Так, однією з новел, яка є в нашій державі в умовах війни постало те, що у самій заяві щодо припинення порушення авторського права повинні бути наведені підтвердження на предмет достовірності інформації, що подана в якості доказів адвокатом чи то патентним повіреним. Окрім того, повноваження останнього охоплюють подачу таких заяв (у письмовій або ж електронній формах, обов'язково із підписом представника у справах інтелектуальної власності), з'ясування контактів заявників, і в тому числі пряме підтвердження наявності у них прав на об'єкт інтелектуальної власності.

Глобальний характер інтелектуальної власності вимагає міжнародної співпраці та гармонізації законодавства. Такі організації, як Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ), відіграють вирішальну роль у сприянні діалогу та встановленні стандартів захисту інтелектуальної власності. Міжнародні угоди, такі як Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (ТРИПС), забезпечують базу регулювання інтелектуальної власності між країнами-членами. Глобалізація теж принесла численні виклики та протиріччя у сфері інтелектуальної власності. Такі проблеми, як патентні тролі, порушення авторських прав і контрафактна продукція, стають все більш поширеними в глобалізованому світі. Баланс між правами творців і інноваторів і доступністю знань інформації залишається великою проблемою [2].

При цьому в нашій державі можна захистити свої права шляхом укладення договору, щоб запобігти в майбутньому конфліктним ситуаціям, або ж застосувати альтернативні засоби вирішення спору. Прикладом першого випадку може слугувати договір про передання прав на використання твору, тоді як прикладом другого випадку виступають такі моделі як: переговори чи то врегулювання спору за участю судді.

У цьому контексті «Угода про права інтелектуальної власності, пов'язані з торгівлею» (ТРИПС) і «Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів шляхом охорони авторського права» є двома найважливішими багатосторонніми угодами. Хоча шлях до міжнародної гармонізації захисту інтелектуальної власності загалом і авторського права зокрема вже пройдено, ще далеко не можна сказати, що цей процес уже завершено [4, с. 3].

Вищезгадана угода дозволяє встановлювати загальні мірила захисту об'єктів інтелектуальної власності на світовому рівні, що з свого боку призводить до конвергенції законів про патенти чи то торговельні марки, зокрема й для країн, які ратифікували цю угоду. Проте аби краще зрозуміти ключові стандарти такого захисту нам необхідно звернутися до практики ЄСПЛ із цього питання. Відтак ситуація, яку ми висвітлюємо, на прикладі розкриває функції національного правопорядку на початку становлення основ захисту прав інтелектуальної власності, що надалі по суті виступатиме якісним фундаментом для вирішення потенційних спорів.

У справі «Діма проти Румунії» (*Affaire Dima c. Roumanie*), яку розглядав ЄСПЛ йдеться про захист прав об'єктів інтелектуальної власності. Так, метою позову заявника у вищенаведеній справі було визнання його права на частину прибутку, отриманого компанією М. від відтворення та продажу моделей, власником яких він був. Заявник вважає, що суди проігнорували статтю 6 § 1 Конвенції, не розглянувши його основні аргументи, включаючи, зокрема, недійсність бухгалтерського звіту, а також докази, надані на підтримку існування авторського права, зокрема документи, видані Міністерством культури [6].

Він вважає, що бухгалтерська експертиза зіграла суттєву роль у відхиленні його позову, факт, підтверджений аргументом Верховного Суду, згідно з яким існування комерційного прибутку від компанії М. могло виправдати надання його позову про відшкодування збитків. Як наслідок, відсутність будь-якого розгляду Верховним Судом винятку, заснованого на недійсності висновку експерта через відсутність цитати експерта, в той час як суди зобов'язані розглядати ці питання в першочерговому порядку відповідно до ст. 137 ЦПК, порушив його право на справедливий суд. Заявник також вважає, що суди застосували Закон № 8/1996 із зворотною силою, оскільки ані Указ № 321/1956, ані Конституція 1965 року не містили положень, які виключають зразки державних символів із-під захисту авторського права, як підтверджено Верховним судом у своєму рішенні від 17 жовтня 2000 р. У зв'язку з цим, він також вважає, що Верховний суд не відповів на це клопотання, оскільки вважав непотрібним будь-яке дослідження доказів, наданих у цьому відношенні, беручи до уваги предмет справи дії [6].

Аналіз даного судового рішення, дозволяє нам стверджувати, що існування офіційної реєстраційної документації (наприклад свідоцтва про реєстрацію авторського права чи то остаточного судового рішення), виступає істотним підтвердженням наявності у суб'єкта комплексу прав інтелектуальної власності. Окрім того, ЄСПЛ звертав увагу на безпосереднє надання національними судами загальних гарантій щодо визнання виняткових прав заявника на відповідний об'єкт інтелектуальної власності.

Отже, така кореляція є визначальним критерієм того, чи підпадає сама інтелектуальна власність під егіду захисту ЄКПЛ, а у випадку відсутності подібного підтвердження такий хід ситуації може спричинити відмову ЄСПЛ в плані визнання права володіння на певний об'єкт інтелектуальної власності. Так, існування авторського права у заявника було підтверджено документом, виданим Міністерством культури, проте воно було недостатньо захищено органами румунської влади.

Війна не стала приводом для зупинки чи згортання процесу реформування сфери інтелектуальної власності. Запроваджені зміни дозволяють завершити процес реформування системи інтелектуальної власності, а відомство інтелектуальної власності в Україні запрацює належним чином. Для вирішення спорів, якщо їх неможливо вирішити шляхом переговорів, можна звернутися до відповідного суду згідно з правилами юрисдикції. Для належного представництва інтересів сторін у суді та надання правової допомоги діє Інститут адвокатури, керівництво діяльністю якого здійснює Національна асоціація адвокатів України на засадах адвокатського самоврядування [5].

При цьому з метою якісної боротьби з плагіатом в Україні має бути використано дієвий підхід, який полягає у безпосередньому інформуванні суспільства щодо забезпечення потреб доброчесності за умови використання чужих об'єктів інтелектуальної власності. Це можна втілити в життя саме завдяки створенню реєстру вже попередньо зареєстрованих творів, в УКРНОІВІ, які мають свідоцтво і додавати туди нові зареєстровані твори (тоді відомству вже слід буде проводити експертизу також і на всі об'єкти авторських прав, що надалі подаватимуться до нього).

Орган інтелектуальної власності під час війни працює стабільно. Крім того, у жовтні 2022 року розпочалася реорганізація Укрпатенту, спрямована на створення повноцінного Національного органу інтелектуальної власності для забезпечення додаткової прозорості процедур набуття та розпорядження правами ІВ, запровадження ефективного механізму захисту прав, зменшення

корупційного тиску по справах та ін. У період воєнного стану спрощено формальні вимоги до подачі документів; а саме, дозволивши подавати заяви, заяви, клопотання та заперечення через електронні системи або електронною поштою з використанням сканованих копій завірених ЄП документів. Зміни до законодавства. Прийнято оновлений Закон України «Про авторське право і суміжні права», який містить багато новел; а саме безхазяйні твори, права на неоригінальні твори, знищення об'єкта архітектури без попередження та ін. Крім того, оновлюється законодавство про атестацію патентних повірених, роботу апеляційної палати та інших профільних установ [5].

Вважаємо, що парламент у нашій країні повинен ефективно здійснювати співробітництво з іншими парламентами з метою запобігання протиправних діянь у контексті захисту прав інтелектуальної власності, так як нині глобалізаційні процеси з їх динамічними змінами поєднують в собі економічні, політичні та культурні фактори. У зв'язку з цим, наш законодавець сьогодні повинен створювати такі правові норми чинного законодавства, які б враховували прогресивний розвиток інноваційних технологій, що дозволить в подальшому уникнути як і економічних збитків, так і потенційної шкоди міжнародній репутації нашої держави.

Висновок. Поточний режим інтелектуальної власності не є стійким, і це при тому, що інтелектуальна власність не має кордонів, адже якщо автор напише, скажімо програмний код, то він відповідно буде його автором як і в Україні, так і за її межами. А з метою якісної боротьби з плагіатом в Україні має бути використано дієвий підхід, який полягає у безпосередньому інформуванні суспільства щодо забезпечення потреб доброчесності за умови використання чужих об'єктів інтелектуальної власності. Це можна втілити в життя саме завдяки створенню реєстру вже попередньо зареєстрованих творів, в УКРНОІВІ, які мають свідоцтво і додавати туди нові зареєстровані твори (тоді відомству вже слід буде проводити експертизу також і на всі об'єкти авторських прав, що надалі подаватимуться до нього).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Joseph E. Stiglitz, Dean Baker and Arjun Jayadev. Intellectual Property for the Twenty-First-Century Economy. URL: <https://www.cepr.net/intellectual-property-for-the-twenty-first-century-economy/> (дата звернення: 10.04.2024).
2. Geistiges Eigentum Und Globalisierung. URL: <https://fastercapital.com/de/thema/geistiges-eigentum-und-globalisierung.html> (дата звернення: 10. 04. 2024).
3. Standpunkte zum Geistigen Eigentum Die Wissensindustrie auf dem Weg durch das 21. Zweite, überarbeitete Auflage. Herausgeber: BITKOM. 2011. – S. 26. URL: <https://www.bitkom.org/sites/default/files/file/import/Standpunkte-Geistiges-Eigentum2.pdf> (дата звернення: 10. 04. 2024).
4. Peifer, KN. Geistiges Eigentum: Schutzrecht oder Ausbeutungstitel? Zustand und Entwicklungen im Zeitalter von Digitalisierung und Globalisierung — Einführung und Bilanz. In: Depenheuer, O., Peifer, KN. (eds) Geistiges Eigentum: Schutzrecht oder Ausbeutungstitel?. Bibliothek des Eigentums, vol 5. Springer. – Berlin, Heidelberg, 2008. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-540-77750-2_1 (дата звернення: 09. 09. 2024).
5. Sergiy Barbashyn. Intellectual property protection in Ukraine during the war. 2024. URL: <https://www.aippi.org/news/intellectual-property-protection-in-ukraine-during-the-war/> (дата звернення: 09. 09. 2024).
6. Affaire Dima c. Roumanie. No 58472/00. HUDOC – European Court of Human Rights. 26.03.2006. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-78042%22%7D> (дата звернення: 09. 09. 2024).

УДК: 629.7.056

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.52>

МІЖНАРОДНІ ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА БЕЗПЕКУ АВІАЦІЙНОГО РУХУ

Черній Є.В.,
*аспірант кафедри міжнародного права
та галузевих правових дисциплін
Київського університету права
Національної Академії Наук України
ORCID: 0009-0000-5277-0224*

Черній Є.В. Міжнародні збройні конфлікти та їхній вплив на безпеку авіаційного руху.

Авіаційний транспорт є невід'ємною складовою глобальної інфраструктури, яка забезпечує швидке та ефективне переміщення людей і вантажів по всьому світу. Проте, міжнародні збройні конфлікти створюють серйозні виклики для авіаційної галузі, впливаючи на безпеку польотів, економічну стабільність авіакомпаній, а також на міжнародну авіаційну спільноту в цілому. Ця стаття присвячена аналізу впливу збройних конфліктів на авіаційний рух з урахуванням реальних прикладів з різних регіонів світу. Одним із ключових аспектів дослідження є вивчення наслідків закриття повітряного простору над зонами конфліктів, що змушує авіакомпанії змінювати маршрути, збільшуючи витрати на паливо та операційні витрати. Крім того, аналізується питання безпеки польотів у зонах конфліктів, де комерційні літаки піддаються підвищеному ризику випадкових або навмисних атак. Важливим аспектом статті є також оцінка економічних втрат, яких зазнають авіакомпанії та аеропорти через конфлікти. Зокрема, розглядаються випадки скасування рейсів, зниження пасажиропотоку, а також підвищення страхових премій, що значно впливає на фінансові показники компаній. Стаття також торкається питань міжнародного співробітництва у сфері авіаційної безпеки, яке є критично важливим для мінімізації ризиків і забезпечення стабільності авіаційного руху в умовах збройних конфліктів. Зокрема, аналізуються роль міжнародних організацій, таких як ІКАО, та ефективність існуючих міжнародних угод і договорів, спрямованих на координацію дій між державами під час кризових ситуацій. У статті також приділено увагу розробці практичних рекомендацій для авіакомпаній і урядів щодо підвищення готовності до роботи в умовах конфліктів, включаючи планування маршрутів, управління ризиками та покращення системи обміну інформацією. З огляду на складність і багатогранність проблематики, автори наголошують на необхідності подальших наукових досліджень у цій сфері з метою розробки нових стратегій та інструментів для забезпечення безпеки та стабільності глобальної авіаційної індустрії в умовах збройних конфліктів. Таким чином, стаття робить значний внесок у розуміння впливу міжнародних збройних конфліктів на авіаційний рух і пропонує комплексний підхід до вирішення цієї проблеми.

Ключові слова: міжнародні збройні конфлікти, авіаційний рух, комерційні авіалінії, обмеження повітряного простору, авіаційна безпека, регуляторні вимоги, економічні наслідки, міжнародне співробітництво.

Chernii E.V. International armed conflicts and their impact on aviation safety.

Aviation transport is an integral part of the global infrastructure that ensures fast and efficient movement of people and cargo around the world. However, international armed conflicts create serious challenges for the aviation industry, affecting the safety of flights, the economic stability of airlines, as well as the international aviation community as a whole. This article is devoted to the analysis of the impact of armed conflicts on air traffic, taking into account real examples from different regions of the world. One key aspect of the research is examining the effects of airspace closures over conflict zones, which force airlines to change routes, increasing fuel and operating costs. In addition, the issue of flight security in conflict zones, where commercial aircraft are at increased risk of accidental or deliberate

attacks, is analyzed. An important aspect of the article is also the assessment of economic losses suffered by airlines and airports due to conflicts. In particular, cases of flight cancellations, a decrease in passenger traffic, as well as an increase in insurance premiums, which significantly affect the financial performance of companies, are considered. The article also touches on issues of international cooperation in the field of aviation security, which is critically important for minimizing risks and ensuring the stability of air traffic in armed conflicts. In particular, the role of international organizations such as ICAO and the effectiveness of existing international agreements and treaties aimed at coordinating actions between states during crisis situations are analyzed. The article also focuses on developing practical recommendations for airlines and governments to improve their conflict preparedness, including route planning, risk management and improved information sharing systems. Given the complexity and multifaceted nature of the issue, the authors emphasize the need for further scientific research in this area in order to develop new strategies and tools to ensure the safety and stability of the global aviation industry in the face of armed conflicts. Thus, the article makes a significant contribution to the understanding of the impact of international armed conflicts on air traffic and offers a comprehensive approach to solving this problem.

Key words: international armed conflicts, air traffic, commercial airlines, airspace restrictions, aviation security, regulatory requirements, economic consequences, international cooperation.

Постановка проблеми. У сучасному світі авіаційний транспорт є важливим елементом глобальної інфраструктури, забезпечуючи швидке та ефективне переміщення людей і вантажів між країнами та континентами. Однак, збройні конфлікти, що виникають у різних частинах світу, становлять серйозну загрозу для безперебійного функціонування авіаційного руху. Проблема полягає в тому, що міжнародні збройні конфлікти можуть призводити до суттєвих змін у повітряному просторі, включаючи його часткове або повне закриття, що ускладнює планування маршрутів і підвищує витрати авіакомпаній. Такі конфлікти також підвищують ризики для безпеки пасажирів і екіпажів, оскільки комерційні літаки можуть випадково опинитися в зонах бойових дій або стати мішенню для військових атак. Крім того, збройні конфлікти можуть негативно впливати на стабільність міжнародних авіаційних перевезень, спричиняючи економічні втрати для авіакомпаній та інших учасників ринку. У зв'язку з цим виникає необхідність глибокого аналізу впливу збройних конфліктів на авіаційний рух, вивчення прикладів з історії та розробки ефективних заходів для зменшення ризиків і мінімізації негативних наслідків.

Мета дослідження. Метою даного дослідження є всебічне вивчення впливу міжнародних збройних конфліктів на авіаційний рух, зокрема аналіз змін у повітряному просторі, безпеці польотів, економічних наслідків для авіаційних компаній, а також впливу на міжнародну авіаційну спільноту. Дослідження має на меті виявити основні фактори ризику, пов'язані зі збройними конфліктами, що впливають на авіацію, та розробити рекомендації для зменшення негативного впливу на авіаційний рух. Особлива увага приділяється аналізу конкретних прикладів з недавньої історії, що дозволяє краще зрозуміти механізми виникнення загроз та шляхи їх подолання. У рамках дослідження передбачається також оцінити ефективність міжнародного співробітництва у сфері забезпечення авіаційної безпеки в умовах конфліктів та запропонувати можливі шляхи вдосконалення існуючих підходів.

Стан опрацювання проблематики. На сьогоднішній день проблема впливу міжнародних збройних конфліктів на авіаційний рух є актуальною та привертає увагу як науковців, так і міжнародних організацій, відповідальних за авіаційну безпеку. Дослідження в цій галузі охоплюють широкий спектр питань, зокрема аналіз історичних прикладів конфліктів, які мали значний вплив на авіаційні перевезення, а також оцінку регуляторних заходів, які були запроваджені для мінімізації ризиків.

Значна кількість досліджень присвячена вивченню економічних наслідків для авіаційної галузі в умовах конфліктів, включаючи зміну маршрутів, збільшення витрат на паливо та страхування, а також втрати через закриття повітряного простору. Інша частина наукових робіт фокусується на питаннях безпеки, зокрема на ризиках для пасажирів і екіпажів, пов'язаних із можливістю випадкових або навмисних атак на цивільні літаки.

Однак, попри наявність значного масиву досліджень, питання інтегрованого аналізу впливу збройних конфліктів на авіаційний рух залишається недостатньо вивченим. Більшість досліджень зосереджується на окремих аспектах проблеми, що ускладнює розуміння загальної картини та ви-

роблення комплексних рішень. Важливим напрямом досліджень, що потребує додаткової уваги, є вивчення механізмів міжнародного співробітництва у сфері авіаційної безпеки, а також розробка стратегій для швидкого реагування на нові виклики, спричинені збройними конфліктами.

Таким чином, наявні дослідження закладають основу для подальшого аналізу, але водночас вказують на необхідність більш глибокого та систематизованого підходу до вивчення впливу збройних конфліктів на авіаційний рух, зокрема шляхом інтеграції різних аспектів проблематики в єдину аналітичну рамку.

Виклад основного матеріалу. У сучасному глобалізованому світі авіаційний транспорт є ключовим елементом інфраструктури, який забезпечує швидке переміщення людей та вантажів між країнами та континентами. Однак, міжнародні збройні конфлікти, що періодично виникають у різних регіонах, створюють серйозні виклики для стабільності та безпеки авіаційного руху. У цій статті розглянуто вплив збройних конфліктів на авіаційну галузь, проаналізовано конкретні приклади таких впливів, а також запропоновано шляхи мінімізації ризиків та негативних наслідків для авіакомпаній та пасажирів [1].

Одним із найбільш яскравих прикладів впливу збройного конфлікту на авіацію є ситуація, що склалася в Україні у 2014 році. Збиття рейсу МН17 малайзійських авіаліній над територією, де тривали бойові дії, призвело до масової переоцінки маршрутів польотів над зонами конфліктів. Ця трагедія виявила критичні недоліки в системі обміну інформацією між державами, авіакомпаніями та міжнародними організаціями. Як наслідок, більшість країн почали переглядати свої рекомендації щодо безпечних маршрутів для комерційних рейсів, а міжнародні організації, такі як ІКАО, посилили свої вимоги щодо моніторингу ситуацій у зонах конфліктів [2].

Закриття повітряного простору через військові дії є ще одним важливим аспектом, який впливає на авіаційну галузь. Наприклад, під час конфлікту в Сирії багато країн заборонили польоти через свій повітряний простір, що змусило авіакомпанії шукати альтернативні маршрути. Це призвело до значних збільшень витрат на паливо та часу в дорозі, що, у свою чергу, негативно позначилося на рентабельності авіаперевезень. Крім того, закриття повітряного простору часто супроводжується підвищенням страхових премій, оскільки ризики для авіакомпаній і пасажирів значно зростають.

Також потрібно зазначити що, збройні конфлікти можуть мати негативний вплив на авіаційну безпеку через потенційні терористичні загрози. В умовах зростаючої кількості терористичних атак у зонах конфліктів авіакомпанії та держави змушені посилювати заходи безпеки як на землі, так і в повітрі. Це може включати додаткові перевірки пасажирів і вантажів, посилений контроль на аеропортах, а також спеціальні протоколи для екіпажів літаків при перетині небезпечних регіонів. Такі заходи значно збільшують час обслуговування рейсів і підвищують вартість операцій авіакомпаній.

Економічні наслідки збройних конфліктів для авіаційної галузі є суттєвими і комплексними. Крім збільшення операційних витрат, авіакомпанії стикаються з проблемами скорочення пасажиропотоку, скасування рейсів та необхідності перенаправлення літаків на менш вигідні маршрути. Ці фактори можуть призвести до значних фінансових втрат, особливо якщо конфлікт триває довгий час або охоплює великі регіони. Аеропорти в зонах конфлікту також зазнають значних втрат, оскільки зменшується кількість рейсів, що, у свою чергу, впливає на місцеву економіку, зокрема на туризм і бізнес, пов'язаний з обслуговуванням пасажирів [3].

Ще одним важливим аспектом є вплив конфліктів на страхування авіаційних перевезень. Авіакомпанії, що працюють у регіонах, де ведуться бойові дії, часто стикаються з підвищенням страхових премій через збільшені ризики. Деякі страхові компанії взагалі можуть відмовлятися покривати польоти в певні зони через високі ризики втрати літаків або збиття, що ще більше ускладнює операції авіакомпаній і призводить до додаткових фінансових втрат.

Безпека польотів у зонах конфліктів є найважливішим пріоритетом для авіакомпаній та міжнародних організацій. У відповідь на зростання загроз міжнародні організації, такі як ІКАО, запроваджують нові стандарти та рекомендації щодо планування маршрутів і управління ризиками. Водночас національні уряди відіграють важливу роль у забезпеченні безпеки свого повітряного простору, зокрема шляхом моніторингу ситуації та своєчасного інформування авіакомпаній про потенційні загрози. Важливим аспектом є також співпраця між державами у сфері авіаційної безпеки, яка дозволяє оперативно реагувати на зміни в ситуації та мінімізувати ризики для пасажирів і екіпажів [4].

Важливо зазначити, що конфлікти можуть мати також довгострокові наслідки для авіаційної галузі навіть після їх завершення. Знищення інфраструктури, економічні втрати та негативний вплив на репутацію авіакомпаній можуть впливати на відновлення нормальних операцій протягом тривалого часу. Відновлення довіри пасажирів до безпеки польотів у зонах, які були охоплені конфліктом, може вимагати значних інвестицій у рекламу та комунікації.

Міжнародне співробітництво у сфері авіаційної безпеки є критично важливим у контексті глобалізації авіаційної індустрії. Одним із ключових елементів такого співробітництва є Чиказька конвенція, яка регулює основні принципи міжнародної цивільної авіації. У випадку збройних конфліктів ефективне співробітництво між державами може відігравати вирішальну роль у забезпеченні безпеки польотів та мінімізації негативних наслідків для авіаційної галузі. Приклади успішного співробітництва, такі як координація дій під час конфліктів на Близькому Сході, показують, що міжнародні зусилля можуть бути ефективними навіть у складних умовах.

Важливо також відзначити роль таких організацій, як Міжнародна організація цивільної авіації (ICAO) та Міжнародна асоціація повітряного транспорту (IATA), які активно сприяють міжнародному діалогу та обміну інформацією між авіаційними регуляторами, авіакомпаніями та іншими учасниками ринку. Ці організації розробляють рекомендації та стандарти, що стосуються безпеки польотів, моніторингу загроз у зонах конфліктів та управління ризиками, пов'язаними із збройними діями. Наприклад, ICAO регулярно публікує інформацію щодо ризикованих зон для польотів, надаючи авіакомпаніям інструменти для ухвалення рішень щодо безпечних маршрутів.

Координація дій між урядами різних країн та міжнародними організаціями стає вирішальною в умовах збройних конфліктів. Це стосується як обміну розвідувальною інформацією щодо можливих загроз у повітряному просторі, так і спільних дій щодо розробки нових стандартів безпеки. Держави, які беруть участь у збройних конфліктах або сусідять із зонами конфлікту, повинні оперативно інформувати міжнародну спільноту про зміни в ситуації, щоб уникнути небезпечних інцидентів із цивільними авіарейсами. Подібні зусилля з міжнародної співпраці дозволяють знизити ризики і запобігти трагедіям, таким як збиття пасажирських літаків у зоні конфлікту.

Окрім цього, варто звернути увагу на ініціативи з покращення обміну даними між авіакомпаніями та регуляторними органами. Запровадження сучасних технологій, таких як системи глобального моніторингу польотів, дозволяє забезпечити своєчасне сповіщення про зміну обстановки в зонах бойових дій. Це значно підвищує оперативність реагування авіаційної галузі на нові загрози та сприяє кращому плануванню безпечних маршрутів.

Міжнародне співробітництво також охоплює заходи з підготовки персоналу, включаючи навчання пілотів, диспетчерів та наземного персоналу щодо дій у кризових ситуаціях. Таке навчання може включати моделювання різних сценаріїв збройних конфліктів, де авіація може бути під загрозою, що дозволяє краще підготуватися до можливих інцидентів і знизити ризики для пасажирів та екіпажів. Тільки через об'єднані зусилля можна забезпечити надійний захист від потенційних загроз у повітряному просторі.

У цьому контексті перспективним є розвиток міжнародних угод, які могли б регулювати не лише питання безпеки польотів, а й надання допомоги авіакомпаніям у разі кризових ситуацій, пов'язаних із збройними конфліктами. Це може включати компенсації за збитки, механізми взаємодії з урядами щодо закриття або обмеження повітряного простору та спільні заходи щодо евакуації персоналу та пасажирів у випадках загрози.

Отже, міжнародне співробітництво в авіаційній сфері є фундаментальним для гарантування безпеки польотів у нестабільних регіонах світу. Із зростанням кількості збройних конфліктів і загроз тероризму, співпраця між країнами, організаціями та авіакомпаніями стає ще більш необхідною для забезпечення стабільності та безпеки глобальних авіаперевезень [5].

Завершуючи дослідження, можна зробити висновок, що вплив збройних конфліктів на авіаційний рух є складним та багатограним. Важливим є не лише забезпечення безпеки польотів у зонах конфліктів, але й розробка ефективних стратегій для мінімізації економічних втрат авіакомпаній та збереження стабільності міжнародних авіаперевезень. У цьому контексті особливе значення мають міжнародне співробітництво та обмін інформацією, які дозволяють оперативно реагувати на нові виклики та адаптувати авіаційну галузь до умов, що швидко змінюються.

Таким чином, стаття пропонує комплексний підхід до аналізу проблеми впливу міжнародних збройних конфліктів на авіаційний рух та надає рекомендації для авіакомпаній і державних органів щодо підвищення готовності до роботи в умовах конфліктів. Це дослідження може служити

основою для подальших наукових розробок у цій сфері та сприяти підвищенню безпеки та стабільності глобальної авіаційної індустрії [6].

Висновки. У висновку даної статті підсумовано результати дослідження впливу міжнародних збройних конфліктів на авіаційний рух та окреслено основні висновки, які мають практичне значення для авіаційної галузі та міжнародного співтовариства.

Збройні конфлікти створюють значні виклики для безпеки, стабільності та економічної ефективності авіаційних перевезень. Одним із найбільш помітних наслідків конфліктів є закриття повітряного простору, що змушує авіакомпанії переглядати маршрути, збільшувати витрати на паливо та страхування, а також знижувати кількість рейсів, що негативно впливає на їхню рентабельність. Конфлікти також загрожують безпеці польотів, підвищуючи ризики для пасажирів і екіпажів, які можуть випадково опинитися в зонах бойових дій або стати мішенню для атак.

Проте, незважаючи на ці виклики, міжнародне співтовариство продовжує розробляти та впроваджувати заходи для мінімізації негативного впливу конфліктів на авіаційний рух. Міжнародні організації, такі як ICAO, грають ключову роль у розробці стандартів та рекомендацій, що сприяють підвищенню безпеки польотів. Важливе значення має також співпраця між державами, яка дозволяє оперативно реагувати на загрози та забезпечувати стабільність авіаційного руху в умовах конфліктів.

На основі проведеного аналізу можна зробити висновок, що для забезпечення стійкості авіаційної галузі в умовах збройних конфліктів необхідний комплексний підхід, який включає посилення міжнародного співробітництва, удосконалення системи обміну інформацією, а також розробку нових технологічних та організаційних рішень. Авіакомпаніям та урядам слід звертати особливу увагу на підвищення готовності до роботи в кризових умовах, що включає не лише планування маршрутів та управління ризиками, але й постійне підвищення кваліфікації персоналу.

Загалом, стаття вказує на важливість подальших наукових досліджень у сфері впливу збройних конфліктів на авіаційний рух, оскільки глобалізація та зростаюча взаємозалежність авіаційної індустрії роблять цю проблему актуальною як ніколи. Виявлення нових ризиків та розробка ефективних стратегій їх мінімізації є ключем до забезпечення безпеки та стабільності міжнародних авіаперевезень у майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Григоров О. Міжнародне повітряне право : підручник / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ; Одеса: Фенікс, 2023. 166 с.
2. ICAO, Annex 17, Chapter 2. General principles, 2.1 Objectives (11th Edition, 2020); and ICAO Annex 11, Attachment C. Material relating to contingency planning, 4. Preparatory action, Article 4.2b (15th Edition, 2018).
3. EASA (2019), European Plan for Aviation Safety (EPAS) 2020-2024, Ch. 3.1.1.4 Impact of security on safety, Conflict Zones Key Action: "Disseminate information to air operators in order to mitigate the risk associated with overflying conflict zones".
4. Конвенція про міжнародну цивільну авіацію 1944 р. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_038.
5. Risk Assessment Manual for Civil Aircraft Operations Over or Near Conflict Zones. Doc 10084, Third Edition, 2023. P. 87.
6. Звіт з безпеки польотів 2021 (Safety report). Державна авіаційна служба України. URL: <https://avia.gov.ua/bezpeka-aviatsiyi/bezpeka-polotiv/>.

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.53>

ПРАВОСУДДЯ, ДРУЖНЄ ДО ДИТИНИ: ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПІДТРИМКИ ВРАЗЛИВИХ ОСІБ У СУДОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

Шорнікова С.О.,
*студентка 2 курсу магістерського рівня навчання
спеціальність «Право»,
спеціалізація «Міжнародне комерційне право»
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»*

Шорнікова С.О. Правосуддя, дружнє до дитини: шляхи вдосконалення підтримки вразливих осіб у судовій системі України.

Дана наукова стаття присвячена розгляду актуальних та нагальних проблем, що виникають у сучасному правовому середовищі, зокрема забезпеченню правосуддя, дружнього до дитини. Це є критично важливим аспектом для створення справедливих, неупереджених і максимально ефективних судових процесів, які враховують інтереси та права дітей. У статті розглянуті наявні механізми підтримки й захисту дітей у межах судової системи, проаналізовані практичні аспекти їх реалізації та запропоновані дієві рекомендації для покращення та удосконалення наявної системи правосуддя. У цьому дослідженні оцінюються ключові складові елементи системи правосуддя, що орієнтовані на забезпечення прав дітей, включаючи спеціалізовані суди, професійних працівників правової системи та послуги психологічної підтримки, спрямовані на захист емоційного стану неповнолітніх під час судових процесів. Особливу увагу приділено поглибленому аналізу низки проблем, що виникають у процесі взаємодії дітей із судовими органами та працівниками правової системи, а також їхньому безпосередньому впливу на результати розгляду судових справ. Дослідження також фокусує увагу на питаннях, пов'язаних із недостатньою професійною підготовкою суддів та працівників правової системи до роботи з вразливими категоріями осіб, зокрема дітьми, та на відсутності чітких, офіційно закріплених методичних рекомендацій, які б регулювали поведінку та підходи до роботи з дітьми в суді. Це часто призводить до негативних наслідків, зокрема впливу на психоемоційний стан дітей, що опиняються у стресових умовах. На основі проведеного всебічного аналізу у статті пропонуються конкретні шляхи вдосконалення підтримки вразливих користувачів судової системи, зокрема дітей. Ці рекомендації охоплюють підвищення професійної кваліфікації спеціалістів судової системи, впровадження інноваційних технологій, які дозволять спростити процес взаємодії дітей із судовими органами, а також розробку та впровадження інноваційних підходів до надання психологічної підтримки дітям у рамках судових процесів. Окрім цього, важливим є створення більш безпечного і дружнього середовища, які будуть орієнтовані на захист прав і психологічного стану дитини. Дослідження підкреслює необхідність інтеграції сучасних підходів до правосуддя, які включають більш гнучкі, чутливі до потреб дітей та їхнього емоційного стану процедури. Також у статті акцентується увага на необхідності розробки нових стандартів і методичних рекомендацій, спрямованих на забезпечення максимально ефективної, справедливої та гуманної підтримки вразливих дітей. Стаття пропонує низку можливостей, що можуть суттєво допомогти в удосконаленні судової системи, доступу до правосуддя в контексті захисту прав і інтересів дітей у сучасному правовому полі.

Ключові слова: вразливі особи, правосуддя, спеціалізовані суди, інновації, дружнє середовище, захист прав дітей, правосуддя дружнє до дитини.

Shornikova S.O. Child-Friendly Justice: ways to improve support for vulnerable people in Ukraine's judicial system.

This scientific article is dedicated to examining the current and pressing issues arising in the modern legal environment, particularly in ensuring child-friendly justice. This is a critically important aspect

for creating fair, impartial, and highly effective judicial processes that take into account the interests and rights of children. The article examines the existing mechanisms of support and protection for children within the judicial system, analyzes the practical aspects of their implementation, and proposes effective recommendations for improving and enhancing the current justice system.

This research evaluates the key components of a justice system aimed at ensuring the rights of children, including specialized courts, professional legal system workers, and psychological support services aimed at protecting the emotional state of minors during legal proceedings. Special attention is given to an in-depth analysis of the range of issues that arise during the interaction of children with judicial authorities and legal professionals, as well as their direct impact on the outcomes of court cases.

The study also focuses on issues related to the insufficient professional training of judges and legal system personnel for working with vulnerable groups, particularly children, and the lack of clear, officially established guidelines that regulate behavior and approaches to working with children in court. This often leads to negative consequences, including effects on the psycho-emotional state of children who find themselves in stressful conditions.

Based on a comprehensive analysis, the article proposes specific ways to improve the support for vulnerable users of the judicial system, particularly children. These recommendations include enhancing the professional qualifications of judicial system specialists, introducing innovative technologies that would simplify children's interaction with judicial bodies, and developing and implementing new approaches to providing psychological support to children during legal proceedings. Additionally, it is important to create a safer and more child-friendly environment focused on protecting the rights and psychological well-being of the child.

The research emphasizes the need to integrate modern approaches to justice, which include more flexible and sensitive procedures that address the needs of children and their emotional state. The article also highlights the necessity of developing new standards and guidelines aimed at ensuring the most effective, fair, and humane support for vulnerable children. It offers several opportunities that could significantly contribute to improving the judicial system and access to justice in the context of protecting the rights and interests of children in the modern legal landscape.

Key words: vulnerable people, justice, specialized courts, innovations, child-friendly environment, protection of children's rights.

Постановка проблеми. Однією з ключових проблем сучасної судової системи України є недостатній рівень захисту прав та інтересів дітей, які беруть участь у судових процесах. Система правосуддя, яка повинна бути орієнтованою на дитину, часто не враховує специфічні потреби вразливих категорій осіб, зокрема дітей. Це призводить до додаткового психологічного тиску на неповнолітніх, що негативно впливає на їхній психоемоційний стан та результати судового розгляду. Наразі відсутні належні механізми підтримки дітей під час судових процесів, включаючи спеціалізовані методичні рекомендації для суддів та інших працівників правової системи, які б сприяли створенню безпечного та дружнього до дитини середовища. Актуальним є питання вдосконалення підготовки суддів та інших фахівців у роботі з дітьми, а також впровадження інноваційних підходів і технологій, що дозволять мінімізувати стресові фактори для дітей у судовій системі. Вирішення цих питань сприятиме формуванню більш справедливої та ефективної системи правосуддя, дружньої до дитини, що враховуватиме її права, інтереси та психологічний стан.

Мета дослідження. Аналіз існуючих механізмів правосуддя, дружнього до дитини, в Україні та виявлення шляхів удосконалення підтримки вразливих осіб у судовій системі. Вивчення практичних аспектів реалізації правосуддя для дітей, оцінку ефективності діючих програм та ініціатив, а також розробку рекомендацій щодо покращення підготовки суддів та інших фахівців, які працюють з дітьми.

Стан опрацювання проблематики. У міжнародному контексті дослідження правосуддя, дружнього до дитини, активно розвиваються, зокрема дану тематику вивчають такі автори як: Елізабет М. Гібер, Деніел Л. Сімон, Роберт Дж. Стюарт. Серед українських науковців дослідженнями у цій сфері займаються: Куйбіда Р., Рибак В., Серeda М., Хмелевська Н. діяльність яких спрямована на аналіз сучасного стану сфери правосуддя для дітей, що свідчить про те, що в Україні активно впроваджуються різноманітні ініціативи, спрямовані на удосконалення системи правосуддя для дітей, такі як створення спеціалізованих судів, запровадження психологічної підтримки, розробка навчальних програм для суддів. Проте на практиці залишається багато не-

вирішених питань, зокрема, щодо ефективності таких механізмів і їхнього впливу на результати судового процесу. Таким чином, стан опрацювання проблематики правосуддя, дружнього до дитини, в Україні свідчить про необхідність комплексного підходу до її вирішення, що включає аналіз існуючих проблем, впровадження нових технологій та методик, а також активну участь державних і громадських інститутів у процесі захисту прав дітей.

Виклад основного матеріалу. Щодня діти різної вікової категорії взаємодіють із системою правосуддя неоднаковими шляхами, так одні стають жертвами, а інші свідками кримінальних правопорушень або навіть їх учасниками. Досвід участі у судових процесах, особливо у кримінальних провадженнях, в більшості випадків є психологічно-травматичним досвідом для дітей та потребує особливої уваги. Перш за все, необхідно проаналізувати наявні послуги для вразливих користувачів суду, які можна поділити на декілька категорій:

- *Правова допомога:* юридичні консультації (надання консультаційної підтримки з юридичних питань для дітей та їх родин), представництво у суді, фінансова підтримка для покриття витрат на юридичні послуги для малозабезпечених родин;

- *Психологічна підтримка* для зменшення стресу дітей у судових процесах, так психологічні консультації допомагають дітям контролювати емоційно-психологічне навантаження, а підтримка під час розгляду справи спеціально підготовленими психологами допомагають дітям адаптуватися до судового процесу.

- *Спеціалізовані процедури для участі дітей у судових процесах*, які допомагають зменшити стрес та забезпечити належні комфортні умови для дітей – ця вимога є однією зі складових правосуддя, дружнього до дитини. Так, Комітет Міністрів Ради Європи у Керівних принципах щодо правосуддя, дружнього до дітей, у цьому контексті рекомендує вживати такі заходи [1]:

- до початку судового засідання, дитину слід ознайомити з приміщенням суду, іншими об'єктами і ролями та особами посадових осіб, що беруть в ньому участь;

- для сприяння участі дітей на повну міру їхньої когнітивної здатності і задля забезпечення підтримки емоційної стабільності, фактори, що порушують хід засідання, і фактори, що відвертають увагу, мають бути скорочені до мінімуму;

- наскільки це доречно і можливо, кімнати для проведення інтерв'ю і зали очікування повинні бути організованими для дітей і в умовах, сприятливих для дитини (п. 54–63 розділу IV).

Керівні принципи, що стосуються правосуддя з питань, пов'язаних з участю дітей-жертв та свідків злочинів, для таких учасників процесу вимагають забезпечити наявність кімнат для проведення опитувань, призначених спеціально для дітей, пристосування судових приміщень до інтересів дітей-свідків (підпункт «d» п. 30) [1].

- *Механізм захисту свідчень дітей*, що є важливим аспектом забезпечення їхньої безпеки, складовими якого є: анонімність, захист від залякування, відеозапис свідчень.

Варто також зазначити про основні принципи, на яких ґрунтуються Стандарти роботи з дітьми та вищезазначені послуги для вразливих користувачів суду, з позиції Офісу генерального прокурора України:

- *Поважати дитину* – враховувати її думки та інтереси, роз'яснювати права зрозумілою мовою. Забезпечити право на конфіденційність інформації.

- *Не лише розслідувати, а й надавати допомогу.* Це включає комфортні умови на всіх етапах процесу, супровід кваліфікованого дитячого психолога.

- *Уникати повторної травматизації* – обмежити кількість слідчих дій за участі дитини.

- *Давати шанс дітям, які помилилися* – запровадити відновні та гуманні підходи до дітей, які порушили закон [2].

Важливу думку висловив Ніл Хейзел, відомий британський науковець у сфері ювенальної юстиції, так принцип «дитина перш за все» – це не просто фраза, мантра чи філософія – це опублікований керівний принцип для молодіжної юстиції. По суті, це підсумовує наше сучасне розуміння правосуддя щодо молоді. І це розуміння суттєво просунулося за останні роки, допомагаючи дітям робити позитивний внесок у суспільство. Беручи за основу принцип «дитина перш за все» можна запобігти правопорушенням, які вчиняються неповнолітніми. В Україні це зовсім новий принцип, який повинен також стати ядром подальшого розвитку ювенальної юстиції [3, с. 165]. Слушну думку висловлює Іващенко А.М., що завдання буде виконане лише тоді, коли зміни можна буде спостерігати на практиці. Щоб досягнути цього, першорядне значення має пропагування, поширення і моніторинг Керівних принципів правосуддя, дружнього до дітей, а також гарантування

того, що вони будуть покладені в основу національних політик держав Європи щодо їх належного забезпечення [3, с. 165]. Тобто, недостатнім буде лише впровадити основні принципи на папері, але також потрібно активно їх застосовувати. Тож, виходячи з думок науковців, необхідно втілювати таку юстицію, яка б ґрунтувалась безпосередньо на інтересах дітей, так, наприклад, існує велика кількість різноманітних методик роботи з дітьми, особливо в кримінальному провадженні, зокрема, методика «Зелена кімната», Барнахус, медіація в межах відновного правосуддя. Також хотіла б детальніше звернути увагу на методику «Зеленої кімнати», що протягом певного часу набула поширення в підрозділах ювенальної превенції поліції. Причиною поширення став прийнятий у 2012 році наказ Міністерства внутрішніх справ, що передбачав використання методики «Зелена кімната» для проведення опитування дитини, яка є потерпілою або свідком у кримінальному провадженні, у спеціально облаштованому для цих цілей приміщенні. Передбачалося, що ця методика застосовується до дітей віком від 4 до 14 років, а на розсуд слідчого чи суду – у віці від 14 до 16 років, які потерпіли внаслідок учинення злочинів проти статевої свободи і недоторканості, інших злочинів насильницького характеру або стали свідками таких злочинів. Сама ж методика «Зелена кімната» визначалася як «методика проведення інтерв'ювання дитини, яка потерпіла або стала свідком злочину, в умовах, що мінімізують та не допускають повторної травматизації психіки дитини, з урахуванням її індивідуально-психологічних та психофізіологічних властивостей». Однак через п'ять років цей наказ втратив чинність у зв'язку зі створенням підрозділів ювенальної превенції Національної поліції, а аналогічний наказ про підрозділи ювенальної превенції уже не містив положень про методику «Зелена кімната».

Незважаючи на те, що в Україні створюються так звані «зелені кімнати», не всі вони функціонують належним чином. Часто ці приміщення не виконують своєї основної функції – бути комфортним та безпечним місцем для дітей, які стали свідками чи потерпілими у кримінальних справах. Наприклад, прокурор обласної прокуратури Львівської області відзначає, що ці кімнати є практично в кожному відділі поліції, однак використовуються не за призначенням. Іноді такі приміщення слугують для зберігання речових доказів, або ж просто стоять закритими. Це звичайні кімнати, де, окрім зелених стін і, можливо, кількох іграшок, немає спеціалізованого обладнання для роботи з дітьми [4, с. 25].

Варто розглянути приклади Вінницької області та Тернополя, тут впроваджується більш системний підхід через модель Барнахус. Ця модель передбачає створення спеціальних дитячих центрів, де дитина може спілкуватися з фахівцями – психологами, соціальними працівниками та слідчими – в безпечному середовищі. У Вінниці та Тернополі вже працюють подібні центри, де з дітьми працюють у дружній і комфортній атмосфері, мінімізуючи ризик повторної травматизації. У таких приміщеннях є не тільки іграшки, але й спеціальне відеобладнання для фіксації розмов із дітьми, щоб не було потреби у численних допитах. Крім того, забезпечується надання комплексної допомоги – від психологічної підтримки до юридичного супроводу, що дозволяє зменшити стрес для дитини та ефективно проводити слідчі дії. Центри Барнахус вже також функціонують у Чернівецькій, Житомирській, Полтавській, Кіровоградській, Сумській, Волинській, Київській, Миколаївській, Одеській, Черкаській, Дніпропетровській, Волинській областях і за підтримки міжнародних партнерів їх мережа збільшується [5].

Також варто зазначити, що наразі існує практика створення «зелених кімнат» не тільки в межах органів поліції, а й в освітніх закладах системи МВС, або ж вони створені і надаються для використання органам поліції на договірних засадах сторонніми організаціями. Однак цей механізм має певні складнощі, адже такі кімнати необхідно «бронювати» заздалегідь, що реалізовується працівниками поліції доволі рідко, тому допити дітей часто проводять в кабінетах працівників поліції. Деякі працівники поліції в свою чергу, які спеціалізуються на роботі з дітьми, самі облаштовують свої кабінети так, щоб діти могли почуватися в них комфортніше. Незважаючи на спроби покращити умови перебування дітей в поліції, наразі маємо негативну загальну атмосферу, що сприяє гнітюче враження на дітей та їх психіку. Самі ж суди також рідко мають зали судових засідань, які адаптовані для участі дитини, навіть у Верховному Суді такі зали наразі відсутні. Для розгляду кримінальних проваджень зазвичай використовують зали з металевими загородами (клітками) або загородами зі скла, в яких перебувають особи, яких було взяти під варту та, на жаль, і діти не часто не є винятком. Варто зазначити про те, що відсутність дружніх умов, окрім погіршення психоемоційного стану, також впливає на отримання належних свідчень від дитини.

Наступний аспект, який варто розглянути – це законодавча регламентація прав дітей під час здійснення правосуддя, так як масив міжнародних та національних правових актів значною мірою формують основні стандарти та підходи до створення відповідних умов для вразливих користувачів судової системи. Першим міжнародним документом необхідно зазначити Конвенцію ООН про права дитини 1989 року, так частина 2 статті 12 регламентує, що: «Дитині надається можливість бути заслуханою в ході будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що торкається дитини, безпосередньо або через представника чи відповідний орган у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства». Окрему увагу потрібно приділити статті 40 Конвенції, яка підкреслює важливість того, що «держави-учасниці визнають право кожної дитини, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство, звинувачується або визнається винною в його порушенні, на таке поводження, що сприяє розвитку у дитини почуття гідності і значущості, зміцнює в ній повагу до прав людини й основних свобод інших та при якому враховуються вік дитини і бажаність сприяння її реінтеграції та виконання нею корисної ролі в суспільстві», а також зазначено, що: «Держави-учасниці прагнуть сприяти створенню законів, процедур, органів і установ, що мають безпосереднє відношення до дітей, які, як вважається, порушили кримінальне законодавство, звинувачуються чи визнаються винними в його порушенні» [6]. Вищезазначені положення Конвенції підкреслюють важливість надання дітям певних прав під час судових або адміністративних процедур, а також гарантують справедливе поводження з дітьми, які порушили кримінальне законодавство, з окремим акцентом на інтеграцію в суспільство. Визнання цієї необхідності відіграє ключову роль, адже містить законодавче підґрунтя для створення та функціонування спеціалізованих нормативно-правових актів, процедур та установ для захисту прав дітей, що свідчить про прагнення міжнародного співтовариства забезпечити дітям належні умови, які сприяють їхньому розвитку та повазі до прав людини.

Актуальним міжнародним документом в сфері захисту дітей, а особливо українців, є Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах 2000 року, так в його тексті йдеться: «вважаючи, таким чином, що в цілях сприяння більш ефективного здійсненню прав, визнаних у Конвенції про права дитини, необхідно посилити захист дітей від участі у збройних конфліктах» [7]. Тож, основну мету даного Протоколу можна визначити як застосування обмежень щодо використання дітей у військових діях та захист їх від насильства, пов'язаного з війною, а також контроль зобов'язання інших держав дотримуватися найсуворіших стандартів у цій сфері.

Окремої уваги та аналізу потребують Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей 2010 року, що стосуються питання місця і ролі, а також думки, прав та потреб дитини під час судових розглядів, а також процесів, альтернативних таким розглядам [8, ст. 16]. Цікавою є особлива увага Комітету Ради Європи в Керівних принципах щодо правосуддя, дружнього до дітей, щодо рекомендацій запровадження спеціальних процедур для дітей, які перебувають у конфлікті із законом, так пункти 54, 55, 61 регламентують важливість:

- враховувати під час всіх розглядів рівень зрілості, розуміння, вік, особливі потреби дитини;
- перш ніж почати розгляд, діти повинні бути ознайомлені з приміщенням суду або іншими об'єктами, а також з ролями й особами посадових осіб, що беруть у ньому участь;
- адаптовувати судові засідання, в яких беруть участь діти, до темпу і тривалості концентрації уваги дитини: мають плануватись регулярні перерви і слухання не повинно тривати надто довго [1].

Невжиття достатніх заходів щодо створення комфортних умов для дитини під час судового процесу може становити порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Наприклад, у справі «*V. проти Об'єднаного Королівства*» Європейський суд з прав людини встановив порушення статті 6 Конвенції у зв'язку з надмірним формалізмом судового процесу. На думку Суду, з урахуванням дуже юного віку дітей формальності і процедура Суду Корони повинна була лякати дітей, а підвищення, на якому вони сиділи, збільшувало цей дискомфорт [8].

Стосовно українського законодавства, то в ньому також містяться певні додаткові гарантії для дітей, які беруть участь у справах кримінального провадження, що загалом відповідають міжнародним стандартам, але все ж таки потребують певного вдосконалення, особливо у справах про адміністративні проступки. Так Кодекс України про адміністративні правопорушення, незважаючи на велику кількість змін, досі не містить належні особливості щодо провадження у

справах за участю неповнолітніх, окрім ч. 1 ст. 270: «інтереси особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, і потерпілого, які є неповнолітніми, мають право представляти їхні законні представники (батьки, усиновителі, опікуни, піклувальники) [9]. Щодо кримінального провадження, то Кримінальний процесуальний кодекс України містить окрему главу 38 стосовно справ неповнолітніх, окрім учасників правопорушень, положення глави мають застосовуватися і до неповнолітніх свідків та потерпілих.

Щодо дотримання міжнародних стандартів у практиці ЄСПЛ у справах за участю дитини, то статистика більш негативна, так лише в трьох проаналізованих судових рішеннях суд у мотивувальній частині зробив посилання на відповідні міжнародні документи: Конвенція ООН про права дитини, Загальний коментар № 10 Комітету ООН з прав дитини про права дітей у ювенальній юстиції, Рекомендація CM/Res (2008) 11 Комітету Міністрів державам-членам про європейські правила стосовно неповнолітніх правопорушників, щодо яких вживаються санкції або заходи. У тих трьох випадках, коли суди посилалися на міжнародні стандарти, таке використання було доречним у контексті розгляду конкретної справи. Так, зокрема, у двох випадках з посиланням на міжнародні стандарти щодо дотримання прав дитини, суд обґрунтував свою позицію щодо звільнення неповнолітнього від відбування покарання з випробуванням. Зокрема, з цією метою суди посилались на п. 10 Загального коментаря № 10 про права дітей у ювенальній юстиції Комітету ООН з прав дитини, відповідно до якого прикладом якнайкращого забезпечення інтересів дитини є практика, коли традиційні цілі кримінального правосуддя, такі як покарання, поступаються місцем реабілітаційним та відновним цілям правосуддя у справах дітей-правопорушників. Ще в одному випадку суд використав міжнародні стандарти для обґрунтування призначення тяжкого покарання особі, визнаної винною у зґвалтуванні малолітньої дитини [4, с. 21].

Важливим аспектом у справах дітей є дотримання спеціальних вимог, так у ч. 6 ст. 18 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» визначені критерії, яким має відповідати суддя для розгляду справи за участі неповнолітнього. У прокуратурі є так звані ювенальні прокурори, хоч закон і не вимагає цього. В Офісі Генерального прокурора та обласних прокуратурах на підставі внутрішніх актів запроваджені окремі підрозділи захисту інтересів дітей та протидії насильству, а в окружних прокуратурах можуть спеціально уповноважувати на виконання функцій прокуратури щодо захисту інтересів дітей та протидії насильству окремих прокурорів. Ювенальні прокурори повинні мати «високі моральні, ділові та професійні якості» і проходити спеціальне навчання за спеціалізацією в Тренінговому центрі прокурорів України [10]. Щодо міжнародних стандартів, то Комітет Міністрів Ради Європи в Керівних принципах щодо правосуддя, дружнього до дітей (п. 14–16, 63 розділу IV, п. f розділу V), рекомендував, наскільки це можливо, створювати спеціалізовані суди (або судові палати), процедури й інститути для дітей, які знаходяться у конфлікті з законом. Також доцільно розглянути питання про запровадження системи спеціалізованих суддів і адвокатів для дітей. Спеціалізовані підрозділи можуть створюватися також у поліції та органах прокуратури. Слід забезпечити, щоб всі зацікавлені фахівці, які працюють з дітьми в системі правосуддя, отримували відповідну підтримку та необхідну міждисциплінарну підготовку з питань прав і потреб дітей різних вікових груп, а також щодо процедур, які адаптовані до них. Фахівці, які мають безпосередній контакт з дітьми, також повинні бути навчені спілкуватися з ними в будь-якому віці та на будь-якій стадії розвитку, а також з дітьми, які перебувають у умовах особливої вразливості [1].

Варто зазначити, що в Україні зараз функціонує відповідний орган, що створений для забезпечення комплексного підходу до захисту прав неповнолітніх у правовій системі – Міжвідомча координаційна рада з питань правосуддя щодо неповнолітніх. Даний орган утворений Постановою Кабінету Міністрів України «Про утворення Міжвідомчої координаційної ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх» від 24.05.2017 року, в якій зазначається, що Міжвідомча координаційна рада з питань правосуддя щодо неповнолітніх є тимчасовим консультативно-дорадчим органом Кабінету Міністрів України, утвореним з метою запровадження міжінституційної платформи для системного обговорення та вирішення проблемних питань розвитку правосуддя щодо неповнолітніх, прийняття узгоджених рішень, що відповідають інтересам дитини. [11]

Розглядаючи поточну ситуацію в Україні, то варто зазначити, що наша держава продовжує вдосконалюватися шляхом реалізації спільних проєктів Мін'юсту з ОГП і МВС у сфері ювенальної юстиції: розбудова системи центрів захисту дитини за моделлю Барнахус; залучення психологів до кримінальних проваджень з участю дитини; програма відновного правосуддя для неповноліт-

ніх підозрюваних. За інформацією Уповноваженого ВРУ з прав людини за минулий рік Офіс Омбудсмана отримав понад 3,5 тисяч звернень щодо порушення прав дитини, що стало поштовхом для запуску спільно з Патрульною поліцією України просвітницького проекту «Права та обов'язки дітей». У його межах в школах різних регіонів України проводять уроки, на яких діти дізнаються більше про свої права. Також розробили інформаційні бюлетені [12].

Також про необхідність забезпечення різнопланової міждисциплінарної підготовки фахівців, які працюють з дітьми-потерпілими і свідками, йдеться і в розділі IX Керівних принципів, що стосуються правосуддя з питань, пов'язаних з участю дітей-жертв та свідків злочинів [4, с. 30]. Запровадження та практична реалізація цих стандартів допомогли б вирішити такі проблеми як: некомпетентність прокурорів та суддів в дитячих справах, ігнорування створення належних умов для допиту або проведення судового засідання для вразливих відвідувачів, травматизація дитячого психоемоційного стану під час здійснення правосуддя, додаткові гарантії для дітей, що пережили збройний конфлікт під час надання свідчень.

Висновки. Отже, система наявних послуг для вразливих користувачів суду є доволі широкою, однак містить певні проблеми, які можна подолати наступними шляхами:

Втручання законодавця щодо внесення змін до Кримінального процесуального кодексу, Кодексу України про адміністративні правопорушення та Закону України «Про судоустрій та статус суддів» для розширення окремої дитячої спеціалізації для слідчих, дізнавачів, прокурорів та суддів. Надалі, за можливості, не обтяжувати фахівців, що мають дитячу спеціалізацію іншими категоріями справ.

Важливо запровадити системне підвищення кваліфікації фахівців, що працюють з вразливими користувачами суду, надаючи перевагам різноманітним тренінгам обміну інформації та навчання за участі психологів, що будуть організовуватися за ініціативи представників Міжвідомчої координаційної ради, та сформувати електронну бібліотеку методичних рекомендацій, яка буде розроблена Міністерством юстиції України з урахуванням різних аспектів роботи з дітьми під час кримінальних або адміністративних проваджень.

Необхідно створити адаптовані для дітей додатки, за участі Міністерства цифрової трансформації, в яких буде подана інформація у доступній формі про функціонування системи правосуддя.

Доцільно сприяти поширенню використання методики «Зелена кімната», шляхом залучення відповідних психологів, забезпечення обладнанням, спрощення бронювання та бюрократичних процедур, а також створити комфортні умови для розгляду справ за участю дітей в залах суду, наприклад не використовувати зали з металевими або скляними загородами щодо неповнолітніх, залучивши для комплексного підходу вирішення даної проблеми та поширення вдалих практик Раду суддів України та Державну судову адміністрацію.

Посилити контроль з боку Координаційного центру надання безоплатної правничої допомоги за якістю виконання адвокатами безоплатної правничої допомоги обов'язків із захисту неповнолітніх осіб щодо яких відкрито кримінальне провадження.

Тож, правосуддя, дружнє до дитини, є важливою складовою системи захисту прав людини, особливо у контексті забезпечення належного ставлення до дітей, які стають учасниками судових процесів. Аналіз міжнародних і національних правових рамок, зокрема Конвенції ООН про права дитини та практики Європейського суду з прав людини, свідчить про зростаюче усвідомлення необхідності надання дітям особливих процесуальних гарантій. Спеціальні заходи, такі як обмеження стресу для дітей під час допитів, психологічна підтримка та створення дитячих судів, сприяють їх захисту від травматичних наслідків судових розглядів. Оцінка наявних послуг показує, що існують прогалини в системі захисту дітей, особливо серед вразливих категорій. Для покращення підтримки вразливих користувачів суду важливим є розширення доступу до юридичної та психологічної допомоги, вдосконалення навчання суддів і інших працівників правової системи, а також розвиток міждисциплінарної співпраці та інших вищевказаних аспектів. Удосконалення цих аспектів дозволить зменшити негативні наслідки судових процесів для дітей і підвищити ефективність правосуддя, дружнього до дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей від 17.11.2010 р. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188>.

2. Імплементація міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини – правоохоронці та урядовці підписали спільний документ. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/implementaciya-miznarodnix-standartiv-pravosuddya-druzhnyogo-do-ditini-pravooxoronci-ta-uryadovci-pidpisali-spilnii-dokument>.
3. Хмелевська Н.В. Зміст юстиції, дружньої до дитини. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 4. 2023 р. С. 163–168. URL: http://apnl.dnu.in.ua/4_2023/24.pdf.
4. Куйбіда Р., Рибак В., Середа М. Стандарти правосуддя, дружнього до дитини та їх втілення в Україні (кримінальний аспект). 2021 р. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/f/9/488050.pdf>.
5. Впровадження моделі Барнахус для захисту дітей-постраждалих від насильства. URL: <https://www.healthright.org.ua/proekti/barnahus/>.
6. Конвенція про права дитини 1989 року. Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.02.91. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#top.
7. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах 2000 року. Протокол ратифіковано із заявою Законом № 1845-IV (1845-15) від 23.06.2004, *ВВР*, 2004, № 38, ст. 476. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#top.
8. Рішення ЄСПЛ у Справі Т. та В. проти Об'єднаного Королівства від 16.12.1999 року. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_028#Text.
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 213-330) № 8073-X від 07.12.1984 р. *Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР)*. 1984, додаток до № 51, ст. 1122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#Text>.
10. Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству: Наказ Офісу генерального прокурора № 509 від 04.11.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0509905-20#Text>.
11. Про утворення Міжвідомчої координації ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх: Постанова Кабінету Міністрів України № 357 від 24.05.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/357-2017-п#Text>.
12. Правоохоронці та урядовці об'єднують зусилля для захисту дітей та подолання викликів у сфері дитячої безпеки під час війни. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pravooxoronci-ta-uryadovci-objednuuyut-zusillya-dlya-zaxistu-ditei-ta-podolannya-viklikiv-u-sferi-dityacyi-bezpeki-pid-cas-viini>.
13. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України № 4651-VI від 13.04.2012 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#top>.
14. Про судоустрій і статус суддів: Закон України № 1402-VIII від 02.06.2016 р. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016, № 31, ст. 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.54>

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ОФІС ГРОМАДСЬКОГО ПРОКУРОРА: КОМПЕТЕНЦІЯ, ЗАВДАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СПІВПРАЦІ З ОРГАНАМИ ДЕРЖАВИ УКРАЇНИ

Шпакович О.М.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри порівняльного і європейського права,
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
науковий експерт "UA Experts"
ORCID: 0000-0001-7784-5069
e-mail: olshpakovych@gmail.com*

Пристапа А.А.
*студентка II курсу ОР «Магістр»,
спеціальності «Міжнародне право»,
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-6400-4615
e-mail: alinaprystupa@ukr.net*

Шпакович О.М., Пристапа А.А. Європейський офіс громадського прокурора: компетенція, завдання та перспективи співпраці з органами держави України.

У статті проаналізовано функціонування Європейського офісу громадського прокурора (ЄОГП) як незалежного органу ЄС, відповідального за розслідування, кримінальне переслідування та притягнення до відповідальності осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, що зачіпають фінансові інтереси Євросоюзу – актуальне питання як для інституцій, так і держав-членів ЄС, зокрема й для України як країни-кандидата на членство. Важливість розширення повноважень ЄОГП згадується у Політичних керівних принципах для наступної Європейської Комісії 2024–2029 рр. «Вибір Європи». Вказується на потребу обговорення сфер, в яких вбачається необхідність збільшення повноважень даного органу для боротьби з транскордонною серйозною злочинністю, включаючи корупцію, яка впливає на фонди ЄС і з якою держави-члени не можуть впоратися самостійно на своєму рівні.

В аспекті адаптації законодавства України до права ЄС, переговорів про вступ та поетапної інтеграції України до простору свободи безпеки та юстиції Союзу значну роль відіграє співробітництво та взаємодія органів державної влади України з ЄОГП.

Співробітництво Європейського Союзу у галузі простору свободи, безпеки та юстиції (далі – ПСБЮ) відбувається як на рівні ЄС та держав-членів, так й регулюється в рамках Угоди про асоціацію між третьою країною і ЄС та його державами-членами (для країн Західних Балкан – «Угоди про стабілізацію та асоціацію»). Так, Угода про асоціацію між Україною та ЄС містить розділ 3 «Юстиція, свобода та безпека».

За результатами дослідження було проаналізовано повноваження ЄОГП, розмежовано мандат ЄОГП та Європейського бюро з боротьби з шахрайством, досліджено правову рамку (Регламент Ради (ЄС) 2017/1939 («Регламент ЄОГП») та Директива (ЄС) 2017/1371 («Директива PIF»)), а також процедуру і стан приєднання країн-членів ЄС до ЄОГП, включаючи організацію роботи органу, яка реалізується на двох рівнях: централізованому та децентралізовану.

Зроблено висновок щодо необхідності приєднання України до ЄОГП після набуття повноправного членства в ЄС.

Ключові слова: Європейська прокуратура, фінансові інтереси ЄС, бюджет ЄС, Європейське бюро з боротьби з шахрайством, транскордонна злочинність, ПСБЮ, ЄОГП.

Shpakovych O.M., Prystupa A.A. The European Public Prosecutor's office: competence, tasks and prospects of cooperation with the state authorities of Ukraine.

This article analyses the functioning of the European Public Prosecutor's Office (EPPO) as an independent EU body responsible for investigating, prosecuting and bringing to justice those who have committed criminal offences affecting the financial interests of the European Union - a topical issue for both EU institutions and Member States, including Ukraine as a candidate country. The importance of expanding the powers of the EPPO is mentioned in the Political Guidelines for the next European Commission 2024–2029 «Europe's Choice». It points to the need to discuss areas where it is seen necessary to increase the powers of this body to combat cross-border serious crime, including corruption, which affects EU funds and which Member States cannot tackle on their own at the national level.

In terms of the adaptation of Ukrainian legislation to EU law, accession negotiations and Ukraine's gradual integration into the EU's area of freedom, security and justice. The cooperation and interaction of the Ukrainian state authorities with the EPPO plays a significant role.

The European Union's cooperation in the area of freedom, security and justice (hereinafter referred to as the AFSJ) takes place both at the level of the EU and its Member States and is regulated under the Association Agreement between a third country and the EU and its Member States (for the Western Balkan countries - the Stabilisation and Association Agreement). Thus, the EU-Ukraine Association Agreement contains Chapter 3 «Justice, Freedom and Security».

The research article analyses the competence of the EPPO, the mandate of the EPPO and the European Anti-Fraud Office was clarified. The article examines the legal framework (Council Regulation (EU) 2017/1939 (the «EPPO Regulation») and Directive (EU) 2017/1371 (the «PIF Directive»), as well as the procedure and status of accession of EU Member States to the EPPO, including the organisation of the body's work, which is organised at two levels: centralised and decentralised.

The authors conclude that Ukraine should join the EPPO after becoming a full member of the EU.

Key words: European Public Prosecutor's Office, EU financial interests, EU budget, European Anti-Fraud Office, cross-border crime, AFSJ, EPPO.

Постановка проблеми. Ефективна взаємодія держав-членів ЄС та міжнародних партнерів в рамках сфери судового співробітництва в кримінальних справах у галузі простору свободи, безпеки та юстиції Європейського Союзу, а також перспективи посилення такої співпраці з метою боротьби з транскордонною злочинністю, фінансовими та корупційними злочинами, шахрайством, що зачіпають фінансові інтереси ЄС є ключовим питанням порядку денного як інституцій ЄС, так і держав-членів. Особливу роль дана проблематика відіграє в контексті наближення національного законодавства України до права ЄС, а також переговорних процесів та інтеграції України до простору свободи, безпеки та юстиції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Європейський офіс громадського прокурора досліджувався українськими науковцями, зокрема Грицаєнко Л.Л., Юрчишином В.М., Савченко В.А. Значна увага та ґрунтовне дослідження проводилося іноземними фахівцями: Лаурою Шмеєр та Вальсамісом Міцілегасом.

Формулювання цілей. Метою статті є дослідження питання функціонування незалежного органу – Європейського офісу громадського прокурора (далі – ЄОГП), його місця в системі органів ЄС, країн-членів Союзу, що приєдналися до незалежного органу, співробітництва ЄОГП з державними органами влади України, а також взаємодія України з ЄОГП у якості країни-кандидата на членство. Аналізується необхідність приєднання Україною до даного органу після набуття повноправного членства в ЄС у контексті євроінтеграційних процесів, наближення законодавства України до права Євросоюзу, переговорів про вступ, а також поетапної інтеграції України до простору свободи, безпеки та юстиції.

Виклад основного матеріалу. Європейський Союз, покликаний забезпечити своїм громадянам простір свободи, безпеки та юстиції без внутрішніх кордонів, заснований на підставі ч. 2 ст. 3 Договору про Європейський Союз, ст. 67–89 розділу 5 Договору про функціонування Європейського Союзу, водночас Союз забезпечує регулювання: політики щодо прикордонного контролю, притулку та імміграції; судового співробітництва у цивільних та кримінальних справах; а також поліцейського співробітництва.

Посилення співробітництва у сфері юстиції та внутрішніх справ актуалізувалося у 1970-х роках, первинно між державами-членами ЄС, і супроводжувалося прагненням до забезпечення

свободи руху осіб рівночасно із необхідністю розв'язання нагальних проблем транскордонної злочинності, міграції тощо [1, с. 79-80].

ЄС забезпечує своїм громадянам простір свободи, безпеки та юстиції (правосуддя) без внутрішніх кордонів відповідно до статті 3 Договору про Європейський Союз. Тобто, це територія, на якій забезпечується вільний рух осіб разом з належними заходами, пов'язаними із зовнішнім прикордонним контролем, наданням притулку, імміграцією та запобіганням і боротьбою, протидією злочинності [2].

У контексті правового регулювання відносин України з Європейським Союзом у сфері юстиції та внутрішніх справ важливу роль відіграє згадана Угода про Асоціацію між Україною та ЄС: зокрема положення п. е) ч. 2 ст. 1, визначаючи однією з цілей асоціації – посилення співпраці у сфері юстиції, свободи та безпеки з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини й основоположних свобод; також до розділу 3 включено низку статей, зокрема ст. 22 щодо боротьби зі злочинністю та корупцією та ст. 24 про правове співробітництво [3].

Після набуття Україною статусу країни-кандидата 23 червня 2022 року, відкриття переговорів про вступ та затвердження переговорної рамки для України – вже станом на зараз проходять двосторонні зустрічі України та Європейської Комісії спрямовані на відкриття першого переговорного кластеру «Фундаментальні права», до якого входить переговорний розділ 24 «Юстиція, свобода та безпека» який, зокрема згадувався в останньому звіті про прогрес України в рамках Пакета розширення ЄС 2023 року [4]. Вищезазначений розділ передбачає адаптацію національного законодавства України до права ЄС і спрямований на підтримку та подальший розвиток Союзу, інтеграцію нової держави-члена до ПСБЮ.

Європейський офіс громадського прокурора як орган у сфері судового співробітництва в кримінальних справах у галузі ПСБЮ:

З метою управління та забезпечення ефективного функціонування простору свободи безпеки та юстиції створюються спеціалізовані органи – агентства, які допомагають здійснювати нагляд за політикою в низці важливих напрямів діяльності вищезгаданого простору, зокрема Європейський офіс громадського прокурора.

Так, ключовими органами ЄС в сфері антикорупційної політики, яка засновується на законодавстві про боротьбу з шахрайством, корупцією та іншими незаконними діями, що зачіпають фінансові інтереси ЄС є: 1) ЄОГП – юрисдикція в межах вчинення злочинів проти бюджету ЄС (шахрайство і зловживання) на рівні держав-членів; 2) Європейське бюро з боротьби з шахрайством (далі – OLAF) – на рівні ЄС [5], [6].

Роль та мандат двох органів розмежовуються наступним чином: 1) ЄОГП здійснює кримінальні розслідування; 2) OLAF здійснює адміністративні розслідування порушень та випадків шахрайства, які впливають на фінансові інтереси ЄС у всіх державах-членах ЄС, водночас забезпечуючи тісну консультацію та координацію роботи з ЄОГП [7].

ЄОГП займає чільне місце в системі судового співробітництва в кримінальних справах, спрямованого на розслідування, переслідування та ефективне здійснення правосуддя за злочини проти фінансових інтересів ЄС, його бюджету: шахрайство, корупція, тощо [6]. ЄОГП фактично усуває недоліки, які існували до цього в системі правосуддя і які були пов'язані з неефективною ініціативою державами-членами переслідування щодо використання коштів ЄС, адже саме на них покладалася така функція в рамках розслідування Європейським бюро по боротьбі з шахрайством випадків корупції та шахрайства, що впливає на бюджет Євросоюзу, а також низьким рівнем засудження за результатом передачі таких справ на розгляд. Враховується також фактор того, що деякі держави-члени мало зацікавлені в просуванні відповідних справ, орієнтуючись на менш складні і політичні теми [8, с. 7].

Ідея створення ЄОГП з'явилася у 1995 році та бере початок з розробки керівних принципів щодо кримінально-правового захисту фінансових інтересів ЄС в межах єдиного європейського правового простору. Згодом у 2007–2013 роках Лісабонський договір запроваджує правову основу для створення ЄОГП [9].

Правову рамку ЄОГП становлять зокрема: 1. Регламент Ради (ЄС) 2017/1939 від 12 жовтня 2017 року про посилення співпраці щодо створення Європейського офісу громадського прокурора («Регламент ЄОГП»), який закладає основу для функціонування ЄОГП, включаючи компетенцію (матеріальну, територіальну, персональну) та її здійснення ЄОГП; 2. Директива (ЄС) 2017/1371 Європейського Парламенту та Ради від 5 липня 2017 року про боротьбу з шахрайством

щодо фінансових інтересів Союзу засобами кримінального права («Директива PIF») визначає, які злочини вважаються злочинами, що впливають на бюджет ЄС [10; 11].

ЄОГП розпочав діяльність 1 червня 2021 року, після того, як Європейська Комісія офіційно підтвердила дату початку роботи незалежного органу 26 травня 2021 року [9].

Компетенція та завдання ЄОГП:

Європейський офіс громадського прокурора – це незалежний орган ЄС, відповідальний за розслідування, кримінальне переслідування та притягнення до відповідальності осіб, які вчинили кримінальні правопорушення (а також їх співучасників), які зачіпають фінансові інтереси Євро-союзу, визначені Регламентом Ради (ЄС) 2017/1939 та передбачені Директивою (ЄС) 2017/1371: розділ 2 статті 3 щодо шахрайства, що зачіпає фінансові інтереси Союзу визначає акти, які вважаються такими і зокрема включає транскордонне шахрайство з ПДВ на суму понад 10 мільйонів євро (п. d) ч. 2 ст. 3 та ч. 2 ст. 2 Директиви PIF, ст. 22 Регламенту ЄОГП); а також стаття 4, що визначає інші кримінальні правопорушення, які зачіпають фінансові інтереси Союзу вищезазначеної Директиви PIF [11; 12; 13]. Матеріальна компетенція органу закріплена в статті 22 Регламенту ЄОГП посиляється на низку правопорушень, що випливають із законодавства ЄС, перелік яких відображений в Директиві PIF.

Відтак, ЄОГП проводить розслідування, здійснює кримінальне переслідування та виконує функції прокурора в компетентних судах держав-членів до остаточного вирішення справи [11]. Директива PIF забезпечує гармонізовану компетенцію держав-членів ЄОГП щодо злочинів, які розслідує і здійснює кримінальне переслідування орган [10].

Приєднання до ЄОГП та держави-члени ЄС, які беруть участь в органі:

За концепцією посиленої співпраці (англ. Enhanced cooperation) станом на вересень 2024 року в роботі ЄОГП беруть участь 24 держави-члени ЄС, відповідно Данія, Угорщина та Ірландія не приєдналися. Кожна країна-учасниця має щонайменше двох європейських делегованих прокурорів, які проводять розслідування у власній країні. Зі всіх держав-членів ЄС лише Угорщина поки що вирішила не приєднуватися до ЄОГП, а Європейська Комісія повинна підтвердити її участь в органі. Данія та Ірландія у свою чергу відмовилися в цілому брати участь у ПСБЮ [14].

Останніми двома країнами, які увійшли до ЄОГП стали Польща та Швеція на підставі Рішення Європейської Комісії 2024/807 від 29 лютого 2024 року, що підтверджує участь Польщі в Європейському офісі громадського прокурора та Рішення Європейської Комісії від 16 липня 2024 року, що підтверджує участь Швеції в Європейському офісі громадського прокурора [10; 14]. ЄОГП розпочне свою діяльність у Польщі та Швеції, як тільки в цих країнах буде призначено Європейського прокурора.

Структура ЄОГП: єдиний офіс з децентралізованою структурою:

ЄОГП працює як єдиний офіс для всіх країн-членів ЄС, які є учасниками органу та організовується на двох рівнях відповідно до ст. 8 Регламенту ЄОГП:

1) центральний рівень складається з Центрального офісу за місцем знаходження ЄОГП, роль якого полягає у забезпеченні контролю розслідування та судового переслідування в кожній країні-учасниці ЄС – для забезпечення незалежності, ефективної координації та єдиного підходу в усіх країнах-учасницях.

2) децентралізований рівень складається з Європейських делегованих прокурорів від кожної держави-члена ЄС, яка приєдналася до ЄОГП та які перебувають у країнах-членах їх призначення. Функція полягає у проведенні розслідувань та судового переслідування в кожній країні, використовуючи національний персонал і загалом застосовуючи національне законодавство держави [7; 11].

ЄОГП діє повністю незалежно в інтересах ЄС. Національні органи повинні утримуватися від проведення власного розслідування злочину, якщо таке розслідування вже розпочинає ЄОГП, який у свою чергу забезпечує переслідування злочинців у відповідних національних судах держав [7].

Необхідність посилення спроможностей Європейського офісу громадського прокурора згадується й у Політичних керівних принципах для наступної Європейської Комісії 2024–2029 рр. «Вибір Європи» в частині безпечної та більш захищеної Європи. Зауважується потреба обговорення сфер, в яких вбачається необхідність розширення повноважень ЄОГП для боротьби з транскордонною серйозною злочинністю. Такий підхід зумовлюється важливістю боротьби зі злочинністю в контексті зростання наркоторгівлі в Європі, яка залишається джерелом злочинності в окремих країнах-членах ЄС і фінансування інших видів злочинної діяльності [15, с. 15].

Співробітництво ЄОГП з міжнародними партнерами:

Європейський офіс громадського прокурора співпрацює в рамках розслідувань та кримінальних переслідувань у справах щодо порушень фінансових інтересів ЄС з низкою партнерів як в межах ЄС (органи влади держав-членів ЄС, які беруть та не беруть участь в роботі ЄОГП, органи та агентства ЄС тощо), так і поза межами Євросоюзу, зокрема з третіми країнами, а також міжнародними організаціями [10].

ЄОГП здійснює співробітництво з наступними партнерами: 1) співпраця між ЄОГП та державами-членами ЄС, які не беруть участі в роботі органу (Данія, Угорщина та Ірландія); 2) Робочі угоди з органами влади держав-членів ЄС, які не беруть участі в роботі органу; 3) Співробітництво між ЄОГП та державами, що не є членами ЄС (третіми країнами); 4) Робочі угоди про співробітництво між ЄОГП та органами влади третіх країн; 5) Член або спостерігач у міжнародних організаціях/мережах [16].

Станом на вересень 2024 року було укладено робочі угоди щодо співпраці між ЄОГП та органами влади третіх країн з 9 державами. Всього нараховується 11 робочих угод з органами влади третіх країн. Укладено угоди з Офісом Генерального прокурора України від 18 березня 2022 року та Національним антикорупційним бюро України від 3 липня 2023 року відповідно [16].

Співробітництво державних органів влади України з ЄОГП:

У контексті посилення співпраці України та ЄС, наближення законодавства України до права Євросоюзу та налагодження комунікації задля захисту засобами слідства та переслідування фінансових інтересів ЄС та України – взаємодія органів державної влади, зокрема Офісу Генерального прокурора (далі – ОГП) та Національного антикорупційного бюро України (далі – НАБУ) з ЄОГП має посилюватися та сприяти правовому співробітництву у кримінальних справах та обміну інформацією.

Висновок. Простір свободи, безпеки та юстиції охоплює низку сфер, зокрема судового співробітництва у кримінальних справах. З метою розслідування, кримінального переслідування та притягнення до відповідальності осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, що зачіпають фінансові інтереси Євросоюзу та бюджету ЄС функціонує Європейський офіс громадського прокурора, який діє повністю незалежно в інтересах Євросоюзу і забезпечує ефективну реалізацію покладених на нього завдань. Заснування органу було необхідним на шляху до створення спільного простору кримінальної юстиції в Європейському Союзі в цілому, а також становить значний прогрес у боротьбі зі злочинами, які впливають на бюджет Союзу.

Процес наближення національного законодавства України до права ЄС, відкриття кластерів та переговорних розділів, зокрема у сфері свободи, безпеки та юстиції спрямоване на поетапну інтеграцію України до ПСБЮ у якості майбутньої країни-члена ЄС. У зв'язку із цим забезпечення посилення правового співробітництва у кримінальних справах та обміну інформацією між ЄОГП та ОГП й НАБУ в рамках робочих угод відповідно є важливим механізмом, спрямованим на підвищення ефективності розслідувань, попередження корупційних схем та швидкого притягнення до відповідальності учасників фінансових та корупційних злочинів, зокрема через експертну допомогу та обмін найкращими практиками.

Вважається доцільним приєднання України до ЄОГП після набуття повноправного членства в ЄС зважаючи на те, що така участь сприятиме боротьбі із фінансовими та корупційними злочинами, масштабним фінансовим шахрайством, а також ефективно забезпечуватиме судове співробітництво. Зокрема від України буде призначено Європейського Прокурора, як і від кожної держави-учасниці ЄОГП.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Elspeth Guild, Sergio Carrera, Alejandro Eggenchwil. The Area of Freedom, Security and Justice Ten Years on Successes and Future Challenges under the Stockholm Programme. Brussels: European Union and Centre for European Policy Studies, 2010. 106 с.
2. EUR-Lex - 12016M003 - EN - EUR-Lex. *EUR-Lex – Access to European Union law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:12016M003> (дата звернення: 16.09.2024).
3. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. С. 83. Ст. 2125.

4. European Commission. Commission staff working document – Ukraine 2023 Report: 2023 Communication on EU Enlargement policy. Brussels, 2023. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/bb61ea6d-dda6-4117-9347-a7191ecef3f_en?filename=SWD_2023_699%20Ukraine%20report.pdf (дата звернення: 14.09.2024).
5. EU legislation on anti-corruption. Migration and Home Affairs. *European Commission*. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/internal-security/corruption/eu-legislation-anti-corruption_en (дата звернення: 15.09.2024).
6. Святун О.В. Простір свободи, безпеки та юстиції в ЄС та його вплив на Україну. 2021. URL: https://e-learning.iir.edu.ua/pluginfile.php/21755/mod_book/chapter/845/Святун_О_Простір%20свободи%20та%20безпеки%20та%20юстиції%20в%20ЄС.pdf (дата звернення: 08.09.2024).
7. European Public Prosecutor's Office. *European Anti-Fraud Office*. URL: https://anti-fraud.ec.europa.eu/policy/policies-prevent-and-deter-fraud/european-public-prosecutors-office_en (дата звернення: 14.09.2024).
8. Wouter van Ballegooij. Area of freedom, security and justice: Untapped potential: Briefing. *European Parliamentary Research Service (EPRS)*. 2017. 12 p.
9. The independent public prosecution office of the EU: Background. *European Public Prosecutor's Office*. URL: <https://www.eppo.europa.eu/en/about/background> (дата звернення: 14.09.2024).
10. The independent public prosecution office of the EU: Legal framework. *European Public Prosecutor's Office*. URL: <https://www.eppo.europa.eu/en/about/legal-framework> (дата звернення: 15.09.2024).
11. Regulation – 2017/1939 - EN - EPPO - EUR-Lex. EUR-Lex – Access to European Union law. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2017/1939/oj> (дата звернення: 14.09.2024).
12. Directive – 2017/1371 - EN - EUR-Lex. EUR-Lex – Access to European Union law. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2017.198.01.0029.01.ENG (дата звернення: 15.09.2024).
13. Judicial cooperation in criminal matters: An area of freedom, security and justice. *Fact Sheets on the European Union – European Parliament*. URL: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/155/judicial-cooperation-in-criminal-matters> (дата звернення: 14.09.2024).
14. The independent public prosecution office of the EU: Members – Participating EU Member States. *European Public Prosecutor's Office*. URL: <https://www.eppo.europa.eu/en/about/members> (дата звернення: 14.09.2024).
15. Europe's Choice: Political guidelines for the next European Commission 2024–2029. Ursula von der Leyen – Candidate for the European Commission President. Strasbourg, 2024. 30 p.
16. The independent public prosecution office of the EU: International cooperation. *European Public Prosecutor's Office*. URL: <https://www.eppo.europa.eu/en/about/international-cooperation#participation-in-international-organisationsnetworks> (дата звернення: 14.09.2024).

УДК: 341.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.55>

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО МЕХАНІЗМУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Юдіна Г.І.,
*аспірантка кафедри порівняльного і європейського права,
Навчально-науковий інститут міжнародний відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0004-0227-5275
e-mail: anutka1802@gmail.com*

Юдіна Г.І. Особливості функціонування інституційного механізму Європейського Союзу.

Інституційний механізм Європейського Союзу залишається важливим об'єктом дослідження у зв'язку з постійною еволюцією інтеграційних процесів та політичних викликів, з якими стикається ЄС. В умовах глобалізації, економічних криз та геополітичної нестабільності виникає потреба в гнучкій і ефективній системі управління. Однак, незважаючи на значні досягнення в розвитку своїх інституцій, ЄС продовжує стикатися з викликами, які стосуються прозорості прийняття рішень, підзвітності інституцій та належного представлення інтересів громадян Союзу. Це особливо актуально на тлі сучасних дебатів щодо реформування ЄС та вдосконалення його внутрішньої архітектури.

Стаття присвячена аналізу інституційного механізму Європейського Союзу, його еволюції та сучасним викликам, що постають у процесі забезпечення ефективної діяльності цієї наднаціональної організації. Мета дослідження – вивчення функціонування інституційного механізму ЄС в контексті його здатності забезпечувати узгодженість та ефективність у процесах прийняття рішень і виконання спільних політик. Результати дослідження показують, що інституційний механізм Європейського Союзу є складною багаторівневою системою, яка забезпечує взаємодію ключових інституцій для ефективного функціонування Союзу. Європейська Рада виконує стратегічну функцію, визначаючи загальні політичні напрями розвитку ЄС. Європейська Комісія виконує виконавчі обов'язки та ініціює законодавчі пропозиції, тоді як Європейський Парламент та Рада ЄС спільно здійснюють законодавчу функцію, що підкреслює рівноправність цих інституцій у прийнятті рішень. Суд Європейського Союзу забезпечує дотримання законодавства, здійснюючи правовий нагляд за виконанням угод і рішень Союзу, що гарантує правову відповідність діяльності всіх інституцій. Окрему роль у фінансовому контролі відіграє Європейський центральний банк, який відповідає за грошово-кредитну політику, та Рахункова палата, що здійснює контроль за витратами бюджету ЄС. Інституційна система ЄС також включає численні допоміжні органи та агентства, зокрема Комітет постійних представників (COREPER), які відіграють важливу роль у координації політики між державами-членами. Ці інститути забезпечують багаторівневу співпрацю між національними урядами та інституціями ЄС, підкреслюючи наднаціональний характер Союзу та його інтеграційні процеси.

Ключові слова: ЄС, інституції, Європейський парламент, Єврокомісія, інтеграція, Рада ЄС, Європейська Рада, Суд Європейського Союзу.

Yudina H.I. Features of the functioning of the European Union institutional mechanism.

The institutional mechanism of the European Union remains an important object of research in connection with the constant evolution of integration processes and political challenges faced by the EU. In the conditions of globalization, economic crises and geopolitical instability, there is a need for a flexible and effective management system. However, despite significant achievements in the development of its institutions, the EU continues to face challenges related to the transparency of decision-making, the accountability of institutions and the proper representation of the interests of Union citizens. This is especially relevant against the background of the current debates on reforming the EU and improving its internal architecture.

The article focuses on analyzing the institutional mechanism of the European Union, its evolution, and the current challenges in ensuring the effective functioning of this supranational organization. The aim of the study is to examine the functioning of the EU's institutional mechanism in terms of its ability to ensure coherence and efficiency in decision-making processes and the implementation of common policies. The research employed general scientific methods of cognition, such as analysis, synthesis, induction, deduction, and comparison. The study's findings show that the institutional mechanism of the European Union is a complex, multi-level system that ensures the interaction of key institutions for the Union's effective operation. The European Council performs a strategic role by determining the overall political directions of EU development. The European Commission carries out executive responsibilities and initiates legislative proposals, while the European Parliament and the Council of the EU jointly exercise legislative functions, emphasizing the equality of these institutions in decision-making. The Court of Justice of the European Union ensures compliance with legislation, providing legal oversight over the implementation of EU treaties and decisions, thereby guaranteeing the legal consistency of all institutions' activities. The European Central Bank plays a key role in financial control, being responsible for monetary policy, while the Court of Auditors oversees the spending of the EU budget. The EU's institutional system also includes numerous auxiliary bodies and agencies, such as the Committee of Permanent Representatives (COREPER), which plays a critical role in policy coordination between member states. These institutions provide multi-level cooperation between national governments and EU bodies, highlighting the Union's supranational character and its integration processes.

Key words: EU, institutions, European Parliament, European Commission, integration, Council of the EU, European Council, Court of Justice of the EU.

Постановка проблеми. Інституційний механізм Європейського Союзу є фундаментальною основою його функціонування як «особливого правопорядку», що об'єднує 27 держав-членів у політичній, економічній, соціальній сферах. Ця система спрямована на забезпечення стабільності, узгодженості та ефективності у прийнятті рішень, реалізації спільної політики, а також підтриманні єдиного правового середовища. Кожна з ключових інституцій ЄС виконує унікальні функції в межах спільного інституційного простору, що створює умови для демократичної участі, правового нагляду та економічного управління.

Одним з ключових питань є баланс між наднаціональними і національними інтересами в межах інституційного механізму. З одного боку, необхідність поглиблення інтеграції вимагає посилення ролі інституцій ЄС, таких як Європейська комісія та Європейський парламент. З іншого боку, окремі держави-члени заявляють зростання впливу наднаціональних структур. Це призводить до суперечливих дискусій стосовно розподілу повноважень і необхідності проведення реформ, які б забезпечили належну рівновагу між централізацією та децентралізацією влади.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. Питання інституційного механізму Європейського Союзу є достатньо дослідженим у зарубіжній науковій літературі. У цьому контексті розглядаються різні аспекти роботи ключових інституцій ЄС, їх взаємодії та вплив на формування загальної правової та політичної структури Союзу.

Значний внесок у вивчення виконавчої влади ЄС зробила Д. Куртін [2], яка детально аналізує функціонування виконавчих інститутів, зокрема Європейської Комісії, в умовах «живої конституції». Разом із М. Егебергом [3] вони досліджують еволюцію виконавчого порядку в ЄС, поєднуючи традиційні аспекти з новаторськими підходами, що підкреслює динамізм інституційної структури ЄС.

Вагомі інституційні зміни в діяльності Європейської Ради та Ради ЄС аналізує У. Пюттер [9], відзначаючи їх роль у нових міждержавних підходах, які змінили функціональну архітектуру цих органів. Дослідження Ф. Гейс-Реншоу та Х. Воллес [6], а також М. Вестлейка і Д. Геллоуей [15], акцентують увагу на складних процесах прийняття рішень в Раді ЄС та її взаємодії з іншими інституціями, що забезпечує ефективне функціонування Союзу.

Інший важливий аспект інституційного механізму висвітлює Л. Гуг [7], який досліджує роль Європейської Комісії у інтеграційних процесах. Його робота фокусується на тому, як Комісія сприяє зміцненню єдності ЄС через управлінські та регуляторні механізми.

А. Куйверс [4] порушує питання конфедерального характеру ЄС та його можливостей в рамках теорій конституційного федералізму, що підкреслює теоретичну багатогранність підходів до аналізу ЄС як політичної системи.

Для дослідження використовувалася також експертна література, включаючи публікації у сучасних інтернет-виданнях, таких як «European Journal of Legal Studies» [8], що дозволяє висвітлювати актуальні питання розвитку правової системи ЄС.

Попри достатню кількість літератури з даної теми, постає необхідність у подальшій систематизації матеріалу щодо взаємодії між інституціями в умовах сучасних викликів. Тому із використанням різних методів наукового пізнання було проаналізовано, погруповано та систематизовано інформацію й подано у світлі теми дослідження.

Метою дослідження є аналіз інституційного механізму Європейського Союзу, його еволюції та поточних викликів у контексті забезпечення ефективного функціонування ЄС як «особливого правопорядку».

Виклад основного матеріалу. Інституції Європейського Союзу відіграють ключову роль у розвитку та управлінні політиками ЄС, забезпечуючи координацію та виконання законодавства на міжнародному рівні. Європейська Комісія є виконавчим органом ЄС, що ініціює законопроекти та контролює їх дотримання, в той час як Європейський Парламент і Рада Європейського Союзу відповідають за законодавчий процес, включаючи затвердження та модифікацію законодавства. Ці інституції разом формують основу політичної структури ЄС, забезпечуючи баланс між інтересами різних держав-членів.

Інституційний механізм Європейського Союзу є складною і багаторівневою системою, яка забезпечує його функціонування в економічному, політичному та соціальному аспектах. Ключові інституції ЄС взаємодіють між собою для прийняття рішень, регулювання внутрішніх і зовнішніх відносин, а також забезпечення виконання спільної політики. Основу інституційної структури ЄС складають такі органи, як Європейська Рада, Європейський Парламент, Рада ЄС, Європейська Комісія, Суд ЄС, Рахункова палата та Європейський центральний банк та інші важливі інституції, що спільно формують рамки для інтеграційних процесів (рис. 1).

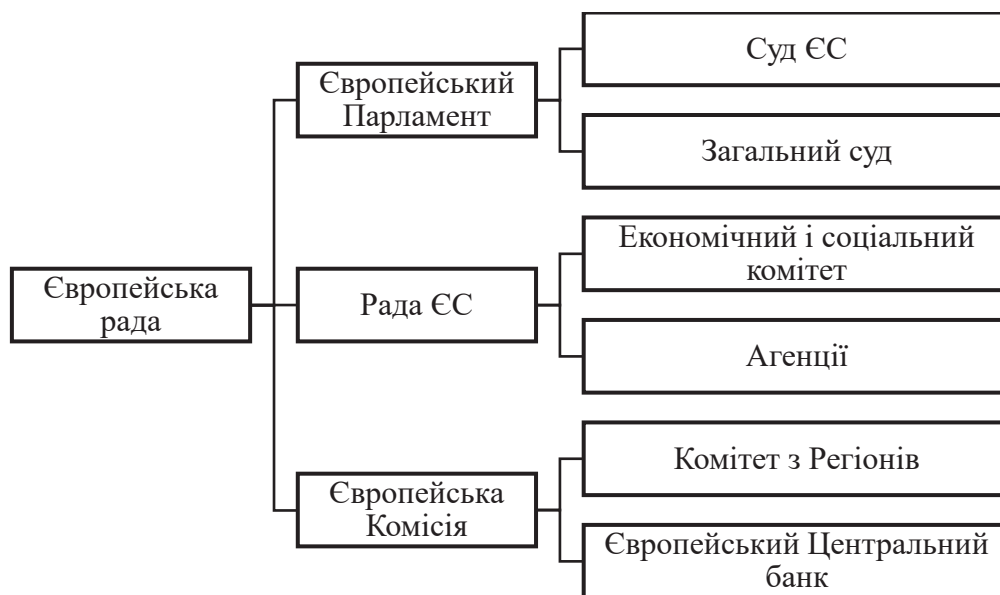

Рис. 1. Інституційна структура ЄС

Примітка: систематизовано на основі [2]

Європейська Рада виступає як стратегічний орган, що визначає загальний політичний напрямок розвитку ЄС, тоді як Європейська Комісія виконує роль виконавчого органу, відповідального за імплементацію рішень та законодавства. Рада ЄС та Європейський Парламент діють як законодавчі органи, приймаючи постанови, а Суд ЄС та Загальний суд забезпечують правовий контроль щодо дотримання законодавства ЄС. Додатково, інституції, такі як Європейський центральний банк, Комітет регіонів і Економічний і соціальний комітет, сприяють координації фінансової політики та представляють інтереси регіонів і громадянського суспільства.

Інституційний механізм Європейського Союзу зазнав значних трансформацій, які відображають еволюцію його демократичних принципів та підвищення ролі представницьких органів. Особливо це помітно на прикладі розвитку Європейського парламенту, що почав свій шлях як консультативна Європейська асамблея в рамках Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), без значних повноважень і без прямого виборчого мандату. З часом, завдяки Єдиному європейському акту (1986 р.), Маастрихтському договору (1992 р.) та іншим ключовим угодам, відбувалося поступове розширення повноважень цього інституту. Парламент здобував більше законодавчих прав, контролю над бюджетом та впливу на формування політики ЄС. Нарешті, Лісабонський договір закріпив законодавчу функцію Парламенту разом із Радою ЄС, що означає його вирішальну роль у процесі ухвалення постанов. Таблиця 1 ілюструє ці етапи інституційних трансформацій, показуючи, як еволюція повноважень парламенту супроводжувалася впровадженням прямих виборів і зміцненням його законодавчого впливу.

Таблиця 1 – Інституційні трансформації ЄС від Асамблеї до Парламенту

Етап	Опис	Повноваження
Європейська асамблея (ЄОВС)	Початково створена як частина Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). Асамблея не мала значних повноважень і складалася з представників національних парламентів	Асамблея мала консультативну роль, без права ухвалювати чи блокувати законодавство. Її рекомендації не були обов'язковими для інших інституцій
Єдиний європейський акт (1986)	Асамблея офіційно перейменована на Європейський парламент. Це стало символічним кроком у зміцненні його ролі	Часткове право на співпрацю в законодавчому процесі, але не мало повного впливу на бюджет чи законодавство
Маастрихтський договір (1992)	Маастрихтський договір надав Європейському парламенту додаткові повноваження, включно з впливом на бюджет	Розширені законодавчі повноваження, включно з правом брати участь у законодавчому процесі через співробітництво з Радою
Договори Амстердама (1997), Ніцци (2001)	Подальше розширення ролі парламенту, зокрема у сфері законодавства та нагляду за виконанням бюджету	Поглиблення законодавчих функцій, розширення контролю над бюджетом ЄС
Лісабонський договір (2009)	Значне розширення повноважень	Повний контроль над бюджетом.
Сьогодення	Європейський парламент — одна з ключових інституцій ЄС з розширеними повноваженнями	Участь у нормотворчому процесі, здійснення політичного контролю над діяльністю інститутів ЄС, зовнішніх зносин, фінансування діяльності ЄС, він також є форумом для проведення демократичних дебатів

Примітка: систематизовано автором

Європейська рада. Європейська рада є однією з найвпливовіших інституцій Європейського Союзу. Вона офіційно стала частиною інституційної структури ЄС лише після Лісабонського договору 2009 року, хоча фактично існувала як неформальний орган ще з 1974 року, коли її було створено для проведення зустрічей глав держав та урядів [11, с. 312, 314]

Засідання Європейської Ради відбуваються щонайменше двічі на пів року, хоча можуть проводитися частіше за потреби. Зазвичай рішення ухвалюються на основі консенсусу, що вимагає ретельної підготовки з боку президента [11, с. 17(7)].

Склад Європейської ради. До складу Європейської ради входять усі глави держав або урядів держав-членів ЄС, її голова та голова Комісії. Якщо в країні є як президент, так і прем'єр-міністр, країна вирішує, хто з них представлятиме її на засіданнях. Наприклад, у Німеччині цю роль виконує канцлер, тоді як у Франції — президент [11, с. 17(7)]. Постійний президент Європейської Ради обирається на два з половиною роки з можливістю повторного обрання. Голова Європейської комісії є членом Європейської Ради ex officio, але не представляє жодну з держав-членів.

Таблиця 2 – Функції та повноваження Європейської ради

Функція	Опис
Визначення загального напрямку	Європейська Рада визначає загальні політичні напрями та пріоритети розвитку ЄС, надаючи необхідний політичний імпульс.
Кризове управління	У кризових ситуаціях (як-от криза євро, криза біженців або Brexit) Європейська Рада приймає ключові рішення.
Обмежені формальні повноваження	Європейська Рада не має законодавчих або виконавчих повноважень: не може ініціювати закони, витратити гроші чи приймати виконавчі рішення.
Координація з іншими інституціями	Європейська Рада впливає на інші інституції ЄС (Комісія, Рада ЄС) через керівників держав-членів, що входять до її складу.

Джерело: [12, с. 231, 263, 284(3); 8].

Європейський Парламент. Європейський парламент налічує 751 члена, які обираються на п'ятирічний термін. Одним із ключових питань є розподіл місць між державами-членами, оскільки чисельність населення значно варіюється. Наприклад, Німеччина має понад 80 мільйонів громадян, тоді як Мальта — лише близько 450 тисяч. Якщо б Мальта отримала стільки ж місць, як Німеччина, це б суттєво знизило вагу голосу німецьких виборців. З іншого боку, розподіл місць виключно за чисельністю населення зробив би голос мальтійців малозначним [11, ст. 14(2)].

Для вирішення цієї проблеми в ЄС застосовується система дегресивної пропорційності, за якою жодна країна не може мати менше ніж шість або більше ніж 96 місць у парламенті. Це означає, що громадяни малих країн мають більшу представленість на душу населення, тоді як громадяни великих країн — меншу, але при цьому зберігають значний вплив [5].

Згідно з правовою базою ЄС, депутати представляють громадян Союзу, а не окремі держави-члени [4]. Вибори проводяться на національному рівні, і кожен громадянин може голосувати тільки за кандидатів із своєї країни. Оскільки не існує європейських партій, національні політичні сили контролюють виборчі списки, що зберігає зв'язок депутатів з національними інтересами. Розглянемо функції та повноваження Європейського парламенту у табл. 3.

Таблиця 3 – Функції та повноваження Європейського парламенту

Функція	Опис
Законодавча	Європейський парламент має право законодавчої ініціативи. Він вносить розглядає пропозиції Європейської комісії.
Бюджетна	Парламент затверджує п'ятирічну бюджетну рамку ЄС і може накласти вето на річні бюджети. Бюджетні повноваження дають можливість впливати на всю політику Євросоюзу.
Політичний контроль	Парламент схвалює кандидата на посаду президента Європейської комісії, затверджує склад комісарів і має право відправити у відставку всю Комісію як колегіальний орган.
Нагляд та контроль	Парламент має право оскаржувати акти ЄС у Суді Європейського Союзу, вимагати відповіді або звіти від інших інституцій, отримувати звіт від президента Європейської ради після самітів. Він також організовує слухання, дебати та ухвалює постанови для впливу на політику ЄС

Джерело: [12, ст. 294, ст. 312(1), 314]

Суд Європейського Союзу. Суд Європейського Союзу складається з двох судів: Суд Європейського Союзу та Загальний суд. Суд ЄС складається з одного судді від кожної держави-члена, а також 11 генеральних адвокатів, які надають юридичні висновки для підтримки суду. Загальний суд раніше складався з одного судді від кожної держави-члена, але після реформи у 2016 року був розширений до двох суддів для підвищення ефективності. Суддів та генеральних адвокатів призначають за спільною згодою урядів держав-членів, після оцінки кандидатів колегією з семи осіб. Призначення триває шість років, з можливістю переобрання [11, с. 19(1)].

Суд ЄС зазвичай розглядає справи у колегіях з п'яти або трьох суддів. У важливих справах він може засідати як Велика палата (15 суддів), або навіть у Повному складі.

Таблиця 4 – Функції Суду ЄС

Орган	Основна функція	Повноваження
Суд ЄС	Забезпечення дотримання законодавства ЄС на всій території Союзу. Тлумачення та застосування законів ЄС. Рішення є обов'язковими для національних та інституційних органів ЄС	Остаточне слово у тлумаченні законодавства ЄС. Розгляд конфліктів між інституціями ЄС та державами-членами. Порушення законодавства ЄС
Загальний суд	Розгляд справ, які стосуються індивідуальних осіб або компаній	Розгляд індивідуальних позовів, особливо щодо економічних та юридичних суперечок між громадянами, компаніями та інституціями ЄС

Загальний суд також зазвичай працює в колегіях з трьох суддів, але може збільшувати склад до п'яти або навіть до Великої палати у виняткових випадках. Жоден з судів не видає окремих думок (dissenting opinions), оскільки це може порушити єдність і послідовність права ЄС [1].

Рада ЄС. Рада ЄС є представницьким органом держав-членів у Європейському Союзі і була однією з головних інституцій з моменту створення ЄС. Вона виконує низку важливих функцій і займає особливе місце в системі поділу влади ЄС, оскільки поєднує в собі як виконавчі, так і законодавчі повноваження [9]. Рада складається з національних міністрів, які збираються залежно від теми обговорення [14].

Наприклад, питання фінансів обговорюють міністри фінансів, а питання транспорту – міністри транспорту. Залежно від предмета обговорення та схвалення актів формуються різні склади Ради – із загальних питань і з питань зовнішньої політики. [9]. Крім того, Єврогрупа як неформальний орган з міністрами фінансів євросони має важливий вплив на прийняття рішень, навіть якщо формально не входить до складу Ради [6].

Таблиця 5 – Функції та повноваження Ради ЄС

Функція	Опис
Законодавство	Рада є єдиним інститутом, який наділений широкою компетенцією для регулювання інтеграційних процесів у межах усіх сфер діяльності Євросоюзу.
Бюджет	Рада бере участь у процесі затвердження бюджету ЄС спільно з Європейським парламентом.
Координація політики	Координація політики між державами-членами в економічних, соціальних та інших сферах.
Зовнішня політика	Ключова роль у зовнішній політиці ЄС.
Верховний представник ЄС	Лісабонський договір створив посаду Верховного представника з питань закордонних справ і політики безпеки, який також є віцепрезидентом Комісії та головою Ради із закордонних справ.

Джерело: [13, 15]

Засідання Ради відбуваються раз або двічі на місяць, зазвичай у Брюсселі. Кожні шість місяців нова держава-член перебирає на себе головування в Раді, що дозволяє впливати на процес ухвалення рішень. Рада також використовує різні механізми голосування, серед яких найпоширенішим є голосування кваліфікованою більшістю, що вимагає підтримки щонайменше 55% держав-членів, які представляють не менше 65% населення ЄС [15].

Європейська комісія. Європейська комісія є інститутом, який виступає захисником інтересів Союзу в цілому [16]. Вона бере участь у законодавчому процесі, є частиною виконавчої влади ЄС і має квазісудові та наглядові повноваження. Комісія є однією з ключових інституцій, що вирізняє ЄС серед інших міжнародних організацій [12].

Комісія складається з одного комісара від кожної держави-члена, включаючи президента і кілька віце-президентів, один із яких є Високим представником із закордонних справ. Комісари призначаються на п'ятирічний термін з можливістю переобрання. Вони повинні бути незалежними від своїх держав і діяти в інтересах Союзу в цілому. Призначення комісарів починається з обрання президента, якого пропонує Європейська рада, враховуючи результати виборів до парламенту, після чого парламент затверджує його кандидатуру [12, с. 17(7)].

Таблиця 6 – Функції та повноваження Комісії

Функція	Опис
Законодавча ініціатива	Комісія має виключне право законодавчої ініціативи в більшості сфер, окрім зовнішньої політики і безпеки.
Виконавчі функції	Комісія керує бюджетом і доходами ЄС, забезпечуючи їхнє ефективне використання.
Міжнародні переговори	Представляє ЄС на міжнародних переговорах, зокрема в угодах про приєднання нових членів.
Нагляд за дотриманням законодавства	Комісія виступає наглядовим органом за дотриманням законодавства ЄС і може розпочати процедуру порушення права.
Процедура порушення	Комісія може ініціювати процедуру порушення законодавства, яка може завершитися передачею справи до Суду ЄС.

Джерело: [3, 10]

Комісія діє за принципом колегіальності, що означає, що всі рішення мають бути ухвалені колегіально. Однак з часом президент Комісії отримав більше повноважень, зокрема право перерозподіляти портфелі комісарів і звільняти окремих комісарів, що зробило роботу Комісії більш «президентською» [7].

Стаття 13 Договору про Європейський Союз також створює Європейський центральний банк (ЄЦБ) і Рахункову палату (РП) як офіційні інститути ЄС. ЄЦБ є незалежним органом, який має виключну компетенцію у питаннях грошово-кредитної політики єврозони, зокрема встановлення процентних ставок, а основною його метою є забезпечення стабільності цін. Керівний орган ЄЦБ включає представників центральних банків держав-членів разом із радою ЄЦБ. Після кризи євро роль ЄЦБ значно зросла [12, с. 282(1)].

Рахункова палата займається перевіркою фінансових операцій ЄС. Вона перевіряє доходи та витрати Союзу і визначає, чи відповідають вони встановленим правилам. Проте негативна оцінка Рахункової палати не блокує подальші видатки. РП складається з одного члена від кожної держави-члена ЄС [12, с. 285]

Зазначені інституції є лише верхнім рівнем в системі органів ЄС, які забезпечують його функціонування. Велике значення мають також понад 40 агентств і численні комітети, де національні державні службовці працюють разом для забезпечення належного функціонування ЄС. Оскільки більшість адміністративних функцій залишаються у компетенції держав-членів, структура ЄС повинна враховувати багаторівневий характер організації. У свою чергу, національні системи повинні адаптуватися до нових викликів і інтеграційних процесів у межах ЄС, щоб забезпечити ефективну взаємодію між національними та європейськими органами.

Висновки. Інституційний механізм Європейського Союзу є багаторівневою системою, що забезпечує узгоджену діяльність різних інституцій для ефективного функціонування Союзу. Основні інституції включають Європейську Раду, що визначає загальні політичні напрями, Європейську Комісію, яка виконує виконавчі функції, Європейський Парламент і Раду ЄС, які спільно здійснюють законодавчу функцію. Суд Європейського Союзу відповідає за правовий нагляд та дотримання законодавства, а Європейський центральний банк і Рахункова палата відіграють ключову роль у фінансовій політиці та контролі витрат.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Council Decision 2004/752/EC, Euratom of 2 November 2004, establishing the European Union Civil Service Tribunal. OJ, 2004, № L333/7. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32004D0752>.

2. Curtin D. Executive Power in the European Union: Law, Practices and the Living Constitution. Oxford University Press, 2009. URL: <https://cadmus.eui.eu/handle/1814/13752>.
3. Curtin D., Egeberg M. Tradition and Innovation: Europe's Accumulated Executive Order. *West European Politics*, 2008, № 31(3), 639–656. DOI:10.1080/01402380801905868.
4. Cuyvers A. The EU as a confederal union of sovereign member peoples: Exploring the potential of American (con)federalism and popular sovereignty for a constitutional theory of the EU (Doctoral dissertation). Leiden, Wöhrmann, 2013. URL: <https://scholarlypublications.universiteitleiden.nl/handle/1887/22913>.
5. European Parliament, Committee on Constitutional Affairs. Second report on a proposal for a modification of the Act concerning the election of the Members of the European Parliament by direct universal suffrage of 20 September 1976, A7-0027/2012. URL: https://www.cvce.eu/en/obj/second_report_by_the_committee_on_constitutional_affairs_on_the_modification_of_the_act_of_20_september_1976_1_february_2012-en-5114272a-e549-445f-8206-ce1d55153153.html.
6. Hayes-Renshaw F., Wallace H. The Council of Ministers (2nd ed.). Macmillan, 2006. URL: <https://cadmus.eui.eu/handle/1814/4411>.
7. Hooghe L. The European Commission and the Integration of Europe. Cambridge University Press, 2002. URL: https://hooghe.web.unc.edu/wp-content/uploads/sites/11492/2022/03/2002_hooghe_the-commission-and-the-integration-of-europe.pdf.
8. McCown M. The European Parliament before the Bench: ECJ Precedent and EP Litigation Strategies. *European Journal of Legal Studies*, 2003, № 10(4), 974. URL: <https://www.ingentaconnect.com/content/routledg/rjpp/2003/00000010/00000006/art00007;jsessionid=2ta1sj2c3ih7h.x-ic-live-02>.
9. Puetter U. The European Council and the Council: New Intergovernmentalism and Institutional Change. Oxford University Press, 2014. URL: <https://academic.oup.com/book/1819>.
10. Temple Lang J. How Much do the Smaller Member States Need the European Commission: The Role of the Commission in a Changing Europe. *Common Market Law Review*, 2002, № 39(2), 315–341. URL: <https://www.europeansources.info/record/how-much-do-the-smaller-member-states-need-the-european-commission-the-role-of-the-commission-in-a-changing-europe>.
11. Treaty on European Union. OJ, 2012, № C326/13. URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_1&format=PDF.
12. Treaty on the Functioning of the European Union art. 294. OJ, 2012, № C326/47.
13. Van Middelaar L. The Passage to Europe: How a Continent Became a Union. Yale University Press, 2014. DOI: 10.12987/9780300195408.
14. Werts J. The European Council. Harper, 2008. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/jcms.12250_10.
15. Westlake M., Galloway D. The Council of the European Union (3rd ed.). Harper Publishing, 2004. URL: <https://www.europeansources.info/record/the-council-of-the-european-union-3rd-ed>.
16. Європейське право: право Європейського союзу: підручник: у трьох книгах / за заг. ред. В.І. Муравйова. – К., Ін Юре, 2015 – Кн. Перша: Інституційне право Європейського союзу / В.І. Муравйов, О.М. Шпакович, О.М. Лисенко, О.В. Святун. – К.: Ін Юре, 2015. – 312 с.

РОЗДІЛ 12. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.56>

СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ТРАНЗИТИВНОЇ ЮСТИЦІЇ

Матвєєва Л.Г.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри загальноправових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-8402-5584*

Матвєєва Л.Г. Становлення національної концепції транзитивної юстиції.

Наукова стаття присвячена дослідженню концепції транзитивної юстиції та з'ясуванню її значення для України. Концепція транзитивної юстиції є дуже актуальною, що пов'язано з поширенням внутрішніх та міждержавних конфліктів. Зазначено, що національна модель транзитивної юстиції є відносно новою для вітчизняної юридичної практики, тому осмислення її сутності та вироблення механізмів знаходиться ще на початковому етапі. Підкреслено, що транзитивна юстиція передбачає комплекс заходів спрямованих на подолання наслідків війни та окупації та вироблення механізмів, які унеможливають повторення конфліктів у майбутньому.

Концепції транзитивної юстиції використовують держави, які переходять зі стану конфлікту та окупації до стану миру, вона не містить універсальних формул для всіх держав. Акцентовано увагу на тому, що за сучасних умов в Україні напрямки транзитивної юстиції реалізуються ситуативно, безсистемно та не мають належного правового закріплення. Корисним слід визначити міжнародний досвід реалізації зазначеної концепції з урахуванням українських реалій.

Визначено, що визнання верховенства норм міжнародного права і тенденція підвищення ролі позасудових механізмів у системі правосуддя надасть можливість застосовувати несудові механізми, з метою зміцнення сталого мир. Імплементація принципів транзитивної юстиції впливає на розвиток правової системи України та має забезпечити її стабілізацію, створення умов для її модернізації та сталого розвитку. Разом з тим зазначено, що необхідно провести велику роботу зі встановлення причин, через які відбувається війна, з'ясувати, що відбувалось безпосередньо під час збройного конфлікту. Варто розуміти, що закінчення війни це не просто повернення окупованих територій під юрисдикцію України, а початок складного шляху з розв'язання наслідків конфлікту та пошуків компромісу. Підкреслено, що існує реальна необхідність впровадження моделі транзитивної юстиції, як важливого інструменту розв'язання військового конфлікту та основного напрямку державної правової політики, в умовах збройної агресії Росії проти України.

Ключові слова: транзитивне суспільство, транзитивна юстиція, деокупація, реінтеграція, держава, право, права людини, концепція, національна правова політика.

Matvieieva L.G. Formation of the national concept of transitive justice.

The scientific article is devoted to researching the concept of transit justice and clarifying its significance for Ukraine. The concept of transitive justice is very relevant, which is connected with the spread of internal and interstate conflicts. It is noted that the national model of transitive justice is relatively new for domestic legal practice, therefore the understanding of its essence and the development of mechanisms is still at the initial stage. It is emphasized that transitive justice involves a set of measures aimed at overcoming the consequences of war and occupation and developing mechanisms that will prevent the recurrence of conflicts in the future.

The concept of transitive justice is used by states that are transitioning from a state of conflict and occupation to a state of peace, it does not contain universal formulas for all states. Attention is focused on the fact that under modern conditions in Ukraine, the directions of transitive justice are implemented

situationally, unsystematically and do not have proper legal consolidation. The international experience of the implementation of the mentioned concept, taking into account the Ukrainian realities, should be defined as useful.

Recognition of the supremacy of international law and the tendency to increase the role of non-judicial mechanisms in the justice system will provide an opportunity to use non-judicial mechanisms in order to strengthen sustainable peace. Implementation of the principles of transitive justice affects the development of the legal system of Ukraine and should ensure its stabilization, creation of conditions for its modernization and sustainable development. At the same time, it is stated that it is necessary to carry out a lot of work to establish the reasons for which the war is taking place, to find out what happened directly during the armed conflict. It should be understood that the end of the war is not just the return of the occupied territories under the jurisdiction of Ukraine, but the beginning of a difficult path to resolve the consequences of the conflict and search for a compromise. It is emphasized that there is a real need to implement the model of transitive justice, as an important tool for resolving the military conflict and the main direction of state legal policy, in the conditions of Russia's armed aggression against Ukraine.

Key words: transitive society, transitive justice, de-occupation, reintegration, state, law, concept, national legal policy.

Постановка проблеми та її актуальність. З викликами транзитивної юстиції Україна стикається від початку здобуття незалежності та розбудови демократичних інститутів. А в умовах, коли Україна страждає від збройної агресії Російської Федерації, коли сотні міст і сіл знаходяться в руїнах, а мільйони громадян України вимушені виїхати, така концепція набуває стратегічного значення. Найважливішим завданням транзитивної юстиції є досягнення широкого громадського консенсусу щодо подій минулого і формування загальногромадянської ідентичності постконфліктного суспільства навколо демократичних цінностей.

Сучасні дослідники у XX ст. нараховують чотири етапи соціально-політичних переходів: масштабні трансформації, які настали після Першої світової війни; входження світу в стан біполярності після Другої світової війни; в середині 1970-х рр., коли перехідні процеси торкнулися в основному Південну Європу; в кінці 1980-х рр. бурхливі транзитні процеси спостерігалися в східноєвропейському регіоні, а тон в них задавали країни, що ввійшли в стадію постсоціалізму.

Транзитивна юстиція застосовувалась при переході від збройного конфлікту, у тому числі наслідків окупації до стану миру, а також при переході від авторитарного режиму до демократичної політичної системи. Поняття «транзитивної юстиції» (transitional justice) охоплює сукупність правових механізмів і практик, які набули широкого поширення в другій половині XX ст. в транзитивних суспільствах. Такі механізми покликані сприяти більш ефективному руху таких суспільств від авторитарних режимів до демократії, та подолання в таких суспільствах наслідків конфліктів, пов'язаних з масштабними актами насильства. Для таких суспільств, транзитивна юстиція визначається як необхідний крок на шляху до досягнення суспільної злагоди та умови ефективного функціонування будь-якого суспільства.

Мета дослідження полягає в аналізі закономірностей та особливостей становлення національної концепції транзитивної юстиції.

Стан опрацювання проблематики. Вивченню різних аспектів проблем транзитивної юстиції присвячено праці зарубіжних та вітчизняних дослідників, серед них: А. Блага, І. Брунова-Калісецька, О. Козакевич, Т. Кисельова, Н. Крітц, Г. Мамедов, О. Мартиненко, О. Плотніков, Ю. Присяжнюк, О. Скобельська, О. Червякова, М. Фрімен та інші.

Виклад основного матеріалу. Концепція «транзитивної юстиції» (Transitional Justice) сформувалася в 1990-х роках як реакція на розпад авторитарних режимів Латинської Америки, Африки, Східної Європи й пов'язаних із цим репресій, масових заворушень і збройних конфліктів. Протягом 1974–2024 рр. більше ніж 100 країн, які пережили конфліктну трансформацію від авторитарного режиму до демократії або перехід від воєнного стану до миру, напрацювали досвід подолання наслідків порушень прав людини та гуманітарного права, які стали причиною або мали місце під час такої трансформації.

Дефініцію «транзитивна юстиція» у 1995 році запропонував Нейл Крітц в науковому дослідженні «Транзитивна юстиція: як демократіям, що зароджуються, розквітатися з колишніми режимами», яке присвячено огляду механізмів та інструментів, які застосовують держави, аби подолати наслідки тоталітарного чи авторитарного минулого [23]. У національному праві пере-

важно використовується термін «перехідне правосуддя». Приєднуємося до точки зору науковців які вважають, що термін «транзитивна юстиція» є більш відповідним сутності цього інституту [8, с. 46; 4, с. 118].

Транзитивна юстиція охоплює юридичні практики та проблеми, з якими стикається країна на шляху протидії та подолання наслідків збройного конфлікту, зміни режиму та усунення авторитарного правління. Необхідно розуміти умовність терміну «транзитивна юстиція», оскільки момент завершення такого переходу не може бути визначений у часі, а тому є максимально широким, охоплюючи зміни кримінального законодавства, створення меморіалів пам'яті, реформування правоохоронної та судової систем тощо.

Головною метою заходів під назвою «транзитивна юстиція» є мир, національна злагода, яка може бути досягнута шляхом встановлення історичної правди, відшкодування заподіяної шкоди, відновлення прав жертв війни та обов'язкового покарання винних у вчиненні злочинів. Надважливою передумовою для ефективного переходу від війни до миру та забезпечення верховенства права є подальше впровадження реформ правоохоронних, судових, військових, розвідувальних та інших органів, які покликані здійснювати функції захисту основних прав і свобод людини, підтримання безпеки та стабільності.

Провідний експерт з політичних змін і мирних переговорів, засновник і виконавчий директор Інституту інтегрованих перетворень Марк Фрімен підкреслює, що транзитивна юстиція займається насамперед серйозними порушеннями прав людини, під якими розуміються тортури, страсти без суду та слідства, насильницькі зникнення, рабство, тривале довільне позбавлення волі, а також окремі «міжнародні злочини», включаючи геноцид, злочини проти людяності та серйозні порушення законів та звичаїв, що застосовуються в період збройних конфліктів, будь вони національного чи міжнародного характеру [24, р. 5].

Міжнародною спільнотою після двох світових війн було напрацьовано низку домовленостей щодо дотримання миру, заборони війни, порядку мирного врегулювання спорів тощо. Однак вирішити питання збройних конфліктів у світі наразі не вдалося. Україна лише продовжує перелік країн, що зіштовхнулися з проблемою порушення Статуту ООН та застосування війни як засобу вирішення суперечок між суб'єктами міжнародного права. Незважаючи на докладені зусилля світової спільноти, створення низки організацій гуманітарного характеру, прийняття міжнародних норм у цій царині, уникнути збройних конфліктів не вдається [22, с. 135-136].

Т. Цимбрівський, керівник Програми USAID «Права людини в дії» говорить про перехідне правосуддя через дві призми: по-перше, у випадках збройних конфліктів, це про справедливість для жертв війни та покарання для злочинців, а також це про життя після війни; по-друге, перехідне правосуддя може мати місце під час переходу від авторитарних режимів до демократії [7].

Відповідно, у міжнародних правових документах поступово сформовані основні складові або напрями реалізації транзитивної юстиції:

- кримінальне переслідування винуватих у вчиненні воєнних злочинів і грубих порушень прав людини, правовий захист жертв збройного конфлікту; удосконалення законодавства, судової та слідчої практики;

- виправлення (відшкодування) шкоди жертвам конфлікту, створення національних механізмів відшкодування збитків жертвам, виплати їм компенсацій за спричинену фізичну та психічну шкоду, відновлення порушених прав постраждалих від конфлікту, надання їм медичної та психологічної допомоги, а також юридичних і соціальних послуг;

- встановлення правди як об'єктивна та неупереджена документальна реконструкція подій, розсекречення архівів та відновлення історичної правди, формування національного архіву фото-, відеодокументів подій конфлікту; розслідування щодо осіб, які зникли та пропали безвісти;

- інституційні реформи, які можуть стати гарантією неповторення конфлікту (очищення органів державної влади, реформування сектору безпеки, правоохоронних органів, судового сектору, секторів освіти та засобів масової інформації). Перевірка державних службовців на посаду для того, щоб визначити, чи були вони залучені до порушення прав людини під час конфлікту [2, с. 11].

Зазначені напрями реалізації транзитивної юстиції об'єднують практично всі можливі підходи до забезпечення стабільності в постконфліктному суспільстві від кримінального переслідування винних у злочинах та амністії до відшкодування жертвам, підготовки матеріалів для Міжнародного Кримінального суду, документування воєнних злочинів, порушень міжнародного гуманітарного права, об'єктивної реконструкції подій на окупованих територіях, надання правової допомоги

жертвам конфлікту, збереження пам'яті про жертв конфлікту, візуалізація фактів загибелі мирного населення й комбатантів з усіх сторін конфлікту для публічного доступу, а також обговорення механізмів примирення з громадами, які мешкають на повернутих територіях. Підкреслимо, що в кожному випадку постконфліктного врегулювання застосування транзитивної юстиції є унікальним.

Запровадження принципів транзитивної юстиції в Україні ініційовано Українською Гельсінською спілкою з прав людини у 2015 році. Першими ініціативу правозахисників підтримали академічні кола. Так, у 2016 році Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка заснував Центр постконфліктного врегулювання, який розглядав транзитивну юстицію як модель подолання збройного конфлікту та переслідування воєнних злочинців [1, с. 32].

У процесі проведення воєнних дій постає питання деокупації тимчасово окупованих територій та реінтеграції цих територій з метою повного відновлення функціонування органів державної влади, підконтрольних Україні. Політика реінтеграції тимчасово окупованих територій має передбачати дуальність у підходах, що включатиме реінтеграцію власне територій і функціонування органів державної влади на них та політику реінтеграції населення, що проживає на зазначених територіях [20, с. 95].

Можна говорити про те, що національна модель транзитивної юстиції все ще перебуває на стадії формування. Така модель має передбачати комплекс ефективних заходів спрямованих на подолання наслідків війни та окупації та вироблення механізмів, які унеможливають повторення конфліктів у майбутньому. Визнання верховенства норм міжнародного права і тенденція підвищення ролі позасудових механізмів у системі правосуддя надасть можливість застосовувати не-судові механізми, з метою зміцнення сталого миру.

Аналізуючи питання транзитивної юстиції, ще до повномасштабного вторгнення, правозахисник О. Мартиненко наголошував, що для України об'єктивно необхідна розробка власної національної моделі такого правосуддя, щоб почати діалог з усіма громадянами, які постраждали в результаті конфлікту і окупації [6]. У часи війни теоретичні проблеми становлення національної моделі транзитивної юстиції набувають все більше практичного виміру та актуальності.

Характеризуючи особливості національної моделі перехідного правосуддя, А. Блага та О. Мартиненко, звертають увагу на те що Україна опинилася в ситуації, коли водночас потребують свого вирішення два види конфлікту: соціальний конфлікт переходу від авторитарного пострадянського режиму до демократичного (події Революції Гідності); збройний конфлікт як результат зовнішньої агресії Російської Федерації. Автори вважають, що за таких умов актуальними стають не лише аналіз світового досвіду, а й активна підготовка до імплементації основних механізмів і форм перехідного правосуддя. В умовах «гарячого конфлікту», Україна вже має здійснювати інституційні реформи, напрацьовувати правові рамки переслідування воєнних злочинців, законодавчо закріплювати механізми надання компенсації жертвам конфлікту [1, с. 32].

До перших спроб впровадження елементів транзитивної юстиції Г. Мамедов відносить намагання здійснити люстрацію, заснування Інституту національної пам'яті, розбудову в Офісі генерального прокурора департаменту війни, що координує розслідування міжнародних злочинів, інституційне оформлення антикорупційних органів [5]. Разом з тим, автор підкреслює хаотичність такого процесу та необхідність вироблення комплексного підходу.

У 2014 року Верховна Рада України ухвалила закон «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», який має на меті визначити особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях України. Закон визначає статус території України, тимчасово окупованої внаслідок збройної агресії Російської Федерації, встановлює особливий правовий режим на цій території, визначає особливості діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій в умовах цього режиму, додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб [13]. Законом визначено, що примусове автоматичне набуття громадянства України, які проживають на тимчасово окупованій території, громадянства Російської Федерації не визнається Україною та не є підставою для втрати громадянства України.

Певним передвісником перехідного правосуддя на Донбасі та в Криму можна вважати програму Служби безпеки України «На тебе чекають вдома», започатковану в серпні 2015 року. Скориставшись цією програмою, бойовики ОРДЛО могли здатися владі й отримати звільнення від

кримінальної відповідальності. Транзитивна юстиція включає в себе умови **амністії учасників конфліктів** або притягнення їх до відповідальності. За п'ять років (від 2015-го до початку 2020-го) такою програмою скористалися понад 390 осіб. На запит проєкту Радіо Свобода Радіо Донбас. Реалії в СБУ повідомили, що всіх, хто повернувся на мирну частину країни за цією програмою, після ретельної перевірки звільняють від кримінальної відповідальності [3]. Звісно, що мова йде тільки про тих осіб, які не брали участі у вбивствах, тортурах, зґвалтуваннях, нападках на підприємства, установи, організації та інших тяжких злочинах. Експерти з перехідного правосуддя вважають, що для ефективності таких програм потрібно ретельно регламентувати усі аспекти, а саме: прийняти спеціальний закон про амністію; прописати порядок ідентифікації та перевірки особи, яка може бути амністована; прописати механізми стягнення репарацій для амністованих; закріпити процедуру громадських консультацій щодо амністії; детально формалізувати механізм збору та обробки свідчень амністованих осіб. Тільки за таким, вважають експерти, інститут амністії стане дієвим інструментом в рамках перехідного правосуддя [18]. Міжнародні експерти зазначають, що попри свою наявну суперечливість, амністія може сприяти встановленню справедливості і миру, а це ключові завдання перехідного правосуддя.

Імплементація принципів та підходів транзитивної юстиції простежувалася у стратегіях реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки [16]. Зокрема, Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки визначала проблеми, які необхідно розв'язати для подальшого вдосконалення функціонування судової влади та здійснення правосуддя. Стратегія деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя введена в дію Указом Президента України від 24 березня 2021 року. Документ визначає комплекс заходів дипломатичного, військового, економічного, інформаційного, гуманітарного характеру, спрямованих на відновлення територіальної цілісності, державного суверенітету України у міжнародно визнаних кордонах шляхом деокупації та реінтеграції Криму [21].

Важливим завданням, спрямованим на забезпечення справедливості і примирення, є здійснення правосуддя щодо злочинів, учинених під час авторитарного правління та збройного конфлікту. Складно подолати наслідки збройної агресії, доки посадовці окупаційної адміністрації Російської Федерації на окупованих територіях не будуть притягнуті до відповідальності за порушення прав людини, вчинені на територіях, що знаходяться під їх контролем, у тому числі особи, які несуть колективну відповідальність за дії злочинців.

Із прийняттям Верховною Радою України у січні 2018 року закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» Україна визнала факт існування міжнародного збройного конфлікту з Російською Федерацією. Закон, що визначав державну політику України щодо тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях [15]. Проте багато важливих питань залишилися не визначеними. Після російського вторгнення в Україну був прийнятий Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України», яким Закон «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» втратив чинність із 7 травня 2022 року [12].

За результатами дискусії конференції присвяченої темі розвитку транзитивної юстиції в контексті врегулювання конфлікту у східній Україні рекомендовано:

впроваджувати механізми транзитивної юстиції починаючи з громадянської освіти та вдосконалення функціонування правоохоронних органів і судових інстанцій (тренінги, навчання);

починати процес судових переслідувань в рамках національної юрисдикції, у зв'язку з тим, що звернення винятково у міжнародні суди є більш тривалим процесом, а в Україні мало юристів, котрі спеціалізуються на роботі з міжнародними судами;

проводити тренінги для суддів та правоохоронних органів для забезпечення легітимності судових процесів та формування компетенції національних суддів роботи в контексті гуманітарного права,

здійснювати процес документування воєнних злочинів і порушень прав людини, що забезпечить ефективність розслідувань і судових переслідувань;

забезпечити належний захист жертв злочинів.

розглянути можливості створення гібридного суду, а також роботи з посилення ефективності співпраці між судовими органами України та інших країн і міжнародних судів для використання можливостей як національної, універсальної, так і міжнародної юрисдикції;

концепція транзитивної юстиції може стати новою філософією, яка могла б об'єднати всі ініціативи реформ із комплексним баченням майбутнього.

сформувати державний підхід до роботи над осмисленням минулого.

приділити особливу увагу злочинам, пов'язаним із сексуальним насиллям та їх розслідуванню [10].

У межах дослідження «Правосуддя в контексті російської збройної агресії» проведеного соціологічною групою «Рейтинг», за підтримки Швейцарії через Відділ миру та прав людини, були отримані результати щодо розуміння українцями справедливості, покарань та компенсацій у контексті військової агресії Росії; уявлень про колабораційну діяльність та вшанування пам'яті [9]. Так, для 47 % опитаних поняття справедливості в контексті військової агресії росії проти України означає покарання винних у військових злочинах; для 30 % – встановлення правди щодо всіх подій, ще для 17 % – компенсація збитків усім постраждалим. Серед пріоритетних напрямів діяльності української влади та суспільства в забезпеченні справедливості, опитані найчастіше зазначали про притягнення винних до відповідальності (55 %), очищення влади через усунення та недопущення до неї тих, хто співпрацював з окупантами (46 %), знаходження зниклих безвісти та повернення депортованих осіб (30 %). Близько чверті опитаних зазначали про встановлення фактів злочинів та отримання фінансової компенсації, кожен п'ятий – про посилення санкцій та замороження активів росії та її громадян.

Майже 90 % респондентів вважає, що разом із судовим розглядом мають застосовуватися і додаткові механізми забезпечення справедливості (комісії люстрації, встановлення правди про події війни, компенсація шкоди постраждалим): 51 % зазначили, що вони мають застосовуватися на постійній основі, 38 % – що на тимчасовій. Більшість опитаних (84 %) вважають, що такі механізми мають діяти на території всієї України. Абсолютна більшість (95 %) респондентів вважають важливим забезпечити відкритість та регулярне інформування громадян та постраждалих про перебіг розгляду судами справ щодо воєнних злочинів [9];

На думку більшості респондентів, держава повинна вже зараз реалізовувати заходи для підтримки та налагодження зв'язку з населенням, що лишилось на окупованих територіях. 47 % вважає, що такі ініціативи мають бути спрямовані лише на тих, хто підтримує Україну, 40 % – на всіх, хто лишився на окупованих територіях. 8 % вказали, що такі заходи не є пріоритетними, ще 3 % вважають, що держава взагалі не має витрачати на це ресурси. Більше 90 % респондентів вважає, що Україна має спільне майбутнє з мешканцями територій, що були окуповані у 2022-му році. 83 % опитаних вбачають спільне майбутнє з мешканцями Криму та Донбасу, які були окуповані у 2014-му році.

Питання історичної пам'яті та відповідної державної політики є важливим для 91 % респондентів. 94 % опитаних погоджується з твердженням, що Україна має вже зараз гідно вшановувати пам'ять жертв збройної агресії росії, зокрема через різні національні та місцеві ініціативи [9].

Ю. Присяжнюк та В. Масненко аналізуючи проблему деокупації тимчасово окупованих територій України рекомендують враховувати те, що історична політика окупантів в Криму, ОРДЛО та на тимчасово окупованих у 2022 р. територіях (Запорізької та Херсонської обл.) має помітну специфіку. Зокрема, в останньому випадку агресор зіштовхнувся з реальними наслідками політики декомунізації та більш серйозним відторгненням ідеології т. зв. «руського мира». Важливо також, на думку авторів, відстежувати трансформацію / мутацію історичної свідомості (локальних варіантів історичної пам'яті) населення тимчасово окупованих АРК, м. Севастополь, частин Донецької, Луганської, Запорізької, Херсонської областей. Наступним етапом має стати її поступова але й послідовна переорієнтація у координатах українського національного історичного дискурсу [11, с. 271].

Урядом України у грудні 2022 року затверджено план дій органів виконавчої влади з відновлення деокупованих територій, який визначає комплекс першочергових дій та заходів, проведення яких є необхідним для відновлення функціонування деокупованих територій, а також встановлено відповідальних виконавців та строки виконання поставлених завдань.

До реалізації Плану дій залучено всіх зацікавлених сторін, зокрема органи місцевого самоврядування, обласні військові (державні) адміністрації, військові адміністрації населених пунктів, Мінінфраструктури, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, підприємства,

установи та організації незалежно від форми власності тощо. Виклики після деокупації, до яких держава та суспільство мають бути готови:

отримання інформації про масові знущання, серйозні порушення прав людини, катування тощо;
отримання інформації про кількість загиблих, зниклих безвісті та тих, кого представники незаконної влади заарештували та вивезли в невідомому (або відомому) напрямку;

масові виїзди наших громадян на інші непідконтрольні території чи на територію країни-агресорки через побоювання бути притягнутими до відповідальності (і офіційні особи нашої країни тільки зміцнюють таку позицію);

заходи переслідування цивільного населення як з боку правоохоронних органів, так і з боку соціуму;

масові повідомлення про причетність тих чи інших до колабораційної діяльності чи здійснення державної зради;

вимога суспільства до «очищення» нації від зрадників;

підвищення конфліктогенних факторів, можливий навіть розкол населення та інші [19].

У контексті транзитивної юстиції на перший план після деокупації мають поставати питання притягнення винних осіб до відповідальності та запобігання безкарності, а також забезпечення права на правду про збройний конфлікт.

Висновки. Аналізуючи основні положення концепції транзитивної юстиції, можна говорити про реальну необхідність впровадження моделі транзитивної юстиції, як важливого інструменту розв'язання військового конфлікту та основного напрямку державної правової політики, в умовах збройної агресії Росії проти України.

Концепцію транзитивної юстиції використовують держави, які переходять зі стану конфлікту та окупації до стану миру, вона не містить універсальних формул для всіх держав. Модель транзитивної юстиції є відносно новою для вітчизняної юридичної практики, тому осмислення її сутності та вироблення механізмів знаходиться ще на початковому етапі. За сучасних умов в Україні напрямки транзитивної юстиції реалізуються ситуативно, безсистемно та не мають належного правового закріплення. Необхідно провести велику роботу зі встановлення причин, через які відбулась війна, потрібно з'ясувати, що відбувалось безпосередньо під час збройного конфлікту. Варто розуміти, що закінчення війни це не просто повернення окупованих територій під юрисдикцію України, а початок складного шляху з розв'язання наслідків конфлікту та пошуків компромісу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Блага А., Мартиненко О. Концепція перехідного правосуддя в Україні: введення у площину юридичної науки. *Юридичний вісник*. 2019. № 4. С. 30–35.
2. Діалог в моделі правосуддя перехідного періоду: особливості і функції: наук.-практ. вид. / І. Брунова-Калісецька, Т. Кисельова, О. Мартиненко. Київ, 2020. 60 с.
3. За програмою «На тебе чекають вдома» з окупованої частини Донбасу повернулися понад 390 осіб – СБУ. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-donbas-sbu-povernennia/30646714.html>.
4. Козакевич О.М. Доступність правосуддя у транзитивному суспільстві: сучасний вимір. К.: Юридика, 2023. 246 с.
5. Мамедов Г. Перехідне правосуддя: діалог про майбутнє. *Дзеркало тижня*. 25 червня, 2024. URL: <https://zn.ua/ukr/author/gyunduz-mamedov>.
6. Перехідне правосуддя – основа деокупації та реінтеграції Донбасу. *Голос України*. 28 листопада 2019 року. URL: <http://www.golos.com.ua/article/324612>.
7. Плани після Перемоги – перехідне правосуддя для України. Експерти пояснили як відновити справедливість для жертв війни: Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/plany-pislia-peremohy-perekhidne-pravosuddia-dlia-ukrainy-eksperty-poiasnily-iak-vidnovyty-spravedlyvist-dlia-zhertv-viyny>.
8. Плотніков О. «Правосуддя перехідного періоду» чи «транзитивна юстиція»: до питання про визначення терміну. *Український часопис міжнародного права*. 2016. № 4. С. 46.
9. Правосуддя в умовах російської збройної агресії: 18–24 жовтня 2023. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_justice_102023.pdf.

10. Правосуддя та справедливість у постконфліктних суспільствах? – Європейський досвід та перспективи Доповіді та дискусії за результатами конференції «Осінні зустрічі», присвяченої темі розвитку перехідного правосуддя в контексті врегулювання конфлікту у східній Україні, м. Берлін, 14-15 листопада, 2018 р. С. 16.
11. Присяжнюк Ю., Масненко В. Деокупація тимчасово окупованих територій України як наукова проблема та практична модель для реалізації. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2023. № 13/55. С. 259–275.
12. Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України: Закон України від 21 квітня 2022 року № 2217-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20#Text>.
13. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>.
14. Про затвердження плану дій органів виконавчої влади з відновлення деокупованих територій територіальних громад: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2022 р. № 1219-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1219-2022-%D1%80#Text>.
15. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18 січня 2018 року № 2268-VIII; Втрата чинності від 07.05.2022, підстава 2217-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text>.
16. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки : Указ Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015 (втратила чинність). URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/276/2015>.
17. Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки: Указ Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/20. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/202>.
18. Програма СБУ для мешканців т.зв. «ЛДНР» «На тебе чекають вдома». Що з нею не так з позиції перехідного правосуддя: URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/prohrama-sbudlia-meshkantsiv-ldnr-na-tebe-chekaiut-vdoma-shcho-z-neiu-ne-tak-z-pozytsii-perekhidnoho-pravosuddia>.
19. Сербіна А. Перехідне правосуддя після збройного конфлікту: як примирити людей після деокупації? URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/perekhidne-pravosuddia-pislia-zbroynoho-konfliktu-iak-prymyryty-liudey-pislia-deokupatsii>.
20. Скобельська О.Р. Шляхи деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій і відновлення довири населення до держави Україна. *Нове Українське право*. 2023. № 4. С. 94–99.
21. Стратегія деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя: Указ Президента України від 24 березня 2021 р. № 117/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/2021#Text>.
22. Червякова О.В. Механізми та процеси перехідного правосуддя: міжнародний досвід для відновлення суверенітету і національної безпеки України. *Право і безпека*. 2023. № 3 (90). С. 135–142.
23. Kritz N.J., Mandela N. Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes. Vol. 1. General Considerations Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 1995. 736 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=A2c9E7TZXhEC&pg=PR5&hl=ru&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false.
24. Mark Freeman, «What is transitional justice?», International Center for Transitional Justice, 2003, not published – quoted in DDR and Transitional Justice, issue paper, Second International Conference on DDR and Stability in Africa, Kinshasa, Democratic Republic of the Congo, 12-14 June 2007, UN/ISAA.

УДК 340.12 (045)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.57>

ПРАВОВИЙ ІДЕАЛ У СВІТЛІ ПОТЕНЦІЙНОГО ДОСЯГНЕННЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ АКСІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ СВІТОВОГО ДОСВІДУ ТА ДЕТЕРМІНАЦІЇ РОЗУМІННЯ В УКРАЇНІ

Полонка І.А.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри професійних та спеціальних правових дисциплін,
ПВНЗ «Буковинський університет»
ORCID: 0000-0001-8928-9098*

Полонка І.А. Правовий ідеал у світлі потенційного досягнення через призму аксіологічного аналізу світового досвіду та детермінації розуміння в Україні.

У статті проаналізовано сучасний стан України та світовий досвід щодо можливості досягнення правового ідеалу. Розглянуто позиції українських вчених щодо розуміння даної категорії. Виведено авторське поняття правового ідеалу, яке трактується у вузькому значенні – як процес пізнання та аналізу діючої правової системи із прагненням подальшого її вдосконалення, для забезпечення гідного існування особистості в умовах розвитку громадянського суспільства і правової держави. Запропоновано правову природу правового ідеалу розглядати на доктринальному та побутовому рівнях. Доктринальний рівень включає гармонічно поєднану та цілісну систему принципів, уявлень, ідей, концепцій і модельних норм щодо права і його розвитку, тобто виражає нормативно-ціннісний характер правового ідеалу на основі досконалого та справедливого права. На побутовому рівні правовий ідеал ґрунтується на звичаях, традиціях, соціальному досвіді, які характеризують особливості життя конкретної нації, народності, етнічної групи.

Досліджено європейський правовий ідеал на прикладі Європейського Союзу. Серед основних ідеалів у 27 країнах ЄС першість займають права людини, мир, демократія, верховенство закону, солідарність, рівність та особиста свобода. Доведено, що для України в сучасних реаліях досягнення правового ідеалу є практично неможливим. Однак необхідно працювати над вдосконаленням концепції реалізації правового ідеалу для збереження належного рівня правосвідомості населення. Запропоновано сфокусувати орієнтацію людей на прагненні до такого правового ідеалу, який би відповідав принципам та еталонам правової поведінки на основі національної самосвідомості, історії, української культури, ідеалів добра, справедливості, свободи та незалежності. Вказано на перспективи подальшого дослідження, а саме: більш детально потрібно проаналізувати позитивні тенденції концепції реалізації правового ідеалу іншими державами із можливим запозиченням для удосконалення правової системи України; загальнотеоретичному аналізу слід піддати питання механізму реалізації правового ідеалу у правову дійсність; необхідно конкретизувати шляхи трансформації правової ідеології на основі сучасної національної ідеї українців.

Ключові слова: правовий ідеал, правова ідеологія, правова поведінка, правосвідомість, європейський контекст правового ідеалу.

Polonka I.A. Legal ideal in the light of potential achievement through the prism of axiological analysis of world experience and determination understanding in Ukraine.

The article analyzes the current state of Ukraine and world experience regarding the possibility of achieving the legal ideal. The positions of Ukrainian scientists regarding the understanding of this category are considered. The author's concept of the legal ideal is derived, which is interpreted in a narrow sense - as a process of knowledge and analysis of the current legal system with the aim of its further improvement, to ensure the dignified existence of the individual in the conditions of the development of civil society and the rule of law. It is proposed to consider the legal nature of the legal ideal at the doctrinal and everyday levels. The doctrinal level includes a harmoniously combined and

integral system of principles, ideas, concepts and model norms regarding law and its development, that is, it expresses the normative-value nature of the legal ideal based on perfect and fair law. At the everyday level, the legal ideal is based on customs, traditions, and social experience, which characterize the peculiarities of the life of a specific nation, nationality, and ethnic group.

The European legal ideal is studied using the example of the European Union. Among the main ideals in the 27 EU countries, human rights, peace, democracy, the rule of law, solidarity, equality and personal freedom take precedence. It has been proven that for Ukraine in modern realities it is practically impossible to achieve the legal ideal. However, it is necessary to work on improving the concept of the implementation of the legal ideal in order to maintain the appropriate level of legal awareness of the population. It is proposed to focus people's orientation on striving for such a legal ideal that would correspond to the principles and standards of legal behavior based on national self-awareness, history, Ukrainian culture, ideals of goodness, justice, freedom and independence. The prospects for further research are indicated, namely: it is necessary to analyze in more detail the positive trends of the concept of realization of the legal ideal by other states with possible borrowing for improving the legal system of Ukraine; the question of the mechanism of implementing the legal ideal into legal reality should be subjected to a general theoretical analysis; it is necessary to specify ways of transforming legal ideology on the basis of the modern national idea of Ukrainians.

Key words: legal ideal, legal ideology, legal behavior, legal awareness, the European context of the legal ideal.

Постановка проблеми. Дослідження проблемних питань теорії правової поведінки, зокрема вивчення її механізму, форм участі правосвідомості в детермінації і регуляції такої поведінки, і є одним із пріоритетних напрямків у науці теорії держави і права. Особливої актуальності набуває дане питання у кризовий період існування держави, коли нестабільність економічних, соціальних, політичних умов, створюючи стресові ситуації, деформують правосвідомість особистості.

Однак саме від рівня правосвідомості (правової ідеології, правової психології чи правових поведінкових факторів) залежить наскільки усвідомлено, активно та законно діятимуть громадяни при здійсненні будь-якої своєї діяльності.

Відмітимо, що ключовим елементом у структурі правової ідеології є правовий ідеал, який формує правові ідеї, цінності та мету права, тобто виражає уявлення про те, яким має бути право. Іншими словами, ціль, до якої прямує кожна розвинена правова демократична країна і є правовим ідеалом. Українському суспільству, яке одночасно знаходиться в стані демократичної кризи та переживає складну воєнно-політичну ситуацію, вірно орієнтуючий ідеал є вкрай необхідним. Законодавець у Конституції України вказав на прагнення і забезпечення конституційних умов для розвитку та зміцнення демократичної, соціальної, правової держави, тобто сформував не реальний стан держави, а те до чого вона прагне.

Тоді постає питання, яке досить вагоме для України в сучасних реаліях: а чи реально досягнути правовий ідеал в умовах воєнного стану та чи можливо зберегти належний рівень правосвідомості українського суспільства при таких неоднозначних економічних, соціальних та демографічних умовах?

Проблема правового ідеалу актуальна і на міжнародному рівні. Жорстке протистояння у ХХІ сторіччі між ідеалами свободи, рівності і справедливості, з одного боку, та радикального свавільного волюнтаризму, з іншого боку, створює загрозливі тенденції формування не керованого світового порядку.

На глобальному рівні не існує ідеалів, до яких би, сьогодні прагнули всі учасники глобалізаційних процесів. Досить важливим моментом у розвитку світового співтовариства є неспроможність домовлятися, яка досить часто проявляється між розвинутими країнами.

З вище сказаного випливає ще одне питання: чи можливо досягти такий правовий ідеал розвитку людства, де будуть враховані інтереси кожної цивілізації, нації, народу та особистості? Спробуємо знайти відповіді.

Стан опрацювання проблематики. Суттєвий внесок у вирішення проблеми щодо з'ясування змісту категорії «правовий ідеал» зробили у своїх працях, зокрема, такі вчені: І.В. Воронова [1], О.В. Гришук [2], В.М. Калітинський [3], А.І. Луцький [4], С.І. Максимов [5], П.В. Макушев [6] та інші. Проте питання досягнення досліджуваної категорії в Україні на сучасному етапі та в інших державах світу у наукових працях вивчалось лише фрагментарно, тому пропонуємо більш

грунтовно та комплексно дослідити його. До прикладу, С.І. Максимов правовий ідеал розглядає у взаємозв'язку із правовою дійсністю, однак поза увагою залишилося питання механізму реалізації правового ідеалу у правову дійсність. Макушев П.В. вивчав цю проблему у межах розвитку правосвідомості в українській державі. Питанням правового ідеалу із позиції філософії права займалися О.В. Грищук, В.М. Калітинський, А.С. Романова.

Мета дослідження. Гіпотеза нашого дослідження ґрунтується на тому факті, що інститут правового ідеалу є надзвичайно важливим для забезпечення правопорядку та законності у державі, а його цінність полягає у прагненні до гідного захисту прав людини і громадянина, а отже, правовий ідеал займає визначальне місце у побудові правової держави та громадянського суспільства.

Відповідно, потрібно проаналізувати сучасний стан України та світовий досвід щодо можливості досягнення правового ідеалу у повному обсязі. Якщо є позитивні тенденції у інших державах на шляху до його досягнення, то слід запозичити найбільш вдалі конценції реалізації правового ідеалу.

Виклад основного матеріалу. Розпочнемо наш творчий пошук із дослідження поняття «правового ідеалу». Вивчивши певну кількість джерел, досить чітко прослідковується невизначеність наукової спільноти щодо трактування даної категорії, більше того, термін «правовий ідеал» у правовій літературі зустрічається досить не часто. Скептичне ставлення до цього явища пояснюється впливом старої правової ідеології, яка зводила всі уявлення про краще майбутнє, першочергово, у інтересах держави, а не її громадян.

Серед сучасних поглядів, щодо розуміння правового ідеалу вирізняється позиція С.І. Максимова, на думку якого правовий ідеал – це представлений в суспільній правосвідомості образ побудованого на началах справедливості досконалого права, суб'єктом якого є автономна особистість з притаманними їй установками правосвідомості на повагу до чужого і відстоювання свого права, а взаємодія суб'єктів регулюється збалансованим для даної культурно-історичної ситуації співвідношенням правових цінностей, втілюючих справедливість, і виражених в системі невід'ємних прав людини, об'єктивованих в Конституції, чинному законодавстві і правозастосовній практиці [5, с. 261].

Схоже трактування даного поняття зустрічаємо і у науковій праці С.С. Павлова, де автор поєднує нормативний, етико-символічний та духовний характеру правового ідеалу [6, с. 180].

Як специфічний критерій оцінки діючої системи права в громадянському суспільстві та правовій державі розглядає правовий ідеал І.В. Воронова [1, с. 31], що, певним чином, дещо звужує розуміння цього явища до меж системи права. Натомість А.І. Луцький досліджувану категорію розуміє як відображення бажаних в суспільстві орієнтирів розвитку всієї правової системи [4, с. 26]. Подібного трактування дотримується П.В. Макушев [7, с. 376].

Грищук О.В. та Калітинський В.М. інтерпретують правовий ідеал, як семантичне втілення правових ідей та цінностей, образу права та мети права у правосвідомості особистості [2, с. 89; 3, с. 6]. Романова А.С. вказує, що правовий ідеал – це мета діяльності людини, як суб'єкта права, що досягається правомірністю поведінки [8, с. 287]. В аспекті наявності тісного взаємозв'язку між правовим ідеалом та правомірною поведінкою можна погодитися із позицією вчених. Причому однією із особливостей якого є те, що він може виступати в ролі безпосереднього регулятора правомірної поведінки.

Суперечливою є позиція науковців щодо співвідношення правового ідеалу та правових цінностей. Якщо одні автори стверджують, що правовий ідеал регулюється правовими цінностями (Максимов С.І.) [5, с. 244], то інші, навпаки розглядають правові цінності як зміст правового ідеалу (В.М. Калітинський) [3], або взагалі надають йому нейтральну позицію (І.В. Воронова) [1].

Вважаємо, що правовий ідеал та правові цінності – це тісно взаємопов'язані структурні елементи правової ідеології, однак правові цінності є реальними соціально-правовими явищами, а правовий ідеал це те, до чого прагне людина, суспільство та держава.

У даній роботі, ми будемо трактувати правовий ідеал у вузькому значенні – як процес пізнання та аналізу діючої правової системи із прагненням подальшого її вдосконалення, для забезпечення гідного існування особистості в умовах розвитку громадянського суспільства і правової держави.

Правовий ідеал завжди залишається певним орієнтиром для суспільства, однак не слід трактувати його як щось вічне та незмінне, аналізуючи реальну правову дійсність, що склалася, правовий ідеал направлений завжди на пошук ідеальної правової конструкції, яку прагне досягти людина.

Звичайно, інституцію правового ідеалу слід вивчати більш ґрунтовно та детально, але можна навести наступні фактори, які підтверджують факт того, що правовий ідеал не може бути досягнутий у повній мірі.

По-перше, досягнути ідеал у тій чи іншій сфері практично неможливо, реальне життя показує, що бажане розходиться з дійсністю. Найсправедливіший закон не гарантує того, що при його застосуванні завжди буде панувати справедливість. Суспільство розвивається, на зміну одним потребам приходять інші, воно постійно знаходиться в русі. Ідеал – це взірць того, яким суспільство прагне бути.

По-друге, правовий ідеал формується на основі правової ідеології, яка консолідує суспільство як єдине ціле, сприяє функціонуванню національної ідеї. Проте слід констатувати, що довгий період Україна жила під впливом ідеології минулого, яка, на жаль, деформувала національну ідею українців і спровокувала посягання на суверенітет нашої країни. Невизначеність правового ідеалу – характерна риса українського менталітету, яка є явною перешкодою на шляху формування правової держави.

По-третє, кожна людина в силу своїх індивідуальних особливостей, рівня життя, сприйняття світу є різною, хтось прагне до кращого майбутнього, а хтось скептично та зневірливо ставитися до нього у рамках права. Проблема правосвідомості українців є відсутність почуття відповідальності, взаємного зв'язку між особою та державою, а за такої конструкції правовий ідеал досягти неможливо.

Слід визнати і той факт, що українці завжди прагнуть до кращого, не бояться змінювати владу та проводити реформи у різноманітних сферах діяльності, тобто хочуть досягнути ідеального гармонічного стану людства (вищої справедливості). Звичайно про утопію державного та юридично-морального устрою ніхто не говорить, але це не означає, що людина не може прагнути до свого ідеалу. Навпаки, така позиція виражає ідею вічного розвитку і удосконалення.

Для вирішення усіх поставлених завдань нашого дослідження, слід звернутися до досвіду інших держав та проаналізувати чи досягається правовий ідеал в провідних державах світу.

Яскравим прикладом формування сильної держави на основі збереження національної ідеї, правової культури та запозичення досягнень у сфері технологій від провідних держав світу є досвід Японії. Модернізація цієї країни відбувалася на основі соціально прийнятних цінностей та звичаїв. Прагнучи до правового ідеалу, японці хочуть досягти успіхів у розвитку своєї країни, її економічного процвітання. У чому з них брати приклад – завдання наступних досліджень.

Держава із найдовшою тривалістю життя у світі, найкращим показником законності та правопорядку, із майже відсутніми політичними конфліктами, водночас є одним із найстаріших населень у світі. Третина японців старше 60 років, молоді японці рідше одружуються або народжують дітей. Видається однієї правової ідеології, працелюбства та відданості своїй державі не достатньо для її майбутнього процвітання. Високотехнологічні та інноваційно-інформаційні системи не зможуть замінити корінне населення країни і продовжити її справу.

Ряд держав (Білорусь, Китай, Північна Корея, Іран) в особі правлячої еліти використовують різні форми маніпуляції суспільною свідомістю свого населення із закликами до постійних перемог, як єдиного засобу досягнення могутності держави. Правова ідеологія їхнього лідера зводиться до тези: шукаємо ворога, перемагаємо і підтверджуємо свою величність у свідомості народу. Їх правовий ідеал на протязі багатьох років є незмінним, між двома взаємопов'язаними процесами – націоналізм і демократія, домінування зосереджене за здійсненням спочатку великих цілей розвитку держави, а вже потім запанує і демократія.

Європейський правовий ідеал спробуємо дослідити на прикладі Європейського Союзу. Відповідно до опитування європейців «Євробарометр», яке було проведене на замовлення Єврокомісії, серед основних ідеалів у 27 країнах ЄС першість займають права людини, мир, демократія, верховенство закону, солідарність, рівність та особиста свобода. «Усі ці європейські цінності не просто обіцянка, вони закладені в угодах і закарбовані в законодавстві» [9], – стверджує колишній президент Німеччини Йоахім Гаук.

Однак навіть при такій позитивній динаміці досягнути правового ідеалу європейцям не вдалося. Сучасна ідеологія європейців дещо незрозуміла: пройшовши такий довгий і плідний шлях для підтримання миру і справедливості після кривавих війн на своїх територіях, зіткнувшись із перешкодами, вони виявляють неготовність відстоювати свій власний мир зараз.

Заслугує на окрему увагу досвід США. Це країна, яка перша у практично-юридичному полі у Декларації про незалежність нормативно закріпила основні права та свободи людини і громадянина, її національна ідея основана на сумлінній праці, законслухняності та патріотизму зробила США однією із найсильніших держав світу.

Усе вище наведене не заважає існуванню суперечок між лібералами та консерваторами (з приводу питань – релігії, смертної кари, імміграції та ін.).

Як бачимо навіть американський ідеал є абстрактним поняттям, що не відображає дійсності і якого неможливо практично досягти. Все ж таки етнічні відмінності послаблюють можливість досягнення цінностей, які могли б представляти своєрідний «американський спосіб життя».

Отже, навіть країни з високим рівнем економіки, національною ідеєю мають проблеми із досягненням правового ідеалу.

Проте як показує історія, правовий ідеал, виконує важливу роль, як безпосереднього регулятора правомірної поведінки, і на складних етапах існування держави. У періоди соціальних революцій, війн, конфліктів, коли стара правова система зламана, а нова ще не створена, він виступає в якості безпосереднього гасла боротьби, стимулятора до нових звершень. До прикладу, надія на встановлення рівності і справедливості надихала учасників Великої французької революції.

Важливим моментом у цій боротьбі для України є збереження ідеї територіальної справедливості, суверенітету, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, а вищим орієнтиром і одним з ідеалів побудови демократичного суспільства має стати правомірна поведінка всіх громадян України.

Основний акцент слід надати формуванню звичайної правомірної поведінки, так як це поведінка більшої частини населення країни. Важливо перетворити одиничні зразки правомірного діяння в саморегулятивну, самодостатню, самодетермінуючу звичну правомірну поведінку. І якщо перед людиною постане питання чинити правомірно чи ні в екстремальних умовах, то перевагу вона надасть своїй звичній повсякденній поведінці. Навіщо індивіду кожен раз звертатися до своїх світоглядних установок, зіставляти елементи моральної, правової, політичної свідомості, активізувати масив правових знань, коли можна в результаті соціальної практики виробити таку загальну ідеальну модель поведінки, яка актуалізувалася б елементами правової психології щодо конкретної життєвої ситуації.

У ході соціологічних опитувань виявилось, що в реальному житті люди вчиняють правомірно, не спираючись на знання конкретних норм права, а на основі власного розуміння права, переданого з покоління в покоління як звичайний соціальний досвід («народна мудрість» в різних формах її прояву).

Відмітимо, що кожне суспільство безперервно стикається із новими соціальними нормами, правовими ідеалами і правовими ідеями. Особливо яскраво цей процес спостерігається в кризові моменти історії і в періоди перехідних станів. Така картина притаманна сучасній українській суспільній правосвідомості. Вперше за період незалежності українці стикнулися із принципово невідомими правовідносинами, які потребують негайного нормативного врегулювання. Безумовно, основним критерієм на основі якого мають приймати ці норми є правовий ідеал як найбільш загальне і концентроване вираження спрямованості правового розвитку.

Але чинне законодавство може містити в собі і певні дефекти та недоліки, якщо перед державою виникає вимушена необхідність вирішувати життєві проблеми, які прямо або побічно можуть обмежувати звичні для більшості членів суспільства інтереси, права і свободи.

Тому у період воєнного стану певні правові дозволи, ініціативи, заохочення можуть бути підмінені заборонами, санкціями, профілактичними акціями, що ускладнюють звичну життєдіяльність особистості. Сказане жодним чином не знижує ступінь актуальності наближення чинного законодавства, системи права до параметрів правового ідеалу. Сутність громадянського суспільства і правової держави полягає в тому, щоб відносити особистість, її права і свободи до найвищої соціальної цінності. Отже, чинне законодавство покликане виходити з певного ідеалу, відповідного життєвим інтересам і потребам більшості членів суспільства.

Також важливо, щоб законодавець при прийнятті законів зумів знайти золоту середину між ідеалізованими абстрактними уявленнями з реаліями життя.

Висновки. Дослідивши поняття, правову природу та досвід деяких інших держав і України, щодо можливого досягнення правового ідеалу, ми прийшли до наступних висновків:

1. Пропонуємо правову природу правового ідеалу розглядати на доктринальному та побутовому рівнях. Доктринальний рівень включає гармонічно поєднану та цілісну систему

принципів, уявлень, ідей, концепцій і модельних норм щодо права і його розвитку, тобто виражає нормативно-ціннісний характер правового ідеалу на основі досконалого та справедливого права. На побутовому рівні правовий ідеал ґрунтується на звичаях, традиціях, соціальному досвіді, які характеризують особливості життя конкретної нації, народності, етнічної групи.

2. Попередньо розглянувши доктринальну та правову природу правового ідеалу, ми висунули гіпотезу про неможливість його досягнення та впровадження у чинну правову систему в повній мірі. Це пов'язано із прогресивними змінами у світі, які удосконалюють уявлення про правові ідеали відповідно до досягнутого рівня суспільства, а також із індивідуальними особливостями кожної людини, рівнем їх правосвідомості, правової ідеології та культури.

3. Заявлена гіпотеза дістала своє підтвердження на основі аналізу досвіду різних країн, щодо досягнення правового ідеалу. Навіть економічно високорозвинені держави із сформованою на основі національної ідеї правовою ідеологією та загальновизнаними правовими цінностями дотичними до проблем у реальному житті, коли прагнуть досягнути формулу досконалості. Однак сам факт прагнення до правового ідеалу є підтвердження культурного прогресу суспільства, який вносить принципово нове в правовий статус людини.

Необхідно знайти дійсні шляхи покращення рівня правосвідомості людей, коли сама людина розуміє цінність своїх прав і відповідно до свого духовно-інтелектуального стану, цікавиться проблемами права.

4. Оскільки гіпотеза була підтверджена, то для України в сучасних реаліях досягнення правового ідеалу є практично неможливим. Однак збереження належного рівня правосвідомості населення є реальною метою. У даному контексті необхідно сфокусувати орієнтацію людей на прагненні до такого правового ідеалу, який би відповідав принципам та еталонам правової поведінки на основі національної самосвідомості, історії, української культури, ідеалів добра, справедливості, свободи та незалежності.

5. Правовий ідеал людства в основному побудований на принципах свободи, рівності та справедливості. Ще Еммануїл Кант стверджував, що свобода є тоді, коли ми зусиллям нашої волі робимо її реальністю. Якщо світ сьогодні відмовиться від своїх гуманістичних цінностей та ідеалів, то майбутній глобальний правопорядок втратить свою силу. Важливо сформулювати в якості правового ідеалу на світовій арені такий рівень єдності, при якому вирішення проблем усього людства залежатиме від стану розвитку кожної із країн світу та злагоджених дій між ними, на основі поваги до суверенітету та незалежності первинних суб'єктів міжнародного права.

Майбутні напрями перспективних досліджень можна зобразити наступним чином: по-перше, більш детально потрібно проаналізувати позитивні тенденції концепції реалізації правового ідеалу іншими державами із можливим запозиченням для удосконалення правової системи України; по-друге, загальнотеоретичному аналізу слід піддати питання механізму реалізації правового ідеалу у правову дійсність; по-третє, необхідно конкретизувати шляхи трансформації правової ідеології на основі сучасної національної ідеї українців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Воронова І.В. Правовий ідеал як критерій оцінки системи права. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. Серія «Право». Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2018, Вип. 25. С. 29–32.
2. Гришук О.В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: «Компанія ВАІТЕ». 2019. 416 с.
3. Калітинський В.М. Сучасні різновиди правових ідеологій: філософсько-правовий вимір : дис. канд. юрид. наук :12.00.12. Львів, 2016. 212 с.
4. Луцький А.І. Правова ідеологія в системі правової свідомості. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2014. Вип. 8. С. 25–27.
5. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: монографія / Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань та ін. Харків: Право, 2009. 352 с.
6. Павлов С.С. Правові традиції України: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Павлов С.С. Одеса, 2010. 215 с.

7. Макушев П.В. Сучасні тенденції розвитку правосвідомості в українській державі / Інтеграція теорії у практику: проблеми, пошуки, перспективи: мат. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів). 2021. С. 375–379.
8. Романова А.С. Людина у природно-правовому просторі: інтелігібельний і сенсигбельний виміри: дис. д-ра юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2016. 419 с.
9. Оржель О.Ю. Європейське врядування як чинник згуртування Європейського Союзу: теоретико-методологічні засади: монографія. К.: НАДУ, 2012. 236 с.

УДК 343.1:004.65(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.58>

ОСОБЛИВОСТІ ВЕДЕННЯ ЄДИНОГО РЕЄСТРУ ДОСУДОВИХ РОЗСЛІДУВАНЬ (ЄРДР) ТА ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ НА ЕТАПІ ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА

Попович М.В.,
доктор філософії,
асистент кафедри кримінального права
Чернівецького національного університету
ім. Юрія Федьковича

Попович М.В. Особливості ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) та інформаційно-телекомунікаційної системи на етапі досудового слідства.

У даній роботі розглядаються питання пов'язані з висвітленням проблем, що виникають під час внесення відомостей про вчинене кримінальне правопорушення до єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР), а також проблем, що виникають в уповноважених осіб під час його ведення на етапі досудового розслідування. Проаналізовано процес запровадження інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування. Наголошено на необхідність вдосконалювати та розширювати функціональні можливості ЄРДР та інформаційно-телекомунікаційної системи. Розглянуто мету утворення Реєстру, його функціональні можливості а також форму ведення ЄРДР.

З'ясовано причини через які Реєстр є критично важливим для досудового слідства, а також хто є суб'єктами правових відносин Реєстру, наголошено, що власником і розпорядником даного Реєстру є держава в особі Офісу Генерального прокурора, а володільцем інформації, що обробляється є Офіс Генерального прокурора.

Досліджено процес Автентифікації у Реєстрі та інформаційно-телекомунікаційній системі, а також підписання електронних документів які здійснюються з використанням особистого ключа та відповідного йому кваліфікованого сертифіката відкритого ключа, виданого кваліфікованим надавачем електронних довірчих послуг органів прокуратури України, з дотриманням вимог законодавства у сфері електронних довірчих послуг.

Проаналізовано особливості обліку кримінальних правопорушень за заявами, повідомленнями, які надійшли до органів прокуратури, досудового розслідування чи дізнання, або щодо виявлених прокурором, слідчим, дізнавачами з інших джерел обставин, що свідчать про вчинення кримінального правопорушення.

Досліджено ЗУ «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо запровадження інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування», та наказ Генерального прокурора від 30.06.2020 № 298 «Про затвердження Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення, а також проблеми які виникають під час проведення слідчих (розшукових) дій.

Ключові слова: Єдиний реєстр досудових розслідувань (ЄРДР), інформаційно-телекомунікаційна система, досудове розслідування, реєстр, Офіс Генерального прокурора, слідчий, iKeyс.

Popovych M.V. Features of maintaining the Unified Register of Pre-trial Investigations (URPI) and the information and telecommunication system at the stage of pre-trial investigation.

This paper discusses issues related to the coverage of problems that arise when entering information about a committed criminal offense into the Unified Register of Pre-trial Investigations (URPI), as well as problems that arise for authorized persons during its conduct at the stage of pre-trial investigation. The process of introduction of the information and telecommunication system of pre-trial investigation

is analyzed. The need to improve and expand the functionality of the Unified Register of Pre-Trial Investigations and the information and telecommunication system is emphasized. The purpose of the Register, its functionality, as well as the form of maintaining the Unified Register of Pre-Trial Investigations are considered.

The reasons why the Register is critically important for the pre-trial investigation, as well as who are the subjects of legal relations of the Register, are clarified, it is emphasized that the owner and administrator of this Register is the state represented by the Prosecutor General's Office, and the owner of the processed information is the Prosecutor General's Office.

The process of Authentication in the Register and the information and telecommunication system, as well as the signing of electronic documents, which are carried out using a personal key and the corresponding qualified public key certificate issued by a qualified provider of electronic trust services of the prosecutor's office of Ukraine, in compliance with the requirements of the legislation in the field of electronic trust services, is studied.

The peculiarities of registration of criminal offenses on the basis of applications, reports received by the prosecutor's office, pre-trial investigation or inquiry, or on circumstances identified by the prosecutor, investigator, investigator from other sources that indicate the commission of a criminal offense are analyzed.

The Law of Ukraine «On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine on the Introduction of an Information and Telecommunication System of Pre-Trial Investigation» has been studied and the Attorney General's order dated 30.06.2020 No. 298 «On Approval of the Regulation on the Unified Register of Pre-trial Investigations, the Procedure for its Formation and Maintenance, as well as Problems Arising During Investigative (Search) Actions.

Key words: Unified Register of Pre-Trial Investigations (URPI), information and telecommunication system, pre-trial investigation, register, Prosecutor General's Office, investigator, iCase.

Постановка проблеми. У сучасних реаліях виникає необхідність цифровізувати документо-обіг в кримінальному провадженні, Автоматизувати досудове розслідування, здійснити абсолютну відмову від фіксування результатів розслідування за допомогою паперових носіїв на стадіях досудового розслідування та розгляду справи в суді, що підвищить ефективність розслідування, пришвидшить роботу органів прокуратури, та пришвидшить процес подання адвокатами заяв та клопотань, а також останні матимуть змогу ознайомлюватися з матеріалами кримінальних проваджень в електронному вигляді, таким чином стане високоефективною автоматизація досудового слідства.

Суд отримає можливість досліджувати документи та докази в електронній формі. Варто зазначити, що 01.06.2021 року був прийнятий ЗУ «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо запровадження інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування», який покликаний зменшити паперовий документообіг, та передбачає порядок функціонування інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування визначається положенням, яке затверджується спільно Офісом Генерального прокурора, органом, у складі якого функціонує орган досудового розслідування, а також органом, що затверджує положення про систему, яка функціонує в суді. Відповідно до даного закону, «Інформаційно-телекомунікаційна система досудового розслідування» - це система, яка забезпечує створення, збирання, зберігання, пошук, оброблення і передачу матеріалів та інформації (відомостей) у кримінальному провадженні. Варто звернути увагу на те, що інформаційно-телекомунікаційна система досудового розслідування взаємодіє з Єдиним реєстром досудових розслідувань та системою, яка функціонує в суді відповідно до статті 35 КПК України, а також може взаємодіяти з іншими інформаційними, інформаційно-телекомунікаційними системами у випадках, передбачених законом. Проаналізувавши вищезазначений закон стало очевидним, що законодавець надає можливість слідчому, дізнавачу, прокурору, слідчому судді, суду, а також захиснику можливість використовувати інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування під час реалізації своїх повноважень, прав та інтересів, передбачених КПК України, за умов та в порядку, що визначені положенням про таку систему, таким чином матеріали досудового розслідування, що містяться в інформаційно-телекомунікаційній системі досудового розслідування, передаються, їх копії чи примірники надаються в електронній формі, а за рішенням слідчого, дізнавача, прокурора, слідчого судді, суду, які їх передають чи надають, - у паперовій формі. Також варто зазначити, що дані

документи, підписані, погоджені в інформаційно-телекомунікаційній системі досудового розслідування з використанням кваліфікованого електронного підпису, їх примірники в електронній та паперовій формах визнаються оригіналами документів [1].

Стан опрацювання. Проблемні питання, що стосуються ведення єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) та інформаційно-телекомунікаційної системи у своїх статтях висвітлювали: Лісніченко Д.В., Мудрецька Г.В., Кисленко Д.П., Столітній А.В., Топчій Н.С., Каланча І.Г. та інші. Однак потребують подальшого дослідження проблем, що виникають під час впровадження нових систем в процес досудового розслідування, а також необхідно акцентувати увагу на переваги та ризики запровадження подібних систем в Україні.

Метою статті є аналіз правових питань, які виникають у процесі ведення єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) та інформаційно-телекомунікаційної системи, наголосити на основних аспектах удосконалення положень кримінального провадження і вплинути на ефективність досудового розслідування та виконання завдань кримінального процесу за допомогою цифровізації. Наголошено на необхідність розширення функціональності вищезазначених систем, вдосконалення їх програмного забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на сучасну цифровізацію населення України, та й загалом всього світу, виникає необхідність на впровадження новацій у кримінальній юстиції України.

Постала необхідність на перехід від стосів паперу до цифрового формату кримінального провадження, що має в свою чергу підвищити ефективність розслідування, пришвидшити роботу правоохоронних та антикорупційних органів та заощадити ресурси. Досліджуючи дане питання необхідно зазначити, що Національне антикорупційне бюро України на своїй інтернет сторінці оприлюднило інформацію, що у 2019 році Національне бюро за технічної, експертної та фінансової підтримки Антикорупційної ініціативи ЄС в Україні (EUACI) розпочало розробку електронної системи досудового розслідування «iКейс». В даному матеріалі зазначається, що функціонал даної системи зокрема передбачав зберігання в електронному форматі тисяч сторінок матеріалів досудового розслідування, наявність шаблонів процесуальних документів, можливість їх автоматичної генерації та доступність сформованих документів всім учасникам процесу. Повноцінний запуск iКейс відбувся 16 грудня 2021 року. У цей день детективи Національного бюро та прокурори Спеціалізованої антикорупційної прокуратури зареєстрували в системі перше кримінальне провадження. Проаналізувавши дану інформацію, стало очевидним, що основою для цього стало затвердження порядку функціонування системи: відповідний наказ 15 грудня 2021 року підписали Національне антикорупційне бюро України, Рада суддів України та Офіс Генерального прокурора. Передумовою ж стали зміни до Кримінального процесуального кодексу України, зокрема доповнення його статтею 106-1. Важливо також зазначити, що у квітні 2023 року відбулася інтеграція даної системи з Єдиним реєстром досудових розслідувань, а також інтеграція iКейс з судовою системою «Д-3». Завдяки реалізації даних проєктів, детективи НАБУ та прокурори САП отримали можливість подавати до ВАКС клопотання про обшук в електронній формі, що суттєво прискорило передачу документів до слідчих суддів, а також економить дорогоцінний час детективів та прокурорів, зменшує витрати на пальне та папір.

Представники Національного антикорупційного бюро України запевняють, що станом на кінець 2023 року в iКейс зареєстрували вже понад 500 кримінальних проваджень, та в даній системі наявні 40 шаблонів процесуальних документів [2].

В даній статті варто наголосити на Концепції електронного кримінального провадження в Україні (Концепція) схваленої Указом Президента України від 20 травня 2015 року № 276/2. В якій передбачено: «Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, Метою стратегії є визначення пріоритетів реформування системи судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів задля практичної реалізації принципу верховенства права та забезпечення функціонування судової влади, що відповідає суспільним очікуванням щодо незалежного та справедливого суду, а також європейським цінностям та стандартам захисту прав людини».

Основними її завданнями є:

1. Окреслення кола проблем і визначення їх причин, які необхідно усунути шляхом реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів;
2. Визначення напрямів, заходів та етапів реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів;

3. Забезпечення належного рівня координації та стратегічного планування процесу реформування;

4. Визначення орієнтирів для розроблення відповідного плану дій щодо реалізації Стратегії, а також очікуваних результатів та показників реалізації реформи системи судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів;

Підвищення ступеня довіри суспільства до органів судової влади та суміжних правових інститутів [3].

Необхідно зазначити, що сам термін «електронне кримінальне провадження» було запропоновано Антоном Столітнім, доктором юридичних наук, начальником відділу підготовки прокурорів з нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання та досудове слідство. Зі слів Антона Столітнього: «(ЕКП) – режим кримінальної процесуальної діяльності, заснований на композиційних алгоритмах автоматизованих кримінальних процесуальних процедур Єдиного реєстру досудових розслідувань та інтегрованих із ним електронних інформаційних систем. Таке провадження реалізується суб'єктами в електронному форматі та фіксується в офіційному електронному процесуальному документі». Антон Столітній в своїх працях зазначає, що запровадження ЕКП організаційно та технічно найбільш доцільно здійснювати на базі ЄРДР. Цей процес передбачає чотири етапи: 1) удосконалення функціоналу ЄРДР; 2) залучення слідчого судді до ЕКП; 3) залучення всіх суб'єктів кримінального провадження до ЕКП за допомогою зовнішніх ресурсів цифрового обміну повідомленнями (електронна пошта); 4) перехід до здійснення електронних кримінальних процесуальних процедур із використанням особистих віртуальних кабінетів. Також останній запевняє, що з метою виконання відповідних дій на кожному етапі встановлено необхідність проведення заходів щодо: створення нормативної бази; вдосконалення функціональної архітектури інтеграційного середовища ЄРДР; залучення суб'єктів кримінального провадження до ЕКП; створення програмного забезпечення; розширення інфраструктури; навчання працювати з функціоналом електронної системи [4].

Для детального аналізу функціонування ЄРДР, необхідно опрацювати наказ Генерального прокурора України № 298 від 30.06.2020 року «Про затвердження Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення». Відповідно до даного наказу «Реєстр – електронна інформаційно-комунікаційна система, призначена для збирання, зберігання, захисту, оброблення, обліку, пошуку, узагальнення даних, зазначених у пункті 1 глави 1 розділу II цього Положення, які використовуються для формування звітності, а також надання інформації про відомості, внесені до Реєстру, з дотриманням вимог кримінального процесуального законодавства та законодавства, яким урегульовано питання захисту персональних даних та доступу до інформації з обмеженим доступом». Також варто зазначити, що відповідно до вищезазначеного наказу, власником і розпорядником Реєстру є держава в особі Офісу Генерального прокурора. А також володільцем інформації, що обробляється в Реєстрі, є Офіс Генерального прокурора. Проаналізувавши положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення, стало зрозуміло, що основною метою утворення даного Реєстру є отримання оперативного контролю за додержанням законів під час проведення досудового розслідування, а також фіксування в електронному вигляді реєстрацію кримінальних правопорушень (проваджень) та детальну інформацію про потерпілих, та осіб, які учинили кримінальне правопорушення, не менш важливим є облік в електронному вигляді прийнятих під час досудового розслідування рішень та результатів судового провадження. Даний Реєстр допомагає аналізувати стан та структуру кримінальних правопорушень, вчинених у державі, а також стан кримінальної протиправності та результатів роботи органів досудового розслідування. Важливо також наголосити на Функціональні можливості ЄРДР, які визначені частиною 1-ю, пунктом 5-м положенням про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення. Таким чином: «функціональні можливості Реєстру з дотриманням вимог законодавства та цього Положення забезпечують: реєстрацію відомостей про вчинення кримінального правопорушення у порядку, визначеному статтями 214 та 615 Кримінального процесуального кодексу України та цим Положенням, з метою закріплення правових підстав початку досудового розслідування; створення електронних форм (внесення інформації до електронних форм, прикріплення (завантаження) процесуальних документів), збирання, зберігання, оброблення, пошук, облік інформації про кримінальні правопорушення, осіб, що їх вчинили, та рух

кримінальних проваджень під час досудового розслідування; автоматизацію процесів логічного контролю повноти та об'єктивності інформації, що вноситься до Реєстру; автоматизований сервіс даних для здійснення керівником прокуратури, процесуальним прокурором, керівником органу досудового розслідування оперативного контролю за своєчасністю призначення прокурора (групи прокурорів), слідчого (групи слідчих), строками досудового розслідування, тощо; автоматизоване формування витягу з Реєстру у визначеному КПК України порядку; автоматизоване формування звітності про стан кримінальної протиправності та роботу органів досудового розслідування; автоматизоване формування інформаційно-аналітичних матеріалів; інформаційну взаємодію з інформаційними системами (реєстрами, кадастрами та банками даних), володільцями інформації у яких є державні органи, з метою використання у роботі Реєстру актуальної і достовірної інформації; доступ Реєстраторів та Користувачів Реєстру після автентифікації до інформації, що в ньому зберігається, в електронній формі відповідно до диференційованих прав доступу згідно з повноваженнями; фіксацію і збереження інформації про доступ та дії Користувачів у Реєстрі, їх моніторинг; зручність інтерфейсів та сервісів, використання класифікаторів, довідників, стандартів для забезпечення ефективного внесення та оброблення інформації; функціонування публічного аналітичного сервісу «Статистика кримінальної протиправності»; інші функції, передбачені Положенням» [5].

Висновки. Підсумовуючи зазначене, варто підкреслити, що протягом останнього часу в Україні активно відбувається цифровізація проведення досудового розслідування, а ЄРДР є критично важливим для досудового слідства адже забезпечує законність, тобто гарантує, що всі кримінальні правопорушення будуть офіційно зареєстровані, що в подальшому запобігає можливим зловживанням стосовно приховування кримінальних правопорушень, також надає процесуальним діям під час досудового розслідування прозорість та підзвітність, в свою чергу надає можливість контролювати дії слідчих, дізнавачів та прокурорів, тим саме забезпечує прозорість процесу розслідування. Також варто зазначити, що ЄРДР допомагає систематизувати та централізувати інформацію про кримінальні правопорушення, та гарантує в разі надходження інформації про вчинення кримінального правопорушення внесення відомостей до ЄРДР, адже це є обов'язковою умовою для початку досудового розслідування, що у свою чергу забезпечує дотримання процесуальних норм та прав учасників кримінального процесу, та надає можливість уповноваженим особам швидко отримувати доступ до необхідної інформації, що покращує ефективність проведення розслідування. Варто зазначити, що ЄРДР відіграє важливу роль під час впровадження нових систем на зразок інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування яка функціонує в суді відповідно до статті 35 КПК України, а також може взаємодіяти з іншими інформаційними, інформаційно-телекомунікаційними системами. Також не зважаючи на успіхи цифровізації досудового розслідування, варто зазначити, що на даний момент у практичних підрозділах поліції залишаються стоси паперу, слідчий виїхавши на місце вчинення кримінального правопорушення зобов'язаний заповнити паперові заяви та протоколи, кримінальні провадження складаються із сотень аркушів паперу, всі результати проведення слідчих дій фіксуються на паперові носії, навіть якщо слідча дія фіксувалася на відеокамеру, в подальшому, щоб приєднати даний відеозапис до матеріалів кримінального провадження, необхідно слідчому винести в паперовому вигляді постанову про визнання відеозапису речовим доказом, загалом будь яке процесуальне рішення під час досудового розслідування відображається на паперовому носії. На наше переконання необхідно удосконалювати та розширювати функціонування наявних системи та ЄРДР, а також покращити наявні технічні завдання та вдосконалювати функціональність і надійності систем. Внести зміни до КПК України, та відмовитись від паперових носіїв інформації на етапі досудового розслідування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо запровадження інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування: Закон України від 01.06.2021 р. № 1498-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1498-20#Text>.
2. Національне антикорупційне бюро України: звіт за 2023 р. URL: <https://reports.nabu.gov.ua/archive/nabu-report-second-half-2023/digitalization-1>.

3. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015#Text>.
4. Столітній А. Концепція електронного кримінального провадження в Україні. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2018. № 4(56). С. 24–35.
5. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text>.
6. Кримінальний процесуальний к... | від 13.04.2012 № 4651-VI (rada.gov.ua).
7. Про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування «іКейс». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0390886-21#Text>.

УДК 34.096:004.8:342.7+35.077.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.59>

ПРАВОВІ ОБОВ'ЯЗКИ ТРАНСПАРЕНТНОСТІ У СФЕРІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Попович Т.П.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-8333-3921*

Попович Т.П. Правові обов'язки транспарентності у сфері штучного інтелекту.

Цифрова революція, зумовлена динамічним розвитком різного роду технологій, безумовно, призвела до ряду позитивних змін у всіх сферах людського життя. Проте, водночас, виникла нагальна потреба у формуванні належного нормативно-правового підґрунтя, яке б регулювало суспільні відносини, дотичні до новітніх технологій. Протягом останніх років, як на міжнародній арені так і у національному законодавстві вже з'явилися комплексні акти, покликані вирішити проблеми імплементації цифрових технологій у правничу галузь. У той же час, право не завжди вчасно реагує на стрімкий розвиток новітніх технологій, що знову ж таки породжує масу проблемних питань. Яскравим прикладом подібної ситуації став штучний інтелект та його блискавичне проникнення майже у всі сфери людського буття. Використання штучного інтелекту (ШІ) поставило перед правничою спільнотою низку питань, зокрема щодо правового статусу ШІ та результатів його роботи, захисту даних, інтелектуальну власність, етику, тощо. Метою законодавчого регулювання штучного інтелекту є створення чіткої політики у змісті правових актів, які визначали б конкретні правила щодо функціонування, застосування та захисту ШІ. Потреба в законодавчому регулюванні штучного інтелекту, на додаток до суттєвого розвитку, якого зазнала ця сфера, також пов'язана з необхідністю контролювати наслідки, які може спричинити нерегламентоване використання ШІ. Окремі держави втілювали ряд спроб щодо законодавчого регулювання ШІ на національному рівні, зокрема й в Україні вже були зроблені перші кроки для створення правової основи в галузі штучного інтелекту. Так, у 2020 році була створена Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні, в якій уперше на законодавчому рівні надається визначення, мета, принципи та завдання розвитку технологій штучного інтелекту в Україні. Однак, порівняно з окремими країнами, саме Європейський союз досяг найбільшого прогресу в плані підготовки до запровадження законодавчої бази для регулювання ШІ. 1 серпня 2024 року вступив у дію Закон про штучний інтелект (EU Artificial Intelligence Act – EU AI Act), прийнятий Європейським Парламентом, довгоочікуваний європейський регламент щодо штучного інтелекту. Даний акт створив свого роду підґрунтя для подальшого розвитку механізму використання систем штучного інтелекту у правовому полі, регламентувавши такі аспекти як обслуговування систем ШІ, захист персональних даних, права інтелектуальної власності на результати діяльності ШІ, а також, що, на наш погляд, не менш важливо, передбачив чіткі обов'язки суб'єктів у ході використання штучного інтелекту. Ключова роль обов'язків, встановлених EU AI Act, полягає у забезпеченні прозорості (транспарентності) у діяльності з використанням ШІ. На наше переконання, варто дослідити зміст встановлених обов'язків, з метою розуміння механізму забезпечення так званої транспарентності у діяльності ШІ. На додачу, враховуючи відсутність в українському законодавстві правового акту, який б регулював використання систем штучного інтелекту, дослідження досвіду ЄС у даній сфері є більш ніж релевантним та може бути взятим до уваги під час розробки такого акту у перспективі.

Ключові слова: EU AI Act, штучний інтелект, правові обов'язки, транспарентність.

Popovych T.P. Legal obligations of transparency in the field of artificial intelligence.

The digital revolution, caused by the dynamic development of various technologies, certainly led to a number of positive changes in all areas of human life. However, at the same time, there was an urgent

need for the formation of an appropriate regulatory and legal basis that would regulate social relations related to the latest technologies. In recent years, both in the international arena and in the national legislation, complex acts have already appeared, designed to solve the problems of the implementation of digital technologies in the legal field. At the same time, the law does not always respond in time to the rapid development of the latest technologies, which again gives rise to a lot of problematic issues. Artificial intelligence and its rapid penetration into almost all spheres of human existence became a vivid example of such a situation. The use of artificial intelligence (AI) has raised a number of questions for the legal community, including the legal status of AI and the results of its work, data protection, intellectual property, ethics, etc. The goal of the legislative regulation of artificial intelligence is to create a clear policy in the content of legal acts that would determine specific rules for the operation, application and protection of AI. The need for legislative regulation of artificial intelligence, in addition to the significant development that the field has undergone, is also related to the need to control the consequences that the unregulated use of AI can cause. Some states have implemented a number of attempts to legislate AI regulation at the national level, in particular, Ukraine has already taken the first steps to create a legal framework in the field of artificial intelligence. Thus, in 2020, the Concept of the Development of Artificial Intelligence in Ukraine was created, in which the definition, purpose, principles and tasks of the development of artificial intelligence technologies in Ukraine are provided for the first time at the legislative level. However, compared to individual countries, it is the European Union that has made the most progress in terms of preparing for the introduction of a legislative framework for the regulation of AI. On August 1, 2024, the EU Artificial Intelligence Act (EU AI Act), adopted by the European Parliament, the long-awaited European regulation on artificial intelligence, entered into force. This act created a kind of foundation for the further development of the mechanism of the use of artificial intelligence systems in the legal field, regulating such aspects as maintenance of AI systems, protection of personal data, intellectual property rights to the results of AI activity, as well as what, in our opinion, is no less important, provided for clear obligations of subjects during the use of artificial intelligence. The key role of the duties established by the EU AI Act is to ensure transparency in activities using AI. In our opinion, it is worth investigating the content of the established duties in order to understand the mechanism of ensuring the so-called transparency in AI activities. In addition, given the absence of a legal act in Ukrainian legislation that would regulate the use of artificial intelligence systems, the study of the EU's experience in this field is more than relevant and can be taken into account during the development of such an act in the future.

Key words: EU AI Act, artificial intelligence, legal obligations, transparency.

Постановка проблеми. Беручи до уваги новизну EU AI Act, правова наука ще не достатньою мірою зреагувала на його зміст, тож дослідження передбаченого механізму регулювання відносин, пов'язаних з використанням систем штучного інтелекту, є важливим та доцільним. Більше того, відсутність належного тлумачення й аналізу змісту вищезгаданого закону, породжує безліч питань у безпосередніх користувачів систем ШІ, зокрема й у аспекті їхніх обов'язків, тлумачення змісту яких дозволить суб'єктам належно розуміти міру своєї поведінки у ході використання ШІ, а також окреслить коло суб'єктів, на яких покладаються визначені обов'язки.

Стан опрацювання проблематики. Динамічний розвиток ШІ породжує все більше нових викликів перед правничою наукою, тож, безумовно, окремі питання ще не стали предметом всебічних досліджень. Саме тому, вважаємо за доцільне взяти до уваги питання правових обов'язків у контексті EU AI Act, з метою детального окреслення їх змісту. Незважаючи на новизну даного акту, окремі напрацювання на основі його змісту були здійснені як іноземними науковцями, так і дотичними до цієї сфери вітчизняними вченими.

Метою роботи є дослідження змісту EU AI Act на предмет передбачених у ньому правових обов'язків у процесі використання систем штучного інтелекту, а також з'ясування механізму забезпечення транспарентності за допомогою цих обов'язків.

Виклад основного матеріалу. Закон про штучний інтелект (EU AI Act) став першим комплексним правовим актом щодо штучного інтелекту в усьому світі. Керівною його ціллю стало забезпечення функціонування надійного штучного інтелекту, гарантуючи, що системи штучного інтелекту поважатимуть основні права людини, її гідність, безпеку та етичні принципи, з урахуванням усіх потенційних ризиків. Більше того, на наш погляд, вищезгаданий акт став інструментом для пошуку балансу між форсованим розвитком технологій та забезпеченням прав людини.

Окрім цього, закон про штучний інтелект відіграв важливу роль у налагодженні співпраці та досліджень у сфері ШІ серед різних зацікавлених сторін, регламентувавши порядок його використання. На додачу, варто зауважити, що даний закон став першим кроком назустріч до визнання необхідності започаткування міжнародного діалогу щодо глобального узгодження механізмів використання систем штучного інтелекту.

За структурою, Закон складається з 12 розділів, кожен з яких регулює окрему сферу застосування та розробки штучного інтелекту. У контексті дослідження правових обов'язків, об'єктом нашої уваги стане Розділ IV, що регламентує зобов'язання щодо транспарентності для розробників і користувачів певних систем ШІ (англ. Transparency Obligations for Providers and Deployers of Certain AI Systems). Насамперед, маємо дослідити зміст, закладений у назві даного розділу – з'ясувати що собою являє транспарентність у діяльності з використанням ШІ, а також окреслити коло суб'єктів, яким адресуються такі обов'язки. Тлумачення змісту даного розділу прямо залежить від перекладу ключових термінів. Оригінальний текст, викладений англійською мовою, у частині, що стосується правових обов'язків, дає нам інформацію про двох основних суб'єктів – «providers» та «deployers». Згідно з ч. 3 ст. 3 Закону, «provider» означає фізичну або юридичну особу, державний орган, агентство чи інший орган, який розробляє систему ШІ або модель ШІ загального призначення та розміщує їх на ринку або вводить систему штучного інтелекту в експлуатацію під власним ім'ям або торговою маркою, платно чи безкоштовно [1, ст. 3].

Відповідно до ч. 4 ст. 3 «deployer» означає фізичну або юридичну особу, державний орган, агентство чи інший орган, який використовує систему ШІ під своїм керівництвом, за винятком випадків, коли система ШІ використовується під час особистої непрофесійної діяльності [1, ст. 3]. Ключовими ознаками суб'єкта «provider» є – розробка та випуск в експлуатацію систем штучного інтелекту, або ж виходячи з буквального тлумачення – постачальник систем ШІ. У свою ж чергу, основною характеристикою суб'єкта «deployer» є – виключно використання систем ШІ. З метою безпомилкового перекладу вищезгаданих суб'єктів, звернемося до Кембриджського словника англійської мови (англ. Cambridge Dictionary), згідно з яким, іменник «deployer» походить від дієслова «to deploy», що, у свою чергу, означає – «використовувати щось або когось, зокрема ефективним способом» (англ. to use something or someone, especially in an effective way) [2]. Іменник «provider» походить від дієслова «to provide», – «надати комусь потрібне або бажане», іншими словами поставити (англ. to give something that is needed or wanted to someone) [2]. Проте, на наш погляд, враховуючи, що ключова діяльність суб'єкта «provider» – розробка систем ШІ, а вже тоді їх поставка на ринок, вважаємо, що переклад «розробник» більш достеменно визначить сенс такого суб'єкта українською мовою. Тож надалі суб'єкта «provider» у правовідносинах, пов'язаних з системами ШІ, ідентифікуватимемо саме як розробника. Таким чином, виходячи з вищенаведеного тлумачення, можемо вести мову про двох ключових суб'єктів у сфері використання ШІ – розробників (англ. providers) та користувачів (англ. deployers). Категорія ж «deployer», до слова, у англійській літературі щодо тлумачення закону про ШІ, часто замінюється терміном «user», тобто користувач, що підтверджує наші вищезазначені міркування щодо характеристики даного суб'єкта. Відповідно, Закон диференціює правові обов'язки розробників систем штучного інтелекту та правові обов'язки користувачів таких систем, за винятком особистого непрофесійного використання. На останньому варто наголосити, оскільки закон обмежується регулюванням використання ШІ виключно у публічній сфері.

Повертаючись до категорії транспарентності, що є кінцевою метою встановлених обов'язків, варто з'ясувати її зміст та значення. Буквальне тлумачення, на основі змісту Кембриджського словника надає нам наступне визначення транспарентності – «властивість бути легким для бачення наскрізь» [2]. Транспартуючи дане визначення у правове поле, можемо зробити висновок, що український відповідник «прозорість» найбільш вдало передає зміст даного поняття. Проте, термін «транспарентність» вже давно став широковживаним на теренах української правової науки, тож вважаємо за можливе опиратися саме на нього.

Транспарентність штучного інтелекту означає розуміння того, як системи штучного інтелекту приймають рішення, чому вони дають певні результати, які дані використовують. Простіше кажучи, транспарентність штучного інтелекту – це ніби вікно у внутрішню роботу штучного інтелекту, допомагаючи людям зрозуміти та довіряти принципам роботи цих систем. Загалом, забезпечення транспарентності під час використання систем ШІ критично важливе у двох аспектах – етичному та правовому. З етичної точки зору, важливо, щоб системи штучного інтелекту діяли справедливо

та відповідально, без ознак упередження чи дискримінації. Науковці, що працюють у сфері ШІ, зауважують, що упередження в моделях ШІ можуть ненавмисно дискримінувати певні демографічні групи. Наприклад, використання штучного інтелекту на робочому місці може допомогти в процесі найму, але водночас може ненавмисно надавати перевагу певним групам над іншими на основі таких факторів, як стать чи раса. З правового аспекту, прозорість штучного інтелекту означає дотримання у процесі його використання законодавчо встановлених правил. Наприклад, якщо програмне забезпечення на основі штучного інтелекту збирає особисту інформацію без належної згоди, не попереджаючи про це користувача, це свідчатиме про порушення принципу прозорості у діяльності ШІ, та більше того – порушуватиме закони про конфіденційність. Та найбільш важливий аспект прозорості у ході використання систем штучного інтелекту – це забезпечення належного розуміння в індивідів, що вони піддаються впливу ШІ. Саме за допомогою обов'язків, покликаних забезпечити прозорість у використанні ШІ, людина може зробити усвідомлений добровільний вибір – вступити у взаємодію з штучним інтелектом або відступити від такої взаємодії.

Дослідивши ключові обов'язки, пов'язані з використанням ШІ та метою яких є забезпечення прозорості, ми зможемо краще усвідомити її зміст та зробити висновок про її роль.

Отже, частина 1 статті 50 Закону, зазначає наступне – «Постачальники (providers) повинні забезпечити, щоб системи штучного інтелекту, призначені для безпосередньої взаємодії з фізичними особами, були розроблені таким чином, щоб відповідні фізичні особи були поінформовані про те, що вони взаємодіють із системою штучного інтелекту, якщо це не очевидно з точки зору фізичної особи, яка достатньо добре поінформована, спостережлива і обачна, беручи до уваги всі обставини та контекст використання» [1, ч. 1 ст. 52]. Аналізуючи зміст першого правового обов'язку, пам'ятаємо про його ключову мету, а саме забезпечення прозорості у ході використання систем штучного інтелекту. Крізь призму вищенаведеного обов'язку, можемо говорити про перший з механізмів досягнення поставленої цілі – обов'язкове інформування осіб, про те, що вони взаємодіють з одною з існуючих систем штучного інтелекту з боку розробників систем ШІ, якщо існує об'єктивна неочевидність даного факту. Тобто, система повинна бути побудована таким чином, щоб у індивіда, який потенційно взаємодітиме з нею – або не виникало сумнівів щодо взаємодії з штучним інтелектом (якщо це однозначно впливає), або ж (якщо це не очевидно) - система повинна певним чином інформувати такого користувача про присутність у такій взаємодії штучного інтелекту. Дана правова норма спрямована на превенцію випадків введення в оману осіб, які потенційно використовуватимуть системи ШІ. В англійській літературі, науковці, в тому числі на основі вищенаведеного обов'язку, висувують три наступні вимоги до систем ШІ з метою забезпечення прозорості у їх діяльності – пояснюваність (англ. Explainability), інтерпретованість (англ. Interpretability), відповідальність (англ. Accountability) [3]. Перший з проаналізованих обов'язків, власне й є механізмом реалізації першої з поставлених умов, а саме пояснюваності. Тобто, інформування шляхом надання пояснення щодо взаємодії особи з системою штучного інтелекту власне й дозволяє забезпечити прозорість, уникнути непорозуміння у ході використання ШІ.

У свою чергу, закон наводить виняток з вищенаведеного правила. Це зобов'язання не поширюється на системи штучного інтелекту, уповноважені законом виявляти, запобігати, розслідувати або переслідувати кримінальні правопорушення, за умови відповідних гарантій захисту прав і свобод третіх сторін, якщо ці системи доступні для громадськості для повідомлення про кримінальне правопорушення. Тобто, для того, щоб даний обов'язок не підлягав застосуванню, мають виконуватися наступні умови – закріпленість особливого порядку використання ШІ відповідним законом, наявність специфічної мети, а саме – виявлення, запобігання чи розслідування кримінальних правопорушень, а також гарантування захисту прав і свобод третіх осіб. Крім того, у примітці до статті 52 Закону, зазначається про ще один виняток з описаного обов'язку, а саме – «... якщо це необхідно для здійснення гарантованого права на свободу вираження поглядів і права на свободу мистецтва та науки, гарантованих у Хартії ЄС про основоположні права, та за умови відповідних гарантій прав і свобод третіх сторін» [1, ч. 4 ст. 52]. Тобто, закон робить певні застереження для того, щоб виконання такого обов'язку не призвело до порушення окремих прав суб'єктів. Власне кажучи, подібне формулювання свідчить про відсутність належного регламентування межі між вільним використанням штучного інтелекту як способом реалізації права на свободу вираження поглядів чи свободу мистецтва та законодавчо регульованим використанням.

Така колізійність та неоднозначність у трактуванні обов'язків, на наш погляд, свідчить про недостатність напрацювань у питанні співвідношення прав людини та використанням ШІ. Проте, у перспективі, безумовно, такі проблемні питання потребуватимуть пошуку оптимальних шляхів вирішення.

Друга частина статті 50 Закону адресує правовий обов'язок саме користувачам систем штучного інтелекту, тобто суб'єктам, які лише використовують їх для певної мети, але не розробляють чи постачають їх. Власне зазначається наступне – «Користувачі (deployers) системи розпізнавання емоцій або системи біометричної категоризації повинні інформувати про роботу системи фізичних осіб, які піддаються цьому. Це зобов'язання не поширюється на системи ШІ, які використовуються для біометричної категоризації, які дозволені законом для виявлення, запобігання та розслідування кримінальних правопорушень» [1, ч. 2 ст. 52]. Аналізуючи зміст другого з встановлених правових обов'язків, наголошуємо на тому, що система розпізнавання емоцій, а також система біометричної категоризації є різновидами систем штучного інтелекту, одна з яких покликана відносити фізичних осіб до певних категорій на основі їхніх біометричних даних, інша ж – ідентифікувати емоції або наміри фізичних осіб на основі їхніх біометричних даних. У свою чергу, зміст вищенаведеного обов'язку полягає знову ж таки у інформуванні осіб про те, що вони піддаються взаємодії з ШІ. Відмінність від попереднього обов'язку полягає у адресатах, адже у даному випадку – обов'язок покладається виключно на користувачів згаданих систем. Наприклад, безліч сучасних компаній у ході своєї діяльності часто послуговуються системами штучного інтелекту задля полегшення частини рутинної роботи – приймання вхідних викликів, опрацювання вхідної кореспонденції, менеджмент контрактів, підготовка договорів, тощо. Відтак, крізь призму вищенаведеної норми, такі компанії, будучи користувачами систем ШІ у розумінні закону, зобов'язані інформувати своїх працівників про використання у своїй діяльності штучного інтелекту. Даний обов'язок подібно попередньому містить у своєму змісті виняток, що знову ж таки стосується виявленню, запобігання чи розслідування кримінальних правопорушень. На практиці така ситуація могла б мати місце під час зняття відбитків пальців за допомогою системи біометричної категоризації у потенційного правопорушника, що не мало б своїм наслідком потребу в інформуванні останнього про використання щодо нього системи штучного інтелекту.

Заключний обов'язок, покликаний забезпечити транспарентність у використанні ШІ, знову ж таки адресується саме користувачам системи штучного інтелекту, яка генерує або обробляє зображення, аудіо- чи відеовміст, який помітно нагадує існуючих осіб, об'єкти, місця чи інші об'єкти чи події та може неправдиво здаватися людині справжнім або правдивим («deep fake»); у цьому контексті вони повинні розкрити, що контент був штучно створений або маніпульований. Ще одним аспектом щодо прозорості є вимога до користувачів позначати або підписувати зображення, відео та аудіо як «діп фейки», тобто як штучно створені або оброблені об'єкти. Важливо зауважити, що наведена вище інформація повинна бути надана чітко та зрозуміло не пізніше моменту першої взаємодії з системою штучного інтелекту.

Даний обов'язок знову ж таки зводиться до попередження введення в оману осіб, які можуть бути піддані впливу ШІ. Насправді, роль та значення вищенаведеного обов'язку важко переоцінити, оскільки проблематика, пов'язана з так званими «діп фейками» (англ. deep fake), тобто штучно створеними зображеннями, відео чи аудіо записами є надзвичайно серйозною. Основна проблема полягає в тому, що діп фейки можуть використовуватися для створення маніпулятивного вмісту, який здатний шкодити особам, групам або навіть суспільству загалом. Найбільш нагальною проблемою, пов'язаною з діп фейками, є дезінформація, оскільки останні можуть бути використані для створення фальшивих новин, політичних заяв, відео та іншого контенту, що здатні поширювати неправдиву інформацію через громадськість та впливати таким чином на громадськість. Крім того, діп фейки можуть бути використані для створення вигаданих відео або фотографій, які порушують приватність людей. Це може мати серйозні наслідки для особистого та професійного життя людей, оскільки їхні зображення можуть бути використані в шкідливих або неправдивих контекстах [4]. У випадку ж використання штучно створених аудіо чи відео творів, окремих зображень з метою відмінної від вищезгаданих аспектів, наприклад для створення інтерактивного контенту в освітній діяльності, користувач зобов'язаний проінформувати, що такий контент згенерований штучним інтелектом.

Висновки. Безумовно, правове регулювання систем штучного інтелекту знаходиться на етапі свого становлення, потребує подальшого вивчення, тлумачення, пошуку все більш оптимальних

підходів та концепцій. Проте, станом на сьогодні, Європейський союз, прийнявши EU Artificial Intelligence Act, задав вектор подальшого розвитку законодавства щодо систем ШІ, окреслив його правові підвалини. Ми дослідили зміст даного акту лише під призмою правових обов'язків транспарентності, хоча Закон передбачає і ряд інших зобов'язань, що так само потребують достеменної інтерпретації.

Отже, Закон про штучний інтелект покладає на розробників та користувачів систем ШІ конкретні обов'язки щодо прозорості, щоб забезпечити належне інформування людей, зміцнюючи довіру до нових технологій, а також гарантуючи захист основоположних прав людини. Наприклад, під час використання систем штучного інтелекту, таких як чат-боти, люди повинні знати, що вони взаємодіють з машиною, для того, щоб вони могли прийняти обґрунтоване й свідоме рішення – продовжити таку взаємодію або зупинити її. Користувачі систем ШІ також мають забезпечити ідентифікацію створеного ШІ контенту. Крім того, текст, аудіо чи відео контент, згенерований штучним інтелектом та певним чином опублікований, повинен бути позначений як штучно створений. Усі з вище передбачених обов'язків є за своїм характером превентивними, оскільки спрямовані на запобігання випадків введення в оману потенційних суб'єктів взаємодії з ШІ.

Акцент на прозорості у ході використання ШІ, говорить про людино-орієнтовану концепцію розвитку законодавчого регулювання систем штучного інтелекту, що, безумовно, є позитивним аспектом. Передбачені правові обов'язки, спонукатимуть розробників та користувачів систем штучного інтелекту переглянути, як індивіди взаємодіятимуть із системою ШІ, і переконатися, що наданий рівень прозорості є достатнім і легким для розуміння цільовою аудиторією.

Загалом, вважаємо, що передбачені правові обов'язки щодо забезпечення транспарентності, у комплексі зможуть гарантувати безпеку та фундаментальні права людей, запобігаючи введенню в оману суспільства. Завдяки обов'язкам, що полягають в інформуванні громадськості про використання у тих чи інших ситуаціях щодо неї штучного інтелекту, забезпечиться можливість кожного індивіда свідомо зробити вибір щодо – бути підданим впливу ШІ чи відмовитися від взаємодії з ним. Такі заходи зуміють попередити будь-яке несанкціоноване втручання у життя людей, а також забезпечити рівність та свободу у ході застосування систем штучного інтелекту – будь це використання дип-фейку чи застосування ШІ під час співбесіди на роботу. Власне обізнаність людей про використання у тих чи інших правовідносинах систем штучного інтелекту і є основним досягненням передбачених правових обов'язків транспарентності, що й відображає їх ключову мету.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. EU Artificial Intelligence Act. URL: <https://artificialintelligenceact.eu/wp-content/uploads/2021/08/The-AI-Act.pdf/>
2. Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/uk>.
3. Hannah Wren. What is AI transparency? A comprehensive guide. URL: <https://www.zendesk.com/blog/aitransparency/#Why%20is%20AI%20transparency%20important?>
4. Felipe Romero Moreno. Generative AI and deepfakes: a human rights approach to tackling harmful content. *International review of law, computers and technologies*. 2024, 1–30. URL: <https://doi.org/10.1080/13600869.2024.2324540>.
5. Кузьменко О.В., Чорна В.Г., Островський С.О. Правове регулювання, запровадження та використання штучного інтелекту. *Київський часопис права*. 2024, № 1, с. 173–177.
6. Попович Т.П. Співвідношення права та обов'язку: морально-етичні засади. *Науковий вісник УжНУ*. Серія «Право». Випуск 80. 2023. С. 426–431.
7. Бисага Ю.М., Белов Д.М., Заборовський В.В. Штучний інтелект та авторські і суміжні права. *Науковий вісник УжНУ*. Серія «Право». Випуск 76(2). Ч. 2. 2023. С. 299–304.

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія ПРАВО

Випуск 85

Частина 4

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 30.10.2024. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 23,59. Формат 60х84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»